

2007 | 1

2007 MAJ 29.

55676
AF617

TÖRTÉNELMI SZEMEL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

MOLNÁR ANTAL
A HÓDOLTSÁG FRANCIA SZEMMEL

HAJDU TIBOR
A DIPLOMÁSOK LÉTSZÁM-
NÖVEKEDÉSÉNEK TÁRSADALMI
HATÁSAI A 20. SZÁZAD
ÖTVENES-HATVANAS ÉVEIBEN

SOÓS ISTVÁN
A HABSBERG-KORMÁNYZAT
ÉS A MAGYAR RENDEK
1812 ÉS 1825 KÖZÖTT

LITVÁN GYÖRGY
MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIX. ÉVFOLYAM, 2007. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről.
Csata Pozsonynál 1
- Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja 19
- Molnár Antal: A hódoltság francia szemmel.
Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása Konstantinápolyba
és a Szentföldre (1621) 35
- Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai
a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben 63

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Soós István: A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek
1812 és 1825 között 91

ÉLETMŰ

- Litván György (1929–2006) műveinek bibliográfiája.
Összeállította: Pótó János 119

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről

Csata Pozsonynál

A humanista néven – *Aventinus* – ismertté vált Johannes Turmair (1477–1534) munkái, illetve azok magyar vonatkozású részei eddig is jól ismertek voltak a hazai medievisták körében.¹ Munkáinak jelentőségét az adta, hogy gondos és lelkes humanistaként valóban végzett forrástanulmányokat a délnémet kolostori és világi könyvtárakban, levéltárakban, amire egyébként általánosságban maga is büszkén hivatkozik. Ám forrásai konkrét lelőhelyét sohasem adja meg, jelentős bizonytalanságot és kényelmetlenséget okozva ezzel a későbbi kutatásnak. Másrészt azonban az is bizonyított, hogy olyan források is kezébe kerültek, amelyek – időlegesen – elvesztek, és csak a 19. század folyamán kerültek ismét elő.² Ez utóbbi körülmény a szerző szavahihetőségét alaposan megtámogatta, de a modern olvasók kétségeit nem oszlatta el végleg. Fenntartásainkat³ az is erősíti, hogy a humanisták a rendelkezésükre álló forrásokat általában alaposan kibővítették, azok stílusát és szóhasználatát modernizálták, valamint az irodalmi szerkesztés szabályainak megfelelően retorikus s egyéb betétekkel kerekítették ki.⁴ Maga Aventinus is egy *Beatus Rhenanus*nak

1 Használt kritikai kiadása, ami egyébként gyakorlatilag megegyezik a Gombos által közölt szöveggel: Johannes Turmairs gennant Aventinus Sämmtliche Werke. I–VI. (= SW) München, 1880–1908. A latin részt ld. II. Hg. v. Sigmund Riezler. München, 1882. 657–659. – Az antikizáló, sokszor Tacitus Germániájára és Strabónra visszamenő népnevek azonosításához jól hasznosítható a kiadás névmutatója. Életére a legújabb összefoglalót ld. *Gerald Strauss*: *Historian in an Age of Crisis. The Life and Work of Johannes Aventinus, 1477–1534.* Cambridge, Mass., 1963., ld. még: *Karl Bosl*: *Johann Turmair, Gen. Aventinus aus Abensberg in seiner Zeit.* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 40(1977) 325–340.; *Eberhard Dünninger*: *Johann Aventin. Leben und Werk des bayerischen Geschichtsschreibers.* Rosenheim, 1977. Újabb, fontosabb tanulmányokra ld. *Alois Schmid*: *Die historische Methode des Johannes Aventinus.* Blätter für deutsche Landesgeschichte 113(1977) 338–395.; *Friedrich Merzbacher*: *Aventin und das Recht.* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 40(1977) 373–390.

2 Ilyen pl. a Hohenaltheimi zsinat jegyzőkönyve (916), amelyet Aventinus a freisingi dómkönyvtárban olvasott, jegyzetelt ki, de kézírata csak 1834-ben vált ismertté; avagy a salzburgi évkönyvek (*Annales Iuvavenses*), ami Admonthól került elő 1921-ben, ld. *A. Schmid*: i. m. 391.

3 Aventinus megítélése a humanista történetírás értékelésével együtt ingadozott. Legvégletesebb formában Josef von Hormayr nevezte a „hazugság atyjának” (*Vater der Lüge*), ami azért nyilván túlzás. Idézi *A. Schmid*: i. m. 390.

4 A humanisták bevett gyakorlatához tartozott, hogy gondosan felkutatt forrásaik szövegébe önkényesen belenyúltak, azt korrigálták, kiegészítették, Ez alól Aventinus sem volt kivétel, ld.

írott levelében a történetírás célját a „*voluptas*” és „*utilitas*”-ban (’élvezet’ és ’hasznosság’) jelöli meg.⁵ Ezért állította művét a bajor patriotizmus szolgálatába, amihez csatlakozott a megfelelő „stílus” és „ítélet” (*stylus et iudicium*) megtalálása. Ennek elmaradhatatlan elemei voltak a kitalált – „rekonstruált” – szónoklatok és csataleírások. Ezekre a történetíróknak sokkal nagyobb mennyiségben volt szükségük, mint ahogyan azokat forrásaikban megtalálták, noha a források szerzőinek a középkori szóbeliség viszonyai között még akkor sem lehetett semmi esélyük egy csatatéri beszéd lejegyzésére, ha az valóban elhangzott volna. A csataleírásokra pedig általában igaz, hogy egy csatának az előkészületeire és következményeire mindig sokkal több forrás vonatkozik, mint magára a harci küzdelemnek a részvevők számára is átláthatatlan forgatagára. Amint találóan megjegyzi: „retorikailag belenyúltunk a szövegbe, de történelem törvényeinek a határain belül” (*rhetorici sumus, sed lex historiae coegit*).⁶ Szakmailag mindezt az „ítélet, megítélés” szabályai határozzák meg, azaz a történeti kép kialakítása. Ebben meghatározó szerep jut a források megtalálásának és kiválasztásának, miként azokat emlegette: „az igazság tiszta forrásai” (*puri veritatis fontes*). A történeti információk elsődleges vagy másodlagos jellegének tudatos megkülönböztetése persze még távol állt tőle, még ha alkalomszerűen tesz is ilyen megjegyzéseket, mint például akkor, amikor *Ampeck* egy adatát olvasva felfigyel arra, hogy az *Bernardus Noricustól* származik.⁷ Ugyanakkor, nagyon helyesen, elsőrangú forrásokként az okleveleket, hivatalos iratokat, törvényeket, utasításokat, leveleket kezeli (*certissimaque historiae sunt fundamenta*), miközben, szintén helyesen, az elbeszélő forrásokat mellékes, kiegészítő forrásnak tartja.⁸

Aventinus, aki maga is számos egyetemen végzett tanulmányokat – így a szülővárosától, az *Aventinus*-szá latinosított Abensbergtől nem is messze fekvő Ingolstadtban, továbbá Krakkóban, Bécsben és Párizsban – nagy olvasottságra és széles humanista műveltségre tett szert. A híres humanista, Conrad Celtis tanítványa, majd barátja lett, sőt, még egy rövid itáliai utazást is maga mögött tudhatott. A bajor hercegek, Lajos és Ernő nevelőjeként, majd udvari történetírójaként állította össze a bajorok történetét *Annalium Boiorum libri septem* (A Bajor évkönyvek hét könyve) címmel, a világ teremtésétől 1460-ig terjedően.⁹ A bajo-

A. Schmid: i. m. 393., és az Aventinus által elsőként kiadott „*Vita Heinrici IV. imperatoris*” modern kiadásához fűzött megjegyzéseket Wilhelm Wattenbachtól, ld. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* (= MGH SS) in usum scholarum. [58.] Hannoverae, 1899. (Nachdruck: 1949.) bevezető, 3.; *Harold Steinacker*: Zu Aventin und den Quellen des dritten Kreuzzuges. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (= MIOG) 41(1926) 165–167.

5 A. Schmid: i. m. 346.

6 I. m. 347.; SW III. 8., VI. 74.

7 A. Schmid: i. m. 349.; SW VI. 126.

8 Ezzel kapcsolatban jegyzi meg: „nem a krónikások, hogy úgy mondjam hazugságait követem” (*non conquiram chronicariorum, uti vocant, mendacia*). SW III. 109.

9 A krónika első kiadásai (a latiné: Ingolstadt, 1554., a német változaté, azaz a Bajor krónikáé: Frankfurt, 1566.) egyházpolitikai okokból megrostált és cenzúrázott kiadások voltak, hiszen Aventinus a reformáció elkötelezett híve volt.

rok történetének megírására a megbízást 1517-ben kapta, s a munkát végül 1524-ben fejezte be. A rákövetkező évtől, szinte haláláig, a német változaton dolgozott, mely nem egyszerű fordítása a latinnak, hanem értelemszerű átalakításokkal a szélesebb olvasóközönség számára is érthető szöveg kialakítására tett kísérlet. Mint méltatói írják: néptankönyv, nyelvemlék, politikai irat egyszerre.¹⁰ Ezt Regensburgban fejezte be 1533-ra, ahová a reformációt támogató magatartása miatt kényszerült áttelepedni (s éppen ezért vették fel a tiltott könyvek listájára). Síremléke ma is Regensburgban, a Szent Emmeram kolostor kertjében található.

A forrásanyag iránti hallatlan és kielégíthetetlen kíváncsisága megkülönbözteti a korábbi bajor történetíróktól (Andreas von Regensburg, Georg Hauer, Hans Ebran von Wildenberg, Ulrich Füetrer), de még a legismertebbtől, az Aventinus által is használt Veit Arnpecktől is.¹¹ Bajorország városait és monostorait hét esztendőn át járta, s rengeteg feljegyzést készített. Kutatásai eredményeként számos középkori munkát ő adott ki elsőként, továbbá számos város, egyház és kolostor történetét külön is összefoglalta (Scheyern, Passau, Altötting stb.). A történelmi hírével kedvezőbb megítélés jutott neki a segédtudományok művelői körében, hiszen a numizmatikusok rendkívül nagyra értékelik érmeik iránti érdeklődését, miként nevezték már az első diplomatikusnak (oklevélszakértőnek) is.¹² 1517–1519. évi utazását, amikor majdnem száz helyszínt keresett fel források után kutatva, csak „*Iter bavaricum*”-ként emlegetik, de voltak „kedvenc” levéltárai, ahová többször is visszatért. A mű bevezetőjében maga is rendkívül büszkén vallja, hogy „szó szerint leírtam minden fennmaradt kéziratot, oklevelet, privilégiumot, levelet, krónikát, verset, mondást, történetet, mise- és imádságoskönyvet, kalendáriumot, nekrológiumot, szentek életét, [...] követ, érmét, sírkövet, feliratot”.¹³

Aventinus munkájának magyar vonatkozású részeit javarészt lefordították az utóbbi évtizedek történelmi szöveggyűjteményei számára.¹⁴ Sajnálatos módon

10 F. Merzbacher: i. m. 374.

11 Rájuk összefoglalóan ld. Rolf Sprandel: *Chronisten als Zeitzegen*. Köln–Weimar–Wien, 1994. 287–308.

12 Konrad Josef Heilig: *Ostrome und das Deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Die Erhebung Österreichs zum Herzogtum 1156 und das Bündnis zwischen Byzanz und dem Westreich*. In: *Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Studien zur politischen und Verfassungsgeschichte des hohen Mittelalters*. Leipzig, 1944. (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde 9.) 1–271., idézi A. Schmid: i. m. 390.

13 „Demnach hab ich [...] allerlei handschriften, alte freihait, übergab, briefe, chronica, rüef, reimen, sprüch, lieder, abenteuer, gesang, petpüecher, messpüecher, salpüecher, kalender, totenzedel, register der heiligen leben durchlesen und abgeschrieben; heiligtum, monstranzen, seulen, pildnus, creutz, alt stein, alt münz, greber, gemel, gewelb, estrich, kirchen, überschrift besuecht und besicht”. (SW IV. 6–7. és latinul: II. 3.), vö. A. Schmid: i. m. 348.

14 Magyar vonatkozású részek latin nyelvű kiadását ld. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III.* (= *Cat. font.*) Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938., I. 341–386.; magyarul (Dér Terézia és Sz. Galántai Erzsébet fordításában): *A honfoglalás korának*

azonban kimaradt ezekből a 907. évi pozsonyi csatára vonatkozó néhány oldal, aminek fordításban való használatára éppúgy igény mutatkozik, különösen, hogy 2007-ben a csatának miliecentenáriummi évfordulóját ünnepeljük.¹⁵

A csata történeti megítélésével kapcsolatban általában két véglet figyelhető meg. Az egyik, s ez inkább a régebbi szakirodalomra jellemző, teljes egészében hitelt ad Aventinus leírásának, a másik, kritikusabb és modernebb felfogás – éppen Aventinus történeti hitelének tagadása miatt – alig veszteget szót rá.¹⁶

A teljesség igénye nélkül csak néhány példát említünk ezzel kapcsolatban. Pauler Gyula (1900) semmi hitelt sem adott Aventinus szavainak, s ezért csak egy nagy magyar győzelem tényét fogadta el. Mivel még nem ismerte a pozsonyi helyszínt megerősítő salzburgi évkönyv-bejegyzést, a csata helyszínét – logikai alapon – Bánhida közelébe helyezte.¹⁷ Pauler álláspontja azonban inkább kivételnek tekinthető, hiszen Rónai Horváth Jenő (1895) még teljes hitelt adott Aventinusnak, olyannyira, hogy a nekrológiumok dátumaival szemben augusztus 8–12-re datálta a csatát.¹⁸ Rudolf Lüttich (1910) érezhetően visszafogott a csata leírásakor, Aventinus történetét nem idézi.¹⁹ Vele ellentétben Gina Fasoli szinte szóról szóra követi Aventinust, ám éles szemmel észreveszi, hogy Aventinus a 910. évi magyar győzelem leírását illeszti a pozsonyi csata végéhez.²⁰ Végül, a kétkötetes magyar hadtörténelmi összefoglaló röviden tárgyalja a csatát, ám ért-

írott forrásai. (= HKÍF) Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 7.) 267–276. – Az Aventinus-kivonatra ld. Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati. MGH SS XXX/2. 1926–1934. (Nachdruck: Stuttgart, 1976.) 743–744. és Cat. font. II. 915–916. magyarul (Tóth Sándor László fordításában): HKÍF 265–266. – Bajor évkönyvek Horváth János által készített magyar fordítását ld. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. Bp. 1975. (bőv. kiad. Bp. 2000.) 262–269.

15 A csatával foglalkozó legújabb szakirodalomra ld. *Négyesi Lajos*: A pozsonyi csata (907. július 4.). In: *Fegyvert és vitézt... A magyar hadtörténelem nagy csatái*. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2003. 11–25.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Szeged, 2003. 31.; *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp. 2000. (História könyvtár. Monográfiák 12.) 34–35.; *Kordé Zoltán*: Brezalausburgi csata. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 128. – Jellemző módon Herwig Wolfram egy fejezetcímét és egy oldalt szentel az eseménynek, ld. *Herwig Wolfram*: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, 378–907. Wien, 1987. 308.

16 A teljes hitelt adók között említhető *Bánlaky Breit József*: A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXII. Bp. 1929–1942. (CD-ROM, Arcanum Digitéka I.) – megjegyzendő, hogy igen zavaros kronológiái keretbe helyezi el az eseményeket – és *Vajay Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte, 862–933. Mainz, 1968. – Aventinus megjegyzéseit kritikával hasznosítja *Maximilian Georg Kellner*: Die Ungareinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”. München, 1997. 155–157.

17 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 44–46., 162.

18 *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. Bp. 1895. 18–20. („pozsonyi és ennsburgi csaták”).

19 *Rudolf Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910. 54–55.

20 *Gina Fasoli*: Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. 119–120.

hetetlen módon azt Ennsburghoz helyezi, míg a kötet végén található kronológiában Pannóniában történt magyar győzelemről esik szó.²¹

Nem olyan régen rendezett a Hadtörténelmi Intézet és a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősége egy kerekasztal-beszélgetést arról, hogy a hadtörténelmi események modellezésének mennyi a történelmi jogosultsága, történetesen – és véletlenszerűen – a mohácsi csata kapcsán.²² Pedig sokkal inkább a pozsonyi csata lehetne az igazi klasszikus példa, hiszen annak esetében jószerével csak a csata helyét ismerjük, továbbá – a nekrológiumoknak köszönhetően – az elesettek neveit és halálnapját, valamint az 1500 körül alkotó humanista, Aventinus – végeredményében jórészt ismeretlen és nem azonosított (nem is azonosítható) forrásokon, másrészt saját kombinációin alapuló – elbeszélését, aminek vagy hitelt adunk vagy nem.²³ Egyébként Aventinus műve őrizte meg a magyar vonatkozásokban is gazdag Altaichi évkönyvek kivonatát, aminek hitelét egészen váratlanul erősítette meg egy 19. században felbukkant másolat.²⁴ A felfedezés jelentőségének maga Aventinus is tudatában volt, amint erről kollégáját, Georg Spiest értesítette.²⁵ Az Altaichi évkönyvek müncheni kéziratában a margón fel is fedezték Aventinus jegyzeteit,²⁶ ami teljesen egybevág a humanistáról kialakított képpel. Összességében tehát a történelmi hitelt illetően önmagában még nem kizáró ok, ha valami csak Aventinusnál olvasható.

A pozsonyi csatával eddig a legrészletesebben Kurt Reindel foglalkozott, a vonatkozó forráshelyeket is ő gyűjtötte össze.²⁷ A csatával kapcsolatos évkönyv jellegű bejegyzéseket is ő csoportosította: eredményei szerint a mára elveszett Sváb világkrónikán alapul Hermann von Reichenau és az „*Épitome Sangallensis*” bejegyzése, melyek egyúttal mintául szolgáltak egy sor további krónikás bejegyzésnek. A második csoportba az eredendően Salzburgból és Regensburgból származó évkönyvek sorolhatók, míg külön kezelendő a Hildesheimi évkönyv. Ezekről függetlenül, mozaikszerűen összeállítva mondandóját, dolgozott Marianus Scotus és Annalista Saxo.

Aventinus műve egészen sajátos helyet foglal a pozsonyi csatával foglalkozó források között. Az összes többi forrás szükséztelenségével ellentétben egy terje-

21 Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Boros József. Bp. 1984. 21., 583.

22 Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténelmi megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 119(2006) 121–133. és a vita folytatása.

23 A magyar szakirodalomban Aventinus adatainak használhatósága mellett érvelt Tóth Endre, amikor a történetíró Szt. István felesége, Gizella hozományaként emlegette Pozsonyt, Sopront és Szombathelyt, vö. Kiss Gábor–Tóth Endre–Czigány Balázs: *Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely, 1998. 109–110.

24 Alphons Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz–Köln, 1963. (MIÖG Ergänzungsband 19.) 173.

25 G. Strauss: i. m. 91.

26 Idézi: HKÍF 265.

27 Kurt Reindel: *Die bayerischen Luitpoldingen, 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen*. München, 1953.

delmes, kerek történetet ad elő, ami jelenlegi formájában nyilván nem egyezhet meg egyetlen korabeli, értelemszerűen mára elveszett forrás szövegével sem. Reindel úgy véli, hogy Aventinus részleges hitelessége mellett szól egy 907. június 17-i oklevél, amely Sankt Florianban kelt.²⁸ Igaz, az okmány hamis, de jó okkal feltételezhető, hogy egy eredeti alapján készítették. Ebben Gyermek Lajos király Burchard passauai püspöknek adományozza Altöttinget a salzburgi érsek, Theotmar, Luitpold gróf és Isangrim gróf, valamint más, meg nem nevezett személyek (*cum aliis fidelibus nostris*) kérésére és jelenlétében. Az oklevél egy 12. századi passauai másolatgyűjteményben maradt fenn, amelyet használhatott Aventinus, s – elbeszélése alapján ítélve úgy tűnik – használt is: innen származhat latin és német nyelvű munkája június 17-i dátuma. Reindel úgy találja, hogy az oklevél jól beilleszthető a magyarok ellen vonuló Gyermek Lajos király és serege itineráriumaiba. Az uralkodói oklevél-kibocsátás és a hadrakelés közötti kapcsolat felismerése egyébként elfogadható, hiszen 903-ban Gyermek Lajos egy, a Duna mentén kiadott oklevélből a modern történészek is hasonló következtetést vonnak le.²⁹ Sőt, a bajor seregnek valóban ezen a területen kellett tartózkodnia, ha július első napjaira már Pozsonyig értek el.

Reindel joggal tartja gyanúsnak a formális hadüzenet említését június 17-ére vonatkozóan, mivel már az előző években, 904 óta mindenképpen, folyamatos hadiállapot meglétével lehet számolni a bajorok és magyarok között. Magyarázatul a humanista antik jogi és stiláris formákat utánzó igyekezete szolgálhat ez esetben: hadüzenet nélkül elképzelhetetlen egy háború leírása.

Reindel hasonlóképpen elgondolkoztatónak tartja a hadjárat menetének leírását, a Nagy Károly avarok elleni hadjáratára emlékeztető hármas tagolódást. Ezt persze Aventinus valóban ismerhette az *Annales regni Francorum* 791. évnél adott leírásából,³⁰ ugyanakkor Aventinus szóhasználatában különösebb hasonlóság nem figyelhető meg a 791. és a 907. évi események leírásában. A frank sereg Aventinus leírásában is az Enns folyónál áll meg, ahol háromnapos egyházi előkészítésre, misékre, litániákra, Isten áldásának kérésére kerül sor. Majd itt válnak szét három irányba a seregek, a jól ismert módon. Szó szerinti, jellegzetes egyezések nincsenek, de a leírás általános jellege miatt (déli, északi part, folyón való hajózás) nem is nagyon lehet. Egyébként Ennsburg vára nevét ismerhette a Fuldai évkönyvekből (a 900. évből) is.³¹

Nem kevésbé problematikus a magyarok taktikájának pontos, találó és hiteles leírása. Ezeknek elemeit nagy valószínűséggel Regino és Liutprand művében találta meg. Reginónál a 889. évnél olvashatunk arról, hogy a magyarok kerülnek a közelharcot, a várostromokhoz nem értenek, s a színlelt megfutamodás meste-

28 I. m. 61–62. (N° 44.)

29 903. szept. 26., Albern an der Donau, ld. *K. Reindel*: i. m. 47–48. (N° 33.)

30 MGH SS in usum scholarum. [6.] Hannoverae, 1895. (Nachdruck: 1950.) 88–89.

31 „pro tuitione illorum regni validissimam urbem in littore Anesi fluminis muro obposuerunt”. MGH SS in usum scholarum. [7.] Hannoverae, 1891. (Nachdruck: 1978.) ad annum 900.

rei.³² Ez esetben számos kifejezés ismétlődése egyértelművé teszi Regino forrás-ként való használatát:

Regino	Fordítás	Aventinus
<i>comeis arcubus</i>	„szaru nyilakkal”	<i>comeis arcubus</i>
<i>cominus in acie preliari</i>	„közelharcban harcolni”	<i>acie congredi, ense cominus pugnare</i>
<i>obsessas expugnare urbes nesciunt</i>	„nem tudnak körülzárt városokat megostromolni”	<i>nec [...] urbes expugnare tum noverant</i>
<i>fugam simulant</i>	„színelik a menekülést”	<i>fugam simulant</i>
<i>paulo post pugnam ex fuga repetunt</i>	„kísvártatva menekülésből támadásba mennek át”	[más szavakkal körülírva]
<i>cum maxime vicisse te putes, tunc tibi discrimen subemundum sit</i>	„amikor már markunkban érezzük a győzelmet, akkor kerülünk a legnagyobb veszélybe”	<i>dum te vicisse putaras, in discrimine maximo eras</i>

A hasonlóságok közül különösen az utolsó megjegyzés árulkodik a közvetlen forráshasználatról, aminek latin megfelelője Aventinusnál egészen hasonló.

Az Aventinusnál elesettként megnevezetteket sem tudjuk más forrásból ellenőrizni. A fennmaradt nekrológiumok csak Luitpold, az érsek és két püspök-társa haláláról tanúskodnak. Közvetetten Aventinust támogatja az a megfigyelés, hogy a megnevezett világi előkelők, grófok közül az oklevelekben Isangrim, Iring, Gumpold nem tűnnek fel többé, ugyanakkor például Aribo Aventinusnál életben marad, s valóban, később a forrásokban is feltűnik. A 19 névből álló további névsort illetően azonban csak feltételezésekre hagyatkozhat a kutatás. Felmerült, Riezler³³ említette, hogy a nevek egy része más – például a merseburgi – nekrológiumból került át ide. Reindel arra hajlik, hogy Aventinus olyan (esetleg: többségében olyan) nekrológiumokból írta ki a neveket, amelyek ugyan ezekből az évekből származtak, de magával a csatával nem igazolható a kérdéses személyek kapcsolata. A nevekre vonatkozó zavar olvasható ki abból a tényből is hogy, a 19 név között Hatto neve kétszer, Isangrim neve háromszor fordul elő. Meglehet, hogy különböző nekrológiumokban esetleg ugyanazokat a neveket említették meg, s ez az oka ismétlődésüknek, ami közvetett módon a hitelességük mellett szólhat. Kérdés, hogy miért kellett éppen 19 nevet kigyűjtenie, ha a keret kitöltésével nehézségei támadtak? Esetleg tényleg 19 név gyűlt össze az anyaggyűjtése során, vagy éppen valahol ezt a számot olvasta a csatában elesettekre vonatkozóan, s ehhez keresett megfelelő számú nevet? A német oklevélkritika nagy alakja, Harry Bresslau is úgy vélte, hogy Aventinus bizonyosan írott forrásokra támaszkodott a nevek összegyűjtésében, de kizárható, hogy ennyi nevet

32 MGH SS in usum scholarum. [50.] Hannoverae, 1890. (Nachdruck: 1978.) 132–133.

33 *Sigmund Riezler: Geschichte Baierns*. I. Gotha, 1878. 256–257. – Riezler egyébként nem ad sok hitelet Aventinusnak, a csatának még későbbi, 11. századi történeti eseményekkel való kapcsolatba hozását is felveti.

egymás után, egy forrásban talált volna meg. Ezekre a kérdésekre végleges válasz már nem adható, egyebek mellett az azonos neveknek a korabeli forrásokban való gyakori ismétlődése miatt sem.

Nem kevésbé fontos, hogy a korabeli szűkszavú feljegyzések közül egy megőrizte a csata helyszínének nevét (*Brezalauspurc*, 'Braslav vára'), és számos forrás a napját, ez utóbbit már, persze különféle változatokban. A Salzburgi évkönyv július 4-t említ, a Freisingi nekrológium a csatát június 28-ra, Luitpold halálát július 5-re teszi.³⁴ A püspökök halálát június 28., július 5. és 21. napokra helyezték. A fenti eltérések különféle magyarázatokhoz vezettek, részben oly módon, hogy a csatát – részben Aventinus leírását követve – több napra próbálták helyezni, vagy az említett július 5-t választották. Ma az általános felfogás a csata első napját július 4-re helyezi, az alapján, hogy a július 4–5-ét több forrás is megerősíti.³⁵ Nem tudjuk, hogy Aventinus mire alapozta azt az állítását, hogy a csata három napig elhúzódott. Meglehet, hogy a vereség súlyosságából következett erre, esetleg a külön-külön haladó bajor seregek tényéből, vagy abból, hogy eltérő datálást talált a korabeli forrásokban. Egyébként valószínűleg helyesen járt el, s a harci cselekmények nyilván nem korlátozódtak egyetlen napra. Pozsony stratégiai jelentőségével egyébként Aventinus tisztában volt, amit mutat, hogy nagy művében a 900. évnél a bajorok Pozsonyig üldözik a magyarokat. Reindel is úgy véli, hogy ebben a 907. évi események ismerete vezette tollát.³⁶ Érdemes utalni egy olyan Aventinus-féle leírásra is, ahol sejtetően és érezhetően semmiféle kiegészítő híryanag nem állt rendelkezésére, mégis egy féloldalas kerek történetben adja elő azt, amit a korabeli évkönyvek két sorban írtak le: 913-ban a bajor vezérek vereséget mérnek a magyarokra az Inn-nél.³⁷

A humanista forráskutatásait igazolja a vereséget követően leírt újabb bajor vereség. Ez nyilvánvalóan a 910. évi (június 12–22. közötti) Lech melletti vereségre vonatkozó leírás, amit Aventinus önkényesen kapcsolt a 907. évhez.³⁸ Talán az újabb leírásban hasznosította Cremonai Liutprand *Antapodosis* című művének néhány, éppen az Aventinus által idekombinált 910. évi győztes magyar

34 A térség apátságaiiban a pozsonyi vereség súlyával még sokáig tisztában lehettek éppen a rendelkezésükre álló nekrológiumok alapján. Nehezen bizonyítható, de hihető a feltevés, hogy a Nibelung-énekben az Attilához vonuló burgundi sereg katasztrófájában megcsillanhat valami a 907. évi tragédiából, vö. *Karl Brunner*: Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Wien, 1994. (Österreichische Geschichte 907–1156.) 53. utalással *Hermann Reichert*: Nibelungenlied und Nibelungensage. Wien–Köln, 1985. 17.

35 A különféle nézetekre ld. *Johann Friedrich Böhm*: Regesta Imperii. 1. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918. Nach J. F. Böhm neubearb. von Engelbert Mühlbacher, vollendet von J. Lechner, Geleitwort von Leo Santifaller, mit einem Vorwort, Konkordanztabellen und Ergänzungen von Carlrichard Brühl und H. H. Kaminsky. Hildesheim, 1966. 2044a.; *Harry Bresslau*: Die ältere Salzburger Annalistik. Abhandlungen der Preuss. Akad. D. Wiss. Berlin Phil.-hist. Kl. 1923. 2. sz. 52–53.

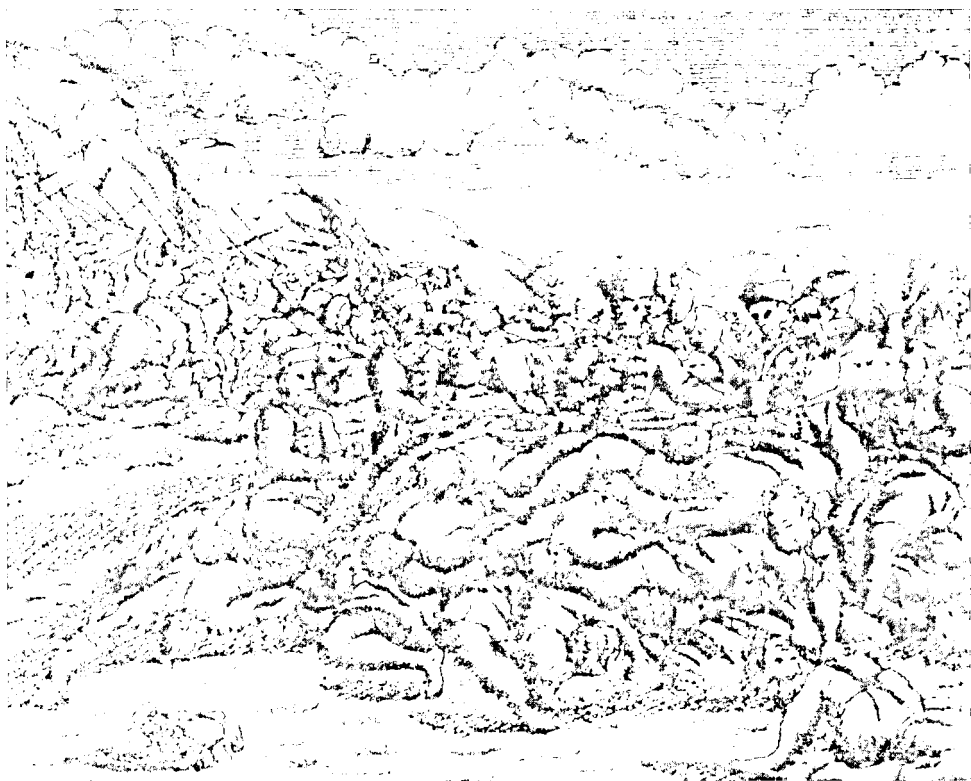
36 *K. Reindel*: i. m. 25–32. (N° 22.)

37 I. m. 103–106. (N° 254.)

38 A 910-es eseményre vonatkozó forrásokra ld. *K. Reindel*: i. m. 94–98., ahol éppen Aventinus félredatált, általa 907-hez csatolt bekezdését nem idézi.

csatához kapcsolódó, magyarokra vonatkozó fordulatát (II. 4.), amely a magyarok lesvetésére vonatkozik.³⁹ Liutprand művét egyébként Ranshofenben valóban forgatta a szerző.

A későbbi történetírói feldolgozások is Aventinushoz hasonló módon keverik össze a korabeli ütközeteket. Az egyik legnépszerűbb feldolgozás Andreas Lazarus von Imhof (1656–1704) képekkel illusztrált világtörténete (*Neu eröffneten historischen Bilder-Saals. Dritter Theil*) is érdekes módon vegyíti az egyébként Aventinustól származó információkat (három napig tartó csata, a német nemesség javának lemészárlása, 907-es év), valamint a csata helyének Augsburghoz, a Lech mellé való helyezésében. Az eredetileg 1692 és 1701 között kiadott műnek 1723. évi nürnbergi kiadását használtuk, ahol a 68. oldalon még a csatának a képét is elhelyezték. (Lásd a képet.)

A Bajor évkönyv német változata, a Bajor krónika a latinnál rövidebb és összefogottabb szöveget kínál. Ebben csak Lajos király, Luitpold herceg, az elcseszt három püspök, a három apát, a világiak közül Sighard, Rathold, Hatto, Meginward, Isangrim nevei, valamint Pozsony neve – *zu Presburg* alakban – for-

³⁹ A részlet magyar fordításban olvasható: HKÍF 215–216.

dul elő. Teljesen hiányzik a magyarok harcmodorára vonatkozó megjegyzés, sokkal rövidebb az Enns melletti vereség leírása, ugyanakkor szinte teljes terjedelmében közli a Luitpold halála körüli fejtegetéseit.⁴⁰ Meglehet, hogy a rövidebb német változat adja vissza a forrásokban tényleg megtalált neveket, s ha így van, figyelemre méltó, hogy a három irányban vonuló csapatok tényét is megemlíti, anélkül, hogy a latinhoz hasonló módon részletezné az egyes kontingenseket és sorsukat a hadjárat során.

Összességében úgy látjuk, hogy Aventinus gondos történész módjára járt el, miután elsőként ismerte fel, hogy az ütközet meghatározó jelentőségű volt a közép-európai térség további sorsát illetően. A pozsonyi csata leírására szánt terjedelem arra enged következtetni, hogy bajor szempontból fontosabbnak tartotta a 955. évi Lech-mezei (augzburgi) csatánál is, amit egészen kurtán intéz el. Elolvasta a nekrológiumokat, a rendelkezésére álló okleveles és elbeszélő forrásokat, s azokból megfelelő forráskritika és történeti mérlegelés (*iudicium*) után alkotta meg munkája 907. évi eseményekkel foglalkozó fejezetét. Nagyon helyesen kapcsolta egybe a 907-es eseményeket a 791. évi, avarok elleni hadjáratral, hiszen a nyugati támadás iránya és útvonala szinte megegyezett. A rekonstrukcióban nem is tévedhetett, hiszen a bajorok nyilván a Duna mellett, a déli parton húzódó *limes*-úton vonultak, a Dunán utánpótlást szállító hajók támogathatták a hadjárat sikerét, s egyáltalán nem kizárt, hogy az északi partról is biztosították a déli oldalon vonuló főseréget, miként arra valóban található említést. Aventinus egyébként, ismét ritka jó érzékkel, éppen a 907. évi hadjárat elé helyezi be a bajor Duna-kereskedelemre vonatkozó forrást, a raffelstetteni vámszabályozás kivonatát, aminek *ante quem*je valóban a 907. évi bajor vereség, hiszen ezt követően fenntarthatatlanná vált a keleti irányú hajóforgalom.⁴¹ Egyébként más esetben is található a hajók katonai alkalmazására forrást, mint például 899-nél (Fuldai évkönyv), amit aztán Aventinus is átvett saját variánsába.⁴² Hasonlóképpen bizonyos, hogy történetírói módszerének részévé vált, hogy a seregeket, nagyon helyesen, eltérő útvonalon vezeti. Így írja le például a bajorok magyarok felett aratott 943. augusztus 12-i győzelmét Wels mellett. Ez esetben Reindel kritikája ismét nem tűnik alaptalannak, miszerint Aventinus a saját szakállára színezte ki az évkönyvek ismét rendkívül rövid, kétsoros említését.⁴³

Nem állapítható meg bizonyosan, hogy mára elveszett forrásokban a 907. évnél az útirányra milyen utalásokat található. Ilyenre utal talán az a tény, hogy Aventinus a nekrológiumok datálásával szemben augusztusra teszi az ütközet idejét. Ha nem egyszerű tollhiba, akkor a változtatásra talán ismét a hadjárat

40 Bayerische Chronik 138. fejezet. Hg. v. Matthias Lexer. SW V. München, 1884. 256–257.

41 Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250. Hg. v. Lorenz Weinrich. Darmstadt, 1977. 14–19. Aventinus vámszabályozás-kiadását értékeli *F. L. Ganshof*: Megjegyzés az „Inquisitio de Theloneis Raffelstettensis”-hez. In: Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései. III. Szerk. Dr. Jónás Ilona. Bp. 1970. 115–145.

42 *K. Reindel*: i. m. 20–21. (N° 16.)

43 I. m. 196–199. (N° 99.)

jelentősége indíthatta, vagy még inkább egy mára elveszett forrás számára meggyőzőnek tűnő adata. Annyit megengedhetünk, hogy több mindent találhatott, még ha azok terjedelmükben és jellegükben inkább az évkönyvszerű rövid híradásokhoz lehettek hasonlóak. Az azonban bizonyos, hogy Aventinus a maga humanista retorikája (*stylus*) által sugallt fejezetbe dolgozta be mindazt, amit forrásaiban talált. Egy olyan renovált házhomlokzathoz lehetne az Aventinus által ránk örökített képet hasonlítani némiképp, ahol a nem látható rétegekben a korábban dolgozó mesterek keze munkája is fellelhető, de többé önállóan napvilágra nem hozható. Aventinus a mai őstörténészeket megszegyenítő eredményességgel és jó érzékkel dolgozott, s hadtörténeti vénája is jelesre vizsgázott ez esetben. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy benne tisztelhetjük a korai magyar hadtörténelem első igényes, tudós feldolgozóját, még ha csak egy részfejezet erejéig is.

Mindennek annál is nagyobb a jelentősége, mivel a korabeli humanisták az ütközet jelentősége felett átsiklottak, egy szokványos csetepaténak láttatták a kalandozások számtalan eseménye között. A szintén ebben a korban alkotó, s Aventinus által használt bajor Veit Arnpeck latin nyelvű krónikájában (cap. 15.) sem ír többet, mint hogy Lipót (Luitpold) bajor herceget, Arnulf apját a magyarok uralmának ötödik évében egy a magyarok és bajorok közötti háborúban megölték.⁴⁴ Arnpeck egyébként pontosan követi forrását, Ottó, freisingi püspök krónikáját (VI. 15.), aki azonban évszámadatot, még az uralkodási éveket sem közli.⁴⁵ A magyar történetet is író karintiai plébános, Jakob Unrest pedig csak a 910. évi magyar győzelemnek szentel néhány sort.⁴⁶ Bonfini az adatra egyáltalán nem figyelt fel, miként a középkori magyar történetírók sem.

Tanulságként összefoglalóan megjegyezhetjük, hogy a középkori forrásokat, amelyek a szó tulajdonképpen és kora újkori értelmében soha nem voltak hadtörténeti források, kontroll szempontok, azaz a modern kori hadtörténészek által kidolgozott szempontok, mérhető és kvantifikálható mutatók figyelembevételével kell elemeznünk. Ugyanakkor fontos, hogy e keletkezésük körülményeiből következően nem hadtörténeti forrásokat csak megfelelő forráskritikai szűrőn értékelve és elemezve hasznosítsuk mint katonai események rekonstruálására alkalmas szövegeket. A szerzők mondandójának eleve keretet adott műveltségük, az általuk követett irodalmi műfaj követelményei. (Így például a 933. évi merseburgi és a 955. évi Lech-mezei csatáról Widukind elbeszélésében a bibliából kölcsönzött kifejezéseken és leírásokon keresztül értesülünk.) Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy amit olvasunk, nem igaz. De annál határozottabban figyelmeztet arra, hogy a szerző (nyilván – több áttételen át – szemtanúig visszavezethető) információi már eleve áttestek egy szerzői modell-képzésen.

44 *Veit Arnpeck: Sämtliche Chroniken.* Hg. v. Georg Leidinger. München, 1915. 114–115., és *K. Reindel:* i. m. 65.

45 *MGH SS in usum scholarum.* [45.] Hannoverae, 1912. (Nachdruck: 1984.); *Fresingi Ottó krónikája.* Bev., jegyz. Dr. Gombos F. Albin. Bp. 1912. (Középkori krónikások XII–XIV.) 298–299.

46 *Adolf Arnbruster: Jakob Unrest Ungarische Chronik.* *Revue Roumaine d'histoire* 13(1974) 486.

Egy olyan elbeszélői struktúrába – például istenítélet, humanista történetírói gyakorlat – illesztették be őket, amit az akkori „tudományos” szempontok alapján meggyőzőnek és hitelesnek tartottak. A történész persze nem mondhat le arról, hogy utólag korrigálja az olvasottakat, megpróbálja visszaállítani az eredeti – esetleg persze szintén nem pontos – információk tartalmát, de ezt csak roppant szakmai fegyelemmel teheti. Ebből a szempontból valóban nagy jelentősége van a fennmaradt utólagos vagy éppen egykorú szövegek olyan értelmezésének, hogy maguk a kortársak, a részvevők mit gondoltak, éreztek, a csata után mire véltek emlékezni. Az interpretáció bizonyos hármasságon belül mozog: (1) a „tényleg” lezajlott események, amit értelemszerűen soha többé nem ismerhetünk meg a részletek összességében; (2) az arról született egykorú vagy éppen későbbi leírások, „korai történetírói” feldolgozások; (3) a modern történész modellezése, aki műholdas térképpel, csillagászati számítógépes programmal a kezében, a korabeli fegyverek rekonstruált hatékonysági mutatóival, újkori katonai szabályzatok felhasználásával játssza újra a történeteket – ez esetben az ütközetet – úgy, ahogyan az nagy valószínűséggel lefolyhatott. Jelen esetben a három szempont sajátos keveredésével van dolgunk: Aventinus használta az egykorú, de szűkszavú történeti feljegyzéseket, leginkább a nekrológiumokat, azokat egy tudatos történetírói modellezés keretében értelmezte, kibővítette, s tulajdonképpen a modern történészekre emlékeztető módon a 791. évi avar hadjárat módszertani tanulságait felhasználva próbálta azokat a katonai, hadtörténeti valószerűség keretei között újraértelmezni. A mai hadtörténészek értékelése szerint rekonstrukciója igen jól sikerült!⁴⁷

Teljesen indokolt, ha a pozsonyi csatának mind a magyar, mind az egész közép-európai térség sorsának alakulásában meghatározó történeti jelentőséget tulajdonítunk. Egyértelmű, hogy a magyar honfoglalás sikeressége függött az ütközet kimenetelétől, sőt vannak, akik egyenesen a magyar honfoglalás lezárulását kötik az eseményhez.⁴⁸ Mások a morva vonatkozásokat emelik ki arra utalva, hogy ezzel az eseménnyel tűnt el véglegesen a Morva fejedelemség az európai történelemből, hiszen a bajorok voltak azok, akik szívesen kijátszották volna a morva kártyát a magyarok ellen.⁴⁹ Másfelől arról sem feledkezhetünk meg, hogy belépett az írott források világába: nem véletlen, hogy Bécs és Pozsony első említése is a magyar kalandozó hadjáratokhoz kapcsolódik. Pozsony, Aventinus egy

47 Vö. Torma Béla előadásával a Hadtörténeti Intézetben, 2006. márc. 21-én. Megjelent: Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megörökítő források hitelességéről. Felderítő Szemle 5(2006) 3. sz. 138–159. Köszönetet mondunk Torma Bélának, hogy a szakma figyelmét újólal felhívta erre a rendkívül érdekes hadtörténeti forrásra. Biztatása nélkül jelen fordítás sem készült volna el.

48 Újabbán ld. *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München, 2003. (Studia Hungarica 49.) 30–31.

49 A morva vonatkozásokra, 907 és a morvák végleges eltűnése közötti kapcsolatra ld. *Karl Brunner*: Der österreichische Donauraum zur Zeit der Magyarenherrschaft. In: Österreich im Hochmittelalter, 907–1246. Hg. v. Anna M. Drabek. Wien, 1991. 51.

805-re datált említése mellett, egykorú forrásban elsőként éppen a 907. évi pozsonyi csatához kapcsolódóan tűnik fel.⁵⁰ A Bajor évkönyvek szempontjából is nagy jelentősége volt a kalandozó magyarok elleni harcnak, mintegy a térségben később betöltött bajor hatalmi pozíciót előlegezték meg a mű koncepciója számára. A magyar krónikákat hasznosítja is Aventinus, ám arról nem tehet, hogy éppen a kalandozások vonatkozásában azok nem tudnak igazán a segítségére lenni.⁵¹

A pozsonyi csatára vonatkozó részlet fordítása a Bajor évkönyvekből
(IV. 21. fejezet [SW 657–659., Cat. font. I. 346–347.])

„Miközben ilyen dolgok történnek francia földön, Lotaringjában és Bajorországban, a magyarok két királyt választanak, Dursakot és Bogátot;⁵² elfoglalják a Pannóniákat, amelyek korábban hatalmas pusztaságukkal a Dunáig terjedtek, a bajoroktól elragadják, és ott a magyarok telepeit hívják életre. Maga Pannónia sűrűn váltogatta lakosait, s mindannyiszor újabb és újabb névvel illették. A görögök és latin történetírók a Dráván túli részt Pannóniának, az attól inneni részt a rómaiak *Noricumnak*, Ptolemaius pedig *Pannonia Superior*nak [‘Felső-Pannónia’] nevezte. Ugyanezt *Gallograecianak* nevezték egykoron a sordiscusok, bajorok és egyéb gallok (vagyis a teutonok), az Itáliából kiűzött bajorok maradékai és a Görögországból Euridanus és Thessalonus vezetésével oda áttelepült brenusok okán. Miután a gótokat a hunok Dáciából elűzték és Attila meghalt, a gótok és *rugii* veszik birtokba e vidéket. Ennélfogva *Gothia* és *Rugilandia*, majd *Longobardia* lett, ezt követően *Hunnia* és *Avaria*, végül pedig *Venedia* [‘vendek földje’]⁵³ és *Boiaria* [‘bajorok földje’], mint már Julius Caesar előtt is, most pedig

50 Megjegyzendő, hogy Boba Imre (s nyomában Charles Bowlus és Martin Eggers) számolnak azaz, hogy a pozsonyi csata talán nem is Pozsonynál volt, hanem Moosburgnál, vö. *Imre Boba*: Braslavpruch: Bratislava or »Braslav's Burg«: Zalavár? Ungarn-Jahrbuch 17(1989) 9–23.; *Martin Eggers*: Baiern, Pannonien und die Magyaren. In: Bayern–Ungarn, Tausend Jahre. Hg. v. Herbert W. Wurster–Manfred Tremel–Richard Loibl. Passau–Regensburg, 2001. 73–74. – Nyilvánvaló, hogy Pozsony archaikus nevével Aventinus a 907. évi események kapcsán találkozott elsőként középkori forrásokban. Ld. még: *Jozef Kuzník*: Humanistický historiograf Johan Aventinus a staré Slovenský dejiny. *Historický Časopis* 31(1983) 251–260.

51 *A. Schmid*: i. m. 377., 382. Ld. még: *Otto Rademacher*: Aventin und die ungarische Chronik. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Deutsche Geschichtskunde* 12(1887) 559–576. – A magyar krónikákból a kalandozások korára csak csúnya félreértések kerültek át Aventinushoz: 901-es évhez ld. SW IV. 21. 653. (*K. Reindel*: i. m. 34–36. [N° 24.]) és pl. a fiktív abbachi csatára ld. Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*. Simon of Kéza: *The Deeds of the Hungarians*. Ed. László Veszprémy–Frank Schaer. Bp. 1999. (Central European Medieval Texts) 90. (1. sz. jegyzet.)

52 Liutprand *Anatapodosis* (II. 60.) alapján ismeri és kapcsolja ide (nyilván önkényesen) őket, ahol a 920–921. évi itáliai kalandozásnál szerepelnek. Dursac-ot Györffy György Tarhossal, Tarkatus-sal tekinti azonosnak, vö. *A magyarok elődeiről* i. m. 231.

53 Visszatérően általában szlávokat ért rajtuk.

majdnem hatszázhusz éve már *Ungaria* ['Magyarország'], de nem sok híja van, hogy korunkra *Turcia* ['Törökország'] ne váljon belőle. Ez be is fog következni (a mi hanyagságunkból), hacsak Isten nem segít, de erre majd még visszatérek.

Germánia és a bajorok királya, Lajos az egész Bajorországra kiterjedt újoncozás után a bajorok új városába, Ennsvárba megy. Megjelennek itt a püspökök, a szerzetesek előljárói, a bajor előkelői július 15. kalendaeján [azaz június 17-én] a keresztény üdvösség 907. évében, és közös elhatározással döntenek arról, hogy a magyarokat ki kell űzni a bajorok országából. Minden egyes bajor körzetből, tudniillik nariscus-ok, boethus-k [Vogtländer], chamabus-ok [Cham vidékiek], vindelicus-ok, noricumiak, vennones, athenises [Etsch vidékiek], stájerek, vendek, karintiaiak, krajnaiak [területéről] egybehívják a férfiakat: hadat üzennek a magyaroknak, a Duna mindkét partján megindulnak a bajor előkelők harcra kész és támadó sereggel. Lajos Burchard passauai püspökkel, Aribo prefektussal Ennsvárban marad vissza. A hadvezérek a csapatokat három részre tagolják. Luitpold, az osztrák határ parancsnoka az északi parton, Theotmar salzburgi érsek pedig a délin halad; a püspökök, Zakariás Säbenből, Udo Freisingből, s a monostorok előljárói, Gumpold, Hartwich [Hartwig], Helmbert Pozsonyig vonulnak és ott táborot vernek. A Dunán pedig hajókon a király rokona, a semnonok [semptiek] vezére, Sighard⁵⁴ és a bajor urak Rathold, Hatto, Meginward és Isangrim vezetik a csapatokat.

De a magyarok sem maradnak tétlenek és gondatlanok, komolyan felkészülve tűnnek fel, mindent, ami hasznukra lehet, fegyvereket, katonákat, lovakat jó előre készenlétbe helyeztek, s mivel már nem is a dicsőségért, hanem az életükért harcolnak, kemény ellenállást fejtenek ki. Közben néhány katonájukat a bajor csapatok harcba csalogatására küldik. Mindkét királyuk a rendelkezésükre álló legnagyobb számú lovassággal a püspökök oszlopára támad. Mintha csak ürge lovaikkal át akarnák törni a harcvonalat, nagy erővel támadnak, s hatalmas nyílfelhőt bocsátanak ki. A bajorokat a szaru-íjaikból kilőtt nyílvesszőkkel borítják el, majd ismét hátrálnak. Gyorsabbak nehéz fegyverzettel felszerelt seregükénél, s amikor még azt hisszük, hogy távol vannak, már ott is teremnek; s amilyen gyorsan jönnek, ugyanolyan gyorsan el is tűnnek. Amikor már azt hiszed, hogy győztél, a legnagyobb veszélyben találsz magad. A magyarok ellenfeleiket a távolból támadják nyílaikkal: akkoriban nem ismerték a nyílt harcot, a gyalogos csatát, az egymásnak feszülő hadsorokat, a karddal vívott közelharcot, a városok ostromát és körülrését, várostromot. Szokásuk szerint cseleket alkalmazva küzdenek, hol meghátrálnak, hol szorongatják ellenfelüket, s mindezt annyi velük született fortéllyal, akkora gyorsasággal és katonai tapasztalattal teszik, hogy eldönteni is nehéz, hogy mikor veszedelmesebbek ránk nézve: amikor

54 Sigharddal (Sighart) az általa ismert forrásokban találkozhatott, aki az ebersbergi grófok ősatyjának számított. A korábbi magyar fordítások által nem értelmezett „semnonok” Sempt helynévből erednek, amely egy helység, a grófok birtokától, Ebersbergtől északnyugatra. Sighardra ld. *Günther Floherschütz: Der Adel des Ebesberger Raumes im Hochmittelalter.* München, 1989. 95., 123., 211–212.

éppen ott vannak vagy már el is vonultak, amikor menekülnek vagy éppen támadnak, amikor éppen békét színlelnek vagy hadakoznak. Miközben ugyanis el-söprő rohammal ott teremnek, ugyanolyan hirtelen eltűnnek, először menekülést színlelnek, majd lovaikat megfordítva támadnak, de bármit is tegyenek, nyilaznak és dárdát vetnek, jobbról, balról, szemből vagy éppen hátulról körbe száguldoznak, kifárasztják a mienket, majd minden oldalról ránk rontanak, a megfáradt bajorokat letámadják, fölébük kerekednek, eltiporják és legyilkolják őket.

Augusztus idusának ötödik napján [azaz augusztus 9-én]⁵⁵ a magyarok éjjel a Dunán titkon átúsztatnak, Lajos legátusát Luitpoldot, Isangrim étékfogó mestert egész csapatával, tizenöt vezérrel együtt a táborban megölik. A rákövetkező napon, azaz augusztus idusának harmadik napján [azaz augusztus 11-én], azokkal végeznek hasonló módon, könnyedén és erőfeszítés nélkül, akik halálra váltan a hajókon tartózkodtak.

Három napon át folyamatosan folyik a harc az égiek haragvásának közepete: a bajor nemesség legnagyobb része elpusztul, a köznépet számolás nélkül vágják le. Luitpold, Bajorország keleti részének vezére a bajor fejedelmek nemzetségének ősatyja, a *praefectorumque praetorio Rheni* három püspökkel, három apáttal, tizenkilenc bajor előkelővel együtt életét veszíti. Utóbbiak nevei a következők: Pilegrimus, Theodovalda, Hebbo, Isengrim, Hatho, Bero, Rudomund, Litofrid, Valter, Aribert, Babo, Iring, Gundovalda, Isenogrim, Hathoch, Meginovitius, Rathold, Isengrim, Albert. A régi oklevelekben rábukkantam arra, hogy ez a Luitpold, Nariscus és Boethus fejedelmek ősatyja, császáraink és királyaink nemzetségéből származott. Ugyanis őt, Lajos király kiváló grófjának és kedvelt rokonának nevezi. Úgy tudják, hogy feleségével együtt temették el, Adelhaiddal, Szász Ottó leányával, I. Henrik német császár leánytestvérével, az ausztriai Melk Szt. Benedek monostorában.⁵⁶ Két fiút hagyott maga után, Arnulfot és Bertoldot, akik megszerezték maguknak a Bajorországot. Noha alaposan kutattam, nem találtam Luitpold felmenőinek nyomára, vagy hogy milyen fokon állnak rokonságban Nagy Károly családjával. Ugy gondolom, hogy még további kutatásra lesz szükségem a nariscus, boethus, és ahonnan származott, a bambergi könyvtárakban. Hogy visszatérjek oda, ahonnan kiindultam, csak kevesen jutottak vissza sikeres menekülésük után Lajoshoz Ennsvárba. A meghalt Luitpold helyébe Aribo lépett.

A magyarok miután ilyen nagy győzelmet arattak, zsákmánnyal teli táborokat kaparintottak meg, a menekülők nyomába erednek. Megfélemezésükre Lajos a sereg szétszéledt katonáit egybegyűjti, újabb csapatokkal egészíti ki a mellette

55 Érdekes módon itt Aventinus nem követi a korabeli nekrológiumok adatait, amelyek leginkább júl. 4–5-re tették az előkelők halálát, és így a csata napját is. Az általa megadott jún. 17. körüli indulásból is egy július elejei dátum következne.

56 Itt Luitpold nevét Aventinus nyilvánvalóan összekeverte más Lipótokéval, információi zavarosak, vö. *Karl Lechner*: Beiträge zur Genealogie der älteren österreichischen Markgrafen. MIOG 71(1963) 246–280.

maradt tartalékból. Nem tudván az ellenség által előkészített cselvetésről, kivезeti seregét. Ugyanis a magyarok a mezővel szomszédos erdőben rejtették el az övéiket, ahonnan mindkét sereget szemmel lehetett tartani. Az ellenfél menekülést színlel, a mienk türelmetlenül üldözik őket, miközben alakzataik felbomlanak, a csatarend szétesik. A menekülők a lesvetés helyéhez vezetik őket, s mihelyt elhaladnak az erdő mellett, az ott rejtőzködők kiáltozva hátulról váratlanul rárontanak a mienkre, s az elől menekülők is megállnak és keményen szembe szállnak az üldözőkkel. A hátulról, szemből, mindenfelől körbefogott bajorokat legyilkolják. Lajos király Passauba menekül. Úgy tudják, hogy ezt a vereséget a bajorok Augusta Rhetiae-nél, német nyelven Augsburgnál szenvedték el, a nevek hasonlósága azonban megtévesztette őket, hiszen csak egy betűnyi különbség miatt lett Ansburgból [Ennsvárból], Anassoburgium-ból Augsburg.”

Bajor krónika

(IV. 139. fejezet [SW 256–257.])

„Miként győzték le a magyarok kétszer a bajorokat, Pozsonynál és az Ennsnél?

A magyarok, miközben a birodalomban Lajos király uralkodott, két királyt választottak maguknak, Dursakot és Bogátot, és elfoglalták a Rába és Száva közötti földet, ami korábban bajor volt. Lajos király nagy gyűlést tartott az Ennsnél június 17. napján, amikor a Krisztus születése utáni 907. évben jártunk, ahol arról döntöttek, hogy kiűzik a magyarokat. Három sereggel vonultak tehát a magyarok ellen: a bal oldalon vonult a sokszor emlegetett Luitpold, a jobb oldalon Thietmar, a salzburgi érsek, Otto freisingi püspök; Zacharias brixeni püspök az apáttal: Guntbolddal, Hartwiggal és Helmprechtel, a vízen pedig hadihajókkal a sempti gróf, Sighard, további előkelőkkel: Ratholddal, Hattoval, Meginwarddal és Isangrimmel. A bajor hadinép Pozsonynál gyűlt egybe.

De a magyarok sem tétlenkedtek, küzdöttek az életükért, a bajor seregeteket egyiket a másik után sorban levágták. Megölték Luitpold herceget a három megnevezett püspökkel, a három apáttal, és 19 bajor gróffal együtt. Az ő teteme Melkben nyugszik, feleségével, Adelhaiddal együtt. Tőle származnak a bajor hercegek, mind a mai napig. Azt, hogy az ősi bajor királyi nemzetségből származik, a régi császári levelek bizonyítják: Gyermeke Lajos királyt őt kedves, közeli rokon barátjának nevezi. Két fiúgyermeket hagyott maga után: Arnulf herceget és Bertold herceget, akik később egymást követve kormányozták Bajorországot. Luitpoldról vagy ahogy az osztrákok hívják, Lipótról annyit találtam, hogy Lajos királynak a főparancsnoka és őrgrófja volt. Utána III. Erbo burghauseni gróf lett a főparancsnok.

Miután a magyarok ilyen nagy győzelmet arattak a bajorok felett, az Enns mellett nyomultak előre, ahol Lajos király Burchard passauai püspökkel és hadinépükkel táborozott. A magyaroké lett a győzelem, sok katonát levágtak. Lajos király Passau felé menekült.”

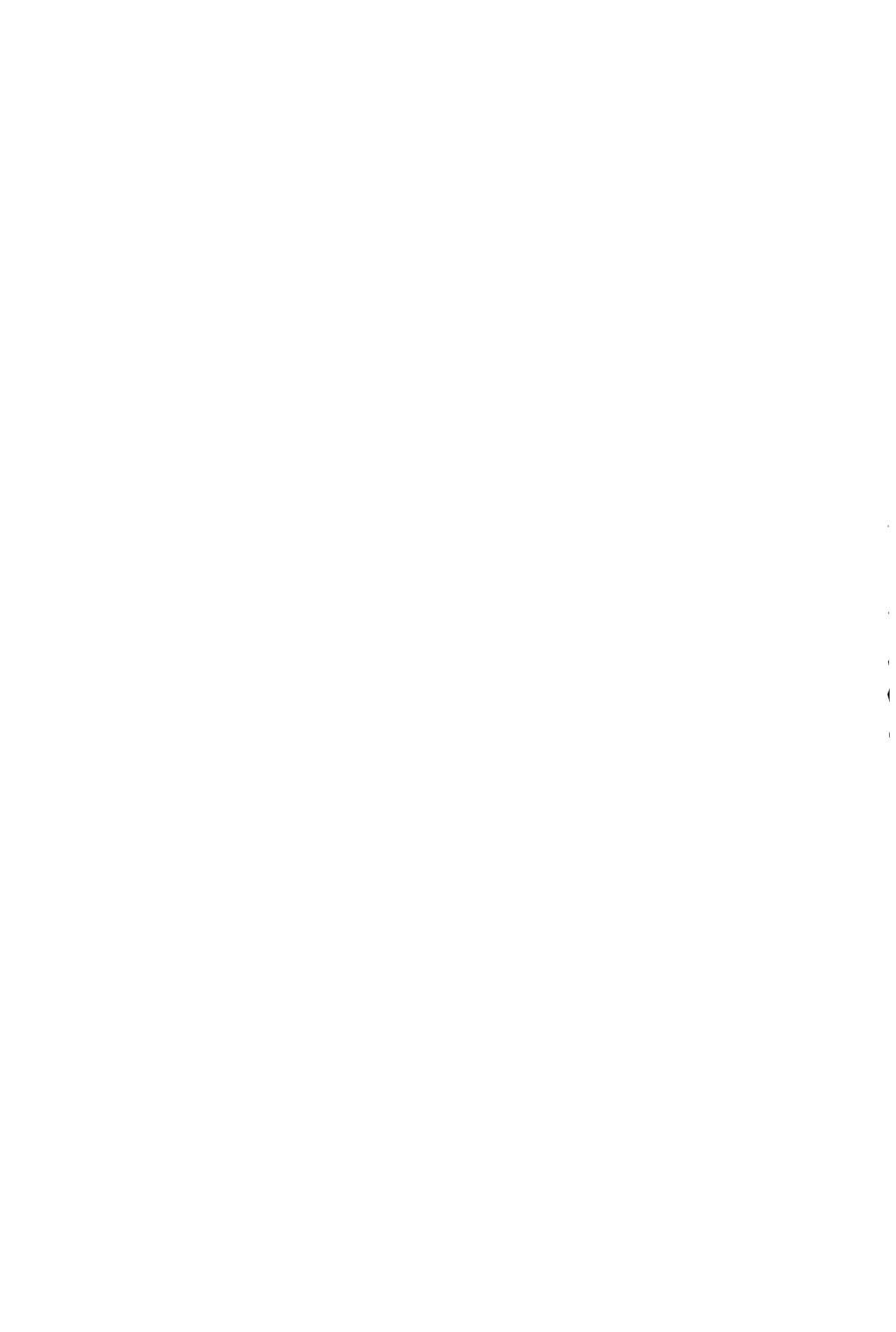
LÁSZLÓ VESZPRÉMY

THE HUNGARIAN VICTORY OF 907 FROM AVENTINUS'S POINT OF VIEW
THE BATTLE OF POZSONY

On 4–5 July 907 the Hungarian army inflicted crushing defeat on the military of the German king Louis the Child near Pozsony (today Bratislava, Slovakia). The Bavarian margrave Liutpold, an archbishop, two bishops and several notabilities died there. The succinct records of the annals and necrologies were complemented remarkably by the *Annalium Boiorum libri septem* and its German version written by the humanist historiographer Johannes Turmair (1477–1534) in Ingolstadt in 1554. Since the end of the 19th century it has been under discussion how credible Aventinus's records were, and whether he used up sources which got lost later on. Undoubtedly, Aventinus found other sources, mainly necrologies, and by the help of the description about the campaign of Charlemagne against the Avars, he could credibly reconstruct the events of 907.

It is clearly justified to attach historical importance to the Battle of Pozsony which affected the future of Hungary and the whole Central European region to a great extent. Obviously, the fate of the Hungarian conquest depended on the battle; in fact, it indicated the end of the conquest. Moreover, thanks to the Magyar advance, the use of written records became general in the related part of Central Europe: the first reference to Vienna was made just on the occasion of Magyar raids. The name of Pozsony was recorded first in connection with the battle of 907. The campaign against the Hungarian raiders was significant even in respect of the Bavarian annals: they anticipated the farther dominant Bavarian controlling power in the region.

The productivity and talent of Aventinus would possibly surpass present norms. It can be maintained without exaggeration that Aventinus was the first "scholarly" researcher of early Hungarian military history. The annex contains the Hungarian translation of the related records of Aventinus.

Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hú főpap portréja

Szalaházy Tamás alakja iránti érdeklődésemet Gévay Antalnak (1796–1845), a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* első magyar származású levéltárosának egyik cédulája keltette fel, amelyen az alábbi feljegyzés állt: „Literae donatoriae Reginae Mariae pro T. Szalaházy super Praepositura Sanctissimae Trinitatis prope Budam – Inventarium Thomae Szalaházy 2. Jan. 1536.”¹ Némi keresgélés után az Ungarische Aktenben meg is találtam a szóban forgó leltárt, bár némi csalódással kellett megállapítanom, hogy mindössze egy három folióból álló iratjegyzékről van szó.² Tekintve, hogy milyen csekély információkkal rendelkezünk a *Magyar Udvari Kancellária* Ferdinánd kori történetéről, ez sem olyan megvetendő lelet, meg is kíséreltem a jegyzékben található iratok azonosítását. Bár a kísérletezgetés eredménytelennek bizonyult, a feltárt források alapján azonban elég gyorsan világossá vált, hogy Szalaházy Tamás az 1526–1535 közötti időszak egyik meghatározó személyisége volt.

Szalaházy Tamás pályája

Az 1480 körül született Szalaházy Tamás Mohács előtti pályájáról eléggé foghíjas adatok állnak csak rendelkezésre. Az erdélyi, Kolozs megyei eredetű, Kolozs és Doboka megyében birtokos köznemes családból származó Szalaházyról – a család eredeti neve szalaházi Szalay – az első biztos említés 1499-ből származik, egy családi birtokvita kapcsán került megnevezésre testvérei társaságában.³ Egy

1 A cédulakatalógus, amely főleg a Turcica 1521–1587 közötti anyagából tartalmaz kivonatokat, ma a Haus-, Hof und Staatsarchiv használaton kívüli segédletei között található. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Archivbehelfe AB 543/III.

2 „Inventarium aliquot literarum Reverendissimi domini Agriensis 1536”. ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeines Akten (= UA AA) Fasc. 28. Konv. A. fol. 13–16. – Kiadása: *Fazekas István: Szalaházy Tamás kancellár hagyatékában talált iratok jegyzéke* (1536). Levéltári Közlemények 77(2006) 123–136.

3 Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda 1499. nov. 15-én kelt oklevele. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Diplomatikai Levéltár 27 577. – Valószínű, hogy a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiben 1496-ban Szilvási Kristóf ügyvédként többek társaságában megnevezett Zalahaza-i Zalay Tamás magister nem azonos a dolgozat hőisével. Még ha az ügyvédi működéshez szükséges kort

ével később, 1500-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, ahol két évvel később filozófiából bakkalaureátusi fokozatot szerzett.⁴ Ezt követően két évtizeden át nincs hír róla, mígnem 1519-ben mint beregszászi plébános (*archipresbiter*) bukkan fel, akit éppen apostoli jegyzőnek neveznek ki.⁵ 1520-ban már mint királyi titkárt említik, de új méltósága mellett is megtartotta korábbi tisztét, a tekintélyes állásnak számító beregszászi plébánosságot.⁶ Hogy mivel töltötte az 1502–1519 közötti közel két évtizedet, egyelőre csak találgatni lehet. Burgio pápai követ jelentései Szalaházyt Szalkai László emberének tüntetik fel (kancellár 1521–1524, egri püspök 1523, esztergomi érsek 1524–1526), elképzelhető, hogy a hiányzó években Szalkai környezetében tartózkodott.⁷ Francia nyelvtudása miatt az sem kizárható, hogy egy ideig Anna királyné, II. Ulászló király hitvese környezetében, a királynéi udvarban is élt, esetleg itt ismerkedett meg Szalkaival, aki néhány éven át Anna királyné, illetve királyi gyermekek jószágkormányzója is volt. Szalkaival való kapcsolatát erősíteni látszik, hogy püspöki kinevezése előtt egri prépost volt, ekként szerepel a Héderváry-jószágok elkobzása ügyében kiadott egyik oklevélben is (1523. június 15.).⁸ Szintén egri prépostként említik Oláh Miklós 1526. augusztus 24-én kelt egri préposti kinevezését tartalmazó oklevélben és Ferdinánd Szalaházy egri püspökségére pápai megerősítést kérő előterjesztésében is.⁹ Királyi titkári működését 1520–1523 között több kancelláriai jegyzet bizonyítja, amelyeknél többnyire csak keresztnéve és egyházi méltósága szerepel, például „Relacio magistri Thome archipresbyteri de Beregszaaz secretarii regie maiestatis” (1522).¹⁰ Ebből az állapotból ugrásszerű előrelépést jelentett, amikor 1524 májusában a király Szalaházyt veszprémi püspöknek nevezi ki, amely javadalom Várday Pál egri püspökké történő kinevezése nyomán ürrült meg. A kinevezés körülményeiről sajnos semmit sem tudunk, de az a tény, hogy a velencei követ e korból származó, a magyar püspökségeket ismertető listáján a

el is érte volna, a feltehetően jogi gyakorlatból eredő magisteri cím használatához mindenképpen fiatal. Valószínűbb, hogy egy nagybácsiról, vagy valamely távolabbi rokonról van szó. *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. Bp. 1990., II. 148.

- 4 *Karl Schrauf*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Das Inwohner Verzeichniss der ungarischen Studentenbursa zu Krakau (1493–1558). Wien, 1893. 8., 63. – Szalaházy legutóbbi életrajza: *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp. 1984. 226–231.
- 5 Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára Kézirattára Ab 50 Cseles Márton jezsuita másolatai tom. VII. pag. 240.
- 6 *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 324.; *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458–1526. Turul 44(1930) 24.
- 7 Szalkai életrajzának legújabb összefoglalása: *Varga Lajos*: Szalkai I. László. In: Esztergomi érsek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 234–239. (a korábbi feldolgozások felsorolásával).
- 8 *Wenzel Gusztáv*: A Hédervári Ferenc jószágai feletti per és ítélet. Adalékul Magyarország azonoskori köz- és jogtörténetéhez. Magyar Történelmi Tár 6(1859) 11.
- 9 MOL Diplomatikai Levéltár 89 27. – *Fraknoi Vilmos*: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899. 95–96.
- 10 *Bándi Zsuzsa*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). In: Borsodi Levéltári Évkönyv. V. Szerk. Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 557–725., № 669.

hetedik helyen található veszprémi püspökség főpásztorává nevezték ki, minden előzetes lépcsőfok nélkül, önmagában is sokat elárul.¹¹ Pártfogója minden bizonnyal a már emlegetett Szalkai László volt.

A fennmaradt források szerint a viharos 1525–1526-os években Szalaházy Tamás már politikai tényezőnek számított. Kubinyi András kutatásaiból tudni lehet, hogy 1525 végén és 1526 elején néhány hónapon át a királyi kancellária vezetője is volt, igaz, kancelláriai cím nélkül, mígnem 1526. március 11-én, Burgio pápai nuncius hathatós támogatásának köszönhetően Brodaries István szerémi püspök vette át a kancelláriát.¹²

A végzetes ütközetbe induló II. Lajos Thurzó Elekkel egyetemben Szalaházy Tamást is Mária királyné mellett hagyta. Valószínű, hogy ezt a megtiszteltetést veszprémi püspöki címének köszönhette, hiszen hagyományosan a veszprémi püspök töltötte be a királyné kancellárja tisztét. Így több főpap társával ellentétben életben maradt, és egyik napról a másikra a magyarországi politika fontos tényezőjévé emelkedett. Ha hihetünk a velencei követ korábban már idézett, 1525-ben készült követi zárójelentésének, Szalaházy ekkor 41–43 éves volt.

Ami a magyar politikai vezető réteg sok tagjának fejtörést okozott, az nem jelentett problémát Szalaházy Tamásnak: kezdettől fogva a Habsburg-orientáció híve volt és haláláig az is maradt. Megnövekedett súlyát mutatja, hogy a Ferdinánd által 1526. november 30-án hívei számára kiadott biztosítéklevélben a tizenhárom név szerint felsorolt személy közül a második helyen állt, csupán a nádor Báthori István előzte meg őt.¹³ Az oklevélben Szalaházy még Brodaries kancellárt is megelőzte. Ennek figyelembevételével érthetőbbé válik, hogy 1527 márciusában miért hagyta el Ferdinánd pártját a szerémi püspök és pártolt át János királyhoz.¹⁴ A két, egymással már korábban is rivalizáló személy közül az új viszonyok között Szalaházy lett a nyertes.

Az 1526 ősztől 1527 nyaráig terjedő időszakban, amíg Ferdinánd és csapatai az ország területére nem léptek, a veszprémi püspök végig Mária mellett tartózkodott, máshol nem is nagyon tartózkodhatott. Súlyát mutatja, hogy az 1527. január 18-án magyar helytartóvá kinevezett Mária királyné mellé állított öttagú tanács egyik tagja lett.¹⁵ Több jel is mutatja, hogy Szalaházy nagy szerepet játszott Fer-

11 Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. (= ETE) I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János. Bp. 1902–1912. I. 213–215.

12 *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 87–99., 91.; *Uő*: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: i. m. 147–160., 159.

13 *Marczali Henrik*: Enchiridion historiae Hungarorum. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapestini, 1902. 391–392.

14 Thurzó Elek levele Batthyány Ferenchez. 1527. márc. 22. Pozsony. *Erdélyi Gabriella*: Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez). I. 1526–1532. Bp. 2005. (Lybus kötetek 1.) 93.

15 HHStA Reichsarchiv, Reichshofkanzlei, Reichsregisterbücher Ferdinand. I. Bd. I. fol. 89r–90v., kiadva: *Robert Lacroix*: Die Korrespondenz Ferdinands I. II/1–2. Familienkorrespondenz

dinánd magyarországi uralmának előkészítésében, azaz a Szapolyai-párt lebontásában, a főurak és köznemesek átpártolásában. Sajnos e folyamat csak nagyon hézagosan dokumentált.¹⁶ A derék püspök szolgálataiért magas jutalmat követelt, amit az özvegy királyné közbenjárására Ferdinánd meg is adott. Már 1527 áprilisában ígéretet kapott arra, hogyha jobb javadalomra nevezik ki, unokaöccse, Kecseti Márton fogja megkapni a veszprémi püspökséget.¹⁷ Tekintélyét vagy inkább ügyességét mutatja, hogy Báthory István nádorral szemben szerzett az ügyben ígérvényt, a nádor tudniillik unokaöccsének, Báthory Andrásnak szánta a püspökséget.¹⁸

Az 1527 nyarán végrehajtott sikeres hadjárat után elkövetkezett a tényleges jutalmazás ideje. Ekkor egy pillanatra úgy nézett ki, hogy Szalaházy akár az esztergomi érsekséget is megszerezheti, Ferdinánd ugyanis a magyarországi akció közvetlen kezdete előtt adományt állított ki róla (1527. július 6.), de a hivatalban lévő érsek, Várday Pál remek időzítéssel lépett át a Habsburg-uralkodó táborába, és ezzel sikerült megtartania érsekségét.¹⁹ Szalaházy kénytelen volt ismét Várday árnyékába lépni, és megelégedni az annak esztergomi kinevezésével megüresedett egri püspökséggel (1527. november 11.).²⁰ Némi kárpótlást jelenthetett a már korábban elnyert udvari kancellári cím, illetve az, hogy ténylegesen is sikerült neki megtartania a veszprémi püspökséget.²¹ A két püspökségből optimális esetben mintegy 32–34 000 aranyforint körüli jövedelmet húzhatott volna. A valóságban mindkét püspöksége jövedelmeinek csak egy részét tudta a legjobb esetben is behajtani. Egerben a János király által kinevezett Erdődy Simonnal gyűlt meg a baja, és a veszprémi püspöki jövedelmek behajtása sem volt könnyű feladat, noha vezető familiárisa és sümegi várnagya, Choron András meglehetősen ügyességgel serénykedett e téren.

Amikor I. Ferdinánd 1528 márciusában elhagyta az országot és maga helyett ismét helytartótanácsot állított az ország élére Báthory István nádor vezetésével, a tanácsnak tagja lett Szalaházy is.²² Ez a testület egészen 1529 őszéig, Szulejmán szultán hadjáratáig kormányozta az országot, pontosabban igyekezett azt kormányozni. A legfőbb nehézséget számára a pénztelenség okozta, ami kü-

1527 und 1528. Wien, 1937. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 30.), II/1. 8. Anm. 3.

16 Pl. Szalaházy I. Ferdinándhoz írt egyik levelében beszámolt Batthyány Ferenc missziójáról, aki Várday esztergomi érseket kereste fel, hogy átállásra bírja. 1527. márc. 7. Pozsony. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 8. Konv. A. fol. 58–59.

17 HHStA Reichsarchive, Reichshofkanzlei, Reichsregisterbücher Ferdinand. I. Bd. 1. fol. 99.

18 *R. Lacroix*: i. m. II/1. 52–53.

19 HHStA Reichsarchive, Reichshofkanzlei, Reichsregisterbücher Ferdinand. I. Bd. fol. 127.

20 ETE I. 344–345. – Az eredeti, uralkodó által aláírt, megpecsételt példány: ÖStA HHStA UA AA Fasc. 7. Konv. A. fol. 17.

21 Már 1527 szeptemberében kancellárnak titulálta Ferdinánd a pápához intézett, fentebb idézett előterjesztésében.

22 A rendelkezés legutóbbi kiadása: *R. Kiss István*: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveleskönyve. Bp. 1908. 337–339.

lönösen élesen jelentkezett azáltal, hogy az uralkodó az országon kívül tartózkodott. Ferdinánd hiába állított egy, a kor viszonyai között modernnek mondható intézményt az ország élére, a király tekintélyével nem rendelkezett a helytartótanács, amely tagjainak ráadásul úgy tűnik, nehezebbre esett a huzamosabb ideig való egy helyben tartózkodás.²³ Így a helytartótanács minden erőfeszítése ellenére, az országba török támogatással visszatérő János király ellenében nemigen tudott komoly ellenállást kifejteni.

A helytartótanács rendszeres levelezésben állt a királlyal, de ezenkívül az egyes tagok is, különösen Szalaházy és Thurzó Elek sűrűn fordultak külön is az uralkodóhoz, illetve nem egy esetben Mária királynéhez, aki bár nem fogadta el a magyar helytartóságot másodsorra, de minden jel szerint továbbra is az ország politikai életének nem elhanyagolható tényezője maradt. Szalaházy az uralkodón kívül folyamatosan tájékoztatta a királynét is a magyarországi ügyek alakulásáról, aki azután lelkiismeretesen továbbította a püspök leveleit testvéréhez, I. Ferdinándhoz. Így például a püspök 1528 szeptemberében saját kezű francia levélben számolt be az özvegy királynénak Sárospatak elvesztéséről, aki azt továbbította fivéréhez.²⁴ A teljességhez hozzátartozik, hogy a kancellár az eseményeket egy nappal korábbi kelettel már megírta az uralkodónak is.²⁵ A királynéval való kapcsolattartás magyarázható az özvegy királyné iránti bizalommal, de azzal a felismeréssel is, hogy az uralkodó előtt hűga nagy befolyással rendelkezett. Az uralkodóval folytatott sűrű levelezés olvastán felmerül a gyanú, hogy Szalaházy mint kontrollforrás szolgált a király számára a helytartótanácsból írt jelentések értelmezéséhez. Talán ezen a levelezésen alapszik Ferdinándnak az egri püspök irányába tanúsított bizalma, amelyről néhány évvel később a velencei követ is megemlékezett (1535). Ugyanakkor elgondolkodtató az a tény, hogy noha Ferdinánd számára alkalmasabb lehetett volna, ha a magyar főpap franciául ír neki, az azonban mégis a hivatalosnak ható latin nyelvet választotta, ami a kettejük közötti viszony hivatalos jellegét húzza alá.

Ferdinánd magyarországi kormányzata a török támadása nyomán 1529 őszén teljesen összeomlott. Szalaházy tanácsos társaival együtt elhagyta a fővárost és Pozsonyba vonult vissza, a következő évek nagyobb részét majd ebben a városban fogja eltölteni. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1530. május 8-án Dévényben meghalt Báthory István nádor, ami a ferdinándi kormányzat sorsát véglegesen megpecsételte. Szalaházy továbbra is levelezett és intézkedett, de működési határfoka minden jel szerint nem volt túl nagy, ráadásul anyagi bázisa is erősen beszűkült. Mint egyik, 1530 decemberében kelt levelében írta, a legna-

23 Erről ld. Thurzó Elek levelét I. Ferdinándhoz. 1528. jún. 1. Magyaróvár. *Erdélyi G.*: i. m. 136–137. De Szalaházy is elhagyta időnként a fővárost. Thurzó 1528 júniusában pl. csak Báthory nádort találta a fővárosban, az összes többi tanácsos eltávozott onnan. I. m. 174–175.

24 Szalaházy Tamás levele Mária királynéhez. 1528. szept. 20. Buda. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 96.

25 Szalaházy Tamás levele I. Ferdinándhoz. 1528. szept. 19. Buda. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 102.

gyobb szükségben él a „pozsonyi börtönben”, Veszprém ugyan a kezén maradt, de nem sok jövedelmet hoz, Egert elfoglalta az ellenség, a tizedeket két éven át ugyan neki szedte Serédy Gáspár, de abból hozzá alig-alig jutott el valami.²⁶ A magyarországi helyzet rendezésére I. Ferdinánd csak 1531 nyarán tett kísérletet, amikor a Habsburg-uralkodó Thurzó Eleket és Szalaházy Tamást együttesen bízta meg a magyar ügyek irányításával.²⁷ A prágai eseményeket nemrégiben Erdélyi Gabriella alapos tanulmányban dolgozta fel.²⁸ Figyelemre méltó meglátásai közül itt most csak az uralkodó egri püspök iránti bizalmára utalnék. A későbbi események igazolják ezt a meglátást, még akkor is, ha 1532 októberében Thurzó Elek egyedüli helytartója lett az országnak.

Az 1531–1532-es évek legfontosabb eseményei a király nélküli országgyűlések voltak (1531. március Bélavár, 1532. január Kenese, 1532. március Berenhida), amelyeket Szalaházy nagyon veszélyes kezdeményezésként értékelt. Úgy vélte, hogy a háttérben török szándékok, nevezetesen Ibrahim pasa elképzelései állnak, aki ígéretet tett, hogy ha a két király letétele után egy magyar urat választanak királlyá, az országot a további támadásoktól az oszmánok meg fogják kímélni. A magyar urak közül sokan Perényi Péter pártjára álltak, és felmerült az a lehetőség is, hogy János király lemondása után Erdélybe vonulna vissza.²⁹ Ez a megoldás megpecsételte volna az ország sorsát, a magyar állam teljes szétdarabolásához vezetett volna. Szalaházy, átlátva az elképzelés veszélyét, latba vetve kapcsolatait, minden erejével küzdött a terv ellen. Thurzó Elek levelezésének tanúsága szerint a két ideiglenes helytartó képes volt együttműködni. Thurzó például az előbb emlegetett gyűlések kapcsán bevárta az éppen Kassán tartózkodó Szalaházyt, és vele közös vélemény kialakítására törekedett, illetve az országgyűlés ügyében az egri püspökkel együtt kívánt tárgyalni Batthyány Ferenc horvát–szlavón bánnal.³⁰

Az országbíró és a kancellár jó viszonyán nem változtatott Thurzó Elek egyedüli helytartói megbízatása sem 1532 októberében, bár némi feszültséget hagy sejtetni, hogy 1532 decemberét és a következő év első hónapját Szalaházy Sümegen és Veszprémben töltötte. Az új helytartó mellé helyezett tanácsban helyet kapott Szalaházy is, aki élete utolsó három évét főleg Pozsonyban és Bécsben töltötte.³¹ Ebben az időszakban energiáit két fontos feladat kötötte le. Jelen volt a János király megbízottaival időről időre folytatott tárgyalásokon, és ezekkel egy időben, más megbízottakkal egyetemben tárgyalásokat folytatott a Szapolyai-párt vezető személyiségeinek megnyeréséről. Ferdinánd 1534 áprilisá-

26 ETE II. 89–91.

27 R. Kiss I.: i. m. 343–344.

28 Erdélyi Gabriella: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához). Századok 134(2000) 341–371.

29 Szalaházy levele I. Ferdinándhoz. 1531. márc. 20. *Fraknoi Vilmos*: Monumenta Comititalia Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. I. 1526–1536. Bp. 1874. 320.

30 Erdélyi G.: Bethlenfalvi Thurzó Elek i. m. 316–317., 347–348.

31 Egykorú lista nem létezik a tanácsosokról, csak 1533 áprilisából maradt fenn az első névsor. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 23. Konv. A. fol. 7–10.

ban Thurzó Eleknek, Szalaházy Tamásnak, Gerendy Miklós erdélyi püspöknek és Leonard Nogarola grófnak adott felhatalmazást tárgyalások folytatására Erdődy Simon, Czibak Imre, somlyai Báthory István, Ráskay Gáspár, Nádasdy Tamás, Erdődy Péter, Tahy János és Drágfy Gáspár megnyerésére.³² A tárgyalások részben eredménnyel jártak. Az 1534 augusztusában Pápán folytatott egyezkedések eredményeképpen az Erdődy testvérek, Simon és Péter, illetve a Kanihsay Orsolyával frissen eljegyzett Nádasdy Tamás visszatért Ferdinánd pártjára.³³ Ebben az időszakban további átlépések is történtek, legalábbis több személy tett hűségnyilatkozatot, köztük Lobotzki Mátyás és Bebek Ferenc.³⁴ Szalaházy élete utolsó fontos eseménye az 1535. augusztus 21-én Bécsben megkötött fegyverszünetben való közreműködés volt. 1535. szeptember 25-én arról számolt be a velencei követ, hogy az országgyűlés ügyében magyar urak Bécsben tartandó tanácskozásán az egrí püspök, az ország főkancellárja (*Gran Cancellier*) – mint tudjuk, helyesen kancellárja – nem tudott részt venni, mert súlyosan megbetegedett.³⁵ Néhány nappal később, 1535. szeptember 30-án írt jelentésében a követ már mint elhunytól emlékezett meg róla.³⁶ 1535. október 11-én már Kelet-Magyarországon is tudtak a kancellár haláláról, a püspök hagyatéka ügyében Tornáról jelentkezett vingárti Horváth Gáspár.³⁷

Diplomáciai működéséhez érdekes adalékot szolgáltat a már említett hagyatéki leltár, amennyiben több iratot is tartalmaz, amely a román vajdaságokkal tartott kapcsolatokra vonatkozik. Minden jel szerint 1526 után Ferdinánd részéről Szalaházy vezette a Moldvával és Havasalfölddel folytatott tárgyalásokat. Talán azért is, mert ismerte a Mohács előtti előzményeket.³⁸

Főpásztori működéséről kevés adat maradt fenn. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a hitújítás tanaival szemben elutasító magatartást tanúsított.

32 Ferdinánd felhatalmazása az előbb felsoroltak részére. 1534. ápr. 13. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 24. Konv. A. fol. 16–17.

33 „convenimus cum dominis Episcopos Zagradiensis, Petro Erdewdy et Thoma Nádasd in Wasarhel, oppido comitatus Wespremiensi et post multos tractatus multosque disputationes tandem negotium confecimus, non citra difficultate. Ut avertemus dominum Zagradiensem a cupiditate banatus, verum persuadere non potuimus, abiissent alioquin rebus non solum infelix”. Szalaházy és Thurzó levele Ferdinándhoz. 1534. aug. 8. Pápa. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 25. Konv. A. fol. 22–23. – Kiadva: *Ferdo Šišić: Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I. U Zagrebu, 1912. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 33.) 329–330.

34 A hitlevelek Szalaházy hagyatékában talált iratok lajstromában szerepelnek: „Literae obedientiae Mathiae Lobotzki sub nomine ipsius Lobotzkj sub dato Eperyes 11 Februarii 1535” – „Literae fidelitatis Francisci Bebeck de feria secunda post dominicam Laetare 1535” [1535. márc. 8.] – *Fazekas I.*: i. m. 130.

35 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Ms 4980 1a. Óváry Lipót velencei másolatai. A Signoria bécsi követének jelentései 1529, 1534–1535, 1535. szept. 25-i jelentés, oldalszámozás nélkül.

36 Uo. 1535. szept. 30-i jelentés, oldalszámozás nélkül.

37 Horváth Gáspár levele I. Ferdinándhoz. 1535. okt. 11. Torna. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 27. Konv. C. fol. 29–30.

38 *Fazekas I.*: i. m. 132–133.

Ennek jegyében fogatta el 1531-es kassai tartózkodása idején Dévai Bíró Mátyást, aki azután hosszas bécsi fogságot szenvedett hitéért.³⁹ Az, hogy a prédikátor kihallgatását nem Szalaházy, hanem Johann Fabri bécsi püspök vezette, két okkal is magyarázható. Egyrészt Szalaházy egyébirányú elfoglaltsága is felhozható, de sokkal inkább valószínű, hogy az íróként is működő Fabri teológiai képzettsége sokkal magasabb volt, mint Szalaházyé, és minden jel szerint nagyobb érdeklődést tanúsított a reformáció teológiai problematikája iránt, mint magyar püspöktársa.⁴⁰

Szalaházy jellemzése

Szalaházy Tamás iskolázásáról krakkói tanulmányait leszámítva nem sokat tudunk. A velencei követ már többször idézett, 1525-ből származó jelentésében kiemelte kiváló latin és görög tudását. Képzettségének érdekes vonása francia tudása, amelynek eredetéről nincs biztos információ. Sajnos nem maradt utána részletes hagyatéki leltár, leszámítva a bevezetőben már taglalt iratjegyzéket, és nincs tudomás arról sem, hogy könyvtárából könyvek kerültek volna elő.⁴¹ Ezek hiányában arról, hogy az iskolában megszerzett ismeretet milyen irányban gyarapította tovább, nincs adat. Legfeljebb annyi tételezhető fel, hogy a megszerzett klasszikus tudáshoz a kancellári gyakorlatból praktikus jogi ismeretek is társultak. Nem maradt nyoma annak sem, hogy mecénási tevékenységet folytatott volna. Egyetlen idesorolható adat áll rendelkezésre, 1530-ban nagyobb szabású kárpitvásárlást hajtott végre, Heinrich Witten (alias de Colonia) úrtól 1500 forint értékben vásárolt kárpitokat, amelyeknek az árával azonban egészen haláláig adós maradt.⁴² Valószínűleg ugyanazokról a kárpitokról van szó, amelyeket később örököse, Kecseti Márton fizetett ki Salm grófnak.⁴³

Bónis György a Jagelló-kori jogtudó értelmiségről írott monográfiájában más magyarázatot nem találva Szalaházy karrierjére „az adminisztrációban érdemeket szerző titkárok sorába” sorolta őt.⁴⁴ Kétségtelen, hogy komoly igazgatási tapasztalatokat szerzett már Mohács előtt mint kancelláriai titkár, sőt néhány hónapon át a kancellária vezetőjeként is működött, mint említettük. Ezen ismer-

39 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 96–98.

40 Leo Helbling: Dr. Johann Fabri. Generalvikar von Konstanz und Bischof von Wien. Münster, 1941.

41 1533 őszén ugyan egyik Nádasdy Tamáshoz írt levelében szó esik a középkori János pápáról, ill. királyról szóló történetről, amelyet Nádasdynak megküld, de a sorokat olvasva a gondolattól nem tud az olvasó szabadulni, hogy itt esetleg egy olyan politikai pamfletről van csak szó, amelynek hőse Szapolyai János. Szalaházy Nádasdy Tamáshoz. 1533. szept. 21. Sümeg. *Georgius Pruy*: Epistolae procerum Regni Hungariae. II. Posonii, 1806. 42–43.

42 Ferdinánd intése Szalaházyhoz az ügyben. 1530. okt. 26. Augsburg. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 16. Konv. A. fol. 40. III. ETE III. 54.

43 Kecseti Márton levele Ferdinándhoz. 1536. febr. 26. Bécs. ETE III. 76–77.

44 Bónis Gy.: i. m. 324.

reték és tapasztalatok birtokában szervezte meg I. Ferdinánd magyar királyi kancelláriáját 1527 őszén, amelyről azonban csak nagyon hézagos ismeretekkel rendelkezünk. A megmaradt okleveles anyag, a kancelláriai kiadványokon olvasható kancelláriai jegyzetek alapján úgy tűnik, hogy a kancellária Mohács előtti működéséhez hasonlatosan végezte tevékenységét.⁴⁵ A hivatal működését erősen befolyásolta, hogy Ferdinánd már 1528 márciusában huzamosabb időre elhagyta az országot, útjára pedig a kancellár nem kísérte el, nem is kísérhette, mert a tekintélyes politikusra az országhatáron belül volt szükség. Ez nem tekinthető egyedül esetre, például a 16. század folyamán a cseh kancellár is mindvégig a saját országában maradt, az uralkodó mellett csupán két alkancellár működött. Kancellár híján a király mellé a magyar ügyek intézésére titkár került, amely állásra Szalaházy előbb Oláh Miklóst próbálta megnyerni, majd Ujlaky Farkas pozsonyi prépostot delegálta, aki azután Szalaházy haláláig, sőt azontúl is titkárként (1527–1538), később alkancellárként (1539–1540) egészen 1540 végéig az uralkodó, I. Ferdinánd mellett maradt. Miután Buda János király kezére került, Szalaházy többnyire Pozsonyban és Bécsben tartózkodott, utóbbi helyen saját ingatlant, házat is vásárolt, talán elsőként a magyarok közül.⁴⁶ A bécsi lét a kancellári működés megkönnyítését jelenthette, de a megmaradt meglehetősen hézagosságból nem olvasható ki egyértelműen, hogy Szalaházy megjelenése érdemlegesen megváltoztatta volna a korábban kialakult ügymenetet, és visszaszorította volna az Udvari Kancellária latin titkárának magyar ügyekre gyakorolt igen komoly befolyását.

Szalaházy politikai működését mérlegelve komoly éleslátás, realitásérzék és bizonyos mértékű rezignáció állapítható meg nála. A magyar állapotokról igen elkéseredve írt már 1531-ben. A tervezett, király nélküli országgyűlés kapcsán került papírra az a néhány sor, amelyet Fraknói Vilmos is idéz a *Magyar Országgyűlési Emlékek*ben: „Tudom, mennyire nehéz vala, a legbékésebb időkben is, féken tartani e lázongó tömeget, s visszatartani a püspököknek, az uraknak, sőt magának a királynak bántalmazásától. A jelen féktelenség közepette pedig, midőn mindannyian csudálatos módon elvadultak, nem látom át, miképp lehetne közöttük helye békeszerető férfiúnak. Egy eszköz van csak, mellyel reájuk hatni lehet: pénz és jutalom; ígéretekre kevesen hajolnak.”⁴⁷ 1533-ban Oláh Miklóshoz írott levelében, amikor arról számolt be, hogy Oláh kérésére eljár annak birtokai ügyében a királynál, a magyar főurakat nem csekély keserűségről tanúskodva

45 Pl. Ferdinánd perhatalasztást adott Erdődy Péternek, aki őt a birodalmi gyűlésre el fogja kísérni. 1528. febr. 28. Esztergom. ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy Urkunden N° 1286. Az eredeti pergamenoklevélén az alábbi jegyzet olvasható: „Relacio magnifici domini Nicolai comitis de Turocz magistris curiae regiae”.

46 A házról vingárti Horváth Gáspár leveléből lehet tudni, aki szerint a püspök bécsi házat végrendeletében neki hagyta. 1535. okt. 20. Torna. ETE III. 54.

47 Szalaházy már idézett levele I. Ferdinándhoz. 1531. márc. 20. *Fraknói V.*: Monumenta i. m. I. 320.

„nyilvános rablóknak” titulálta.⁴⁸ Mindez persze nem zavarta abban, hogy a mindennapi tárgyalások során pénzzel és birtokadományokkal operáljon az említett „rablók” megnyerése érdekében. Hogy nem eredménytelenül működött e téren, azt jól mutatja a fentebb már emlegetett 1534-es tárgyalássorozat, amelynek során Nádasdy Tamás és az Erdődy testvérek visszatérésével sikerült János király hatalmát az ország nyugati részén véglegesen megtörni. Elítélése persze nem zavarta abban, hogy két püspökséget tartson egyszerre birtokában, az egyiket fiatalkorú unokaöccse számára fenntartva, és még további kisebb egyházi javadalmakra szerezzen adományt, például a budai Szentháromság prépostságra (1527. március 25.) vagy a somogyvári apátságra (1530).⁴⁹ Egyházi javadalmakon túl nagyobb, világi birtoktestekre is szemet vetett, mint például a mások által is kívánatosnak talált Fogarasra, illetve Szatmárnémetire (1527).⁵⁰

Szalaházyban nem csekély becsvágy dolgozhatott. Hogy céljai elérésében a nem egészen legális eszközök igénybevételétől sem riadt vissza, jól mutatja az a három oklevél is, amely a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-beli Ungarische Akten második csomójában található 1526 szeptemberéből. Ezek közül kettő Szalaházy javára szól, az egyik szerint Lajos király (!) Szalaházyt erdélyi püspökké nevezte ki, amely püspökség Gosztonyi János váradi püspökségre való áthelyezésével üresedett meg. A másik ugyanerről a dátumról datált oklevél szerint a király Szalaházyt a Gosztonyi halálával megüresedett erdélyi püspökségre helyezi át.⁵¹ A harmadik oklevél Brodarics István szerémi püspököt veszprémi püspökké nevezte ki.⁵² Ez utóbbi darab azt hagyja gyanítani, hogy a hamisításban, mert nyilvánvalóan hamisításról van szó, mindkét püspök közreműködött, Szalaházy mellett Brodaricsot is bűnrészesnek kell tartani. Hogy ki volt az értelmi szerző, nehéz eldönteni. Valószínű, hogy Szalaházy volt az ötletadó, de a kivitelezéshez szükséges volt a kancellár Brodarics támogatása, valamint az általa őrzött királyi pecsét, az oklevelekre ugyanis a királyi titkos pecsét is rákerült. A becsvágyra utal az 1527 nyarán Szalaházy számára kiállított, esztergomi érsekségről szóló adománylevél, amelyet azonban nem sikerült realizálnia. Várday János királyhoz való átpártolása nyomán 1530 folyamán ismét karnyújtásnyi közelségbe került hozzá az érsekség, de második alkalommal sem sikerült a Magyar Királyság első egyházi méltóságának megszerzése.⁵³

Oláh Miklósnak már Szalaházy püspök halála után Brodaricshoz intézett egyik levele azt mutatja, hogy Szalaházy, ha kellett, céljai elérésében könyörtelen is tudott lenni. Az akkor még Németalföldön tartózkodó Oláh ugyanis arról panaszkodott, hogy Szalaházy 1526 óta ellensége neki, azóta, amióta meg-

48 Oláh Miklós [...] levelezése. Közli: Ipolyi Arnold. Bp. 1875. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak XXV.) 369.

49 ETE II. 27–28.

50 ETE II. 354–355.

51 ETE I. 279., 279–280.

52 ETE I. 280.

53 *Erdélyi G.*: Bethlenfalvi Thurzó Elek i. m. 206., 221.

fosztották a kancellárságtól, látszólag mindig barátságos volt irányában, de valójában rendszeresen megakadályozta, hogy komolyabb magyarországi javadalomhoz jusson.⁵⁴ Ha igazat adunk ennek a vádnak, amiben azért van okunk kételkedni, gondolva Szalaházy már említett ajánlatára, nem feledve ugyanakkor, hogy Oláh a királyi titkárságnál már ekkor valószínűleg többre vágyott, akkor is el kell ismerni Szalaházy emberismeretét, mert e korszak klerikusai közül kétségkívül Oláh volt a legnagyobb kvalitású személyiség, aki azután az 1550-es években bizonyította is képességeit.

Szalaházy kapcsolatrendszere

A következő kérdés, amire érdemes kitérni, az, hogy milyen személyi kapcsolatrendszerrel rendelkezett Szalaházy, ugyanis a kapcsolatrendszer, a pártfogók, a pártfogottak, a család és a barátok támogatása tette lehetővé az egyén számára, hogy kitűzött céljait megvalósítsa. Sajnos Szalaházy Tamás esetében nem maradt fenn olyan forrás, mint az előbb említett Oláh Miklós-féle leveleskönyv, ahol a levelekből kihüvelyezhető a fiatal Oláh kapcsolatrendszere.⁵⁵

Nagyon kevés információ maradt meg Szalaházynak az I. Ferdinánd udvarához tartozó nem magyar politikusokkal való viszonyáról. A már emlegetett Ungarische Aktenben néhány hozzá intézett francia nyelvű Roggendorf-level olvasható. Jól látható, hogy a Buda felé vonuló Roggendorf számára Szalaházy volt az első számú magyar, akivel kapcsolatot tartott.⁵⁶ 1540-ben Leonhard Vels főudvarmester Szalaházy unokaöccséhez, Kecseti Mártonhoz intézett levelében megemlékezett a nagybácsi érdemeiről és a hozzá fűződő jó viszonyáról.⁵⁷ A Szalaházy hagyatékában fennmaradt iratokról készült jegyzék arra utal, hogy az egri püspök Vels bécsi házát vásárolta meg.⁵⁸ További kutatások tisztázhatják

54 „Postremo quia iam ab eo tempore, quo Thomas Vesprimiensis episcopus tempore Ludovici regis frustratus erat officio cancellarii, et tu ad hanc dignitatem admissus, simultas erat inter me et ipsum orta: quae et Posenii, quia videbat me omnibus viribus tam antea quam Posenii tibi potius addictum, quam ei. et tuis magis ormanentis, quam aut illius, aut alterius studentem, aucta postea te abeunte crevit, meque non palam, sed occulte, ubi poterat, oppugnabat. Verbis quidem multa pollicebatur, re tamen ipsa parum praestabat. Hinc etiam contra iura mea factae erant promotiones in curia nostra illae magnificentorum nominum, titulorum et hominum, quos ego certe tanti facio, quanti faciebam illum ipsum, quem dixi horum authorem.” Oláh Miklós levele Brodaries Istvánhoz. 1535. márc. 30. Gent. Oláh Miklós i. m. 573–574.

55 Pl. hogy milyen szoros kapcsolat fűzte Oláht Nádasdy Tamáshoz és Brodaries Istvánhoz, viszonyukat egyik levelében szinte testvérinek nevezi, és az is kiderül a levelekből, hogy Oláh Gerendi Miklóssal ifjúkorától kezdve barátságban állt. Oláh Miklós i. m. 273., 306., 319–320.

56 1530. okt. 6. (ÖStA HHStA UA AA Fasc. 16. Konv. A. fol. 131.), 1530. okt. 17. „ex castris Khewssrew metatis” (uo. 16. Konv. A. fol. 96.), 1530. okt. 18. „ex castris ad Rogndorf” (uo. Fasc. 16. Konv. A. fol. 93.), 1530. okt. 22. „an camp on pros du pont del Pobwez” (uo. 16. Konv. A. fol. 74.).

57 Vels levele Kecheti Mártonhoz. 1540. dec. 16. „ex castris regis Jaurini positus”. ETE III. 513–515.

58 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 28. Konv. A. fol. 13–16.

Bernhard Clesl trentói püspök, I. Ferdinánd nagy hatalmú főkancellárjával való viszonyát.

Már említettük, hogy ifjúkorában minden bizonnyal Szalkai László volt az egyik pártfogója. Több jel mutatja, hogy ifjúkori barátság fűzte szomszédvári Désházy Istvánhoz (†1534). A szoros kapcsolatot mutatja, hogy Désházy halála után végrendelete egyik végrehajtójának Szalaházyt jelölte meg.⁵⁹ Nem lehetetlen, hogy a Közép-Szolnok megyei nemesi családból származó Désházyt és Szalaházyt fiatalkori barátság fűzte egymáshoz, de az is lehet, hogy pályájuk csak az esztergomi érseki udvarban kapcsolódott össze, ahol Désházy hosszabb időn keresztül volt az érseki birtokok kormányzója (bizonyíthatóan 1513–1521 között). Désházy 1523-ban mint választott tinnini püspök jelenik meg a forrásokban, de valószínű, hogy nem sokkal később az egyházi rend ellen döntött, és elvette alsólivdai Bánffy Annát, Bánffy János és Henning Margit lányát, és ily módon jogot szerzett a szomszédvári Henning család három Zágráb megyei várára, Szomszédvárra, Alsóstubicára és Zselinre.⁶⁰ A Szalaházy halála után felvett iratjegyzékben több, a Désházykhoz kapcsolódó irat található, amely azt mutatja, hogy feladatát a püspök komolyan is vette.⁶¹

Fentebb azt is jeleztük már, hogy Szalaházy jó kapcsolatban volt Thurzó Elekkel, a későbbi országbíróval és helytartóval. Az, hogy Szalaházy bécsi házát vingárti Horváth Gáspár főkamárásra († 1545) hagyta, a kettejük közötti baráti viszonyt mutatja. Az egyik fennmaradt vingárti Horváth-levéllé szerint a főúr azt kérte Szalaházytól, hogy járjon el Hanns Katzianernél birtokai védelme ügyében.⁶² Szalaházy egyik levelében mint barátjáról emlékezik meg Ráskay Gáspárról.⁶³ Két, Szalaházyhoz intézett levél maradt meg Thuróczy Miklós főudvarmestertől is, aki 1530-ban és 1531-ben Ferdinánd kíséretében tartózkodva, az aktuális eseményekről tájékoztatta Szalaházyt.⁶⁴ A fennmaradt források alapján pályája elején erősen pártfogolta a fiatal Serédy Gáspárt († 1550) is, akinek több, Szalaházyhoz intézett levele maradt meg a bécsi levéltárban, és aki több éven át az egri egyházmegyei tizedeket szedte Szalaházy számára.⁶⁵ Széles kapcsolatrendszerét mutatja, hogy például 1535-ben az említett személyeken kívül

59 Désházy István végrendelete. 1534. jan. 30. ÖStA HHSStA UA Miscellanea Fasc. 431A. Konv. A. fol. 90–95. (latin orig.).

60 Désházy személye eddig még nem keltette fel a magyar történetírás érdeklődését. Személyére számos adat gyűjthető az ETE I–II. kötetéből (I. 32., 54., 86–87., 94–97., 282., 502., II. 20., 133–134., 230.). Házasságára ld. ETE I. 327–328.

61 *Fazekas I.*: i. m. 131–133.

62 ÖStA HHSStA UA AA Fasc. 26. Konv. B. fol. 8–9.

63 ÖStA HHSStA UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 96.

64 Thuróczy Miklós levelei: 1530. febr. 25. Linz (HHSStA UA AA Fasc. 14. Konv. B. fol. 45.), 1531. febr. 28. Linz (uo. Fasc. 17. Konv. B. fol. 24.).

65 Pl. 1529. jún. 18-án Budáról keltezett levelében a király figyelmébe ajánlotta a szépreményű ifjú Serédyt. Részben közölve: ETE I. 471. – Köztük lévő pénzügyekre: 1534. márc. 1. Tokaj (ÖStA HHSStA UA AA Fasc. 24. Konv. A. fol. 62–63.), 1535. máj. 4. Nagyida (ETE III. 29–30.).

levelet intézett hozzá Bebek Ferenc, Krusith Péter, Nyáry Ferenc, Nádasdy Tamás és Paolo Vergerio pápai nuncius.⁶⁶

Az egyházi személyek közül jó viszonyban volt a művelt, bolognai egyetemen tanult Fehérvári (Székesfehérvári) Mihály kalocsai préposttal, aki Kalocsa pusztulása után (1529) egy ideig Szalaházy udvarában élt, majd a püspök egri helynökévé nevezte ki (1534–1538).⁶⁷ Veszprémben már Szalaházy előtt is és az ő idejében is a helynökséget Pettry Miklós olvasókanonok, későbbi nándorfehérvári püspök viselte.⁶⁸

Szalaházy mellett titkárként Szepsi Bálint szolgált, aki már 1510-ben veszprémi kanonok, 1520-ban örkanonok volt, 1535-ben pedig biztosan viselte a felső-órsi préposti méltóságot is.⁶⁹ Ura egri javadalommal is kitüntette őt, 1535-ben mint az egri Boldogasszony társaskáptalan prépostja szerzett adományt Abauj és Zemplén megyei birtokokra.⁷⁰ 1538-ban az uralkodó, a meghalt egri püspök mellett több éven át tartó hű szolgálatait felemlgetve, utasította Serédy Gáspárt Bálint egri préposti jövedelmeinek kiadására.⁷¹ A későbbi gyakorlatból nem kizárt, hogy a kancelláriai ügymenetben is bizonyos mértékig részt vett a püspöki titkár. Bizalmasai közé tartozhatott a már szintén emlegetett Ujlaky Ferenc, aki vel régi ismeretség kötötte össze, hiszen Ujlaky már 1519-ben a II. Lajos korabeli kancellárián szolgált.⁷² A Ferdinánd mellé delegált királyi titkár később szép karriert futott be, pályája végén egri püspök, királyi helytartó lett.

A püspök világi familiárisai közül név szerint nem sokat ismerünk. Közülük a legnagyobb pályát Choron András futotta be, aki 1524-től, tehát Szalaházy veszprémi püspöki beiktatásától kezdve annak sümegi várnagyaként a veszprémi püspöki birtokokat igazgatta.⁷³ Az egri püspökség birtokainak igazgatását 1527–1529-ben Szilády Péter kánonjogi doktor, egri örkanonok látta el.⁷⁴ Ezt a tiszte-

66 Bebek Ferenc 1535. aug. 15. Szendrő (ÖStA HHStA UA Fasc. 27. Konv. C. fol. 6.); Krusith Péter klisszai kapitány 1535. júl. 16. Bohács (?) (uo. Fasc. 27. Konv. B. fol. 46.); Vergerio pápai nuncius 1535. aug. 6. Nürnberg (ETE III. 48–49.); Nádasdy Tamás 1535. aug. 27. Pordány (uo. Fasc. 27. Konv. C. fol. 15.); Nyáry Ferenc 1535. szept. 7. Sempte (Fasc. 27. Konv. C. fol. 22.).

67 *Udvardy József*: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Bp. 1992. (METEM-könyvek 3.) 55–59.

68 Említve már 1519-ben e minőségében, és ekként szolgált még 1534 tavaszán is. *Bónis György*: Szentszéki regeszták. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette: Balogh Elemér. Bp. 1997. 4246. sz. (1519. dec. 17.); *Géresi Kálmán*: Károlyi Okmánytár. III. Oklevelek és levelezések 1491–1600. Bp. 1885. 190–191. (1534. ápr. 4.)

69 *Bedy Vince*: A felsőórsi prépostság története. Veszprém, 1934. 62–63. Bedy szerint Szepsi utolsó említése 1539-ből ismeretes.

70 MOL A 57 Királyi Könyvek I. köt. 258–259. (A Királyi Könyvek esetében a MOL-munkatársak, Németh István, Trostovszky Gabriella és Vissy Zsuzsa által készített CD-Rom kiadást használtam.) Az adománylevél kelte: 1535. jan. 28.

71 ETE III. 273–274.

72 II. Lajos oklevele. 1519. febr. 6. Buda. ÖStA HHStA UA Specialia Fasc. 274. Konv. A. fol. 7.

73 Choron András levele érdemeiről Szepsi Bálint egri prépostnak és Gönczi Bertalannak. 1537. febr. 20. Lövöld. ETE III. 134–137. – Pályafutására: *Varga Szabolcs*: A devecseri Choronok. Fons 8(2001) 261–265.

74 ETE I. 515–523.

1533-ban már Csáby (Chabi) István viselte.⁷⁵ 1528-ban a püspök udvarmestere Pethrythyeygh de Rawch János volt, aki 1531-ben a veszprémi vár provizoraként szerepelt.⁷⁶ 1535-ben ugyanezen funkcióban Gönczi Bertalan található, aki azután az örökös Kecseti Márton idején is ellátta ezt a tiszteletet, és aki urától 1543-ban a felsőörsi prépostságra is adományt kapott, és azt egészen haláláig, 1547-ig bírta.⁷⁷

Sajnos a Szalaházy korabeli kancellária személyzetéről alig rendelkezünk információval. A legfontosabb személy a már többször említett Ujlaky Ferenc királyi titkár volt. Az alacsonyabb rangú kancelláriai tisztviselők, a jegyzők és írnokok közül néhány személy név szerint ismert. Így tudni lehet, hogy Pécsi Kis Péter néhány éven át jegyzőként szolgált a kancelláriában, aki azután 1532-ben már Esztergomban Lascano Tamás kapitány mellett bukkant fel.⁷⁸ Ugyancsak jegyzőként működött néhány éven át Johann Mruck, aki azonban már 1530-ban elhagyta az intézményt, és előbb Roggendorf mellett szolgált mint hadititkár, majd Esztergomban lett harmincadellenőr, 1533-ban pedig már az esztergomi Szenttamás prépostság prépostja.⁷⁹ Rajtuk kívül még négy személy ismeretes a kancellária személyzetéből: lőcsei Rokesinger Sándor esztergomi kanonok (1528), Szeremlyéni Zsigmond (1528–1529), Reitlinger Lőrinc (1529–1530) és Primus Merula (1527–1551).⁸⁰ Közülük talán ez utóbbi lehetett a legközvetlenebb kapcsolatban a kancellárral. Erre utal, hogy a veszprémi káptalanba is helyet biztosított számára. Merula később rövid időn át kancelláriai titkár is volt (1550).⁸¹

A középkori és kora újkori egyháztörténetben jól ismert jelenség a nepotizmus, amikor a már révbe ért családtag a család ifjabb férfitagjait egyházi pályájukon erőteljesen támogatja. Ez a gyakorlat fontos részét képezi a fentebb már érintett kapcsolatrendszernek. Szalaházy Tamás nagy figyelmet fordított rokonságára. A Mohács előtti oklevelekben több testvéréről esik említés, de közülük csak két leánytestvére szerepel az 1526 utáni forrásokban, Magdolna és Anna. Közülük az első, Magdolna a Doboka megyei nemes Kecseti (Kecheti) Lászlóval

75 ÖStA HHStA UA AA Fasc. 23. Konv. A. fol. 90. – ETE II. 270–271.

76 Ferdinánd adománya Borsod megyei birtokokról Pethrythyeygh számára. 1528. febr. 22. MOL A 57 Királyi Könyvek 1. köt. 106. – vö. egy 1531. febr. 8-ról származó, veszprémi várban őrzött bor- és gabonaösszeírást. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 19. Konv. C. fol. 51–52.

77 MOL A 57 Királyi Könyvek 1. köt. 286. (1535. aug. 23.) – Vö. még Choron fentebb idézett levele. ETE III. 134–137. – *Bedy V.*: i. m. 63–64.

78 Kis Péter életére és művére ld. *Bessenyei József*: Bevezetés. In: *Zay Ferenc*: János király árultatása. *Kis Péter*: Magyarázat. [Bánffy György]: Második János... török császárhoz menetele. Sajtó alá rend. Bessenyei József. Bp. 1993. (Régi Magyar Könyvtár. Források 2.) 39–50.

79 ETE II. 20–21., 269–270., 306.

80 MOL A 57 Királyi Könyvek 1. köt. 57.; Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Hoffinanz-Ungarn rote Nummer 2. Konv. 1529 fol. 63.; MOL A 57 1. köt. 88.; HHStA UA AA Fasc. 12. Konv. C. fol. 2.

81 Pályájáról a legtöbbet neki és rokonainak 1544. okt. 15-én kiállított címereslevél árul el. ÖStA HHStA Reichshofkanzlei Reichsregisterbücher Bd. 31. fol. 23r–24r. – Kancelláriai titkárságára Ferdinánd 1550. jún. 9-i mandátuma, amelyben a pozsonyi harmincad terhére 50 ft éves proviziót rendel neki. ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv Gedenkbücher Bd. 387. fol. 102rv.

(† 1528 előtt) kötött házasságot, amely frigyből három fiú született: Menyhért, Márton és János († 1547).⁸² Másik leánytestvére, Anna szintén egy Kecsetivel, Balázssal lépett frigyre, de ebből a házasságból gyermekáldásról nincs híradás.⁸³ Szalaházy világi birtokokról szerzett adományleveleibe, azaz Fogaras és Szatmárnémeti adományába leánytestvéreit és unokaöccseit is belefoglaltatta. Ezen túl is támogatta családját, különösen a három unokaöcs közül az egyházi pályára szánt középsőt, Mártont.⁸⁴ Már 1527 tavaszán biztosította unokaöccse számára a veszprémi püspökséget arra az esetre, ha ő más püspökségre lépne tovább. Ezt az ígéretet sikerült valóra váltatni, úgyhogy amikor 1527. november 11-én kinevezést kapott az egri püspökségre, Veszprém is Szalaházy kezén maradt, aki kis-korú unokaöccse helyett egyelőre maga kormányozta különösebb jogcím nélkül a püspökséget. Szalaházy igyekezett unokaöccse számára a legjobb nevelést biztosítani, ezért küldte Mártont Páduába. Az ifjú érdekében írt Lazarus Bonamicusnak, az egyetem híres professzorának, akinek jóindulata elnyeréséért egy darab aranyércet és öt értékes aranyérmét küldött. A meghatódott, vagy inkább lekenyerezett professzor válaszul epigrammát írt hozzá, és megígérte, hogy Mártonra különös gondot fog viselni.⁸⁵ Szalaházy, úgy tűnik, hogy diplomáciai kapcsolatait is mozgósította rokona érdekében, erre enged következtetni, hogy Kecseti Márton Páduából a császári udvarba delegált velencei követhoz köszönőlevelet intézett.⁸⁶ Nagybátyja halála félbeszakította az itáliai tanulmányokat, Kecseti Márton kénytelen volt hazatérni, hogy hareba szálljon „örökségéért”, a veszprémi püspökségért. 1536 februárjában már Bécsben tartózkodott, onnan folyamodott az uralkodóhoz, hivatkozva a köztük lévő egyezségekre. Kecseti végül is megszerezte magának a püspökséget, de későbbi élete során nagyobb kedvet érzett a hadakozáshoz és a zsákmányszedéshez, mintsem a szellemi és lelki dolgokhoz, úgyhogy néhány év múlva már a dél-dunántúli csetepatékban elmerülve találjuk őt.⁸⁷ Nagybátyja mértéktartásából nem sokat örökölt, végül 1548-ban lemondott a veszprémi püspökségről, megházasodott, néhány évvel később elég nyomorúságos anyagi körülmények közepette halt meg Pozsonyban.

Talán a méltatlan utód is okozta, hogy Szalaházy személye teljesen feledésbe merült, jöllehet, I. Ferdinánd magyarországi uralmának megalapozásában, a Habsburg-párt felépítésében, majd újrászervezésében fontos szerep jutott neki.

82 Ferdinánd adománylevele Szalaházy Tamás és rokonsága számára 1527. dec. 13. Esztergom. ETE I. 355.

83 Említve Perényi Péter oklevelében. 1528. febr. 11. Buda. (másolat). ÖStA HHStA UA AA Fasc. 8. Konv. A. fol. 42–43.

84 Rövid történeti feljegyzéseit kiadta *Szilágyi Sándor*: Történeti feljegyzések 1481–1752. Magyar Történelmi Tár 6(1859) 83–87.

85 Lazarus Bonamicus levele Szalaházy Tamáshoz. 1534. dec. 4. Padua. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 25. Konv. C. fol. 140–141.

86 Kecseti Márton levele. 1535. máj. 1. Padua. ETE III. 28.

87 Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi: Bessenyei József. Bp. 1994. 139–140., 141–142., 146–147.

ISTVÁN FAZEKAS
TAMÁS SZALAHÁZY
THE PORTRAIT OF A PRO-HABSBURG PRELATE

In spite of the fact Tamás Szalaházy (approximately 1480–1535) – bishop and chancellor – had a considerable role in the course of post-1526 events, Hungarian historiographers rather ignored him. He descended from a Transylvanian lower noble family, and he studied at the university of Krakow (1500–1502). We have nothing on record about his following 15 years, but the sources of 1519 refer to him as the parson of Beregszász (today Berehove, Ukraine). From 1520 to 1523 he acted as royal secretary, which was regarded a significant office at that time. In those years, he definitely belonged to the retinue of László Szalkai (died in 1526), bishop of Eger, later archbishop of Esztergom (1524–1526). By the help of Szalkai, Szalaházy was appointed bishop of Veszprém in 1524, and the head of the Royal Chancellery for a short period from the end of 1525 to the beginning of 1526. Traditionally, the bishop of Veszprém acted as the chancellor of the queen, thus Szalaházy became a member of Queen Maria's retinue. Following the Battle of Mohács, in which he did not fight, Szalaházy supported the Habsburg-party and remained a follower of Habsburg-orientation for good. Serving Queen Maria, he had a considerable role in the upset of the Szapolyai-party and the arrangement of the military expedition of Ferdinand I in 1527. When Ferdinand I was crowned Hungarian king in 1527, he gained the bishopric of Eger and the honour of royal chancellor in return for his services. After Ferdinand I left Hungary in 1528, Szalaházy participated in the work of the Council of Lieutenancy which failed to hinder King John – supported by the Ottoman Empire – from his return without Ferdinand's presence. During the Turkish campaign of 1529, when Buda was lost (1529), Szalaházy was staying in Pozsony (today Bratislava, Slovakia) and Vienna where he even bought a house. According to the sources of the period, he was regarded as Ferdinand's confidential secretary, and he even acted as temporary lieutenant together with the Lord Chief Justice Elek Thurzó from 1531 to 1532. Following the Turkish campaign of 1532 he assisted in reorganizing the Habsburg-party. Due to his pervasive connections in Hungary and his good communication skills, he drummed up support of several aristocrats (e.g. Simon Erdődy, Péter Erdődy and Tamás Nádasdy) for Ferdinand I in 1534 and 1535. Szalaházy paid great attention to his family, especially to his nephew Márton Kecheti (died in 1551), who was intended to go into the church and was given an education in Padua. By the help of Szalaházy, Márton Kecheti obtained the bishopric of Veszprém in 1527. Unfortunately, his nephew did not fulfil the expectations, and he even abased himself as far as to become a robber baron. Tamás Szalaházy died in the course of the negotiations with the followers of King John I in September 1535 in Vienna. He had a sufficient command of Latin, Greek and French, but he did not act as a Maecenas; perhaps that is why his memory has faded.

A hódoltság francia szemmel

Louis Deshayes, baron de Courmenin utazása
Konstantinápolyba és a Szentföldre (1621)

Útleírások a hódoltságról: egy forrástípus „viszontagságai”

A magyarországi hódoltság kutatásának forrásbázisa az elmúlt fél évszázadban nagyon jelentős mértékben kibővült, ennek során az egyes dokumentum-típusok hol előtérbe kerültek, hol pedig háttérbe szorultak. Régebbi történelmünk talán egyik korszaka sem kecsegtetett annyi új felfedezéssel, mint éppen a megszállt területek története. Az 1940-es, majd az 1960-as évektől kezdve a török adóösszeírások szisztematikus feltárása, az 1970-es években a magyar (vármegyei és családi) levéltári anyag feldolgozása, az 1980-as évek végétől a missziós dokumentumok felfedezése, legújabbán pedig a szultáni tanács jegyzőkönyveinek publikálása nemcsak finomította a már megrajzolt képet, hanem általában teljesen új aspektusokkal is kiegészítette azt. A perspektíva folyamatos (olykor szinte forradalmi) tágulásának „vesztese” pedig a korábban legáltalánosabban használt forrástípus, az útleírás lett.

Pedig a 20. század elején még az úti beszámolók szolgálták a hódoltsági táj és nép megismerésének elsődleges forrásául. „Az utazó, kit hivatalának keserves kötelességei Magyarország területén visznek át a XVI. vagy a XVII. században, ha még oly közömbös is lelkében a magyar sors iránt, sajnálkozás nélkül nem tudja megtenni útját. Diplomatak és hadvezérek csakúgy, mint kíséretükben járó papok és orvosok megdöbbenve észlelik a pusztulás szörnyű mértékét, melynek benyomásától nem tudnak szabadulni. Az az ország, amely Mohács előtt paradicsomnak tűnt fel az idegenek előtt, a török hódítás századaiban csak sajnálkozás tárgya: elpusztult, tönkretett vidék, melyet az utas nem egyszer temetőnek nevez.” Ezekkel a mondatokkal kezdí Szekfű Gyula híressé vált ismertetését a magyar földnek a török hódítást követő végletes pusztulásáról, amelynek fő forrásául az útleírások, elsősorban az akkor nemrég napvilágot látott Dernschwam-féle beszámoló szolgált.¹ A totális pusztulás Szekfű által élénk színekkel ecsetelt

1 Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század. Bp. é. n. (Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet V.) 5–13. Dernschwam naplójának magyar fordítása: *Hans Dernschwam: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica). Az eredeti kiadás: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. München–Leipzig, 1923.

képét aztán a későbbi történetírás, elsősorban a török adóösszeírások segítségével alaposan megcáfolta, rámutatva mindenekelőtt arra a módszertani hibára, amelyet a történetíró-fejedelem az útleírások felhasználásánál elkövetett. A Buda–Belgrád hadi út mentén haladó követségek értelemszerűen látták – egyébként leginkább a Dunán haladó hajóikból, vagyis igencsak felületes benyomások alapján – pusztaságnak és elvadult sivatagnak a hadsereg vonulási útvonalát, ez a kép viszont aligha általánosítható az egész megszállt országrészre.²

Szekfű szintézisének népszerűsége, illetve az értelmezésével szemben megfogalmazott szakmai kritika ugyanilyen sajátos kettősséggel hatott vissza a forrásaira is. Míg a szakkutatás az útleírások értékét erősen kétségbe vonva mind kevésbé vizsgálta ezt a forrástípust,³ addig a nagyközönség számára – miként évszázadokkal korábban – továbbra is ezek a beszámolók maradtak a török alatti viszonyok megismerésének elsődleges dokumentumai.⁴ Szekfű már az 1930-as években arra panaszkodott, hogy „sajnos ezen útleírásoknak sem komoly bibliográfiája nincs, még kevésbé kritikai feldolgozása”.⁵ S hogy a helyzet az elmúlt évtizedek alatt sem változott sokat, arról Szakály Ferenc néhány esztendővel ezelőtt papírra vetett gondolatai árulkodnak.⁶ A műfaj irányában megnyilvánuló hazai érdektelenséget bizonyára több tényező is befolyásolja: a korlátozott földrajzi hatókör, vagyis a Bécs–Buda–Belgrád (általában vízi) útvonal mellett a szűkszavú megfigyelések egymástól kölcsönzött, topikus jellege sem motiválta a hódoltság viszonyait vizsgáló történészeket a forrástípus szisztematikus vizsgálatára.⁷ Így a két antológiát⁸ és a néhány fordí-

2 Jó historiográfiai áttekintés a kérdésről: *H. Németh István*: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. Szerk. Faragó Tamás–Óri Péter. Bp. 2001. 129–141.

3 Az útleírásoknak az oszmanisztikában a „defterológia” hatására bekövetkezett ideiglenes „úrfolyamcsökkenésére” utal *Hazai György* is a 17. jegyzetben idézett, *Leder*-féle bibliográfiához írott előszavában.

4 *Haraszi Sándor–Pethő Tibor*: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. (Útikalandok 41.) 75–156.; *Antalffy Gyula*: Így utaztunk hajdanában. Bp. 1975. (Utazások a múltban és a jelenben) 111–205.; *Tardy Lajos*: Régi hírünk a világban. Bp. 1979. 61–151.; *Uő*: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp. 1982. 32–89.

5 *Szekfű Gy.*: i. m. V. 395.

6 „Már éppen itt volna az ideje gondosan kiértékelni a Duna menti útleírások földrajzi, néprajzi és történeti stb. hozadékát. A várható eredményekből annyit bizvást megelőlegezhetünk, hogy ezek az útleírások – legyenek bárminő színvonalúak – tartották fenn Nyugat-Európában Magyarország mint geográfiai egység emlékezetét, s ilyenként Oláh Miklós és társai külhoni folytatóinak is minősíthetők őket.” *Szakály Ferenc*: A magyar és dáciai Simplicissimusról – szélesebb művelődéstörténeti keretben. In: *Daniel Speer*: Magyar Simplicissimus. Miskolc, 1998. (Felsőmagyarországi Minerva) 222.

7 Az utazások szisztematikus helytörténeti vizsgálatára ritka példa: *Szakály Ferenc*: A mohácsi csatától a szatmári békekötésig 1526–1711. In: Tolna mezőváros monográfiája. Szerk. Glósz József–V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992. 97–100., 153–155. Legújabbban az oszmán-török építészeti jellegzetes emlékeinek, a fürdőknek a topográfiájához aknázták ki az úti beszámolókat *Sudár Balázs*: Baths in Ottoman Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57(2004) 391–437.

8 *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp. 1891.; *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomban. Bp. 1977. (Nemzeti Könyvtár).

tást⁹ leszámítva igazából ma sincsen tudományosan értékelhető, kritikai feldolgozásunk (sőt akár teljességre törekvő bibliográfiánk sem)¹⁰ a hódolt Magyarországot bemutató, elsősorban a császári követjárásokhoz köthető útleírásokról.

Pedig a kutatóknak ezen a téren nem kellene járatlan utakat taposnia. Részenben az európai diplomáciatörténet¹¹ és az utazások története,¹² részben pedig a szintén érintett balkáni országok kutatása¹³ számos jelentős eredménnyel gazdagította a Magyarországon is megforduló utazókról szereshető ismereteinket.

9 A fentebb említettekén kívül: *Hermann Egved*: Budáról Belgrádba. Ottendorff Henrik képes útleírása. Pécs, 1943. (Tolna Vármege Múltjából 7.); Mitrovicci Vratislav Vencel viszontagságai. Bratislava, 1982.; Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford., sajtó alá rend. Kovács József László–Fenyvesi László. Bp. 1986.; *Maximilian Brandstetter*: Utazás Konstantinápolyba 1608–1609. Bp. 2001. (Kronosz Könyvek 6.). A 17. századi Magyarország-ismeret egyik alapvető forrása szintén hozzáférhető magyar fordításban: *Martinus Zeiler*: A magyar királyság leírása. Utószó: G. Etényi Nóra. Szekszárd, 1997.

10 Ezt a hiányt csak enyhíti, de semmiképpen sem pótolja Kovács József László könyvészeti összeállítása: Ungnád Dávid i. m. 264–273.

11 *Karl Töply*: Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn. Stuttgart, 1968. (Bibliothek Klassischer Reiseberichte). A felhasznált útleírások bibliográfiája: 451–464.

12 Az utazási irodalom iránt az elmúlt évtizedekben megnövekedett szakmai érdeklődésre, további bibliográfiával: *Kulesár Krisztina*: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic itur ad astra* 7(1996) 1–3. sz. 83–113. (különösen: 83–91.). A számos, elsősorban módszertanilag értékelhető tanulmánykötetből itt csak kettőre hívom fel a figyelmet: *Reiseberichten als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Hrg. Antoni Maćzak–Hans Jürgen Teutenberg. Wolfenbüttel, 1982. (Wolfenbütteler Forschungen 21.); *Voyager à la Renaissance. Actes du colloque de Tours 30 juin–13 juillet 1983*. Sous la direction de Jean Ceard–Jean-Claude Margolin. Paris, 1987. A tanulmány kéziratának lezárása után jelent meg a Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat utazástörténeti tematikus száma, igen hasznos módszertani áttekintésekkel és esettanulmányokkal: 7(2006) 26. sz. A kora újkori utazásokról igen hasznos monográfia: *Antoni Maćzak*: Viaggi i viaggiatori nell'Europa moderna. Bari, 1994. Az útleírásnak mint forrástípusnak a beillesztése az oszmanisztika forrásai közé: *Suraiya Faroqli*: *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*. Cambridge, 1999. 110–143.

13 Az alább idézett szerb és bolgár kiadványok mellett itt egy régi, de a magyar kutatásban ritkán használt horvát összeállítást említek: *Petar Matković*: Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka. Rad JAZU 49(1879) 103–164. (Felix Petančić: 1513); 56(1881) 141–232. (Benedikt Kuripešić: 1530, Leonard Nogarol: 1532, Benedetto Ramberti: 1534); 62(1882) 45–133. (Corneille Duplicius de Schepper: 1533–1534, Jean Chesneau: 1547, Catharin Zen: 1550); 71(1884) 1–60. (Verancsics Antal: 1553); 84(1887) 43–99. (Melchior Seydlitz: 1556–1559, névtelen beszámoló Velence–Konstantinápoly: 1559–1560, Jakob Betzek: 1564–1573); 100(1890) 65–168. (Marco Antonio Pigafetta és Verancsics második követsége: 1567); 105(1891) 142–201. (E.[rasm] Otvinovski: 1557, Andrej Taranowski: 1569); 112(1892) 153–243. (Karl Rym: 1571, Ungnád Dávid: 1572); 116(1893) 1–112. (Stefan Gerlach, Salamon Schweiger: 1573–1578, Joachim Sinzendorf: 1577); 124(1895) 1–102. (velencei követségek útinaplói 1573–1580); 129(1896) 1–89. (Henrik Porš: 1579, Andreas Wolf és Levyn Rym: 1583, Melchior Besolt: 1584); 130(1897) 86–181. (Jacques Bongars: 1585, Mitrovicci Vratislav: 1591, Andreas Wenner: 1616); 136(1898) 1–96. (Giuseppe Rosaccio: 1598, Matthias Quad: 1600, Lorenzo Bernardo: 1591, Trifon Korobejnikov: 1593, Joris van der Does: 1597–1598). Eredetiben is közreadta Zen és Pigafetta útleírását: *Uő*: Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. veka. Starine JAZU 10(1878) 201–258.; *Uő*: Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567. Starine JAZU 22(1890) 68–194.

A Habsburg keleti diplomácia történetének feltárása során vált egyértelművé, hogy a császári követségek utazásáról készült beszámolók Délkelet-Európa török kori topográfiájának, művelődés- és mentalitástörténetének, és különösen a mindennapok históriájának nélkülözhetetlen, ugyanakkor az átvételek és kölcsönhatások miatt csak szisztematikus formában kiaknázható forrásanyagát jelentik.¹⁴ Ennek érdekében több útleírás is napvilágot látott, kritikai kiadás vagy reprint formájában,¹⁵ elkészült a Buda–Konstantinápoly útvonal helyrajza,¹⁶ sőt 1600-ig rendelkezésünkre áll az Oszmán Birodalomban megfordult utazók teljességre törekvő inventáriuma.¹⁷

A 16–17. századi magyarországi útleírások zöme a császári követségek átvonulásához köthető. Legtöbbször a kíséret valamelyik tagja: egy írnok, orvos vagy lelkész vetette papírra élményeit, általában bőven merítve a korábbi utazási irodalom kliséiből. A műfaj termékeinek futólagos áttekintése is egyértelművé teszi: mind az Oszmán Birodalomra vonatkozó megállapításokban, mind pedig az útvonal látványosságainak bemutatásában számos tartalmi egyezés, átvétel, és főleg tematikai meghatározottság figyelhető meg.¹⁸ Ez az irodalom zömmel né-

14 *Karl Nehring*: Kaiserliche Gesandtschaftsberichte und Finalrelationen aus Konstantinopel als Quelle zur Geschichte Südosteuropas im 16. und 17. Jahrhundert. In: Les documents diplomatiques. Importante source des études balkaniques. Actes de la Conférence scientifique internationale Tutzing–Munich, 4–6 mai 1986. Cura red. Maria Guercio. Roma, 1988. (Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi 9.) 145–150.

15 Ezek bibliográfiája: *Karl Nehring*: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). München, 1983. (Südosteuropäische Arbeiten 78.) 209–223. passim.

16 *Konstantin Jireček*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie. Prag, 1877. (reprintje: Amsterdam, 1967.); *Olga Zirojević*: Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459–1683). Zbornik Istorijskog muzeja Srbije 7(1970) 3–195.; *Uő*: Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku. Novi Sad, 1976. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije 14.); *Uő*: Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Constantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft. Etudes Balkaniques 34(1987) 1. sz. 81–106., 34(1987) 2. sz. 46–64.; *Karl Nehring*: Iter Constantinopolitanum. Ein Ortsnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandtschaftsreisen an die Ottomanische Pforte 1530–1618. München, 1984. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München C/17.)

17 *Stéphane Yerasimos*: Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités. Ankara, 1991. (Conseil Suprême D'Atatürk pour Culture, Langue et Histoire. Publications de la Société Turque D'Histoire VII/117.); *Imgard Leder*: Nachrichten über die Osmanen und ihre Vorfahren in Reise- und Kriegsberichten. Analytische Bibliographie mit Standortnachweisen 1095–1600. Bp. 2005. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XLIX.)

18 Az eredetiség és az átvételek egymásba fonódására, az egymás szövegeiből építkező útleírások elemzési nehézségeire legújabban fontos észrevételeket tett *S. Katalin Németh*: Fiktionalität und Realität in den deutschen Ungarnbeschreibungen des 17. Jahrhunderts. In: Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simplicziaden. Hrsg. Dieter Breuer–Gábor Tüskés. Bern, 2005. 55–76.

met nyelvű, és a török kérdés iránt a legnagyobb érdeklődést mutató osztrák-német olvasóközönség kíváncsiságának kielégítését szolgálta.¹⁹ Joggal állapította meg Szakály Ferenc idézett utószavában: „A buda–belgrádi út (és folytatásának) leírása, mondhatni, német műfajjá lett.”²⁰ Ezért is tarthat számot a fokozottabb érdeklődésre, ha ezen az útvonalon nem császári szolgálatban álló diplomaták és kíséretük, hanem más nemzetiségű európai utazó ment végig. A legismertebb ezek közül Edward Brown angol orvos – a korabeli útleírások közül több szempontból is kiemelkedő – beszámolója,²¹ de nagyon izgalmas a kereskedőnek öltözött kém, Atanasio Georgiceo jelentése,²² és érdekes az útvonalon a 16–17. században áthaladó egyetlen francia követséghez kapcsolódó, az alábbiakban bemutatott útiraj is.²³

Francia utazók Délkelet-Európában

A franciák már csak a távolság és a külpolitikai preferenciák miatt sem voltak túlzottan gyakori vendégek Magyarországon. A középkorban főleg a Szentföld felé tartó zarándokok, keresztesek, később pedig a balkáni törökellenes hadjáratokban részt vevő katonák, illetve a Közép-Európába küldött diplomaták szármoltak be magyarországi élményeikről.²⁴ A 15. század második felétől majd másfél századon át az egyébként sem sűrű utazások száma tovább csökkent: a török háborúk okozta bizonytalanság mellett ennek elsődleges oka Franciaország 16. századi válsága: a vallásháborúk jelentősen gyengítették az ország kül-

19 A török kérdésnek a német közvéleményben betöltött szerepére ld. a kérdéskör további bőséges irodalmával: *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 63–85.

20 *Szakály F.*: A magyar és dáciai Simplicissimusról i. m. 221.

21 Útleírásának reprintje: *Edward Brown*: A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia... London, 1673. Hrsg. von Karl Nehring. München, 1975. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München C/2.); részletfordítások: *Szamota I.*: i. m. 290–425.; *Gömöri György*: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Bp. 1994. 64–74.

22 A jelentés kiadásai: *M. V. Batinić*: Njekoliko priloga k bosanskoj erkvenoj poviesti. Starine JAZU 17(1885) 116–149.; *István György Tóth*: A spy's report about Turkish-occupied Hungary and Bosnia in 1626. The journey of the Dalmatian humanist Athanasio Georgiceo. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 51(1998) 185–218. Magyarországi részének ismertetése és fordítása: *Tóth István György*: Athanasio Georgiceo álhúhás esászári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. Századok 132(1998) 837–858.

23 Természetesen találunk flamandokat vagy franciákat a császári követségek kíséretében, közülük a leghíresebb Ogier Ghiselin de Busbecq volt, de említhetjük a Karl Rym követ mellett utazó Jacques de Bracle máig kéziratban levő leírását is (1570). *S. Yerasimos*: i. m. 239–242., 286–287.

24 *Birkás Géza*: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948. (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica XVI. Series Nova II.) 7–55.; *Csernus Sándor*: A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. II. Szerk. Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit. Szeged, 1993. 1006–1019.

politikai expanzióját, ezzel együtt a keleti orientációját is.²⁵ A 16. század második felében a követségek számának csökkenésével ritkulnak az utazások is. Ráadásul a franciák az egész időszakban csak kivételes esetben választották a „középső” vagy „császári” utat, földrajzi és politikai okokból is sokkal jobban kedvelték a tengert és a görög szigetvilágot, illetve a Velencéből vagy Raguzából kiinduló, Dalmácián és Bosznián át vezető útirányt.²⁶

A 17. század több, egymással szorosan összefüggő változást eredményezett a franciák keleti politikájának és ezzel együtt jelenlétének hangsúlyában.²⁷ A megerősödő francia monarchia számára politikai és gazdasági szempontból is egyre fontosabb lett az oszmán kapcsolat, ennek legitimitációja és a francia „grandeur” vallási-reprezentációs megjelenítése érdekében a legkeresztényibb uralkodók nagy hangsúlyt fektettek az Oszmán Birodalom katolikusainak védelmére. A török uralom alatt élő keresztények politikai és anyagi támogatása a konstantinápolyi francia követségek egyik elsődleges célkitűzése lett, nem függetlenül természetesen a keleti diplomáciában is jelen levő nemzetközi rivalizálástól, illetve a francia kereskedelmi érdekek hatékony biztosításától.²⁸ A diplomáciai jelenlét erősödése és a francia-oszmán közeledés mellett egy másik, ezzel látszólag ellentétes folyamatnak is tanúi lehetünk.²⁹ Az Oszmán Birodalommal foglalkozó úti beszámolók, követjelentések és politikai iratok állandó témájává vált a birodalom hanyatlása, ennek minden katonai, pénzügyi és társadalmi kísérőjelenésével egyetemben. Bár a mai kutatások a „hanyatlás” kérdését sokkal árnyaltabban kezelik,³⁰ a nyugati kortársak a birodalom helyzetét forrásaink szinte teljesen egybecsengő tanúsága szerint mégis így látták. Ennek következté-

25 Az oszmán birodalomban a 16. században megfordult francia utazók itineráriuma: *S. Yerasimos*: i. m. 93–440. passim. A magyar szempontból legjelentősebb 16. századi francia útleírás: Pierre Lescapelier utazása Erdélybe [1574]. Közreadja: Benda Kálmán–Tardy Lajos. Bp. 1982.

26 A Nyugat-Európából Konstantinápoly felé tartó útirányokat bemutatja: *S. Yerasimos*: i. m. 23–57. A Balkán-félszigeten megfordult francia utazókról több jó válogatás és feldolgozás áll a rendelkezésünkre: *Radovan Samardžić*: Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI–XVII vek. Beograd, 1961. (Grada za istoriju Beograda); *Bistra A. Cvetkova*: Frenski pātepiši za Balkanite XV–XVIII v. Sofija, 1975. (Čuzdi pātepiši za Balkanite); *Midhat Šanić*: Les voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel qu'ils l'ont vu. Paris, 1960. 24–48.

27 Erról a kérdésról legújabban, bőséges irodalommal: *Kerekes Dóra*: Egy francia megfigyelő feljegyzései a nagyharsányi csatáról. *Sic itur ad astra* 12(2001) 1–2. sz. 87–118. (különösen: 88–93.).

28 *Bernard Heyberger*: Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique. (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe–XVIIIe siècles). Rome, 1994. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 284.) 241–252.

29 A kapcsolatok ellentmondásaira: *Michael Hochedlinger*: Die französisch-osmanische „Freundschaft” 1525–1792. Element antihabsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmung – Aufriss eines Problems. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 102(1994) 108–164. (igen jó annotált bibliográfiával: 138–164.).

30 Vö. pl. *Frédéric Hitzel*: L'Empire Ottoman. XVe–XVIIe siècles. Paris, 2001. (Guide Belles Lettres des Civilisations) 29–32. és legújabban kitűnő historiográfiai áttekintés a kérdésről: *Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006. (Historia Könyvtár. Monográfiák 21.) 11–21.

ben a 17. század elején újból megjelentek a török európai kiűzésére vonatkozó elképzelések, ezeknek leglelkesebb hívei pedig éppen a vallásháborúk lezárása után „munkanélkülivé” vált, sokszor szinte rajongó módon vallásos katolikus francia nemesek közül kerültek ki.³¹

Ezek a politikai hangsúlyeltolódások természetesen az útleírásokban is érzékelhetőek. A 16. század francia utazóinál a középkori beszámolókra oly jellemző vallási aspektus szinte teljesen eltűnt. A keresztény zarándokhelyeken inkább csak szokásból, a látványosság miatt álltak meg, az ereklyéket pedig legfeljebb azért említik, mert egy kapucinus vagy ferences barát felhívta rájuk a figyelmüket.³² Az 1600 utáni útleírásokban viszont – nyilvánvaló összefüggésben a francia katolicizmus megújulásával – a természeti jelenségek és a műemlékek mellett ismét emancipálódtak vallási emlékek: az utazók között újra megjelentek a zarándokok, a diplomaták pedig, sokszor éppen megbízatásuk egyházi jellege miatt is, sokkal jobban odafigyeltek a vallási jelenségekre. A tematikai változásoknak földrajzi következményei is lettek: az utazókat elsősorban Palesztina és Egyiptom érdekelte, a legtöbb – nem diplomáciai jellegű – út célja tehát a birodalom Európán kívüli része lett. A Balkán-félsziget, vagyis az Adriától Isztambulig vezető szárazföldi út vagy a görög szigetek, csupán rövid felvezetés a művek lényegi fejezeteihez, amelyek Konstantinápolyt, Jeruzsálemet és a szent helyeket, vagy éppen Alexandriát, Kairót és a piramisokat mutatják be. A 17. században az Oszmán Birodalomról írott mintegy 35 francia úti beszámoló szerzői, szerzetesek, diplomaták, zarándokok, kereskedők vagy egyszerű kalandorok közül alig egy tucat hagyott ránk értékelhető ismertetést a Balkánról, és mindössze egyetlen francia követ, Louis Deshayes, baron de Courmenin³³ választotta a Magyarországon keresztülvezető, „középső” útvonalat.³⁴

31 A francia földről kiinduló 17. századi keresztesháború-tervekre ld. *Gustave Faigiez*: *Le Père Joseph et Richelieu (1577–1638)*. I. Paris, 1894. 120–181.; *Louis Dedouvres*: *Politique et apotre. Le Père Joseph de Paris capucin. L'Éminence Grise*. I. Paris, 1932. 355–459. A törökellenes elképzelések legelszántabb francia képviselőjéről ld. *Sahin-Tóth Péter*: *Egy miles Christianus a tizenöt éves háborúban. Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon*. In: *Uő*: *Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai*. Szerk. Oborni Teréz. Bp., 2006. 365–392. Ugyancsak ő foglalkozott a 16. századi francia nemesi utazások és a keresztieszme összefüggéseivel: *Péter Sahin-Tóth*: *La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606)*. Thèse de Doctorat d'Histoire Moderne, Tours, 1997. Lille, (ANRT) é. n. 22–54. Vö. még: *Molnár Antal*: *Végvár és rekatolizáció. Althan Mihály Adolf és a magyarországi katolikus restauráció kezdetei*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp., 2005. 390–398.

32 A 16. századi francia útleírásokról jó áttekintés: *Yvelise Bernard*: *L'Orient du XVIe siècle à travers les recits des voyageurs français: regards portés sur la société musulmane*. Paris, 1988.

33 Nevének többféle írásmódja ismeretes, legfőbbbszór a Des Hayes alakban fordul elő. Én a monográfusa, Gérard Tongas által javasolt Deshayes alakot használtam.

34 A Balkán-félszigeten megfordult francia utazók máig haszonnal forgatható bemutatása: *Nicolas Iorga*: *Les voyageurs français dans l'Orient Européen. Conférences faites en Sorbonne. Extraits de la Revue des Cours et Conférences 1926–1927*. Paris, 1928. (a 17. századi utazókra: 49–90.)

A követ és küldetése

Louis Deshayes 1600 körül született egy igen tehetős orléans-i polgárcsaládban.³⁵ Nagyapja ügyvéd volt, apja Montargis kormányzója, aki megvásárolta a Lorris melletti courmenin-i uradalmat. Louis tanulmányait a barnabita szerzeteseknél végezte, ahol a katolikus megújulás szellemiségét és a műveltség szeretetét is magába szívta. Igen fiatalon diplomáciai szolgálatba állt, először 1620-ban fordult meg az Oszmán Birodalomban, Philippe de Harlay, comte de Césy francia követ kíséretében.³⁶ Itteni tapasztalatai és a követ meleg hangú ajánlása nyitották meg számára az utat az önálló diplomáciai feladatok előtt: 1621-ben XIII. Lajos megbízásából Konstantinápolyba és Jeruzsálembe utazott a katolikusok feletti francia védnökség érvényre juttatása érdekében.

A szent helyek, mindenekelőtt Jeruzsálem és Betlehem egyaránt a legfontosabb kultikus, és ezzel együtt politikai–reprezentációs színterei voltak valamennyi keresztény egyháznak az Oszmán Birodalomban. Ennek következtében a zarándokhelyek felügyeletének és gondozásának részletei folyamatos vita tárgyát képezték a katolikus, a görög keleti és az örmény egyházak között. A katolikus érdekek képviselőit, a szent helyek gondozását és a zarándokok ellátását a ferencesek végezték, akik számára a pápa 1219-ben alapította meg a szentföldi őrséget (*Custodia Terrae Sanctae*). A történeti hagyományok miatt a szerzetesek elsősorban a spanyol korona alattvalói voltak, viszont a világi védnökséget Franciaország szerezte meg. Franciaország számára ennek a szerepkörnek elsősorban politikai és gazdasági szempontból volt jelentősége: a török szövetség legitimációja mellett a levantei kereskedelmi jelenlét fontos jogi biztosítékát is jelentette.³⁷

35 Deshayes életrajzát megírta: *Gérard Tongas: L'ambassadeur Louis Deshayes de Courmenin (1600–1632)*. Paris, 1937.; 1621. évi követségének összefoglalása: *Gérard Tongas: Les relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la premier moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, Comte de Césy (1619–1640)*. Toulouse, 1942. 104–116. Mindkét munka igen nehezen hozzáférhető, még Párizsban is, ez utóbbi pl. nem található meg a Bibliothèque Nationale-ban. A követséget említi a konstantinápolyi francia diplomáciáról készített modern összeállítás is: *Jean-Louis Bacqué-Grammont–Sinan Kuneralp–Frédéric Hitzel: Représentants permanents de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991)*. Istanbul–Paris, 1991. (Varia Turcica XXII/1.) 18.

36 1620. évi útjának bizonyítékát, Harlay egyik levelét *G. Tongas* fedezte fel és tette közzé: *Les relations* i. m. 105., 235. Ennek mindenekelőtt azért van döntő jelentősége, ugyanis az irodalomban teljes a zűrzavar azt illetően, hogy apa vagy fia ment követségbe 1621-ben az Oszmán Birodalomba. A régebbi kutatás szerint egyértelműen a fiatal Deshayes járt keleten, vö. pl. *E.-s.: Deshayes (Louis, baron de Courmenin)*. In: *Biographie Universelle (Michaud) ancienne et moderne*. X. Paris, 1855. 503–504. Újabbban viszont a 45–50 éves apának tulajdonítják az 1621. évi követjárást és ezzel együtt az útleírás megjelentetését, és csak a későbbi európai küldetéseket a fiának. Vö. pl. *Roman d'Amat: Deshayes*. In: *Dictionnaire de Biographie Française*. X. Dallier–Desplagnes. Publ. sous la dir. de Roman d'Amat–R. Limonzin-Lamothe. Paris, 1965. 1380–1381. (A szerző nem ismeri Tongas könyveit!) Ugyanakkor Philippe de Harlay fentebb idézett levele, amelyben a szépművészi ifjúról ír, véleményem szerint teljesen eldönti a kérdést a fiú javára.

37 *B. Heyberger: i. m. 241–252.*

A keleti keresztény vallások papjai természetesen időről időre megpróbálták a ferencesek rovására terjeszkedni a szentföldi templomokban, elsősorban a betlehemi Jézus születése templomban és a jeruzsálemi Szent Sír-templomban.³⁸ 1621 elején az örmények, igényeik első jeleként, két lámpát gyújtottak a betlehemi barlangban, megsértve ezzel a ferencesek jogait. A szentföldi custos ebben az időben Tomás de Navarra volt, aki igencsak energikusan védte a katolikus egyház pozícióit: 1620-ban például romjaiból építtette újjá a názáreti templomot. A barát azonnal a francia követhoz, Philippe de Harlay-hoz fordult védelemért, aki rögtön értesítette az uralkodót az esetről. XIII. Lajos az Oszmán Birodalomból nemrég hazatért Deshayes-t küldte Konstantinápolyba és Jeruzsálembe, kettős feladattal: biztosítani kellett a ferencesek jogait a Szentföldön az örményekkel szemben, illetve meg kellett szerveznie Jeruzsálemben a francia konzulátust, a francia és a katolikus érdekek védelmére Palesztinában. Emellett, a korabeli vallási reprezentáció jellemző megnyilvánulásaként, a király egy gazdagon felszerelt és díszített ezüst kápolnát kívánt állítani a Szent Sír-templomban, és 400 000 frankot küldött a követtel, hogy szerezzék meg a szultán hozzájárulását a betlehemi és jeruzsálemi templomok felújításához.³⁹

Deshayes 1621. április 15-én kapta kézhez a királyi utasítást, amelynek értelmében II. Ferdinánd császárral is tárgyalnia kellett a lengyel–oszmán ellenségeskedés ügyében. A Moldva miatti vitában a Habsburgok a lengyelek mellett kívántak beavatkozni a konfliktusba, míg a francia király a béke megőrzése mellett szállt síkra.⁴⁰ Ennek köszönhető, hogy a követség nem a szokásos tengeri vagy raguzai útvonalon ment Konstantinápolyba, hanem Bécs és a hódolt Magyarország irányában. Deshayes április 28-án indult el Strassbourgból, május 6-án érkezett Ulmba, innen hajón utaztak Bécsig. Május 14-től május 22-ig időztek a császárvárosban, ahol a követ császári audiencián vett részt. Bécsből a császári követségek hivatalos útvonalán, a Buda–Konstantinápoly hadi úton mentek a szultán székvárosába, ahová július 6-án, összesen két hónap és 23 nap utazás után érkeztek meg. Isztambulban a szultáni tisztviselőknél előkészítette jeruzsálemi küldetését, majd a szultáni fermán birtokában augusztus 20-án indult tovább a követség a Szentföldre. II. Oszmán parancsa értelmében Ferruh pasának, Jeruzsálem kormányzójának vissza kellett helyeznie a szentföldi ferenceseket eredeti jogaikba, és meg kellett akadályoznia az örmények vagy bármely más náció részéről érkező zaklatást és terjeszkedést; ennek érdekében el kellett távolítani az örmények által jogtalanul elhelyezett lámpákat.

38 Ezekre a viszályokra a 17. század első felében ld. *Antoine Rabbath*: Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient. I. Paris–Londres–Leipzig, 1905. 331–374.; *Giro-lamo Golubovich*: La questione de' luoghi santi nel periodo degli anni 1620–1638. Archivum Franciscanum Historicum 14(1921) 209–242., 461–497.

39 Deshayes követségét *G. Tongas*: L'Ambassadeur i. m. 25–43. alapján ismertetem.

40 Az 1620–1621. évi lengyel–oszmán konfliktusra: *Dariusz Kotodziejczyk*: Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 18.) 130–135.

A francia követség szeptember 30-án érkezett a szent városba, ahová némi incidens után végül teljes díszben és lóháton vonultak be – a követség történetét ismertető útleírás szerint elsőként a város oszmán elfoglalása óta. 22 napot töltöttek Jeruzsálemben, ahol részben sikeresen, részben viszont – hosszabb távon legalábbis – eredménytelenül tárgyalt a helyi hatóságokkal. Fellépése nyomán az örmények kénytelenek voltak a ferenceseknek visszaadni az elbitorolt helyeket és eltávolítani lámpásaikat a templomból; megszerezte a jeruzsálemi és betlehe-mi templomok felújításához szükséges engedélyeket is. Persze mindez nem ment nehézségek nélkül: az örmények is megpróbálták megvesztegetni az oszmán hatóságokat, és a ferencesekkel is meggyúlt a baja, amikor egy jezsuita misszió alapításáról kezdett tárgyalni. A legkevésbé azonban a konzulátus-alapítás érdekében tett erőfeszítései jártak sikerrel: Jean Lempereur francia konzul, a növekvő francia befolyásra féltékeny Velence hatásos aknamunkájának következtében, egy megalázó fogság után, 1624-ben kénytelen volt elhagyni az Oszmán Birodalmat.⁴¹ Deshayes október 21-én indult el a szent városból, és Raguzán át hagyta el a török földet. Hazafelé Rómában is megállt, ahol beszámolt a pápának küldetéséről; végül 11 hónap és 19 nap után, 1622 húsvétján érkezett haza Párizsba.

Deshayes első diplomáciai missziójának sikere fényes politikai karriert jósolt a fiatal ember számára, ennek első állomásaiként három további követséggel bízta meg az uralkodó és teljhatalmú minisztere, Richelieu bíboros. 1624 novemberében IV. Keresztély dán királyhoz utazott, hogy a Gusztáv Adolf svéd királlyal való szövetségre és a közös Habsburg-ellenes fellépésre rávegye – ezúttal sikertelenül. 1626-ban ismét Konstantinápolyba küldték, hogy a francia kereskedelem számára káros oszmán–perzsa ellentétben a francia király közvetítését ajánlja fel, illetve az Oszmán Birodalomban élvezett francia előjogokhoz hasonló pozíciókat szerezzen Perzsiában is a kereskedelem és a katolikusok védelme területén. Ez a küldetése szintén sikertelenül végződött, mégpedig leginkább egykori segítőtársa, Philippe de Harlay francia követ féltékenységének köszönhetően. Ennek ellenére 1629-ben már ismét úton volt. Ezúttal Dániába tért vissza, ahol elérte a királynál a franciákra rótt kiviteli vám jelentős csökkentését, majd továbbutazott Oroszországba, ahol azonban a cár – bizonyos engedmények ellenére – nem járult hozzá Richelieu nagyszabású tervéhez, amellyel a francia selyemkereskedelmet az északi útvonalra irányította volna át.⁴²

A jelentős megbízatások ellenére – vagy talán éppen ezek tulajdonképpeni kudarca miatt – Richelieu bizalma megingott a fiatal diplomatában. Legalábbis ennek jeleként értékelhetjük, hogy a következő svéd követséggel már nem őt, hanem riválisát, Hercule de Charnacét bízta meg. Valószínűleg ez lehetett a legfőbb oka, hogy a Deshayes – élete legrosszabb döntéseként – szembefordult egykori pártfogójával, a bíborossal. Richelieu központosító politikájának kárvallott-

41 A konzulátus viszontagságairól: *G. Tongas*: Les relations i. m. 112–116.

42 Deshayes diplomáciai tevékenységére Tongas fentebb idézett monográfiáján kívül ld. *René Pillorget*: Louis Deshayes de Courmenin et l'Orient musulman (1621–1626). Cahiers de l'Association Internationale des Etudes Françaises 1975. 27. sz. 65–81.

jai, a magukat mellőzöttnek érző nemesek és politikusok a bíboros ellen rendszeresen összeesküvéseket szervező anyakirályné, Medici Mária és a király öccse, Gaston d'Orléans táborában próbálkoztak a lehetetlennel: a bíboros eltávolításával. Ezek a cselszövészek természetesen mindig balul ütöttek ki, nem történt ez másképpen 1632-ben sem, amikor a szintén sértett Henri de Montmorency, Franciaország marsallja vezetésével tört ki lázadás a kormány ellen. Deshayes Gaston d'Orléans megbízásából Németországba utazott, hogy anyagi segítséget és császári támogatást szerezzen a mozgalom számára. 1632. augusztus 16-án a hazafelé vezető úton, Mainz és Frankfurt között ellenfele, Hercule de Charnacé elfogta és Franciaországba hozatta. Deshayes sem járt jobban, mint a felkelés vezetője, Montmorency: a marsallt október 30-án Toulouse-ban, a bukott diplomatát pedig október 12-én Béziers-ben fejezték le. A különbség az egykorú tudósítások szerint leginkább abban volt, hogy míg a herceg büszkén és méltósággal, addig a báró zokogva és szánalmasan fogadta a halált.⁴³

Deshayes útleírásai

Deshayes diplomáciai működésének relatív sikertelenségét az utókor szemében bőven ellensúlyozza, hogy négy küldetése közül háromról úti beszámolót készített. A műveket nem maga, hanem útitársai közül egy-egy nem megnevezett személy, valószínűleg a követ titkára írta – nyilvánvalóan szigorúan Deshayes irányítása alapján. Ezzel magyarázható, hogy az útleírásokban Deshayes mindig harmadik személyben szerepel. A legsikeresebb az első, 1621. évi jeruzsálemi útjáról 1624-ben publikált útirajza lett: összesen négy kiadásban jelent meg, a második kiadástól bővített tartalommal.⁴⁴ Ez a félezer oldalas munka⁴⁵ az egyik legnépszerűbb és leghasználhatóbb szentföldi útleírásnak számított a 17–19. században: későbbi útirajzok szerzői több ízben egész fejezetnyi részeket plagizáltak belőle, sőt maga Chateaubriand is használta saját jeruzsálemi útirajzában.⁴⁶ Második keleti utazásáról készült beszámolója kéziratban maradt: ebben a

43 A fentebb idézett irodalmon kívül ld. még: *Victor L. Tapié: La France de Louis XIII et de Richelieu. Paris, 1967. 233–250.*

44 *Voiage de Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sr. D. C. Paris, 1624.* A második kiadás 1629-ben, a harmadik 1632-ben, a negyedik 1645-ben látott napvilágot.

45 A különböző kiadások terjedelme is eltérő, én az 1629. évi második kiadást használtam (Országos Széchényi Könyvtár, It. 299.), amely, akárcsak az első kiadás, Adrian Taupinart párizsi kiadónál jelent meg, negyedréti formátumú. 495 oldalból és 9 számozatlan levélből áll, emellett 5 kihajtható illusztráció és néhány szövegekőzti kép díszíti. Mind a négy kiadás hozzáférhető a párizsi Bibliothèque Nationale-ben.

46 *Clarence Dana Rouillard: The Turk in French History, Thought and Litterature (1520–1660). Paris, 1940. (Études de Littérature Etrangère et Comparée) 243–248.* A kötet 1970-ben New Yorkban reprint kiadásban is megjelent. Vö. még: *R. Pillorget: i. m. 80–81.* Chateaubriand a Szent Sír leírását Deshayes könyvéből emelte át saját munkájába: *François René Chateaubriand: Itinéraire de Paris à Jérusalem. Édition critique par Émile Malakis. II. Baltimore, 1946. 89–92.*

Dijonból Konstantinápolyig tartó útját ismerteti. Az útvonal ezúttal a francia utazók által követett déli útirányhoz igazodott, amely Svájcban és Észak-Itálián át Velencébe, onnan tengeri úton Raguzába, majd a *via Raguseán* keresztül Konstantinápolyba vezetett.⁴⁷ Utolsó, dániai útjáról csak jóval a halála után, 1664-ben jelent meg egy útleírás kíséretének egyik tagja, talán Guillaume Brisacier tollából.⁴⁸

A „Voyage de Levant” természetesen nem ismeretlen a balkáni és a magyarországi kutatók körében. Elsőként Petar Matković fordította le a második kiadásból a Ništól Raguzáig tartó útszakasz leírását,⁴⁹ majd Jovan Tomić ismertette a Szerb Királyi Akadémia folyóiratában, egyúttal franciául közzétette a Szerbiára és Bulgáriára vonatkozó részleteket.⁵⁰ A Budától a bolgár határig terjedő szakasz ismertetését szerbül és franciául is publikálta Radovan Samardžić gyűjteményes kötetében,⁵¹ a Bulgáriára vonatkozó részlet pedig bolgár fordításban férhető hozzá a bulgáriai francia útleírásokat bemutató antológiában.⁵² A magyar kutatók közül Birkás Géza három oldalt szentelt Deshayes művének a francia utazókról írott művében,⁵³ és használta a franciák 17. századi magyarságképéről készített dolgozatában Bíró Julianna.⁵⁴

Deshayes első és méltán legfontosabbnak tartott útleírása tökéletesen beleillik a 17. századi francia utazásokról Iorga által felvázolt összképbe. A kötet földrajzi túlsúlyát egyértelműen Konstantinápoly és a Szentföld jelenti, az egész európai rész csupán egyötödét teszi ki az útleírásnak. Bár művében az elődök nyomdokain járva ír a természeti jelenségekről, a történeti emlékekről, és bemutatja a szent helyek nevezetességeit, a tematikai hangsúlyokat mégis a francia külpolitika szempontjából érdekes politikai viszonyok: a „*gouvernements des provinces et des estats*”, a „*l'importance des villes*” és az „*interests des princes*” ha-

47 Journal du second voyage du sieur des Hayes fait en Levant par le commandement de sa Majesté Très Chrestienne en l'an 1626. Bibliothèque Nationale, Paris, Fonds Moreau 841. fol. 69–90. A kéziratot felfedezte és bemutatja: R. Pillorget: i. m. 68–69. és passim. Ugyancsak ő tette közzé a Svájceira vonatkozó részt: René Pillorget: La Suisse en 1626 d'après une relation inédite. In: L'Europe, l'Alsace et la France. Problèmes intérieurs et relations internationales à l'époque moderne. Études réunies en l'honneur du doyen Georges Livet pour son 70e anniversaire. Colmar, 1986. (Société Savante d'Alsace et des Régions de l'Est. Collection „Grandes Publications” XXVIII.) 210–219.

48 Les voyages de M. Des Hayes baron de Courmesnin en Danemarc, enrichis d'annotations par P. M. L. Paris, 1664. 287 p.

49 P. Matković: Putovanja i. m. Rad JAZU 124(1895) 21–25.

50 Jov. N. Tomić: Opis dva putovanja preko Balkanskog Poluostrva francuskog poslanika de He-a. In: Srpska kraljevska akademija. Spomenik XXXVII. Drugi razred 33. Beograd, 1900. 49–96.

51 R. Samardžić: i. m. 163–175. (szerb fordítás), 406–419. (francia eredeti).

52 B. A. Cvetkova: i. m. 197–209. (kivonatol bolgár fordítás).

53 Birkás G.: i. m. 57–60.

54 Julienne Bíró: La Hongrie et les Hongrois vus par les Français du XVIIe siècle. Pécs, 1939. (Specimina Dissertationum Facultatis Philologicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 165.) passim.

tározzák meg.⁵⁵ Másrészt pedig talán egyik 17. századi francia útleírónál, még a jezsuita vagy ferences szerzeteseknél sem jelenik meg ennyire élesen az Oszmán Birodalom ismertetésekor a katolikus szempont. Iorga kifejezetten úgy látta: Deshayes az első francia, akinek a beszámolója hangsúlyozza a katolikus elem jelentőségét a keleti keresztények között.⁵⁶

Némileg eltérőek a vélemények a mű „eredetiségét” illetően – már amennyiben erről az útleírások jelenlegi feldolgozottsági szintjén egyáltalán érdemes beszélni. Az úti beszámolók szerzői, mint ez köztudott, olvasták és jócskán fel is használták elődeik munkáit. A 17. századra már áttekinthetetlenül bőséges nyugati Turcica-irodalom számos közhelyet és alapinformációt sulykolt a korabeli közvéleménybe, az útleírók és a földrajzi művek összeállítói már csak műveik befogadhatósága, és ezzel együtt eladhatósága érdekében is bőségesen merítettek ebből a közös tudásból.⁵⁷ Így aztán nem csoda, hogy a hódolt Magyarországról szóló útleírásokban is lépten-nyomon ugyanazokba az általánosságokba és előítéletekbe botlunk a törökök államának, hadi és társadalmi viszonyainak vagy szokásainak ismertetésekor, de még az egyes települések bemutatásánál is.⁵⁸ Deshayes ugyan rögtön a bevezetőben kifejti,⁵⁹ hogy tudatában van a keletről szóló művek sokaságának és változó értékének, éppen ezért könyvében, amelyet a király parancsára adott ki, nem kívánja untatni olvasóját a közönséges és mindenki számára ismert dolgok elbeszélésével;⁶⁰ ennek ellenére természetesen ő is alaposan merített elődei munkáiból. Nemcsak az Oszmán Birodalom ismertetésekor köszönnek vissza a már számtalanszor olvasott alapvető tények, amelyek kivétel nélkül Leunclavius és az őt követő oszmanográfia megállapításaira vezethetők vissza,⁶¹ hanem a hódoltságról és a Balkánról szóló fejezet olva-

55 *Voyage de Levant* i. m. *Advertissement*. A kötet tartalma: 1–98.: Párizs–Konstantinápoly útvonal, 99–126.: Konstantinápoly és környékének leírása, 127–182.: a szultáni szeráj leírása, 183–253.: a török állam leírása, 254–305.: a török vallás ismertetése, 306–332.: az uralkodók kapcsolatai a szultánnal, 332–376.: Konstantinápoly–Jeruzsálem útvonal, 377–428.: a Szentföld és a szent helyek leírása, 429–495.: hazatérés a Szentföldről, második balkáni útjának rövid ismertetése. Vö. még: *R. Pillorget*: Louis Deshayes i. m. 72–74.

56 *N. Iorga*: i. m. 62–64.; *C. D. Rouillard*: i. m. 243. Ezt a katolikus szempontot balkáni ismertetői is aláhúzzák, persze Tomić apologetikus éllel, a szerb egyház elnyomásának és a katolikus expanzióknak a bizonyítékaként: *J. N. Tomić*: i. m. 54. Vö. még: *M. Šamić*: i. m. 42.

57 Az erre vonatkozó, szintén igen bőséges irodalomra ld. *G. Etényi Nórának* a 19. jegyzetben idézett művét.

58 Példákkal illusztrálva: *S. K. Németh*: i. m. 67–71.

59 Bár a tényleges szerzőt nem ismerjük, viszont kétségtelen, hogy az író Deshayes irányítása vagy akár diktálása alapján dolgozott, így a továbbiakban – már csak az egyszerűbb tárgyalásmód miatt is – a követ műveként tárgyalom az útleírást.

60 *Voyage de Levant* i. m. *Advertissement*.

61 *K. Nehring*: *Kaiserliche Gesandtschaftsberichte* i. m. 146.

sásakor is, komolyabb filológiai munka nélkül, könnyedén ráismerhetünk a korábbi útleírások egy-egy passzusára.⁶² A legtöbbször persze nem szó szerinti átvételekről, hanem inkább csak tematikai egyezésekről van szó.⁶³

A hódolt Magyarország és a Balkán francia szemmel

Deshayes művének – akárcsak a többi egykorú úti beszámolóinak – a legértékesebb részeit az utazással, úti élményeivel kapcsolatos leírásai, megjegyzései jelentik. Bár az elbeszélést itt is kétségtelenül alakították az útleírások általános műfaji jegyei, a korábbi művekben is rendszeresen felbukkanó toposzok, ugyanakkor mégis ezek között kell keresnünk azokat a közlés-elemeket, amelyek az utazó által megélt és közvetlenül értelmezett tapasztalatot közvetítik.⁶⁴

A francia követség útja Béctől Konstantinápolyig pontosan követte a császári követségek útvonalát.⁶⁵ Nemcsak az útirány, hanem a közlekedési eszközök kiválasztásában is a jól bevált szokáshoz igazodtak: Béctől Belgrádig a Dunán hajózva, Belgrádtól Konstantinápolyig pedig a szárazföldön haladtak. A Deshayesnél levő jelentős pénzüsszeg miatt Bécsben a császár és a tisztviselői megpróbálták lebeszélni a francia követet a magyarországi útról, ő viszont a velencei kerület túl hosszúnak találta, ezért megmaradt eredeti útitervénél. A szükséges

62 Ilyen részek pl. a városok fekvésének, a török Buda siralmas és elhanyagolt állapotának, a karavánszerájok kellemetlenségeinek vagy éppen a Niš környéki antik feliratoknak az ismertetése.

63 Tomić idézett tanulmányában számos 16–17. századi szerzőre utal, akik Deshayes forrásául szolgáltak, Samardžić szerint viszont az átvételek száma jóval kevesebb, és a leírás elsősorban a valóban megélt és tapasztalt jelenségekre támaszkodik. *J. N. Tomić*: i. m. 57–58.; *R. Samardžić*: i. m. 66.

64 Az alábbiakban leírtak forrását a Voiage de Levant 28–98. oldalain levő részek jelentik. A szerző a következő jegyzetben megadott útvonal mentén halad a leírással, így az állítások könnyűszerrel visszakereshetők az eredeti műben, ezért helykímélés okán csak az említett részen kívüli részekre hivatkozom. Az utazás technikai kérdéseivel, az érintett országok leírásával és az oszmán diplomáciai protokollal kapcsolatos irodalmat sem sorolom fel újra, a fentebbiekben idézett munkák és azok irodalomjegyzékei bőszégesen eligazítanak.

65 Deshayes útja során érintett települések Béctől Konstantinápolyig, 1621. máj. 22–júl. 6. (a települések nevét azonosítva, modern formában közlöm): Hainburg–Dévény–Pozsony–Óvár–Győr–Komárom (indulás: máj. 31.)–„Pannonia romjai” (Szöny)–Mocsa–Esztergom–Visegrád–Vác–Buda–Pest–Ráckeve–Paks–Tolna–Vörösmart–Vukovár–Újlak–Pétervárad–Szalánkemén–Belgrád (érkezés: jún. 9., indulás: jún. 13.)–Grocka–Kolari–Smederevska Palanka–Batočina–Jagodina (éjszakázás: jún. 17.)–Paraćin–Ražanj (éjszakázás: jún. 18.)–Niš (éjszakázás: jún. 19.)–Bela Palanka–Kuri Česma (éjszakázás: jún. 20.)–Piroć–Dragoman (éjszakázás: jún. 21.)–Szófia (éjszakázás: jún. 22–23.)–Lozen–Ihtiman (éjszakázás: jún. 24.)–Vetren–Pazardžik (éjszakázás: jún. 25.)–Plovdiv (éjszakázás: jún. 26.)–Filevo–Hermanli (éjszakázás: jún. 28.)–Edirne (éjszakázás: jún. 29–30.)–Havsza (júl. 1.)–Babaeski–Lüleburgaz (éjszakázás: júl. 2.)–Çorlu (éjszakázás: júl. 3.)–Silivri (éjszakázás: júl. 4.)–Büyükkemece–Küçükemece (éjszakázás: júl. 5.)–Konstantinápoly (érkezés: júl. 6.). A sokszor eltorzult alakban, hol török, hol szláv formában feljegyzett települések azonosítására ld. a 16. jegyzetben idézett munkákat. A magyarországi állomások esetében nem szerepelnek dátumok; a Jagodinába való érkezésnél valószínűleg sajtóhiba miatt jún. 11. szerepel, ezt én jún. 15-re javítottam.

óvintézkedéseket viszont nem mulasztotta el: indulásának napját titokban tartotta, és a Dunától északra táborozó császári katonákat elkerülendő Pozsony után a Mosoni Dunán hajóztak tovább. Ez az ág kanyargósabb és keskenyebb volt a többinél, ezért kisebb hajóforgalmat bonyolított. A vízi utat a franciák nagyon szépnek találták: Pozsonytól egészen Belgrádig a folyót számos sziget tarkította, amelyek szállás erdőikkel kifejezetten kellemes látványt nyújtottak. A szigetek nemcsak turisztikai látványosságot, hanem – Győrig legalábbis – kitűnő szálláslehetőséget is kínáltak. A követség ugyanis a királyi ország részben nem mert lakott településen megszállni, nehogy csapdába essenek, ezért ezen a szakaszon kizárólag lakatlan szigeteken táboroztak (török módra – ahogyan az útleíró megjegyzi). A Dunában levő faágak miatt csak nappal tudtak hajózni, napnyugtakor egy kellemes környezetben levő szigetet kerestek; felderítették, hogy biztonságos-e, majd letakarták ágakkal a csónakokat, és egy közeli tisztáson táboroztak. A sűrű és biztos búvóhelyet nyújtó erdőségek rejtekében kockázat nélkül tüzet is gyújthattak.

A követség csak néhány nagyobb városban aludt épületben előre előkészített szálláshelyen. Komáromban a budai pasa fogadólevelére nyolc napot kellett várniuk, így itt a várban kaptak szállást. Esztergomban szintén a várban aludtak – az útleíró megjegyzése szerint a törökországi viszonyokhoz képest eléggé szép helyen. A franciák legnagyobb meglepetésére viszont a szobában nem voltak ágyak, csak szőnyegek. Deshayes-n azonban a mostoha körülmények nem fogtak ki, ugyanis előrelátóan nemcsak ágyat, hanem egy teljes hálószoba-bútorzatot hozott magával, hogy a keleti utazás kényelmetlenségeit elkerülje. Budai szállásukról a beszámoló nem ír, valószínűleg a hajón aludtak. Belgrádban viszont a budai pasa egy szép házban, közvetlenül a várfal mellett készített számukra szálláshelyet, amelyre rögtön érkezésük után csauszok és janicsárok kísérték őket válogatott lovakon. Ott-tartózkodásuk idején megkészszeresztet őrsg vigyázott a biztonságukra, és egy csapat janicsár kísérte őket mindenhol a városban.

A követség Ulmtól Belgrádig ugyanazon a hajón utazott. Komáromban kíséretül kaptak két, egyenként 30 fős evezős legénységgel és két-két kisebb csónakkal ellátott vontató gályát, amelyek a határig kísérték őket. Moesa falnál kötöttek ki, itt a velük levő császári katonák, írásos elismervény fejében, átadták a követséget az esztergomi bég küldötteinek: egy csausznak és a vár tisztjeinek. A csausz valamilyen nyelven szót értett Deshayes-vel, és a törökök a hajóra szállva együtt lakomáztak a franciákkal és a császári katonákkal. Az étkezés után a komáromi gályák visszafordultak, a két török gálya pedig Esztergomig vontatta a franciák hajóját. Az Esztergom utáni szakaszon a Duna annyira lassú folyású volt, hogy kénytelenek voltak húzatni magukat a török evezősökkel, ha haladni akartak. Az esztergomi vontató gályák Budáról visszamentek állomáshelyükre, ugyanis feladatuk elsősorban a határvédelem volt, a francia követséget egy Pestről rendelt gálya vontatta tovább Belgrádig.

A Budától Belgrádig tartó szakaszt laposnak és egyhangúnak, de az erdős szigetek miatt mégis annyira szépnek találta, hogy egyenesen sétánynak (*promenade*) nevezte. Ezen a folyószakaszon már a főágon hajóztak, ezért a 110 óras

utat napszaktól függetlenül tették meg, a megállókat az ellátásukra megfelelő települések elhelyezkedése szabta meg. Valószínűleg a leírásban említett városok: Ráckeve, Paks, Tolna, Vörösmart, Vukovár, Újlak, Pétervárad és Szalánkemén mellett álltak meg a nagyjából ötnapos út során. A török kísérekkel, vagyis a janicsárokkal és a csausszal együtt 32 fős követség utazásának költségeit a török területen a szultán fedezte, ellátásukról pedig a tartomány vezetői által erre rendelt csauszok gondoskodtak. Belgrádig a budai pasa kajmakámjának embere intézte az ételmezésüket, mégpedig igen szakszerűen: az előre meghatározott kikötőkben már készen várta őket az ebéd vagy a vacsora. Ez a jó szervezés a franciákat igencsak meglepte. Ők ugyanis a hajóikról nem is látták a falvakat, amelyek, mint később megtudták, a folyóparttól beljebb költöztek, hogy elkerüljék a hadi úton vonuló seregek pusztításait. A szétszórtan fekvő települések egymást értesítették a követség érkezéséről és az ezzel járó feladatról, nehogy a törökök kivétlenül találjanak a szolgálatukban. Ennek ellenére egy alkalommal a franciák mégis megjárták: az egyik városka lakói – nyilván túlzottan találva a csausz követeléseit – egy nappal az érkezésük előtt elmenekültek, ezért az utazók kénytelenek voltak éhes gyomorral továbbállni, és máshol ételmet keresni. A követség ételmezését a törökök sem kívánták ingyen a falvaktól: a csausz minden településnek igazolást adott a szolgáltatásairól, amelyet beszámítottak az állami adójukba.

A Duna ugyan Belgrád után is hajózható, és a folyón száz mérföldre meg lehetett közelíteni az oszmán fővárost, de a császári követségek bevett szokása szerint innen a szárazföldön folytatták az útjukat. A Belgrádban tartózkodó budai pasa egy csauszt és négy kocsit bocsátott a rendelkezésükre. A szárazföldi utak sokkal több nehézség elé állították az utasokat, mint a Duna, amely legfeljebb lassúságával vagy hordalékos medrével nehezítette a haladást. A szerbiai szakaszon általában erdős utakon haladtak, Ništől kezdve viszont egyre gyakrabban veszélyes és nehezen járható hegyi ösvényeken kellett utazniuk. Ezek a serpentinek nemcsak a szakadékok, hanem a rablóbandák miatt is rettegettek voltak az utasok körében. Niš után a helyi török parancsnok egy húszfős segédcsoportot bocsátott a rendelkezésükre, hogy a kockázatos útszakaszon átvezessék őket, Ihtimannál a francia követ fogadott fel török kísérőket. A Balkán hegységben, Pazardžik után fizetett örök, derbendzsik vigyáztak az utasok biztonságára. Alkalmasint a folyón való átkelés is gondot okozhatott: a Morava partján Paraćinnál annyira feltorlódott a forgalom, hogy a révészek nem tudtak mit kezdeni a tömeggel, ezért hosszan kellett várakozniuk. Edirne után pedig olyan kietlen, fák nélküli síkságon vezetett az útjuk, hogy a hőség miatt néhány napig inkább az éjszakai utazást és a nappali alvást választották. A csere végül nem bizonyult szerencsésnek, mert az éjszakák igen hűvösek voltak, és nem is láttak semmit, ami a minden iránt érdeklődő Deshayes-t zavarta.

A balkáni út során a szállást és az étkezést nehezebben tudták megoldani, mint a magyarországi szakaszon. A Belgrád–Konstantinápoly közötti úton többször kényszerültek igénybe venni az Oszmán Birodalom ingyenes szálláslehetőségeit, a karavánszerájokat, amelyek hálózata a Balkánon talán sehol sem volt

olyan jól kiépítve, mint a forgalmas hadi út mentén. Ráadásul, miként azt szerzőnk is megállapítja, az itteni szállások a legnagyobbak: 150 ló és 20 koci is elfért bennük. A nyugati utazók – bár elismerték az intézmény hasznát – általában idegenkedtek ettől a szállásfajtától. Deshayes kifejezetten undorítónak találta a kocsik, lovak és a mindenféle népséghez tartozó utas egy helyiségben való elszállásolását. A franciákat nemcsak a szobák és az ágyak hiánya zavarta, hanem a helyi utasok életmódja sem vonzotta: a beszámoló az állataik mellett a levesüket főzőcskésző, majd a szőnyegükön nyugovóra térő és a kabátjukkal takarózó törökökről leplezetlen megvetéssel ír. A zsúfoltság, a zaj és a bűz, valamint az általában hajnali két–három óra körül továbbinduló török utasok miatt valódi pihe-nésről szó sem lehetett, a szállástípus egyetlen előnyét a fedett tér jelentette. Nem csoda, hogy a szerző szerint a francia csapat lehetőség szerint igyekezett a karavánszerájokat elkerülni, és inkább a magukkal hozott sátraikkal vertek táborot, vagy a helyi keresztényeknél szálltak meg. Ehhez képest, sajnos, az útleírás egyetlen keresztény házigazdáról sem emlékezik meg, annál többet említi viszont a karavánszerájokat: Hasszán Pasa Palánkjában (Smederevska Palanka), Pazardžikban, Havsában, Lüleburgazban és Küçükçekmecében is ezt a lehetőséget választották. Az alapító szándékától függően a vakuf jövedelméből olykor „extra szolgáltatásokra” is futotta. Lüleburgazban Musztafa pasa alapítványából egy napi élelem járt az utazóknak, az utolsó szállásuk pedig kifejezetten luxuskörülményeket biztosított: a konstantinápolyi belépésre várakozó követek igényeit volt hivatott kielégíteni, akik – ami török földön nagy szó – külön szobát kaptak.

A szállás mellett az étkezés megszervezése sem ment olyan gördülékenyen, mint korábban, a Belgrádban melléjük rendelt csasz munkáját a balkáni táplálkozási szokások nehezítették. Szerbiában és Bulgáriában a húsfélékhez, különösen a szárnyasokhoz és a birkához mindenütt nagyon olcsón hozzá lehetett jutni, viszont elfogadható minőségű kenyeret és bort kizárólag a nagyobb városokban vásárolhattak. A „törökök” lakta falvakban csak tejtermékeket tudtak venni, mert a muszlimok leginkább csak állattenyésztéssel foglalkoztak. A problémát persze elsősorban a helyiek és a franciák táplálkozási kultúrájának különbségei jelentették. Deshayes a törökök étkezési szokásaira többször is kitért: megdöbbentően igénytelennek találta őket, olyannyira, hogy szerinte sokan közülük csak dohányon vagy ópiumon éltek. Konstantinápoly előtt találtak egy Belgrádba tartó kádival és kíséretével: egy kis főtt rizsből, kenyérből és fokhagymából álló táplálékuk olyan nyomorúságos volt, hogy egészen megsajnálta őket. Az étkezést ezért nagyon előrelátóan kellett megszervezniük: általában napfelkelte előtt indultak útnak, hogy időben a következő szállásukra érjenek, ahol a csasz – természetesen továbbra is a szultán költségén – beszerezte a nyersanyagot, és még lefekvés előtt a személyzet elkészítette a másnapi ebédet. A kész ételt magukkal vitték, és az első megfelelő helyen, lehetőleg egy tisztáson, patakparton álltak meg, ahol azon túl, hogy kényelmesen elkölthették az elemózsiájukat, török szokás szerint a lovaikat is kicsapták legelni.

XIII. Lajos diplomatája útja során mindenütt a számíthatott a királyi követnek kijáró tiszteletre és fogadtatásra. A protokolláris kötelezettségek teljesítését

nagyban megkönnyítette, hogy Deshayes nemcsak a török területen számított szövetséges uralkodó küldöttének, hanem a francia monarchia ekkor még a Habsburgokkal is jó kapcsolatokat ápol. Ennek megfelelően a magyarországi várparancsnokok és az oszmán főtisztviselők egyaránt rangjához méltó fogadtatásban részesítették. Győrben Hans Breuner főkapitány saját hintóján hozatta be a városba, a lakásában fogadta, és megpróbálta marasztalni, de hiába: a francia azonnal indulni akart a hódoltság felé. Komáromban Hans Dietrich von Reiffenberg főkapitány gondoskodott róluk: a hosszabb kényszerű várakozás idejére kitűnő szállást biztosított a francia küldöttségnek. Komárom valamennyi, török földre tartó diplomáciai misszió utolsó keresztény állomáshelye volt, ahol a követségek a budai pasa fogadólevelét bevárták. Deshayes továbbutazását ráadásul egy nem várt incidens is megzavarta: Budára küldött emberét Bethlen Gábor katonái elfogták és Érsekújvárra vitték. Thurzó Szaniszló, Bethlen újvári főkapitánya azonban nemcsak azonnal szabadon engedte, hanem még kísérőt is adott mellé a további kellemetlen találkozások esetére. A budai kajmakám fogadólevele nyolc nap múlva érkezett meg, ennek birtokában folytathatták útjukat a hódoltság felé.

Az Oszmán Birodalomban Konstantinápolyig két jelentősebb diplomáciai fogadást rendeztek a tiszteletükre: a budai pasa kajmakámja (helyettese) Budán és Szúfi Mehmed pasa Belgrádban.⁶⁶ Rögtön Budára érkezésük után Deshayes fel akarta keresni a kajmakámot, és az oszmán protokoll szerint ajándékokat, többek között selymet vitetett neki, amit a török tisztviselő örömmel fogadott; viszonzásul szépen felszerszámozott lovakat küldött, hogy megfelelő pompával kereshesse fel őt. A kajmakámhoz is a követségek megszabott reprezentációs előírásai szerint vonultak át: csuszok és janicsárok meneteltek előttük, a követ gazdagon díszített lovát három kapucsi vezette, szintén janicsárok gyűrűjében. A követ kísérete ugyancsak a kajmakám által küldött lovakon vonult utána. A pasa helyettese a díván üléstermében fogadta, a teljes tanács jelenlétében. A követ számára egy aranyozott szövettel borított széket készítettek elő, míg az oszmán tisztviselők az ország szokása szerint a szőnyegeken ültek. Miután mindenki leült, a kajmakám elmondta jókívánságait a király és a szultán felé, kérve Istent, hogy barátságuk tartson örökké, és hódításaikkal az egész világot feloszthassák.

Belgrádi fogadtatásuk egészen hasonló módon történt. A hajóról a pasa lovain és embereinek kíséretében vonultak a szállásukra. Amint beléptek, a pasa egyik tisztjét küldte a köszöntésükre, és kifejezte vágyát, hogy mielőbb láthassa a követet. Ezért Deshayes még aznap este küldött ajándékba a méltóságához illő selyemszövetet és gyapjúkelmét, és másnap reggelre kapott kihallgatást a pasánál. Az audiencia nagyjából a budai forgatókönyv alapján zajlott: ugyanolyan rendben vonultak a pasa szállására, talán csak a kíséretükben vonuló raguzai kereskedők, és a bámészködő tömeg nagysága jelentettek újdonságot. A pasa házához érve leszálltak a lóról, mire két kapucsisabi karon fogta a követet, beve-

66 A pasát az útleírás nem nevezi meg, de a dátum alapján egyértelműen Szúfi Mehmed volt az. *Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp. 1944. (Budapest története III.) 217.

zették egy nagy szobába, és leültették az aranszövettel takart két szék egyikére. A szoba padlóján egy perzsaszőnyeg feküdt, azon egy karmazsinvörös bársonyszőnyeg, amelyen jártak. A márványberakásos falakon szintén karmazsinvörös, aranyhímzésű bársonyszövetek lógtak, hogy a földön ülők a falhoz támaszkodva ne érezzék a márvány hidegét. A plafont aranyborítás takarta. Rövid idő múlva belépett a pasa, és leült a másik székre. Gazdagon díszített és aranyozott, drága prémmel borított zöld kaftánt és egy aránytalanul magas turbánt viselt. A szokásos jókívánságok után Deshayes előadta, hogy vendéglátóját a királya megbízásából kereste fel konstantinápolyi útja során. A pasa nagy tisztelettel vette át XIII. Lajos levelét, és feltétlen tiszteletéről biztosította a francia királyt. Rövid társalgás után a követ eltávozott, kapucsik a karjánál fogva kísérték le a lépcsőn a lováig. Belgrádból való indulásuk előtt még egyszer felkereste a pasát, aki ezúttal a hivatalában fogadta. Szúfi Mehmed bizalmasan elárulta Deshayes-nek, hogy a Portán többen a lengyel hadjárat ellen foglaltak állást, és hálásak a francia király békeközvetítéséért. A francia diplomata távozásakor a pasa egy brokát ruhát hozatott be és barátsága jeléül a követre adta, az eseményt a jelenlevők tapsa kísérte. A követ ebben a ruhában szállt lóra és tért vissza a szállására, nagy tömeg és több dervis kíséretében, akik a menet előtt táncoltak és örömekeket énekeltek. Ezt követően éjjel kettőig fogadta a hozzá járulók jókívánságait, akik színleg a pasa ajándékán jöttek örvendezni, de igazából mind ajándékért jöttek. Borzasztóan pénzéhesek, jegyezte meg az útleíró: aki ad nekik, azt imádják.

Belgrádi tartózkodása alatt a követ többször felkereste a helyi kádít, Habil efendit, akit még első törökországi utazása során ismert meg. Habil efendi korábban budai kádiként működött, és a magyar–török diplomáciai kapcsolatok egyik híres szereplője volt a 17. század elején.⁶⁷ Az öreg jogtudós nagyon megörült a francia diplomatának, és mindenáron a kedvébe akart járni: mutatott neki egy Mohamed próféta származását ábrázoló iszlám genealógiát, amelyen Ádámtól Mohamedig csak egyetlen nőt, Szűz Máriát tüntették fel. Deshayes külön kitért Habil efendi morális értékeire, amelyeket a szemben álló felek egyformán elismertek: a keresztények is szabad mozgást engedélyeztek a számára, és a közvélemény neki tulajdonította a császárral kötött béke török részről való megtartását. Hasonló, véletlenszerű találkozásra került sor Mehmed Pasa Palánkijában (Bela Palankán), ahol Cesare Gallo rendkívüli császári követtel futott össze. Gallo a béke megőrzése és Bethlen török segítségének megakadályozása érdekében járt a Portán.

Az útleírásokban az ország- és városismertetések esetében a legnehezebb a saját tapasztalatot és élményt, vagy az irodalmi átvételt kimutatni: ehhez minimálisan is a teljes vonatkozó Turcica-irodalom ismerete lenne szükséges. Deshayes művében is számos ismerős megállapítás köszön vissza, sokszor még a valóban eredetinek tűnő, néprajzi megfigyeléseknél is. Országleírásai meglehetősen sablonosak és rövidek. Magyarországot a késő humanista irodalmi hagyó-

67 *Fekete L.*: i. m. 183. Valószínűleg Deshayes útleírása a legkésőbbi adat, amely még említi.

mányt követve Európa egyik leggazdagabb országának tartja, földje olyan termékeny, hogy a sivatag is a legjobb termőföldre változik három év alatt; a természeti adottságok közül kiemeli az erdélyi és alsó-magyarországi arany-, ezüst- és rézbányák jelentőségét. Bemutatja az ország politikai berendezkedését, a rendi dualizmus alapelveit, szól a nádor és az esztergomi érsek méltóságáról, a megyerendszerről. Megemlékezik a magyar katonaság Európa-szerte ismert jellegzetes alakulatairól, a könnyűlovas huszárokról és a gyalogos hajdúkról, a magyar nyelv egyedülálló jellegéről, és az ország nyelvi elszigeteltségének köszönhetően a latin nyelv népszerűségéről.⁶⁸

Akárcsak a balkáni és a közel-keleti területek esetében, a hódoltsággal kapcsolatban is bemutatja az oszmán közigazgatás főbb egységeit és jellegzetességeit: ír a budai vilájet kiterjedéséről, a pasa jogköréről, elsőségéről a másik három magyarországi beglerbéggel szemben, valamint a díván összetételéről. A korabeli államelméleti munkákon iskolázott szerző összeveti a török és a magyar kormányzás jellegzetességeit. A magyar rendek minduntalan szembefordulnak a királyukkal, törvényeket adnak az uralkodónak, és azt be is tartatják vele; az oszmán tisztviselők vakon engedelmessé válnak a szultánnak, akit vallásos tisztelettel öveznek. A nyugat-európai földrajzi fogalmakhoz és határviszonyokhoz szokott franciát különösen is foglalkoztatták az oszmán–magyar határvidék sajátosságai: a Győr és Esztergom közötti szakasz elhagyatottsága, a török betörései és az állandó határ menti csetepaték, a helyi parancsnokok (a győri kapitány és a budai pasa) teljhatalma a határviszályok rendezésében. A szerző egyedi, a valóságtól igencsak távol álló képet alkotott magának az oszmán végvárrendszeréről: szerinte a törökök a kisebb várakat lerombolták, és csak három jelentős erődöt: Budát, Kanizsát és Egert tartották meg a határ mentén.⁶⁹

Az egykori balkáni országok ismertetése inkább földrajzi, néprajzi és török közigazgatási szempontokra korlátozódik. Szerbiát nagyon erdős és változatos országnak találta, ahol azonban a termőföld jórészt műveletlen az oszmánok zsarnoksága miatt. Bulgáriát termékenyebb, de kevésbé vonzó vidéknek mutatja be, havas hegycsúcsokkal tarkítva. Külön kitér a bolgárok díszes népviseletére, amelyet egy illusztrációval is szemléltet – ez a szakasz kísértetiesen hasonlít Vratislav útleírásának vonatkozó fejezetére.⁷⁰ Az országleírások és a történeti fejtegetések persze nem mentesek a felületességből adódó hibáktól sem. A francia útleíró szerint Budát 1526-ban, Belgrádot pedig 1520-ban foglalták el a törö-

68 A korabeli Magyarország-kép főbb alkotóelemeiről legújabbban: *Italo Michele Battafarano*: Berichtetes und erzähltes Ungarn im 17. Jahrhundert aus italienischer und deutscher Sicht. In: *Das Ungarnbild* i. m. 13–53. Vö. még Bíró Juliannának az 54. jegyzetben idézett disszertációját.

69 A magyarországi török végvárrendszerre legújabbban: *Klára Hegyi*: *The Ottoman Network of Fortresses in Hungary*. In: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. Géza Dávid–Pál Fodor. Leiden–Boston–Köln, 2000. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy 20.) 163–193.

70 Mitrovicéi Vratislav Vencel i. m. 53–55.

kök, a budai belglerbégség elődje pedig a belgrádi volt – ami természetesen vas-kos tévedés.

A látott városok közül csak néhány vonta magára annyira a figyelmét, hogy hosszabb leírást szentelt neki. Míg például Pozsony leírása elég sematikus, addig a győri és a komáromi várak már jobban megragadták a szerző fantáziáját: a stratégiai szempontból előnyös fekvés, az erődvárosi jellegzetességek és az új-olasz bástyás építkezés a leírásból kiolvashatóan nagyon érdekesnek tűntek a számára, mindkettő alaprajzáról metszetet is közöl a kötetben.⁷¹ Külön kiemeli, nyilván a vendéglátó német várkapitányok információi nyomán: a két kulcsfontosságú vár a magyarok lázadásai idején is a császár hűségén maradt, ugyanis mindkettőben a megbízhatóbb német katonaság szolgált, ellentétben a többi véghely magyar helyőrségével.

A török uralom alatti városokról – Buda és Belgrád kivételével – eléggé szűkszavú és általános leírásokat olvashatunk. A korabeli keleti útleírások állandóan visszatérő toposzát követve Deshayes is elsősorban a törökök rombolásaira és építészeti igénytelenségére helyezi a hangsúlyt. Esztergom várát és városát olyan szárnalmas és hitvány településnek nevezi, amelynek elpusztításában a törökök legalább akkora gyönyörűséget találtak, mint amennyi fáradtsággal építettek fel korábban a magyarok. Többi kortársához hasonlóan mereng Buda egykori szépségén, amelyet az elhanyagolt és félig romos épületek még most is sejtetni engednek. A török katonák annyira nem törődtek a lakhelyükkel, hogy szegek hiányában hagyták összedőlni a házakat, és inkább leköltöztek a pincébe, mint hogy kijavítsák az épületet. Nem véletlen, hogy a látnivalók közül egyedül a török fürdőket tartotta érdemesnek megemlíteni. Az egykori magyar fővárosban az utazó leginkább csak török katonákat talált: bár a hódítók elvben nem tiltották a keresztények jelenlétét a városaikban, mégis a hatékonyabb berendezkedés érdekében sokakat mindjárt a foglalás után elűztek. A város kereskedelme teljesen a janicsárok és a többi török katona kezében volt, akik a kevés zsoldjukat marha- és birkakereskedelemmel egészítették ki. Az Oszmán Birodalom európai helyőrségei közül egyedül Budán sorolja fel a várbeli katonaságot: 600 portai janicsár, 1500 helyi janicsár, 6000 várvédő zsoldos, 500 zsoldos szpáhi és számtalan tímáros szpáhi szolgált a vilájet székhelyén, a különböző beosztású tisztéken (csauszokon, kapucsikon és társaikon) kívül; a folyón 30 kisebb fel-fegyverzett gálya horgonyozott.⁷² A magyar és a szerb tartományok jövedelme Deshayes információi szerint nem fedezte a katonaság eltartásának költsé-

71 A győri erődvárosra és a komáromi várra újabban: *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban. *Hadtörténelmi Közlemények* 31(1984) 664–686.; *Domokos György*: Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. *Limes* 9(1997) 67–92.

72 A Deshayes által megadott létszám eléggé eltúlozottnak tűnik. Vö. *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) 85–100.

geit, ezért a birodalom más területeinek bevételeit is az északi határvidéken élték fel.⁷³

Belgrád sokkal kedvezőbb benyomást tett a francia utazóra, mint Buda: Isztambul után a legszebb fekvésű városnak találta, termékeny síksággal és nagyon kellemes kertekkel, a szerémségi hegyek miatt mérsékelt éghajlattal. Az épített környezetről már nem volt ennyire jó véleménye: a régi építményekből alig maradt hírmondó, az új házak pedig egyszintes deszkaépületek voltak, amelyeknek viszont, kárpótlásul igénytelenségükért, legalább szép panorámájuk nyílt. Deshayes Belgrádot Európa édesvízi halban leggazdagabb városának tartotta. A helyi raguzai kereskedők megajándékozták a követet egy ponttyal, amelyik a szemétől a farka végéig 3 láb hosszú volt, és csak 15 garasba került; de olykor 4–5 láb hosszú csukákat, sőt még 10 lábnyi menyhalat is fogtak. A város teljes kereskedelmét a raguzaiak tartották a kezükben: tevékenységük a szövetimportra, illetve a bőr-, gyapjú- és viaszexportra épült, ezeket az árukat Anconán keresztül egész Itáliában terítették.⁷⁴ Szófiában a régi templomból átalakított nagymecseten kívül más nevezetességet nem talált, és összességében még a többi városnál is rosszabb állapotú, a mocsarak miatt ráadásul egészségtelen levegőjű helyként írta le, ahol a kereskedelmet javarészt szintén a raguzaiak bonyolították. A keresztények és a zsidók házainak bejáratát nagyon alacsonyra méretezték, hogy a törökök vendéggjárását elkerüljék: így ugyanis a lovaik nem fértek be, és kénytelenek voltak a karavánszerájokban megszállni. A balkáni települések közül egyedül Edirne kapott némileg jobb osztályzatot: kellemes klímája és szép oszmán épületei miatt kiemelkedett a többi, sanyarúbb helyzetű város közül.

Deshayes útleírását, nem ritkán sablonos történeti és földrajzi ismertetéseit élvezetesebbé és hitelesebbé teszik a – sokszor egyébként nyilván megint csak topikus – természetrajzi és néprajzi megfigyelései. Az oszmánok és keresztények viszonyát a kortársaihoz hasonlóan a zsarnoki elnyomás paradigmáján belül értelmezi. Több településnél (például Szalánkemén vagy Edirne esetében) kiemeli, hogy a helyi törökök különösen is kegyetlenül bántak alattvalóikkal. A török hatóságoktól való általános félelemre egy jellemző történetet is elmesél. Pirot után a követség eltévedt, és a karaván láttán az útbaeső keresztény falucska lakói az ingóságait felkapva hanyatt-homlok menekültek, azt gondolván: a szultán katonái érkeznek. A balkáni népesség túlélési stratégiái közül megemlíti a keresztény lányoknak a török katonákkal való házasságát: a nők a házasság után sem iszlamizáltak, a muszlim rokonság viszont megvédte a keresztény családot a törökök zaklatásaitól. A másik ellenállási formát a hajdukok mozgalma jelentette, akiket a helyiek erdélyi és havasalföldi eredetű csavargóknak tartottak, de

73 Bár az újabb kutatások a magyar tartomány veszteségességéről alkotott képet finomították, értesülései alapvetően ezúttal helytállóak. *Ágoston Gábor*: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények* 111(1998) 351–381.

74 A raguzaiak belgrádi kereskedelmére: *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). *Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok* 134(2000) 373–429.

Deshayes szerint a Balkán nyugati részeiről is sokan csatlakoztak hozzájuk. Ezek az olykor 300 fős rablóbandák egyformán megtámadták és kirabolták a török tisztviselőket és a raguzai dzumrukdzijákat, ha viszont török kézre kerültek, ítélet nélkül az út mellett karóba húzták őket.⁷⁵ Deshayes néha apró jelenségekre is figyelmes volt: a belgrádi várban nem őrzáratokkal ellenőrizték az őrséget, hanem negyedóránként átkiabáltak egymásnak; Çorlu után Anatóliába igyekvő albán idénymunkásokkal találkozott, akiknek az aratási technikáját is leírja. A természeti jelenségek viszonylag kevésbé érdekelték, a kivételt a Duna folyásával kapcsolatos észrevétele jelenti: a Duna Budától délre fekvő szakaszán a víz közepén álló malmoknál figyelte meg, hogy a folyó reggel és este gyorsabb folyású, mint napközben. A kevés történeti látnivaló közül leginkább a római kori romok ragadták meg: ilyen emlékeket említ Szőnyénél, Niš előtt, illetve Szófia mellett, az egykori Serdica helyén.

Deshayes útleírásának egyedi színét azonban, mint azt már fentebb említettem, a bejárt oszmán területek vallási viszonyai, és különösen a balkáni katolikus lakosság iránti kiemelt figyelem adja meg. Deshayes esetében ennek a kitüntetett érdeklődésnek számos motivációját is kitapinthatjuk. Küldetésének tulajdonképpen célján túl a török-szövetség vallási legitimációja, a birodalomban élő keresztényekre (főleg katolikusokra) építő kereszteshadjárat-elképzelések, a történelmi háttér (a harmincéves háború első időszaka), a fiatal arisztokrácia körében éppen a 17. század elején divatossá váló, jezsuita eszmeiségű militáns katolikus művelődési és politikai program – valószínűleg ezeknek az összetevőknek az eredőjeként alakult ki Deshayes érdeklődése a balkáni katolikus lakosság és egyházi intézmények, tágabban pedig az oszmán területek keresztény alattvalói iránt. Az Oszmán Birodalomban működő katolikus egyházszervezetről és a hívek számáról közölt adatok meglepően pontosak, értesüléseit nyilván a helyi papságtól, leginkább a jezsuita misszionáriusoktól szerezte.

Deshayes az Oszmán Birodalomban élő katolikusok létszámát 80 000 főre becsülte, akik olyan nagy szabadsággal bírtak, mintha keresztény közegben éltek volna. Konstantinápolyban két, Galatában kilenc, a birodalom területén ezeken kívül mintegy negyven templomuk volt, mindegyikben nyilvános vallásgyakorlással. Kiterjedt egyházszervezettel rendelkeztek: közösségeiket nyolc vagy kilenc püspök irányította, akiket a pápa küldött és segélyezett. A szerzetesek közül a legtöbben a ferencesek voltak, külön kiemelte a gazdag szlavóniai (azaz boszniai) kolostoraikat, amelyeket az állandó török fenyegetéstől a francia király védelme óvott. A jezsuiták hat missziósállomást és iskolát tartottak fenn, a domonkosok Galatában és Chioson éltek, a kapucinusok pedig a francia király védnöksége alatt telepedtek meg Galatában, Chioson, Aleppóban és Saidában. A katolikusok előjogait, sőt expanzióját Deshayes egyértelműen a francia király

75 A balkáni hajdukokra jó áttekintés: *Fikret Adanir*: Heiduckentum und osmanische Herrschaft, sozialgeschichtliche Aspekte um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa. *Südost-Forschungen* 41(1982) 43–116.

és a szultán jó viszonyának tulajdonította: a szövetség felbontásának elsősorban a birodalomban élő katolikusok lennének a vesztesei, akik a francia védelem nélkül kénytelenek lennének az ortodox egyházhoz csatlakozni.⁷⁶ Állításai a francia török-politika irányvonalának hivatalos indoklását visszhangozzák, természetesen túlzásokkal. A katolikusok nyilvánvalóan nem a francia királlyal való szövetség, hanem a zimma-rendszer miatt rendelkeztek korlátozott vallásszabadsággal a birodalom területén, már jóval a török–francia szövetség előtt is. A konstantinápolyi francia követ védelme pedig a Balkán északi részein, így Boszniában vagy a hódolt Magyarországon jóval kevesebb gyakorlati segítséget jelentett, mint Isztambulban vagy a Közel-Keleten.⁷⁷

Valamennyi ország, sőt a legtöbb település esetében külön kitér a vallási helyzetre. A latin országokból érkező utazók értékelését követve szerinte is Magyarország a földkerekség leginkább sokvallású tartománya, itt valamennyi eretnekség megtalálható, amely az elmúlt századokban megosztotta az egyházat. A királyi országrészben Luther, a török területen Kálvin tanításai terjedtek el, ez utóbbiakat a korabeli katolikus polemikus irodalom egyik vádjának értelmében öltözködésükben és cselekedeteikben is a törökökhöz hasonlóknak tartotta. Ráckeven és Tolnán kálvinistákat talált, Vukováron és Szalánkemémen a sok keresztény mellett csak néhány muszlim élt, Újlakon a lakosság kétharmada volt keresztény. A Belgrádtól Konstantinápolyig terjedő szakasz számos állomásánál megjegyezte: lakóinak nagyobb része keresztény. Muszlim népeiséggel a Balkánon leginkább a hadi út menti, délebbi városokban lehetett találkozni, míg az utaktól beljebb eső falvakat kizárólag keresztények lakták. Az általa érzékelt arányokra jellemző: Szófia környékén 360 keresztény faluról volt tudomása. Dél-Szerbiában és Bulgáriában több olyan településen (Nišen, Jagodinán) is áthaladtak, ahol a lakosság jelentős részét a környező keresztény falvak tímárosai alkották.

Az Oszmán Birodalom katolikusairól közölt adatok nemcsak az „eredetiségükkel” emelkednek ki az útleírás szövegéből, hanem a missziós forrásanyaghoz is érdekes és összességében helytálló kiegészítéseket nyújtanak.⁷⁸ A hódoltsági katolicizmus székhelye Belgrád volt: lakóinak nagy része az ortodox egyházhoz tartozott, de Deshayes információi szerint 800 katolikus is élt a városban, akiket a ferencesek és a jezsuiták gondoztak. Már itt megmutatkozott a francia utazó leplezetlen jezsuita-szimpatiaja: a páterek lelkipásztori munkájának eredményeit nemcsak Belgrádban, hanem a szomszédos tartományokban is nagyra értékelték.

76 *Voyage de Levant* i. m. 308–310. Az egész Oszmán Birodalom katolikuságának együttes vizsgálata nemcsak a korabeli útleírásokban, hanem a modern szakirodalomban is ritka megközelítési mód. *Charles A. Frazee: Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923.* Cambridge, 1983.

77 Ezekre a kérdésekre, bőséges további irodalommal: *Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647).* Bp. 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.) 30–36. és passim.

78 Ezekhez az információkhoz bőséges háttéranyag található az előző jegyzetben idézett monográfiában. Deshayes becslései a balkáni és hódoltsági katolikusokról nagyságrendileg megegyeznek a 17. század eleji vizitációk adataival.

te, a szakadárok térítésében éppúgy, mint a katolikusok megerősítésében. A római egyház itteni hívei katolikusoknak mondták ugyan magukat, az atyáik is azok voltak, de sohasem éltek a szentségekkel és misét sem hallgattak. A tudatlanságukra jellemző, hogy csak Szent János nevében lettek megkeresztelve. A franciák éppen egy szerbiai faluban jártak, amikor az egyik jezsuita odaérkezett; a nép az atyát Isten által küldött angyalként fogadta, és nagy volt a versengés, hogy kinél szálljon meg. Apostoli munkájukat missziók segítségével végezték, a missziós állomásaik Belgrádban, Pécsett és Erdélyben működtek.

Belgrád környékén 12 000 római katolikust említ, a városbelieket leszámítva. Erdélyben és a szomszédos tartományokban mintegy harmincezerre becsülte a számukat, és ugyanannyira Magyarország török uralom alatti részein is. Szlavónia (vagyis Bosznia) hódolt részein 56 000 hívőről tudott, a boszniai kolostorokban a ferencesek olyan szabadságban éltek, mint a többi keresztény országban. Megemlíti a Szarajevótól félnapnyi járóföldre levő olovói kolostort (*nostrre Dame du plomb*), amelynek régi Mária-képét évente egyszer a kolostorból körmenetben vitték arra a helyre, ahol találták. A búcsú alkalmával a csodaváró keresztények, ortodoxok és katolikusok vegyesen, nagy tömegben jöttek össze. A csodatevő képet a muszlimok is nagyon tisztelték, számos esetben őket is meggyógyította.⁷⁹ A követet Belgrádban felkereste a kolostor gvardiánja, és kérte, hogy a szultántól szerezzen néhány szükséges parancslevelet a búcsújáróhely számára.

Szerbiában az ortodoxok tengerében 5000 római katolikus tengődött: ők voltak a legszegényebbek, a házaik inkább kosárra (*gabions couverts*) emlékeztettek, amelyeket vittek magukkal, hogy így kerüljék el a törökök zaklatásait. Bulgáriában harmincszor annyi keresztényről tudott, mint muszlimról, a római katolikusok száma 15 000 körül mozgott, ők a Duna mentén éltek, és a csiproveci (valójában szófiai címmel a csiproveci kolostorban rezideáló) püspök joghatósága alá tartoztak. Szófiában 150 katolikusról emlékezett meg, szinte valamennyien raguzai kereskedők voltak; saját papot tartottak, a kápolnájukban nyilvános vallásgyakorlatra volt lehetőség. Különösen figyelemreméltó, hogy az ortodoxokról sokkal kevesebb lenézéssel ír, mint a kortársai. Megemlékezik megdöbbenő szegénységükről: Silivriben a templomban az oltáriszentséget egy zacskóban tartották, amely egy szögön lógott az oltár mögött. Kiemelte viszont a konstantinápolyi görögök művelődési igényeit, akik fiaikat a jezsuita misszió iskolájába küldték tanulni, és több főpapjuk is a jezsuiták diákja volt – ezzel az adattal az ortodoxia műveletlenségéről nyugaton elterjedt képet árnyalta.⁸⁰

Deshayes „Keleti utazása” a 17. századi hódoltsági útleírások nem kiemelkedően informatív, de a szerző személye és sajátos szempontjai miatt mégis izgalmas darabja. Egyrészt a francia munka érezhetően színesíti a „német műfajjá” vált Bécs–Konstantinápoly útirajzokat, másrészt pedig, intranszigiens katoli-

79 Az olovói búcsúról a 17. századi utazók közül Atanasio Georgiceo nyújt részletes leírást. *I. Gy. Tóth: A spy's report* i. m. 197–218.

80 Voiage de Levant i. m. 125.

kus felekezeti attitűdje miatt, érdekes adatain túl újabb szempontokkal gazdagítja az útleírások történeti vizsgálatának lehetőségeit. A francia szerző műve lehetőséget kínál arra, hogy kilépjünk az útleírások hagyományos elemzési paradigmájából, és jobban figyeljünk a szerző sajátos érdeklődésére, az általa fontosnak és érdekesnek gondolt jelenségek körére. Ezúttal ugyanis a műfaj hagyományos hódoltság-ismereti és diplomáciatörténeti elemzési szempontjai és felhasználási lehetőségei mellé felsorakozik az egyháztörténeti perspektíva is. Deshayes útleírása, éppen a római missziós főhatóság, a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* alapítását (1622) követő esztendőkből hívta fel a figyelmet a balkáni katolikusokra. A hódoltsági, boszniai, szerbiai és bulgáriai katolikus kisebbségek és egyházi intézmények létezéséről ily módon nemcsak a szűk egyházi közeg, hanem a művelt és a térség iránt érdeklődő világi elit is tudomást szerezhetett, ami nyilván jótékonyan befolyásolta a közösségek papi és világi vezetőinek egyházi és politikai aspirációit is. A hódoltsági egyháztörténelem tehát, a hagyományosan felhasznált hazai és római levéltári dokumentáción túl, bizonyos esetekben hasznos kiegészítő forrásokat nyerhet az útleírások eléggé szűkszavú, de – éppen eltérő szempontjaik miatt – fontos megjegyzéseiből.

ANTAL MOLNÁR

THE TIME OF TURKISH OCCUPATION FROM THE FRENCH POINT OF VIEW

THE JOURNEY OF LOUIS DESHAYES, BARON DE COURMENIN FROM CONSTANTINOPLE TO THE HOLY LAND (1621)

The study presents the itinerary of the French mission passing through Hungary in 1621, at the time of Turkish occupation. The itinerary, which was first released in 1624, and later three more times, can be linked with the name of Louis Deshayes, baron de Courmenin, and it is regarded as a unique piece of surveys introducing Hungary of early modern times. Most surveys were made by intellectuals belonging to imperial missions. Deshayes was the only French diplomat whose itinerary mentioned Hungary being under Ottoman occupation. Due to this feature, this study focuses on the characteristics of Deshayes's book in comparison with German itineraries.

The first part of the essay briefly outlines the history of itineraries dealing with the Turkish occupation, and it also highlights the various interpretations of historiographers in connection with the related time. Although, in the first half of the 20th century itineraries were considered to be the primary sources giving an illustration of the territory and the population being under enemy rule, the opinions about this type of sources changed for the worse in the last fifty years. Thereafter, we can read about the travels taken from France to the East, and the changes in the opinions of French travellers. The political career of Louis Deshayes – from the splendid early years until the participation in the conspiracy against Louis XIII and Richelieu, leading to the scaffold – is described, as well.

The itinerary of Deshayes is not really informative as compared to other descriptions about the travels in the conquered territories in the 17th century, but the author's personality and his individual views make it exciting. On the one hand, this

French work is reckoned as a vivid description within the rather German genre of itineraries written about travels taken from Vienna to Constantinople. On the other hand, besides its interesting data, it gives new aspects to the historical studies of travel books through his intransigent Catholic denominational attitude. The French writing under discussion provides an opportunity to leave off the traditional paradigm of studying itineraries, and to pay greater attention to the author's peculiar interest. In this case, not only the usual aspects of analysing the time of Turkish occupation, the history of diplomacy and the ways of applying them are included, but the perspective of Church history, too. The accounts of his travels drew the attention to the Catholics of the Balkan just in the years following the establishment of the Roman missionary supreme authority, i.e. the *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (1622). Therefore not only the restricted ecclesiastical organs, but the educated and curious secular elite – interested in the situation of the related areas – could gather information about the Catholic minorities and church institutions existing on Bosnian, Serbian, Bulgarian and the other territories being under Turkish occupation. Obviously, it must have had a positive effect on the political aspirations of the church and secular leaders of the communities. Thus, apart from the traditionally applied Hungarian and Roman archival documents, in certain cases studying the ecclesiastical history of the time of foreign occupation can be advanced by examining the rather succinct itineraries which provide useful additional material through their different aspects.

A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben

A régi *Valóság*ban 1981-ben jelent meg cikkem a diplomás túltermelésről, általában a diplomások társadalmi szerepéről Magyarországon a második világháború előtt és után, nagyjából a hatvanas évek elejéig.¹ Nagyjából, írom, mert a téma két fontos elemére akkor nem térhettem ki; az egyik a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) és utóda, a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) szociális összetételének megváltozása az ötvenes évek folyamán, ezzel foglalkozom a *Történelmi Szemle* legutóbbi számában közölt tanulmányomban.² A másik a magyar értelmiség 1956-os exodusa, amelynek fő vonásait az alábbiakban próbálom meg vázolni. A diplomások társadalmi helyzetének változásait a hatvanas években annak idején (1981-ben) csak érinteni tudtam, a megfelelő távlat hiánya és a kényes problémák bősége miatt, de nem kevésbé az 1963 utáni statisztikai adatok szociológiai feldolgozatlansága miatt is.³

1981-es (és 1980-as) írásom alaptézise, hogy kisebb mértékben már 1905 körül, majd Trianon után drámai erővel jelentkezett a diplomás túltermelés Magyarországon. A változó rezsimek az egyetemi hallgatók és a szellemi foglalkozásúak számának mesterséges korlátozására törekedtek, az ötvenes évek végéig öt vagy hat kampányban, amelyek mindig együtt jártak a politikailag nemkívánatos elemek minél szélesebb körének kiszorításával, tragikus eszközökkel és következményekkel. Újabb tanulmányomban⁴ igyekeztem alaposabban jellemezni és adatokkal alátámasztani annak a kísérletnek sikertelenségét, amely az 1945 utáni évtizedben a régi államapparátus lerombolásával egyidejűleg az államszervezet személyi állományának teljes kicserélésére irányult.

Tagadhatatlan, hogy a második világháború után egy ideig még valóban markáns averzió jellemezte a „régí” és „új” értelmiség viszonyát. Ezt tudatosan

1 Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság* 24(1981) 7. sz. 1–22. – Vö. *Uő*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 23(1980) 7. sz. 21–34.

2 Hajdu Tibor: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle* 48(2006) 309–336.

3 Már 1981-es tanulmányom után jelent meg *Andorka Rudolf* alapvető munkája: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982., továbbá *Ladányi Andor*, *Karády Viktor* és mások fontos művei és az újabb történeti-statisztikai kiadványok.

4 Hajdu T.: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? i. m.

táplálták felülről, de túl ezen jó ideig összetalálkozott az alulról jöttek kisebb-ségi érzése és érzékenysége, a régi rendszer, a háború emléke és megtestesítői – például a ludovikás katonatisztek – iránti ellenszenv a régi úri réteg részben neveltetéséből, előítéleteiből, részben fájdalmas, sokszor tragikus élményeiből táplálkozó idegenkedésével. E mellett a „kiemelt káderek” egy része valóban műveletlen és alkalmatlan volt, ennél nagyobb részük bár tehetségesnek és fejlődőképesnek bizonyult, szögletes modora, hiányos általános műveltsége, családi környezete révén láthatóan elkülönült – egy ideig.

A fentiekre még visszatérünk, itt a probléma másik oldalára utalnék: nem vált be a régi, lenini elképzelés,⁵ hogy az egy-két évre kiemelt munkáskáderek visszatérnek a munkapad mellé, cserélődnek s így a munkásosztály tagjai maradnak. Aki egyszer íróasztalhoz vagy tisztí egyenruhához jutott, többnyire ragaszkodott hozzá, sőt gyermekeit is igyekezett iskoláztatni, tehát lassan, de biztosan elszakadt osztályától. Annál inkább, mert régi munkástársaik egyre kevésbé éreztek azonosságot vagy szolidaritást velük. Igaz, a kiemelt káderek egy része hamarosan – vagy mert alkalmatlannak bizonyult, vagy mert nem szerette meg az irodai munkát, vagy éppen mert 1956-ban csalódott a „proletárdiktatúrában” – visszatért eredeti foglalkozásához, de még az ő visszailleszkedésük sem ment mindig simán.⁶

Másrészt, miután az 1948–1950-ben kiépülő túlzott centralizáció addig nem látott méretű nyilvántartási és ellenőrző apparátust növesztett, ennek alsó szintjein lassan el tudott helyezkedni az elbocsátott régi tisztviselők egy része is. A „fehérgallérosok” (és egyenruhások) létszáma így alakult:⁷

1. táblázat

Szellemi dolgozók Magyarországon, 1930–1963

Év	Értelmiségi	Egyéb szellemi	A dolgozók
1930	58 ezer	214 ezer	7%-a
1949	73 ezer	291 ezer	8,4%-a
1960	142 ezer	653 ezer	16,7%-a
1963	157 ezer	742 ezer	19,3%-a

5 Ez főleg az Állam és forradalomból ismerhető meg, de Lenin és munkatársai számos más írásából is.

6 E sorok íróját 1960 körül két éven át Csepelre küldték munkásmozgalom-történeti pártszemináriumot vezetni. A résztvevők között érdeklődésüknek megfelelően jó néhány ilyen korábban „kiemelt” munkásigazgató stb. volt, aki a fenti okok valamelyike miatt pár év után visszatért Csepelre. Sértődötten panaszkodtak, hogy bár a rövid távollét nem okozott nehézséget a régi szerzők kézbevételekor, egykori barátaik, szaktársaik milyen nehezen fogadták vissza őket.

7 *Andorka Rudolf–Hurcsa István–Kulcsár Rózsa*: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Bp. 1975. (Statisztikai időszaki közlemények 343.)

Ennek megfelelően minél nagyobbra akarták emelni az egyetemi és főiskolai hallgatók számát:⁸

2. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1937–1961

Tanév	Létszám	Tanév	Létszám
1937–1938	12 881	1951–1952	40 431
1941–1942	16 663 (Kolozsvár nélkül)	1952–1953	48 622
1946–1947	25 252	1953–1954	60 867
1947–1948	30 907	1954–1955	51 163
1948–1949	23 247	1957–1958	35 867
1950–1951	32 501	1960–1961	44 585

Nagy Imre 1953-as kormányprogramjában javasolta az egyetemi létszám mérséklését és a nívó emelését. Az 1953–1954-es tanévre az elsőéves nappali létszámtervet 14,8%-kal csökkentették, jóval nagyobb mértékben fogták vissza az esti képzést. 1953-ban megszüntettek több fiatal főiskolát, köztük a Vörös Akadémiát, 1955-ben a szolnoki Közlekedési Egyetemet. Nagy Imre leváltása után ez a tendencia rögtön megfordult: sőt a Politikai Bizottság 1955. június 30-i ülése Rákosi javaslatára kimondta, hogy az 1955–1956-os tanév felvételije során biztosítani kell a munkás-paraszt származású elsőévesek 63%-os, a jogi karon 70%-os arányát. Ez azonnal jelentkezett a jelesen érettségizettek arányának nagymérvű csökkenésében a felvettek között.⁹

Az ötvenes évek elején a mennyiségi növekedés gyorsítására jelentősen emelték a már 1946-ban megindított esti tagozatok létszámkeretét, majd bevezették a levelező oktatást is.

3. táblázat

Esti és levelező hallgatók aránya az összes főiskolai hallgatók között¹⁰

Év	Arány	Év	Arány
1952	26,4%	1957	38,0%
1953	28,0%	1959	32,1%
1954	29,2%	1961	35,2%
1955	34,5%	1962	40,2%
1956	32,2%	1963	45,1%

8 *Ladányi Andor*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I–II. Bp. 1986. II. – Természetesen tudjuk, hogy ez a létszámnövekedés párhuzamos az általános európai trenddel; amint-hogy a leírt problémák variánsai megtalálhatók határainkon túl is.

9 *Ladányi Andor*: Felsőoktatási politika 1949–1958. Bp. 1986. 93., 127–128.

10 *Kolosi Tamás–Róbert Péter*: Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. Magyar Tudomány 30(1985) 179. – Kolosi és Róbert tévesen írják, hogy az esti képzés is csak az ötvenes évek elején indult meg; de kétségtelenül addigra nőtt ilyen nagyarányúvá.

Bizonyos szakokon (orvosi, gyógyszerési) nem volt esti vagy levelező képzés és néhány más szakon is csak kisebb mértékben, néhány fakultáson viszont az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig (jog, közgazdaság, némely bölcsész szakok) az esti és a levelező hallgatók már többségben voltak.¹¹ Az esti-levelező képzés az ötvenes években gyakran az intragenerációs mobilitás eszköze volt: vezető vagy más, egyetemi képzettséget kívánó, de azzal nem rendelkező felnőttek mobilitási csatornája. A pedagógusképzésben pedig kifejezetten az egy diplomával már rendelkezők magasabb kvalifikációjának vagy új szak elvégzésének eszköze.

Az erőszakos fejlesztés persze a jelentések és a valóság közti erős eltérésekre vezetett, így mindenekelőtt a korabeli származási statisztikákat kell óvatosan kezelni. A „kozmetikázás” bizonyos védelmet nyújtott a túlzások, például a jelenen érettségizett, de nem megfelelő származású jelentkezők totális elutasítása ellen, de a népi származású hallgatók arányának erőteljes növelése csak az állandó létszámnövelés révén volt lehetséges, ami idővel a túlképzés forrása lett. Sok esetben az esti tagozat lett az értelmiségi származású fiúk és lányok menedéke, vagyis az értelmiség ön-reprodukciójának tartaléka.¹²

Bizonyos pályákon áldásos és szükséges volt a gyors létszámemelés, elsősorban az agrármérnöki, utána a műszaki képzésben, ahol a korábbi magántulajdonosok igyekeztek spórolásból minél kevesebb kvalifikált mérnököt alkalmazni. Összefoglalva a nagyjából 1963-ig terjedő „Sturm und Drang” időszak társadalmi hatását: a diplomások számának gyors növelése szükséges volt a gazdaságban és magában a kibővült oktatásban, de már ekkor fölösleges létszámemelést, magyarul bürokratizálódást segített elő a közigazgatásban, nem beszélve a képtelenül felduzzasztott rendőr- és katonatiszti karról. Hiányzott a hosszabb időre tervezett fejlesztési koncepció – illetve ha volt, túl gyakran változott, ami egyre megy.

Itt jegyzem meg, hogy miután a diplomások száma növekedésének egy meghatározott következményét, a társadalmi konfliktusokra gyakorolt hatását vizsgálom, nem térek ki más, nem kevésbé lényeges aspektusaira, úgymint szerepére a műveltség terjedésében, a technikai forradalomban vagy a nők behatolására a szellemi munkakörökbe. A lányokat már a második világháború előtt beenged-

11 I. m., az egyes karok részletezésével.

12 Kevéssé foglalkoztam a középiskolások létszámának és összetételének alakulásával, mert talán a rendőrségtől és a kisebb önkormányzatoktól eltekintve, az érettségi bizonyítvány egyre kevésbé jogosított hivatalnoki, tisztii beosztásra. Az érettségi társadalmi státusával együtt csökkent persze átlagos színvonala is. Miután azonban az elmúlt évtizedben gyakran hivatkoztak Magyarországnak nemzetközi elmaradására főleg a felsőfokú képzésben, hadd hivatkozzak arra: ha hivatalosan a diploma számít, a tudományos célú vizsgálat azért mellette megengedhet magának más vizsgálati szempontokat is. Tehát: akik a második világháború előtt érettségiztek, többségükben németből jól megfeleltek volna egy mai középfokú német nyelvvizsgán, de sokszor még más nyelvből is. Hasonlítsuk ezt a mai diplomások és érettségizettek nyelvismeretéhez – vagy ma már nem annyira fontos a nyelvtudás, mint 100 éve? Összehasonlítási alap lehetne még a magyar helyesírás hibátlan használata is.

ték az egyetemekre, de csak igen korlátozott számban és még nehezebben kaptak diplomájuknak megfelelő állást. Az 1945 utáni évtizedekben következett be a mennyiségi áttörés, hogy az évszázad végére elérjék a lélekszámuknak megfelelő arányt. Ennek a forradalmi változásnak jelentőségét nem lehet túlbecsülni, de mivel 1945 után hivatalos vagy társadalmi ellenállást, konfliktust nem váltott ki, témámat közvetlenül nem érinti.

Nem foglalkozom egy újabban sokat vitatott kérdéssel, a zsidó értelmiség térnyerésével, miután 1980-as, 1981-es cikkeimben behatóan tárgyaltam ezt az akkor még kevésbé publikus témát.

1956: az értelmiségi exodus utolsó nagy hulláma

Az őrsegváltás egyéb okok mellett azért sem járt a Rákosi-féle vezetés által remélt sikerrel, mert míg a diplomások, szellemi foglalkozásúak meghatározott csoportjai kiszorításának korábbi akciói idején nemcsak lehetett emigrálni, de azt stimulálták is a nemkívánatos elemek vonatkozásában, addig a vasfüggöny itthon tartotta az utóbbiakat, akik így kénytelenek voltak kibőjtölni, amíg újra elhelyezkedhettek valamilyen szellemi pályán. Az efféle ellentmondásban szerepe lehetett a kapkodásnak, átgondolatlanságnak is, de fontosabb, hogy néhány év alatt akarták befejezni a vezető réteg cseréjét, amire a mintakép: a Szovjetunió 10–15 évet hagyott magának. Ott ugyanis az 1920-as évek végéig ha nem is akadálytalanul, de lehetett Nyugatra távozni, a harmincas évek első felében viszont a sorompók leeresztésével együtt járt a régi értelmiség egy részének visszaintegrálása. Az 1945–1948 közötti állapot bizonyos tekintetben még megfelelt az első szovjet fázisnak, vagyis a B-listázott vagy másképp elbocsátott civileknek és katonatiszteknek, kilátás nélküli fiataloknak módjuk volt emigrálni. 1948 után azonban, noha még javában folyt a kádercsere, már felzárkóztak a szovjet államvédelem gyakorlatához, amennyiben kivándorló vagy más célú útlevelet már csak kivételesen lehetett kapni; érvényesült tehát a fázis-eltolódás torzító hatása.

Ennek a fordulatnak jellemző, tragikomikus epizódja Károlyi Mihály és Dinnyés Lajos vitája a Rajk-per kapcsán. 1946–1947-ben Rákosi még, racionálisan, szívesen kiengedte azokat, akik útjában voltak, mint például Nagy Ferencet vagy Sulyok Dezsőt és híveiket. 1949-ben már érvényesült az irracionális sztálini felfogás, hogy az „ellenséget” hiba szökni hagyni. Ennek szellemében Rajkot azal vádolták, hogy 1947-ben, mint belügyminiszter útlevelet adott Sulyoknak, noha ő éppenséggel tiltakozott Rákosi ilyen utasítása ellen. Károlyit erről akkor Rákosi tájékoztatta, Dinnyés Lajos jelenlétében, aki kétségbeesetten cáfolt, amikor két évvel később Károlyi nyilvánosan leleplezte a trükköt.¹³ Ami 1947-ben helyes volt, 1949-ben már bűn volt.

13 *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Második kiadás. Bp. 1977. 429., valamint: Károlyi Mihály levezetése. VI. (s. a.)

Így azután amikor 1956. október végén néhány hétre megnyílt a határ, a menekülők áradata indult meg Nyugat felé. Bár ez a hullám méreteiben éppen nem volt kisebb az előzőknél, 1981-es tanulmányomban csak jeleztem egy fél mondat erejéig; szüksévszerűségem okát talán felesleges magyarázni. Ezért most visszatérek rá, annál is inkább, mert arányairól és összetételéről a korábbiakkal szemben ha nem is hiánytalan, de jó kimutatással rendelkezünk. A *Központi Statisztikai Hivatal* 1957-ben alapos jelentést készített az utólag kötelezően kiállított kijelentőlapok alapján, ezt akkor titkosan kezelték ugyan, de 1991-ben publikálták.¹⁴

Az összeírt keresők 25%-a, 25 971 fő szellemi dolgozó, ha ezekhez hozzávesszük a hatezer középiskolást és 3230 egyetemi és főiskolai hallgatót, valamint arányosan a kimutatásból hiányzókat, akkor mintegy 40 ezer aktív vagy leendő szellemi dolgozó távozott, ami igen jelentős veszteség. Figyelembe kell venni a velük ment eltartott családtagokat (a keresők és eltartottak aránya nagyjából 2:1), akiknek egy része később szintén szellemi dolgozó lett. A más foglalkozásúak tízezeire témánk nem vonatkozik, csak két általános adatot emelnék ki. Az egyik, hogy az eltávozottak között a fővárosiak mellett aránytalanul nagy a nyugat-dunántúliak száma. Ami arra mutat, hogy ha a távozás nem ilyen rövid ideig (nagyjából 1957 február elejéig) és ennyi nehézség árán lett volna lehetséges, talán száz-ezerrel is többen követték volna példájukat az ország középső és keleti megyéiből. A másik: az összeírtak 18%-a, mintegy 27 ezer, 18–21 éves férfi volt.¹⁵ Ezek jelentős, de felénél kisebb¹⁶ része a fegyveres harcok, egyetemi és más mozgalmak megtorlástól tartó résztvevője. Másik felük (együtt a katonaköteles korú fiatalok mintegy 10%-a) feltehetően a katonai szolgálat elől menekült. Ezt azért is említtem, mert az első és második világháború előtti emigrációnak is ez az egyik motívuma, de erre az irodalom, a tankönyvek általában nem fordítanak figyelmet.

A negyvenezer szellemi dolgozó távozásának egyik fő oka a forradalmi hangulat, a szovjet megszállás miatti elkeseredés, de ezek mellett fontos az addig hiányzó lehetőség után hirtelen megnyíló alkalom. Nem lehetett tudni, meddig tart a távozás rövid szabadsága, de a következő évtizedben nagyon nehéz volt kijutni Nyugatra.

14 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról. *Regio* 2(1991) 4. sz. 174–211. – Az összeírás a 151 731 kijelentőlapon alapult, míg az eltávozottak számát általában 200 000-re becsülik. A hiányra az összeírás is utal, megjegyezve, hogy annak mintegy felét a szülők nélkül távozott 15 éven aluliak, a börtönökből szököttek és az 1957 tavaszán visszatértek adják – ezek pedig a minket érdeklő diplomás veszteséget nem növelik, így a közölt adatok a valóságnál csak mintegy 17%-kal alacsonyabbak. – A KSH-kiadvány nyilvánosságra hozása után több értékes, különböző vizsgálati szempontokat követő elemzés is megjelent: *Hablicsek László–Illés Sándor: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. Statisztikai Szemle* 85(2007) 2. sz. 157–172. – *Soós Katalin: 1956-os magyar menekültek a statisztikai adatok tükrében. Levéltári Szemle* 52(2002) 3. sz. 56–60.

15 Pontos számot nem lehet adni, mert a statisztika struktúrája leplezi ezt az összefüggést, amennyiben éppen a 21 évesek pontos számát nem adja meg, de erre következtetni lehet pl. a népességen belüli arányukból.

16 Erre lehet következtetni, ha a kiemelt korosztály arányát összevetjük a 16–17 vagy 22–23 évesekével.

Az eltávozott szellemi dolgozók többsége (57%, az egyetemistákkal együtt még több) diplomás értelmiségi, 43% adminisztratív foglalkozású. A szellemi dolgozók 40%-a nő, arányuk sokkal magasabb, mint a fizikai dolgozó nőké. A kimutatás csak részben közli a diplomások foglalkozását.¹⁷

4. táblázat

Az 1956-ban Nyugatra távozott fehérgallérosok foglalkozása

Foglalkozás	Szám	Szellemiek %-a	Itthon maradt kollégák %-a
Mérnök	2317	8,9	10 ¹⁸
Orvos	730	2,8	4,9
Pedagógus	1280	4,9	1,8
Egyetemi oktató, tudományos kutató	261	1,0	4,1
Egyéb	2053	7,9	1,7
ebből:			
jogász, közgazdász	292	1,1	?
agronómus, állatorvos	360	1,4	?
művész	1108	4,3	?
egyéb diplomás	293	1,1	?

Összesen 6934 fő, hiányzik tehát a máshol megadott 14 900 értelmiségi több, mint fele, a hiányzók nagy része feltevésem szerint: nem mérnökként megadott műszaki, diplomás tisztviselő, katonatiszt (közel 400 tiszt) stb.

A kimutatás szerint a legmagasabb a disszidálások aránya a mérnököknél, az egyéb műszakiaknál és az orvosoknál. Ezen belül kiemeli, hogy a legnagyobb számban a 30–40 éves orvosok és mérnökök távoztak (a hasonló korú mérnökök 24,3%-a), mert ezek még nem voltak idősek, de már megfelelő szakmai gyakorlattal rendelkeztek.¹⁹ Az összes emigrált szellemi dolgozó 69%-a viszont 35 évesnél fiatalabb volt.

A művészek közül „mintegy 300 képző- és iparművész, 260 színművész és egyéb színházi művészeti dolgozó, közel 200 író és újságíró, 180 zeneművész, 100 ének- és táncművész”.

„A tudományos dolgozók (egyetemi oktatók, tudományos intézeti kutatók) közül 261 (kb. 4%) disszidált. Ezek fele volt egyetemi oktató (ebből 19 egyetemi, főiskolai tanár, 13 docens, 17 adjunktus, 49 tanársegéd és 24 egyéb egyetemi oktató), fele tudományos intézeti kutató vagy vezető. Ez utóbbiak közül több mint 50-en műszaki, 30-an mezőgazdasági kutatóintézetben dolgoztak.”²⁰

17 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról i. m. 198.

18 Figyelembe véve a kimutatásban nem szereplőket, az ebben az oszlopban megadott arány értelemszerűen valamivel magasabb.

19 Hozzátenném ehhez: és amennyiben 1945 előtt érettségiztek, beszéltek németül, esetleg más nyugati nyelven.

20 KSH-jelentés az 1956-os disszidálásról i. m. 199.

A mintegy hatezer középiskolás az összes középiskolai tanuló 4,8%-a volt. A külföldre távozott egyetemisták 40%-a műszaki, 22%-a agrár-, 14%-a tudományegyetemen tanult.

Mint ismeretes, a nyugatra távozottak mintegy fele budapesti lakos volt; a szellemi dolgozóknak viszont közel 3/4-e. Május végéig a disszidáltak 6%-a különböző okokból visszajött, ezeknél elenyésző az értelmiségiek aránya. A jelentés érdekesnek tartja, hogy az Izraelbe távozottak körében az átlagosnál *nem* nagyobb a szellemi foglalkozásúak és diákok aránya. A jelentés azt is közli, hogy 1957 első 5 hónapjában több, mint 12 ezer személy távozott külföldre legálisan, útlevéllel (feltehetően nagyrészt idősek); kétharmaduk Izraelbe, de ezek foglalkozás szerinti összetételét nem ismerteti.

Tény, hogy az emigrált értelmiségiek között kevés a 35–40 évesnél idősebb és általában a „befutott” tudós; az ok vitatható. Szerepet játszhattak a határátlépés nehézségei, különösen az ország keleti feléből, az, hogy többen voltak túrhető pozícióban, állásban, a meglehetősen fiatalos kor óvatossága, szemben a fiatalság optimizmusával, ami ez egyszer bevált: a Nyugat tehetetlenségét a „szabadságot választók” felkarolásával, ösztöndíjakkal és más lehetőségekkel kompenzálta. Kérdés, hogy hatott-e már ekkor a „rég” értelmiség üldözésének mérséklődése a Rákosi-korszakhoz képest? Az ebből fakadó változások csak fokozatosan, 5–6 év leforgása alatt éreztették előnyeiket. A Kádár-féle vezetést nem jellemezte ugyan Rákosiék üldözési mániája, de egyrészt nem lehetett előre tudni, hogy liberális gesztusaik mit érnek, másrészt nagy nyomás alatt álltak még ekkor „balos” fogdmegek és az olyan vezető beosztásúak vagy arra törekvők részéről, akik megtalálták a módját, hogy a konkurencia kitúrását pozíciójából az éppen aktuális politikai vádakkal támasszák alá, sokszor minden alap nélkül. Ennek következtében az itthon maradtak között éppoly nagy belső emigráció alakult ki, mint az 1920-as években.

Akárhogy is, kevesebb professzor távozott el, mint 1919 vagy 1945 után, bár a 40 éven felüliek között is találunk olyan ismert neveket, mint Csicsátka Antal (a Mechlabor alapítója, az első magyar magnó készítője), Hankó Béla biológiai professzor,²¹ Ignotus Pál, Pálóczi Horváth György. Az akkor fiatal tehetségek közül elég hivatkozni a Nobel-díjas Oláh Györgyre, a 19 emigrált professzorral szemben több tucat olyan '56-os fiatal sorolhatnánk fel, aki rangos külföldi egyetem tanára lett utóbb,²² a kint befutott fiatal művészekről (Ligeti György, Cziffra György, Vásáry Tamás és mások) nem is szólva.

Mindenesetre megkülönbözteti az 1948-tól az 1960-as évek végéig terjedő időszakot a korábbi intellektuális exodus-periódusoktól, hogy a kormányzat nem támogatta a felesleg, akár a számára nemkívánatos ellenzéki vagy más okból nonkonform elemek kivándorlását s ezzel – szándékaitól függetlenül – itthon tartotta az új tehetségeket, egyben növelve a diplomás túltermelést.

21 Róluk és másokról bővebben ld. Magyarok a természettudomány és a technika történetében. Életrajzi lexikon A-tól Z-ig. Főszerk. Nagy Ferenc. Bp. 1992.

22 Sokuk nevét találjuk meg a Magyar Tudományos Akadémia éves Almanachjaiban, a tiszteleti és külső tagok sorában.

A Kádár-korszak átmeneti fázisa (1956–1963)

Nemcsak a köztudatban, a tankönyvekben és szakirodalomban is gyakran leegyszerűsítve állítják szembe az „elviselhetetlen” Rákosi-érát az „elviselhető” Kádár-korszakkal. Ez a különbözőség valóban sok tekintetben megmutatkozott rögtön 1957-től, de az új korszak körülbelül 1963-ig sokat megőrzött az előző jellegzetességeiből is. (Az 1963-as korszakhatár²³ is önkényes több vonatkozásban, de hát mindig vannak gyorsan végrehajtható reformok és elhúzódo változások; így az iskolarendszer reformjai több évtized távlatában gyakorolják társadalmi hatásukat. Gondoljunk csak arra, hogy a nyolcvanas évek vége felé ment nyugdíjba az a vezető réteg, amely iskoláit még 1956 előtt végezte.)

Nem csak arról van szó, hogy ezek a megtorlás évei, vagy ekkor történik meg a mezőgazdaság anyagi eredményében pozitív, de végrehajtása módját tekintve a Rákosi-időktől nem sokban különböző „kollektivizálása”. A Sztálin halála utáni olvadás évei után Magyarország számára visszatér a hidegháború rendőrállamával, cenzúrájával, utazási korlátozásaival, nemzetközi elszigeteltségével.

Többről van szó. Hruscsov 1964-es bukásáig fenntartotta a sztálinizmus alapkoncepcióját a kommunista társadalom megvalósíthatóságáról egy vagy néhány országban, ha puhább és időbeli távlatban elhúzódo változatban is. Ennek következménye volt nálunk a mezőgazdaságban az erőltetett kollektivizálás, a városokban az élelmiszerek árszínvonalának (átmenetként az ingyenességhez közelítően) alacsonyan tartása, az állami bérlakás-építési program a jelképeshez közeledő lakberekkel, az egészségügyi ellátás formális ingyenességének kiterjesztése a falura, a valóban ingyenes, de a fizikai dolgozók gyermekeit preferáló, felülről tervezett közoktatás és még sok más, aminek elkerülhetetlen következménye volt a hiány mint állapot (nemcsak a gazdaságban, de például az egészségügyben is), persze átmenetként a kommunizmus reménybeli bőségéhez.

Hruscsov bukása után a Brezsnjev-éra feladta a kommunizmus koncepcióját, de ezt nem deklarálta, nem keresett helyette újat – stagnált. A kádári vezetés sem állhatott elő új koncepcióval, de csendben megpróbálta a közeledést a realitásokhoz a kis lépések politikájával, néhány év alatt valóban élhetőbbé téve az országot. Azért kellett erre röviden utalni, mert bár az élet túrhetőbb lett, a táv-

23 Magam azokkal értek egyet, akik a korszakhatárt, tehát a túllépést a sztálinista koncepció és módszereken nagyjából 1963-ra teszik, mint Kornai János vagy Valuch Tibor. Valuch megfelelő fejezeteit ld. *Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp. 2005. Ld. még: *Uő: Changes in the Structure and Lifestyle of the Hungarian Society in the Second Half of the XXth Century*. In: *Gábor Gyáni–György Kövér–Tibor Valuch: Social History of Hungary from the Reform Era to the End of Twentieth Century*. Boulder–Highland Lakes, 2004. (Atlantic Studies on Society in Change 113.) 509–671.; *Kornai János: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I. Közgazdasági Szemle* 42(1995) 1097–1117. Figyelemre méltó ugyanitt Kornai tétele, miszerint a korszakhatárt nemcsak az új szabályok jelzik, hanem az is, hogy „az elit nagy többségét ambivalencia, sőt politikai skizofrénia jellemezte” ekkor már.

lati célok hiánya, a gyakori irányváltás és a Szovjetunió stagnálásának kihatására már a hatvanas években hangosan ketyegett a nyolcvanas évek második fele válságának vekkere. Vagyis a kádári liberalizmus egyik alapja a célok és a perspektíva hiánya volt és ez érvényes a társadalmpolitikára vagy az oktatáspolitikára is.

1956 októberében a pártvezetés, a kormányzat drámai módon szembesült azzal, amit az előjelek ellenére addig nem akart tudomásul venni: hogy nem számíthat a munkásság és parasztság támogatására. Megbukott a nemzetközi munkásmozgalom régi illúziója, hogy az öntudatos szervezett szakmunkások majd magukkal ragadják a tanulatlan munkásság tömegeit. Mindezt nyíltan elismerni nem voltak hajlandók, ha bizonyos konzekvenciáit le is vonták. Definitív lépésekre azonban nem szánták el magukat, arra semmiképpen sem, amit a jugoszláv Kardelj ajánlott: hogy próbálják meg elnyerni a munkástanácsok támogatását és azokra támaszkodjanak, mint fő társadalmi bázisra.²⁴ Még arra sem, hogy a szakszervezetek 1948 előtti negyed-függetlenségét visszaadják. Azt azonban látniuk kellett: azért, mert valaki munkás vagy munkásszármazású még nem támogatja automatikusan a „proletárdiktatúrát”. Ezért bár az ismert „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelmondat csak később született meg, szorult helyzetükben igyekeztek megnyerni mindenki támogatását, aki megnyerhető.

Ennek az elszánásnak első jelentős következménye volt, hogy felhagytak azoknak a személyeknek üldözésével, akik ha passzívak voltak is, valamelyik gyanús társadalmi csoporthoz tartoztak (kulákok, szocdemek, „kispolgárok”, „nyugatosok”,²⁵ vagy bármilyen okból Nyugatról visszatértek, cionisták és a Horthy-hadsereg tisztjei, a Horthy-rendszer főtisztviselői, mindezek rokonai vagy akiknek rokonai éltek nyugaton stb. stb.). A régi diplomások és művészek többsége besorolható volt e kategóriák valamelyikébe, de '56 után elvileg elhárult annak az akadály, hogy képesítésüknek megfelelő munkakörbe kerüljenek. Ebben az időszakban ugyan még gyakran „előkotorták azt a kartotékot”, ha valakit nem akartak képességeinek megfelelő állásban látni, de nem volt már *automatikus*

24 *Edvard Kardelj* jugoszláv miniszterelnök-helyettes 1956. dec. 7-i beszéde a Szövetségi Nemzetgyűlés két házának együttes ülésén. A magyarországi eseményekre vonatkozó részeket közli: Nemzeti érdekek és munkás-nemzetköziség. A kommunista és munkáspártok vitája a szocializmus építésének útjairól és a munkásmozgalom nemzetközi kérdéseiről. Bp. 1957. 53. „Ami pedig a legutóbbi magyarországi eseményekben a leginkább meglepő, az a kommunisták féltelme a munkástanácsoktól” stb.

25 Egy extrém, nem is értelmiségi példa: a kádári adminisztráció egyik jelentős munkáskádere, Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke, sok más katonához hasonlóan, bizonyára nem szabad akaratából, Németországban érte meg a háború végét és csak 1946-ban térhetett haza az amerikai fogságból. Mikor ez „kiderült”, 1951-ben kibójták a Dolgozó Ifjúság Szövetségéből, melynek lelkes funkcionáriusa volt és visszamehetett volna villamoskalauznak, ha valaki be nem protezsálja kollégájánál, Kossa Istvánnál, az ÁEH akkori elnökénél. (*Szabó Csaba*: A múlt idő, a távlat és az empátia. A fiatal Miklós Imre interjúja és dokumentumok tükrében. In: Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2006. [Rendi társadalom – polgári társadalom 17.] 257.)

akadály. Sőt a régi szociáldemokraták preferálásával próbálták javítani a rendszer imázsát, hosszú ideig törekedtek arra, hogy miniszteri és más tekintélyes pozíciókban, a KB-ban mindig legyen egy-két ismert szociáldemokrata.

Így azután néhány év alatt a régi értelmiség nagy többsége ha nem is régi pozíciójába, de valamilyen white collar beosztásba került. Az 1962–1964-es felméréskor a szakmunkások mindössze 2%-a diplomás vagy „vezető” első foglalkozása szerint, a betanított és segédmunkások alig fél %-a, ami együtt kevesebb mint 20 ezer fő, pedig ebben már benne vannak a forradalmi szereplésük miatt 1956 után elbocsátott fiatalabbak is. Az (1938-ban) értelmiségi apától származóknak ugyancsak valamivel több, mint 20%-a fizikai munkás, háromnegyedük szellemi foglalkozású.²⁶ Más oldalról nézve: 1963-ban a főiskolát végzett dolgozók 3%-a működött fizikai munkakörben: a közgazdászok és jogászok 6–7%-a. Legmagasabb, 8,9% a fizikaiak aránya az „egyéb” rovatban, e mögött főleg volt tiszteket, kilépett papokat kell keresni.²⁷

A józanabb társadalmpolitika hozzájárult a rezsim gyors konszolidációjához, de nem állította helyre a párt korábbi kapcsolatát a munkássággal, erre komoly kísérlet nem is történt. A proletárdiktatúra és hasonló jelszavakhoz való formális ragaszkodást csak olyan látványos lépésekkel támasztották alá, mint a *Munkásőrség* felállítása, vagy a *Dolgozó Ifjúság Szövetségének* átkeresztelése *Kommunista Ifjúsági Szövetségre*. Sőt, amikor megpróbálkoztak a gazdaságirányítás reformjával, növelve valamelyest az igazgatók, a helyi vezetés hatáskörét, ezt sem próbálták összekötni az üzemi demokrácia erősítésével, így a munkásság beleszólása az üzem vezetésébe még az ötvenes évekhez képest is csökkent, ebbe az irányba hatott a bürokratizálódás is.

Miután pedig a régi középosztály tagjainak többsége a forradalmi hangulat elmúltával sem vált a kormány aktív támogatójává, sajátos átmeneti állapot alakult ki jó néhány évre; Kádár fő támasza a munkásságtól elszakadó, de bizonyos – elég egyoldalú – szentimentális kötődést ápoló első generációs munkás-parasztkáderek rétege lett, természetesen azon tagjai nélkül, akik hűek maradtak '56 szelleméhez, viszont kiegészülve azokkal, akik világnézeti alapon, vagy mint a fegyveres erő tisztjei, vezető állások birtoklói kapcsolódtak hozzájuk. Igaz, hogy ezek viszont, ha csak 6–8 évig is, vívták a maguk osztályharcát a régi középosztály ellen,²⁸ ami a letartóztatásokon, internálásokon túl megnyilvánult, sokszor mondva csinált érvekkel, kívánatos egyetemi vagy más állásokban ülő szakemberek fegyelmével történt elbocsátásában is.

26 *Andorka R.*: i. m. 116–117. – A további részletekre ld. *Andorka és munkatársai* id. művét.

27 *Andorka Rudolf*: *Iskolai végzettség és szakképzettség*. Bp. 1967. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványai 16.)

28 Mondhatnám: a régi „keresztény középosztály” ellen, de ugyanakkor a zsidó középosztály „kispolgári kozmopolita” maradványa ellen is, amely szintén konkurenciát jelentett – az érvek mások voltak, az ok végső soron ugyanaz, a pozícióharc.

'56 következményei megmutatkoztak az új párt (MSZMP) összetételén is. 1957–1958-ban a párttagok mintegy 30%-a volt üzemi munkás.²⁹ Számszerűen 1956 elején 260 ezer párttag üzemi munkás volt, 1959 augusztusában 131 ezer, nagyrészt szakmunkások. A párt neve tehát nem felelt meg a tagság összetételének. Igaz viszont, hogy a tagság 35%-a fehérgalléros állásokba vagy a fegyveres erökhöz „kiemelt” volt fizikai dolgozó. A rendelkezésre álló irodalom, kiadványok alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogyan alakult a párttagság összetétele az 1957–1963. években; a munkás és paraszt tagság aránya együtt sem érte el a 40%-ot, míg a fehérgallérosok és fegyveres eröknél szolgálók együttes aránya legalább 50%.³⁰

Az 1970. novemberi X. pártkongresszus részére készült PB-jelentés szerint a munkások és termelöszövetkezeti tagok együttes aránya 38% volt.³¹

Ennél az arányváltozásnál is fontosabb, hogy bár, miután a tagság csaknem megfelelödött, az alkalmazotti-értelmiségi foglalkozásokon belül is csökkent a párttagok aránya, de aktivitásuk már jóval nagyobb volt, mint az üzemi munkás párttagoké, akiknek lehetőségük is alig maradt hatást gyakorolni a párt működésére és politikájára. Például „a pártalapszervezetek titkárainak 1958-ban 31 százaléka volt munkás, 1968-ban 19 százaléka; ugyanebben az idöszakban az alapszervezetek vezetöiségi tagjainak 32 százaléka, illetve 23 százaléka volt munkás”.³² Míg az ötvenes években elég nagy volt a helyi tanácsstagként, népi ellenörként stb. aktívan működö fizikai munkások száma, ez már a hatvanas években, legalábbis a városokban, lényegesen csökkent.

Tovább esett a hivatali dolgozók, vezetök körének a fizikai dolgozók sorai-
ból való kiegészülésének aránya, söt lassan a munkás-paraszt származású diploma-
másoké is. Természetes folyamat ez, csupán azért szükséges hangsúlyozni, mert
a hivatalos retorika nagyönis igyekezett elleplezni; a legfelsö szinteken a párt ve-
zére munkás, az államfö paraszt, a miniszterek fele, majd harmada pályáját a
munkapad mellett kezdte, a képviselöi padokba és más látványos posztokra is
szívesen ültettek jelképes figurákat. (Kialakult egy sajátos kettösség is, például a
minisztériumok szintjén. Míg a Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium, a Külügy-

29 *Habuda Miklós*: A párt és a munkásosztály a konszolidáció idöszakában. In: Az MSZMP ne-
gyedszázada. Tudományos tanácskozás a párt 1957. júniusi országos értekezletének 25. évfordu-
lója alkalmából. Szerk. Habuda Miklós–Urbán Károly. Bp. 1982. 154–155. – Míg Habuda adatai
realisnak mondhatók, Szenes Iván ugyanezen a tanácskozáson elhangzott előadásában azt közli,
hogy 1957 végén a párttagság 12,6%-a alkalmazott, 7,4%-a értelmiségi. (*Szenes Iván*: Állandóság
és változás a párt újjászervezésének idöszakában 1956–1957-ben. In: Az MSZMP negyedszázada
i. m. 58.) Ez még akkor sem igaz, ha az alkalmazotti származású alkalmazottakra vonatkozik.

30 A párttagság összetételéről részletesebben ld. Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia
pártjává? i. m., ill. a Legyözhetetlen erö. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésé-
nek 50 éve c. tanulmánykötetet, szerk. Erényi Tibor–Rákosi Sándor. Bp. 1968.

31 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. Vass Hen-
rik. Bp. 1974. 666–668. Ezt az adatot levéltári forrásokon nem ellenöriztem, lehetséges, hogy
kozmetikázott.

32 I. m. 461.

minisztérium, az egészségügy nagyjából szakemberek irányításával működött, a Gépipari, Földművelésügyi, Honvédelmi, Belügyminisztérium élén a hatvanas évek elején, sőt részben tovább is, munkás-parasztkülsejű reklámfigurák álltak. E mellett voltak persze vegyes és változó képletű főhatóságok.)

„Aki nincs ellenünk az velünk van” – a hatvanas évek³³

Az idézett, valóban szép és emberséges jelmondat nemcsak azt a liberális irányú fordulatot jelenti, aminek általában tekintik, annál többet. Nemcsak azt, hogy a „proletárdiktatúra” nem bántja a vele kiegyező értelmiséget, hanem, hogy a konszolidált Kádár-rendszerben megkezdődött az új középosztály lassú, nem teljes és nem is zökkenők nélküli, összefonódása a régi középosztály leszármazottáival. Nem tisztem itt vitatni ennek a szükségszerű történelmi folyamatnak „balos” és „’56-os” kritikáját, vagy a rendszerváltás utáni reakcióját és ennek keretében a folyamatot eltakarni hivatott „lyukas életrajzokat”, csak a tények konstatálására szorítkozom.³⁴

Nagy feltűnést keltő kezdő lépés volt a felvételre kerülő diákok származás szerinti kategorizálásának megszüntetése az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1963. április 2-i határozatával,³⁵ mivel egyidejűleg a főiskolai hallgatók létszáma már az 1962–1963-as tanévben 67 324-re, a két évvel korábbiak másfélszeresére nőtt.³⁶ Ugrásszerűen megnőtt az esti és levelező tagozatos hallgatók addig is magas aránya a hatvanas évek elején (1960 áprilisában kormányrendelet bővítette ki kedvezményeiket): ezek jelentős része nyilván olyan túlkoros volt, aki nem tudta már kereső egzisztenciáját feladni, hogy nappalira iratkozhasson, köztük a régi „vezető és értelmiségi családok azon fiai, akik a felsőfokú iskolákba »első nekifutásra« nem jutottak be, később elég nagy számban elvégezték az egyetemet vagy a főiskolát”.³⁷

A hatvanas évektől tehát megszűnt a származás szerinti kategorizálás az egyetemi, főiskolai, középiskolai felvételnél, valamint a régi középosztály és gyermekeinek diszkriminálása a hivatali állások betöltésénél. Ez persze nem azt jelentette, hogy már csak a rátermettség és a bizonyítvány számított, maradt még

33 A „hosszú hatvanas évek”, a „reformévtized” főbb jellegzetességeit ismerteti a „Hatvanas évek” Magyarországon c. tanulmánykötet (szerk. Rainer M. János. Bp. 2004.) – főleg Rainer bevezető tanulmánya: *Rainer M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések.* In: i. m. 11–30. A korszak (és a magyar 20. század) alapvető monográfiája: *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században.* Bp. 1999. (Osiris tankönyvek).

34 Hogy mennyire a körülmények hatalma által vezérelt folyamatról van szó, azt jól mutatja pl. a Kádár-rendszerhez alig hasonló Ceausescu-rezsimben végbement hasonló processzus, igaz, ott legalább volt eszmei alapja: a magyar- és németellenes sovinizmus.

35 Közli: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Szerk. Vass Henrik. Bp. 1968. 16–19.

36 *Ladányi A.: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez.* II. i. m.

37 *Andorka R.: A társadalmi mobilitás változásai* i. m. 148.

rosszindulat, elfogultság, protekció, az '56-osok negatív és a mindenkori vezető réteg pozitív diszkriminációja (például a „szochazás” vagyis 1945 előtti párttag vezetők, bizonyos politikai kitüntetések tulajdonosai gyermekeinek kötelező egyetemi felvétele). Fokozottan támogatni kellett az egyetemre felvett munkás- és parasztszármazású diákokat, akiknek aránya a PB-határozat szerint nem maradhatott a felvételt nyertek 35%-a alatt.³⁸ Ezt a követelményt egy ideig teljesítették, sőt legalább papíron túlteljesítették, de az 1970. januári PB-határozat a munkásosztály helyzetéről, óvatosan célozva arra, hogy talán „korai volt” „az egyetemi és főiskolai felvételeknél a származási különbségek megszüntetése”, már kifogásolja: „csökkent a munkás- és a parasztfiatalok felvétele a felsőoktatási intézményekben”. (Az 1965–1966-os iskolai évben a felvettek 31 százaléka volt munkás-, 13,3 százaléka parasztszármazású, 1968–1969-ben 28,8, illetve 11,9 százaléka. A határozat nem szól arról, hogy közülük mennyi ténylegesen első generációs és mennyi évtizedekkel előbb kiemelt munkás-parasztkáder gyermeke.)³⁹

Volt lényeges különbség a hivatalok, munkahelyek között; így a belügy vagy a hadsereg állam volt az államban direkt moszkvai irányítással, saját káderpolitikával, amelyben a „megbízhatóság” számított az első követelménynek. Mégis lényeges változás kezdődött, amely az egységes, iskolázott közalkalmazotti réteg kialakulása felé vezetett. A „rég” és „új” értelmiség lassan összebarátkozott, összeházasodott, együtt szórakozott, vadászott, kártyázott. A „politikai megbízhatóság” mint a kinevezés egyik kritériuma tovább is megmaradt, de már nem a múlt, származás, templomjárás stb. mérlegelését jelentette, hanem főleg a lojalitást az államhoz. (A korabeli bonmot szerint vezető állás betöltéséhez már nem muszáj párttagnak lenni; ezentúl elég, ha nem ért hozzá.)

Mérséklődtek az ideológiai ellentétek, követelmények, talán még a valláshoz való viszony kivételével, az is enyhébb formában. A párttagok között csökkent a marxizmus iránti érdeklődés, hiszen a Brezsnyev–Szuszlov-időszak toldozott-foldozott marxizmusára az alapító atyák rá sem ismertek volna és rosszul járhatott az, aki meg akarta érteni, aminthogy a hittételek értelmezése sem tartozik a hívőre – a pártonkívüliek lojalitásának alapja pedig az a meggyőződés volt, hogy a szovjet hadsereg itt marad, tehát a politizálás, ellenzékiesség értelmetlen bajkeverés.

Nőtt az *igazi* (nem pártiskolán vagy gyorstalpalón szerzett) diploma, doktórátus presztízse, annyira, hogy a kiemelt káderek körében is sikk lett megszerzése és használata (az eredeti foglalkozás korábbi hangsúlyozása helyett, de akár azzal együtt is).

Ezek a változások szükségszerűen bürokratizálódáshoz vezettek a szó jó és rossz értelmében is. Egyrészt szakszerűség, iskolázottság, racionalitás; másrészt öncélúság, beleértve a felesleges, de feltartóztathatatlan létszám-növekedést, a használhatatlan vagy kiöregedett, de „jó elvtársak” vagyis jó magaviseletűek elhelyezését felesleges állásokban, felesleges hivatalokban és háttérintézmények-

38 *Ladányi Andor*: A magyar felsőoktatás a 20. században. Bp. 1999. 102. – A határozatok fent hivatkozott gyűjteménye nem közli ezt a bizalmas rendelkezést.

39 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. i. m. 464.

ben, a fegyveres erők tisztjeinek nyugdíjkedvezményei stb. Csupán egy példát ragadnék ki, az állambiztonsági szervekét. A hatvanas évek elején leváltották az '56 utáni rendőri megtorlás irányítóit, az új vezetőket a pártszervek direkt irányítása alá helyezték, azok pedig tiltották a nyugalmat zavaró perek, akciók, leleplezési kampányok stb. rendezését. Ennek és a csendes közhangulatnak megfelelően sokkal kisebb biztonsági apparátus is elég lett volna. A „hatóság” azonban csendben, de nagy létszámmal működött, rengeteg besúgót, titkos állományú tisztet, megfigyelőt tartott szinte mindenütt. Ha csak mennyiségileg vetjük össze a besúgók és jelentések tömegét a perek vagy egyéb eljárások számával, nyilvánvaló, hogy itt egy túlméretezett apparátus működött – részben talán azért is, hogy megfeleljen a Lubjanka elvárásainak.

Ma is elfogadják Max Webernek a bürokrácia racionalitását hangsúlyozó tételeit. A huszadik század fejleményei azonban mindinkább azok nézetét igazolják, akik mint Michel Crozier rámutatnak az érem másik oldalára: a bürokratikus szervezetben eltűnik az egyén felelőssége, a bürokrata arctalansága erősíti hatalmi pozícióját az ügyféllel szemben, tudatosítja benne tehetetlenségét. A bürokrata csavar a gépezetben, „ám a szervezet céljai mellett saját céljait követi [...] törekvése, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát, hogy titokban tartsa a külön megegyezéseket, hogy bizonytalanná, elérhetetlenné, sőt irracionálissá tegye a másik számára hatalma alapját. Innen ered az egyének, csoportok és a klikkek [...] bonyolult harca, hogy érvényesítsék saját elképzeléseiket az egész szervezettel szemben.”⁴⁰

A centralizáció ellenére a főnök, akinek már nincs áttekintése nagyszámú beosztottja bonyolult működési viszonyairól, az egyre öncélúbb, a rendszerbe beépített fékek, áttekinthetetlen összefüggések segítségével minden reformmal szemben passzív rezisztenciát alkalmazó gépezet foglyává válik.⁴¹ Tegyük hozzá: ha a politikai helyzet ingataggá válik, a csaknem sérthetetlen bürokrata pozíciója biztosabb, mint a cserélődő politikusé. Ezért sok igazi értelmiségi is hajlamossá válik feladni függetlenségét, cserébe a szervezet nyújtotta védelemért, hatalomért és más előnyökért. Mindezt bőségesen lehetett alkalmunk megfigyelni itt-hon az utóbbi évtizedekben.

A bürokrácia erősödése növeli hajlamát a „nélkülözhetetlen”, valójában nagyrészt felesleges állások gátlástalan szaporítására, a feltételeit elfogadóknak a diplomához biztosított pozíciót kínálva.

A szellemi munkát végző diplomások aránya a keresők között 1949-ben 1,8%, 1970-ben 5,1%, 1973-ban 5,7% volt, a nem diplomás white collaré 1949-ben 6,8%, 1970-ben 18,0%, 1973-ban 18,4%.⁴²

40 *Michel Crozier*: A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról. Bp. 1981. 13., 34.

41 I. m. 99.

42 *Andorka Rudolf*: Társadalmi szerkezet. In: Társadalmi riport 1990. Szerk. Andorka Rudolf–Kolos Tamás–Vukovich György. Bp. 1990. 308–310.; *Uő*: A társadalmi mobilitás változásai i. m.

A diplomások számának növekedése pozitív jelentősége mellett persze együtt járt azzal is, hogy még gyorsabban szaporodott egy kvázi-értelmiség,⁴³ melynek megszerzett diplomája kevés produktív tudástartalmat takart s részben ezért, részben bizonyos valódi értelmiségi szakmák (pedagógusok) romló helyzetében devalválódott a diploma hivatalosan emelkedő *valós* társadalmi presztízse is.

A hatvanas évek közepére nagyjából befejeződött a nagy társadalmi átalakulás, ami annak volt köszönhető, hogy az iskolázott munkás- és parasztfiatalok aránya a háború után radikálisan megnőtt. 1965-ben a vezető és értelmiségi foglalkozású férfiak megközelítőleg fele volt munkás- és parasztszármazású, több mint harmada származott az 1938-as értelmiségi és vezető rétegből (beleszámítva a nem nagyszámú „kizsákmányolókat” is), a fennmaradó 1/7-ed ún. kispolgári és egyéb származású. Óriási változás, de ha a mobilitás szempontjából nézzük, figyelembe kell venni a diplomások és a gazdagok viszonylag kis számát 1938-ban. Vagyis, ha például „a felszabadulás előtt egy értelmiségi származású férfinak közel százszor akkora esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy parasztszármazásúnak, ma [1982] körülbelül hússzor akkora az esélye, mint egy mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa fiának”.⁴⁴ Ez az arány – teszem hozzá – lényegesen nem is javulhat. Az ún. esélyegyenlőség lehetőségével, miután az nézetem szerint a mesék birodalmába tartozik, tudományos munkában nem érdemes foglalkozni.⁴⁵

5. táblázat

Vezető és értelmiségi férfiak megoszlása apjuk 1938-as foglalkozása szerint⁴⁶

	1939	1947	1957	1965	1973
Vezető és értelmiségi	33,6	26,7	16,5	14,7	16,1
Egyszerű szellemi	25,0	24,3	17,0	17,4	16,6
Kisiparos, kiskereskedő	11,1	13,0	13,9	12,6	11,9

41. – A hivatkozott források számításai között minimális eltérések tapasztalhatók, nyilván a számítási mód eltérései miatt. Ezek a számok persze tartalmazzák az állami alkalmazott orvosokat, tanárokat, mérnököket is; de a hivatalnokok száma náluk gyorsabban szaporodik, erre mutat a nem-diplomás szellemi dolgozók rétegének jóval gyorsabb létszámnövekedése. Csillapul a Rákosi-éra átszervezési, áthelyezési szenvedélye, az a minisztériumi, főhivatali tisztviselő, aki csendben marad, a helyén marad.

43 Persze nem csak a hatvanas években: minden korban voltak szakok, ahol kis megerőltetéssel lehetett diplomát szerezni, mint a háború előtt bizonyos vidéki jogakadémiákon, a háború után pl. a pártfőiskolán, napjainkban is van számos ilyen szak. Ami ebben az érdekes, hogy éppen az ilyen szakokon szerzett diplomák jogosítanak magasabb közhivatalok betöltésére.

44 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 283–285.

45 Az esélyegyenlőség lehetőségét a legjobb szociológusok cáfolták meg Mills-től Bourdieu-ig, de nem győzték meg ábrándos híveit, így értelmetlen lenne megismételnem érveiket. (*C. Wright Mills*: *White Collar*. New York, 1951. 12. fejezet: *Success*.; *Pierre Bourdieu*: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Bp. 1978.; *Uő*: *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*. Oxford–Cambridge, 1996. stb.)

46 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 284.

	1939	1947	1957	1965	1973
Szakmunkás	4,6	6,7	13,0	14,8	17,4
Betanított munkás	2,6	6,3	6,7	7,0	7,2
Segédmunkás	1,3	2,1	1,7	1,7	1,8
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	13,2	15,1	26,0	27,4	24,6
Egyéb	8,6	5,8	5,2	4,4	4,4

A nők aránya a vezető és értelmiségi rétegben 1939–1973 között 25,1%-ról 36,8%-ra emelkedett. Ez azonban súlyuk növekedését ilyen egyszerűen nem jellemzi, már csak azért sem, mert 1939-ben igazi vezető kevés van köztük, több a diplomás pedagógus. Jóval több az „egyszerű szellemi” pályákra kerülő értelmiségi származású leány. Továbbá fokozott áramlásuk a felsőoktatásba csak részben osztályjellegű, világtendenciát tükröz, ezért világosabb a kép, ha a férfiakon mutatjuk be a változást. Andorka kiemeli, hogy a magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkező gazdag apa fiai az „egyéb”, ikszes kategóriában jelentkezhetnek, ezért gyors a csökkenésük – egy határig, ahol megáll.

A fizikai dolgozók fiainak aránya a hatvanas évek második felében, ha hinni lehet a hivatalos statisztikának, 40% körül volt,⁴⁷ a nyilván csökkenő tendenciát tovább csak akkor követhetnénk – az életkor-változás miatt is – ha háromgenerációs számítást végeznénk, vagyis a nagyapa szerint állapítanánk meg a származást. Persze azt is tekintetbe kell venni, hogy a társadalomban közben lényegesen csökkent a fizikai dolgozók aránya. Az ötvenes évekkel ellentétben bizonyosan ritkábban fordult elő, hogy fiatal munkás értelmiségi pályára kerüljön, a szellemi foglalkozásúvá váló munkásszármazásúak nagy többsége már a magasabb iskolából került az íróasztal mellé.

A parasztság gyors létszámcsökkenése a hetvenes évektől ugyancsak megnehezítené az adatsor fentiek szerinti folytatását időben, mondjuk a rendszerváltásig, arról nem is beszélve, hogy a parasztszármazásúak belső összetétele is változott, hiszen az új diplomások a harmincas–negyvenes években még főleg módos gazdák fiai voltak. A parasztszármazású vezetők bár sokan voltak, mégis kevesebb feszültséget okoztak, mint a munkás- vagy kispolgári származásúak, mert főleg vidéki, mezőgazdasági állásokat foglaltak el, tanácsi és termelőszövetkezeti vezetők lettek, ahol nem jelentettek konkurenciát a magasabbra törekvőknek. A kispolgári származásúak aránynövekedése – amellet, hogy kevesen vehették át apjuk boltját, műhelyét az ötvenes években – bizonyára összefüggött az addig a magasabb oktatásból, értelmiségi pályáról kiszorított zsidó fiatalok átmeneti szerepnövekedésével 1945 után, a vezető pozíciókban is. Utóbbiak helyzetének és problémáinak jelentős irodalma van, itt csak azt emelném ki, hogy míg az ötvenes években az akkori megbízhatóság-kritériumok révén könnyebben érvényesülhettek, mint a „horthysta elit” gyanús tagjai, ugyanakkor azokkal is simábban vegyültek és értették meg magukat, mint a munkáskáderek; majd a hetvenes

47 *Ladányi A.*: A magyar felsőoktatás i. m. 102.

évektől a régi osztályellentétek oldódása teret adott a (még hallgatólagos) zsidó–nem zsidó differenciálásnak.⁴⁸

Fontos hangsúlyozni, hogy a régi középosztály fiainak redukciója a szellemi dolgozók kétharmadáról egyharmadára, *relatív* jelenség. A származási megkülönböztetés feloldása és az ezzel járó főiskolai létszámnövekedés lehetővé tette, hogy megőrizzék apáik szellemi státusát, sőt a lányok esetében ennél többet is. (A főiskolás lányok között 1945 előtt és után is kevesebb a fizikai dolgozó apától származó, bár a különbség fokozatosan mérséklődik.) 1962–1964-ben az értelmiségi és vezető apától származók 80,8%-a volt szellemi dolgozó, az egyéb (nem vezető, nem diplomás) fehérgalléros apától származók alig maradtak el tőlük részarányukat tekintve.⁴⁹ Ezt az a körülmény is lehetővé tette, hogy az első generációs iskolázottak jelentős hányada megáll az alacsonyabb állású vezetők vagy az egyszerű szellemi foglalkozásúak szintjén, különösen érvényes ez a leányokra.⁵⁰

Az egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma, miután az ötvenes évek első felében negyven és hatvanezer között ingadozott, az 1957–1958-as tanévben ismert okokból 35 867-re esett vissza, majd az 1960–1961-es tanévben ismét elérte a 44 585-öt (mintegy negyedük levelező hallgató volt), az 1961–1962-es tanévben az 53 302-öt. Ettől kezdve ugrásszerű gyors felfutás következett.⁵¹

6. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1962–1966

Tanév	Hallgatók száma	Ebből nappali
1962–1963	67 324	40 253
1963–1964	82 280	40 230
1964–1965	91 923	48 810
1965–1966	93 957	51 002

A százezres hallgatói létszámot megközelítő növekedés bizonyára kielégítette mindhárom forrás (a középosztályi szülők, a gyermeküket taníttatni kívánó fizikai dolgozó szülők és az első generációs tanult szülők) igényeit, mert 1971-ig ez a létszám maradt, sőt stagnált a nappali hallgatóknál, míg az esti és levelező hallgatóknál csökkent is, ami bizonyára az egészségesebb struktúra, a konszolidáció jele volt. Talán ez lehetett a gazdasági fejlődésnek és a társadalmi viszonyoknak ez időben nagyjából megfelelő arány.⁵²

48 Aki eziránt érdeklődik, bőséges anyagot talál Karády Viktor, Kovács András, Kovács M. Mária és mások munkáiban.

49 *Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár K.*: i. m. 166. stb.

50 *Andorka R.*: A társadalmi mobilitás változásai i. m. 78., 81.

51 Az alábbi adatokat ld. *Ladányi A.*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I. 650.

52 A kérdéssel tüzetesen foglalkozó Ladányi itt és más munkáiban is leginkább tartózkodik az értéktől. Mások, mint ismeretes, a további növekedés érdekében hazánk állítólagos nemzetközi lemaradására hivatkoztak, ezzel befolyásolva a tájékozatlan döntéshozókat; arra már Ladányi is utalt a rá jellemző finomsággal és óvatossággal, hogy a különböző ismérvek alapján készült nemzeti statisztikák egyszerű összevetése téves következtetésekre vezethet. Ld. pl. uo. 651–652.

1971-től azonban új túlnyomás jelentkezett és a kormányzat engedett; 1971–1975 között a hallgatói létszám 80 ezerről százezer fölé emelkedett, ezen belül a nappali tagozatos diákoké 53 ezerről 63 ezerre.

7. táblázat

Egyetemi és főiskolai hallgatók Magyarországon, 1966–1975

Tanév	Hallgatók száma	Ebből nappali
1966–1967	89 544	52 327
1967–1968	83 938	52 407
1968–1969	78 727	52 061
1969–1970	78 889	53 237
1970–1971	80 536	53 821
1971–1972	86 311	56 340
1972–1973	90 857	58 381
1973–1974	98 122	61 534
1974–1975	103 430	63 100

Mennyire volt indokolt vagy esetleg kevés az újabb növekedési hullám, azt a felsőoktatási szakemberek kimerítően vitatják. Feltehetően nem elsősorban tervszámok valósultak meg, hanem inkább az egyetemre törekvők nyomása (erre mutat a jogi és mezőgazdasági karok talán elkésett divatja) és az, hogy az ötvenes évek első fele demográfiai csúcának gyermekei (korabeli elnevezéssel Ratkó-gyerekek) ekkor értek főiskolás korba. Más kérdés, hogy míg 1965–1971 között stagnálni, sőt csökkenni látszott az esti és levelező hallgatók száma, ezután váratlanul új növekedésnek indult, de már feltehetően nem korábbi funkcióját teljesítette – tehát egyrészt a már nem iskoláskorú fizikai dolgozók felső szintű képzését, majd pedig az ötvenes években az egyetemre fel nem vett ikszesek beengedését a tudomány váraiba –, hanem a nem-diplomás szellemi dolgozók, rendőrtisztek, más egyenruhások és az alsó szintű pedagógusok munka melletti diploma-szerzését. Ez a lehetőség, amely Weis Istvánt már az 1930-as években felháborította, mert úgy vélte, a munkateljesítmény rovására megy, nyilván a hetvenes években is kedvezmény volt, de nem a hátrányos osztályhelyzetűek részére, hanem mint osztályon *belüli* szolidaritás, amit lehetővé tett, hogy az íróasztalnál a szükségesnél többen ültek s ezt a kényelmes helyzetet a bürokrácia védte és kihasználta.

Témánk szempontjából az a fontos, hogy egy ilyen túljelentkezés, társadalmi nyomás nem járt – mint régen mindig – a különböző érdekelt társadalmi rétegek és politikai képviselőik törekvésével mások kiszorítására, nemegyszer drasztikus eszközökkel, mert az összefonódó bürokrácia érdekérvényesítő képessége jobban érvényesült, mint a szervezett munkásságé, a Kádár-rendszer pedig rá jellemző módon mindinkább engedett a nyomásnak, mert fő célja az egyensúly biztosítása, az 1956-oshoz hasonló társadalmi robbanás elkerülése volt. Ennek az ára azonban az lett, hogy a nyugatinál jóval lassabban növekvő

béralapot a gyorsan növekvő létszám miatt több diplomás kereső között kellett elosztani, ami mindinkább korlátozta az egy főre jutó jövedelmet. A biztos állás ára tehát (egy elég szűk jövedelmi elitet kivéve) a hasonló alkalmazású nyugati kollégáktól elmaradó jövedelem volt. Bizonyos beosztásokban ezt részben kompenzálni lehetett (korrupció, „hálapénz”, bérenkívüli juttatások), az ebből nem részesülő kategóriákban – az említett pedagógusok mellett önkormányzati stb. kistisztviselők, tudományos és más intézeti munkatársak – a reáljövedelem alacsony maradt, ami kihatott egyrészt a diplomától függetlenül alacsony társadalmi státusra, másrészt e kategóriák elnöiesedésére. Ez utóbbinak voltak negatív következményei, másrészt az új középosztályt a réginél nyitottabbá tette (pedagógus, irodista feleség, szakmunkás, majd kisvállalkozó férj stb.).

A kádári vezetés társadalomképe összehasonlíthatatlanul realisabb volt a Rákosiénál, bár anélkül, hogy feladta volna például a „proletárdiktatúra” ekkorra már nemcsak kiüresedett, de 1956 után nyilvánvalóan hazug jelszavát. A „proletárdiktatúra” bevallatlanul bár, de már csak valóság tartalom nélküli (s épp ezért kétségbevonhatatlan) hittétel volt. A hittétel tabu, aki vitatja, üldözendő eretnek, de a gyakorlatban csak formális szerepet játszik. Formális volt, de nem nélkülözhető: nemcsak Moszkva vigyázó szeme miatt, de hozzátartozott a proletár származású Kádár (és néhány alvezére) legitimációjához.

Miután a magánvállalkozás a hatvanas években még szűkebb körre korlátozódott, az alakuló új középosztály nagyrészt közalkalmazott volt, tehát a bürokratikus masinéria része. Az új bürokrácia hatalom volt, de nem osztályhatalom. A bürokrácia nem osztály, a hatalom teljes átvételére alkalmatlan, bár öncélú hatalma növekedett az amorf társadalomban, a kiüresedett hatalmi térben, egy függő helyzetben levő országban, ahol eltompultak a klasszikus osztály- vagy rétegérdekek, mert érvényesítésükre nem nyílt mód, lassan az egypártrendszer is öncéllá vált, hiszen nem volt már cél, osztály, belső erő, amelynek érdekében az egypárt hatalmát érvényesítené.

Mikor ez az állapot a hetvenes évekre világossá vált, a politológiában elterjedt a Gyilasz nevéhez fűződő „új osztály” elmélet, majd miután kitűnt, hogy ez a bátor, szókimondó jelszó nem szabatos, nálunk Konrád György és Szelényi Iván új hipotézist állítottak fel: „Az értelmiség útját az osztályhatalom felé”, felfrissítve egy régi feltevést a középosztály uralmáról, amit már korábban többen meggyőzően cáfoltak.⁵³ Könyvük jelentősége nem is annyira elméleti volt, mint az, hogy megtörték a tabu (a „proletárdiktatúra”) bírálatának vagy akár elemzésének tilalmát, kiváltva ezzel a hatalom dühét és retorzióját – amint tézisének sem

53 Ld. pl. C. Wright Mills White Collarjának 13. fejezetét (The New Middle-Class. II.). Ugyanott Mills már a történelmi tapasztalat birtokában cáfolja azokat a szocialistákat, akik a „fejmunkásokban” a szocialista mozgalom potenciális második hadoszlopát látták. Konrád és Szelényi elméletéről bővebben ld. *Hajdu Tibor: Lehet-e uralkodó osztály az értelmiség?* Népszabadság 1990. jún. 9. 25.

annyira objektív vizsgálat eredménye, mint az egypárti diktatúrába beletörődő értelmiség haragos bírálata.⁵⁴

Az értelmiség azonban kvalitás, nem osztály, tehát nem is lehet képes osztályként harcolni. Része a bürokráciának, hivatalnok, pedagógusi tevékenységet folytat, abból él, sőt esetleg azzal őrzi függetlenségét, hogy nem művészetét, értelmiségi mivoltát bocsátja áruba, de ezt a függetlenséget otthon hagyja, amikor a hivatalba indul. A diplomások, a fehérgallérosok (akik lehetnek értelmiségiek is) alkották a késői kádári konszolidáció államának (és mindinkább állampártjának is) káderállományát.

Más a helyzet az új, amerikai típusú középosztály kialakulásával, amely nem marxi értelemben vett osztály, tehát nem gyakorolhat „osztályhatalmat” sem, de a jólét növekedésével a társadalom mind nagyobb részét foglalja magában.⁵⁵

Semmiképpen sem akarnám idillikus állapotként feltüntetni ezzel az 1962–1963-at követő évtizedet; bár a hatalom tehetetlensége kis szabadságokat terem, de ennek oka a perspektíva hiánya volt, az pedig elsősorban nem a magyar hatalmi elit botladozásaira, hanem külső okra: a megszálló hatalom kiszámíthatatlanságára vezethető vissza.

Bárhogyan is vélekedünk az 1963–1973 közti klasszikus kádárizmusról és reformjairól, nem feledhetjük, hogy ez csak olyan átmenet volt, amely zsákutcába vezetett; ekkor érlelődött meg a később kibontakozó krízis, de ezt az új középosztály még éppúgy nem érzékelte, ahogyan a legtöbb külföldi megfigyelő sem.

Kitekintés

1972–1973 baljós fordulóján moszkvai nyomásra, de talán nem egészen Kádár kedve ellenére visszarendeződési akció indult meg a megengedhető kereteken túllépő reformok és liberalizálás ellen. Ennek az ismert, bár megíratlan történet-

54 Szelényi Iván későbbi kutatásai alapján részben revideálta az új osztály, ill. az értelmiségi osztályuralom fogalmát. (*Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika.* Bp. 1990., e kötetben különösen A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* önkritikus felülvizsgálata c. tanulmány. Ld. i. m. 51–98.) Ebben Szelényi fenntartja ugyan újosztály-konceptiójukat, mint lehetőséget, de olyant, ami felett talán eljárt az idő – észrevéve, hogy a hatalom már inkább az új vállalkozói réteg felé orientálódik, mint az „értelmiség” felé. Ez esetleg a kapitalizmushoz való visszatéréshez vezethet, ami a bürokrácia öngyilkossága – azt még ekkor sem akarta elhinni Szelényi, hogy maga a „bürokrácia”, az uralkodó elit menekülhet a kapitalizmusba, vagy ha igen, ebbe a munkásosztály egykönnyen belenyugszik.

55 Zavart okoz, ha a történeti vagy szociológiai irodalomban úgy használják a középosztály fogalmát, hogy nem különböztetik meg régi, európai, nálunk különösen a Horthy-korszakban használatos értelmezését az amerikaiétól, ami nem társadalmi erőt jelent, hanem a viszonylagos jólétben élők összességét, vállalkozót, farmert, tisztviselőt, de szakmunkást is beleértve. A kialakuló „új középosztály” fogalmát az utóbbi értelemben használom, ami azt is jelenti, hogy nem egységes, esetleg hatalomra törő érdekközösség, hatalom csak annyiban, hogy a fejlettebb országokban a választók többségét adja. Mindenesetre tudjuk, hogy micsoda, míg az „értelmiség” fogalmát megszokásból mint társadalmi, politikai erőt használni a történeti, szociológiai irodalomban vagy a mai Magyarországon „Bildungsbürgertumról” írni, csak fogalomzavart kelthet.

nek, mely néhány éven belül teljes kudarccal végződött, most csak arra a kérdésre utalnék: miért dögölt be néhány év alatt a meghirdetett „munkáspolitiká”?

Az új irányzat nem új társadalmi egyensúlyra törekedett, hanem megpróbált visszanyúlni az ötvenes évekhez, amikor a vezetés a szovjet hadsereg mellett valamennyire még a sok tekintetben kedvezményezett munkásságra támaszkodhatott. Az a munkásbázis azonban már nem létezett és a létező munkásosztálynak nem tudtak olyat nyújtani, ami a rendszer aktív hívévé változtatta volna. A sajtóban jelentkező proli-demagógiát nem követte igazi fordulat, a tollasodó, építkező parasztság elleni rendszabályok mellett nem is lett volna anyagi alap a visszatérésre a munkásság korábbi, a fehérgallérosokénál kedvezőbb bérezéséhez és kedvezményeihez, amelyek a hatvanas évek második felére minimálisra zsugorodtak. A fiatal szakmunkások kevés közösséget éreztek az egykori munkáskáderekkel, a Rózsadombról nehéz volt hitelesen munkáspolitikát hirdetni. A „munkáspolitiká” egyetlen valós eredménye az lett, hogy a mezőgazdaságban, különösen az állattenyésztésben gyorsan sikerült látványos károkat okozni. Hogy a munkásságot valóban aktivizálják, a szerkesztőségekben fogalmazott „munkásleveleken” túl akár szakszervezeteik érdemi erősítésével, arra komoly kísérlet sem történt. Nem mérséklődött a szakmunkások, illetve a segéd- és betanított munkások közti társadalmi, kulturális, mobilitási distancia, utóbbiak nem zárkóztak fel a szakmunkássághoz, sőt a presztízs-ranglétra legaljára kerültek, közülük továbbra is kevesen jutottak szellemi pályára.

A reform-értelmiség, a „demokratikus ellenzék” eltávolítása a szellemi munkahelyekről inkább rokonszenvet, mint ellenszenvet ébresztett a célszemélyek iránt, a munkához való jog társadalmában elbocsátásokkal csak bosszantani lehetett a kiszemeltek, tönkretenni nem. Ezért a mind nagyvonalúbban felajánlott útlevelek, a konkurencia fájdalmára, nem vezettek a korábbiakat csak megközelítő új értelmiségi emigrációs hullámhoz, pedig a mégiscsak kipiszkáltak nyugati sikerei vonzóak lehettek volna.

Sőt úgy tűnik, lassan kinyílt az ötvenes években, majd 1956 után még szorosabban elzárt szelep: a diplomások egyre könnyebben kaptak nyugati ösztöndíjakat és útlevelet. Ezt lehetővé tette, hogy kevesen éltek a talán tudatosan felkínált lehetőséggel – a végleges távozásával, pedig sokuknak lett volna rá okuk. Miért – ezt kutassák a politológusok, de tény, hogy nem került sor 1973-ig sem nagyobb diplomás csoportok elleni kizorító lépésekre, sem nagyobb mérvű „disszidálásra”, noha a munkanélküliség megakadályozásának, a társadalmi béke fenntartásának egyik eszköze a diplomások jövedelmének alacsony szinten tartása volt. Hogy ezt a legtöbbben elviselhetőnek érezték, annak különböző okai lehettek.

A munkás-diákok preferálására tett, a szakértetségire és más könnyítésekre emlékeztető gyenge kísérletek érdektelenségbe fulladtak, az ilyesminek nem volt értéke már az álláspiacon. A hivatalos statisztika szerint 1972-től 1976-ig 37,8%-ról 42,5%-ra sikerült emelni a fizikai dolgozók főiskolás gyermekeinek arányát, legalábbis papíron. (Néhány év eltelte után mindenesetre visszaállt az előző aránymutató.) Sőt a levelező hallgatók száma is csökkent a hetvenes évek

második felében, miközben több mint tíz százalékkal nőtt, de már inkább a munkaerőpiac, mint a tervezés által vezérelve az elsőéves nappali és esti tagozatos hallgatók száma.⁵⁶ Ami valóban kifejtette hatását, az az „esélyegyenlőség” negatív oldala: a mobilitás ha korlátozottan fennmaradt is a lehetősége, a háború előttire vetette vissza a munkás helyét a presztízs (és fizetési) létrán, romlott a szakmunkásképzés presztízse, a felfelé nyitottabbá vált munkásságból a rendszerváltás politikai szabadsága sem emelt ki eddig új Garami Ernőket, Bokányi Dezsőket, Vági Istvánokat vagy Kádár Jánosokat.

A „munkáspolitikai” magukra a munkásokra gyakorolta a legkisebb hatást. Erre mutat, hogy a fiatal szakmunkások közül egyre kevesebben jelentkeztek párttagnak, a pártapparátus minden erőlködése ellenére. A Politikai Bizottság 1978. áprilisi határozata a párttagság összetételéről egyszerűen elhallgatja a hivatalos pártstatisztika számszerű adatait, helyettük olyan általánosságokat közölve: „ismert jelenség, hogy a fizikai dolgozók – elsősorban a munkások – maguk nem jelentkeznek, szólítani kell őket a belépésre, a szellemi dolgozókat azonban sok helyen a kívánt arányok biztosítása érdekében vissza kell tartani és így körükben szinte sorban állás tapasztalható a tagfelvételre”.⁵⁷

Annyi konkrétumot tudhatunk meg, érthetően részletezés nélkül, hogy az 1975–1978 között eltelt három évben felvett új tagok közül „56% fizikai dolgozó, 60 százalék harminc év alatti”.⁵⁸ Ezt az adatot legalábbis kétségessé teszi a néhány héttel korábbi KB-határozat a mezőgazdaság helyzetéről, amely szerint „a szövetkezeti dolgozók 10 százaléka párttag, kétharmad részük fizikai munkát végző vagy”⁵⁹ a termelés közvetlen irányításában dolgozik”.⁶⁰ Ebből, ha a termelőszövetkezetekben dolgozók létszámát kerekén egymillióra tesszük, nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a párttagság 4–5%-a, az állami gazdaságokkal 5–6%-a lehetett mezőgazdasági fizikai dolgozó (szemben az 1948-as 18%-kal), vagyis 1970-hez képest másfélszeresére kellett volna nőni a belépő ipari munkások arányának – noha növekedésről sehol sincs szó a hivatalos megnyilatkozásokban. Ellenkezőleg, a fizikai munkás párttagok száma lassan, de folyamatosan csökkent, különösen, ha a nyugdíjasokat nem számítjuk közéjük, mint a manipulált statisztikák, akkor a nyolcvanas évek végére a tagság legfeljebb egyharmada lehetett fizikai dolgozó.⁶¹

A politika 1978 után megállt félúton, kis egyet jobbra – egyet balra táncleépéseivel nem ért el semmit. Az emberek – munkások, parasztok vagy diplomások – mindinkább megtalálták az egyéni érvényesülés módját az ellentmondásos

56 *Ladányi A.*: A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének kérdéséhez. I. i. m. 650.

57 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1983. 752.

58 I. m. 775.

59 A kiemelés tőlem. H. T.

60 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. i. m. 722.

61 A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1994. 477.

rendeletek hézagai között. A hatalom pedig lassan, de biztosan sodródott a csőd felé. Kevés eredménnyel járt az a próbálkozás, hogy az új középosztályt a régi ellen hecceljék; ha volt is még averzió és életmódbeli különbség, az összeolvadás előrehaladt, igazi érdekellentét kevés maradt már. Új érdekek munkáltak a kiüresedett régi jelszavak mögött.

Jelentős irodalom tárgyalja azt a kérdést, hogy a rendszerváltás utáni új elitnek milyen és mekkora része került ki a „régii” vagyis a Kádár alatti vezetők közül,⁶² természetesen nagy része, ezt senki sem vitatja. Itt csupán arra szeretnék utalni: a nyolcvanas évek elitje sem előzmény nélküli, hiszen már jelentős mértékben felvette magába az 1945 előtti uralkodó elit gyermekeit, akik megfelelő nyelvtudást, viselkedési normákat, tudás- és kapcsolati tőkét is örökölték az immár obligát diploma mellé. Felfogás kérdése, hogy őket melyik elitbe soroljuk: a két háború közötti főtisztviselő fiának nehéz próbákat kellett kiállni, hogy beérje versenytársait, de ha pártonkívüli maradt és csak a „második sorban” állt a nyolcvanas években, mint igazgató, ügyvéd, egyetemi oktató, minisztériumi főtisztviselő, könnyen kerülhetett az „első sorba” a rendszerváltás után. Ahol az állampárttól való formai függetlenségükre hivatkozva önállósíthatják magukat közelmúltjuktól és a régmúlthoz menekülve a történelmi középosztály örököseiként lépnek fel – nem is jogosulatlanul. A „második sorban” és lejjebb mégis az összefonódás ereje a döntő.

A lakatos fiából, akinek a nagyapja is lakatos volt, ma is lehet diplomás; ámbar ennek százalékos valószínűsége csökken. Hiszen a fejlett tőkés országokban ugyancsak az elitből lehet legkönnyebben bejutni az elitbe, hogy csak Bourdieu és munkatársai ismert kutatásaira utaljunk.⁶³ A fizikai dolgozók gyermekeinek bejuttatására az egyetemre a nyolcvanas években főleg a frázisok szintjén történtek erőfeszítések, ezért lényeges változásra a rendszerváltozás után már nem került sor. Egy 2000-ben végzett felmérés szerint a diplomás szülőktől származó érettségizettek kétharmada kerül be a felsőoktatásba, a szakmunkás származásúak mintegy 30, az általános iskolát végzett szülők érettségizett gyermekeinek alig több mint 20%-a. A főiskolai létszámnövekedés jelentősen javította a főiskolát vagy középiskolát végzett szülők gyermekeinek esélyét a kilencvenes évekhez képest, a szakmunkás származásúakét kisebb mértékben, az általános iskolát sem végzett szülők érettségizett gyermekeinek továbbtanulási esélye viszont

62 Jól áttekinthető nemzetközi összefoglalást ad pl. *Szelényi Iván–Szelényi Szonja*: Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In: Társadalmi riport 1996. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Bp. 1996. 475. és köv.

63 Bourdieu meghatározása szerint a középkorban az egyház szentesítette a hatalmasok hatalmát, a fejlett kapitalizmusban „az iskola veszi át a társadalmi különbségek szentesítésének munkáját”. (The State i. m. X.) Az állam pedig „a szimbolikus hitel” központi bankja, amely a diplomásokat „kiszignálja a helyükre”. (I. m. XVII. – Nyilván szójáték: a „credit” a bankban hitelt, az iskolában érdemjegyet jelent.) Könyvben és más munkáiban számos példán mutatja be, hogyan preferálja a francia elit-főiskolák és középiskolák versenyvizsga-módszere az előkelők, párizsiak és a hatalom ízlésének megfelelők kiválasztását. (Nálunk ilyen módszerességről nem lehet beszélni: a kommunista kísérlet rövid ideig tartott, a mai még csak rövid ideje tart.)

ugyanúgy 20%, mint a nyolcvanas vagy kilencvenes években volt.⁶⁴ (A kép még sötétebb lesz, ha meggondoljuk, hogy fél évszázada még a szülők kis hányadának volt csak magasabb iskolai végzettsége, ma már ezek az arányok csökkenő mobilitást jeleznek, mégpedig az európai átlaghoz képest is.⁶⁵) Az intragenerációs mobilitás is csökkent, különösen a felfelé irányuló.

Tehát az „alulról” jövők relatíve egyre kisebb esélyeit nálunk is alig ellensúlyozza az egyetemi létszám s következőképpen a diplomás állások számának rohamos növekedése. 1990-től 2002-ig 2½-szeresére (2003-ban kétszáznégyezerre) nőtt a nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások száma, míg az esti, levelező, távoktatásban résztvevők száma 32 ezerről különböző adatok szerint a 2003–2004-es tanévre 162 ezerre nőtt.⁶⁶ Többségük főiskolás, mert az új főiskolai szakok egy részét könnyű elvégezni. A rendszerváltozás utáni főiskolás-többség harmada–negyede tanult olyan szakon, amely azelőtt nem számított értelmiségi vagy diplomás hivatásnak.⁶⁷ (A felsőoktatásban tanulók számával párhuzamosan növekszik a jelentkezők, de felvételt nem nyertek száma.⁶⁸ Érdemes lenne megvizsgálni utóbbiak szociális és a szülők iskolai végzettsége szerinti összetételét.) Ennek a trendnek és a szellemi munka iránt reálisan is növekvő igénynek következtében a diplomás dolgozók aránya az 1973-as 5,7%-ról 2005-re 21,2%-ra növekedett.⁶⁹ Óriási ugrás még akkor is, ha feltételezzük, hogy ha fel tudnánk mérni, mennyi belőle bizonyos szakmák átminősítése, az valós értékét valamivel mérsékelné, ha a diplomák számát nem is. Eddig még nálunk gazdagabb országokban sem került sor a társadalmi egyensúlyt megbontó diplomás munkanélküliségre, nálunk is a diplomások között a legalacsonyabb a munkanélküliek aránya (2001-ben másfél %, 2005-ben 2,8% körül), ami nemzetközi vagy európai uniós összehasonlításban is feltűnően kedvező,⁷⁰ kérdés, hogy meddig? (Összehasonlításul: 2005-ben 36 főiskolát végzett dolgozóra jutott egy munkanélküli, ugyanakkor, amikor 11 szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett szakmunkásra jutott egy hasonló végzettségű munkanélküli.⁷¹ Ez jelzi a diplomások és szakmunkások érdekérvényesítő képessége közti különbséget ma.)

64 Társadalmi helyzetkép 2003. Szerk. Bukodi Erzsébet. Bp. 2004. 51.

65 I. m. 234–235.

66 I. m. 36.; Oktatási adatok. (Előzetes adatok) 2004–2005. Bp. 2005. 25. (A friss adatokat az arányok érzékeltetésére, tájékoztató jelleggel közlöm; a számítási alapok módosulása, pontosság, az oktatási rendszer átszervezése miatt későbbi kiadványokban esetleg néhány százalékos eltéréssel jelenhetnek majd meg.)

67 Oktatási adatok i. m. 25.

68 I. m. 23.

69 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2005. Összeáll. Bisztrai Tibor–Bogárné Berta Judit–Friedmann Ibolya–Kolozsvári Zsuzsanna–Kulcsárné Gottschall Magdolna. Bp. 2006. 36. – A közalkalmazottak száma természetesen nagymértékben csökkent a rendszerváltás előtti helyzethez képest, amikor a legtöbb diplomás közalkalmazott volt. Érdekes lenne összemérni a II. világháború előtti diplomás közalkalmazottak számát a maival, ez azonban, tekintettel a hivatali, szakmai struktúra módosulásaira, külön elemzést igényelne.

70 Társadalmi helyzetkép 2003. i. m. 47

71 Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2005. i. m. 36.

Ha derűlátóan feltételezzük, hogy a múltbeli értelmiségi munkanélküliség és a belőle fakadó társadalmi konfliktusok főleg az elmaradottság és a bezártság termékei voltak, akkor reménykedhetünk a jövőre nézve. Különösen azért, mert amennyire ez ma mérhető, a rendszerváltás után nagymértékben nőtt a külföldön karrierlehetőséget kereső magyar diplomások száma. Hogy közülük hányan térnek néhány év után haza, hányan választják az országok közti kétlakásigot és hányat veszítünk el végleg, az csak évek múlva fog kiderülni (amint az is később dől el, hogy a nagymérvű távozás normális európai migráció, vagy hátrányos nemzeti szempontból). Talán egyensúlyt teremt a brain drain, a kiművelt emberfők menekülése.⁷² Vagy beteljesedik Laky Dezső akadémikus, a neves statisztikus 1930-ban elhangzott ironikus jóslata:⁷³ ha majd a diplomások, illetve az érettségizettek száma meghaladja a betölthető szellemi munkahelyekét, megszűnik a bizonyítvány állás-biztosíték lenni, tehát nem szaporítják az állásokat a diplomások számával egyenes arányban; az állások betöltésénél ismét a rátermettség számít. Ki tudja, talán ez az esélyegyenlőség útja.

TIBOR HAJDU

SOCIAL EFFECTS OF THE NUMERICAL GROWTH OF PROFESSIONAL CLASSES IN THE 1950'S AND 1960'S

This study is continuation of an essay published in the last issue of *Történelmi Szemle* [Historical Review], and that of the author's earlier publications dealing with the growth in the number of professionals in Hungary in the 20th century. The studies are based on the assumption that the relative "overproduction" of professionals starting at the beginning of the 20th century, led to discrimination – due to the actual political situation between 1919 and 1956 – as specific groups of the graduates were excluded from offices appropriate to their qualifications, or were even forced to leave the country on 5–6 historical occasions.

The present essay analyses numerically the last great exodus of the professionals in 1956. It points out that the number of white collar workers kept growing even later (in 1930 white collar workers constituted 7% of the employed, but in 1973 they constituted 24%; and university graduates composed 1,8% of the employee, while they composed 5,7% in 1973), but in spite of this, no similar discrimination, mass unemployment or mass emigration of the graduates occurred over the sixties and seventies.

72 Erről a legújabb adatokat ld. *Csanády Márton–Személyi László*: Brain drain. Közelkép a diplomás magyarokról. *Századvég* 2006. 3. sz. 79–122.

73 *Laky Dezső*: Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. [Előadás a Magyar Társadalomtudományi Társulat 1930. február–márciusi ankétján.] In: *Az értelmiség válsága*. A Magyar Társadalomtudományi Társulat értekezlete. Bp. 1931. (Társadalomtudományi füzetek 14–16.) 28–49. – Az előadás ma is tanulságos áttekintést ad a diplomás túltermelés történelmi tendenciáiról.

It can be explained by the changes in the social and employment systems, the growth of bureaucracy and working places. Secondly, while the difference between the “old” and “new” middle classes both in terms of politics and social origin was considerable following the World War II, they began to resemble each other since the beginning of the 1960s. This finally resulted in the disappearance of the “workers’ characteristics” of the ruling communist party. A new type of middle class has thus been established which was getting more populous, and may be distinguished from the American pattern. With this both the educational and social differences between white collar and blue collar workers also grew especially due to the political shift of 1989.

The author’s propositions are based on a lots of significant, recently published literature of social history, sociology and statistics.

SOÓS ISTVÁN

A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek 1812 és 1825 között*

Előadásunkban részben a magyar történettudomány korábbi eredményeire, részben levéltári kutatásainkra alapozva próbáljuk felvázolni, miképpen alakult Bécs és a magyar rendek kapcsolata, különös figyelmet fordítva a Habsburg-udvarnak arra a magyarországi politikájára, melyet a napóleoni háború lezárását követően Ausztria megnövekedett európai nagyhatalmi státusza is döntően meghatározott.

A Habsburgok közép-európai nagyhatalma és Magyarország, valamint a bécsi udvar és a magyar rendek 1812–1825 közötti kapcsolatrendszerének vizsgálatában Horváth Mihály és Ballagi Géza összefoglalásai, valamint Domanovszky Sándornak a Habsburg-udvar 1812–1813. évi politikáját bemutató elemzése óta a kutatás lényegében nem haladt előre. Az úgynevezett országgyűlés nélküli periódus vizsgálatára alapkutatások hiányában a Habsburg Birodalom történetéről készült nagyobb szintézisek sem fordítottak ez idáig kellő figyelmet.

Horváth Mihály a Habsburg-udvar abszolutista politikájának a kiteljesedését, illetve elmélyülését látta az országgyűlés nélküli időszak történetét feldolgozó szintéziseiben. Ballagi Géza, lényegében Horváth Mihály kutatásaira támaszkodva, főleg a magyar kancellária iratanyagából általa elsőként felhasznált forrásokat bevonva, hasonlóan „sötét” színekkel festette le a rendeleti kormányzás közel másfél évtizedét, és nemzeti elfogultságtól vezetve azt a magyar történelem szomorú periódusaként, politikai értelemben pedig a tespedés korszakaként jellemezte. Szekfű Gyula szintén „nemzeti alapra” helyezkedve vizsgálta magyar történelmi összefoglalásában az időszakot és I. Ferenc, általa retrográdnak, elkésettnek, indokolatlannak és alacsony színvonalúnak tartott abszolutista politikájából kiindulva értékelte mindössze alig három és fél oldalon a tizenhárom esztendőt. Negatívan ítélte meg mind a kormányzat törvénytelen intézkedéseit, mind pedig a rendek sokszor szolgálatkész és királyhű magatartását. Pozitívnak látta viszont a vármegyéknek az udvar és abszolutista politikájával szembeni magatartását, különösen a rendi alkotmány védelmezésében, elsősorban az 1821–1823. évi vármegyei mozgalom idején, mellyel szerinte a vármegyék mintegy megszégyenítették az „abszolutisztikus kísérleteket”.

*A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2005. márc. 29-én tartott előadás szerkesztett változata.

Domanovszky Sándor József nádorról írott monográfiájában lényegében Szekfű álláspontjához kapcsolódva szintén retrográdnak, a magyar nemzeti fejlődést visszatartó, akadályozó „keserves cezúra”-ként ítélte meg a bécsi abszolutista kormányzás 13 esztendejét. Álláspontja szerint a rendeleti kormányzás „egy 22 éves föllendülési és nagyszabású tervek és elgondolások alapján dolgozó korszak további építőmunkáját szakította meg”.

A Magyarország 1790–1848 közötti időszakát feldolgozó szintézisben Vörös Károly lényegében Horváth és Ballagi eredményeit foglalta össze, ugyanakkor önkritikusan rámutatott arra, hogy a tárgyalt periódus történiáját a „kutatás még nem tárta fel”. Egyúttal jelezte az időszak történetének új kutatási irányát is, melynek keretében az egyik legfontosabb feladatnak annak vizsgálatát tartotta: miként lehetne meghatározni a bécsi udvar és a rendek közötti ellentétek alakulásának, éleződésének és enyhülésének egyes fázisait. A rendszerváltás óta eltelt időben megjelent, a korszak történetét tárgyzó összefoglalások, egyetemi tanulmányok Vörös Károlynak a javaslatait mintegy figyelmen kívül hagyva, többnyire lényegében a magyar történetírás korábbi megállapításaira hagyatkoztak, legfeljebb árnyaltabban értékelték az időszakunkban kiéleződött Habsburg–magyar viszonyt.

Ismételten felvetődik tehát a kérdés: miért nem szentelt komolyabb figyelmet a magyar historiográfia ennek a periódusnak, illetve politikai, társadalmi és gazdasági eseményeinek? Ennek talán a diéta nélküli kormányzás az oka? Feltehetően nem, hiszen ez a 13 esztendő nem az egyetlen országgyűlés nélküli időszak Magyarország történelmében. Ismert tény, hogy például III. Károly 29 éves regnálása alatt is mindössze háromszor, Mária Terézia 40 esztendeig tartó uralkodása idején pedig szintén három alkalommal hívták össze az országgyűlést, majd 1765-től 1780-ig egyszer sem. II. József pedig eleve kizárta annak lehetőségét, hogy a rendekkel együtt kormányozza az országot. Vagy talán, mert nem történtek olyan jelentős horderejű, a Magyar Királyság politikai, társadalmi és gazdasági életét döntően befolyásoló vagy meghatározó események, mint amilyenek II. Lipót és I. Ferenc regnálásának 22 évében (1812-ig)? Vagy, mert a rendeleti kormányzása idején, Mária Terézia uralkodásának utolsó 15 éve alatt kiadott rendeletekhez képest (köztük az úrbérrendelet és a tanügyi rendelet) az 1812 és 1825 között a bécsi udvar által kiadott rendeletek nem hoztak komolyabb változásokat a Magyar Királyság és népeinek életében? Vagy, mert éppen az abszolutisztikus intézkedések következtében kialakult, Ballagi által „politikai tespedés”-nek, politikai állóvíznek nevezett periódust nem találták oly izgalmasnak, hogy érdemes lett volna azt alaposabban vizsgálni?

Megannyi kérdés, melyekre nem tudunk pontos választ adni. Ha mégis kísérletet teszünk rá, akkor summázva azt a nem egyértelmű feleletet adhatjuk: valószínűleg a „politikai tespedés” miatt. Azaz a magyar történetírás prominens képviselői szerint 1812 és 1825 között nem történt olyan, a Magyar Királyság politikai életét, közigazgatását, társadalmát és gazdaságát jelentős mértékben átalakító, vagy az ország fejlődésében meghatározó változás, amely különösebb figyelmet érdemelt volna.

Márpedig a 13 esztendő több szempont miatt is megérdemli a kutatást. Mindenekelőtt fel kell hívni a figyelmet arra, amit az 1790 és 1848 közötti, hagyományosan kijelölt magyar történeti korszak legújabb kutatásai is igazoltak, hogy tudniillik 1812 nem tekinthető valamiféle korszakhatárnak. A rendeleti úton történő kormányzás időszakának kezdete, megkockáztatjuk, éppen úgy nem egy régi periódus vége, vagy egy új kezdete, mint ahogyan nem volt az 1765 sem. A Magyar Királyság országgyűlés nélkül eltelt 13 esztendeje nem alkot különálló egységet, hanem szervesen illeszkedik abba a folyamatba, amely 1790-nel vette kezdetét és mind politikai célkitűzéseit, harcait, küzdelmeit tekintve először az 1825–1827-es országgyűléssel, majd pedig közvetlen politikai-társadalmi-gazdasági, s nem utolsósorban kulturális céljait illetően 1830-ban, a reformkor megindulásával új, intenzív szakaszába érkezett.

Fel kell hívnunk a figyelmet egyidejűleg arra a tényre is, hogy ebben az időszakban válik érett generációvá az a nemzedék, mely 1790-ben lépett a magyar politikai élet színpadára és 1812-ig alakította, befolyásolta a magyar történelem sorsának alakulását. Alátámasztja véleményünket Domanovszky Sándornak az a megállapítása is, mely szerint: „Igazságtalanság [...] a kor embereivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz. Ha 13 év múlva új emberek a régiekkel s az akkori küzdelmekkel nem is érezték a közvetlen kapcsolatot, nem feledkezhetünk meg arról, hogy Felsőbüki Nagy Pál és Dessewffy József gróf még akkor szereztek első, keserves tapasztalataikat.”

Nagyobb figyelmet érdemel az időszak azért is, mivel a rendeleti kormányzás nagyobb ellenállásra ösztönözte a nemességet, és jóllehet a rendeknek az udvarral szembeni mozgástere meglehetősen leszűkült, és ellenállása a vis inertiae fegyveréhez folyamodva jobbra a rendi alkotmány védelmében merült ki. Ennek kapcsán a rendek nem mulasztották el egyetlen alkalommal sem figyelmeztetni az uralkodót és különösen a bécsi udvart arra, hogy az általa kibocsátott rendeletek többsége, különös tekintettel az újonccéllítást, az adók kivetését, a forgalomban lévő pénz drasztikus leértékelését, a só árának többszöri emelését szabályozó, valamint a vármegyei közigazgatás átalakítását célzó királyi pátensek, törvénytelenek.

Megérdemli a periódus az elmélyültebb kutatást abból a szempontból is, hogy a napóleoni háborúk utolsó szakaszában, majd a háborúk befejezését követően a Habsburg Birodalom gazdasági helyzete súlyosbodott, 1817-ben pedig az egész Európát érintő gazdasági válság hatására még inkább romlott. A hatalmas államadósság csökkentésére kényszerült kormányzat az adók fokozatos emelésével, új adónemek kivetésével, továbbá a forgalomban lévő pénz újabb drasztikus leértékelésével, illetve a pénz fokozatos stabilizálásával próbált úrrá lenni a több éven át húzódozó krízisen. Mindez azonban a birodalomban élt népek anyagi helyzetének erőteljes romlását idézte elő: a devalvációs politika eredményeként, a papírpénz elértéktelenítése és ezzel egyidejűleg az árak folyamatos emelkedése elsősorban a társadalom közép- és alsó rétegeinek életminőségét rontotta le. A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája idején nagyobb pénzüsségeket felhalmozó középrétegek a devalvációs politika következtében jelentős anyagi

veszteségeket szenvedtek el. A nemesség alsóbb rétegeiben a kedvezőtlen pénzügyi helyzet még erőteljesebben érezte hatását, ami az 1810-es évek második felétől kezdve szembetűnő elszegényedésüket, illetve a parasztság soraiba történő lesüllyedésüket eredményezte. A parasztságot még negatívabban érintette a kormányzat gazdaságpolitikája, különös tekintettel az adók növelésére. A jobbagság nehéz gazdasági helyzetét és életminőségének romlását fokozták az 1813–1818 között ismétlődő szélsőséges időjárási anomáliák (rendkívül hideg és hosszan tartó telek és forró nyarak), amelyek nyomán szinte minden évben árvizek, szárazságok pusztítottak, nagyobb területek váltak mezőgazdasági művelésre alkalmatlanná. Az ország számos vidékén – különösen az észak-északkeleti térségekben – éhínségek, járványok (például pestis) tizedelték a lakosságot, elsősorban az alsóbb néprétegeket.

Az előadásunk bevezetésében felvetett, kutatásra ösztönző problémák talán felkeltették annyira a téma iránt érdeklődők figyelmét, hogy a továbbiakban konkrétabban is megvizsgálhassuk: miként alakult a kormányzat és a rendek változó intenzitású és tartalmú kapcsolata, egymáshoz való viszonya 1812 és 1825 között.

Miután az 1811–1812. évi országgyűlés utolsó fázisában alapvető ellentét alakult ki a kormány és a rendek között két jelentősebb kérdésben, nevezetesen a folyó kamatfizetés és a papírpénzadósság visszafizetésének módjában, valamint a hitelnek a következő országgyűlésig lehetséges fölmondását illetően, a magyar királyi kancellária és József nádor minden erőfeszítése ellenére, a rendek a fenti tárgyakban elutasították az udvar álláspontját, 1812. május 20-án bekezesztették a tárgyalásokat.

Az országgyűlés mindössze öt törvénycikket alkotott, melyek közül a subsidiáról, azaz a hadiadó megajánlásáról szóló volt a legfontosabb. A nádor, miután a törvényeket felküldte felséges bátyjához szentesítésre, még egyszer megpróbálkozott öt rávenni arra, hogy a rendek kívánságait teljesítse, de mindhiába. Május 30-án lezajlott a diéta záróülése, melyet a nádor helyett Antal főherceg, mint királyi biztos rekesztett be. Beszédében lelkükre kötötte a rendeknek: „midőn hazatérnek, tegyenek nyilvános tanúságot a legmagasabb királyi kegyről, és magyarázzák meg, hogy a törvények, a szabadságok, a kiváltságok és a haza alkotmánya, valamint az egyének biztonsága csak akkor állhatnak meg, ha a legjobb királlyal és atyával, aminek Őfelsége mindig bizonyult, egyek”. Antal főherceg némi cinizmust sem nélkülöző álláspontjával szemben József nádor, néhány főrend az ősi magyar rendi alkotmány mellett tett hitet, utalva arra, hogy a rendek nem voltak képesek I. Ferencnek olyannyira segítségére lenni a lefolytatott vitákban, mint amennyire szerettek volna. A vitákra egyébként is csak alkotmányos aggodalmaik miatt kényszerültek.

Az országgyűlés eredményeit, illetve sikertelenségét összegezve Anton Springer Ausztria történetéről írott művében a rendek helyzetét a következő szavakkal jellemezte: „A magyar országgyűlésnek sem lehet a szemére vetni, hogy az ellenállást a végsőkéig vitte és nem volt hajlandó önként meghajolni. Nem a fennálló, részben elavult vagy valamely ésszerű alkotmány között kellett választania,

hanem a törvény uralma vagy a kabineti parancsok kormánya között. A magyarokat nem vonzhatta, hogy a többi tartományokhoz hasonlóan őket is akaratnélküli lényekként kezeljék. Inkább hosszú időre lemondtak az országgyűlés tevékenységéről, csak hogy megőrizték a jogot és tiltakozva várjanak addig, míg azt jobb időkben újra helyreállíthatják. Ezzel érdemeket szereztek maguknak a haza körül.”

A 19. század második felében élt osztrák történetírónak a rendekről kifejtett véleménye részben helytálló, amennyiben az udvarral szembeni ellenállásukat a maguk szempontjából pozitívan ítélte meg, ugyanakkor téves az a beállítása, miszerint a rendek lemondtak volna a korábban törvényekben (1715:14., 1723:7. és 1791:13.) is garantált országgyűlés tartásáról. Éppen ellenkezőleg: a rendek a diéta nélküli időszakban egyetlen percre sem adták fel, hogy követeljék országgyűlésnek, mint az országos jelentőségű ügyek és a törvényhozás legfelsőbb fórumának összehívását. Hasonlóképpen folyamatosan ragaszkodtak ahhoz a szintén törvényekben rögzített (1741:8. és 1791:12.) jogukhoz, hogy az ország törvényeinek alkotása, eltörlése vagy értelmezése az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket és a megkoronázott királyt közösen illeti meg. Az említett törvényekben kötelezték ugyanakkor az uralkodót arra is, hogy kizárólag az ország törvényei szerint kormányozhat, „rendeletekkel vagy ügynevezett pátensekkel” pedig sohasem, kivéve azokat az eseteket, „midőn a törvénnyel egyébként megegyező dolgokban, a kellő eredménnyel való kihirdetés egyedül ezen az úton lenne eszközölhető”.

Az 1811–1812. évi országgyűlés bezárásával mind a bécsi udvar, mind a magyarországi rendek számára világossá vált, hogy az országgyűléseken fokozatosan kiéleződő konfliktusok következtében, az 1790 óta tartó, több mint két évtizedes „együtműködés”, legalábbis a korábbi formájában nem folytatható tovább. 1812 után az udvar és a rendek úgy érezték, nincs már szükség a másik fél számára tett korábbi engedményekre. Bécs szükségtelennek látta az országgyűlés időszakos összehívását, melynek tevékenységében saját politikáját akadályozó erőt látott, jöllehet erre több törvény is kötelezte. A kormányzat ezzel mintegy kizárta a rendeket az ország irányításából, melyek erre való reagálásként megtagadták, hogy hozzájárulásukat adják a kormánynak magyar alkotmányt és törvényeket sértő intézkedéseikhez, különös tekintettel a pénzügyekre, az adópolitikára és az újoncosásokra. Ennek a politikának az elveit az udvar 1812–1813-ban fogalmazta meg, melyek ugyan az adott politikai viszonyoknak megfelelően többször módosultak, de alapvetéseiben, hogy tudniillik az udvar a rendek bevonása nélkül, rendeleti úton kormányozzon, 1825-ig lényegében változatlanok maradtak.

Mi legyen most már a Magyar Királysággal és a rendi alkotmánnyal, mely a bécsi udvar konzervatív politikusainak, különösen a király osztrák tanácsosai közül többeknek már hosszú ideje szálka volt a szemében? Az országgyűlés feloszlása után I. Ferenc már-már győzelmi hangulatban jelentette ki: „bezártam az országgyűlést anélkül, hogy bármiben is engedtem volna”. Ezt mintegy megerősítette Friedrich von Gentznek az az ellentmondást nem tűrő álláspontja, mely

szerint a Habsburg Monarchiában minden lényeges államreformnak első feltétele: „la conquête de la Hongrie”, azaz „Magyarország behódoltatása”. A császár felszólította Klemens Lothar Wenzel Metternichet és az udvari kamara korábbi elnökét, Joseph Wallis grófot: dolgozzanak ki tervet arra az esetre, ha ő „az egyetemesség érdekében a magyar alkotmány felszámolására” lenne kénytelen. I. Ferenc még I. Napóleon jóváhagyását is kikérte, aki ellene volt a szándéknak, figyelmeztette az osztrák imperátort: abba a magyarok soha nem fognak beleenyugodni. József nádor a Magyar Királyság helyzetéről megfogalmazott s a királyhoz intézett feliratában továbbra is az ország függetlensége, és a rendi alkotmány s a törvényesség mellett tette le a voksot. Feliratát azonban az udvar szó nélkül hagyta.

Az uralkodó a francia császár elutasító válasza ellenére egy ideig – úgy tűnt – nem mondott le a magyar alkotmány megszüntetését, és a Magyar Királyságnak a birodalomba történő beolvasztását célzó elképzeléséről. Ebben jelentős hatással volt rá Joseph Wallis gróf és egy kisebb radikális csoport, aki, illetve amely határozottan követelte az uralkodótól: a magyar rendeknek vétkes, az udvarral folytonosan szembehelyezkedő törekvéseit csírájukban kell elfojtania, ha I. Ferenc nem akarja, hogy uralma, továbbá birodalma és népei java károkat ne szenvedjenek. Sőt Wallis azt igyekezett sugallni, hogy a Magyar Királyságban is sokan vannak olyanok, akik elítélik a folytonosan ellenálló rendek és a hozzájuk közel álló ellenzékiek „bűnös üzelmeit”, ármánykodásait. Ezekkel nem lehet másképpen bánni, csak kemény kézzel és le kell számolni velük és a császárságra veszélyes és gyűlölt rendi alkotmánnyal. „Felséged elérte célját és a nemzetet [...] meghódította; ha határozottsággal lép fel, parányi engedékenységet sem mutat [...]” és IV. Henrik példája szerint cselekszik, s pátensekkel érvényesíti legfelsőbb akaratát és semmiféle felterjesztésekkel sem hagyja magát eltéríteni. Nem tudok erre kedvezőbb alkalmat elképzelni, mint ez a mostani. De ha ez kihasználatlanul elvész, akkor minden elveszett, s a baj nagyobb, mint valaha is volt. A mostani katasztrófát az asperni csatával hasonlítanám össze. A diadalt kihasználni, szünet nélkül kiaknázni és egy második csatát, mint a wagrami, elkerülni, ez az egész bölcsesség és művészet.” Mielőtt azonban e tervéről, melynek szellemi „kivitelezésében” méltó partnerekre talált a bécsi egyetem tanárának, Anton Wilhelm Gustermannak a magyar alkotmányt és a törvényeket támadó írásai-ban, végképp meggyőzte volna az uralkodót, Wallis gróf távozni kényszerült a bécsi kabinetből. Finanziális rendszere pedig, melyet az 1811. évi devalvációval kívánt megmenteni, látványosan megbukott.

A király, bár megszívlelte Wallis gróf tanácsait, de csak fokozatosan, az adott körülményeket figyelembe véve látta bevezethetőnek a rendeleti kormányzást. Ehhez azonban korlátoznia kellett József nádor tevékenységét, aki továbbra is a rendi politika, illetve politizálás fő támaszának számított. Az uralkodó, bár bizalmatlan volt ifjabb fivérével szemben, de lemondatását nem fontolgatta. Eltávolítását azonban az udvari körök a császárnéhoz, Mária Ludovikához fűződő állítólagos érzelmi kapcsolatainak felfedésével próbálták kieszközölni. I. Ferenc bizalmatlansága ugyan nőtt a nádor iránt, de „megtorló” intézkedéseket

mégsem tett. Arra azonban felette ügyelt, hogy főherceg-öccse ne kapjon fontos megbízásokat és feladatait, véleményeit figyelmen kívül hagyják. Ugyanakkor elvárta teljes közreműködését a magyarországi adózás és újoncozás megvalósítása érdekében, „kipróbált hűségére” hivatkozva. A nádor a következő évtizedben teljesen a kormányzati politika „báb”-jává vált és azt a közvetítő szerepet, amit az előző évtizedben az udvar és rendek között betöltött, már csak azért is, mivel erre nem volt szükség, nem vihette tovább.

A Wallissal és a körülötte csoportosuló radikális bécsi politikusokkal szemben, akik a magyar alkotmány eliminálásának elve mellett szálltak síkra, a kérdésben Metternich mérsékelt és óvatos álláspontra helyezkedett. Wallisnak ezt a politizálását, melyet Metternich egyik életrajzírója, Heinrich von Srbik a „korlátozott egoizmus politikájá”-nak nevezett, a kancellár kezdettől fogva visszautasította és úgy vélekedett: meg kell tartani a magyar rendi alkotmányt és inkább annak békés átalakítására kell törekedni. Wallishoz hasonlóan azonban maga is lenézte, megvetette, retrográdnak és idejétmúlt tákolmánynak tekintette a magyar rendi alkotmányt: „Mily inkompatibilis az alkotmány névvel ékesített, részben a tatár nomád, részben a hűbéri hagyományokon nyugvó törvényhozás keveréke”, amely szerinte semmiképpen sem hozható összhangba az akkori osztrák állam „polgári alkotmányá”-val.

Midőn azonban tudomást szerzett Wallisnak a magyar alkotmányt eltörlő szándékáról, a kor realitásaival számolva, I. Ferenc előtt kifejtette: bár a magyar rendi konstitúcióról, illetve jövőjéről szóló döntés valóban az egyik legfontosabb megoldandó feladat a császárságban, de ez az adott viszonyok, azaz a háborús körülmények között szóba sem jöhet, hangsúlyozva: ez a lépés a Habsburg Birodalomnak igen nagy károkat okozna. Neki és császáranak a magyar rendektől egyelőre pénzre, katonára és alattvalói engedelmességre volt szüksége. S jöllehet maga is számolt a rendek feltételezett ellenállásával, de tudta azt is, hogy alkotmányuk és előjogaik megtartásával, a birodalom megmentése ürügyén, együttműködésre készíthetők. Ezért kárhoztatta a magyar alkotmányt és közjogot bíráló művek, vagy röpiratok megjelentetését, kijelentve: „Dicséret a rendek eljárását és az avult alkotmányt semmiképp sem illeti meg, azonban bírálat röpiratok formájában inkább a kormányzat gyengeségeit bizonyítja, mintsem erejét.”

Metternich ugyanakkor nem fogadta el a nádornak azt a javaslatát, hogy a magyar alkotmányt terjesszék ki a német tartományokra és hozzanak létre egy egységes központosított monarchiát (*Einheitsmonarchie*), egyetlen központi birodalmi gyűléssel. Metternich eszményképe egy egységes Ausztria volt. A birodalom részeinek, tartományainak közigazgatási szempontból történő egybeolvasztása ugyanakkor nem volt célja. Magyarország szerinte egy olyan „föderatív állam” tagja kell, hogy legyen, melyben a magyar alkotmánynak fenn kell maradnia. De szükség van ennek reformjára, amely azonban nem vezethet a nyugati-liberális képviselői alkotmány bevezetéséhez. Szeme előtt félreérthetetlenül az a politika lebegett, melyet Mária Terézia oly nagy sikerrel alkalmazott a rendekkel szemben: a rendi ellenállás szellemének a szelíd lecsendesítése, a magyar ál-

lamiság formális megtartása és a rendi privilégiumok további életben tartása mellett, egyidejűleg energikus kulturális emelkedés, szociális és gazdasági fejlődés. Ez lenne „Magyarország egy lehetséges civilizációjának nagy munkája”, amit idővel és alkalomadtán elfogulatlan áttekintéssel és nyugalommal, mérhető következményekkel kell elvégezni, terézianus szellemben, a II. József-féle erőszak és elsietés nélkül.

I. Ferenc választás elé került: vagy hallgat tanácsadóira, vagy 1792-ben tett koronázási hitleveléhez tartva magát, visszatér a dualisztikus kormányzáshoz, vagy, amint II. József alig egy emberöltővel korábban tette: térdre kényszeríti a magyar rendeket. Végül Metternich tanácsát fogadta el: nem számolta fel a magyar rendi alkotmányt, de 1813 augusztusában tett ígérete ellenére, a birodalom és az ország életét döntően meghatározó ügyekben (adók és katonaaállítás, a pénzügyek kezelése, pénzreform) mégsem hívta össze az országgyűlést. Álláspontja szerint a Magyar Királyság kötelessége erejéhez képest hasznára lenni az összmonarchiának, s amiképpen lehet, alkotmányát fokozatosan közelíteni kell az osztrák örökös tartományok alkotmánya felé. Ennek első lényeges mozzanata a rendeleti kormányzás rendszerének fokozatos kiépítése, illetve bevezetése volt.

Mit jelentett most már ez az új kormányzati politika? Nem mást, mint a Gesamtstaat eszméjének jegyében egy egységes szemléletű centralisztikus kormányzást. Azaz a hatalmat a Magyar Királyságban az ausztriai örökös tartományok példájára gyakorolni, az ott érvényben lévő rendet megvalósítani, elsősorban katonai és pénzügyi vonatkozásban. Ami az előbbit illeti: jelentette ez a rendeleti úton megvalósított rendszeres katonai sorozást, a kapitulációs szolgálatot, az utóbbit illetően pedig a kamatok fizetését, mely az előző diétán oly nagy viharokat okozott; továbbá az úgynevezett osztrák skála bevezetését, továbbá új adók és illetékek kivetését, valamint az inszurrekciónak az osztrák Landwehr mintájára történő felhasználását.

Hogyan vezessék be most már a rendeleti kormányzást? Átfogó terv erre nem született. A király és kormányzata az adott politikai, gazdasági és katonai helyzetből indult ki, s ehhez szabta a különböző rendeletek/pátensek kiadását. Az első lépés új adók (például szeszadó) bevezetése volt. A következő az, hogy kiiktassák a politikai életből, vagy legalábbis bírják hallgatásra az elmúlt országgyűlés, vagy inkább az előző évtized országgyűlési ellenzéki követeit. Róluk és külön a Bécsben megforduló magyarokról (ahogyan jó két évtizeddel korábban is) listákat állítottak össze. Egyidejűleg, még az országgyűlés közvetlen befejezése után, I. Ferenc rendeletet adott ki arról, hogy Magyarországon állítsák fel a titkosrendőrséget. Az Orczy Lőrinc által korábban „sekrestyések”-nek nevezett besúgók a legkisebb ügyekben is jelentéseket küldtek a rendőrségnek és Kabinetskanzleinak. Ha bárki kormányellenesnek tűnő, a kormány politikáját (például az adózásról, az újoncozások módjáról) bíráló megjegyzést tett, számolhatott azzal, hogy személye nem marad ismeretlen az udvar, sőt maga a király előtt sem.

A bécsi udvar a rendeleti kormányzás első fázisában, az új hadi helyzetben (I. Napóleon kényszerű szövetségeseként az Osztrák Császárság részvétele az oroszországi hadjáratban, majd háború 1813-ban I. Napóleon ellen, végül az

európai nagyhatalmakkal összefogva a végső, győztes küzdelem a francia császár felett) 1815 tavaszáig mindannyiszor az adott általános világpolitikai és hadi állapotokra hivatkozott. Ezek Bécs szerint gyors és váratlan megoldásokat követeltek, és nem engedték meg, hogy egy elhúzódó országgyűléssel, melyet a subsidium és az újoncok megajánlásainak céljaira hívtak volna össze, esetleg saját politikai és katonai helyzetét, illetve elképzeléseit, továbbá szövetségeseihez fűződő viszonyát kockáztassa.

A kormány a rendek által egyik legvitatottabb tárgyban, tudniillik a kamatoknak bécsi skála szerinti fizetésében továbbra sem engedett, és azt rendeleti úton, csekély ellenállással bevezette (1812. augusztus 1.). Az udvar még ugyanezen év novemberében félmillió forint adó kivételéről adott ki rendeletet, és fel-emelte a kiviteli vámokat. Nem sokkal később a hadikiadások fedezésére a szabad királyi és bányavárosokra 30, illetve 60%-os pótlékot vetett ki. Egyúttal nagyobb számú újonc és hadi ló, valamint a hadsereg ellátására gabona és takarmány önkéntes megajánlására kérte a rendeket. A király kiadta a magyar nyelvről szóló rendeletét is, tudniillik a vármegyék saját hatáskörükben térjenek át a magyar nyelvre, mintegy csillapítandó a rendeknek az előbbi pátensekkel szembeni ellenérzését. Ez utóbbit azonban Wallis gróf határozottan helytelenítette és a népi nyelv és a latin mellett ágált, kötelezve a hatóságokat az ezeken a nyelveken szerkesztett beadványok elfogadására, különösen az urbáriális ügyekben.

Az előbbi rendeleteket zúgolódva, de tudomásul vették a rendek. A magyar nyelv kérdésében viszont Wallis gróf álláspontja és a piaristák ellen indított eljárás, mert iskoláikban állítólag magyarul tanítottak, szerte az országban megütközést keltett. Ezeket a tiltakozásokat félbeszakította az oroszoknak a franciák és szövetségeseik felett aratott győzelme. 1813 elején az országban a hírek hallatán alkotmányos fordulatot, a diéta összehívását várták. Az újabb háborús készülődés hatására azonban I. Ferenc elodázta a kérdést és felszólította a rendeket a hadi előkészületekre és különösen a subsidium megajánlására.

József nádor az újoncok és az adó megajánlásának kérdésében a rendek mellé állt, utalva az udvar törvénytelen eljárására, a magyarországi ipar és kereskedelem hanyatlására, a súlyos pénzügyi helyzetre, a nagy pénzhiányra, valamint az iparcikkek magas, ugyanakkor a termények alacsony áaira. Egyúttal kételyeit fogalmazta meg a rendelet kivitelezhetőségét illetően. De nemcsak a nádor ítélte meg borúlátóan a rendelet megvalósítását, hanem több főispán és főispáni adminisztrátor is: szerintük a rendelet végrehajtása csak biztos zálog ellenében lehetséges. Ezért hitelelőleget kértek az udvartól, hogy az újabb pénzügyi terheket a vármegyék vállalni tudják. Bár a vármegyék tiltakozásai a kérdésben nem hagytak alább, de egy új uralkodói leirat hatására, melyben a király a rendeket szigorúan megfenyegette, hogy akár biztosok kirendelésével is végrehajthatják a pátentst, a vármegyék visszavonulót fújtak. Az önkéntesek és a könnyű lovasok toborzását így mindenütt sikerült megvalósítani, sőt némelyik vármegye még túl is teljesítette a rá kivetett kvótát.

A vármegyéknek ezt a meglehetősen mérsékelt ellenállását a kortások közül többen is hatástalannak tartották. Így Desseffy József az 1813. évi rendeletek

elutasítása, majd teljesítése kapcsán keményen ostromozta a vármegyei rendeknek az állhatatlanságát és gyengeségét: „Azok a vármegyék, melyek mindent megtagadtak, egy új levélke után most mindent adnak megint. Soha nem lett volna szükségesebb a közönséges megtagadása a kéretettnek [tudniillik az újoncozás és adó], mint a mostani időkben, mert csupán ez vihette volna véghez az egész monarchiát rontó, öldöklő s már most effective rossznak tapasztalt jövedelmezés-szisztémájának jobb változtatását. De mikor még egyszer rész szerint kigőzölt, elfogyott, rész szerint elfajult valamely nemzetnél a nemzeti lélek, mikor csak pillanatokra ingerelhető a magyar; mikor csak a prókátoreszű emberek becsesek előtte, mikor a legkedvezőbb körülmények sem tudnak állhatatosságot belé lehelni, mikor tüstént nagy tűzben lobbanó lángja nem mint a Vesta tüze, tartósan és tisztán ég, hanem valamint a szalma szikrázatja azonnal lohad, akkor: szolgád a szabadság”.

A kormány, felbuzdulva azon, hogy a vármegyék végül is megadták mindazt, amit a rendeletben tőlük kért, 1813 augusztusában újabb rekrutákat követelt. A nádor ismételen a törvényes szankciókra hivatkozott és az országgyűlés összehívását javasolta, amiért kizárólag egyetlen kérdésben, a rekrutálás törvényes megszavazása érdekében folyamodott. A helyzetet ekkor egy rövid ideig mindkét fél úgy kezelte, hogy nyitva áll az út a rendi alkotmány érvényesítésére, a diéta összehívására. A sürgető és égető háborús helyzetre tekintettel azonban a kormányzat azt ismételen elhalasztotta. A rendek belenyugodtak a helyzetbe, sőt a lipcsei csata után a vármegyék egymással válllvetve siettek a császár üdvözlésére, köszönőleveleikben, felirataikban végtelen hálájuknak adva hangot, hogy Európa zsarnokának, I. Napóleonnak a legyőzésével megóvta Magyarországot is a francia császár esetleges újabb önkényétől.

Az udvar és a rendek közötti ellentéteknek a következő, 1815-ös háborús évben már nyomát sem találjuk: a rendek, a gazdasági nehézségek (az 1813–1815 közötti években országszerte rossz termés, árvizek és más természeti csapások miatt több helyen a parasztság súlyos elszegényedése következett be; továbbá, az 1813. évi újabb pénzügyi beavatkozás ellenére tovább romlott a forgalomban lévő papírpénz értéke) dacára azonnal készek voltak, az ellenállás csekély jelét sem mutatva, jobbágyaik adóját és vérét megajánlani. Sőt még azon az áron is, hogy eladósodjanak. Ugyanis a vármegyei közigazgatás és az igazságszolgáltatás céljaira beszédett háziadót az elnyomorodott jobbágyoktól több vármegye (17) képtelen volt beszédni. Így magától az udvartól voltak kénytelenek mind erre a célra, mind pedig az árvizek okozta károk helyreállítására, kölcsönöket felvenni, melyek visszafizetését csak jó évtized múlva tudták teljesíteni.

A bécsi kongresszus egész Európát illető határozatai a Magyar Királyság helyzetén, az Osztrák Császárságban elfoglalt pozícióján nem változtattak. A kongresszus egyik határozatában kimondták: a Magyar Királyság szabad ország és egész törvényes kormányzására nézve, beleértve állami hatóságát, független, azaz egyetlen más országnak sincs alávetve, saját alkotmánnyal és államisággal rendelkezik. A rendek – legalábbis a helytartótanácsához és a kancelláriához intézett felirataikban – örömmel üdvözölték a határozatot, nem sejtve ugyanak-

kor, hogy az új politikai-hatalmi szituációban Ausztria még keményebben fogja rendeleti kormányzási elveit érvényesíteni és fokozatosan fogja megnyirbálni a magyar alkotmányt.

Az osztrák császárság mindenható kancellárja, Metternich szerint Ausztriának új nagyhatalmi pozíciójában két választása volt: vagy teljesen egybeolvasztja a monarchia különböző alkotórészeit, vagy a különböző tartományokat és országokat egy jól szervezett központi irányítás alá helyezi, meghagyva mindegyiknek saját alkotmányát és közigazgatási rendszerét. A történelmi tapasztalat azt mutatta, hogy az első nem volt kivitelezhető. Ezt bizonyította II. József kudarcba fulladt kísérlete. Fennállt annak a veszélye ugyanis, ha a király mégis újra nagybátyja módszereihez folyamodna, úgy az csak erőszakosan, államcsínnyel lenne végrehajtható, ami a rendek részéről esetleg erőszakos ellenállásba torkollana. Ezt pedig mindenáron el kellett kerülni. Maradt egyértelműen a második változat.

Kérdés most már az, miképpen lehet a központi kormányzás hatalmát és erejét növelni a monarchia egyes részeinek összeolvasztása nélkül? Metternich szerint erős központi igazgatásra, és a hatóságok, a kormányzati szervek újjászervezésére van szükség, továbbá egy önálló pénzügyminisztérium felállítására, egy főkancelláriai hivatalra, mely alatt négy kancellária (cseh–morva–galíciai, osztrák, illír és itáliai) működne, és egy belügyminisztériumra. Mindezek a kormányzat egységét biztosítanák. A kancellárok az egyes tartományok és országok érdekeit képviselnék a belügyminisztériumban. Ezzel egyidejűleg meg lehetne szüntetni a magyar és erdélyi kancelláriát, mely az első lépés lenne a két ország fokozatos politikai és közigazgatási átalakításában.

A központi kormányzati szervek átszervezése már 1814-ben elkezdődött, amikor az 1809-ben felállított Államkonferencia kormányzati szerepét, hatáskörét és az Államtanáccsal való kapcsolatát újrászabályozták. (A konferencia a miniszteriális értekezlet nevet kapta, amely Zichy Károly gróf elnöklete alatt állt.) I. Ferenc Metternich tervét kisebb módosításokkal (1817) elfogadta: felállította a belügyminisztériumot, élére pedig Franz von Saurau grófot nevezte ki.

1815-től Ausztriának, a Szent Szövetség vezető hatalmaként nem volt arra szüksége, hogy belpolitikailag az előző években alkalmazott és jól bevált rendeleti úton történő kormányzati politikáján változtasson. Ezzel egyértelmű jelét adta annak, hogy nincs szüksége a rendekkel való együttműködésre. Amíg az előző időszakban az udvar magyarországi politikájában a rendi alkotmány látszólagos fenntartása mellett a hangsúly elsősorban a kormányzati politika megalapozására helyeződött, addig a következő több mint fél évtizedben a kormány részben ennek megszilárdítására, valamint a vármegyerendszer és a mögötte álló politikai-társadalmi erők megosztására, illetve gyengítésére koncentrált.

Az 1815–1821 közötti békés időszakban Ausztriának az évenként megszabott újonclétszámon kívül nem volt szüksége katonákra. A rendeket, illetve a vármegyéket nem is zaklatta ezzel. Annál inkább feszültségeket keltettek a birodalom romló pénzügyi viszonyai. Az 1813-ban bevezetett új pénzügyi intézkedések (anticipációs pénz kibocsátása) ellenére, az 1813. és 1814. évi háborúk, vala-

mint a bécsi kongresszus hatalmas kiadásai miatt a forgalomban lévő papírpénz mennyisége 684 millió forintra nőtt és jelentősen veszített értékéből. A kormány ismét arra kényszerült, hogy a pénzügyi helyzetet stabilizálja, amely az új pénzügyminiszter, Philipp von Stadion gróf nevével fémjelzett *Währungsreform* keretében valósult meg (1816–1824). Az 1816. június 1-jén kiadott devalvációs pátens a forgalomban lévő pénz értékét az 1811. évihez képest 40%-kal csökkentette, és elrendelte a papírpénz fokozatos beváltását egy új, bécsi érték szerint kibocsátott pénzre, az ezüstforint alapú konvenció forintra. (A pátens értelmében 1 új bankó 250 forint értékű papírpénzzel volt egyenlő.) A beváltást a kormány az 1816-ban létrehozott *Osztrák Nemzeti Bankra* bízta.

A Habsburg-kormányzat *Währungsreform*ját elsősorban az örökös tartományokban a jelentős tőkével rendelkező kereskedők és iparosok üdvözölték, és az udvar törekvéseit pozitívan ítélték meg. A Magyar Királyságban a reformtól, elsősorban a nagykereskedők és hitelezők, szintén pozitív előjelű változásokat reméltek. A *Hazai s Külföldi Tudósítások* a pénzügyi pátensben olyan intézkedést látott, amely megnyugvást hozhat a társadalom minden tagja számára: „Ki-ki állallátja belőle, hogy Fenséges Urunknak bölcsessége, s atyai gondolkodása oly utat választott, melyen hív alattvalói a papiospénznek becstelen terhétől megmenekednek, éspedig oly módon, hogy abban senki erőltetést ne szenvedjen.”

E reményteli várakozással ellentétben a vármegyék, szinte kivétel nélkül, tiltakozva és lehangoltan fogadták a pátens kibocsátását. Felháborodottan utasították vissza a pénzügyi kormányzat lépését, hogy ismételten leértékelte a papírpénzt és ezüstértékre váltotta át s csak 3/5 résznyi csökkentéssel váltotta be a bankócédulákat. Ez azt jelentette, hogy a 100 forint papírpénz értéke a kétszeri devalválás után nyolc forintra esett vissza. Az egykorú besúgói jelentésekben rendre az egyes vármegyék közgyűlésein uralkodó határozottan renitens szellemű, a pátent elítélő hangulatról esik szó. A legharcosabb vármegyék, így Nógrád, Bars, Heves, Zala, Trencsén és Hont úgy vélték: a pátent mindaddig nem lehet érvénybe léptetni a Magyar Királyságban, míg azt az ország törvényesen összehívott országgyűlése nem vitatja meg és szentesítésre nem küldi fel a királyhoz.

A vármegyék különösen sértőnek vélelmezték az 1816. június 1-jei pátensnek azt a kitételét, miszerint „a korona bányáinak jövedelmét, minek rendeltetését az ország rendjeinek kijelentett egyeztetése nélkül megmásítani nem lehet a sarkalatos törvények ellenében, egy magánbankintézetnek [azaz az *Osztrák Nemzeti Banknak*] munkálatai alapjául”, tehát a bankjegyek fedezetéül, lekötötték. A barsiak a vármegye egyik esküdtjének javaslatára nem szavazták meg a pátens nyilvános kihirdetését és az új bankjegyek kibocsátását s a papírpénz beváltását kizárólag a kereskedők és pénzemberek machinációjának, s érdekeik érvényesítésének tartották.

Pest-Pilis-Solt vármegye rendjei 1816. július 8-án, a vármegye közgyűlésének az uralkodóhoz intézett felterjesztésében ugyan hálás köszönetüket fejezték ki az udvarnak azon szándéka iránt, hogy a papírpénzt kivonja a forgalomból, vagy legalábbis csökkentse annak mennyiségét és helyébe „teljes értékű ércpénzt hozzon forgalomba” és ezen intézkedését „a magánosok vagyonának és

jogainak megkímélésével kívánja megtenni”, de sérelmezték – mint már oly sokszor 1800 és 1812 között –, hogy a pénzügyek szabályozását nem a Magyar Királyság alkotmányával és törvényeivel összhangban hajtotta végre, hangsúlyozva: „a kormánynak egyoldalú rendelkezése a sikert, melyet az ügy igényel, meg nem hozhatja”. Az uralkodó a pátens kibocsátásával továbbá megszegte azon 1812. augusztus 1-jén tett ígérését, hogy a pénzügyekben a következő országgyűlésig nem lesznek változások. Sérelmes a nemzetre nézve az is, hogy az egész monarchia pénzügyeinek intézését egy magánbankra bízta az udvar, mely a saját önös érdekeit tartva szem előtt a szabad pénzforgalommal összekötött kereskedelmet befolyásolhatja, illetve magától függővé teheti. S ez a korlátozásokon túlmenően egyúttal már-már azt vetítheti előre, hogy „ezen ország [tudniillik a Magyar Királyság], mely más tartományok javának már eddigelé is igazságtalanul alárendeltetett, a szabad és független állam minden előnyeitől megfosztassék”. A pénzügyek rendezésének érdekében kérték az királyt: hívja össze az országgyűlést, mely összeülésének határideje egyébként már rég lejárt.

A vármegye bástyái mögé visszavonult birtokos köz- és kisnemesség egy jelentős hányada egyébként, amely már az 1811. évi devalvációval jelentős veszteségeket könyvelhetett el. 1816-ban a pénz 40%-os leértékelésével eladósodott. Ez az eladósodott réteg (országosan körülbelül 18–22%) csak úgy menekülhetett meg a teljes csődtől, hogy birtokainak nagyobb hányadát eladta, zálogba adta vagy bérbe bocsátotta. Az árak emelkedésével – ami nemcsak a Habsburg Monarchia országaira volt jellemző, hanem az egész kontinensen permanens jelenség volt – a termelési költségek is nőttek, úgyhogy az 1815–1820/1822 közötti időszakban az eladósodás általánossá vált.

A lakosság túlnyomó többsége, alsóbb rétegei, a besúgói jelentések szerint, eleinte általában egykedvűen és fásultan fogadták az újabb pénzügyi manővert. Egy hónappal később azonban, midőn az alapvető élelmiszerek árai a magasba szöktek (példák: gabonaárak, húsárak egyik napról a másikra átlagosan 4–6, illetve 8–12 forinttal nőttek), a parasztság és a városi szegénység soraiban, különösen a gyenge gabonatermés-kilátásokkal rendelkező északi-északkeleti vármegyékben nyugtalanság lett úrrá, melyet tovább fokoztak azok a híresztelések, miszerint az új pénzen a kormányzat külföldről akar olcsóbb gabonát beszerezni. Különösen aggasztották az embereket a császárvárosból érkező, és jórészt elferdített vagy túlzó módon felnagyított hírek, melyek arról szóltak, hogy az 50 ezer forintnyi papírpénzért csak 5 ezret, s 100 millió forint helyett csupán 10 milliót váltanak majd be az országban forgalomban lévő mintegy 340 millió forintnyi bankcédulából (ez azt jelentette, hogy a teljes papírpénz-mennyiségnek mintegy a fele volt forgalomban a Magyar Királyságban).

Az alsóbb néprétegek terheit, félelmeit növelték a regionális és helyi hatóságok (vármegyék és városok) pénzügyi intézkedései, melyek burkoltan a pénzügyi pátens ellen irányultak, nevezetesen: a különböző helyi jellegű adókat már régóta nem szedték be és most, az új, nagyobb és biztosabb értékű bankjegyek kibocsátása után, visszamenőleg három évre az új pénzben kísérelték meg behajtani a pénzügyi követeléseket. Mindez a Tiszántúlon (Szabolcs és Szatmár), va-

lamint Sáros vármegyékben elszigetelt jellegű kisebb-nagyobb lázadásokhoz vezetett, melyek érdekes módon egyszerre irányultak – legalábbis a rendőrségi jelentések erre utalnak – a bécsi kormányzat és a helyi hatóságok ellen.

Az 1817-ben kitört gazdasági krízis Európában szintén folytonosan éreztette hatását. Ehhez járult még 1816–1817-ben a rossz időjárási viszonyok okozta felette gyenge termésátlag, és az árak gyors zuhanása. Ezzel egyidejűleg – a korábbi gabonabőség helyett – gabonaválság lépett fel: a magas gabonaárak idején nőtt a termelés, számosan elegendő tőke nélkül fejlesztették birtokaikat, többnyire kölcsönökhöz folyamodva. Szentkirályi László, Pest-Pilis-Solt vármegye első alispánja, akinek a vármegyében több helyen is voltak birtokai, és a napóleoni háború éveiben jelentős összegeket fektetett főleg a gabonatermesztésbe, 1818-ban – nem tudván eladni gabonáját, birtokainak fenntartása végett kölcsönök felvételére kényszerült, de az évi 24%-os kamatteher mellett sem tudott az általa igényelt hitelösszeghez (30 ezer forint) hozzájutni.

Kazinczy Ferenc is arról panaszkodott, hogy míg 1806-ban még nem volt probléma bármilyen összegű kölcsönt felvenni, addig 1821-ben – Szentkirályihoz hasonlóan – már nem tudott hitelt szerezni, de nem is volt nagyon érdemes hitelhez folyamodni, mivel „a jószág most be nem hozza a belé tett pénz kamatját”. Az 1820-as évek elejétől sokan feladták a gazdálkodást az azzal járó pénzügyi nehézségek és jövedelmezőtlenység miatt. Nem véletlenül írta Dessewffy József 1821-ben Kazinczy Ferencnek: „Ne gazdálkodjunk vénségünkre”, ugyanis „merő fáradságos haszontalanság olyan országban gazdálkodni, hol a békesség károsabb a gazdának, mint a háború; [...] ahol nincs szorgalmat elevenítő forgandó kapitális; ahol tetőtől aljig és tövig organisálva van az uzsora, és az antiszocializmus”. Dessewffy a gazdasági válságért és a hitelképtelenségért a kormányzatot okolta. Sok kortársa osztotta véleményét.

Az állam adósságállományának csökkentését a fenti intézkedéseken kívül a bécsi kormányzat az adókeret emelésével is szorgalmazta. Ennek érdekében egy úgynevezett alapadószabályozást rendelt el az örökös tartományokban (1817. december 23.), melyben kötelezte a hatóságokat a birtokok és egyéb ingatlanok (házak, épületek) felmérésére, értékük becslésére és annak megfelelő vagyonszálló kivetésére. Ezt – számítva a nemesség ellenállására – az udvar Magyarországon és Erdélyben meg sem kísérelte bevezetni.

A pénz stabilizálására irányuló törekvésekkel egyidejűleg az 1816-ban felállított pénzügyminisztérium tervet dolgozott ki a nagyobb állami bevételek érdekében. Ez egyet jelentett az adók felemelésével, melynek következtében a Magyar Királyságra és az Erdélyre eső adóterhek mintegy 30%-kal növekedtek, melyekhez járult még a só árának, mintegy 20%-os felemelése (1817-en és 1818-ban). Ez azt eredményezte, hogy az 1820. évi kimutatások szerint az osztrák örökös tartományok és a Magyar Királyság fele-fele (2,4 millió forint) arányban fizettek be adót az államkincstárba, a korábbi 2/3:1/3 befizetési arány helyett. Sőt, az 1820-as évek elején a rendek körében általános volt az a vélemény, miszerint Magyarország viszonylag több adót fizet be az államkincstárba, mint az örökös tartományok.

A pénzügyi helyzet stabilizálását célozta már korábban az a kormányzati intézkedés, mellyel a kormányzat lényegében a vármegyék pénzügyi önállóságát támada. Egy 1814-ben kiadott rendeletben, melynek célja az adófizetések rendjének szabályozása volt, utasították az alispánokat a vármegyei pénztárak gyakoribb felülvizsgálatára. A hadiadó egy részét ugyanis a vármegyék sokszor a saját céljakra, közigazgatásuk fenntartására használták fel.

A kormánynak szemet szűrt, hogy míg a házipénztárba korábban beszedett pénz a hadiadó 1/3-át vagy felét tette ki, 1811 és 1816 között meghaladta már a subsidium összegét. Ezért az 1817. március 4-én kibocsátott rendeletben arra kötelezték a vármegyéket, hogy a subsidiumot közvetlenül a hadipénztárba fizessék be, és megtiltották, hogy ebből a vármegyék valamilyen szükségletüket fedezzék. A rendelet egyúttal az alispánok feladatává tette a házipénztár gyakoribb ellenőrzését. Egy 1820. május 8-án kelt udvari rendeletben pedig arra utasították a vármegyéket, hogy a számvevőszéket minden évben tartsák meg, melynek során a számvevők kötelesek voltak az adószedők, a gyámtyák, vármegyei tisztviselők és a katonai biztosok számadásait tüzetesen megvizsgálni.

A pénzügyi/adózási rendeletekkel párhuzamosan, Bécs már 1814-ben megtette az első lépést arra, hogy a rendek fellegváraként számon tartott vármegyei belső működésébe, közigazgatásába is beavatkozzon. A kormány első ténykedése ezen a téren az volt, hogy felújította az adminisztrátori rendszert. A vármegyék élére központilag kirendelt főispánok mellett a vármegyék egy részének élére adminisztrátorokat, főispáni helytartókat állított. Adminisztrátorokká általában az udvarhoz hű elemeket neveztek ki, akik feltétlenül végrehajtották a kormány utasításait (különösen majd az 1821–1823. évi vármegyei mozgalom idején lesz fontos szerepük). (1812 és 1825 között a Magyar Királyság 52 vármegyéjéből 17 élén állt adminisztrátor vagy főispáni helytartó.)

A következő lépés az udvar részéről a községi élet szabályozása volt. Az 1815. október 30-án kiadott királyi rendeletben kötelezték a szolgabírókat arra, hogy a községeket gyakrabban keressék fel és az ottani községi előjárók tevékenységét ellenőrizzék. Más rendeletekkel az udvar a vármegyei igazságszolgáltatás megújítását szorgalmazta. A perek gyorsabb befejezése, s a perlekedések elhúzódásának megakadályozása érdekében megtiltották (1816 és 1818), hogy az állandó törvénykezés idején vármegyei gyűléseket és törvényszékeket tartsanak. Ezzel egyidejűleg felülvizsgáltatták a vármegyei büntető igazságszolgáltatást és a börtönrendszert is, a hiányosságok, visszásságok felszámolása végett. Egy 1820. évi pátensben pedig, mintegy korlátozva a vármegyei törvényszékek túlságosan is szigorú büntetéseit, meghatározták a testi fenyítésként kiszabott botütések számát.

Horváth Mihály és Ballagi Géza szerint az általunk tárgyalt időszakban a rendi érdekeket képviselő vármegyék, illetve a vármegyei közgyűlések voltak hivatva arra, hogy a magyarországi politikai élet fórumai legyenek, mintegy pótolva az országgyűlést. Valóban így volt?

Köztudott, hogy a 19. század első felében a Magyar Királyságban több mint 400 ezer nemest tartottak számon, azaz az egyes vármegyékben, a legkülönbö-

zőbb megoszlásban mindenhol több ezer nemes élt. Ezeknek, legalábbis a férfiaknak, bár joguk volt rá, de csak töredékük vett részt a vármegyei kis- (partikuláris) és közgyűléseken. Az armalisták, bocskoros és kisenemesek, márcsak az utazási és szállásköltségek, közlekedési nehézségek miatt sohasem, vagy csak nagyritkán képviseltették magukat a kongregációkon. A kisebb vármegyék (Túróc, Torna, Torontál, Bars, Hont) közgyűlésein a közgyűlési jegyzőkönyvek tanúságai szerint a 19. század elején átlag alig 30–40 ember jelent meg, hogy megvitassa a vármegye ügyeit és döntsön azokban. A kongregációkon nagy általánosságban az uralkodó vagy a helytartótanács által kibocsátott rendeletek ismertetése kapcsán foglalkoztak az országos ügyekkel (ezeket kötelező volt közzétenni), az esetek túlnyomó többségében a helyi, partikuláris problémák kerültek megtárgyalásra, illetve megvitásra.

Egy 1817-ben kiadott királyi rendelet a helyzet tarthatatlanságát látva, előírta: a főispánok által kinevezett fizetett táblabírák kötelesek voltak a vármegye-székhelyen lakni, hogy a halasztást nem tűrő királyi rendeleteket a két közgyűlés közötti időszakban végre tudják hajtani. Ez a rendelkezés már a vármegyék politikai autonómiája, illetve függetlensége ellen irányult, pontosabban: a nemesi kongregációk alatt, vagy azok szünetében tevékenykedő és a vármegyék jelentősebb, illetve hangadó köznemesesiből álló rész- vagy kisgyűlések megszüntetését célozta, jóllehet erre az intézkedésre – talán óvatos előrelátásból – nem került sor.

Ezzel az udvar mintegy leszűkíteni kívánta a vármegyei döntések bázisát és a vármegyékben a kormány által kinevezett főispánok révén saját híveinek számát szerette volna gyarapítani. Ez azonban nem járt sikerrel. Részint azért, mivel a fizetséget húzó táblabírák száma viszonylag alacsony volt, így szerepük a vármegye politikai életében és igazgatásában nem volt számottevő, részint pedig azért, mivel a vármegyék jelentős többsége a rendeletet nem volt hajlandó végrehajtani.

A fenti rendeleténél következményeiben sokkal nagyobb horderejűnek bizonyult az az 1818-ban foganatosított, és helytartótanácsi rendelet formájában 1819. február 16-án kibocsátott királyi rendelkezés, amely a vármegyei tisztújítások rendjét és lefolyását szabályozta: azaz a tisztújításokon (*restauratio*) az egyes vármegyei tisztviselőket nem közfelkiáltással (*conclamatio/acclamatio*), hanem személyenkénti szavazással, illetve a szavazatok összegyűjtésével és összeszámlálásával (*per collectionem et connumerationem singulorum votorum*) kellett megválasztani. Ezzel az udvarnak az elsődleges célja a tisztújításokon gyakori pártoskodások, pártviszályok nyomán keletkezett, sokszor tumultuózus, tettelegességig fajuló és erőszakos konfliktusok elkerülése, azaz a rend és nyugalom fenntartásának biztosítása volt. A rendelet másik célja az volt, hogy a vármegyei építőszékeket a törvényben előírt időben, azaz háromévenként tartsák meg. Ugyanis számos esetben előfordult, hogy egyes vármegyékben, elsősorban a főispánok nemtörődömsége miatt, akár egy évtizedig sem történt „tiszttartás”.

Ugyanakkor az udvarnak, nem kevés anyagi eszköz igénybevételével, nyílt célja volt, hogy az oppositionális nemességet kizárja a közügyek irányításából, és

az udvar érdekeit képviselő, illetve utasításait hív lojalitással végrehajtó vármegyei vezetőséget juttasson a tisztviselői székekbe. Ilyen, előre irányzott választásról írta kesernyés hangon Kazinczy Ferenc: „úgy kandidálni, hogy csak az választassék, akit a kandidáló [tudniillik a főispán] akar választani, világos elnyomás”. Az esetek többségében valóban a főispán akarata jutott érvényre, de olykor előfordult, hogy az általa kandidált személyek közül mégsem az udvarhoz lojális, hanem az ellenzékiként számon tartott másik jelöltet választották meg.

A votizációs rendelet megosztotta a rendeket, melyek egy része törvénytelennek tartotta azt, hangsúlyozván: az építészék lefolytatását már törvény biztosítja (1723:58. tc.). Ennél súlyosabb problémaként vetették fel, hogy a több ezer nemest számláló vármegyékben a fejenkénti szavazás túlságosan hosszú időt vesz igénybe, akár napokig is elhúzódhat. A megjelent nemesség többsége, főleg ha dologidőben került sor a restaurációs szék megtartására, csak az első napon, az első- és másodalispán megválasztásakor szavazott teljes létszámban, a következő napokon, midőn a többi vármegyei tisztségviselő választására került sor, egyre fogyott a választók száma, az utolsó napon pedig előfordult, hogy csupán pár tucat ember adta le már csak szavazatát.

Az egyénenkénti szavazással „szóhoz” jutottak a vármegye politikai életében közömbösen viselkedő, magukat addig a közügyektől távol tartó, vagy éppenséggel a középnemesség által távol tartott kismemesek, akik nagyobb csoportokban, sokszor az egyes politikai pártok, vagy egy-egy jelentősebb és tehetősebb köznemes toborzására, felhívó szavára, hangsúlyozottan nem politikai érdekből jelentek meg a tisztújításokon. A korrumpált vagy korrumpálható kismemesi elemek, nemcsak választójoguk jussán adták le voksaikat, hanem azért is, hogy pár napig jókat egyenek és igyanak. Azaz az új rendelettel legfeljebb az erőszakos jeleneteket lehetett kiiktatni a restaurációkon (néhány esetben azonban nem), és a rendet lehetett biztosítani, a korrumpálásokat, a korrupciókat, az előzetes pártoskodásokat, a szavazók „meggyőzését” megakadályozni nem.

Mindennek illusztrálására talán nem érdektelen felidézni egy, közvetlenül a rendelet közzététele után lezajlott választást, vagy legalábbis annak néhány mozzanatát, mégpedig Dessewffy József gróf tollából, aki 1820 elején aktívan részt vett Szabolcs vármegye tisztújító választásában. Az építészékre kilenc esztendő után került ismét sor a vármegyében, mely idő során Dessewffy szerint „elhatalmazza hát a magistrátusi sarc-iga”. „A votizáció úgy ment: hogy némely ugyanazon bocskoros egyszer a gypjű alatt, másszor pedig a szűr alatt votizált; némelyek, akik semmiféle járásban egy talpalatnyi földet sem bírnak, több járásokban is votizáltak. Többnyire a kállai nemesség restaurált. Egy kállai borbély azt mondta nekem: hogy Vaynak [az egyik jelöltnek] igen jó bora van, és megivott légyen abból egy fertály hordóval, hogy ő nagyságára, aki a kállai taksásoknak aranyhegyeket ígért, kétszer votizált. – E nem szabad, mondék. Igazán? Kérdé. Bizonyosan, felelék. No ezt nem tudtam, úgymond; mert én bizony őnagyságát úgy szeretem, hogy tizenötször is rá votizálnék, ha mindég hozzáférhettem volna.”

A józan gondolkodású nemések közé tartozó Dessewffy mélységesen elítélte a kormánynak az új restaurációs rendeletét, rámutatva annak anomáliáira,

különös tekintettel az építészékeket megelőző korteshadjáratokra, a szavazók megvesztegetésére, a választásokon a főispáni hatalom túlsúlyára: „Megmutatta a tapasztalás, hogy a votizáció el nem kerülteti a lármázást, nem a praktikákat, nem a megvesztegetéseket; hogy főispánok aktivitását megszorítja, hogy csupa traktéreket csinál belőlük, hogy egyetlenegy restauráció megemésztí kétszerte is esztendei fizetésüket, hogy ez a mód a restaurációk számát kevesíteni fogja, hogy megint egy más törvényt is meg kellene szegni, azt ti., hogy minden három esztendő múlva legyen tisztválasztás, vagy pedig csak igen hatalmas urak fognak főispánok lehetni.” Mint főúr különösen sérelmesnek találta a rendeletet, mivel a választási jog, véleménye szerint, egyenlővé teszi a mágnást a legalsó nemesi rétegekkel: „Ott, ahol herceg Eszterháznak csak annyi vótum van, mint a legutolsó bocskorosnak, a votizáció szisztémája et in theoria et in praxi merő képtelenség.”

A Desseffyhez hasonlóan gondolkodó, a tisztújítás visszásságait elítélő, józan gondolkodású ember kevés volt az országban. Sőt, éppen ellenkezőleg: a rendeletnek mintegy fittyet hányva, a vármegyék közül többen továbbra is a közfelkiáltással történő voksolással tartottak építészéket, és csak a helytartótanács és a kancellária nyomatékos felszólításaira voltak hajlandók az új rendnek megfelelően restaurálni. Nem véletlen, hogy a helytartótanács két évvel a rendelet közreadása után újabb, azonos tartalmú rendelet kiadására kényszerült. De ez sem segített: 1825–1826-ban ismételten intézkedéseket kellett foganatosítania a renitens vármegyékkel szemben, melyek részint közfelkiáltással, részint pedig a tisztviselők pusztá megerősítésével választották meg magisztrátusukat. Az 1825–1827. évi országgyűlésen pedig a rendek egyenesen sérelmeik közé iktatták a vármegyei restaurációk lefolytatásának ügyét, és a király, valamint a kormányzat ellenállását e kérdésben megtörve, keresztülvitték, hogy I. Ferenc 1827. szeptember 11-én kibocsátott restaurációs rendeletében a jelöltekre adandó fejenkénti szavazási forma mellett azoknak közfelkiáltással történő megválasztását is engedélyezte.

A nemesség, mely már az 1790–1812 közötti időben is erősen megosztott volt, vármegycéjébe szorulva vagy egyáltalában nem politizált, vagy ha mégis, úgy azt legfeljebb bizalmas baráti körben tette, s politikai nézeteit magánvéleményekben közölte, félve a cenzúrától és a besúgóktól.

Ennek ismeretében, beszélhetünk-e a tárgyalt időszakban rendi politizálásról? Aligha. Ennek okát részben magyarázhatjuk azzal, amire már Ballagi is rámutatott, tudniillik ebben a „sivár, kiválóbb politikusokban véghetetlenül szegény korban” nincs egy olyan vezető személyiség, aki valamiféle, a kormányzati politikával szembeni programot meg tudott volna fogalmazni, s aki útmutatást tudott volna adni az újításokra hajló és képes kortársak számára. De ha véletlenül akadt is volna ilyen, hiába kísérelte volna meg a megfogalmazott feladatokat megvalósítani, ugyanis „kevesen akadtak a rendi nemzet tagjai közül olyanok, akikre támaszkodhatott volna”.

De hol is kereste, illetve találta volna meg az ilyeneket? A főrendek körében? Ezek többsége Bécsben élt és a főbb kormányzati hivatalokban tevékeny-

kedett, vagy Pesten és Budán a magyarországi dikasztériumokban. Kapcsolatuk a társadalom többi rétegével alig volt. Országos ügyekben általánosságban aulikus magatartás volt rájuk jellemző, az udvar feléjük irányuló jóindulatának megtartása végett. Az ifjú Széchenyi István gróf a főnemesség egyik jellegzetes képviselőjének, báró Wenckheim Józsefnek (Arad és Krassó vármegye főispánjának, aki 1821–1824-ben királyi biztосként a Nógrád vármegyei mozgalom elfojtásában játszott kétes hírű szerepet) magyarságát és udvarhűségét a következő, nem éppen hízelgő szavakkal jellemezte: „Fiatal korától fogva ambiciózus ember volt. Kezdetben magyar. Ez nem sikerült. Most – udvari ember. Királynak lenni, vagy elveszni.”

Általános, és tegyük hozzá, igencsak leegyszerűsítő, általánosító vélemény volt ez a főnemesekről, elsősorban a köznemesi értelmiség körében. Jól tükrözi ezt az álláspontot Cserey Miklós erdélyi adminisztrátor 1813-ban kifejtett véleménye is az udvari arisztokráciáról: „Én az udvar párája között élőknek érzeményeiről, nevezetesen patriotizmusáról azt tartom, hogy nemigen lehet az éppen olyan, mint amilyennek lenni kellene: mert a pára csak azt engedi látni, ami erősen kitészik, ami tündöklék, a többit eltakarja.” Sőt, egyenesen a főnemességnek ez a része, a „mi tulajdon nagyjaink” „az okai” a nemzet lehanyaglásának. Csak kevesen vannak, akik valóban tesznek a hazáért és kultúrájának, nyelvének felemelkedéséért, úgymint Festetich György vagy Széchenyi Ferenc grófok.

A főnemességet rendre elmarasztaló köznemesek sem voltak ebben a tekintetben makulátlanok. A köznemesség erősen megosztott volt: a tehetségesebbje a kormányzéseknel volt alkalmazva, a másik része birtokát maga kezelte, gazdálkodott, kúriájában, vagy szegényesebb házában, falujában ült. A tehetősebbek a családi és helyi hagyományoknak megfelelően, rokoni szálakkal összefonódva hasonló módosabb nemesekkel, a vármegye tisztikarának tagjaiként a vármegyei közigazgatásban is tevékenykedtek. Vármegyénként elkülönültek egymástól, csak ritkán látogatták egymást, hacsaknem rokoni ismeretség miatt. Az év jeles ünnepein általában összejöttek jókat borozva, étkezve, anekdotázva. Hivatalnokokként persze rendre találkoztak a vármegyei kongregációkon, vagy a vármegyei bírósági fórumon. Pulszky Ferenc szavai találóak ebben a tekintetben a Sáros vármegyei nemességről: szerinte a vármegye nemescsaládjai mind „büszkék voltak származásukra, melynek sok ágra szakadt nemzetségeknek feldarabolt birtoka nem mindig felelt meg. Mindamellet fényűzés és vendégeskedés, táncvigalmak és kártyázás dívott e megyében, pedig nem egy ily régi család merült el pénzzavarokban, de gazdagabbaknak is voltak szegény rokonaik, kik a tisztválasztásoknál kerestek bármi szerény állomást [állást], melyben legalább háromévi úri szerepet játszhattak.”

Ez a nemesség, jóllehet panaszkodott, duzzogott gazdasági helyzete, politikai háttérbe szorítása, a rendi alkotmányt és a törvényességet sértő rendeletek miatt, de sohasem feledte, hogy összeegyeztesse a király iránti hűségét a nemzet iránti kötelességeivel. Ezt az uralkodó iránti feltétlenül lojális álláspontot képviselte 1813-ban az egykori jakobinus Kazinczy Ferenc is, hangsúlyozva: „midőn a fejedelem hadat izen vagy megtámadtatik, mi nem tehetjük össze kezeinket,

mert önmagunk bosszuljuk meg magunkat. De legyünk rajta, hogy törvényeink tiszteltessenek, és hogy a hazát rosszabbul ne adjuk által gyermekeinknek, mint atyáinktól vettük.”

A nemesség többségének álláspontja ebben az időszakban is általánosságban: tisztelet, engedelmesség és hűség a császárnak, egyúttal a rendi alkotmány szeretete és védelmezése, és végül a törvények elkerülhetetlen követése volt. Még az 1790–1812 közötti időszak legkiválóbb politikai egyéniségei (Vay Miklós, Felsőbüki Nagy Pál, Dessewffy József gróf stb.) is elhallgattatva vagy teljes visszavonultságban ezt az elvet követték. Jóllehet a vármegyei közéletben hallatták hangjukat, magánlevelezésükben, kisebb-nagyobb írásaikban olykor-olykor a kormányzati politikáról is kifejtették véleményüket, de befolyásuk még a helyi ügyekben is eléggé korlátozott volt, különös tekintettel arra, hogy a vármegyék túlnyomó többségében kormánypárti erők voltak túlsúlyban.

Mindazonáltal továbbra is ők voltak a köznemesség legintelligensebb, legműveltebb elemei. Felismerték a nemzet pallérozatlanságát, tudniillik azt, hogy csak kiművelt emberfők képzésével lehet az országot az európai műveltebb nemzetek mintájára fejleszteni. De milyen lehetősége van a boldogulásra és a politizálásra egyáltalában ennek köznemesei rétegnek – tette fel a kérdést 1823-ban az ifjú Széchenyi István gróf –, mire adják magukat az emberek Magyarországon, ahol nincs kereskedelem, ahol a közérdek az egyéni érdek miatt megvalósíthatatlan? Jogra vagy a közigazgatásra? „Oly országban, ahol a magyart rebellisnek tartják, és ehhez mérten kezelik, habár a király által szentesített törvények előtte szentek és végrehajtásukkal foglalkozik és örökdik tisztaságukon; oly országban, amelyben a hízelgő, az esküszegő, a hazaáruló hivatalra és jutalomra méltó, míg a törvénytisztelő üldözéseket szenved? Hogyan boldoguljon, mire adja tehát magát a vidéken élő ember, aki számára a földművelésen, gazdaságon és a törvényeken kívül semmi más tisztességes foglalkozás nem marad.”

A kiút, Széchenyi szerint, a művészek és tudósok képezése, akiket meg kell fizetni. Továbbá reformokat, újításokat kell bevezetni az országban. De ez még egyelőre lehetetlen, mivel az országban nincs kedv a foglalatoskodásra, azért van annyi bogaras, különönc magyar. A fő akadály azonban maga a fennálló rezsim és kormányzási mód: „De az osztrák császárság képes ezekre az újításokra? Egy egészséges testben minden jól működik – így egy egészséges országban (is). – De ahol nincs gazdagság, nincs kereskedelem stb., hanem előítélet – letargikus szunnyadás – pangás stb. Hiányzik a kormányzás és az országgyűlés. Ezért jó és ésszerű a politikánk. A régit megtartani. Az újításokat kerülni. Milyen nehéz azonban a vonalat megtalálni. – Gyakran földhözragadtak vagyunk, és félelemből nem merünk a fellegekbe emelkedni.”

Mindezen, Széchenyi által oly eklatánsan vázolt ellentmondásos politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok között mégis úgy tűnt, hogy a közel egy évtizede fennálló, a kormányzat és a rendek közötti változó intenzitású kapcsolat, az alkotmányosság fenntartásának látszatával, állandósul. A vármegyék aggódtak, elégedetlenkedtek, szép szólamokkal teletűzdelt feliratokban adva hangot nemtetszésüknek vagy fájdalomaiknak, de végül belenyugvással a megváltoztathatat-

lanba, végrehajtották a rendeleteket, még az alkotmányt sértőket is. A rendeknek joguk ugyan volt és éltek is vele minden alkalommal, hogy kifejezzék egyet nem értésüket, ellenérzéseiket, kérhették a törvénytelennek ítélt rendeletek visszavonását, de arra nem volt joguk, mivel az felségsértésnek minősült, hogy a rendeleteket ne hajtsák végre. Királyi szigorra, parancsokra, fenyegetődzésekre a többség azonnal visszavonult és beérte a pusztá felterjesztéssel és tiltakozással, s ezek után mindig meghajolt a királyi hatalom előtt. Bár az egykori közös ellenség, a francia forradalom és I. Napóleon már a múlté volt, de annak eszméi, antifeudális tendenciái, valamint a liberális ideák erőteljes terjedése Európa-szer- te, a különböző forradalmi jellegű mozgalmak 1820-ban és a következő évben, továbbá ezeknek hatása az új iránt fogékony társadalmi rétegek körében, óva- tosságra intették az udvart és a nemesi privilégiumait féltékenyen őrző, a kor- mányhoz hű, konzervatív erőket egyaránt.

Ennek a magatartásnak megfelelően 1820-ban az udvar és rendek közötti ellentéteknek, valamilyen, esetleges komolyabb szembenállásnak semmiféle jele nem volt tapasztalható. A jelzett év szeptemberében az egykori vélt vagy valós sérelmeiket is félretolva, a vármegyék – alattvalói lojalitásuk jeléül – egymással versengve egyenként küldték hódoló küldöttségeiket a Pest-Pilis-Solt vármegyé- ben tartott hadgyakorlatra érkezett királyhoz és bécsi kíséretéhez. A királynak Pest városa magisztrátusa előtt tartott beszéde, melyben az itáliai Habsburg-el- lenes mozgalmak kapcsán új, a monarchiát és Európát fenyegető veszélyekre hívta fel a figyelmet („az egész világ megbolondult és ábrándos alkotmányokat hajhász”) óriási sikert aratott, főleg a főnemesség körében.

Ez mintegy megerősítette a troppai konferenciára induló uralkodót addigi abszolutisztikus politikájában, hogy tudniillik a magyar rendeket minden „dusz- zogásuk” ellenére felsorakozni látta maga mögött. A király 1820-ban lényegében visszatért a rendekkel kapcsolatos, 1808-as hangvételhez, amikor a rendeket ma- gyságuk megtartására szólította fel, azaz maradjanak a rendi alkotmány által megszabott élet keretei között. Az új politikai helyzetben ismételten ennek szem- előtt tartását tekintette a helyes és mértékadó normának, kiegészítve azzal, hogy maga is ennek megerősítésén és tovább folytatásán fáradozik: „Ti tartjátok meg érintetlenül azt, amit ősseitektől örököltetek, s szeressétek azt és én is szeretni fogom, megtartom és utódaimra áthagyományozom.” Az uralkodói biztató sza- vakról és ígéretekről azonban, melyeket a rendek többsége lelkesen ünnepelt, csakhamar megbizonyosodott, hogy azok nem mások, mint üres frázisok. A király továbbra is kitartott a rendeleti kormányzás mellett, és csak látszatra őrizte meg a magyar rendi alkotmányt.

1821-ben, miután Bécs levette az európai forradalmi mozgalmakat és meg- szilárdította hatalmi pozícióit Európában, a kormányzat úgy vélte: a rendeleti kormányzás, az országgyűlés össze nem hívása és a vármegyei közigazgatás gyen- gítése, a vármegyei rendek megosztása elegendő ahhoz, hogy újult erővel ér- vényesítse saját érdekeit az államélet két igen fontos, ha nem legfontosabb te- rületén: a hadügyben és a pénzügyekben, azaz az újoncmegajánlásban és az adópolitikában.

A király 1821. május 4-én Troppauban kiadott rendeletében az 1813-ban és 1815-ben rendeleti úton kiállított 90 000 újonc 30 000, majd 28 000 főre módosított hátralékban maradt kiállítását követelte a rendektől. 1822. augusztus 13-án Veronában kelt pátensében pedig az 1811–1812. évi országgyűlésen váltó-cédulában megajánlott adóösszegnek ezüstpénzben történő megfizetésére szólított fel. Bár az ezüstpénz és a papírpénz értékaránya akkorra már stabilizálódott, ez az 1812. évi adóösszeghez képest két és félszeres volt. Még úgy is, hogy a kormány az adót félmillió forinttal csökkentette.

A rendeletek jogi szempontból egyik esetben sem voltak törvényellenesnek tekinthetők. Az adót mindig ezüstpénzben ajánlották meg és hajtották be. József nádor és a kancellár, Koháry Ferenc herceg mégis intették az udvart, hogy illessze az alkotmányos keretek közé mindkét rendeletet, figyelmeztetve azok súlyos következményeire. I. Ferenc és kormányzata azonban figyelmen kívül hagyta a két közjogi méltóság feliratait, és úgy határozott, hogy az erő politikájára hagyatkozva, akár erőszakkal is végrehajtatja a pátenseket.

Hogyan fogadták most már a vármegyék a rendeleteket? Felirataikban szinte kivétel nélkül vitatták azok jogosultságát és érvényét. Érveléseikben már nem jogi és alkotmányos érvek és ellenérvek voltak a döntők, hanem inkább politikaiak. A feliratok túlnyomó többsége azonban a rendeletek törvénytelen voltát ítélte el, mivel mindkettőt az országgyűlés hozzájárulása nélkül bocsátotta ki az uralkodó. Az előbbi esetében továbbá azt is sérelmezték, hogy noha nincs háborús veszély, az újoncozást mégis elrendelték. Mindkét rendelet esetében viszont egyöntetű ellenérvet hoztak fel, nevezetesen az adózó nép képességének teljes kimerülését. Bár a vármegyék mindegyike tiltakozott a rendeletek ellen, fellépésük nem volt egységes: magyarázható ez bizonyára a kormányhoz közel álló vármegyék konzervatív magatartásával, melyek megelégedtek a pusztá tiltakozással. Jellemző például Pest-Pilis-Solt vármegye rendjeinek álláspontja: a királyhoz intézett felirataikban a tiltakozás dacára mindent meg kívánnak adni, de sohasem felejtik el külön hangsúlyozni: a királyi rendeletek alkotmány sértők és törvényellenesek. Ezzel ki is merült számukra a vis inertiae fogalma.

Hasonló volt a helyzet a vármegyék többségében. Az országban 41 vármegye nyújtott be panaszt a rendeletek ellen, közülük 15 az első királyi dorgáló leirat után azonnal kész volt teljesíteni az udvar akaratát. A király újabb leiratára sem volt hajlandó végrehajtani az újoncozást elrendelő pátensben rögzített utasításokat 26 vármegye. Az adórendelet végrehajtását két királyi leirat után 19 vármegye tagadta meg. Újabb felsőbb utasításra a rekrutálási rendeletet 19, az adórendeletet további 9 teljesítette. 1822 őszére még mindig maradt 8 vármegye (Trencsén, Nyitra, Bars, Nógrád, Zemplén, Sopron, Zala, Veszprém), melyek mindkét ügyben, míg 4 vármegye (Varasd, Vas, Komárom és Ung) csak az adózás ügyében tanúsított továbbra is makacs ellenállást. E vármegyék közül az 1825–1827. évi országgyűlésen többen is felvetették: vajon az azonnal meghunyászkodó vármegyék nem érdemelnek-e ugyanúgy büntetést, mint a kormány által kirendelt királyi biztosok, akikkel az udvar végrehajtatja rendeleteit.

Mivel a király és az udvar újabb rendre utasító, regulázó leiratokkal sem tudta az ellenálló vármegyéket megtörni, 1823 januárjától kezdve karhatalmat, katonaságot vezényelt ki az egyes vármegyék központjaiba és királyi biztosokat nevezett ki a korábbi rend helyreállítása érdekében. Tiltakozásul Bars vármegye tisztviselői lemondtak hivatalaikról, hogy ne hajtsák végre a királyi biztos utasításait. Nógrád vármegye rendjei 1823. szeptember elején országos felhívást tettek közzé, melyben a rendeletek teljesítésének határozott megtagadását kérték és egységes fellépést az országgyűlés összehívásának követelése érdekében. Az uralkodó több helyen betiltotta a vármegyei közgyűlések tartását, másutt az ellenálló tisztviselőket, királyi parancsra, a kinevezett királyi biztos katonasággal hurcoltatta el vagy börtönbe vettette. Az egyes vármegyék közötti információk terjedésének megakadályozására, II. József módszeréhez folyamodva, megtiltották a vármegyék egymás közötti levelezését.

Végül 1823 második felére az udvarnak mindenhol sikerült megtörni a rendi rezisztenciát és helyreállítani a korábbi rendet. A király az ellenállás vezetőinek mindenhol szigorú büntetéseket helyezett kilátásba: többek között eltiltotta őket attól, hogy a vármegyei magisztrátusi választásokon jelöltsék magukat, azaz kizárta őket a vármegye politikai közéletéből. A vármegyéket azonban nem tudta megbüntetni. Tulajdonképpen milyen alapon tehetne volna ezt az udvar? Az ellenállás ugyanis nem merítette ki például a felségsértés fogalmát. Maga a királyi jogügyigazgató, akit a király arra utasított, hogy dolgozzon ki egy tervezetet, melynek alapján a végsőkig ellenálló vármegyékre büntetéseket lehetne kiszabni, nem talált megfelelő törvénycikkelyt erre a magyar törvénytárban.

Az udvar válasza tehát 1824 elején nem lehetett más, mint 1790-ben: csak a kompromisszum. Nem büntetni mindenáron, inkább a megnyerhetőket fenyegetéssel és ígéretésekkel (például Bars vármegye jegyzőjét, Plaththy Mihályt) leszerelni, kitüntetni, beemelni az államapparátusba. Az ellenállók pedig úgy voltak ellenzékiek, hogy közben állandóan fenntartották a király iránti feltétlen lojalitásukat és engedelmességüket. Bécs leállította az újoncozást és ígéretet tett arra, hogy az adók megfizetését az eredetileg is meghatározott két éven túlmenően nem fogja erőltetni, s nem fogja elutasítani az országgyűlés összehívását célzó rendi feliratokat. Egyidejűleg mérsékelte a Magyar Királyságot sújtó kiviteli vámokat. Időközben újabb gesztust gyakorolt a rendek felé: 1822-ben visszacsatolta Fiumét a Magyar Királysághoz. Mindazonáltal mindkét fél fenntartotta álláspontjait. A kiélezett helyzetből a kiútnak a II. Lipót-féle megoldás kínálkozott. De ehhez közel két évet kellett még várni. A kabineti kormányzás bástyái tartották magukat, és Dessewffy 1820-beli óhaja, miszerint Ausztriának „belé is fog abba törni a fejszéje”, egyelőre csak merő képzelgés maradt.

Grünwald Béla a rendi jogok és érdekek megsértése miatt a II. József alatti vármegyei ellenálláshoz hasonlította az 1821–1823. évi vármegyei mozgalmakat, de hangsúlyozta: sem az 1780-as évekbeli, sem a jó emberöltővel későbbi ellenállás nem fedezhető fel „magasabb politikai érdekek és eszmék vitatása”. Igazat adhatunk a történetírónak: a vármegyei vis inertiae mozgalom elsősorban a rendi alkotmány, a nemesség alkotmányos jogainak védelmezésére irányult.

Sajnálatos módon, még a legradikálisabb és legkitartóbb vármegyéknek (Nógrád, Bars, Zemplén, Veszprém, Vas, Sopron) sem voltak határozott politikai vagy ideológiai, esetleg társadalmi elképzeléseik, melyeket szembeállíthattak volna az udvar abszolutista politikájával.

A mozgalom kizárólagos érvennyel csupán a rendi alkotmány védelmére nézve számított sikeresnek. Az ellenállás heves jelenetei kívánatosá tették a kormány számára, hogy a jövőben tartózkodjon hasonló dolgok provokálásától. Erre már csak azért sem volt szüksége, mert a rendek nem újítást, hanem a régi rend fenntartását, a király és a rendek között valaha fennállt kompromisszumot akarták. Platthy Mihály, az egyik legradikálisabb vármegye, Bars jegyzője a vármegyei tisztviselőkkel szemben alkalmazott erőszakos fellépésekben pusztán a nemesi jogok megsértését látta. A királyhoz felterjesztett panaszában is nem a királyt és politikáját tette szóvá, hanem a gonosz tanácsosokat panaszolta be I. Ferencnek, akik szerinte mind az uralkodó dinasztiára, mind a trónokra veszélyesek, ugyanis megzavarják a király és a nemzet közti hagyományosan jó viszonyt.

A rendi ellenállás azonban tanulságokkal szolgált az udvar számára, tudniillik, hogy bár időlegesen háttérbe lehet szorítani a rendeket, vagy legfőbb politikai fórumaikat (így például az országgyűlést) ki lehet kapcsolni a kormányzás során, sőt az abszolutizmust támogató konzervatív erőkből támaszt lehet teremteni, de a korábbi politika már nem folytatható. Már csak azért sem, mert már létezett és készülődött a háttérben egy, az 1790-es években vagy a 1800-as évek elején született és az elmúlt két-két és fél évtizedben felnőtt, másképpen gondolkodó új generáció, amelyet már nem lehetett úgy kezelni, mint a régi ellenzék.

Mindez azonban nem jelezte még azt, hogy új korszak következik be a Magyar Királyságban. Ehhez egy karizmatikus vezetőre volt szükség, aki rádöbent a országot elmaradottságára, parlagiasságára, és képes utat mutatni neki. A történetíró Horvát István már 1809-ben ennek a kívánságnak adott hangot a korabeli magyarországi politikai és társadalmi állapotokat ostorozva: „Mikor támadnak közöttünk valóban nagy emberek, kik csak úgy kívánandják a király javát előmozdítani, ha az megegyez a nemzet javával? Állapotunk mostan a nagyságtól igen messze vagyunk. Csak tengődünk, nem virágzunk. Igen nagy változtatások kívántatnának reánk nézve, úgy de ki legyen az a nagy változtató? Reméljük mindazonáltal, ha még soká kell is reménylenünk, ott boldogulhatunk talán, hol nem is gondolnók.” Ez a „nagy változtató” Széchenyi István gróf személyében érkezik el, aki a politikai-gazdasági és társadalmi reformok szükség-szerűségét szintén magukévé tevő új „reformnemzedék” képviselőivel együtt nemcsak elindítja a küzdelmet az ország felemelkedéséért és átalakulásáért, hanem végig is viszi.

Felhasznált források és szakirodalom

1) Nyomtatásban kiadott kútfők

- Baldacci, Anton Freiherr von*: Über die inneren Zustände Österreichs. Ein Denkschrift aus dem Jahre 1846. Hrsg. und eingeleitet von Franz Xaver von Krones. Wien, 1899.
- Gróf Desseffy József és Kazinczy Ferenc* bizodalmas levelezése 1793–1831. I–III. Kiadta: Kazinczy Gábor, Pest, 1860–1864.
- Gentz, Friedrich von*: Aus der alten Registratur der Staatskanzlei: Briefe politischen Inhalts aus den Jahren 1799–1827. Wien, 1870.
- Palatin Josephs Schriften. IV. 1809–1813. Zusammengestellt und kommentiert von Sándor Domanovszky, herausgegeben und eingeleitet von Ferenc Glatz. Bp. 1991. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris)
- Kazinczy Ferenc* levelezése. VII–XVIII. Közzéteszi: Váczy János. Bp. 1893–1905. Aus Metternich's nachgelassenenen Papieren. Hrsg. von dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich-Winneburg. Geordnet und zusammengestellt von Alfons v. Klinkowström. II. Friedens-Aera 1816–1848. 1–2. Wien, 1881. (Aus Metternich's nachgelassenenen Papieren 3.)
- Felséges első Ferenc ausztriai császár, Magyar-, és Csehország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, Kisasszony havának 25-dik napjára rendeltetett magyar országgyűlésének jegyzőkönyve [...]. Pozsonyban, 1811–1812.

2) Monográfiák

- Andics Erzsébet*: Metternich és Magyarország. Bp. 1975.
- Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora 1815-től 1847-ig. Bp. 1888. (A magyar nemzet története IX.)
- Adolf Beer*: Die Finanzen Österreichs im 19. Jahrhundert. Wien, 1877.
- Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978.
- Bibl, Viktor*: Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe. Wien–Berlin–Leipzig–München, 1922.
- Bibl, Viktor*: Metternich. Wien, 1936.
- Büky József*: Ausztria papírpénz-kibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1937.
- Csáky, Moritz*: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien, 1981. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 10.)
- Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.
- Csorba László–Velkey Ferenc*: Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen, 1998.
- Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I–II. Bp. 1944.
- Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780–1845. Bp. 1948.
- Ferdinándy Géza*: A rendi elemek a magyar alkotmányban. Bp. 1907.
- Fessler, Dr. I. A.*: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. X. Leipzig, 1825.

- Galgóczy Károly*: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiaja. Történelmi, föld- s természetrajzi, közhatósági, társadalmi, nemzetgazdasági, régi és új kori leírás. Bp. 1876.
- Grünwald Béla*: A régi Magyarország 1711–1825. Szerkesztette és a jegyzeteket kiegészítette: Poór János. Az utószót írta: Pók Attila. Bp. 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok)
- Gustermann, Anton Wilhelm*: Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungern. I–II. Wien, 1811.
- Hauer, Josef Ritter von*: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen. Wien, 1848.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. V. Bp. 1936. (2. kiadás.)
- Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I. Genf, 1864.
- Horváth Mihály*: A vármegyék szereplése nemzetünk életében. Pest, 1868.
- Horváth Mihály*: Magyarország történelme. VIII. Bp. 1873. (Az új dolgozat 2., bővített kiadása.)
- Kautz Gyula*: A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon. Bp. 1911.
- Kecskeméti, Károly*: La Hongrie et le reformisme liberal. Problemes politiques et sociaux (1790–1848). Roma, 1989. (Fonti e studii di Storia moderna e contemporanea I.)
- Krones, Xaver Franz von*: Zur Geschichte Österreichs im Zeitalter der französischen Kriege und der Restauration 1792–1816. Mit besonderer Rücksicht auf das Berufsleben des Staatsmannes Freiherrn Anton von Baldacci. Gotha, 1886.
- Krones, Xaver Franz von*: Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren 1810–1812 und 1813–1815. I. Zeitgeschichtliche Studie. Aus den Tagebüchern Erz. Johanns von Österreich 1810–1815. II. Hormayers Lebensgang bis 1816 und seine Briefe an den Vorgenannten 1813–1816. Innsbruck, 1892.
- Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula. Szerk. Vörös Károly. I. Bp. 1980. (Magyarország története tíz kötetben 5/1.)
- Magyarország újabb kori történelme. 1815-től 1892-ig. Átdolgozva s a Provisorium és Erdély történetével bővítve kiadta: Szabó Ferenc. I. Nagybecskerek, 1893. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár LVI.)
- Mocsáry Lajos*: A magyar társasélet. Pest, 1853.
- Palugyay Imre, ifj.*: Megyerendszer hajdan és most. I–IV. Pest, 1844.
- Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. Bp. 2003.
- Raudnitz, Joseph*: Das österreichische Staatspapiergeld und die privilegierte Nationalbank. I. 1762 bis 1820. Wien, 1917.
- Révész, László*: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. München, 1968.
- Rössler, Hellmuth*: Graf Johann Stadion, Napolcons deutscher Gegner. I–II. Wien–München, 1966.
- Sipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. 1995.
- Srbik, Heinrich von*: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. I. München, 1925.
- Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. 1918.
19. századi magyar történelem. 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. 1998.
- Vörös Károly*: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Bp. 1958. (Irodalomtörténeti Füzetek 17.)
- Wertheimer Ede*: Az 1811/12-iki országgyűlés története. Bp. 1899.

3) Tanulmányok

- Dominkovits Péter*: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. *Századok* 139(2005) 855–888.
- Miskolczy Ambrus*: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”) *Actas* 20(2005) 1–2. sz. 160–212.
- Molnár András*: Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. *Levéltári Szemle* 39(1989) 3. sz. 18–30.
- Molnár András*: Zala megye közigazgatása 1790–1849. In: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) 61–79.
- Molnár András*: Zala vármegye rendi ellenállása az 1820-as években. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilesik György. Szombathely, 2003. 385–400.
- Pap József*: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam...”!? A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig. (Borsod, Csanád és Somogy vármegye). *Actas* 2000. 1–2. sz. 159–183.

ISTVÁN SOÓS

THE HABSBURG GOVERNMENT AND THE HUNGARIAN ESTATES
BETWEEN 1812 AND 1825

The paper treats a slightly ignored period of Hungarian history, when the Diet was not convoked (1812–1825), with special regard to the changing intensity of relations between the Habsburg government and the Hungarian estates. Hungarian historiography refers to the related years as the time of “political stagnation”. After the dissolution of the Diet of 1811/1812, the imperial court of Vienna adapted that political system of governing in Hungary which had already been implemented in the hereditary provinces of the Austrian Empire: the country was governed by decrees and letters patent without the activity of the Hungarian estates and their primary political forum, i.e. without the Diet. Nevertheless, in order to avoid the resistance of the estates, Emperor Francis I and his cabinet did not abrogate the several years old Hungarian constitution. Due to edictal legislation, the royal court succeeded in implementing the Austrian financial, fiscal and administrative policies in Hungary. The number of paper-money put into circulation was first increased, and then it was drastically devaluated, this way the money value was stabilized by the beginning of the 1820’s. The strict levy of taxes and the assessment of new taxes advanced the decrease of the range of state budget deficiency. In order to make the county administration more effective, several new decrees were introduced with regard to the new order of holding a general assembly and re-election of officials, county jurisdiction, improving the circumstances at jails and the conditions of prisoners etc. Although the estates used every means to protect their political, economic, constitutional rights and privileges, their resistance – with rare exception – broke under the unswerving and resolute governing policy. The most reasonable explanation for the end of their resistance is the lack of a uniform attitude in opposition with the court. Furthermore, they did not even work out plans to change the political, social and economic systems of the period, because it would have

been inconsistent with their feudal conceptions and it would have indicated the giving up of their centuries-old privileges. The royal court profited from the passivity of the estates and it could easily ward off the attacks of the counties started for protecting the feudal constitution and their rights. The new decrees on recruiting and levy of taxes issued in 1821 integrated first the estates, the royal court seemed to be forced to relinquish its edictal legislation. Nevertheless, due to the forceful actions, the estates – except for eight counties – executed the orders. By the end of 1823, by the help of royal commissioners and the army, public order had been redressed. On the other hand, Vienna had to recognise that it was not possible to maintain edictal legislation for long, thus returning to constitutional governing became unavoidable by 1825.

Litván György (1929–2006) műveinek bibliográfiája

1955

A bögötei reformiskola. *Természet és Társadalom* 114(1955) 12. sz. 748–749. l.
Szabó Ervin politikai tevékenységéről. *A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője* 1(1955) 3. sz. 60–79. l.

1956

Magyarország gyáripára a dualizmus korában. [Ismertetés Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp. 1954. Szikra, és Berend Iván – Ránki György: Magyarország gyáripára 1900–1914. Bp. 1955. Szikra. könyveiről.] *Párttörténeti Közlemények* 2(1956) 1. sz. 149–152. l.

1958

Szabó Ervin válogatott írásai. Szerk. R. Török Piroska. [Szerk. – –.] Bp. 1958. MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Kossuth, 508 l., 1 t. ill.

1964

A béke, vagy a fasizmussal kötött béke pápája? *Világosság* 5(1964) 6. sz. 374–379. l. [L. Gy. monogrammal.]

Hobsbawm, E[ric] J[ohn]: *A forradalmak kora (1789–1848).* Ford. – –. Névmutató: H. Haraszi Éva. Bp. 1964. Kossuth, 372 l., 17 t., 3 térk.

Miért hallgatott a pápa? A Hochhuth-csata. [Rolf Hochhuth: Der Stellvertreter (A helytartó) című drámájának nyugat-európai fogadtatásáról.] *Világosság* 5(1964) 1. sz. 54–60. l.

Szabó Ervin nemzetközi kapcsolatai – levélhagyatéka tükrében. *Történelmi Szemle* 7(1964) 1. sz. 26–63. l.

1965

Couland, Jacques: *Az arab világ.* Ford. – –. Bp. 1965. Kossuth, 177 l., 1 térk.

Gimnazisták etikai nézetei és a valláserkölc. *Világosság* 6(1965) 3. sz. 154–162. l.
Tellér Gyulával közösen.

Mai gimnazisták etikai nézetei. 1–2. rész. *Világosság* 6(1965) 6. sz. 366–371. l.;
7–8. sz. 475–481. l. Tellér Gyulával közösen.

1966

Dutt, R[ajani] Palme: *Az internacionálé.* Ford. – –. Bp. 1966. Kossuth, 397 l.

1967

Nkrumah, Kwame: *Neokolonializmus. Az imperializmus utolsó szakasza*. Ford. – –. Bev. Sík Endre. Bp. 1967. Kossuth, 281 l.

1968

A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján. *Történelmi Szemle* 11(1968) 4. sz. 401–427. l.

Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada 1603–1714*. Ford. – –. Jegyz. és névmutató: Makkai László. Bp. 1968. Kossuth, 282 l.

Károlyi Mihály: *Az új Magyarorszáért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Egy egész világ ellen. Károlyi Mihály 1921–22-ben írt emlékiratainak [...] 2. kötet.* Vál., szerk. és jegyz. – –. Bp. 1968. Magvető, 557 l.

Egy kivételes jellem próbatételei. [Károlyi Mihályról.] *Budapest* 6(1968) 10. sz. 12–15. l.

Kommunista nagygyűlés a Vigadóban (1919. január 10.). *Budapest* 6(1968) 11. sz. 14–15. l.

Pritt, D[enis] N[owell]: *Világjáró védőügyvéd*. Ford. – –. Bp. 1968. Kossuth, 273 l.

Szabó Ervin 1918-ban. *Budapest* 6(1968) 2. sz. 9–11. l.

Történelmi palackposta. Bírói különvélemény Károlyi Mihály hűtlenségi perében. *Magyar Nemzet* 24(1968) július 14. (164. sz.) 8. l.

1969

Manipuláció. A tudatiparról. Főszerk. Günter Heyden. Írta Dieter Bergner et al. Ford. – –. Bp. 1969. Kossuth, 182 l.

Még egyszer Károlyi Mihály lemondásáról. *Népszabadság* 27(1969) október 5. (232. sz.) Vasárnapi mell. 7. l.

Woddis, Jack: *Mi a neokolonializmus?* Ford. – –. Bp. 1969. Kossuth, 133, [3] l.

1970

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt. *Folyóiratok 1900–1919. (Huszonegyedik Század, A Munka Szemléje, Szabadgondolat)*. Összeáll. – – és Remete László. Bp. 1970. MTA Szociológiai Kutatócsoport – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 547 l.

Rochet, Waldeck: *A Francia Kommunista Párt jövője*. Ford. – –. Bp. 1970. Kossuth, 156 l.

1971

Guérin, Alain: *A hidegháború martalócai*. Ford. – –. Bp. 1971. Kossuth, 286 l.

1972

Apáink válaszutja. Tallózás a Szabadgondolat 1918–1919-es számaiban. *Új Írás* 12(1972) 3. sz. 109–117. l.

Boulnois, Luce: *A selyemút*. Ford. –. Bp. 1972. Kossuth, 200 l., 8 t. /Univerzum könyvtár./

1973

Az első világháború és az 1918–19-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban. *Történelmi Szemle* 16(1973) 1–2. sz. 265–272. l.

Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog 1873–1920. *Valóság* 16(1973) 8. sz. 32–42. l.

A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. 1–2. köt. Vál. és bev. – és Szűcs László. Bp. 1973. Gondolat, 585, 581 l. /Társadalomtudományi könyvtár./

1974

Egy ismeretlen Lukács György-levél. Akció az 1920-as népbiztos per vádlottainak megmentésére. Ford. és bev. –. *Kritika* 3(1974) 3. sz. 16–17. l.

Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Bev. Hanák Péter. Jegyz. –. Bp. 1974. Akadémiai, 195 l., 3 t.

Két adalék az 1914-es Új Magyar Szemle előtörténetéhez. *Irodalomtörténet* 6(1974) 1. sz. 149–160. l.

Magyar munkásszociográfiák, 1888–1945. Szerk. és bev. –. Közrem. Dávid János, Lackó Miklós. Jegyz. Várady Géza. Bp. 1974. Kossuth, 446, [5] l.

Szabó Ervin. Bp. 1974. Akadémiai, 274, [3] l., 1 t. /Életek és korok, [20.]

1975

Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből. *Történelmi Szemle* 18(1975) 2–3. sz. 175–210. l.

Documents des relations Franco–Hongroises des années 1917–1919. Publ. et intr. –. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21(1975) 1–2. sz. 183–207. l.

Jászi Oszkár születésének századik évfordulója. *Népszabadság* 33(1975) március 1. (51. sz.) 6–7. l.

Jászi Oszkár születésének 100. évfordulóján. [Előadás a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiumában.] In: *Jászi Oszkár*. Összeáll. Urbán László. 1975. Szamizdat kiadás.

Károlyi Mihály egyénisége. *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 24(1975) 2–3. sz. 288–293. l.

Károlyi Mihály egyénisége. *Világosság* 16(1975) 5. sz. 259–261. l.

Károlyi Mihály és nővére levelezéséből. Közread. és bev. –. *Új Írás* 15(1975) 2. sz. 74–90. l.

Károlyi Mihály példája. *Magyar Nemzet* 31(1975) március 4. (53. sz.) 5. l.

Magyar gondolat, szabad gondolat. Progresszió és nemzeti törekvések a század eleji Magyarországon. *Valóság* 18(1975) 3. sz. 11–26. l.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 2. köt. *Folyóiratok 1900–1919*. (Egyéb folyóiratok.) Összeáll. – és Remete László. Bp. 1975. MTA Szociológiai Kutatócsoport – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, XVIII, 647 l.

1976

Károlyi Mihály egyénisége. In: *Emlékezés Károlyi Mihályra*. Szerk. Stier Miklós. Bp. 1976. Akadémiai, 63–68. l.

1977

Documents of a Friendship. From the Correspondence of Mihály Károlyi and Oscar Jászi. *East Central Europe* 4(1977) 2. sz. 111–146. l.

A holnap zászlóhordozója. Emlékezés Szabó Ervinre. Összeáll. – –. *Új Tükör* 14(1977) augusztus 21. (34. sz.) 14–16. l.

Jászi Oszkár, a magyar progresszió és a nemzet. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Endre, Nyíri János Kristóf. Bp. 1977. Kossuth, 85–120. l.

Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bev. Károlyi Mihályné. Ford. – –. Bp. 1977. Magvető, 484 l. /Tények és tanúk./

Mihály Károlyi et la France. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23(1977) 1–2. sz. 133–150. l.

Pulszky Ágost két magyar reformnemzedék között. *Szociológia* 6(1977) 2. sz. 202–206. l.

Somló Bódog munkássága. *Szociológia* 6(1977) 4. sz. 503–507. l.

Szabó Ervin, 1877–1918. Bev. – –. Bp. 1977. TIT, 49 l. /Történelmi füzetek, 3–1977./

Szabó Ervin: *Hol az igazság?* Vál., szerk. és jegyz. Remete László. Bev. – –. Bp. 1977. Magvető, 556 l., 16 t.

Szabó Ervin lakásai. *Budapest* 15(1977) 4. sz. 36–39. l.

Szabó Ervin levelezése. 1. köt. 1893–1904. Szerk. – – és Szűcs László. Közrem. Perlusz Katalin. Bp. 1977. Kossuth, 694 l., 8 t.

Szabó Ervin és a magyar történelem. *Párttörténeti Közlemények* 23(1977) 4. sz. 185–193. l.

Szabó Ervin pályájának kezdete, 1877–1904. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Endre, Nyíri János Kristóf. Bp. 1977. Kossuth, 56–84. l.

A századelő magyar szellemi életéről. In: *Arion 10. Nemzetközi költői almanach*. Szerk. Somlyó György. Bp. 1977. Corvina, 15–21. l. Ua. francia fordításban: Aspects de la vie intellectuelle et culturelle en Hongrie au début du XXe siècle. *Uo.* 21–29. l. Ua. orosz fordításban: O duhovnoj zszizni Vengrii nacsala XX veka. *Uo.* 30–38. l.

Szerette az igazságot. Károlyi Mihály élete. Bp. 1977. Gondolat, 450 l., 24 t. Jemnitz Jánossal közösen.

A szocializmus moralistája. Szabó Ervin öröksége. *Élet és Irodalom* 21(1977) augusztus 20. (34. sz.) 10. l.

1978

Duczynska Ilona, 1897–1978. *Világosság* 19(1978) 6. sz. 368. l.

- Elmélet és gyakorlat Szabó Ervin munkásságában. *Történelmi Szemle* 21(1978) 1. sz. 70–89. l.
- Évfordulók nyomában. Beszélgetés. Riporter: Gergely András. *Mozgó Világ* 4(1978) 5. sz. 114–128. l.
- Jászi Oszkár és nemzedéke. [TV-film.] Rendező: Heller Tamás. Riporter és forgatókönyv: – –. Szerk. Hauserné Borus Rózsa. Operatőr: Stenszky Gyula. Közrem. Czigány Judit [et al.]. 1. rész (56 perc). Bp. 1978. MTV Közművelődési Főosztály – Televideo.
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. 2. kiad. Bev. Károlyi Mihályné. Ford. – –. Bp. 1978. Magvető, 454 l., 1 t. /30 év./
- Károlyi Mihály levelezése. 1. köt. 1905–1920. Szerk. – –. Bp. 1978. Akadémiai, 806 l., 16 t.
- Legendák és történelmi valóság. [Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz (Bp. 1978. Kossuth) című könyvéről.] *Népszabadság* 36(1978) június 29. (151. sz.) 7. l.
- Levélváltás a nemzetiségi kérdésről. (Jászi Oszkár és Mocsáry Lajos 1912-es vi-tája.) *Budapest* 16(1978) 8. sz. 20–21. l.
- „Magyar gondolat – szabad gondolat.” *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Bp. 1978. Magvető, 163, [5] l. /Gyorsuló idő./
- Magyar múlt és jelen Amerikában. *Élet és Irodalom* 22(1978) szeptember 16. (37. sz.) 7. l.
- Ókortudomány és társadalomszemlélet a századforduló körül. *Antik Tanulmányok* 25(1978) 1. sz. 1–11. l.
- Őszi-rózsa. *Új Tükör* 15(1978) október 29. (44. sz.) 5. l.
- Az őszirózsás örökség. *Magyar Hírlap* 11(1978) október 29. (256. sz.) 9. l.
- Szabó Ervin. 2. kiad. Bp. 1978. Akadémiai, 275, [1] l., 1 t. /Életek és korok, [20.]
- Szabó Ervin és az irodalom. *Irodalomtörténet* 10(1978) 1. sz. 1–31. l.
- Szabó Ervin levelezése. 2. köt. 1905–1918. Szerk. – – és Szűcs László. Közrem. Perlusz Katalin. Bp. 1978. Kossuth, 1041 l., 8 t.

1979

- Egy kései Bibó-levél. In: *Bibó-émlékkönyv*. Bp. 1979. Szamizdat kiadás, 156–173. l.
- Kunfi Zsigmond emlékére. *Új Tükör* 16(1979) április 29. (17. sz.) 5. l.
- Letters to the Editor. [Levélváltás Stephan Borsodyval.] *The New Hungarian Quarterly* 20(1979) 74. sz. 224. l.
- Mihály Károlyi et la France. *Nouvelles Études Hongroises* 14(1979) 235–251. l.
- Szabó Ervin történeti írásai. Vál., sajtó alá rend. és bev. – –. Bp. 1979. Gondolat, 713 l. /Történetírók tára./

1980

- [Buday Dezső, Farkas Geiza, Györffy István, Jászi Oszkár, Kornis Gyula, Kovács Gábor, Molnár Erik, Moór Gyula, Polányi Károly, Rónai Zoltán, Somló Bódog, Szabó Ervin, Szende Pál, Széchenyi István, Teghze Gyula és Vámbéry

- Rusztlem életrajzai.] In: *Internationales Soziologenlexikon*. Hg. Wilhelm Bernsdorf, Horst Knoepe. Stuttgart, 1980. Ferdinand Enke Verlag.
- Kecskeméti Pál halálára. *Élet és Irodalom* 24(1980) október 25. (43. sz.) 8. l.
- A Moralist Revolutionary's Dilemma: In Memory of Ervin Szabó. *Radical History Review* Fall 1980. 77–90. l.
- Szabó Ervin befejezetlen műve. *Világosság* 21(1980) 5. sz. 281–287. l.
- Szende Pál az emigrációban. *Szabolcs-szatmári Szemle* 15(1980) 4. sz. 66–69. l.
- „Tragikai vétség”, avagy időszerűtlen program? Jászi Oszkár és a „Kisantant-orientáció”. *Élet és Irodalom* 24(1980) május 3. (18. sz.) 5–6. l.

1981

- Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című könyvéről. *Történelmi Szemle* 24(1981) 4. sz. 636–649. l.
- A szociológia első magyar műhelye. In: *Szociológiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Pálos Éva. Bp. 1981. Népműv. Int., 171–208. l. Szűcs Lászlóval közösen.

1982

- Amerika és Magyarország között. [Jászi Oszkárrol.] *Világosság* 23(1982) 11. sz. 706–709. l.
- Arguments about Democracy. [Ismertetés Hajdu Tibor: Mi valósult meg a polgári demokráciából Magyarországon? (*Világosság* 1982. 8–9. sz. 511–520. l.) és Lackó Miklós: Demokratikus érzület és értelmiség (*Világosság* 1982. 8–9. sz. 521–526. l.) című írásairól.] *The New Hungarian Quarterly* 23(1982) 88. sz. 172–173. l. [G. L. monogrammal.]
- The Endgame of the Second World War. [Ismertetés Ránki György: A német–magyar kapcsolatok néhány problémája, 1933–1944 (*Valóság* 1981. 9. sz. 1–18. l.) és a Kompország katonái. Kerekasztal-beszélgetés (*Életünk* 1982. 1. sz. 31–41. l.) című írásokról.] *The New Hungarian Quarterly* 23(1982) 87. sz. 103–104. l. [G. L. monogrammal.]
- Finding a Foothold in History. [Ismertetés A nemzetnek önismeretre és önbecsülésre van szüksége. Interjú Hanák Péterrel (*Alföld* 1981. 8. sz. 48–56. l.) című írásról.] *The New Hungarian Quarterly* 23(1982) 86. sz. 128–129. l. [G. L. monogrammal.]
- Jászi Oszkár (1875–1957)*. Összeáll. Urbán László. Bev. – – és Borsody István. [Bp.] [1982?] MKKE, 31 lev. ill. /Szakkollégiumi füzetek, 14./
- Jászi Oszkár és a nemzeti–nemzetiségi kérdés. *História* 4(1982) 4–5. sz. 58–59. l.
- Jászi Oszkár hagyatékából. Napló, 1919. Közread. és bev. Vezér Erzsébet és –. *Kritika* 11(1982) 8. sz. 2–8. l.
- Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Vál., szerk. és jegyz. – – és Varga F. János. Bp. 1982. Magvető, 590 l.
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. 3. kiad. Utószó Károlyi Mihályné. Ford. – –. Bp. 1982. Európa, 511 l., 24 t. /Emlékezések./
- Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. 3. kiad. Utószó Károlyi Mihályné. Ford. – –. Bratislava – Bp. 1982. Madách – Európa, 511 l., 24 t. /Emlékezések./

- Otto Bauer és a magyar emigráció. *Magyar Hírlap* 15(1982) február 13. (37. sz.) 6. l.
- Socialism and Social Science. Selected Writings of Ervin Szabó*. Ed. by – –, János M. Bak. London – Boston – Henley, 1982. Routledge and Kegan Paul, VII, 215 l.
- Two or Three Europes. [Ismertetés Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról (Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 313–359. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 23(1982) 86. sz. 129. l. [G. L. monogrammal.]
- The Young Karl Polanyi. [Ismertetés Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál (Medvetánc 1981. 2–3. sz. 173–242. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 23(1982) 88. sz. 172. l. [G. L. monogrammal.]

1983

- Egy elmaradt államfői találkozó dokumentumai. Iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ára tervezett találkozásához. *Századok* 117(1983) 1. sz. 218–231. l. Hajdu Tiborral közösen.
- Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből. Közread. és bev. – – és Varga F. János. *Medvetánc* 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 269–342. l.
- Egy hazatért alapmű. [Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása (Bp. 1983. Gondolat) című könyvéről.] *Népszabadság* 41(1983) május 26. (123. sz.) 7. l.
- Hungarian Holocaust. [Ismertetés Ránki György: Magyar holocaust (Élet és Irodalom 1982. június 18.) című cikkéről.] *The New Hungarian Quarterly* 24(1983) 89. sz. 109. l.
- Ifjú forradalmár a századelőn. Szabó Ervin. *Kortárs* 27(1983) 11. sz. 1750–1762. l.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. A fordítást ellenőrizte és átdolgozta – –. Bp. 1982 [1983!]. Gondolat, 598 l.
- Jászi Oszkár: *Marxizmus vagy liberális szocializmus?* Szerk. Kende Péter. [Szerk. – –.] Párizs, 1983. Párizsi Magyar Füzetek, 223 l. /A Párizsi Magyar Füzetek Könyvei, 6./
- Jászi Oszkárrol. Illyés Gyulával beszélget – –. *Kortárs* 27(1983) 11. sz. 1785–1791. l.
- Kirakatper – zárt ajtók mögött. A cikket – történészek és történelmi tanúk segítségével – Kis János állította össze. [A történészek: Szabó Miklós és – –.] *Beszélő* 1983. 8. sz. Ua.: *Beszélő összkiadás*. 1. köt. 1981–1984. Sajtó alá rend. Havas Fanny. Bp. 1992. AB-Beszélő, 431–444. l.
- The Last Years of István Tisza. [Ismertetés Pölöskei Ferenc: Szemben az árral. Tisza István utolsó évei (Valóság 1983. 5. sz. 87–97. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 24(1983) 92. sz. 153–154. l. [G. L. monogrammal.]
- Oszkár Jászi, a Danubian Patriot in America. *The New Hungarian Quarterly* 24(1983) 92. sz. 115–127. l.
- The Rediscovery of Oszkár Jászi. [Ismertetés Nagy Endre: A Durkheim-sokk (Világosság 1982. 7. sz. 414–418. l.), Irinyi Károly: Jászi és a közép-európai államszövetség terve (Világosság 1982. 7. sz. 418–422. l.), Varga F. János:

- Jászi antifasizmusa (Világosság 1982. 7. sz. 423–426. l.), Hanák Péter: Jászi hazafisága (Világosság 1982. 7. sz. 427–428. l.) és a Jászi Oszkár hagyatékából. Napló, 1919. Közread. és bev. Vezér Erzsébet és – (Kritika 1982. 8. sz. 2–8. l.) című írásokról.] *The New Hungarian Quarterly* 24(1983) 89. sz. 109–110. l. [G. L. monogrammal.]
- Scotus Viator and Hungary. [Ismertetés Jeszenszky Géza: A „Vándorló Skót” és Magyarország (História 1982. 4–5. sz. 26–28. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 24(1983) 90. sz. 114–115. l. [G. L. monogrammal.]
- A századelő időszerűsége. *Magyar Hírlap* 16(1983) április 23. (95. sz.) 9. l.
- A századelő időszerűsége. In: *Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Szerk. Szoboszlai György. Bp. 1983. Magyar Politikatudományi Társaság, 116–118. l.
- Új adalékok Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatához. *Történelmi Szemle* 26(1983) 2. sz. 333–346. l.

1984

- The Attempted Habsburg Return in 1921. [Ismertetés Ádám Magda: A két királypuccs és a Kisantant (Történelmi Szemle 1982. 4. sz. 665–713. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 94. sz. 123–124. l. [G. L. monogrammal.]
- Church and Society. [Ismertetés Sipos Péter – Vida István: Mindszenty József és az amerikai követség (História 1983. 5–6. sz. 40–42. l.) és Puskás Julianna: Magyar egyházak az Egyesült Államokban (História 1983. 5–6. sz. 49–51. l.) című írásairól.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 95. sz. 96–98. l. [G. L. monogrammal.]
- A Conference to Honour the Otto Bauer Centenary. [Ismertetés a Tudományos vita Otto Bauer születésének századik évfordulója alkalmából (Történelmi Szemle 1982. 4. sz. 740–749. l.) című írásról.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 94. sz. 125–126. l. [G. L. monogrammal.]
- Facing up to the Recent Past. *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 93. sz. 104–108. l.
- Fehérek közt egy európai. In: *Ferenczy Béni arcképe*. Szerk. Réz Pál. Bp. 1984. Európa, 71–73. l.
- Forty Years after the Szárszó Conference. [Ismertetés Salamon Konrád: Szárszó 1943. A szárszói konferencia négy évtized távolából (Forrás 1983. augusztus, 3–45. l.) és Ránki György: Igazolható-e Németh László prófécija? (Élet és Irodalom 1983. szeptember 2.) című írásairól.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 93. sz. 121–122. l. [G. L. monogrammal.]
- Hazaárulás-e a hazára „árulkodni”? A polgári radikálisok nemzetfelfogása. *Váltság* 27(1984) 12. sz. 58–69. l.
- How did the Horthy–Bethlen Regime Manage to weather the French Franc Scandal in 1926. [Ismertetés Romsics Ignác: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás (Történelmi Szemle 1983. 1. sz. 67–86. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 95. sz. 95–96. l. [G. L. monogrammal.]

- Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1984. Kossuth, 183–225. l. /Vélemények, viták./
- Juhász Nagy Sándor és a demokratikus emigráció. In: *Magyar történeti tanulmányok 17*. Szerk. Fehér András. Debrecen, 1984. KLTE, 77–87. l. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, XXXVIII./
- Károlyi Mihály emberi és történelmi alakjáról. *Rtv – Rádió és Televízió Újság* 29(1984) március 12–18. (11. sz.) 2. l.
- Két nemzedék. Beszélgetés Illyés Gyulával – Jászi Oszkáról. *Rtv – Rádió és Televízió Újság* 29(1984) február 27–március 4. (9. sz.) 4. l.
- Models and Belonging. [Ismertetés Kulcsár Kálmán: *A magyar szociológia történetiszemlélete (Valóság 1984. 5. sz. 1–21. l.)* című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 25(1984) 96. sz. 110–111. l. [G. L. monogrammal.]
- Világ. 1910. március 30. – 1926. április 30. Repertórium*. 1. köt. 1910–1912. Összeáll. Czére Gyöngyvér. Bev. – –. Bp. 1984. PIM, XXIV, 412 l. /A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetek. Napilapok repertóriumai./

1985

- Historic Origin and National Consciousness. [Ismertetés Szűcs Jenő: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat (Valóság 1985. 3. sz. 31–49. l.)* című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 100. sz. 148–150. l. [G. L. monogrammal.]
- Jászi Oszkár naplójából, 1920. Vál., közread és bev. – –. *Századok* 119(1985) 5–6. sz. 1234–1271. l.
- Károlyi Mihály. In: *Ezer év*. Főszerk. Pozsgay Imre. Bp. 1985. Hazafias Népfőnt, 353–360. l.
- Károlyi Mihály és a századelő magyar progressziója. In: *A Vörös Grófnő*. Szerk. Kovács Gabriella. Bp. 1985. Mokép – MTI, 39–51. l.
- Kik is csinálták az ötvenes éveket? *Élet és Irodalom* 29(1985) január 25. (4. sz.) 3–4. l.
- King Louis the Great's Walachian Campaign Rediscovered after 600 Years. [Ismertetés Kumorovitz L. Bernát: *I. Lajos királyunk 1375. évi hadjárata és „török” háborúja (Századok 1983. 5. sz. 919–982. l.)* című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 97. sz. 125–126. l. [Gy. L. monogrammal.]
- A magyar progresszió krónikása. [Vezér Erzsébetről.] *Élet és Irodalom* 29(1985) február 8. (6. sz.) 7. l.
- National Character Analysis. [Ismertetés Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Viták a nemzeti jellemről (Kortárs 1985. 1. sz. 99–115. l.)* című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 99. sz. 94–95. l. [G. L. monogrammal.]
- The Origin of the Székely. [Ismertetés Kordé Zoltán: *A székelykérdés a magyar történetírásban (Kortárs 1985. 2. sz. 81–82. l.)* című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 99. sz. 93–94. l. [Gy. L. monogrammal.]

- Richtungen und Debatten in der ungarischen Emigration in Wien. In: *Etudes Historiques Hongroises 1985. Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. 1. köt. Resp. de la publ. F. Glatz, E. Pamlényi. Bp. 1985. Akadémiai, 703–728. l.
- Szabó Ervin. In: *Ezer év*. Főszerk. Pozsgay Imre. Bp. 1985. Hazafias Népfront, 329–333. l.
- The Transylvanian Hungarian Reform Movement before 1848. [Ismertetés Miskolczy Ambrus: Társadalom, nemzetiség és ellenzékiesség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban, 1830–1843 (Századok 1983. 5. sz. 1061–1096. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 98. sz. 110–111. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Two 1898 Jubilees. [Ismertetés Hanák Péter: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában (Medvetánc 1984. 2–3. sz. 55–72. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 100. sz. 150–151. l. [G. L. monogrammal.]
- The Unrealized Hungarian Kingdom of Gábor Bethlen. [Ismertetés Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta (Századok 1983. 5. sz. 1028–1060. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 26(1985) 98. sz. 109–110. l. [Gy. L. monogrammal.]

1986

- The Challenge of Modernisation. Rudolf Andorka, Tamás Hofer, Mihály Laki, – –, András Sajó in conversation with Zsófia Zachar. *The New Hungarian Quarterly* 27(1986) 102. sz. 6–25. l.
- A depolitizált Hatvány. *Élet és Irodalom* 30(1986) május 30. (22. sz.) 9. l.
- Double Jeopardy. [Ismertetés Kubinyi Ferenc: A Tiszától – Tiszáig (Tiszatáj 1986. 2. sz. 30–46. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 27(1986) 103. sz. 179–180. l. [G. L. monogrammal.]
- Generations of Jews in Hungary and Assimilation. [Ismertetés Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején (Medvetánc 1985. 2–3. sz. 41–90. l.), Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban (Medvetánc 1985. 2–3. sz. 91–97. l.), Váradi László: Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért (Medvetánc 1985. 2–3. sz. 99–110. l.), Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt (Medvetánc 1985. 2–3. sz. 111–125. l.) és Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? (Medvetánc 1985. 2–3. sz. 129–144. l.) című írásairól.] *The New Hungarian Quarterly* 27(1986) 104. sz. 119–120. l. [G. L. monogrammal.]
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás*. Bev., vál., jegyz. – –. Bp. 1986. Gondolat, 315 l. /Közös dolgaink./
- „József Attilának szüksége volt rá...” Beszélgetés Fejtő Ferencel. Készítette – –. Bev. Agárdi Péter. *Kritika* 15(1986) 8. sz. 4–14. l.

- A magyar szociográfia: tudomány vagy politika? *Kortárs* 30(1986) 4. sz. 93–101. l. Memento. [Ismertetés Antal János: Hit és tévedés. Válogatott cikkek, tanulmányok (Vál., bev. Tóth Pál Péter. Bp. 1985. Magvető) című könyvéről.] *Valóság* 29(1986) 8. sz. 100–104. l.
- Plans for Federation after the Second World War. [Ismertetés Gyarmati György: Békében együttműködni az egész Duna-völgye javára. Föderációs tervek 1945 után (Alföld 1985. 4. sz. 60–71. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 27(1986) 101. sz. 120–121. l. [G. L. monogrammal.]
- Polányi Károly évszázada. *Magyar Hírlap* 19(1986) október 25. (252. sz.) mell. 4. l.
- Szabó Ervin és az anarchizmus: egy értelmiségi attitűd modellje. In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Szerk. Szoboszlai György. Bp. 1986. Magyar Politikatudományi Társaság, 192–199. l.
- Szellemidézés. Családi kiállítás az egykori Madzsar–Jászi házban. *Új Tükör* 23(1986) november 9. (45. sz.) 19. l.

1987

- Bibó István: Válogatott tanulmányok. 1–3. köt. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Bp. 1986. Magvető. [Ismertetés.] *Danubian Historical Studies* 1(1987) 1. sz. 88–90. l.
- The Coalition Years in Post-War Hungary. [Ismertetés Gáti, Charles: Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon (Történelmi Szemle 1986. 1. sz. 125–139. l.), Balogh Sándor: Megjegyzések a magyarországi népi demokratikus fejlődés nemzetközi és belső feltételeihez (Történelmi Szemle 1986. 1. sz. 140–148. l.) és Vida István: Az 1944. októberi Sztálin–Churchill-találkozó és Magyarország (Történelmi Szemle 1986. 1. sz. 149–164. l.) című írásairól.] *The New Hungarian Quarterly* 28(1987) 108. sz. 136–138. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Ferenc Fejtő: A Stubborn Participant. [Interjú.] Készítette –. *The New Hungarian Quarterly* 28(1987) 107. sz. 143–157. l.
- Két ellenzéki szocialista összezördülése a század elején. (Egy készülő Szabó Ervin életrajz részlete.) In: *Emlékkönyv Vásárhelyi Miklós 70. születésnapjára*. 1. köt. Bp. 1987. Szamizdat kiadás, 314–319. l.
- A kéz Ézsaué – de kié a hang? (dr. Zinner Tibornak az utóbbi időkben elhangzott interjúiról és írásairól – kritikai szemmel.) *Élet és Irodalom* 31(1987) október 9. (41. sz.) 4. l.
- Magyarország a békét diktáló győztesek szemével. *História* 9(1987) 1. sz. 22–25. l. Ormos Máriával közösen.
- Még azt a két hetet is... Cserbakói Endre (1931–1987). *Beszélő* 1987. 21. sz. 3. l. Ua.: *Beszélő összkiadás*. 3. köt. 1987–1989. Sajtó alá rend. Havas Fanny. Bp. 1992. AB-Beszélő, 75–76. l.
- Oszkár Jászi's Vienna Years and his Attempts to Build Contacts with the Democratic Left in the Successor States. *Danubian Historical Studies* 1(1987) 3. sz. 15–22. l.

- Polányi Károly a magyar politikában (1914–1964). [Előadás az 1986. októberi Polányi Károly akadémiai emlékülésen.] *Századvég* 1987. 3. sz. 149–153. l.
- The Rise of Budapest Jewry. [Ismertetés Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918 (Kortárs 1986. 12. sz. 100–117. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 28(1987) 106. sz. 153–154. l. [Gy. L. monogrammal.]
- A Századunk körül. Csécsy Imre és Jászi Oszkár levelezéséből. Közread. és bev. – – és Varga F. János. In: *Újhold-évkönyv. 1987/2.* Szerk. Lengyel Balázs. Bp. 1987. Magvető, 395–411. l.
- Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből. Közread és bev. Gyurgyák János és – –. *Medvetánc* 1987. 3–4. sz. 313–345. l.

1988

- From the Correspondence of Oscar Jászi and Karl Polányi. *Danubian Historical Studies* 2(1988) 2. sz. 53–76. l. Gyurgyák Jánossal közösen.
- Demokratie zwischen zwei Feuern. Die Astersrevolution 1918. *Budapester Rundschau* 12(1988) október 24. (43. sz.) 4. l.
- The Difficult Birth of Modernization. [Ismertetés Ránki György: A hazai modernizáció kérdéséhez (Társadalomtudományi Közlemények 1987. 4. sz. 570–575. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 112. sz. 136–137. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Hobsbawm, Eric J[ohn]: *A forradalmak kora (1789–1848)*. 2. kiad. Ford. – –. Bp. 1988. Kossuth, 331, [8] l., [32] t. ill. térk.
- The Home Front during the Károlyi Regime. In: *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbour States, 1918–1919*. Ed. Peter Pastor. New York, 1988. Columbia University Press, 123–130. l. /East European monographs, 240./
- Jászi Oszkár csehszlovákiai kapcsolatai. In: *Békétlen évtizedek, 1918–1938. Tanulmányok és dokumentumok a magyar–csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között*. Szerk. Szarka László. Bp. 1988. MTA Történettudományi Intézet, 87–97. l. /Hungaro – Bohemicoslovaca./
- Karl Polányi in Hungarian Politics (1914–1964). *Danubian Historical Studies* 2(1988) 2. sz. 22–29. l.
- Ki mondja meg, ki voltál? Szabó Ervin viszontagságos utóélete. *Századvég* 1988. 6–7. sz. 55–76. l.
- „Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk.” A sztálinizmus lélektana. *Századvég* 1988. 6–7. sz. 150–159. l.
- Le renouveau intellectuel en Hongrie au tournant du siècle. In: *Vienne, Budapest, Prague, ... Les hauts-lieux de la culture moderne de l'Europe centrale au tournant du siècle*. Sous la direction de Miklós Molnár, André Reszler. Paris, 1988. Presses Universitaires de France, 55–66. l.
- Social Democratic Cultural Policy in the Postwar Years. [Ismertetés Standeisky Éva: Művészetpolitikai elképzelések a Szociáldemokrata Pártban 1945–1948 között (Történelmi Szemle 1986. 2. sz. 325–340. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 109. sz. 137–138. l. [Gy. L. monogrammal.]

- A Social Democratic Editor and Publicist. [Ismertetés Gyurgyák János – Tőkéczi László: A magyar szociáldemokrácia múltjából – Mónus Illés (Századvég 1987. 3. sz. 158–251. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 110. sz. 161–162. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Tárgyilagosan a történelemlről. [Kerekasztal-beszélgetés a rádióban Trianonról.] Készítette Józsa György Gábor. Résztvevők: Gerő András, – –, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Raffay Ernő. *Magyar Nemzet* 51(1988) február 23. (45. sz.) 6. l.
- Trianon a történelemben és a történelmi tudatban. Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Gerő András, – –, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Raffay Ernő. *Világosság* 29(1988) 4. sz. 229–237. l.
- Two or Three Europes. [Ismertetés Gyáni Gábor: Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról (Valóság 1988. 4. sz. 76–83. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 112. sz. 135. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Die Ungarische Asternrevolution 1918. Das Scheitern einer Demokratie. *Pannonia* (Eisenstadt) 1988. 4. sz. 26–27. l.
- Volt egyszer egy Petőfi-kör. In: *Bagoly nappal. Válogatás a Bagoly című rádióműsor körkérdéseiből, interjúiból és dokumentum-összeállításából.* Szerk. Gyórfy Miklós. [Bp.] [1988.] Idegenforgalmi Propaganda és Idegenforgalmi Kiadó-vállalat, 280–281. l.
- Vztahy Oszkára Jásziho k Československu. In: *Nepokojná desetiletí 1918–1945. Studie a dokumenty z dějin československo–maďarských vztahu mezi dvěma světovými válkami.* Red. E. Irmanová. Praha, 1988. Československo–sovětský institut ČSAV, 151–168. l.
- Wissenschaftstransfer zwischen den Kulturen der Donaumonarchie – Soziologie. In: *Geschichte der österreichischen Soziologie.* Hg. T. Langer. Wien, 1988. Verlag für Gesellschaftskritik, 133–141. l.
- A Young Periodical – Aetas. [Ismertetés az Aetas 1987. 1–3. számairól.] *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 112. sz. 137. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Zsilinszky és Károlyi. *Magyar Nemzet* 51(1988) szeptember 3. (211. sz.) 14. l.

1989

- Between two fires. Democracy in 1918–19. *The Hungarian Observer* 2(1989) 1. sz. 35–36. l.
- Éjféli hírek. In: *Június 16. Az Igazság emlékszám.* (A Történelmi Igazságtétel Bizottságának kiadványa. Szerk. Rejtő Gábor. [Bp.] 1989. Szabad Tér.) 1989. június 16. 16. l.
- Egy elfelejtett beszéd. *Magyar Hírlap* 22(1989) december 2. (284. sz.) 4. l.
- Az 1918–19-es demokrácia két tűz között. [Az MTA Történettudományi Intézet 1988. szeptember 8-ai vitaülésén elhangzott előadás.] *Jelenkor* 32(1989) 2. sz. 123–128. l.
- Fanatizmus és cinizmus. [Dr. Vida Ferenc interjújáról.] *Magyar Nemzet* 52(1989) augusztus 7. (183. sz.) 4. l.
- Feltámadás. *Magyar Nemzet* 52(1989) június 16. (139. sz.) 1. l.

- Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. *História* 11(1989) 6. sz. 12–14. l.
- Kiké a kegyelem? Pártatlan felülvizsgálatért emel szót a Történelmi Igazságtétel Bizottsága. Riporter: Komor Vilma. [A beszélgetés résztvevői a vezetőség tagjai: Erdélyi Tibor, Hegedűs B. András, –.] *Magyar Nemzet* 52(1989) március 6. (55. sz.) 4. l.
- Kikhez tartozik Nagy Imre? *Magyar Nemzet* 52(1989) április 11. (83. sz.) 6. l.
- Kollektív elfojtás – totális rendszerek. *Magyar Nemzet* 52(1989) augusztus 29. (202. sz.) mell. 1. l.
- Magas, szelíd férfi, rabruhában. [Ismertetés a Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok (Sajtó alá rend. Huszár Tibor. Debrecen, 1989. Kolonel) című könyvről.] *Élet és Irodalom* 33(1989) május 26. (21. sz.) 11. l.
- A magyar demokratikus gondolkodás atyja. [Jászi Oszkár.] Riporter: Szentgáli Zoltán. *Unió* 1(1989) 5–6. sz. 6–11. l.
- A magyar kisemberek megaláztatásának emlékműve. [Gulyás Gyula – Gulyás János: Törvénysértés nélkül. A hortobágyi munkatáborok 1950–1953 című filmszociológiájáról.] *Forrás* 21(1989) 2. sz. 58–60. l.
- Miért nem sikerült a Duna-völgyi föderációt megalkotni 1918-ban? Kerekasztal-beszélgetés a Kossuth Klubban. Résztvevők: Diószegi István, Hanák Péter, Jeszenszky Géza, – –, Vermes Gábor. *Világosság* 30(1989) 8–9. sz. 656–664. l.
- A Nagy Imre-csoport. *Századvég* 1989. 1–2. sz. 103–109. l.
- Nem leszünk főszereplők. – – a gyászszertartás körüli vitákról. Riporter: Buza Péter. *Magyar Nemzet* 52(1989) június 24. (146. sz.) 7. l.
- The New Hungarian Literature on 1956. *Hungarian Book Review* 30(1989) 4. sz. 21–23. l.
- 1968 Once Again. [Ismertetés Hajdu Tibor: Húsz év után. Napló és kritika (Valóság 1988. 9. sz. 109–114. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 30(1989) 113. sz. 128–129. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Petőfi Kör. [Az 1989. március 18-i tudományos emlékülés jegyzőkönyve.] Szerk. és jegyz. Tóth Pál Péter. 1–2. rész. Résztvevők: Benkő Zoltán, Fekete Ferenc, [...] – – et al. *Mozgó Világ* 15(1989) 8. sz. 97–114. l.; 9. sz. 85–102. l.
- Question Marks Concerning 1956. [Ismertetés a *História* 1988. 6. számáról.] *The New Hungarian Quarterly* 30(1989) 115. sz. 127–128. l. [Gy. L. monogrammal.]
- Szabó Ervin a forradalom próbája előtt. Egy életút fejezete. *Világosság* 30(1989) 6. sz. 401–411. l.
- Tánczos Gábor hiánya. *Magyar Nemzet* 52(1989) december 6. (287. sz.) 4. l.
- Egy tiszta demokrata. Az elmélet senkiföldjén. Az ismeretlen Jászi Oszkár. Riporter: Ocsovai Gábor. [Jászi Oszkár: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja (Bp. 1989. Századvég) című könyvéről.] *168 óra* 1(1989) július 11. (10. sz.) 16–17. l.
- Új történelemhamisítás helyett új felelősségtudatra van szükség. Beszélgetés – – történéssel. Riporter: K[ozák] M[árton]. *Új Fórum* 1(1989) július 28. (7. sz.) 34–35. l.

- Egy vérbeli politikus vallomása. [Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben... (Bp. 1989. Szabad Tér) című könyvéről.] *Könyvtárs* 34(1989) 10. sz. 2. l.
- Woodrow Wilson and the Paris Peace Talks. [Ismertetés Ádám, Magda: Woodrow Wilson and the Successor States (Danubian Historical Studies 1987. 4. sz. 19–32., 50–56. l.) című írásáról.] *The New Hungarian Quarterly* 30(1989) 113. sz. 127–128. l. [Gy. L. monogrammal.]

1990

- Alku és pálfordulás. Rendszerváltozások és az értelmiség. Hová lettek a hősök? Riporter: Szénási Sándor. *168 óra* 2(1990) április 17. (15. sz.) 20–21. l.
- Beszélgetés a szociáldemokráciáról. Hozzászólás Kovács András interjújához. *Századvég* 1990. 1. sz. 127–129. l.
- Bibó István, a felelős társadalmi gondolkodó. Riporter: Szentgáli Zoltán. *Szabadelnvi Unió* 2(1990) 2. sz. 3–7. l.
- Bibó és Mérei. Kommentár az Uchronia egyik epizódjához. [Felszólalás a Ráday Kollégium Bibó István-estjén, 1989. november 23-án.] *Confessio* 14(1990) 1. sz. 25–28. l.
- Csécsey Imre tisztánlátása és tévedése. Riporter: Szentgáli Zoltán. *Szabadelnvi Unió* 2(1990) 4. sz. 10–13. l.
- La démocratie hongroise de 1918–1919 et la politique française. *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 6(1990) Avril–Jun (Nr. 19.) 39–43. l.
- Életünk a ponyván. [Az 1956-tal foglalkozó hazai és emigrációs irodalom.] *Kritika* 19(1990) 3. sz. 3–5. l.
- Az 1945–47-es magyar demokrácia végnapjai. Oltványi Imre naplójegyzetei elé. In: *Újhold-évkönyv. 1990.* Szerk. Lengyel Balázs. Bp. 1990. Magvető, 353–361. l.
- Az 1956-os magyar forradalom kronológiája és bibliográfiája (1953–1963).* Összeáll. Hegedűs B. András, Kozák Gyula, – –, Pető Iván, Szabó Miklós, Varga László. Szerk. Varga László. Bev. Király Béla. Bp. 1990. 1956-os Intézet – Századvég – Atlanti, 182 l.
- A felszabadulás – 1990-ben. Riporter: Daniss Győző. *Népszabadság* 48(1990) április 4. (79. sz.) 9. l.
- Jászi Oszkár válogatott levelei.* Összeáll., jegyz. – – és Varga F. János. Bp. 1990. Magvető, 624 l., [8] t. ill.
- Javíthatatlan konokság. Adalékok Mérei Ferenc nagy börtönkalandjához. *Magyar Hírlap* 23(1990) január 6. (5. sz.) mell. 2. l.
- Karl Polányi in Hungarian Politics (1914–1964). In: *Life and Work of Karl Polányi. A Celebration.* Ed. Kari Polányi-Levitt. Montreal – New York, 1990. Black Rose Books, 30–37. l.
- Kitől búcsúzzunk? Vita a baloldaliságról. *Kritika* 19(1990) 4. sz. 19–20. l.
- Kollektív elfojtás – totális rendszerek. [Előadás a Ferenczi Sándor Társaság konferenciáján.] *Thalassa* 1(1990) 1. sz. 47–52. l.
- [– – hozzászólása a Petőfi Kör történeiszvitáján, 1956. május 30.] In: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján.* III. köt. *Történeiszvita.* Összeáll., szerk. és

- jegyz. Hegedűs B. András és Rainer M. János. Bev. Szabó Miklós. Bp. 1990. Kelenföld – ELTE, 45–46. l.
- Maléter István – Jászi Oszkár: Jászi Oszkár és a Maléter-család kapcsolata (1925–1947). Közread. és bev. –. *Regio* 1(1990) 4. sz. 170–188. l.
- Maradjunk a tényeknél! (Vitairat.) *Magyar Nemzet* 53(1990) augusztus 27. (200. sz.) 7. l.
- Mérei Ferenc a politikában. [Előadás az 1989. december 1–2-i emlékülésen.] In: *Mérei Ferenc (1909–1986). Emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából.* Szerk. Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária. Bp. 1989. [1990!] MPT Animula Egyesület, 112–115. l.
- Mikor lehet esélye a baloldálnak? *Magyar Hírlap* 23(1990) május 19. (116. sz.) mell. 4. l.
- A Monarchia nekrológja. [Fejtő Ferenc: Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása (Bp. – Szeged, 1990. Atlantisz – Minerva) című könyvéről.] *Népszabadság* 48(1990) június 15. (139. sz.) 7. l.
- A Moralist Revolutionary's Dilemma. In Memory of Ervin Szabó. In: *Reformists and Radicals in Hungary.* Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. MTA Történettudományi Intézet, 97–104. l. /*Etudes Historiques Hongroises* 1985. Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, 5./
- Nagy Imre hazatalált. Riporter: Rácz Árpád. *Rubicon* 1(1990) 1. sz. 4–6. l.
- A népi–urbánus ellentétről. Válasz a Századvég körkérdésére. *Századvég* 1990. 2. sz. 245–248. l.
- Nouvelles enquêtes sur le procès Rajk. *Communisme* (Paris) 1990. No. 26–27. 45–52. l.
- A pártellenzék és az MSZMP. In: „MSZMP 33” 1956. október 31. – 1989. október 31. Bp. 1990. Magyar Szocialista Párt Konferencia Központja, 19–22. l.
- Szabad polgárok vagy alattvalók? Útban a civil társadalom felé. Horgászegylet és polgárórség. Riporter: Váradi Júlia. *168 óra* 2(1990) augusztus 7. (31. sz.) 18–19. l.
- Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelmekben. In: *A zsidókérdésről.* Szerk. Fűzfa Balázs, Szabó Gábor. Szombathely, 1989. [1990!] Németh László Szakkollégium, 11–27. l. /Németh László Szakkollégiumi füzetek, 1./
- Születésnapra. Vlagyimir Iljics, avagy a sztálinizmus eredete. *Magyar Napló* 2(1990) április 19. (16. sz.) 7. l.
- Társadalomtudományi Társaság – egykor és ma. *Élet és Irodalom* 34(1990) június 15. (24. sz.) 6. l.
- Távoli, tiszta hang. Szász Béla nyolcvanadik születésnapjára. *Népszabadság* 48(1990) július 9. (159. sz.) 7. l.

1991

- Beszélgetés '56 kutatójával, Litván Györggyel. Riporter: Barabás Tamás. 1. rész: Amerikából jöttem. *Esti Hírlap* 36(1991) november 5. (259. sz.) 1., 10. l.; 2. rész: Moszkva következik. *Uo.* november 6. (260. sz.) 10. l.

- Borsody István: *Európai évek (1935–1945)*. Sajtó alá rend. Kenedi János. Bev. – Bp. 1991. Századvég, 319 l. /Borsody István válogatott írásai, 1./
- Democratic and Socialist Values in Karl Polanyi's Thought. In: *The Legacy of Karl Polanyi. Market, State and Society at the End of the Twentieth Century*. Ed. by Marguerite Mendell, Daniel Salée. London, 1991. Macmillan, 251–271. l.
- Duna menti remények és csalódások. Jászi Oszkár bécsi évei. *Európai Utas* 2(1991) 2. sz. 31–35. l.
- Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. Összeáll., jegyz., bev. – és Szarka László. Bp. 1991. Gondolat, 283 l. /Regio könyvek, 4./
- Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, Budapest*. [Nyomtatott kisnyomtatvány a szervezés alatt álló 1956-os Intézetéről, a tervezett programokról és a szervezeti felépítéséről. 1991 eleje.] 4 l.
- Egy kései Bibó-levél. In: *Bibó-émlékkönyv*. 1. köt. Fel. szerk. Réz Pál. Bp. – Bern, 1991. Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 130–143. l.
- Elhalványult csillag? Megalakult az 56-os Intézet. Riporter: Murányi Gábor. *Magyar Nemzet* 54(1991) április 25. (96. sz.) 11. l.
- Emberarcú nacionalizmus. Egy elhallgatott politikus. Masaryk magyar akadémia-ja. Riporter: Györfly Miklós. *168 óra* 3(1991) január 8. (1. sz.) 20–21. l. Szarka Lászlóval közösen.
- Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak*. Írta: Bak M. János, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. Szerk. – –, Bp. 1991. Tankönyvkiadó, 223 l. ill.
- A forradalmat csak felületesen ismerjük. Riporter: Pogonyi Lajos. *Népszabadság* 49(1991) április 26. (97. sz.) 17. l. Hegedűs B. Andrással közösen.
- Hazatért-e Jászi Oszkár? *Magyar Nemzet* 54(1991) június 20. (143. sz.) 11. l.
- Jászi Oszkár bibliográfiája*. Szerk. Gyurgyák János és – –, Bp. 1991. MTA Történettudományi Intézet – Századvég, 106 l. /Bibliographia historica specifica, 1./
- Jászi Oszkár kritikája Montgomery amerikai követ könyvéről. Közread. és bev. – –, *Magyar Nemzet* 54(1991) augusztus 22. (196. sz.) 8. l.
- Jaszi's Viennese Years. Building Contacts with the Democratic Left in the Successor States. *Hungarian Studies Review* 18(1991) 1–2. sz. 43–49. l.
- Jeruzsálemből nézve. *Magyar Hírlap* 24(1991) december 24. (301. sz.) Karácsonyi mell. 8. l.
- Kádár János körmenete: befejezetlen múlt. *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 2(1991) május 4. (18. sz.) 16–18. l.
- Károlyi Mihály levelezése*. III. köt. 1925–1930. Szerk. Hajdu Tibor. Közrem. Rozsnyói Ágnes, Varga F. János. A függeléket összeáll. – –, Bp. 1991. Akadémiai, 921 l., [34] t. ill.
- Kende Péter: *A párizsi toronyból. Válogatott politikai írások, 1957–1989*. Szerk. Gábor Luca. Előszó – –, Bp. 1991. Cserépfalvi, 344 l.
- Ki a reformkommunista, és kié az 1956-os forradalom? Riporter: K[urcz] B[éla]. *Magyar Nemzet* 54(1991) augusztus 6. (183. sz.) 3. l.

- Kié 1956? [Az 1990. augusztusban az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett 1956-os konferencia zárszava.] *Világosság* 32(1991) 10. sz. 721–724. l.
- Még nem fújnak harci riadót. Beszélgetés a Társadalomtudományi Társaságról. Riporter: Bossányi Katalin. *Népszabadság* 49(1991) május 11. (109. sz.) 17. l.
- Múltunk progresszív alternatívája? Beszélgetés a radikalizmusról. Riporter: Bóday Péter Pál. *Magyar Hírlap* 24(1991) november 30. (281. sz.) mell. 3. l.
- Milyen liberalizmus? *Népszabadság* 49(1991) március 15. (63. sz.) 22. l.
- Mire mehetünk a sérelmekkel? Budapesti beszélgetés – – történéssel. *A Hét* 22(1991) április 11. (15. sz.) 3. l.
- Az MSZDP és a polgári-értelmiségi mozgalmak. *Társadalmi Szemle* 46(1991) 2. sz. 20–26. l.
- Naprakész századforduló. [John Lukacs: Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture (New York, 1988.) című könyvéről.] *Budapesti Könyvszemle* 3(1991) 1. sz. 52–55. l.
- Oszkár Jászi (1875–1957). *The New Hungarian Quarterly* 32(1991) 122. sz. 16–29. l.
- Az örök gironde képviselője. Csécsy Imréről. Riporter: Várkonyi Benedek. *Magyar Nemzet* 54(1991) március 4. (53. sz.) 12. l.
- Egy örök rebellis életútja. [Román József: Távolodóban. Életrajzi vázlat (Bp. 1990. Magvető) című könyvéről.] *Magyar Hírlap* 24(1991) április 13. (86. sz.) Ahogy tetszik mell. 2. l.
- A Polányi testvérek. Riporter: Szentgáli Zoltán. *Unio* 3(1991) 1. sz. 52–57. l.
- Pótlólagos margójegyzet. [A Nagy Imre-csoport snagovi megérkezéséről.] *Magyar Hírlap* 24(1991) november 16. (269. sz.) Ahogy tetszik mell. 1. l.
- A rendszerváltás kérdőjelei. [Kerekasztal-beszélgetés a TIT-ben 1991. március 21-én. Résztvevők: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, – –, Tardos Márton.] *Kilátó* 9(1991) 1. sz. 21–40. l.
- Száműzött dunai patrióta. A hiba Marxban volt. Pénzért mért párttudomány. [Jászi Oszkárrol.] Riporter: Győrffy Miklós. *168 óra* 3(1991) március 5. (9. sz.) 22–23. l.
- A történész a politikában. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. MTA Történettudományi Intézet, 7–16. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 8./
- Utam Jászilhoz. Beszélgetés Litván Györggyel. Riporter: Kozák Márton. *A Világ* 2(1991) június 12. (24. sz.) 12–14. l.
- Az utolsó előtti szó jogán. [Vita Szalay Róberttel. Előzmények: Szalay Róbert: Történelemhamisítás felsőfokon. Avagy TIB-lábolás a forradalom körül. *Új Magyarország* 1(1991) július 30. (81. sz.) 9. l.; – –: Ki a reformkommunista, és kié az 1956-os forradalom? Riporter: K[urcz] B[éla]. *Magyar Nemzet* 54(1991) augusztus 6. (183. sz.) 3. l. További hozzászólások: Andorka Rudolf: Nincs ellentét a forradalom résztvevői között. *Új Magyarország* 1(1991) augusztus 1. (83. sz.) 10. l.; Pomogáts Béla: Rágalomária. *Új Magyarország* 1(1991) augusztus 9. (90. sz.) 7. l.; Szalay Róbert: Az utolsó előtti szó jogán. Válasz

Pomogáts Bélának. *Új Magyarország* 1(1991) augusztus 27. (104. sz.) 12. l.] *Magyar Nemzet* 54(1991) október 2. (231. sz.) 14. l.

1992

- Ady és a radikálisok. In: *Az Ady Endre Társaság Évkönyve 1990–1991*. Szerk. Vezér Erzsébet. Bp. 1992. Argumentum, 45–65. l.
- Átértékelést – csak arányosan. Mítoszok és valóság 1956 körül. *Magyar Nemzet* 55(1992) március 20. (68. sz.) 6. l.
- Az első fecske Moszkvából. *Magyar Hírlap* 25(1992) január 31. (26. sz.) 9. l.
- Évkönyv I. 1992. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Békés Csaba, Hegedűs B. András, –. Bp. 1992. 1956-os Intézet, 354 l. /'56./
- 1956 és a magyar polgárosodás. Válasz Tökéczki Lászlónak. *Magyar Napló* 4(1992) február 21. (4. sz.) 4–5. l.
- Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak*. Írta Bak M. János, Kozák Gyula, –., Rainer M. János. Szerk. –. 2. kiad. Bp. 1992. Tankönyvkiadó, 223 l. ill.
- Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma. In: *Évkönyv I. 1992. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Békés Csaba, Hegedűs B. András, –. Bp. 1992. 1956-os Intézet, 7–16. l. /'56./
- Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma*. Bp. 1992. MTA Történettudományi Intézet, 32 l. /Előadások a Történettudományi Intézetben, 19./
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Sajtó alá rend. Gál Éva. Szerk. Zeke Gyula. Bev. –. Bp. 1992. Századvég, 388 l.
- Helyére került-e a történelmi tudatban Maléter Pál? Riporter: Kurcz Béla. *Magyar Nemzet* 55(1992) szeptember 7. (211. sz.) 4. l. Raffay Ernővel és Gyenes Judith-tal közösen.
- „Írjuk le” Szabó Ervint? *Magyar Hírlap* 25(1992) augusztus 29. (203. sz.) mell. 3. l.
- Jászi Oszkár: Milyen a nagy elnök? Ford. Babarczy Eszter. Utószó: –. *Holmi* 4(1992) 11. sz. 1618–1622. l.
- Jászi Oszkár és Bibó István. [Előadás az 1992. november 5–7-ei szegedi Bibó István-konferencián.] In: *Bibó István életművének aktualitása*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 1992. Fr. Ebert Stiftung, 295–303. l.
- Jewish Role in Hungarian Communism, Anti-Stalinism and 1956. In: *Háború és társadalom. Király Béla emlékkönyv*. Szerk. Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. Bp. 1992. Századvég, 237–242. l.
- Kiábrándult zarándokok. *Tekintet* 5(1992) 7. sz. 89–93. l.
- Kié 1956? In: *'56 vidéken*. [A Zalaegerszegen 1991. november 13-án rendezett Levéltári Napon elhangzott előadás.] Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1992. Zala Megyei Levéltár, 6–11. l.
- Kié a forradalom? Beszélgetés Az 1956-os magyar forradalom című középiskolai történelmi olvasókönyv szerkesztőjével. Riporter: Rejtő Gábor. *Magyar Hírlap* 25(1992) január 3. (2. sz.) 8. l.

- Kilencvenkettőben nyolcvanhatról. *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 3(1992) október 24. (43. sz.) 23–24. l.
- Liberális szocializmus és Duna-konföderáció – Jászi Oszkár. In: *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból.* Szerk. Vig Mónika. Bp. 1992. Narancs Alapítvány, 289–304. l.
- [– hozzászólásai Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozáson.] In: *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve.* [Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Széll Jenő, Mécs Imre, Kis János, Haraszi Miklós, Vargyas Lajos, Pomogáts Béla előadásai.] Szerk., jegyz. Hegedűs B. András. Bev. – –. Bp. 1992. Századvég – 1956-os Intézet, 94–97., 176–177., 180., 181–182., 208. l. /56./
- Mit rejt a Jelcin-dosszié? 1956 kulisszatitkai. Riporter: Kurcz Béla. *Magyar Nemzet* 55(1992) december 5. (287. sz.) 12. l.
- A Nagy Imre-csoport kialakulása és tevékenysége, 1955. április – 1956. július. *Társadalmi Szemle* 47(1992) 6. sz. 89–95. l.
- A Nagy Imre-per ítéleteit nem Moszkvában hozták. Az ötvenhatos októberi beavatkozást Gerő Ernő, a novemberi bevonulást az oroszok kezdeményezték. Riporter: Popovics Gizella. *Magyar Hírlap* 25(1992) november 28. (280. sz.) 8. l.
- A Nagy Imre-per politikai háttere. *Világosság* 33(1992) 10. sz. 743–757. l.
- Ötvenhat változó arca. *Népszabadság* 50(1992) október 23. (250. sz.) 18. l.
- '56-os Kádár-levél Csozicstól. Közread. és bev. Hegedűs B. András és – –. *Népszabadság* 50(1992) november 21. (275. sz.) 31. l.
- Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című, 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve.* [Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Széll Jenő, Mécs Imre, Kis János, Haraszi Miklós, Vargyas Lajos, Pomogáts Béla előadásai.] Szerk., jegyz. Hegedűs B. András. Bev. – –. Bp. 1992. Századvég – 1956-os Intézet, 334 l. /56./
- Széll Jenő, korunk antihőse. *Köztársaság* 1(1992) június 19. (10. sz.) 86–87. l.
- Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. *Szombat* 4(1992) 1. sz. 31–33. l.
- Szigorúan bizalmatlan levéltárak. A történelemkutatás határai. A magyar múlt kiiktatott évei. Riporter: Váradi Júlia. *168 óra* 4(1992) október 27. (43. sz.) 22–23. l. Rainer M. Jánossal és Bacani Gáborral közösen.
- Történelmi tudatváltás? Csoóri Sándor: Nappali hold. *Kritika* 21(1992) 7. sz. 14–15. l.
- Világ-történelem. *E Világ* 1(1992) 1. sz. 4–5. l.
- Vita postuma della rivoluzione ungherese. *L'Europa Ritrovata* 3(1992) november–dicembre, 45–54. l.
- Z. P. [Zimándi Pius] szerzetes titkos krónikája. Történelem egy cselédszobából. Gyertya a hősi halottakért. Riporter: Váradi Júlia. *168 óra* 4(1992) augusztus 18. (33. sz.) 20–21. l.

- Zimándi Pius [István]: *A forradalom éve. Krónika 1956-ból.* Szerk., jegyz., előszó –. Bp. 1992. Századvég – 1956-os Intézet, 392 l. ill. /'56./
- Zólogy László: Én is ezredes voltam a vezérkarnál. Közread. és bev. –: Zólogy László visszaemlékezései. Bev. Göncz Árpád. In: *Évkönyv I. 1992. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete.* Szerkesztőbizottság: Bak János, Békés Csaba, Hegedűs B. András, –. Bp. 1992. 1956-os Intézet, 171–189. l. /'56./
- Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban. *Szombat* 4(1992) 8. sz. 14–16. l.
- Zsigmond László halálára. *Népszabadság* 50(1992) április 27. (99. sz.) 10. l.

1993

- Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates, 1918–1932.* Réd. en chef. de la série Magda Ádám. Vol. 1. *Octobre 1918 – Aout 1919.* Rec. par Magda Ádám, –., Mária Ormos. Bp. 1993. Akadémiai, LXX, 864 l., [4] t. ill. térk.
- Ebrei, antistálinismo e rivoluzione. Trad. Federico Argentieri. *L'Europa Ritrovata* 4(1993) ottobre–dicembre, 92–96. l.
- Évkönyv II. 1993. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete.* Szerkesztőbizottság: Bak János, Hegedűs B. András, –., S. Varga Katalin. Bp. 1993. 1956-os Intézet, 361 l. /'56./
- 1956 „kulcskérdései”. *Közgazdász* 36(1993) március 12. (14. sz.) 5. l.
- Forgács Palkó (1928–1947). *Holmi* 5(1993) 12. sz. 1689–1693. l.
- Hajnal volt, vagy alkonyat? [Vitányi Iván: Öt meg öt az tizenhárom. Az Áprilisi Front története (Bp. 1993. Gondolat) című könyvéről.] *Magyar Hírlap* 26(1993) április 24. (95. sz.) mell. 2. l.
- Három „családi” temetés. *Népszava* 121(1993) augusztus 26. (98. sz.) 3. l.
- A Horthy-rehabilitáció eszúsdáján. *Világosság* 34(1993) 8–9. sz. 86–89. l.
- Interjú Litván Györggyel, az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete igazgatójával. Riporter: Csáky Marianne. *Budapesti Könyvszemle* 5(1993) 4. sz. 478–487. l.
- Jászi Oszkár és Bibó István. [Előadás az 1992. november 5–7-i szegedi Bibó István-konferencián.] In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Pécs, 1993. Tanulmány, 256–265. l.
- A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, –., Rainer M. János. Ford. Gál Éva, N. Goller Ágota, Páll Erna. Bp. 1993. Századvég – 1956-os Intézet, 242 l. /'56./
- Kész a Jelcin-dosszié tudományos feldolgozása. Riporter: Popovics Gizella. *Magyar Hírlap* 26(1993) január 6. (4. sz.) 5. l.
- Laudationes. Alexandru Dutu, Gottfried Schramm, Walter Grab, – és Perjés Géza Benda Kálmánról. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bev. Péter Katalin. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 383–394. l.

- Manipulációk és tények. Riporter: Lukácsy András. *Magyar Hírlap* 26(1993) október 2. (229. sz.) mell. I. 1.
- Molnár Miklós: A demokrácia hajnalodik Keleten. Civil társadalom és kommunizmus Kelet-Európában: Lengyelország és Magyarország. Doktori értekezés tézisei. *Politikatudományi Szemle* 2(1993) 2. sz. 73–90. 1. Opponensi vélemények: Ágh Attila, – –, Szelényi Iván. *Uo.* 91–103. 1. Válasz: *Uo.* 106–109. 1.
- Moszkvai dokumentumok 1956-ból. Közread. és bev. – –. *História* 15(1993) 1. sz. 25–28. 1.
- Őszirózsa. *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 4(1993) október 30. (43. sz.) 6–7. 1.
- Szabó Ervin, *a szocializmus moralistája*. Bp. 1993. Századvég, 283 l. /Századvég biográfiák./
- A százszentdős világjobbító hűsége. [Kun Zsigmondról.] *Magyar Hírlap* 26(1993) március 26. (71. sz.) 15. 1.
- A szovjet politika boszorkánykonyhájában. – – a „Jelcin-dossziéről”. Riporter: Hovanyecz László. *Népszabadság* 51(1993) január 28. (23. sz.) 6. 1.
- Tunézia kiállása a magyar forradalom mellett. Tunézia hangja az ENSZ-ben [1956 decemberében]. Közread. és bev. – –. *Világosság* 34(1993) 10. sz. 58–61. 1.
- Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon, 1945–1948. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk., bev. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 269–276. 1.

1994

- Búcsú Széll Jenőtől. „A direkt politizálást csak becsületből, kötelességszerűen vállalta.” *Népszabadság* 52(1994) január 27. (22. sz.) 7. 1.
- Ervin Szabó in Wien. In: *Kultur und Politik in Österreich und Ungarn*. Hg. Péter Hanák et al. Wien – Köln – Weimar, 1994. Böhlau, 118–128. l. /Begegnungen an der Donau./
- Évkönyv III. 1994. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Hegedűs B. András, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1994. 1956-os Intézet, 377 l. /'56./
- Francia dokumentumok 1956-ról. In: *Évkönyv III. 1994. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Hegedűs B. András, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1994. 1956-os Intézet, 139–147. l. /'56./
- La mémoire officielle de l'histoire du temps présent en Hongrie. *La Nouvelle Alternative* 58(1994) No. 32. 10–12. 1.
- Miért van (és lesz) szükség a Beszélőre? *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 5(1994) október 13. (41. sz.) 5–6. 1.
- Módosul a Trianon-kép? Riporter: Kurcz Béla. *Magyar Nemzet* 57(1994) szeptember 10. (212. sz.) 12. 1.
- Múltfirtatás, emlékezés és -kutatás. *Népszabadság* 52(1994) augusztus 1. (178. sz.) 14. 1.
- Múltidézés – 1956. [Összeállítás.] Bev. – –: Október. *Világosság* 35(1994) 10. sz. 3–6., 21–69. 1.

- Műltszépítés. A legújabb kori magyar történelem új felfogásának kialakulása (1989–1993). *Mozgó Világ* 20(1994) 1. sz. 50–54. l.
- „Némák szóra kelnek.” Várpalota ismeretlen '56-ja. Gyűjtötte, szerk. Fakász Tibor. Várpalota, 1993. Szerző, 222 p. [Ismertetés.] In: *Évkönyv III. 1994. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Hegedűs B. András, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1994. 1956-os Intézet, 325–327. l. /'56./
- Les partis politiques hongrois entre 1945 et 1947: ruptures et continuités. *Revue d'Europe Central* 2(1994) No 2. 173–180. l.
- The Political Background of the Imre Nagy Trial. In: *The Secret Trial of Imre Nagy*. Ed. by Alajos Dornbach. Forew. János Radványi. Epilogue: – –. London, 1994. Praeger, 161–182. l.
- Szakítani kell a rossz folytonossággal! – – történész szerint a jelenkor 1918–1919-ben kezdődött. Riporter: Hovanyecz László. *Népszabadság* 52(1994) szeptember 16. (217. sz.) 15. l.
- Az SZDSZ és 1956. *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 5(1994) október 27. (43. sz.) 17. l.
- Távoli búcsú egy közeli baráttól. [Heltai György.] *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 5(1994) július 21. (29. sz.) 32–33. l.
- Turbet-Delof, Guy: Az 1956-os magyar forradalom François Mauriac szemével. Bev. – –. Ford. Litván Katalin. *Világosság* 35(1994) 10. sz. 57–60. l.
- Die Ungarische Revolution 1956. Reform, Aufstand, Vergeltung*. Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte der Ungarischen Revolution 1956: János M. Bak, András B. Hegedűs, Gyula Kozák, – –, János M. Rainer. Mitarb. Csaba Békés, László Eörsi, Zsuzsanna Kőrösi, János Tischler. Hg. – –, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung von Jörg K. Hoensch. Wien, 1994. Passagen Verlag, 211 l. /Passagen Politik./
- Unwin, Peter: A pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom. Bp. 1993. Héttorony, 212 p. [Ismertetés.] In: *Évkönyv III. 1994. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete*. Szerkesztőbizottság: Bak János, Hegedűs B. András, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1994. 1956-os Intézet, 301–306. l. /'56./
- Változó múltunk. Borsányi György, Gyurgyák János, Hajdu Tibor, – – és Salamon Konrád kerekasztal-beszélgetése. Riporter: Barát József. *Világosság* 35(1994) 11. sz. 70–79. l.
- Egy vereség diadala, egy győzelem veresége. Így kezdődött... Riporter: Köves Viktória. *168 óra* 6(1994) október 18. (41. sz.) 4–5. l. Pomogáts Bélával közösen.

1995

- Április. *Szombat* 7(1995) 4. sz. 34–36. l.
- Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál., összeáll. Huszár Tibor. Szerk. – –, S. Varga Katalin. Bev. Göncz Árpád. Az interjúkat kész. Huszár

- Tibor és Hanák Gábor. Bp. 1995. Osiris-Századvég – 1956-os Intézet, 757 l. ill. /56./
- Bibó összekötő kapocs volt. Nem kell a nemzeti oldalnak? *Magyar Nemzet* 58(1995) június 29. (150. sz.) 16. l.
- „Citoyen vagyok, nem burzsoá.” – – lázadásai. Riporter: Élő Anita. *Magyar Nemzet* 58(1995) február 13. (37. sz.) 8. l.
- Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates, 1918–1932.* Réd. en chef. de la série Magda Ádám. Vol. 2. Aout 1919 – Juin 1920. Rec. par Magda Ádám, – –, Mária Ormos. Bp. 1995. Akadémiai, XLII, 676 l.
- Elnöki megnyitó és zárszó. In: *Értelmiség – közélet – hatalom, 1955–1995. Közéleti és tudományos konferencia a Kossuth Klubban a Petőfi Kör 40. születésnapján, 1995. március 25–26-án.* Szerk. Bánki Erika. Közrem. Aibnerné Dene Éva. Bp. 1995. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 7–9., 49–51. l.
- Évkönyv IV. 1995. *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.* Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1995. 1956-os Intézet, 440 l. /56./
- Az 1956-os találkozópontról. *Rubicon* 6(1995) 8. sz. 4–5. l.
- Fénytörések. *Magyar Nemzet* 58(1995) október 21. (248. sz.) 1. l.
- A forradalom utóélete. Kinek az ünnepe? Riporter: Pelle János. *168 óra* 7(1995) október 17. (41. sz.) 8–10. l.
- „Egy gondolkodó Szöged városából.” Lengyel András: Utak és csapdák. *Forrás* 27(1995) 4. sz. 87–91. l.
- Hungarian salami-tactics. In: *6 Martie 1945 începuturile comunizării României.* [Cuv. înainte Șerban Papacostea.] București, 1995. Ed. Enciclopedică, 207–214. l.
- Integrationsbestrebungen der ungarischen Emigration in der Zwischenkriegszeit. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Hg. Richard G. Plaschka et al. Wien, 1995. Verlag der Österr. Akademie der Wissenschaften, 209–212. l. /Zentraleuropa-Studien./
- Két örület áldozata. [Zimán Mária: Betűsíráló Évának (Tel Aviv, 1989. Magánkiadás) című könyve alapján Izsák Éva haláláról és Lakatos Imréről.] *Élet és Irodalom* 39(1995) január 6. (1. sz.) 6. l.
- Két párhuzamos életmű. [Jászi Oszkár és Károlyi Mihály.] *Világosság* 36(1995) 11. sz. 5–7. l.
- 1956 in der heutigen politisch-wissenschaftlichen Diskussion in Ungarn. In: *Die ungarische Revolution, 1956. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995.* Hg. Béla Balázs. Wien, 1995. Collegium Hungaricum, 7–12. l. /Publikationen des Collegium Hungaricum. Neue Serie, 6./
- 1956: Volksaufstand oder Revolution? In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn.* Hg. Karlheinz Mack. Wien – München, 1995. Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, 138–143. l. /Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, XXIII./

- Oszkár Jászi: *Homage to Danubia. Selected writings*. Ed. by –. Boston – London, 1995. Rowman and Littlefield, XVIII, 213 l. ill. /States and societies in East Europe, 3./
- Régi-új Newspeak. *Magyar Hírlap* 28(1995) május 2. (101. sz.) 5. l.
- Research and Discussions on 1956 in Present-Day Hungary. In: *Hungary 1956... Conference on the Hungarian Revolution of 1956 in Tampere in March 1993*. Eds. Paula Hihnal, Olli Vehviläinen. Tampere, 1995. Tampereen yliopisto, 5–12. l.
- Történetírásunk és jelenkorunk. [Előadás az I. jelenkor-történeti konferencián, Debrecen, 1994. szeptember 1–3.] In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Bp. 1995. Osiris – 1956-os Intézet, 39–45. l. /'56./
- Trianon felé. Szemelvények a béketárgyalások francia jegyzőkönyvéből. 1–2. rész. Ford. Litván Katalin. *Beszélő* [2. folyam, hetilap.] 6(1995) június 1. (22. sz.) 27–29. l.; június 8. (23. sz.) 27–29. l.
- Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. Közread., bev. és jegyz. – – és Kertész Dezső. In: *Évkönyv IV. 1995. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, – –, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1995. 1956-os Intézet, 163–232. l. /'56./
- Vidéki helyzetkép, 1956. október 23–27. Közzéteszi és bev. – –. *História* 17(1995) 7. sz. 31–34. l.
- Das Wiener Exil der ungarischen Soziologie. In: *Krise und Exodus. Österreichische Sozialwissenschaften in Mitteleuropa*. Hg. Kurt Leube, Andreas Pribersky. Wien, 1995. WUV–Universitätsverlag, 117–127. l.

1996

- Bajtársak voltunk. '56-ról beszélgettünk Litván Györggyel. Riporter: Ujlaki Ágnes. *Szabad Föld* 52(1996) október 22. (43. sz.) 5. l.
- Büntetése: megélte a teljes összeomlást. – – az elmúlt rendszer nagy taktikusáról. [Kádár Jánosról.] Riporter: Kurcz Béla. *Magyar Nemzet* 59(1996) július 6. (157. sz.) 6. l.
- 1956 kézikönyve. Főszerk. Hegedűs B. András, mtársai Beck Tibor, Germuska Pál. 2. kötet. *Bibliográfia*. Szerk. – –. Összeáll. – – et al. Bp. 1996. 1956-os Intézet, 309 l.
- 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. *Rubicon* 7(1996) 8–9. sz. 53–55. l.
- Az 1956-os magyar forradalom – 40 év távlatából. *Mozgó Világ* 22(1996) 12. sz. 7–12. l.
1957. (Beszélő évek.) *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 1(1996) november (9. sz.) 57–73. l.
- Egy felelős kiadó dilemmái. *Népszava* 124(1996) december 13. (291. sz.) 7. l.
- Forradalom, szabadságharc vagy üzemi baleset? *Magyar Nemzet* 59(1996) október 12. (239. sz.) 11. l.

- Egy francia diplomata a forradalomban. Guy Turbet-Delof 1956-os naplója.* Szerk., bev. – –. Jegyz. Hegedűs B. András. Ford. Havas Fanny, H. Major Rita, Litván Katalin. Bp. 1996. Francia Intézet – 1956-os Intézet – Francia Nagykövetség Kulturális, Tudományos és Együttműködési Osztálya, 178 l. ill. Győr, 1956. 1–3. köt. Szerk. Bana József. Előszó – –. Bev. Szakolczai Attila. Győr, 1996–2002. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 226, 231–575., 284 l. /Győri tanulmányok, 18., 27./
- The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953–1963.* Ed by – –. English version ed. and transl. János M. Bak, Lyman H. Legters. Afterword Peter Kende. London – New York, 1996. Longman, 221 l.
- Images of 1956. *Budapest Review of Books* 6(1996) 3. sz. 144–147. l.
- Das Jahr 1956 in der heutigen politisch-wissenschaftlichen Diskussion in Ungarn. In: *Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa.* Hg. Hans Henning Hahn, Heinrich Olschowsky. Berlin, 1996. Akademie Verlag, 188–191. l.
- Jászi Oszkár hazatérése.* Szerk. – –. Bp. 1996. Társadalomtudományi Társaság, 119, [1] l. /A Társadalomtudományi Társaság füzetei./
- Károlyi Mihály. Hányatott élet és utóélet. *Világosság* 37(1996) 8–9. sz. 110–119. l.
- Két pártállami diktatúra válsága. 1953 és 1956. *História* 18(1996) 4. sz. 26–28. l.
- Két temetés. [Grósz Károly temetése és Horthy Miklós újratemetése.] *Népszava* 124(1996) január 24. (20. sz.) 6. l.
- Kettős hűségben. [Ujhelyi Szilárd halálára.] *Magyar Hírlap* 29(1996) augusztus 5. (182. sz.) 7. l.
- „Koalíciós diktátum?” Szabadelvű, kutatásbarát levéltári törvény született. *Magyar Nemzet* 59(1996) február 8. (33. sz.) 16. l.
- Koalíciós közzjáték, 1945–1948. *Rubicon* 7(1996) 1–2. sz. 40–46. l.
- Mérei Ferenc sírjánál. [Halála 10. évfordulóján.] *Magyar Hírlap* 29(1996) február 24. (47. sz.) 14. l.
- Műltfeltárás és rendszerváltás. [Az ügynöktörvényről.] *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 1(1996) 1. sz. 62–64. l.
- A Nagy Imre-csoport politikája. In: *1956-ról a rendszerváltás küszöbén.* Szerk. Hegedűs B. András, Baló Péter. Bp. 1996. Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 13–28. l. /Széchenyi Füzetek, IX./
- Nem csak Nagy Imre. – – az évfordulós vitákról Riporter: Hovanyecz László. *Népszabadság* 54(1996) november 8. (261. sz.) 15. l.
- Nem jutottak nyugati fegyverek a felkelők kezébe. – – és Király Béla is cáfol. Riporter: Kurcz Béla. *Magyar Nemzet* 59(1996) április 15. (88. sz.) 20. l.
- 1957 – The Year After. A Memoir. *The Hungarian Quarterly* 37(1996) 143. sz. 32–49. l.
- Októberek üzenete. Válogatott történeti írások.* Bp. 1996. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 379 l.

- Der prekäre Weg zur Civil Society in Ostmitteleuropa. In: *Liberalismus, Interpretationen und Perspektiven*. Hg. Emil Brix, Wolfgang Mantl. Wien – Köln – Graz, 1996. Böhlau, 256–258. l.
- Révolution ou réaction. *L'Histoire* (Paris) 1996. No. 203. 88. l.
- Rewolucja. *Węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje, 1953–1963*. Pod red. –. Przekład z języka angielskiego Janusz Stawiński. Warszawa, 1996. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 287 l.
- Eine Sache der Nation. NPL-Gespräch mit Prof. György Litván über das Gedenken an 1956. Riporter: András Heltai-Hopp. *Der Neue Pester Lloyd* 3(1996) január 31. – február 2. (5. sz.) 1–2. l.
- A történész nem válogathat. Riporter: V. Bálint Éva és Veres András. *Magyar Hírlap* 29(1996) október 22. (247. sz.) 8. l.
- Ujhelyi Szilárd csöndes születésnapjai. Ujhelyi Szilárd és Aczél György levélváltása 1985-ből. Közread. és bev. –. *Kritika* 25(1996) 2. sz. 16–17. l.
- Une insurrection entrée dans l'histoire mais sortie des mémoires. G. Litván raconte ses combats... *Le Figaro* 1996. október 24. B 5.
- Ungarszkata revolucija ot 1956 g. In: *1100 godini Ungarija*. Red. kol. G. Markov. Sofija, 1996. Inst. po istorija pri BAN, 83–93. l. Ua.: *Iztoriceszki pregled* (Szófia), 52(1996) 6. sz. 83–93. l.
- Vienne: capitale de la pensée hongroise en exil. In: *Vienne–Budapest, 1867–1918. Deux âges d'or, deux visions, un Empire*. Dir. par Dieter Hornig, Endre Kiss. Paris, 1996. Éditions Autrement, 199–216. l. /Collection Mémoires, n° 45./

1997

- Adalék a magyar polgári radikalizmus és polgári liberalizmus viszonyához. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történész-professzor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 387–392. l.
- Birthday interview with Árpád Göncz. *Liberal Voice Hungary. News Letter* 6(1997) Nr. 3. 23–24. l.
- Les causes et les conséquences de l'insurrection hongroise. In: *1956. Le commencement de la fin. Actes du colloque „Budapest 1956–1996” Palais du Luxembourg, Paris 28 et 29 octobre 1996*. Réd. et prés. de François Fejtő et de Gilles Martinet. Paris, 1997. Assoc. pour la Communauté Culturelle Européenne, 24–28. l.
- Elfogult köszöntés a Hankóczy utcába. [Vásárhelyi Miklós 80. születésnapján.] *Kritika* 26(1997) 10. sz. 38–39. l.
- Évkönyv V. 1996/1997. *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. A konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rendezte: Bak János. Bp. 1997. 1956-os Intézet, 399 l. /56./
- 1956: ki, hogyan emlékszik? Másként történt. [Vita Heller Ágnessel 1956-ról.] *Népszabadság* 55(1997) október 30. (253. sz.) 9. l.

- Az 1956-os kutatások és viták a mai Magyarországon. In: *Évkönyv V. 1996/1997. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézet-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. A konferencia előadásait és vitáit sajtó alá rendezte: Bak János. Bp. 1997. 1956-os Intézet, 23–34. l. /56./
- Fate calls me. Jászi Oszkár 1947 végi Duna-völgyi búcsúlátogatása. *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 2(1997) 12. sz. 34–40. l.
- Fejtő Ferenc: „A common sense filozófusa volt.” [Kolnai Aurélról.] Az interjú készítette: Kiss Endre és – –. *Világosság* 38(1997) 5–6. sz. 19–28. l.
- A forradalom és a politika. *Népszava* 125(1997) október 22. (247. sz.) 7. l.
- Forradalom után. Riporter: Széchenyi Ágnes. *168 óra* 9(1997) január 21. (3. sz.) 36–38. l.
- A Forty-Year Perspective on 1956. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13(1997) Nr. 2. 14–25. l.; Ua. In: *Hungary 1956. – Forty Years On*. Ed. by Terry Cox. London–Portland, 1997. Frank Cass, 14–25. l.
- Hanák Péter ravatalánál (1921–1997). [Elhangzott 1997. október 14-én a Farkasréti temetőben.] *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 2(1997) 11. sz. 38–39. l.
- Hitek és tévhitek a magyar történelemben. 1. A nagy összeesküvés. 2. Újkori összeesküvések. Riporter: Buják Attila. *168 óra* 9(1997) szeptember 30. (39. sz.) 12–13. l.; október 7. (40. sz.) 12–13. l.
- Hogyan láttam a 20. századot? – – történéssel beszélget Tóbiás Áron. [Elhangzott a Kossuth Rádióban 1995. január 9-én.] *Társadalmi Szemle* 52(1997) 8–9. sz. 71–76. l.
- Az itthon ismeretlen Kolnai [Aurél]. *Világosság* 38(1997) 5–6. sz. 3–4. l. Kiss Endrével közösen.
- Jászi Oszkár és a virtuális panteon. Riporter: N. Sándor László. *Magyar Hírlap* 30(1997) március 8. (57. sz.) Ahogy tetszik mell. 15. l.
- Kolnai Aurél: Feljegyzések az 1918-i magyar forradalomról. Közread., bev. és jegyz. – –. *Világosság* 38(1997) 5–6. sz. 49–61. l.
- Meg kell őriznünk 1956 örökségét. – –: Egy kis ország is képes lehet arra, hogy szuverén módon formálja sorsát. Riporter: Toót H. Zsolt. *Vasárnapi Hírek* 13(1997) október 19. (42. sz.) 7. l.
- Nagy Imre meggyilkolt társai. *Népszabadság* 55(1997) május 3. (102. sz.) 23. l.
- A Nagy Imre-féle MSZMP. In: *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. Az egyes fejezeteket bev. Kende Péter, Mink András, Kovács András, – –. Bp. 1997. 1956-os Intézet – Open Art, 265–268. l. /56./
- A negyvenedik évforduló. *Magyar Tudomány* 42(1997) 1. sz. 22–28. l.
- A párbeszéd és a termékeny vita helyreállításának esélyei. In: *Az (magyar) értelmiség hivatása. Tanulmányok, vallomások, elemzések, levelek. (Hetven magyar értelmiségi írásai.)* Írta és szerk. ifj. Fasang Árpád. Bp. 1997. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 292–295. l. /Az Antall József Baráti Társaság Évkönyvei, 4./ „Sorai ismét választ követelnek.” Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből. Közread., bev. és jegyz. – –. *Világosság* 38(1997) 5–6. sz. 74–107. l.

- Die Soziologie am Anfang des 20. Jahrhunderts in Ungarn. In: *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner und Anna M. Drabek. Wien, 1997. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 63–71. l.
- Die ungarische Revolution von 1956 – aus der Distanz von 40 Jahren. *Südost-Europa. Zeitschrift für Gegenwartforschung* (München) 46(1997) 1–2. sz. 27–36. l.
- Várakozások és szorongások 1956. október 23-án. *Élet és Irodalom* 41(1997) október 24. (43. sz.) 3. l.

1998

- 1848 im kollektiven Gedächtnis Ungarns. *Europäische Rundschau* (Wien) 26(1998) 3. sz. 87–95. l.
- Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. [Kende Péter 70. születésnapja alkalmából.] *Világosság* 39(1998) 2. sz. 13–17. l.
- Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958. Bev. és közread. –. *Élet és Irodalom* 42(1998) augusztus 28. (35. sz.) 7. l.
- Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a Szabad Nép szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról. In: *Évkönyv VI. 1998. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. Szerk. – –. Bp. 1998. 1956-os Intézet, 243–251. l. /56./
- Dr. Braun Pál (1909 – 1998). *Élet és Irodalom* 42(1998) március 20. (12. sz.) 6. l.
- Ellentmondások. [Az ügynöktörvényről.] *Népszabadság* 56(1998) április 3. (79. sz.) 16. l.
- Évkönyv VI. 1998. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. Szerk. – –. Bp. 1998. 1956-os Intézet, 423 l. /56./
- Ex libris. [Fejtő Ferenc: II. József (Bp. 1997. Atlantisz); Bibó Nyugatról – éltben holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról (Vál. és bev. Kende Péter. Bp. – Basel, 1997. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem); Thassy Jenő: Veszélyes vidék. (Sajtó alá rend. Barkóczi András. Bp. 1996. Pesti Szalon); Karsai Éva: Fények, szelek, szerelmek (Bp. 1997. Orpheusz) című könyvek ismertetése.] *Élet és Irodalom* 42(1998) május 22. (21. sz.) 13. l.
- Az 1956-os forradalom és a magyarságkép nyugaton és szomszéd országokban. *História* 20(1998) 9–10. sz. 33–35. l.
- The Family Background. In: *Leo Szilárd Centenary Volume*. Ed. by George Marx. Bp. 1998. Eötvös Loránd Physical Society, 83–86. l.
- Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. *Rubicon* 9(1998) 1. sz. 4–5. l.
- Hazudnak minden hullámhosszon. A támadás célja az igazmondó jelenkortörténet-írás megsemmisítése. *Népszabadság* 56(1998) december 9. (288. sz.) 12. l.

- Homo politicus-historicus – Szűcs Jenő emlékének. *Magyar Hírlap* 31(1998) július 21. (169. sz.) 7. l.
- Idées et tendances de la revolution hongroise de 1956. In: *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*. Sous la direction de Chantal Delsol et Michel Marlowski. Paris, 1998. Presses Universitaires de France, 511–521. l.
- Az illúziótlan hit receptje. A Károlyi-centenárium. *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 3(1998) 6. sz. 71–74. l.
- Kié a múlt? – az '56-os Intézet felszámolásáról. Riporter: Buják Attila. *168 óra* 10(1998) december 22. (51–52. sz.) 10–11. l.
- Lássuk, mit tudnak a fiúk! *Élet és Irodalom* 42(1998) június 5. (23. sz.) 3. l.
- Láthatatlan emléktábláim. *Népszabadság* 56(1998) október 21. (247. sz.) 12. l.
- A magyar demokrácia és a győztesek. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*. Coordonatori: Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Satu Mare – Zalău, 1998. Editura „Lekton” Zalău – Editura Muzeului Sătmărean, 179–190. l.
- Nagy Imre mártíriuma. *Népszava* 126(1998) június 16. (139. sz.) 7. l.
- A Nagy Imre-per politikai háttere. *Rubicon* 9(1998) 4–5. sz. 67–75. l.
- Német nyelvű összefoglaló a magyar forradalomról. [Alföldy, Géza: Ungarn, 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf (Heidelberg, 1997. Winter) című könyvéről.] In: *Évkönyv VI. 1998. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. Szerk. – –. Bp. 1998. 1956-os Intézet, 365–366. l. /'56./
- Nyughatatlan évszázadunk. *Magyar Hírlap* 31(1998) december 24. (301. sz.) 10. l.
- Oszkár Jászi Danube Federation Theories. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla Király. Bp. 1998. CEU, 227–242. l.
- Az őszirózsás forradalom újabb irodalma. [Az MTA Történettudományi Intézetében az 1918-as forradalom 80. évfordulója alkalmából rendezett konferencián tartott előadás rövidített változata.] *Magyar Hírlap* 31(1998) október 31. (255. sz.) 7. l.
- Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In: *A fordulat évei, 1947–1949*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Bp. 1998. 1956-os Intézet, 171–180. l. /'56./
- Die Sozialdemokratie in der Ungarischen Revolution von 1956. In: *Die Geschichte des Ostblocks (1945–1991)*. Hg. von Ferenc Glatz. Bp. 1998. Europa Institut Budapest, 33–37. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 7./
- Szilágyi József önkéntes halála. *Magyar Hírlap* 31(1998) április 24. (96. sz.) 7. l.
- Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. Paul Mantoux tolmácsolású feljegyzései*. Szerk., sajtó alá rend. és bev. – –. Ford. Litván Katalin. Bp. 1998. MTA Történettudományi Intézet, 263 l. ill.
- Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv”-ről. [Vita a francia sajtóban a Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression (Paris, 1997. Laffont)

című könyvről.] In: *Évkönyv VI. 1998. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, – –, Rainer M. János. Szerk. – –. Bp. 1998. 1956-os Intézet, 299–302. l. /56./

Vita vagy apológia? Két történész a Nemzeti Múzeum XX. századi kiállításáról. [Interjú Litván Györggyel és Hajdu Tiborral.] Riporter: Bossányi Katalin. *Népszabadság* 56(1998) február 20. (43. sz.) 11. l.

1999

1848 im kollektiven Gedächtnis Ungarns. In: „*Dürfen's denn dan?*” *Die fort-dauernde Frage zum Jahr 1848*. Hg. Sigurd Paul Scheichl, Emil Brix. Wien, 1999. Passagen, 141–150. l.

Bibó-megemlékezés a Rajk-kollégiumban, 1980. Dokumentumközlés. [A Belügyminisztérium III/III-2-a. alosztályának szigorúan titkos jelentése a Rajk László Kollégium 1980. november 28-i Bibó István-estjéről.] Bev. és közread. – –. In: *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Bp. 1999. 1956-os Intézet, 123–127. l. /56./

La démocratie hongroise de 1918 et les vainqueurs. In: *Socialisme, cultures, histoire. Itinéraires et représentations. Mélanges offerts à Miklós Molnár*. Textes réunis par Jasna Adler et Lubor Jilek. Bern, 1999. Peter Lang, 279–290. l.

Egyház a vasfüggöny másik oldalán. Dr. Franz König bíborossal – – és Csicskó Mária beszélget. *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 4(1999) 11. sz. 8–13. l.

„Ember vagy ördög?” Ki volt Lakatos Imre? Rendezte: Mérei Anna. Forgatókönyv: Nagy András. Operatőr: Reich László. Közrem. – –. Dokumentumfilm, 1999. 54 perc.

Az 1956-os forradalom szerepe a magyarsággép változásában. [Előadás a Magyar Tudományos Akadémián 1997. május 6-án.] In: *Magyarsággép és történeti változásai*. Szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond. Bp. 1999. MTA, 115–121. l. /Magyarország az ezredfordulón. Műhelytanulmányok./

1848 a magyar történelmi emlékezetben. *Rubicon* 10(1999) 4. sz. 63–66. l.

Finding (and Losing?) the Right Path Together (1945–1948). In: *The Man of Many Devices, who Wandered Full Many Way. Festschrift in Honor of János M. Bak*. Ed. Balázs Nagy, Marcell Sebők. Preface: Gábor Klaniczay. Budapest, 1999. CEU Press, 6–11. l.

Halászléből akváriumot. [A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben (I–IV. köt. Főszerk. Bozóki András. Bp. 1999. Magvető) című kiadványról.] *Élet és Irodalom* 43(1999) május 28. (21. sz.) 15. l.

Hoffmann Gertrud, 1928–1999. In: *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Standeisky Éva, Rainer M. János. Bp. 1999. 1956-os Intézet, 440–443. l. /56./

- Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezőekkel és tanulmányokkal.* Szerk. Jacqueline Cherruault-Semper, Kende Péter, – et al. [Bp.] 1999. Világosság Alapítvány, 307 l.
- Jászi Oszkár. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. Rubicon – Aquila, 269–272. l.
- Jászi Oszkár (1875–1957). *Rubicon* 10(1999) 8. sz. 9–13. l.
- A közös útkeresés (úttévesztés?) évei (1945–1948). In: *Férfiúró! szólj nekem műzsa, ki sokfele bolygott... Őt esszé Bak János születésnapjára.* [Őt esszé magyar nyelven a Bak M. János tiszteletére kiadott angol nyelvű kötetből (The Man of Many Devices, who Wandered Full Many Way. Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. Balázs Nagy, Marcell Sebők. Preface: Gábor Klaniczay. Budapest, 1999. CEU Press). „Készült 100 számozott példányban 1999. május 26-ra.”] Bp. 1999. [CEU Press.] 19–24. l.
- Lapzártá. Válaszol –. Riporter: Orbán Györgyi. *168 óra* 11(1999) október 28. (43. sz.) 6–7. l.
- Látásmódok és különbségek. Délutáni beszélgetés – – történésszel. Riporter: Tihanyi Péter. *Hetek* 3(1999) március 20. (11. sz.) 11. l.
- A letűnő század hagyományai. *Magyar Hírlap* 32(1999) december 24. (300. sz.) Karácsonyi mell. 12. l.
- Márciusi hagyományok. *Népszava* 127(1999) március 13. (61. sz.) 7. l.
- Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány. *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 4(1999) 2. sz. 60–70. l.
- Mérei Ferenc a börtönvilágban. *Budapesti Könyvszemle* 11(1999) 1. sz. 58–62. l.
- Nagy Imre hazatalált. Riporter: Rácz Árpád. *Rubicon* 10(1999) 9–10. sz. 4–5. l.
- Nekem – hetven. Riporter: Rádai Eszter és Hegedűs B. András. [A beszélgetés az 1999. február 18-án a Merlin Színházban, Litván György 70. születésnapja alkalmából rendezett Élő Beszélő-est szerkesztett változata.] *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 4(1999) 4. sz. 8–20. l.
- „Nem akarjuk idealizálni Nagy Imrét.” Igazából egyik kormány sem tudott mit kezdeni a mártír miniszterelnökkel. Riporter: Valencsics Béla. *Népszava* 127(1999) február 6. (31. sz.) Szép Szó mell. 3. l.
- Permanens reformerség. In: *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezőekkel és tanulmányokkal.* Szerk. Jacqueline Cherruault-Semper, Kende Péter, – et al. [Bp.] 1999. Világosság Alapítvány, 259–265. l.
- Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* Előszó: –. Bp. 1999. 1956-os Intézet – Sík Kiadó Kft., 493, [2] l.
- Történetírás és politika. [Válasz Horváth Béla: Kezdjük el! című írására.] *Népszabadság* 57(1999) szeptember 2. (204. sz.) 12. l.
- Újra kezdjük? [A tanácsköztársaság és a fehérterror áldozatairól.] *Népszabadság* 57(1999) augusztus 13. (188. sz.) 10. l.
- Die ungarische Revolution 1956. In: *Das internationale Kriesenjahr 1956 Polen, Ungarn, Suez.* Hg. von Winfried Heinemann, Norbert Wiggershaus. München, 1999. R. Oldenbourg, 149–161. l. /Beiträge zur Militärgeschichte./

Die ungarische Revolution von 1956 aus heutiger Sicht. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte* 3(1999) Heft 2. 257–269. l.

2000

Adósságtörlesztés? [A magyar szociáldemokrácia kézikönyve (Főszerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág) című könyv ismertetése.] *Magyar Tudomány* 45(2000) 4. sz. 508–511. l.

Az antifasizmus emlékezése Mauthausenben. *Népszabadság* 58(2000) május 18. (115. sz.) 12. l.

Beszélgetések Vásárhelyi Miklóssal. Aki nélkül kevesebbek lennénk. [A Beszélgetések Vásárhelyi Miklóssal (Bp. 2000. Szabad Tér) című könyvről.] *Szabad Demokrata Hírlap* 2(2000) augusztus (4. sz.) 4. l.

„Cyrano.” [Szakács Miklós ügynökmúltjáról.] *Élet és Irodalom* 44(2000) november 24. (47. sz.) 15. l.

La démocratie hongroise de 1918 et les vainqueurs. In: *La fin de la Première Guerre Mondiale et la nouvelle architecture géopolitique européenne*. Ed. George Cipaianu, Vasile Vesa. Cluj, 2000. Presses Universitaire de Cluj, 63–74. l.

Demokratikus antikommunista. Borsody István halálára. *Népszabadság* 58(2000) október 28. (253. sz.) 9. l.

Demokratikus antikommunizmus. [Borsody István: Amerikai évek. Egy magyar föderalista írásaiból (Bp. 2000. Osiris) című könyvről.] *Élet és Irodalom* 44(2000) április 28. (17. sz.) 19. l.

1957. In: *Beszélő évek. A Kádár-korszak története*. 1. rész. 1957–1968. Szerk. Mink András és Révész Sándor. Bp. 2000. Stencil Kulturális Alapítvány, 39–52. l.

From Central Europe, Three Friends Remember. In: *Karl Polanyi in Vienna*. Eds. Kenneth McRobbie, Kari Polanyi-Levitt. Montreal – New York – London, 2000. Black Rose Books, 281–286. l. Czjzek Évával és Vezér Erzsébettel közösen.

Grossbritannien, Frankreich und das Suez-Abenteuer im Herbst 1956 in Korrelation zu den Ereignissen in Ungarn. In: *Ungarn 1956. Reaktionen in Ost und West*. Hg. Heiner Timmermann, László Kiss. Berlin, 2000. Duncker – Humblot, 37–43. l. /Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen, 91./

„A hatalom humanizálása.” In: *Göncz Árpádnak*. Szerk. Borbíró Zsóka. Bp. 2000. Helikon, 79–82. l.

His Own Self True. [Schöpflin Gyula: Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más (Bp. 2000. Argumentum) című könyvről.] *The Hungarian Quarterly* 41(2000) 159. sz. 122–125. l.

Hozzászólás. [Dankovics László – Pataki Gábor Zsolt: Clemenceau és Magyarország című cikkéhez.] *Külpolitika* 6(2000) 3–4. sz. 236–238. l.

Jászi Oszkár. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. Rubicon – Aquila, 269–272. l.

- Jászi Oszkár kálváriája. A Jászi-napló sajtó alá rendezése közben. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000. Multiplex Media – Debrecen University Press, 401–409. l.
- A Kádár-kép metamorfózisai. *Rubicon* 11(2000) 6. sz. 42–47. l.
- Károlyi Mihály: München, Illyés Gyula és Hatvany. Közread. és bev. – –. *Élet és Irodalom* 44(2000) március 10. (10. sz.) 8. l.
- Kérdés Hankiss Elemérhez. [Hankiss Elemér: „Koronagate” – vagy amit akarok című írásáról (Magyar Hírlap 2000. január 5.).] *Magyar Hírlap* 33(2000) január 18. (14. sz.) 7. l.
- Kudarcs és siker. Jászi Oszkár születésének 125. évfordulóján. *Népszabadság* 58(2000) március 14. (54. sz.) 29. l.
- Mitoszok és legendák 1956-ról. In: *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Ständeisky Éva, Rainer M. János. Bp. 2000. 1956-os Intézet, 205–218. l. /56./
- A Nyugat követe múltunkról és jelenünkről. [Schöpflin Gyula: Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más (Bp. 2000. Argumentum) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 44(2000) augusztus 25. (34. sz.) 19. l.
- „Nyugati segítségre vagy hasonlóra számítani nem lehet.” Az interjút készítette Csalog Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós. In: *Beszélő évek. A Kádár-korszak története*. 1. rész. 1957–1968. Szerk. Révész Sándor. Bp. 2000. Stencil Kulturális Alapítvány, 27–29. l.
- Az Őszirozsás Forradalom 82. évfordulóján. A Károlyi-szobornál elhangzott beszéd szerkesztett szövege. *Szabad Demokrata Hírlap* 2(2000) november (7. sz.) 6. l.
- Politikusok, akik tisztelték egymást. 125 éve született Károlyi Mihály és Jászi Oszkár. *Hetek* 4(2000) március 18. (12. sz.) 9. l.
- Régi és új emigránsok. Jászi Oszkár és Kállay Kristóf levélváltása a háború után. Bev. és közread. – –. *Holmi* 12(2000) 9. sz. 1124–1127. l.
- Szabó Miklós, 1935–2000. *Kritika* 29(2000) 11. sz. 26–27. l.
- A százéves Huszadik Század. *Élet és Irodalom* 44(2000) január 14. (2. sz.) 17. l.
- Született 1900-ban. Emlékezés Háty Gyulára. *Élet és Irodalom* 44(2000) május 5. (18. sz.) 8. l.
- Trianon és a magyar demokrácia. *Magyar Hírlap* 33(2000) június 3. (129. sz.) 7. l.
- Wanderer amid Revolutions. Ilona Duczynska, 1897–1978. In: *Karl Polanyi in Vienna*. Eds. Kenneth McRobbie, Kari Polanyi-Levitt. Montreal – New York – London, 2000. Black Rose Books, 286–287. l.

2001

- Bibó István 1956-ban. [A Bibó István születésének 90. évfordulója alkalmából 2001. szeptember 22-én rendezett szimpóziumon elhangzott előadás szerkesztett változata.] *Mozgó Világ* 27(2001) 12. sz. 15–19. l.
- Búcsú Fekete Sándortól. *Népszabadság* 59(2001) június 12. (135. sz.) 10. l.

- Búcsú Hegedűs B. Andrástól. [Elhangzott Hegedűs B. András temetésén, 2001. július 10-én a Rákoskeresztúri köztemetőben.] In: *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 2001. 1956-os Intézet, 175–176. l. /'56./
- Déstalinisation et révolution. La Hongrie en 1953–1956. In: *Culture et pouvoir en Hongrie depuis 1945. Éclairages franco-hongrois*. Sous la dir. de Michel A. Prigent. *Cahiers du Centre d'études de l'Europe médiane (Studia Gallo-Hungarica)* (Paris, CEEM-INALCO) 2001. No. 12. 17–23. l.
- Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn*. Hg. Waltraud Heindl, – –, Stefan Malfër, Éva Somogyi. Wien, 2001. Böhlau, 140 l. /Begegnungen an der Donau./
- Element a családfő. Vásárhelyi Miklós halálára. *Népszabadság* 59(2001) augusztus 2. (179. sz.) 8. l.
- Az elnémult hagyomány. [György Péter: Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés, 1956–1989-ben (Bp. 2000. Magvető) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 45(2001) április 13. (15. sz.) 14. l.
- Emberi veszteségünk. [Elhangzott Vásárhelyi Miklós temetésén, 2001. augusztus 8-án az Óbudai temetőben.] *Élet és Irodalom* 45(2001) augusztus 10. (32. sz.) 3. l.
- A felkelés anatómiája. – – ötvenhatról és napjainkról. Riporter: Juszt László. *168 óra* 13(2001) november 8. (45. sz.) 14–15. l.
- Folytonosság és szakítás a Kádár-rendszerben. A rákosista hagyományok dilemmái. In: *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2001. Rubicon – Aquila, 68–69. l. /Sine ira et studio./
- A forradalomtól a rendszerváltásig. [Hegedűs B. András halálára.] *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 6(2001) 7–8. sz. 103–106. l.
- Fórum az idő tükrében. A kémiától a filozófiáig, avagy Polányi Mihály a tudós szabadságáról. [Litván Györggyel és Fehér Mártával beszélget Sipos Júlia.] *Polanyiana* 10(2001) 1–2. sz. 137–144. l.
- [Hoffmann Gertrud.] In: *Gertrud Hoffmann Gertrud, 1928–1999*. Szerk. Horányi Annabella, Nyerges Katalin. Bp. 2001. Socio-typo, 45–48. l.
- Jászi Oszkár naplója, 1919–1923*. Sajtó alá rend. – –. Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézet, 415 l.
- „A jogállamot fenyegető veszély nagyon komoly.” Interjú – – történésszel. *Szabad Demokratá Hírlap* 3(2001) december (3. sz.) 5. l.
- Jubilee conference of the Michael Polanyi Liberal Philosophical Association and the Department of Philosophy and History of Sciences Budapest University of Technology and Economic Sciences to commemorate the 110th anniversary of Michael Polanyi's birth. Bev. – –. *Polanyiana* 10(2001) 1–2. sz. 11–15. l.
- A Kádár-kép metamorfózisai. In: *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2001. Rubicon – Aquila, 9–15. l. /Sine ira et studio./

- Kovács György, az orvos és az író, 1900–1965. *Holmi* 13(2001) 1. sz. 72–75. l.
- A magyar polgárság citoyen lelkiismerete. Csécsy Imre, 1893–1961. *Holmi* 13(2001) 6. sz. 736–740. l.
- 1956: crise de Hongrie, crise de Suez. In: *La Hongrie dans les conflits du XXe siècle*. Paris, 2001. PUF, 99–114. l. /Guerres mondiales et conflits contemporains, 200./
- Nagy Imre útkereső ember volt. Beszélgetés Litván Györggyel. Riporter: Fodor Andrea. *Pesti Ember (Belvárosi liberális lap)* 3(2001) június (3. sz.) 4. l.
- Napszúrás? [George Schöpflinről.] *Szabad Demokrata Hírlap* 3(2001) szeptember (2. sz.) 3. l.
- „Ötvenhat csinált minket.” *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 6(2001) 12. sz. 32. l.
- Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. [Az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézet Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távolából című konferenciáján, 2001. október 16-án elhangzott előadás rövidített változata.] *Magyar Hírlap* 34(2001) október 22. (247. sz.) 10. l.
- Vásárhelyi Miklós (1917–2001). *Rubicon* 12(2001) 7. sz. 50. l.
- Végül is mitől omlott össze? [Paul Hollander: *Political Will and Personal Belief. The Decline and Fall of Soviet Communism* (New Haven – London, 1999. Yale University Press) című könyvének ismertetése.] In: *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János. Bp. 2001. 1956-os Intézet, 260–265. l. /'56./
- Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Sajtó alá rend., szerk. Püspöki Nagy Péter. Bp. 2001. Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 308–316. l.

2002

- Emlékezés vagy botránykeltés? *Heti Világgazdaság* 24(2002) október 18. (42. sz.) 50. l.
- Erdős Péter két élete. *Magyar Narancs* 14(2002) január 17. (2. sz.) 4. l.
- 1956 a napi politika martalékává lett. Sajnálom, hogy az egykori Bibó-kollegisták mozgatják a fűjjelőket. Riporter: Gündisch Mónika. *Vasárnapi Hírek* 19[18!](2002) október 20. (42. sz.) 7. l.
- A fiatal Rákosi. [Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1892–1925*. (Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Bp. 2002. Napvilág) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 46(2002) június 21. (25. sz.) 25. l.
- Hóman Bálint rehabilitációja. *Élet és Irodalom* 46(2002) január 4. (1. sz.) 18. l.
- Jászi és Lukács. *Élet és Irodalom* 46(2002) november 15. (46. sz.) 2. l.
- Jászi Oszkár. In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rác Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 269–272. l.
- Kádár-rejtélyek. Vitavezető – –. Résztvevők: Baráth Magdolna, Huszár Tibor, Rainer M. János. [A Bibó István Közéleti Társaság kerekasztal-beszélgetése

- a Kossuth Klubban 2001. október 30-án.] *Élet és Irodalom* 46(2002) január 25. (4. sz.) 12. l.
- Károlyi Mihály és a forradalmak kora. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. 1. köt. Szerk. Romsics Ignác. Bev. Kosáry Domokos. Bp. 2002. Kossuth, 117–129. l.
- Két Magyarország. Riporter: Rádai Eszter. *Élet és Irodalom* 46(2002) április 26. (17. sz.) 7. l.
- The Kossuth Myth and Széchenyi Cult. National Self-Identification in 20th-Century Hungary. *The Hungarian Quarterly* 43(2002) 166. sz. 99–103. l.
- A legitimitás néhány kérdése 1945 után. In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések*. Szerk. Püski Levente, Valuch Tibor. [Bp.] – Debrecen, 2002. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 319–320. l. /Jelenkortörténeti műhely./
- Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. [Az 1956-os Intézet és az MTA Történettudományi Intézet Emlékezők, emlékeztetők, felejtők. 1956 négy és fél évtized távolából című konferenciáján, 2001. október 16-án elhangzott előadás.] In: *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 2002. 1956-os Intézet, 258–263. l. /'56./
- A történelem haszna és ártalmai. *Magyar Hírlap* 35(2002) augusztus 17. (192. sz.) 10. l.
- A vádlotté a szó. [Válasz Pelle Jánosnak.] *Élet és Irodalom* 46(2002) november 22. (47. sz.) 16. l.
- A vereség beismerése. *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 7(2002) 9–10. sz. 17–18. l.

2003

- Bibó István az 1956-os magyar forradalomban. In: *A szabadságszerető ember. Emlékezés Bibó Istvánra*. Szerk. Gyarmati György, Tar Ferenc. [Hévíz, [2003.] Bibó István Alternatív Gimnázium és Szakközépiskola, 15–24. l.
- Count Michael Károlyi in Wartime England. From his Correspondence, 1941–1946. *The Hungarian Quarterly* 44(2003) 172. sz. 98–112. l. Hajdu Tiborral közösen.
- Déry Tibor a börtönben. Kerekasztal-beszélgetés Pomogáts Béla: Déry és 1956 című előadása után. Résztvevők: Eörsi István, Kenyeres Zoltán, – –, Pomogáts Béla. In: *Mérlegen egy életmű. Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai, 2002. december 5–6.* Szerk. Botka Ferenc. Bp. 2003. Petőfi Irodalmi Múzeum, 173–190. l.
- Ember és gondolat. Riporter: Nádor Tamás. *Könyvhét* 7(2003) 8. sz. 21. l.
- Az emlékezetes 1953. *Liget* 16(2003) 6. sz. 27–29. l.
- Európaiság, magyarság és szociáldemokrácia. *Élet és Irodalom* 47(2003) május 2. (18. sz.) 6. l.
- Ezerkilencszázötvenhat. – – a forradalom fokozatairól. Riporter: Buják Attila. *168 óra* 15(2003) október 21. (43. sz.) 6–11. l.

- „1956 ünnepe elbürokratizálódott.” – – történésszel beszélgettünk az 1956-ot megelőző korszakról és a mai megemlékezésekről. Riporter: Kesselbauer Ábel. *Külvélemény* 1(2003) szeptember–október [november!] (3. [4.!] sz.) 4–5. l.
- Az 1956-os forradalom. In: *Sine ira et studio. Harag és részrehajlás nélkül*. Szerk. Jahn Ágnes. Bp. 2003. ELTE BTK – MTT Tanári Tagozat, 141–161. l.
- Fatal Attraction. [Lee Congdon: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism* (DeKalb, 2001. Northern Illinois University Press) című könyvének ismertetése.] *The Hungarian Quarterly* 44(2003) 169. sz. 98–101. l.
- Jászi Oszkár életrajza elé. *Élet és Irodalom* 47(2003) december 19. (51–52. sz.) 12–13. l.
- A Kádár-rendszerrel – elfogultság nélkül. Lejegyezte: Kurdi Krisztina. *A város szíve (Belvárosi Szocialista Közéleti Lap)* 12(2003) június (1. sz.) 2. l.
- Károlyi Mihály levelezése*. V. köt. 1945–1949. Szerk. Hajdu Tibor. A szerkesztésben közrem. – –. A névmutatót kész. Gelléri Gábor. Bp. 2003. Napvilág, 788 l.
- Lee Congdon: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism* (DeKalb, 2001. Northern Illinois University Press) [című könyvének ismertetése]. *Budapesti Könyvszemle* 15(2003) 1. sz. 78–83. l.
- Mikipressz. A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. *Kritika* 32(2003) 2. sz. 2–3. l.
- Molnár Miklós halálára (1918–2003). *Népszabadság* 61(2003) november 28. (277. sz.) 8. l.
- Nagy Imre, a politikus. *Nyitott Távlatok, Szabadka* 1(2003) november (2. sz.) 7–12. l.
- Nem kancsal apostol... *Magyar Hírlap* 36(2003) december 24. (299. sz.) 23. l.
- Post-Trianon Hungary in Foreign Affairs. A Correspondence. *The Hungarian Quarterly* 44(2003) 176. sz. 67–75. l.
- The Sociologist Oszkár Jászi. *Review of Sociology* 9(2003) 1. sz. 97–98. l.
- Tudomány és politika Szabó Ervin életművében. In: *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10.* Sorozatszerk. Fodor Péter. Közrem. Horváth Zsolt, Kiss Bori, Sándor Tibor. Bp. 2003. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 18–30. l. /A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei, 2./
- „Utólag akarják megnyerni a második világháborút.” Riporter: Rádai Eszter. *Mozgó Világ* 29(2003) 8. sz. 3–14. l.

2004

- Bibó István barátai és ellenségei. *Élet és Irodalom* 48(2004) szeptember 3. (36. sz.) 9. l.
- Bibó István az 1956-os magyar forradalomban. *Rubicon* 15(2004) 4. sz. 42–46. l.
- „A demokrácia szimbóluma volt.” [Károlyi Mihályról.] Riporter: Bugyinszki György. *Magyar Narancs* 16(2004) november 11. (46. sz.) 6–7. l.
- Élni egy másik Magyarorszáért. – – beszél új Jászi-könyvéről. Riporter: Hovanyecz László. *Népszabadság* 62(2004) február 19. (42. sz.) 9. l.

- Én nem változtam. [Megjegyzések Tamás Gáspár Miklós: Elkésett, mégis időszzerű (Népszabadság 2004. április 3.) című könyvismertetéséhez.] *Népszabadság* 62(2004) április 14. (87. sz.) 14. l.
- Európaiság, magyarság és szociáldemokrácia 1918 előtt. In: *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma.* Szerk. Feitl István, Földes György, Hubai László. Bp. 2004. Napvilág, 374–378. l.
- Ferenczy Erzsébet emléke. *Élet és Irodalom* 48(2004) március 19. (12. sz.) 2. l.
- A forradalom hétköznapjai. [Lipták Béla: 35 nap. A Testament of Revolution – 1956 (Bp. 2003. BBS-Info) című könyvéről.] In: *Évkönyv XII. 2004. Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete-Közalapítvány.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 2004. 1956-os Intézet, 323–324. l. /56./
- Jászi Oszkár. Bp. 2003. [2004!] Osiris, 508, [1] l. ill. /Millenniumi magyar történelem. Életrajzok./
- Jászi Oszkár életrajza forrásainak bemutatása. *Polanyiana* 13(2004) 1–2. sz. 143–157. l.
- Két október tizenötödike. *Magyar Hírlap* 37(2004) október 15. (242. sz.) 15. l.
- Liberális szellemi őseink Európa egységéről. In: *Szerelmünk, Európa.* [Bp.] 2004. június 13. Az SZDSZ XII. kerületi csoportjának kiadványa, 6–7. l. [Kisnyomtatvány.]
- La révolution de 1956 et nous. In: *Budapest en mouvement.* Par Robert Lacombe. Paris, 2004. Éditions Autrement, 117–123. l. /Collection Villes en mouvement./
- A sajtó áthangolódása 1914 őszén. *Századok* 138(2004) 6. sz. 1462–1467. l.
- „Szabad szellem és humor.” [Román József: Bálint Endre és az „oppozíció” (Bp. 2004. CEU Press) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 48(2004) május 28. (22. sz.) 27. l.
- Szabadulás után. Az ötvenhatos elitéltek visszailleszkedése. *Rubicon* 15(2004) 8–9. sz. 36–42. l. Molnár Adrienne-nel közösen.
- Az uszoda mint pletykacentrum. [A Lukács-fürdőről.] Riporter: Pogonyi Lajos. *Népszabadság* 62(2004) március 22. (68. sz.) 16. l.

2005

- A döbbenet napja. [1958. június 17-ről és 1989. június 16-ról.] *Népszava* 132(2005) június 17. (140. sz.) 9. l.
- Eufória és félreértés. – Nagy Imre halálának évfordulóján a közönről. Riporter: Pogonyi Lajos. *Népszabadság* 63(2005) június 16. (139. sz.) 5. l.
- Az 1956-os forradalom. In: *Sine ira et studio. Harag és részrehajlás nélkül.* Szerk. Jahn Ágnes. 2. kiad. Bp. 2005. ELTE BTK – MTT Tanári Tagozat, 141–161. l.
- Jászi és a jásziság Erdélyben. In: *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére.* Szerk. Földes György, Gállfalvi Zsolt. Közrem. Gellériné Lázár Márta. Bp. 2005. Napvilág, 139–160. l.
- Jászi Oszkár és a zsidókérdés. [A holokauszt Magyarországon – 60 év után európai perspektívában című, 2004. április 16–18-án rendezett konferencián elhangzott előadás.] In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.*

- Szerk. Molnár Judit. Ford. Balázs Éva, Novák György, Vándor Judit. Bp. 2005. Balassi, 45–53. l.
- Judith Szapor: *The Hungarian Pocahontas [The Life and Times of Laura Polanyi Stricker, 1992–1959 (New York, 2005. Columbia University Press) című könyvéről]*. *Polanyiana* 14(2005) 1–2. sz. 208–210. l.
- Kolnai Aurél felfedezése. *Élet és Irodalom* 49(2005) augusztus 26. (34. sz.) 2. l.
- Kornai János rendhagyó önéletrajza. [Kornai János: A gondolat erejével (Bp. 2005. Osiris) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 49(2005) április 29. (17. sz.) 6., 12. l.
- Mérei élet-mű. Tanulmányok.* Írta Ajtony Árpád et. al. Szerk. Borgos Anna, Erős Ferenc, –. Bp. 2006. [2005!] Új Mandátum, 307 l.
- Mérei Ferenc a börtönvilágban. In: *Mérei élet-mű. Tanulmányok.* Írta Ajtony Árpád et. al. Szerk. Borgos Anna, Erős Ferenc, –. Bp. 2006. [2005!] Új Mandátum, 181–192. l.
- Mérei és a „Krampusz”. In: *Mérei élet-mű. Tanulmányok.* Írta Ajtony Árpád et. al. Szerk. Borgos Anna, Erős Ferenc, –. Bp. 2006. [2005!] Új Mandátum, 193–209. l.
- Októbristák 1945-ben. In: *Évkönyv XIII. 2005. A demokrácia reménye. Magyarország, 1945.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 2005. 1956-os Intézet, 92–99. l. /56./
- OV a politológus. [Orbán Viktor liberalizmus-felfogásáról.] *Élet és Irodalom* 49(2005) augusztus 12. (32. sz.) 3. l.
- Tudomány és politika között. [Polányi Károlyról.] *Múltunk* 50(2005) 1. sz. 240–245. l.
- Vértelen merénylet. [Az 1956. március 23-ai angyalföldi pártaktíváról.] Riporter: Kurcz Béla. *Népszava* 132(2005) január 15. (12. sz.) Szép Szó mell. 2. l.

2006

- Az emlék továbbélése. *Európai Szemle* 17(2006) 2. sz. 95–97. l.
1956. Lossonczy Tamás képei elé. [Előszó az 1956–17 tollrajz (Bp. 2006. Párizsi Kék Kiadó) című mappához.] *Élet és Irodalom* 50(2006) október 20. (42. sz.) 29. l.
- 1956: Petőfi Kör, a szellemi előkészítő. Mítosz és valóság. [Interjú.] Riporter: Hovanyecz László. *Népszabadság* 64(2006) szeptember 23. (224. sz.) Hétféve mell. 6. l.
- Imre Nagy's second government. In: *1956. The Hungarian Revolution and War for Independence.* Ed. Lee Congdon, Béla K. Király and Károly Nagy. Boulder – Highland Lakes, 2006. Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications, 299–312. l. /War and society in East Central Europe. Vol. 40./
- Jászi Oszkár: *Európai Egyesült Államok.* Előszó: –. Ford. Strausz Erzsébet. Bp. 2006. Magyarországi Európa Társaság, 30 l. /Európai mestermunkák./
- Lázadás Rákosi ellen. – emlékei. Riporter: Kurcz Béla. *168 óra* 18(2006) november 17. (46. sz.) 24–26. l.
- Lossonczy Tamás: *1956 – 17 tollrajz.* Előszó –. [Mappa, faksimile kiadásban.] Bp. 2006. Párizsi Kék Kiadó.

- Mítoszok és legendák. – – 1956-ról. *História* 28(2006) 10. sz. 44–47. l.
- I Prefer the Drier Idiom. [Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó ön-
életrajz (Bp. 2005. Osiris) című könyvéről.] *The Hungarian Quarterly* 47(2006)
183. sz. 124–130. l.
- Történeisz a történelemben. – –, aki először követelte Rákositól, hogy mondjon
le. In: *A mi forradalmunk*. Szerk. Földes Anna és Mihályi Gábor. Bp. 2006.
Új Világ – Antonin Liehm Akapítvány, 77–83. l. /Európai Kulturális Füzetek,
22./
- A Twentieth-century Prophet: Oscar Jászi, 1875–1957*. Bp. – New York, 2006.
CEU Press, XIX, 550 l.
- Wie die Erinnerung an 1956 weiterlebt. *Europäische Rundschau* 34(2006) Nr. 3.
9–10. l.

2007

- 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. [Előadás a Magyar Tudományos
Akadémia által az '56-os forradalom 50. évfordulója tiszteletére rendezett
konferencián, 2006. október 16-án.] *Beszélő* [3. folyam, folyóirat.] 12(2007) 1.
sz. 46–50. l.
- A polgári radikálisok és a köztársaság. [Előadás 2006. február 1-jén.] In: *Köztár-
saság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk. Feitl István.
Bp. 2007. Napvilág, 236–239. l.

Megjelenés alatt

- Speaking up: the history of a comment. In: *The System, Rebellion and Revolution.
Commemorating the 1956 Revolution*. Ed. by László Peter and Martin Rady.
London.

Meg nem jelent kéziratok (a család tulajdonában)

- August Ferdinand Bebel (1840–1913). (Gépirat, 3 oldal.) [1963–1966.]
- Falk Miksa (1828. Pest – 1908. Budapest). (Gépirat, 8 oldal.) [1963–1966.]
- Schvarcz Gyula (1839. Székesfehérvár – 1900. Budapest). (Gépirat, 8 oldal.)
[1963–1966.]
- 75 éve: az első harcos május elseje. (Gépirat, 9 oldal.) [1966.]
- Szembenézés a félmúlttal. [A Rákosi-korszakkal foglalkozó 1983. évi írásokról.]
(Gépirat, 7 oldal.) 1983 második fele.
- A magyar kérdés az 1946–47-es párizsi békekonferencián. [Ismertetés Balogh
Sándor: A „magyar kérdés” a párizsi békekonferencián, 1946 (*História* 1986.
5–6. sz. 62–64. l.) című írásáról.] (Gépirat, 2 oldal.) [Minden bizonnyal a *The
New Hungarian Quarterly* számára készült, de nem jelent meg.] 1987.
- Alternatíva 1988 (Gépirat, 5 oldal.) 1988.
- Ungarn nach dem zweiten Weltkrieg. (Gépirat, 12 oldal.) [1989–1990.]
- Interjú a BBC részére. Riporter: Benedek Antónia. (Gépirat, 13 és 16 oldal, ma-
gyarul és angol fordításban.) 1990. február.
- A jelenlegi kurzus ideológiai arculatáról. (Gépirat, 3 oldal.) 1990. augusztus 21.

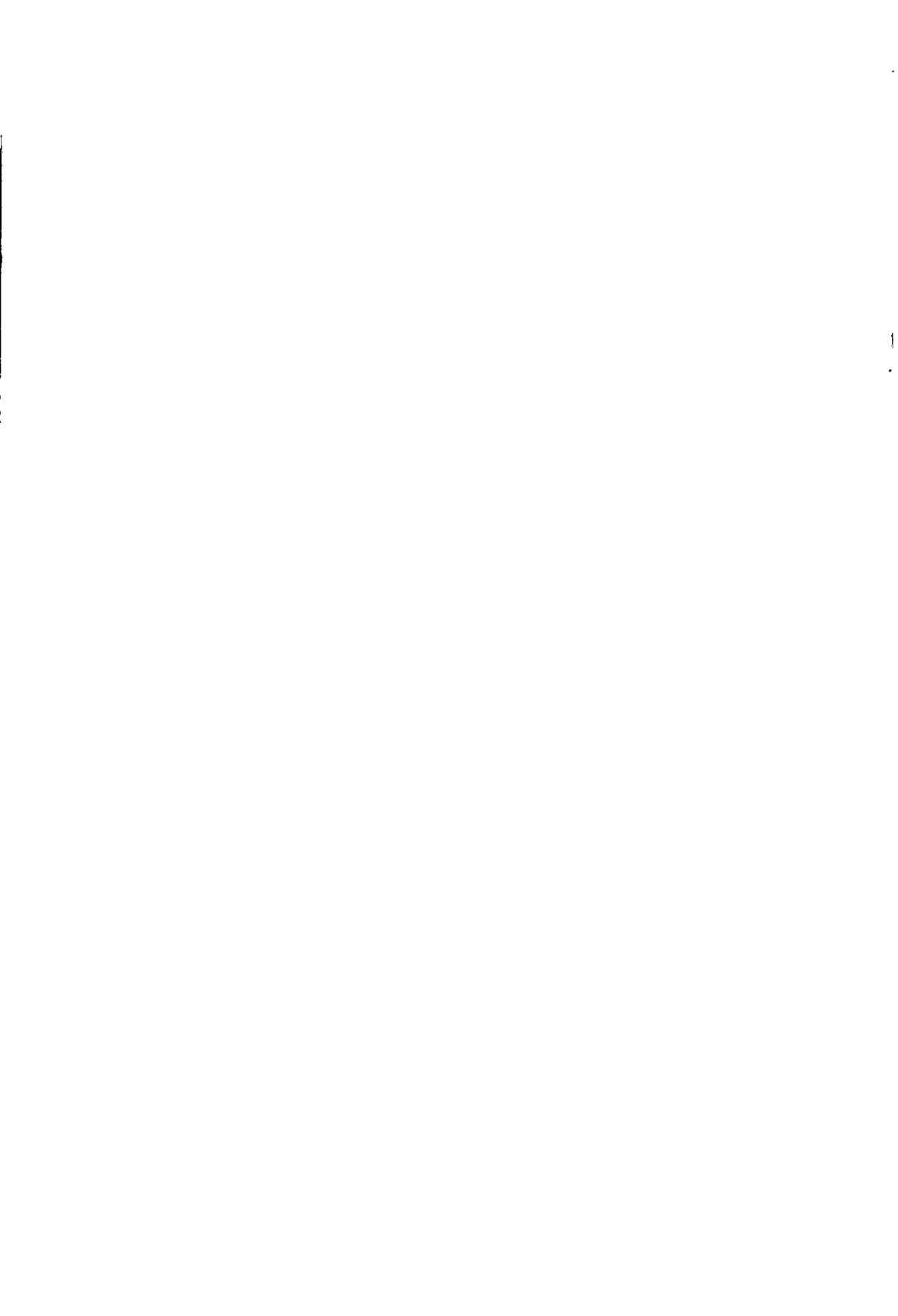
- Madrid határán – 1990 augusztusában. [A 17. történész világtudósorsoráról.] (Gépirat, 4 oldal.)
- A short contribution to the panel at AAASS [American Association for the Advancement of Slavonic Studies] on the sociological aspects of the CURPH interviews. [Hozzászólás az AAASS 1993 novemberében Honolulu-ban tartott évi konferenciáján.] (Gépirat, 3 oldal.)
- A forradalomhoz vezető út. [Előadás a Budapesti Történelmi Múzeum tanárok részére szervezett előadásorozaton 1991. március 11-én.] (Gépirat, 25 oldal.)
- Aufarbeitung von Schuld und Kriegsverbrechen in Ungarn nach dem II. Weltkrieg. (Gépirat, 5 oldal.) [1994?]
- The Return of History in East-Central Europe. [Előadás Bécsben 1994 első felében az Institut für die Wissenschaften vom Menschen konferenciáján.] (Gépirat, 14 oldal.)
- Budapester in Wien. (Gépirat, 16 oldal.) A francia nyelven megjelent tanulmány (Vienne: capitale de la pensée hongroise en exil. In: *Vienne–Budapest, 1867–1918. Deux âges d’or, deux visions, un Empire*. Dir. par Dieter Hornig, Endre Kiss. Paris, 1996. Éditions Autrement, 199–216. l. /Collection Mémoires, n° 45.) német nyelvű fordítása.
- Sociology in early twentieth century Hungary. (Gépirat, 11 oldal.) A német nyelven megjelent tanulmány (Die Soziologie am Anfang des 20. Jahrhunderts in Ungarn. In: *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner und Anna M. Drabek. Wien, 1997. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 63–71. l.) angol nyelvű fordítása.
- Földes Anna: Az Irodalmi Újság könyve. A könyv bemutatása az Írószövetségben, 2001. október 24-én. (Nyomtatott, 1 oldal.)
- Göncz Árpád és a TIB. [Elhangzott az Egy férfi útja a XX. században címmel a Régi Városháza dísztermében 2002. március 28-án a Bibó István Közéleti Társaság és az 1956-os Intézet által Göncz Árpád 80. születésnapja alkalmából rendezett konferencián.] (Nyomtatott, 4 oldal.) http://www.bibotarsasag.hu/Bibo%20Web%20Folder/bibo/eloadasok/egy_ferfi.html.
- Magyar vita Amerikában az 1920-as években. (Nyomtatott, 4 oldal.) 2003. május 5.
- Az emigráns Jászi Oszkár politikatudományi munkássága. [Előadás a Politikatudományi Társaság 2005. évi vándorgyűlésén, Siófok, 2005. május.] (Nyomtatott, 3 oldal.)

Összeállította: Pótó János*

* Litván György 70. születésnapjára állítottam össze addigi életművének bibliográfiáját, mely az MTA Történettudományi Intézete és az 1956-os Intézet által 1999. február 12-én rendezett születésnap konferencián elhangzott előadásokkal együtt meg is jelent a *Világosság* Litvánt köszöntő számában (Litván György műveinek bibliográfiája, 1955–1998. *Világosság* 40[1999] 3. sz. 81–92. l.). Most ez is sok ponton kibővült, elsősorban Gál Éva segítségének köszönhetően. Az 1998 utáni időszakra kiindulópontként az 1956-os Intézet *Évkönyveinek* Györi László által összeállított, az intézet munkatársainak publikációit tartalmazó éves bibliográfiáit használtam. Végül – de mindenekelőtt – nagyon köszönöm Gál Éva és Hajdu Tibor segítségét. (Az adatgyűjtés lezárult: 2007. március 31.)

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéit ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- FAZEKAS ISTVÁN PhD, levéltári delegátus
(Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv)
- HAJDU TIBOR a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó
(MTA Történettudományi Intézete)
- MOLNÁR ANTAL PhD, tud. főmunkatárs
(MTA Történettudományi Intézete)
- PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető
(MTA Történettudományi Intézete)
- SOÓS ISTVÁN a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs
(MTA Történettudományi Intézete)
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ a tört. tud. kandidátusa, igazgató
(Hadtörténeti Intézet)

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 850 Ft

Előfizetőknek: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)

és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2007 | 2

2007 AUG 24-

55676
AF617

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

PÉTER KATALIN KÖSZÖNTÉSE

A TARTALOMBÓL

- *ERDÉLYI GABRIELLA*
HÁZASSÁGKÖTÉS ÉS HÁZASSÁGTÖRÉS
1500 KÖRÜL
- *SUDÁR BALÁZS*
EGY TÖRÖK KÖLTŐNŐ
A FÉRFIAK KÖZÖTT
- *MOLNÁR ANTAL*
EGY BOSNYÁK LÁNY VISZONTAGSÁGAI
A 17. SZÁZADBAN
- *PÁLFFY GÉZA*
ZRÍNYI MIKLÓS HADIMUSTRÁJA
VAT MELLETT 1663-BAN

CD-melléklet:

TANULMÁNYOK PÉTER KATALIN
70. SZÜLETÉSNAJÁRA

COMPACT
disc

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIX. ÉVFOLYAM, 2007. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő	163
Erdélyi Gabriella: „Szerettem egyszer egy nőt”. Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül	165
Sudár Balázs: Egy török költő a férfiak között – Mihri hátún	179
Hegyi Klára: Török várkatonák családi állapota a 16. század közepén	197
Fodor Pál: Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóbérlő vagyona a 17. század elején	205
Molnár Antal: La Schiavona. Egy bosnyák lány viszontagságai a 17. században	227
Oborni Teréz: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620)	249
Pálffy Géza: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én	263
Varga J. János: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683.	289
Péter Katalin műveinek bibliográfiája, 1961–2007. Összeállította: Soós István	299

Köszöntő

„A történet, ami évtizedek alatt talán kicsit kiszíneződött, de alapvetően igaz, azzal kezdődött, hogy elolvastam Makkai Sándor egyik történeti regényét” – így meséli Péter Katalin, hogyan lett történész. És amit az Árpád-házi királyok saskarmáról ebben olvasott, eltért attól, amit az iskolában tanult. „Nyugtalanított az ügy. Otthon magamtól, vagy mert a szüleim megkérdezték, mi bánt, elmondtam. Apám akkor egy diakonissza kórházban volt lelkész, és rögtön azt mondta, nincs semmi baj. Megbeszélhetem a dolgot a legilletékesebbel: az a bácsi, aki a saskarmos könyvet írta, éppen a kórházban van. [...] Sokszor átmentem Sándor bácsihoz, és ő minden esetben hosszan magyarázott a történelemeről, a történetírásról. [...] Ma, sok posztmodern elmélet ismeretében azt mondanám, Makkai Sándor magyarázataiból azt értettem meg, hogy a történelem nem tőlünk függetlenül létezik, hanem a történész írja. Akkor az fogott meg, hogy a történelmet kutatni kell.” Péter Katalin úgy emlékszik, e gyermekkori élmény hatása alatt egyenes út vezetett számára a debreceni *Kossuth Lajos Tudományegyetemre*, ahol földrajzot – mint maga meséli – szenvedéssel, történelmet szenvedéllyel hallgatott. Szintén óriási szerencsének érezte, amikor 1959-ben, a *Történettudományi Intézet* akadémiai ösztöndíjasaként, végre kutathatott. Azóta is megszakítás nélkül ezt teszi: az intézet falai között kutat, dolgozik, ma tudományos tanácsadóként. Számos szakmai bizottságban dolgozik, támogatja a fiatalok munkáját. Az *Eötvös Loránd Tudományegyetemen* és a *Közép-Európai Egyetemen* évtizedeken át oktatott. Ennek során óriási tanítványi kör gyűlt köréje.

Kutatási területe kiválasztásában, úgy meséli, a véletlen vezette: „Akkor [friss intézeti munkatársként] éppen Szűcs Jenő egyik nagy hatású könyvét olvastam. A középkorról szólt, és kíváncsivá tett a folytatásra. A középkort követő múlt kutatását választottam. [...] Véletlenül kerültem kapcsolatba éppen ezzel az időszakkal, és nem tekintem fontosabbnak a többinél. Egyszerűen ebben érzem ma már ott-hon magam, ebben tudok tájékozódni. Ebben élvezem a kutatást.”

Első publikációi hamarosan – Szabó István hatását tükrözve – az agrárkérdés, örökös jobbgátság témájában születtek. Innen érkezett a „magyar romlásnak századában” zajló politikai mozgalmak problémaköréhez. Bethlen Gábor, Esterházy Miklós, Rákóczi Zsigmond, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós neve fémjelzi munkásságának ezt a szakaszát. A kora újkor kiemelkedő államférfijairól és dilemmáikról írt monográfiáit és tanulmányait – amint személyes életét – a másik ember iránti őszinte érdeklődés, empátia, érzékenység hatja át, ez adja műveinek egyedi hangját.

Külön egységet alkot munkásságában Erdély problematikája, a fejedelemség virágkora, így magától értetődően a több nyelven kiadott *Erdély történetének* szerzőtársa. Emellett is aktívan részt vesz a nagy projektekben: Benda Kálmánnal együtt a kora újkori történeti kronológiát szerkesztette és írta, a tízkötetes *Magyarország történetében* nagy ívű művelődéstörténeti fejezetet írt, amivel akadémiai doktori fokozatot szerzett 1989-ben. A nemzetközi tudományos életben, nagy történészkongresszusokon éppolyan elkötelezettséggel vállal szerepet mint itthon vidéken, vagy ha Erdélybe, a Felvidékre hívják.

A reformáció 20. század végi hazai történetírását – túlzás nélkül mondhatjuk – Péter Katalin neve fémjelzi. Luther Márton születésének 500 évfordulóján (1984) írt először a reformáció és művelődés címmel a 16. századi szellemi és vallási változásokról. A nemzetközi trendet megelőzve írt a katolikus megújulás és reformáció egyenrangú kapcsolatáról. Kereken húsz évvel később, 2004-ben, miközben számtalan tanulmánya jelent meg a témában, friss aurájú, új szemléletű könyvvel örvendeztette meg a szakmát a reformációról. A mindig megújuló szellemi horizont teszi izgalmas olvasmányá a sárospatakiakról szintén két évtizede megjelenő írásait is.

E frissesség, szellemi kortalanság egyik forrásvidékét talán abban kereshetjük, amit munkatársaival való beszélgetései során többször emlegetett: csak olyan munkát csinál, arról ír, amit szeret. Amihez nevetve szokta hozzátenni: ha kedvetlenül is kezdett valami feladathoz, előbb-utóbb menet közben megszerette. Nyitottsága, az új dolgok iránti őszinte kíváncsisága vezette újabb és újabb témák felé. Mindig izgalommal követte a nemzetközi történetírás változásait, osztotta meg kollégáival és tanítványaival élményeit. Szellemi mozgékonyága mellett az elesettekkel és kiszolgáltatottakkal vállalt szolidaritása állította kutatásai középpontjába a család, nők és a gyermekek helyzetét a kora újkorban. Az általa szerkesztett *Gyermek a kora újkori Magyarországon* címmel 1996-ban megjelent kötet sikerét 2001-es angol kiadása igazolja. A nehéz forráshelyzet sem tartotta vissza attól, hogy az elit mellett a jobbágy asszonyok és gyermekek sorsát is megfigyelje. Érdeklődése homlokterében ismét a jobbágysorsok állnak, ahol alkotói pályáját kezdte. Talán ez a téma igazán a sajátja. Ebben látja a kor szak lényegét. 2001-ben írta le: „Maga a kor tele volt ellentmondással; nagy változások jellemezték. Homogén egységnek a jobbágyság szempontjából tekinthető. Az az időszak volt – a telekhez fűződő jogok és kötelezettségek miatt – a középkori bizonytalan kezdetek után és a rendszer 18. századi feloldódása előtt az örökös jobbágyság kora. A jobbágy birtoklása volt tehát sajátos ebben a nagyjából két évszázadra terjedő időben.”

*

A Történelmi Szemle rendhagyó számával Péter Katalint köszöntik születésnapján kollégái, barátai, tanítványai és a folyóirat szerkesztői, szerkesztőbizottsága.

ERDÉLYI GABRIELLA

„Szerettem egyszer egy nőt”

Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül

Szombat Balázs 1489 tavaszán az alábbi kérelemmel fordult a házassági ügyeket legfelső fokon intéző pápai hivatalhoz: „egykor serdülőkorában, testi vágyaitól tüzelve házasságot kötött a jövőre vonatkozó érvénnyel Erdélyi Ágnessel, amelyet el is háltak. Ezt követően hasonló vágyaktól vezérelve egy másik Ágnessel is házasságra lépett, ezúttal jelenre vonatkozó érvénnyel, a lány szüleinek tudta nélkül. Ezt a házasságot jogi értelemben együttélésnek nevezik a nyilvánosság hiánya miatt. Ezt elhálták és sok éven át együtt éltek.”¹ Mivel azonban gyermekeket szeretne és Erdélyi Ágnessel kötött első házasságában maradni, kérte a Szentatyát, deklarálja, hogy házastársi kötelek nem fűzi a második Ágneshez, hanem ettől függetlenül Erdélyi Ágnessel kötött házasságában szabadon megmaradhat, s ebből született és születendő gyermekei törvényesnek számítanak.

A korabeli Magyarországról Rómába érkező kérelmezők között – mintegy 200 házassággal kapcsolatos ügyről van szó az 1500 körüli évtizedekből – Szombat Balázs volt az egyetlen, aki a házasságkötés ügynevezett klandesztin, titkos voltára hivatkozva kérte házassága érvénytelenítését. Érvélese teljesen rendhagyó a többi európai kérelem között is. Ez ugyanakkor a házasság korabeli egyházi definíciója szempontjából teljesen érthető. Az egyházi döntéshozók ugyanis, bár ajánlották a nyilvános házasságkötést, jelentse ez akár a szülők és a rokonság felügyeletét, akár a magánszerződést követő templomi szertartást tanúk mellett, a középkori kánonjog értelmében azonban az e nélkül kötött klandesztin házasságok is teljes érvénnyel bírtak. A házasság szentségének létrejöttéhez elegendő volt, ha a felek szóban kölcsönösen kinyilvánították beleegyezésüket a házasságba (*consensus facit nuptiam* elve). Ezen belül megkülönböztették a házassági

1 „Olim in adolescentia sua constitutus colore libidinis accensus cum quadam Agatha Erdeli muliere diete diocesis sponsalia per verba de futuro contraxisse, eamque deinde carnaliter cognovisset. Cum quadam alia Agatha etiam muliere prefate diocesis per parentes suos ignaros premissorum inductus matrimonium per verba de presenti, quod verius iuris interpretatione contubernium nuncupatur publice defecto, contraxit, illudque carnali copula consumavit et simul per plures annos in matrimonio huiusmodi permanserunt.” ASV Sacra Poenitentiarum Apostolica (= SPA), vol. 38. fol. 297. Győri egyházmegye, 1489. ápr. 17. – A tanulmány az OTKA posztdoktori ösztöndíja (D-048 297) keretében folyó kutatások részét alkotja.

akarát jelen (*per verba de praesenti*) és jövő idejű szavak általi kifejezését (*per verba de futuro*), amit másképp eljegyzésnek (*sponsalia*) neveztek. Szombat Balázs kérelmében ezt azért nevezték mégis házasságnak, mert az ezt követő elhálás esetén már annak tekintették.²

A házasság egyházi definíciója az egyház világi hatalomtól való függetlenedési törekvései közepette formálódott a 12. század során, így szöges ellentétben állt a világi igényekkel és gyakorlattal. Tömören: a középkori egyház egy magán-szerződést propagált, amely exogám házastársak egymás iránti szeretetén és egyéni, önkéntes beleegyezésén alapult. A világi felfogásban ugyanakkor a házasság endogám kapcsolatok nyilvános szerződését jelentette, funkciója a rokonsági és birtokviszonyok szabályozása, a törvényes öröklés biztosítása volt.³ A két felfogás közötti ellentmondásból eredő vita a klandesztiin házasságok körül összpontosult, s a 16. században tetőzött. Ennek eredményeképp az egyház a trentói zsinaton engedményekre kényszerült, a templomi szertartás kötelezővé tételével elismerte a rokonság ellenőrzését, és tovább enyhítette a rokonsági akadályokat.⁴

Az általam vizsgált forrásokat – amint klandesztiin házasságát az azt elvileg érvényesnek tekintő pápaság által érvényteleníteni igyekvő Szombat Balázs idézett kérelme is mutatja – e kettős hagyomány konfliktusa, dinamikája generálta. A két koncepció ellentmondása folytán a késő középkorban a házassági perek a házasságok érvényességének kérdése körül forogtak. Első fokon a házassági ügyek Magyarországon a vikáriusi bíróság joghatósága alá tartoztak.⁵ Az Apostoli Penitenciária hivatalához benyújtott kérelmek mögött gyakran ezen a helyi fórumon zajló konfliktusok álltak.⁶ Maguk a peranyagok, az ezeket rögzítő 15–16. századi szentszéki regiszterkönyvek azonban gyakorlatilag teljesen elpusztultak.⁷ A korabeli házassági pereskedés és bíraskodás kérdésköre ezért statisztikailag megközelíthetetlen. A házassági pereskedéssel a velük kapcsolatos 100–200 vikáriusi oklevél alapján rövid tanulmányban kánonjogi megközelítés-

2 Erdő Péter: A házasság kánonjogi arculata a történelemben. In: *Uő*: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 229–231.

3 Georges Duby: *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore–London, 1978.; *Uő*: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban. Bp. 1987.

4 Jutta Sperling: *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparisons*. *Journal of Early Modern History* 8(2004) 2. sz. 67–108.

5 Bónis György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Kiad. Uő. Bp. 1997. (Jogtörténeti Tár I/1.) 621–658., 640., 651.

6 A hivatal szervezetéről és működéséről, a hozzá beérkező összes magyarországi kérelem áttekintésével ld. Erdélyi Gabriella: *A Sacra Poenitentiaría Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században*. I–II. Levéltári Közlemények 74(2003) 33–57., 76(2005) 63–103.

7 Kivétel ez alól az esztergomi Prímási Levéltár *Acta consistorialia* kategóriában található regiszter-részlet 1525-re, 1532-re és 1564-re vonatkozóan. Ismerteti: Erdő Péter: Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkultúrája legrégebbi *protocolluma* tükrében. In: *Uő*: Egyházjog i. m. 100–108.

ben csupán Erdő Péter foglalkozott.⁸ A konfliktusokban érintett felek kérelmeiből ennél jóval többre vállalkozhatunk. Noha mennyiségileg és jogi szempontból kivételesnek számítanak a római hivatalhoz feljutó ügyek, a kérelmek mint történetek vizsgálata mégis közelebb vihet minket nemcsak a kivételes, a deviáns magatartások, hanem a normálisnak tekintett gyakorlatok megismeréséhez is.

A Penitenciária vikáriusok elé visszakerülő határozatai magukba foglalták a kérelmező állításait, amelyek tartalmi részét egyfelől a kérelmező esküvel erősítette meg, másfelől az eseményeket közlelő tanúk segítségével ellenőrizték őket. Ily módon a helyi közösség, rokonság és szomszédság információs hálózatának kontrollja alatt állnak e szövegek.⁹ Ha az iratban tanúk által bizonyítottan valótlanság szerepelt, ezáltal érvényét veszítette az irat, s kárba ment a római fáradozás és annak minden költsége. Kétségtelen azonban, hogy a történetek gyakran hézagosak, olykor érthetetlenek. A lényegét, a kérelmezés valódi motivációját olykor szándékosan hallgatták el, mivel ez nem volt összeegyeztethető a nyíltan hivatkozott kánoni elvekkel. A történetek megértését máskor az nehezíti, hogy sablonos kánonjogi kategóriákba kellett gyömöszölni más logika szerint működő összetett konfliktusokat, érzéseket.

Mindebből kifolyólag e szövegek néhol lehetőséget adnak annak kifizetésére, miként használták, manipulálták az emberek ezt a kettős normarendszert saját érdekeiknek megfelelően. Lehetőségeiket tovább növelte, hogy a kánoni elvek és az egyházi bíróságok gyakorlati működése között is jelentős különbség mutatkozott. Néhol pedig egészen plasztikusan kitapinthatóvá válnak a házasság népi és egyházi konstrukciója közötti különbségek. Az alábbiakban a házasságkötésnek és a házasságtörésnek a rítusait, interpretációit és ábrázolásait mutatom be a fenti jelenségek iránti érzékenységgel, a témakört érintő historiográfiai vitákra menet közben reflektálva. A házasság népi konstrukciójának vizsgálatára az ad lehetőséget, hogy a kérelmezők többsége az úgynevezett egyszerű emberek közül került ki.¹⁰ Negatív definícióval élve a vagyont, hatalmat, tudást és az ellenőrzés technikáit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás rajtuk érteni. Tehát az egyházi és feudális eliten kívüli csoportok, falusi és mezővárosi jobbágyok, városi lakosok és kispapok – kánonjogban jártas pápai ügyvédek által végső formába öntött – írásos kérvényei szolgálnak forrásaimul.

Az eljegyzéstől a gyermek születéséig

A világi gyakorlatban a házasság az egyház által elvárt egyetlen aktus helyett egy folyamat során jött létre, az elköteleződés anyagi, érzelmi és fizikai jelei, rítusai sorozatával. Ebbe a folyamatba tartozott az eljegyzés. Nemes *Pazchoch*-i István,

⁸ Erdő Péter: A házasság érdekében folyó perek a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Egyházjog i. m. 239–244.

⁹ A tanúk meghallgatásán alapuló vizsgálatokat a kérelmekben ismétlődő formulák is jelzik: „Committatur ordinario loci, et si vocatis constiterit premissa vera esse, declaret, ut petitur.” ASV SPA vol. 37. fol. 225v.

¹⁰ A kérelmezők társadalmi összetételére ld. részletesen Erdélyi G.: i. m. II. 69–81.

aki papi pályára készült, de sógora rábeszelésére eközben eljegyezte a hétéves Jusztiniórá, számol be ennek rituáléjáról: „mások jelenlétében megkérdezték tőle, hogy szereti-e a lányt, amelyre azt felelte, szeretem, majd a következőt mondta, jóllehet nem emlékszik rá, hogy jövő vagy jelen idejű érvénnyel: feleségül fogom venni, illetve veszem”.¹¹ A lányos, illetve fiús házban kötött magán-szerződések szóban tehát az egyházi szertartás mintáját követték. Az egyház elvárása szerint a beleegyezés az önkéntességen és kölcsönös szereteten kellett, hogy alapuljon. A házasság kötelékét létrehozó szavak elhangzása esetén is lehetett tehát érvelni a szükséges érzelmi és akarati összetevők hiányával. Ezt tették azok, akiket szüleik, rokonaik kiskorúan házasságba kényszerítettek, érett fejjel azonban megpróbálták ellenszegülni szüleik döntésének. Nemes Szencsei László fia László azt mondta, ő „inkább félelemből, semmint szerelemből” mondta ki a beleegyezés szavait, amikor nyolcévesen és korai árvaságra jutva Káplán Kelemen eljegyeztette vele Luca nevű lányát. Az após a házasságért cserébe az árva atyai örökségének megszerzését ígérte, engedetlenség esetére nézve pedig a fiút halállal fenyegette. A kényszerű frigy a lányos házban zajlott, ahová csellem csaláttal Lászlót, a megegyezést a házasulandó felek kézfogása szentesítette.¹² A családi vagyon egyben tartása motiválhatta a nyolcéves *Czeph*-i Szabó Gergely fia Benedek és az eljegyzés alsó kánoni határánál, vagyis hét évnél is fiatalabb „még gyermek”, *Czeph*-i Katalin eljegyzését. Így Benedek, amikor felnőtt fejjel 1439-ben másikat kívánt feleségül venni, azzal érvelt, hogy a „nem szerelemből vagy szeretetből, hanem földi javak végett” kimondott szavak érvénytelenek.¹³ Az érzelmi elköteleződés hiányára apelláló kifejezés továbbá a „csupán hanggal, de nem szívből” jövő beleegyezés elhangzása.¹⁴

A fenti példák, akárcsak Szombat Balázs bevezetésekképp idézett érvelése fényében úgy tűnik, nehéz dolga volt annak, aki megpróbált a kánonjog nyújtotta kiskaput kihasználva, rokonsága kizárásával magának választani házastársat. Kelemen váci kanonok szavai is azt mutatják be egy, a szabályt erősítő kivétel kapcsán, hogy a házasságok szülői ellenőrzése volt a mindennapok normája. Noha Kelemen „tudta, hogy György özvegye, Ágnes, aki nemes asszony volt, szülei beleegyezése nélkül kötött házasságot Benedekkel [...], mivel azonban *úgy hitte, hogy az ilyen házasság érvénytelen*, összeadta Gáspárral [...], ami miatt talán kikö-

11 „itaque interrogatus in aliquorum presentia idem exponens si diligebat eam, respondit diligo, et qui licet non recorderetur an per verba de presenti an de futuro dixit: Recipio vel recipiam illum in uxorem”. ASV SPA vol. 29. fol. 214v. Egri egyházmegye, 1480. aug. 19. *Pazchoch* talán Pásztó mezőváros (Heves m.).

12 Uo. vol. 10. fol. 204r–205r. Zágrábi egyházmegye (Szencse: falu Kőrös megyében), 1462. jan. 3. Ld. még uo. vol. 93. fol. 162rv.: „dicta sponsalia manum eidem Paulo porrigendo confirmasset”.

13 „non ex aliquo amore aut dilectione, sed tamen propter bona temporalia”. Uo. vol. 2. fol. 54r. Váradai egyházmegye, 1439. márc. 23.

14 „voce tantum et non corde”. Pl. uo. vol. 15. fol. 209v.

zösítés sújtja őt.”¹⁵ Vagyis a legalább középfokú egyházi műveltséggel felvértezett váci kanonok maga is a házasság laikus konstrukcióját követte.

A vizsgált kérelmek alapján úgy tűnik, hogy a szülők és a helyi közösség közreműködése és ellenőrzése mellett kötött házasságok voltak az elfogadottak nem csak a nemesség körében. A különböző házasságkötési akadályok diszpenzációját kérők mintegy mellékesen, de egyetlen klandesztin házasság kivételével egyöntetűen megjegyzik: házasságuk nyilvánosan (*publice*) jött létre.

A magánszerződést követő templomi szertartás (*solemnizatio in facie ecclesie*) szintűgy a házasságot létrehozó rítusnak számított. Ezt tükrözik annak a pécsi egyházmegyei asszonynak, *Povaczovch* Balázs lánya Dorottyának a szavai, akit első jegyese elhagyott és másik nővel alapított végül családot. Dorottya mikor ezt megtudta kilencévi várakozás után – szól kérelme – eljegyezte magát egy másik férfival. Úgy tűnik azonban, hogy döntését nem mindenki fogadta el környezetükben, második házasságát gyanú övezte, mert mint írja, noha semmiféle kánoni akadály nem áll házasságkötésük előtt, mégis kéri annak deklarálását, hogy második jegyesével „házasságot köthet a jelen idejű elköteleződés kimondásával és ezt követően egyházi szertartással, illetve egyebekkel az ország szokása szerint”.¹⁶ Vagy ahogy az ország másik részén, a váci egyházmegyei Domonyon plébánosként szolgáló Péter fia Lukács fogalmaz: „ahogy ezen a vidéken szokás, a házaspárt összeadtam és megáldottam”.¹⁷ A szertartás részét képezte a gyűrűk megszentelése.¹⁸ A hazai egyházmegyei zsinatok határozatai az alsópapságot arra intették, ne solemnizáljanak templomban titkos házasságokat.¹⁹ Vagyis a szüleiktől függetlenedő fiatalok is ragaszkodtak a papi közreműködéshez, ettől remélve házasságuk elismerését a helyi nyilvánosság előtt. De a másodszor és harmadszor házasodók is ragaszkodtak a templomi szertartáshoz az egyházi tiltás ellenére: az őket ennek ismerete hiányában vagy a felek rábeszélésére összeadó papokat, amennyiben a dolog kitudódott, kiközösítés és egyházi feletteseik büntetése sújtotta, amelyre Rómában kértek orvoslato.²⁰

A szóban forgó római fórumhoz benyújtott kérelmek európai összehasonlító elemzése során nemrég Jutta Sperling felvetette, hogy a házasságkötési szoká-

15 „sciens nobilem Agatam relictam quondam Georgii absque consensu parentum suorum cum Benedicto contraxisse [...], credens matrimonium huiusmodi fore nullum, eandem Agatam matrimonialiter secundo cum quodam Gaspare coniunxit carnali copula subsequuta, ob que dubitat excommunicationis sententiam incurrisse.” Uo. vol. 11. fol. 240r. 1463. nov. 23. A hivatal vezetőjének jóváhagyása és utasítása (a kanonok „sürgesse őket, hogy kezdeményezzék szeparációjukat vagy szerezzenek diszpenzációt”) jól mutatja az egyház rugalmas magatartását.

16 „matrimonium per verba de presenti contrahere et illud postmodum in facie ecclesie solemnizare seu alias ad uberiora iuxta morem patrie procedere valeant”. Uo. vol. 71. fol. 161rv. Váci egyházmegye (Domony falu Pest megyében), 1524. aug. 11.

17 Uo. vol. 3. fol. 379v–380r. 1452. júl. 9.

18 „solemniter connubia celebravit eorum annulos consecrando” – mondta egy szepetneki (Zala m.) pap. Uo. vol. 3. fol. 295r. 1452. ápr. 2.

19 A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Kiad. Solymosi László. Bp. 1997. 68.

20 A hazai kérelmek között 24 ilyen (a visszatérő formula szerint: „secundo nubentes benedixit”) esetet számoltam.

sok az öröklési renddel összefüggésben mutatnak régióként különbséget. Ezek szerint ott voltak elfogadottak és elterjedtek a szülői beleegyezés és egyházi formalitás nélkül kötött klandesztin házasságok, ahol fiúk és lányok egyenlően részesültek a családi örökségből, a házassággal pedig a felek vagyona közössé vált. Ez volt a jellemző Spanyolországban és Portugáliában. Máshol, így Németországban, Hollandiában és Itáliában, ahol a fiúági öröklés biztosítása miatt szükség volt a házastársak vagyonának elkülönítésére, a hozomány szokására, a rokonság szoros ellenőrzés alatt tartotta a házasodó feleket, ami a házasságkötések nyilvános és templomban formalizált helyi gyakorlatához vezetett.²¹ Érdekes lenne megvizsgálni, hogyan viszonyul ehhez a modellhez a magyarországi minta. Nekem elsősorban a modell társadalmi differenciálatlansága okoz problémát. Mert például Magyarországon is többféle örökösödési rendszer működött egyszerre. A nemesi öröklési rend a fiúági öröklésen alapult, a lányoknak az apai örökségből csak negyedrészt juttatva,²² a polgár- és a jobbágylányok viszont testvéreikkel egyenlően részesültek a családi vagyonból. A férj és feleség között a városi polgárságnál vagyonszövetség jött létre.²³ Ha tehát abból indulunk ki, hogy a nyilvánosan kötött házasságok gyakorlata volt nálunk az elterjedt, akkor a nemesség illeszkedik a fenti modellhez, a társadalom nagyobb részét kitevő jobbágyság és polgárság azonban nem. Mindez csupán kezdeti hipotézis, a probléma alaposabb elemzést kíván.

Bár az egyház az érett középkorban erről folytatott viták lezárultával nem szabta az érvényesség feltételének az elhálást, a jegyességük vagy házasságuk érvénytelenítése mellett érvelők gyakran érveltek ennek hiányával. Csázmái Miklós fia Tamás történetében az elhálás úgy jelenik meg, mint amit kifejezetten a házasságot létrehozó ritusként interpretáltak és manipuláltak: „Fiatalkorában papnak készült, de egy este István, aki egy közeli falu plébánosa volt, s egy egyedülálló nőt akart férjhez adni, csalárd módon őt házába hívta, s bőségesen etette-itatta. Tamás ettől olyannyira lerészegedett, hogy nem tudta mit cselekszik, értelmét és látását is elveszítve. István ekkor Tamást ágyba fektette, majd házába hívta a nő rokonait, hogy megmutassa nekik, hogy a nővel aludt. Így, amikor reggel felébredt, azzal fogadták, hogy szóban is egyezzen bele a házasságba, s amikor ezt nyíltan elutasította, halállal fenyegették, amit csak úgy tudott elkerülni, hogy azt mondta a szokásos szavakkal, hogy a mondott nővel házasságot kíván kötni, de azzal a szándékkal, hogy amint lehetséges lesz rá, ezt felbontja.

21 J. Sperling: i. m. passim.

22 *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. Bp. 1999. (Osiris. Mikrotörténelem) pl. 42., 72.

23 *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához). Történelmi Szemle 25(1982) 634–644.; *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 26.) 8–10. Az öröklési rend különbsége kapcsán Péter Katalin már sürgette a nemesi és jobbágy nők önállósága sajátosságainak vizsgálatát. *Péter Katalin*: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 383–394., 388.

Ezután arra kényszerítették, hogy a nővel aludjon, akivel így négy napon át együtt feküdt az ágyban, de testi közösülés nélkül, csupán az alkalmat várva szabadulására. S amíg így feküdtek, a magát tartóztatni nem tudó nő azt mondogatta neki, hogy annak a jele, hogy el akarsz hagyni, és nem szeretsz engem, hogy nem akarsz a kívánságomnak engedni, de tudod bizonyára, hogy ezért barátaim téged halállal büntetnek. Így szabadulni akarván, végül félelemből eleget tett a nő kívánságának, s az egyik éjjel az ágyban együtt létükben, csupán egyszer tettel is feleségének ismerte meg, utána azonban eljött tőle és felszenteltette magát.²⁴

Tamás kérvényét a főpenitenciárius jogi szakértők javaslatára helybenhagyta. A Tamáshoz hasonlóan csalárdul leitatott, öntudatlan állapotban, papi pályára készülő klerikusok által „érett elhatározás nélkül” kötött házasságok – e jelek szerint a kortársaknak valószínűleg ható – történetei több variációban ismétlődnek.²⁵ A pappá szentelésük előtt álló klerikusok közül többen is fiatalkori botlásként emlékeznek, s a „test törekenységétől” vagy „érzéki vágyaiktól” vezérelt kapcsolatként ábrázolják együtt töltött éveiket tipikusan egyedülálló, özvegy asszonyokkal. Pásztor Urbán amíg Paks mezővárosban tanult és harangozóként dolgozott a plébánián, Katalin nevű gazdasszonya egyben szeretője volt.²⁶ Elcz-i Dávid fia Boldizsár betegségében fogadalmat tett, hogy ha Isten segítségével meggyógyul, papnak megy, amiért aztán huszita–katolikus vegyes lakosságú vidékre ment tanulni, s itt került hasonló viszonyba egy eretnek özvegygel.²⁷ Az egykori klerikus-diáksorsból adódóan hasonlóan tűnő kapcsolatok ábrázolása ott különbözik egymástól, hogy Boldizsár ezután tagadja, hogy a kényszerházasság után együtt hált volna feleségével, Urbán azonban elmondja, hogy még évekig együtt élt Katalinnal, gyerekeket nevelve. Bajba azonban a kapcsolat eltérő utólagos ábrázolásai mellett mindketten ugyanakkor kerültek: amikor szeretőjük teherbe esett. Ekkor Boldizsárt az „özvegy szülei és barátai”, Urbánt a város földesura kényszerítette a teherbe ejtett asszony feleségül vételére.

A házasságon kívüli kapcsolatokat, egyedülálló nők és klerikusok együttélését tehát környezetük, a lányos rokonság, közösség és a hatóságok egyaránt eltiltók. A türelmi küszöböt a teherbe esés jelentette. Ekkor valamennyien a nő becsületének védelmére siettek a házasság kikényszerítésével. A már felszentelt papság konkubinátus kapcsolatainál ez a megoldás azonban nem állt rendelkezésre, s mivel terhesség vagy gyermekszületés esetén a házvezetónő szerep nyilvánosság előtti „látványos” fenntartása már nem működött, ilyenkor rendszerint a nő eltávolításával igyekeztek a botrányokat elkerülni. Máriavölgyi Jeromostól, Nagyszében prédikátorától is ezt várta a vikárius és a földesúr egyaránt, ő azonban más megoldással próbálkozott. Amikor a házában élő Gertrúd gyermeket szült, a gyermeket a botrányok elkerülése végett dajkaságba adták: „A szolgáló megígérte, hogy elviszi a lányához, aki [...] éppen saját gyermekét szoptatta Ker-

24 A fordítást jelentősen egyszerűsítettem. ASV SPA vol. 3. fol. 78v–79r. 1450. jan. 3.

25 Ld. még pl. ASV SPA vol. 2. fol. 43r.; vol. 65. fol. 18r.

26 Uo. vol. 69. fol. 111v–112r. 1522. márc. 30.

27 Uo. vol. 15. fol. 209v. Esztergomi főegyházmegye, 1467. dec. 7.

cen, ahol lakott. Miután pénzzel és a gyermek táplálásához szükséges dolgokkal ellátta őket, a szolgáló megígérte, hogy a gyermeknek tökéletesen gondját viselik, s a gyermeket elvitte. Harmadnapra a szolgáló visszatért és beszámolt mindenről: a gyermeket elvitte, megkeresztelték, lányának táplálásra átadta, akinek jóllehet már kezd apadni a teje, de gondoskodnak szoptatós dajkáról, és lánya mindenben gondját viseli. Ekkor ő aggódni kezdett, nehogy a gyermek a tej hiánya miatt meghaljon, ezért visszaküldte a szolgálót, hogy bizonyosan gondoskodjanak tejben bővelkedő dajkáról. A szolgáló vissza is ment a lányához, néhány nap múlva mégis a gyermek halálának hírért hozta, de nem tudja igazából, hogy a tej hiánya, a rossz dajka vagy valami más betegség miatt halt-e meg a gyermek.”²⁸

Jeromost ekkor az egyházközség tagjai gyermekgyilkosság miatt panaszolták be egyházi feletteseinél, „azt állítván, hogy vétkes, mivel a gyermeket eltávolította saját anyjától”. Ez alátámasztja azt a megfigyelést, hogy anya és újszülött szétválasztása, a gyermek dajkaságba adása a korabeli Magyarországon szokatlan dolognak számított.²⁹ Miközben Jeromos ártatlansága bizonyításaképp a gyermek iránti odaadó gondoskodását ábrázolja, eközben egyúttal – minden manipulációt nélkülözve – megjelenik a pap és az asszony ragaszkodása is egymáshoz. Kapcsolatuk kezdetén Gertrúd még férjénél volt, együttélésükre csupán a férj halálával és Jeromos plébánosi állásával nyílt lehetőség. Ezt követően már egy gyermeküket elvesztették, Gertrúdnak a botrányok miatt a plébániáról mennie kellett. Hamarosan azonban „a test csábításának engedve” ismét házába fogadta az asszonyt, aki ismét gyermeket szült.³⁰

A „test csábítása” sablonosan ismétlődő indoklásául szolgál a házasságon kívüli szexuális kapcsolatoknak. Teljesen rendkívüli ezért Sike István fia Dömötör papi pályára vágyó klerikus kérelmének felütése: „szerettem egyszer egy nőt”. Az ebből következő események, titokban születő gyermekük, aki születését követően nemsokára meghal, nem kivételes a kérelmek között, ennek ábrázolása azonban megrendítő: A házában élő asszony terhesen útra kelt, hazafelé jövet a hegyen átkelve a kocsit felborult és az asszony méhére esett, ami miatt – ahogy ezt hazaérkeztekor Dömötörnek azonnal elmesélte – úgy érezte, hogy 5–6 hónapra meg fog szülni. Dömötör kérdésére, hogy mit érez, él-e a gyermek a méhében még, azt felelte, hogy nem mozog, hanem mint a kő áll a méhében. Gondoskodj magadról, mondta neki erre attól való félelmében, hogy a környéken kitudódik a dolog, és azzal a szándékkal, hogy a nő a magzatot a szokásos gyógyszerrel megmentse. Végül aztán egyik éjjel megszületett a fiú, de amikor Dömötör az anya hívására hozzá sietett, hogy megnézzze, mire odaért, halva talál-

28 Uo. vol. 66. fol. 1088rv. Esztergomi–milkói egyházmegye, 1521. febr. 22.

29 *Péter Katalin*: Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. 13.

30 ASV SPA vol. 66. fol. 1088rv.

ta.³¹ Dömötörnek sikerült az eseményeket titokban tartania, így lelkiismereti tényezők indíthaták elsősorban a pápai kegy megszerzésére.

A szélsőséges helyzetekben a magzat és az újszülött odaadó óvásáról, gondozásáról szóló történetek számomra mindennél meggyőzőbb cáfolatai a gyermekek iránt a hagyományos társadalmakban, családokban tanúsított közömböség régebbi, ám életerős historiográfiai tételének.³² A magzatról, gyermekről szóló bensőséges hangvételű történetek pedig talán a szülők bensőséges kapcsolatának reprezentációi is egyben.

Az *amor*, szerelem házassághoz kapcsolása – mint láttuk – negatív formában jelenik meg csupán e szövegekben: „nem szerelemből, hanem félelemből”/„földi javak végett”. Direkt összefüggésbe kerülnek ugyanakkor néhány házasságon kívüli, tiltott kapcsolat elbeszélésében: Széplaki Márton pap „Klára iránti szertelen szerelmének foglyaként [*amore inordinato captus*] és ördögi sugallattól vezérelve” megölte szerelme férjét, aki tudott kapcsolatukról, és feleségét emiatt többször halálal fenyegette.³³ A szenvedélyes szerelemként ábrázolt érzések Meggyesi János klerikus elbeszélésében ugyan nem vezettek ilyen tragédiához, de múltkonynak bizonyultak. A szeretett nő, Margit férjnél volt ugyan, mégis egy nap összeházassodtak, amire a férj tartós távolléte adott lehetőséget. Évekig együtt is éltek, végül azonban – bizonyára a férj előkerültével – Margit visszament férjéhez, János pedig – talán bánatában, csalódottságában – ezután papi pályára készült.³⁴

A házasságon kívüli viszonyokhoz kapcsolt, bajt hozó szenvedéllyel szemben az együttélésből fakadó „házastársi szeretettel” (*coniugali affectu cohabitare/retractare*) érveltek néhányan második házasságuk elismertetése mellett.³⁵ Az első feleség elhagyása vagy eltűnte, török fogsága miatt újráházassodók – a házasság mint a paráználkodás vétkének megelőzését szolgáló intézmény egyházi felfogása jegyében – azt az érvet is hatékonyan használhatták, hogy még túl fiatalok ahhoz, hogy önmegtartóztatóan éljenek.³⁶ A leggyakrabban azonban a gyermeknemzésre (*pater/mater effici liberorum*) hivatkoztak,³⁷ amint Szombat Balázs is ezt tette előljáróban idézett kérelmében.

Míg a sexualitás és a házasság korán összekapcsolódott, a szenvedélyes, romantikus szerelem a 18. század végéig inkább a házasságon kívüli kapcsolatok diskurzusát jellemezte.³⁸ Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne kötöttek vol-

31 Uo. vol. 15. fol. 155v–156r. Váradi egyházmegye, 1467. febr. 6.

32 John Hajnalnak az európai házasság- és családmódellekről, a „keleti/hagyományos” modellben a családon belüli bensőséges kapcsolatok hiányáról szóló tézisének kifejtését és egyúttal kritikáját 17. századi jobbágyházaspárokra és gyermekeikre vonatkozó példákra támaszkodva ld. *Péter K.: Szerelem és házasság* i. m. 9–14.

33 ASV SPA vol. 73. fol. 611v. Pécsi egyházmegye (Széplak mezőváros Tolna megyében) 1525. ápr. 3.

34 Uo. vol. 65. fol. 9v. Egeri egyházmegye, 1519. ápr. 6.

35 Ld. pl. uo. vol. 73. fol. 633v.

36 Ld. pl. uo. vol. 24. fol. 27r.; vol. 48. fol. 485rv.; vol. 48. fol. 507rv.; vol. 71. fol. 91r.

37 Ld. pl. uo. vol. 5. fol. 185v.; vol. 29. fol. 212r.; vol. 71. fol. 91r., fol. 94v–95r., fol. 161rv.

38 *Niklas Luhmann: Love as Passion. The Codification of Intimacy.* Cambridge, 1986. 10.

na a késő középkori egyszerű férfiak és nők között szerelmi házasságok. Mert vannak, akik nem beszélnek ugyan szerelemről, de egyházi és világi törvények, hatóságok, rokonság ellenében rengeteget küzdenek, kockáztatnak egymásért, házasságon kívüli viszonyuk elismertetéséért. *Craws Mihály* és *Berton Ágnes*, akik 1500-ban Rómába zarándokoltak az enyedi városi törvényszék által rájuk kirótt vezeklésként, miután Ágnes férjét, aki otthonukban együtt érte a szerelmespárt, a dulakodásban megölték. Ágnest ekkor halálra ítélték, rokonai és barátai azonban kiváltották. Mihállyal ekkor titokban eljegyezték egymást, noha az elhunyt férj barátai a megegyezést célzó tárgyalásaik során megeskették Mihályt, hogy sosem veszi Ágnest feleségül. Ők azonban nem mondtak le erről, ezért a vezeklő zarándoklatot egyúttal ügyesen arra is felhasználták – a normák közötti rések kihasználását, a bíróságok korabeli kreatív használatát tanúsítva –, hogy a közösség előtt őket kötelező eskü alól pápai felmentést kapjanak, és összeházasodjanak.³⁹

A házastárs szabad és tudatos egyéni választására utalnak továbbá azok a tipikus, ismétlődő történetek, amikor az első férjet vagy feleséget – az elhagyott fél fogalmazásában – „nem tudni milyen, hacsak nem ördögi lélektől vezérelve” (emlékezzünk a szertelen szerelem és ördögi sugallat összekapcsolására) hagyják faképnél és házasodnak újra. Ilyen, a sorsáról, házasságáról önállóan döntő nő képében jelenik meg *Csiszár Ferenc* váradi polgár felesége férje előadásában: saját javait pénzzé téve férjét elhagyta, s Budán egy törökkel kötött házasságot.⁴⁰

Törvényes és tiltott szerelmek

Az eddigiekből mérleget vonva: jellegzetesnek a sokféleséget, a házasságok és ábrázolásaik széles tárházát tartom. Először láttuk a szülők által kiházasított gyermekek történeteit; aztán itt végezetül – úgy tűnik, a gyakori második és harmadik házasságok velejárájaként – a szabad egyéni választásból született házasságokat. Ha a korabeli házasságokkal foglalkozó összefoglalásokat és elméleti vitákat ismeri valaki, a forrásokat azonban nem olvasta, akkor azt mondaná, hogy ez lehetetlen, a kettő egy időben és egy helyen nem létezett. Találkozhatott már azzal a nézettel, hogy a tradicionális, nagycsaládokban élő társadalmakban a családok közötti szövetségek jegyében kötött házasságokban a házastársak közötti viszony a tiszteleten alapul, egyéni választás, partnerkapcsolat és szerelem a házasságban kizárólag Nyugat-Európában létezett az 1500-as évek után.⁴¹ Ismét mások ennek az ellenkezője mellett szálltak síkra: a tipikusan nagycsaládokban élő szerelmes házaspárokról beszéltek.⁴² Ennek a tézisnek a cáfolatául írta

39 ASV SPA vol. 48. 475v–476r. Erdélyi egyházmegye, 1500. márc. 22.

40 Uo. vol. 121. fol. 64rv. Váradi egyházmegye, 1548. jan. 15.

41 *John Hajnal*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History*. Ed. by D. V. Glass–D. E. C. Eversley. Chicago, 1965. 101–143.

42 *Paul C. Rosenblatt*: *Metaphors of Family Systems Theory: Toward New Constructions*. New York–London, 1994. (Perspectives on Marriage and the Family).

le néhány évvel ezelőtt egy német–orosz szerzőpáros több tucat kultúra összehasonlítása alapján, hogy ott jellemzőek a szerelmi, partneri viszonyon alapuló házasságok a közvetített intézménnyel szemben, ahol a szexuális kihágásokért egyformán büntetnek nőket és férfiakat.⁴³

Ami Magyarországot illeti, mint közismert, a városi és az úriszéki törvényseékek házasságtörésért a nőket és a férfiakat egyaránt halállal sújtották.⁴⁴ Mézszáros István, a bártfai Szent Egyed-templom Szent Erzsébet-oltárának igazgatója egy akkoriban történt eset elbeszélésével próbált lebeszélni tiltott viszonyuk folytatásáról egy asszonyt és szeretőjét: Kassán nemrégiben házasságtörésért – mesélte nekik – Márton feleségét, Barbarát vízbe fojtották, szeretőjét pedig lefejezték.⁴⁵ Hogy az esetet elrettentésül a környéken mesélték, ez is azt mutatja, hogy az ilyen ítéletvégrehajtás ritka volt, mesélnivaló dolognak számított. E szigorú elv gyakorlati érvényesülésének több minden gátat szabott, a házasságtörések kezelését így inkább a sokféleség, mint az egyöntetűség jellemezte. A bíróságon forgó házasságtörési (és egyéb) ügyek ugyanis még az ítélelhozatal előtt vagy után, de gyakran megegyezéssel végződtek.⁴⁶ Sőt a közösségi norma kifejezetten a felek megbékélése volt, amint Balázs deák esete is mutatja az erdélyi egyházmegyéből. Balázs – mint írja –, miután „nem bírta nyugodt lélekkel elviselni felesége házasságtörését”, világi bíróság előtt bevádolta, amely, idézem: „a vidéken honos jog szerint halálra ítélte”. Az ítéletvégrehajtást tétlenül néző Balázs deákat az egyházközség tagjai ekkor feleséggyilkosság vádjával a püspökkel kiközösítették. Erre válaszul kérte Balázs a tétéles jog nevében a közösségi igazságszolgáltatás felülbírálását a római gyóntatóhivaltaltól.⁴⁷ Paxy Barnabás az egrí egyházmegyében zsarnoknak nevezi azt a földesurat, aki házasságtörésért feleségét halálra akarta ítéltetni. Barnabás ekkor feleségét kiszabadítva a vikárius elé vitte az ügyet, aki ágytól és asztaltól szétválasztotta őket, lehetővé téve különélésüket.⁴⁸

43 Victor C. de Munck–A. Korotajev: Sexual Equality and Romantic Love: a Reanalysis of Rosenblatt's Study on the Functions of Romantic Love. *Cross-Cultural Research* 33(1999) 265–277.

Erre az érdekes tanulmányra Péter Katalin hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

44 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.)

45 ASV SPA vol. 35. fol. 171r. 1486. márc. 30.

46 Ennek megértését segítik a jogantropológiai és a konfliktusmodellen alapuló társadalomtörténeti elemzések: a pereskedések a magánkonfliktusok rendezésének egyszerre sokféle eszközzel zajló folyamatában gyakran a vita nyilvánosságra hozatalát, a hatalom bevonását szolgálták, céljuk nem feltétlenül a vita lezárása, az ítélelhozatal volt. Vö. *Martin Dinges: Usi della giustizia come elemento di controllo sociale nella prima età moderna. In: Criminalità e giustizia in Germania e in Italia: pratiche giuudiziarie e linguaggi giuridici tra tardo medioevo ed età moderna.* Hg. von Marco Bellabarba–Gerd Schweroff–Andrea Zorzi. Bologna, 2001. (Annali dell Istituto storico italo-germanico in Trento 11.) 285–327.

47 ASV SPA vol. 64. fol. 127rv. 1519. ápr. 20.

48 Uo. Additiones, vol. 1. fol. 799v–800r. 1540. szept. 28.

Hasonlóan jártak el azok a férfjek, akik feleségüket könnyűvérűséggel vádolván „nyilvános szajhának” nevezték őket.⁴⁹ A hirtelen haragúak azonban *in flagranti* kapott feleségük „hirtelen felindulásból”, vagy „túlcsorduló fájdalomból”, elkövetett megölése miatt kérték a római engedélyt második házasságuk előtt.⁵⁰ Megcsalt feleségek kérelmeivel azonban nem találkoztam, aminek – amint például a korabeli angol perek is mutatják⁵¹ – nem a férfiak töretlen hűsége a magyarázata. Okait a házasságtörés társadalmi nemeknek megfelelő (azaz nemenként különböző) kezelésében látom, szemben az egyenlő bánásmód világi eljárásokban papíron maradó szabályával. Ez nem jelenti azt, hogy ne találkoznánk ismét olyan önálló cselekvésre képes asszonyokkal, akik házasságuk felbontása érdekében keresték fel a római hivatalt. Vámos György lánya Erzsébet (*de superiori Metysen Sawffere [?]*) például azzal az indokkal kérte különélését férjétől, hogy miután „birtokába került, nem gondoskodott róla, hanem vesszőzéssel és veréssel kényszerítette arra, hogy ő tartsa el munkájával”.⁵² Az egyenlőség elve végül a legkevésbé sem érvényesült a helybéli klerikusok, plébánosok, káplánok, diákok, oltárosok alkotta „szabad” férfifelesleggel fenntartott szexuális kapcsolatok nyilvánosságra kerülése esetén. Izdenci András fia Péter pap leöltötte a hat hónapos börtönbüntetését az esztergomi vikárius ítélete nyomán, a vele együtt talált asszonyt azonban a Dunába fojtották.⁵³

Vigyáznunk kell tehát a leegyszerűsítő, általánosító sémákkal egy olyan társadalomban, ahol a szabály éppen a sokféleség, a szabálytalanság volt. Szövegeim szereplői meglepő jogi és gyakorlati érzékről számot adó ügyességgel és kreativitással manővereztek egyházi és világi bíróságok különböző szintjei, fórumai, s a közösségi ítékezés labirintusában. Néha ezért egyenesen az az érzésem, hogy a hagyományosan sokféle kényszerrel és szűk mozgástérrel jellemzett világban némi egyéni makacssággal és találékonysággal sok minden lehetséges volt: az egyszerre három férj közül válogató nő⁵⁴ és ferences csuháját ortodox feleségre cserélő férfi⁵⁵ története egyaránt hitelesnek tűnt az emberek szemében.

49 Visszatérő kifejezéssel: „laxatis pudicitie habenis, ut publica meretrix se prostibulo dedit”. Pl. uo. vol. 65. fol. 17v–18r., 21r.

50 Uo. vol. 9. fol. 139r. 1461. febr. 23. („diabolo instigante”); uo. vol. 54. fol. 247v., 1508. júl. 29. („non valens continere dolorem”).

51 Férjük hűtlensége miatt szétválasztásukat kezdeményező nők eseteit ld. *Ralph Houlbrooke: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England. The dioceses of London and Norwich under Edward VI, 1547–1553 c. tanulmányát a jelen folyóiratszám CD-mellékletében.*

52 ASV SPA vol. 48. fol. 399v–400r. Esztergomi főegyházmege, 1499. dec. 17.

53 Uo. vol. 9. fol. 248v–249r. 1461. máj. 18.

54 Uo. vol. 5. fol. 144rv. 1456. jan. 14.

55 Uo. vol. 55. fol. 196r. 1510. ápr. 30.

GABRIELLA ERDÉLYI

“ONCE I LOVED A WOMAN”: MARRIAGE AND ADULTERY
IN HUNGARY AT AROUND 1500

As is well known, in the Middle Ages the church, on the one hand, propagated a private marriage contract based on the affection and individual consent of exogamous partners. Marriage for the popular mind, on the other hand, meant a public contract of an endogamous relationship, which regulated kinship and property relations as well as inheritance. The European pattern of marriages was, consequently, formed by the dynamics of legal and social customs at the local level as well as ecclesiastical (universal and local) expectations, similarly to the sources analysed in the study. Marriage litigation in the late Middle Ages went about the validity of marriages. Marriage cases were dealt with locally by vicars. As no vicars' protocols have survived in Hungary from the 15–16th centuries, the petitions handed in to the Apostolic Penitentiary from Hungary between 1411–1559, which papal office functioned as a court of appeal in marriage cases, is an exceptional source material to reflect on some issues raised by historical discourse on late medieval marriages.

It has been recently argued that marriage and inheritance patterns are closely linked. Clandestine marriage, i.e. marriages lacking parental consent and church ceremonies were a widespread and accepted practice where forms of equal inheritance of boys and girls and joint ownership in marriage were predominant. Regions with patriarchal family law, to the contrary, fostered dowry-exchange system and kinship authority over marriages, which led to publicly (in the presence of witnesses, notary) and formally (in church) celebrated marriages. The logic inherent in the stories told by petitioners from Hungary suggest that although this was no canonical prerequisite of a valid union, marriages were predominantly entered publicly and with the mediation of the clergy. The Hungarian nobility with patriarchal inheritance rules thus matches the above European pattern. Serfs and burghers, whose daughters inherited equally, and married publicly and in church, however, seem to contradict the pattern.

A canonical marriage was simply formed by the mutual consent expressed by words of the bride and groom. As also demonstrated by the arguments of Hungarian petitioners turning to the papal tribunal, marriages in practice were not considered valid by the above single act, but rather constructed in course of a process of rituals, exchanges of material, emotional and physical signs of union. Just as the church ceremony, so the consummation was also considered a ritual that formed marriage rather than just followed it.

The rather complex issue of marriage and emotions is also worth considering with the help of our stories. Examples of arranged marriages reached the Curia when the rebellious child refused the partner chosen by his/her parents and wanted to live with a chosen partner. Unlike sexual desire and the conception of children, love is never an argument for the acceptance of marriage. Love appears as a diabolic passion causing difficulties, and is linked to extra-marital relationships, typically to affairs of clerics and widows depicted by clerics or husbands telling stories about their adulterous wives.

These stories of adultery suggest that the norm of secular courts of equal punishment of sexual abuses (i.e. capital punishment for adultery) of men and women, which has been considered by anthropologists as a sign of marriages based on love and partnership prevailing in society as opposed to arranged unions, in practice did not work. First, this is reflected by the circumstance that only cheated husbands, but no

wives turned to the papal office for dispensations of their second marriages. Second, equal treatment did not apply at all when sexual relationships of women with members of the local clergy became public and were taken to court, since the clergy enjoyed immunity from the authority of secular courts. Third, cases of adultery litigation often ended with extra-judicial agreements in accordance with communal expectations. Therefore, at the deep level of the analysis it is also argued that people used the existing system of justice creatively, the common man was capable of using the different forums of justice in order to reach his own purposes.

Egy török költő a férfiak között – Mihri hátún¹

Jóllehet, az oszmán költészet hat évszázados története során több ezer költő nevét jegyezték fel, közöttük alig találunk nőt – azok is jobbára az utolsó, már a nyugati hatásokat tükröző időszakban alkottak. Meglepő kivételként éppen a klasszikus korszak hajnalán, a 15. század második felében két költő neve is felbukkan az életrajzgyűjteményekben: az idősebb Zejnep hátúné (?–1475) és a fiatalabb Mihrié (1460?–1512 után). Mindketten az észak-anatóliai Amaszja városában éltek – ismerték is egymást –, de míg Zejnep visszahúzódó, „tiszteséges nőhöz illő” életet élt, Mihri gyakran vett részt a hercegi udvar összejövetelein. Egy 15. századi muszlim nő, aki sohasem házasodik meg, de nyilvánosan férfitársaságban mutatkozik, s ráadásul még a költészet terén is nevet szerez? Nem csoda, hogy napjaink modernizálódó – ugyanakkor muszlim gyökerei felé is nyitó – Törökországában megélenkül iránta az érdeklődés: Amaszja honlapján a város legnevesebb szülőttei között találjuk, versgyűjteményét feldolgozták, regény jelent meg róla.² Számunkra pedig talán az a legérdekesebb, hogy milyen körülmények tették lehetővé e különleges életpályát.

Az életrajzgyűjtemények

Mihriről a legtöbbet talán a költői életrajzgyűjteményekből, a *tezkiré*kéből tudhatunk meg; ezekre támaszkodik a török és a nemzetközi irodalomtörténetírás is,³ vizsgálódásainkat ezért mi is ezekkel kezdjük. Az oszmán költők biográfiáját a

1 A tanulmány az OTKA támogatásával készült (F-048 361).

2 *Sabiha Gemici*: Mihri Hatun Divanı. Karşılaştırmalı Metin. Türleri. Yayınlanmamış doktora tezi. Uludağ Üniversitesi, 1990.; *Sabiha Gemici*: XV. Yüzyıl kadın şairlerinden Mihri hatun. *Toplumsal Tarih* 2(1994) 9., 13–16.; *Sennur Sezer*: Türk Safo'su Mihri Hatun. İstanbul, 2004. (Tasnâdi Editnek köszönöm, hogy a munkára felhívta a figyelmemet.)

3 *Abdülkadir Karahan*: Mihri Hatun. In: *İslam Ansiklopedisi*. VIII. Ankara, 1979. 305–306.; *Th. Menzel*–[E. G. Ambros]: Mihri Khâtun. In: *The Encyclopaedia of Islam*. VII. Mif–Naz. Ed. C. E. Bosworth–E. van Donzel–W. P. Heinrichs–Ch. Pellat. Leiden–New York, 1993. 23–24.; Başlangıcından günümüze kadar büyük Türk klâsikleri. Tarih, antoloji, ansiklopedi. (= BTK) II.

16. század közepén kezdték gyűjteni és rendszerezni.⁴ A század második felének legnagyobb műve például több mint 630 versfaragó életéről tájékoztatja az olvasót, de még ez sem a teljes létszám: az első pillantásra minden fűzfapoétát felsorolni látszó munkák nem tartalmaznak mindenkit – a kánonba csak az arra érdemesnek tartottak kerülhettek be. Mihri a 16. század összes jelentős gyűjteményében szerepel,⁵ ezek szerint tehát az oszmán költők maguk közé számították őt is.

Nevét hat munkában találtam meg,⁶ amelyek azonban részben egymásra támaszkodnak, gyakran ismétlik egymást. Az első szerző, Szehi bég rövid leírásában Mihri udvari kapcsolatait emeli ki, s a szülővárost, Amaszját nevezi meg (1538).⁷ Latífi – Szehiétől teljesen független – gyűjteményében (1546) bőven olvashatunk a költőnőről, megtudjuk például, hogy apja is verselt Belái néven. Latífi az, aki elkezdte sorolni a Mihri körül felbukkanó férfiakat: Iszkender cselebit és Nedzsátit – különösen ez utóbbival kapcsolatban hoz sok érdekes adalékot.⁸ A jól értesült Ásik cselebi (1568) ezt a gondolatmenetet fejleszti tovább, a Latífinál említettek mellett újabb férfiak tűnnek fel: Müejjedzáde Abdurrahmán cselebi, Pasa cselebi és Güvâhi.⁹ Kinalizáde Haszan cselebi az előbbi három művet kompilálja (1586),¹⁰ majd az ő cirkalmas leírását kivonatolja Bejání (1592).¹¹ Hasonló kompiláció Gelibolulu Álí életrajza is (1600).¹² Azaz tényleges információkkal csupán az első három – Mihrihez időben legközelebb eső – szerző szolgál.

Az életrajzokból kinyerhető információk tehát a következő csoportokba sorolhatók: kapcsolat az amaszjai hercegi udvarral, költőtársak, szerelmek. Nem elhanyagolható szempont a Mihriről kialakított vélemény sem. A következőben ezeket a témákat vizsgáljuk részletesebben.

İstanbul, 1986. 227–232.; *İsmail E. Erünsal*: Mihri Hatun. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XXX. Misra–Muhammediyye. İstanbul, 2005. 37–38. Magyarul: *Necil Toğay*: Mihri Hatun. In: Világirodalmi Lexikon. VIII. Mari–My. Főszerk. Király István. Bp. 1982. 384.

4 A 16. századi életrajzgyűjteményekről: *Sudár Balázs*: A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban. Bp. 2005. (Humanizmus és reformáció 29.) 49–51.

5 A későbbi életrajzgyűjtemények már nem tekintenek vissza a 15–16. század fordulójáig.

6 Az életrajzgyűjtemények adatait összesítő munkában további két művet is említenek, Ahdíet és Fâizijét. (*Halâk İpekten–Mustafa İsen–Recep Toparlı–Naci Okçu–Turgut Karabey*: Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü. [= DEİS] Ankara, 1988. 291. Ahdí munkájának budapesti kéziratában azonban nem találtam meg Mihri nevét. [Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok, októv 124.] Fâizí tezkiréjét nem sikerült beszerezniem.)

7 Tezkire-i Sehi. İstanbul, 1325 [1907/1908]. 122–123.

8 Latífi Tezkiresi. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1990. 315–319.

9 The Meşâ'ir üş-şu'arâ or Tezkere of 'Âşık Çelebi. Ed. by G. M. Meredith-Owens. London, 1971. 127b–128b.

10 *Kinali-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. II. Ankara, 1989. 934–936.

11 *Mustafa bin Carullah Beyânî*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara, 1997. 78., 274.

12 *Künhü'l-ahbâr'in tezkire kısmı*. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1994. 164.

Az amaszjai hercegi udvar

Az oszmán hercegeket gondosan felkészítették az uralkodás mesterségére. Körültekintő nevelésük részeként 10–15 éves korukban már egy-egy szandzsák igazgatását is rájuk bízta, ahol saját udvartartást építhettek ki, s gyakorolhatták az uralkodás művészetét. Legfőbb segítőjük a nevelőjük (*hodzsa* vagy *lala*) volt, aki tulajdonképpen a birodalmi hierarchia nagyvezíri tisztének megfelelő feladatokat látott el. De felsorakozott a teljes hivatalnoki kar – pénzügyi vezetők, kancellária, írnokok –, sőt a hercegeket gyakran elkísérte az anyjuk is. Ez az eljárás nemcsak magát a reménybeli trónörökösöt, hanem holdudvarát is felkészítette az uralkodás nehéz mesterségére. Ha trónra került, kipróbált kísérte élén vonulhatott a fővárosba.

A hercegek – *sehzádek* – különböző városokban kaptak helyet, a legnevezebb ezek közül Manisza volt, innen került ki talán a legtöbb szultán. De nem panaszkodhatott Amaszja sem, itt hat későbbi uralkodó töltötte ifjúságát, például a leendő II. Bajezid 1454 és 1481 között, s idekerült harmadik fia, Ahmed is, aki bő harminc évig élt a városban (1481–1513).¹³ Korszakukban Amaszja kulturálisan virágzott, a hercegi udvar jelenléte vonzotta a tudósokat és a művészeket, és kellő háttérrel jelentett a nagyarányú építkezésekhez. Bajezid vallási komplexum – dzsámi, medresze, ingyenkonyha – emelését rendelte el, az építkezést azonban a gyakorlatban már a fia vezényelte le (1482–1486). Ahmed első vezírje, Pazarlioglu Mehmed pasa dzsámit építtetett a városban (1486), amelynek szószékét máig is az oszmán kőfaragás egyik csúcsteljesítményének tartják. Ahmed regnálása idején készült el Hüszejn kapu agaszí medreszéje (1488) és Abdullah pasa hittani főiskolája (*dánu'l-hadisz*, 1485), valamint dzsámija is (1502). De a szellemi teljesítmények sem maradtak el: a kor egyik jeles dervise, a halvetí rend dzsemállije ágának alapítója, Dzsemáledín Akszaráji (?–1493 vagy 1506) Ahmednek dedikálta egyik művét. S bár maga a herceg – családja számos tagjával ellentétben – nem volt költő, poéták sorának adott állást. Udvari imámja – előimádkozója – a kiváló zenei képességekkel bíró, és mellestleg költőként is jeleskedő Makámí volt.¹⁴ Itt élt az amaszjai születésű, törökül és perzsául is verselő Münirí,¹⁵ s a szintén amaszjai kötődésű Áfitábi, aki még II. Bajezid itteni tartózkodása idején került kapcsolatba az udvari körökkel.¹⁶ A társasághoz tartozott a purista költői irányzat élharcosa, Güváhí, és tiszteletét tette itt a hercegek környezetében gyakran megforduló Nedzsátí bég is, aki korának legjelentősebb gazel- (lírai vers-) költője volt, s akinek lírája jó száz évig zsinórmértékül szolgált a poéták számára. (Ő egyébként 1504 és 1507 között II. Bajezid másik fiának, Mahmúd hercegnek maniszai udvartartásához tartozott.)

13 Ahmed amaszjai udvaráról: *Petra Kappert*: Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert. Leiden, 1976. 69–93.

14 DEIS 275.

15 DEIS 309.

16 DEIS 12.

Az oszmán elit szórakozását a vadászatok mellett a különféle összejövetelek, mulatságok szolgálták, az urak itt élvezték a bor, a zene és a költészet örömeit. Sajnos ezekről a társaságokról keveset tudunk, legtöbbit talán a versekből – amelyek persze félrevezetőek is lehetnek. A legelterjedtebb zsánerkép szerint a cimborák egy kertben gyűlnek össze, rendszerint tavasszal: a fák harsogóan zöldek, az ágyások színpompás virágokkal teltek, a pázsit puha, a szél rózsallatot hoz, a fákon dalol a fülemüle... A már mámoros mulatozók között ringva jár a pohárnok, hogy újra és újra megtöltse a kupákat. A szívben szerelem lobban, merthogy gyakran a kedves is a mulatozók között található.¹⁷ És itt egy sarkalatos kérdéshez érkezünk: vajon nők részt vehettek-e efféle összejöveteleken? Unos-untalan ismételt tétel, hogy az iszlám a férfi és a női világot igyekszik minél jobban elkülöníteni. A hárembe – a női lakosztályba – idegen férfi nem teheti be a lábát, női vendégek érkezése esetén még a ház ura sem. Az utcán a nőket elfátyolozzák, az imahelyeken elkülönítik. De vajon az elit „garden partyja-in” is így volt ez? A kiváló irodalomtörténész, Walter G. Andrews a török költészet szociális vonásait elemezve úgy látta, hogy a versekben felbukkanó kedves többnyire fiú, éppúgy, mint a ringatózó járású szépséges pohárnok. A gyakran megénekelte mulatságokon csak férfiak vesznek részt, a fellobbanó szerelem: férfiszerelem.¹⁸ Mihri azonban mégis utat talált ezekre az összejövetelekre – vajon kivételnek kell őt tekintenünk, vagy talán mégsem volt annyira zárt ez a férfivilág?

Szerelmek

Az életrajzírok legtöbbit talán Mihri szerelmi életével foglalkoznak. Mindannyian kiemelik, hogy korának elismert szépsége volt, de aztán sietve hozzátesszik: „a világba lányként jött és lányként távozott onnan”; „szüzesség dolgában [...] rejtett háremét az onnan eltiltott idegenektől, titkos kincsesárát a szennyfolt kígyójától megóvta. Gyöngyagyulóját a szívélyesség áprilisi esőjével nem elégítette ki,¹⁹ sem pedig az egyesülés esőjének harmatcseppjével színpompás rózsabimbóját nem áztatta. Röviden: Kettős gránátalmáját²⁰ senki nem ízlelte, ezüst medencéjébe halat senki nem vetett.” A szépség és a megközelíthetlenség – nem is beszélve az aktív társadalmi életről –, igencsak foglalkoztatta az életrajzírok fantáziáját.

17 *Walter G. Andrews: Poetry's Voice, Society's Song. Ottoman Lyric Poetry.* Seattle–London, 1985. 143–174.

18 *Walter G. Andrews–Mehmet Kalpaklı: The Age of Beloveds. Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society.* Durham, 2005. 195–208.

19 Az oszmán költészet szimbolikája szerint a kagyló magába fogadja az áprilisi eső egy cseppjét, majd bezárul, és a cseppből gyöngyöt növeszt.

20 A gránátalma az oszmán költészet gyakori szimbóluma: száj.

Első – úgy tűnik, kezdetben legalább viszonzott – szerelme, Müejjedzáde Abdurrahmán efendihez, a kor egyik legjelentősebb tudósához fűzte, aki Amaszjában született 1456-ban – alig volt idősebb Mihrínél. Fiatalon a városba küldött Bajezid herceg környezetébe került, de mivel rossz hatással volt a szultánfira – állítólag alkohol- és kábítószerfogyasztásra szoktatta őt –, az uralkodó ki akarta végeztetni (1479). Először Aleppóba menekült, majd Tebrízben folytatta tanulmányait. Bajezid trónra kerülése (1481) után azonnal hazatért, s immár az isztambuli főiskolákat látogatta. Karrierje azután gyorsan ívelt felfelé: előbb a Kalenderháne-főiskolán (1483), majd a Szahn-i Szemánon – a kor legrangosabb oszmán egyetemén – tanított (1486–1493). Azután a bírói feladatok kedvéért elhagyta a pedagógusi pályát: előbb Edirne kádija (bírója) lett, majd 1501-ben anatóliai, 1505-ben pedig ruméliai kádiaszkerként („főbíró”) tevékenykedett. Bár a hercegek háborúja során, 1511-ben letették posztjából, Szelim 1512-ben újra kinevezte, igaz, csak rövid időre: 1514-ben elcsapták, mert korábban Ahmed herceg pártján állt. Ekkor nyugdíjba vonult, 1516-ban halt meg Isztambulban. Régi barátja volt a jeles történetíró, Kemálpaszadáde, s a keze alól került ki a 16. század legjelentősebb tudósa, Ebusszuúd efendi; a kor legjobb költője, a korábban már említett Nedzsátí bég pedig neki ajánlotta verseskötetét. Ő maga három nyelven – arabul, perzsául és törökül – verselt, a Hátémí művésznevet használta.²¹

Minthogy 1479-ben elhagyta Amaszját, s a későbbiekben jobbára a birodalom távolabbi területein szolgált, Mihrinek csak fiatalkori szerelme lehetett. Talán családi kapcsolat áll az ismeretség mögött, mivel Abdurrahmán efendi nagyapja éppúgy kolostorfőnök (*sejh*) volt, mint Mihríé. Esetleg találkozhattak a hercegi udvarban is, ez viszont azt jelentené, hogy Mihrí már Bajezid környezetébe is bejáratos volt. Abdurrahmán ugyan távozott Amaszjából, de Mihrí később is ápolta volna a kapcsolatot: az egyre nagyobb tekintélynek örvendő értelmiségi azonban ekkor már szabadulni akart tőle. Mihrí így fakadt ki egyik versében:

Hátémí! Te hamisan voltál Mihrí szerelmese
Bár, ó, Istenem, Mihrí téged jobban szeret, mint gyermekét.

Mihrí másik, hangsúlyozottan viszonzatlan szerelme, egy Iszkender cselebi nevű ifjú volt, Ahmed herceg *lalá*jának, Jularkiszi Szinán pasának a fia. Szinán pasa 1511-től vezette a herceg udvartartását, s ott a legrangosabb személynek számított, ura szolgálatában érte a halál 1512-ben, amikor csatát vesztett a kizilbasok ellen. Fia további sorsáról nincsenek adataink, mindenesetre Mihrí szerelme az 1510-es évek legelején bontakozhatott ki – hősnőnk ekkor már túl volt az ötvenen. Az érzelem fellobbanásáról ismét csak egy vers tanúskodik:

²¹ <http://www.osmanlimedeniyeti.com/Bilgi/index.php/M%C3%BCeyyedzade%20Abdurrahman%20Efendi>; DEIS 192–193.

Álomból nyitottam a szemem, hirtelen felemeltem fejem,
S láttam, hogy egy holdarcú szépség áll szemben velem.

Arcáról fény áradt – világosan láttam –,
Maga muszlimnak tűnt, de ruhája pogány.

Mivel Mihri az élet vizéhez elért, nem hal meg az Utolsó Ítéletig,
Hiszen a kegyetlenség éjszakájában világosan látta Iszkendert.

Az utolsó sorpár ravasz fogalmazása a muszlim mitológia egyik közismert történetére utal: Iszkender – Nagy Sándor – elment megkeresni az élet vizét Hizirrel, egy rejtélyes prófétával. Útjuk során sötét erdőbe értek, ahol Iszkender eltévedt és nem találta meg az örök élet vizét, abból csak Hizir ihatott. Mihri csavar egyet a történeten: magát Hizirrel azonosítja, Iszkender viszont az élet vizének szerepét veszi fel. E költői játékra azért kerülhet sor, mert az oszmán költészet szimbolikája szerint a kedves szája az élet vizének Hizir által meglett forrása. Mihri tehát egy mitológiai történeten keresztül vallja meg szerelmét. Amikor azonban a hercegi udvarban meggyanúsították, hogy Iszkenderrel testi kapcsolatot tart fenn, így vágott vissza – feljebb idézett versének ügyes átalakításával:

Hány Iszkendert rubinom *[ajkam]* *[édes]* vize
A vízhez elvezetett, de szomszamosan küldött el.

Itt tehát Mihri megfordítja, s immár az eredeti történetnek megfelelően használja a szimbólumokat: az ő ajka az élet vizének a forrása, Iszkender pedig éppúgy pórus jár, mint világhódító névrokona.

Feljegyeztek egy harmadik történetet is, amelyben a változatosság kedvéért Mihri kezét kéri meg, s most ő ad kosarat. A férjjelelt az életrajzírók szerint az Ejüp-medresze (főiskola) tanára, Pasa cselebi volt, a történetíró és politikus Kemálpasazáde apai nagybátyja. Tanárként élte életét, majd Burszában, Gökderében maga is medreszét alapított. 1487-ben Serefeddin Rámi retorikai munkáját parafrázeálta *Hevesz-náme* címmel, s Kutbí néven költőként is nevet szerzett magának.²² Mihri azonban visszautasította a kérőt. Az ügy a költőtársadalmat sem hagyta hidegen, a kor jeles poétája, Zátí például az alábbi rövid versben fogalmazta meg – cseppet sem baráti – véleményét:

Hallottuk, Mihri kezét akarja Pasa *[cselebi]*
De vajon ő *[Mihri]* aláveti-e magát neki *[Pasa cselebinek]*?
Annyi ideje böjtöl már az a szegény *[Mihri]*!
[Most] egy számár farkával ünnepeljen-e?

Költőtársak

A gyűjteményekben feljegyzett történetek másik csoportja olyan személyekhez kötődik, akikkel Mihri költőként állt kapcsolatban. Ahmed herceg amaszjai udvarában élt például Gүvähí (?–1526?), aki a muszlim középkor egyik legjelentősebb misztikusa, Feriduddín Attár *Pend-náme* című művének fordításával vívta ki hírnevét. Egyébként a költészetben a purista – az arab és perzsa elemeket visszaszorítani kívánó, a török nyelvre támaszkodó, nem túl hosszú életű – irányzat elkötelezett híve volt.²³ Feltehetőleg jó viszonyban állhatott Mihrivel, aki egyszer versben róttá meg hosszú hallgatásáért:

Gүvähí! A világban egy szépségbe
Bolondítson bele téged az Isten!

[...]

Hajfonatára akasszon végül
Téged a szépség birodalmának padisahja!

Ha e vers célját kérdeznéd:
Mi az? Bár mondanád: Gүvähí bűne [az]!

Egy-két soroddal Mihríre, te
Miért nem emlékezel néha-néha?

A legnagyobb horderejű kapcsolat azonban a kor költőfejedelméhez, Nedzsátí béghez fűzte őt. Az Isza névre hallgató ifjú valószínűleg gyermekadó révén került muszlim környezetbe, először egy edirnei özvegyasszony nevelte, majd egy Száilí nevű költő vette szárnyai alá. Később Kasztamonuba került, ehhez a városhoz köthető költői működésének kezdete. Hódító Mehmed (1451–1481) idejében ment Isztambulba, ahol verseivel sikerült felhívnia magára a szultán figyelmét, aki írnokai közé fogadta. Igazi felemelkedése azonban II. Bajezid (1481–1512) korához köthető, amikor a szultánfiak környezetéhez tartozott. 1481 és 1484 között a Karamán tartomány élére kinevezett Abdullah herceg ír-noka volt, majd ennek halála után Isztambulban élt. Sorra írta a dicsérő, hízélgő verseket a kor jelentős államférfiaihoz, de ezek csak húsz év múlva, 1504-ben hoztak látványos eredményt, ekkor ugyanis a Maniszába rendelt Mahmúd herceg mellé nevezték ki *nisándzsinnak*, azaz „kancellár”-nak. A szultánfi a poéták jelentős támogatójának számított, udvari méltóságai közül sokan foglalkoztak költészetrel: kancelláriáját Tali’i vezette, írnokai Szun’i és Sevkí voltak; mindannyian koruk közepes tehetségű költői. Maniszai életével Nedzsátí felettébb

23 BTK III. Istanbul, 1986. 243–246.

elégedett lehetett, a hercegnek sorra írta a dicsérőverseket. 1507-ben azonban Mahmúd halálával e jó életnek vége szakadt, költőnk újra Isztambulba költözött, s 1509-ben bekövetkezett haláláig már újabb hivatalt nem vállalt.

Költői tevékenységének gerincét lírai versei, *gazel*jai képezik. Művészetére különösen jellemző a török kifejezések, szólások és közmondások bőséges használata, amelyeket olyan érzékkel épített verseibe, hogy azok nem vesztek semmit sem eleganciájukból, sem fennkölt stílusukból. Márpedig ez a 15. század végén – az oszmán költői nyelv kialakulásának korában – igencsak jelentős tettek számított. Tulajdonképpen Nedzsátí stílusa határozta meg az irodalmi normát a 16. század második feléig, Báki fellépéséig.²⁴ Nem csoda tehát, hogy munkáit a hódoltságban is ismerték, sőt azok Balassihoz is utat találtak.²⁵

Mihri e jeles férfiút választotta példaképéül, verseit sorra parafrázeálta. Az eljárás (*nazire*) a kor bevett költői technikájának számított: a parafrázis készítője ezzel egyfelől elismerte az eredeti vers alkotójának művészi teljesítményét, másfelől meg is tisztelte azzal, hogy az eredeti művet továbbgondolta. Mihri kétértelmű verspárral emlékezett meg e költői kapcsolatról:

Mihri, amikor/ha Nedzsátí versére mondasz parafrázist,
Magad nincstelen koldussá, őt padisahhá teszed.

Értelmezhetjük ezt úgy, mint a kevésbé tehetséges költő főhajtását a kor fellegekben trónoló költőfejedelme előtt. De megnyilvánulhat benne Mihri öntudata is: nem fog parafrázist írni, mert azzal lealacsonyítja magát. Önbizalmáról lesz még szó, most lássunk egy példát arra, amikor keményen megkritizálta Nedzsátit. A jeles költő egy helyütt ezt írta:

Se égen, se földön egy mákszemnyi jóindulat se érjen!
Fekhelynek és takarónak egy gyékényszőnyeg elég [*nekem*], Nedzsátinak!

Erre Mihri a következő csipős parafrázissal válaszolt:

Ej, Nedzsátí! Te fekhelynek gyékényszőnyeg akarsz!
Mihrinek elég egy [*kis*] száraz hely a kedves küszöbén.

Azaz a költőnrő rápirít a mesterre: odaadása, lemondása nem teljes, még mindig vannak önző gondolatai, még mindig magával törődik, hiszen gyékényszőnyeg akar. Az igazi szolga ura küszöbén alszik, mint Mihri is. E fenntartások ellenére állítólag minden versét megküldte Nedzsátinak véleményeztetés – no meg figyelemfelkeltés – céljából. Nedzsátí azonban ráunt a kellemetlen hódolóra:

24 BTK II. Istanbul, 1985. 221–226.

25 *Sudár Balázs*: Balassi török forrásaihoz. Keletkutatás 2002. ősz–2006. ősz 83–101.

Ej, te, ki versemre parafrázist készítesz,
Az erény útjáról ne térj le, hagyj fel ezzel!

Ne mondd, hogy „ritmus és rímelés
Tekintetében versem azonos [értékű] Nedzsátíéval”!

Bár mindkét szó három betűvel írandó,
Valójában azonos-e a szégyen és a tisztelet?²⁶

A költő-ismerősök között kell megemlítenünk Zejnep hátúnt is. Érdekes, hogy a vele való levelezésről nem Mihrinél olvashatunk, hanem Zejnepnél.²⁷ Azaz a kapcsolat inkább az utóbbi, mint az előbbi számára volt fontos: Zejnep rangját emelte, Mihriről azonban nem mondott újat, legalábbis a kortárs életrajzírok szemében.

Vélemények

Az életrajzírok persze nem csupán – gyakran kétes forrásértékű – tényeket közölnek, hanem kommentálják is azokat. Mihri esetében például már azt indokolni kellett, hogy egy nő hogyan gyakorolhatott egy férfiaknak fenntartott mesterseget: az iszlám világban a társadalmi aktivitás a férfiak privilégiuma, a nők élettere a család. Az első életrajgyűjtő, Szehi bég a két költőnőt, Mihrit és Zejnepet nem is merészelte a férfiakkal egy csoportba sorolni, inkább külön fejezetet szentelt nekik, amelynek élén így mentegetődött: „Verseik szépek, soraik páratlanok, az emberek kedvelik költeményeiket, s mivel komoly a hírnevük, ebbe az életrajgyűjteménybe is beírtattak.” Latífi azonban szakított ezzel a felfogással, az ábcérend megfelelő helyére sorolta be őket, ezzel véglegesen a többiek – értsd: a férfiak – „szintjére” emelve őket. A későbbi életrajzírok követték a példáját.

Találtak azután egy-két jól hangzó mentséget is a gyengébbik nem védelmére. Gyakran idéztek például két arab mondást: „A hímoszlán oroszlán, a nőtény oroszlán nem oroszlán?”, „Egy tehetséges nő többet ér ezer tehetségtelen férfinál” – ez utóbbit egyébként maga Mihri is beleszötte egyik költeményébe. Egy Ajse nevű költőnővel kapcsolatban az életrajzírok nem haboztak Mohamed próféta hasonló nevű feleségére utalni. Hősnők esetében – akinek neve annyit jelent: a Nappal kapcsolatos – szintén előkerestek egy remek arab mondást: „Nem szégyen a Napra nézve, hogy nőnemű. Nem érdem a Holdra nézve, hogy hímnemű.” (Az arab nyelvben a nap hímnemű, a hold nőnemű szó.)

Ez a kissé „szerecsenmosdatásnak” tűnő magyarázkodás azonban korántsem volt azonos mértékű minden esetben. Zejnep hátúnt például „fiúsították”:

²⁶ A két szót – *hüner* és *ajb* – az arab írásban három betűvel írják.

²⁷ DEİS 549.

„Annyira művelt – írta róla Latífi –, hogy költészete nem is emlékeztet a női lo-csogásra, férfiként szól.” A hölgy persze kiérdemelte a dicséretet: felhagyott a költői mesterséggel és férjhez ment. Nemígy Mihri, aki haláláig pártában maradt. Vele kapcsolatban tehát mindannyiszor ki kellett emelni, hogy bár férfitársaságba járt, de szenny sosem érte szűzi tisztaságát. Ezt az életrajzírók annyiszor és annyiféleképpen elismélik, hogy az már gyanús: e „dicséretet” sokkal inkább ironikusnak, sőt szatirikusnak kell gondolnunk, semmint valóban jószándékúnak. Milyen is lehetne más az erénynek az a fajta magasztalása, amelyben a hölgy intim testrészeit emlegetik gyakori – és a költői nyelv ismeretében – teljesen egyértelmű szexuális célozgatások kíséretében. Latífi még jelképekben beszél, Asik cselebi azonban időnként már egészen közönséges. Mihri férfiügyeit fiúvadászatnak, sőt kurválkodásnak nevezi, költészetét a menstruációs vértől szennyesnek mondja. Mindezt persze úgy, mintha mindezen vádak alól tisztázni óhajtaná „védencét”. Az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy bár Mihri bekerült az irodalmi kánonba, a költői közösség mégsem tudta megbocsátani neki, hogy nőnek született. Felmerül a kérdés: ha működése ennyi ellenérzést váltott ki, akkor miért emlegetik egyáltalán? Minden további nélkül kihagyhatták volna az életrajzgyűjteményekből, s ezzel feledésre ítélték volna, mint annyi más – Mihrinél sokkal tehetségesebb – költőt. A kérdés megoldásához a költőné élet-rajza segíthet hozzá, amelyről azonban az életrajzgyűjtemények feltűnően hallgatnak.

Az életrajz

Mihri életpályájáról kevés egyéb forrás tájékoztat, ám ezek teljesen új dimenziókat nyitnak meg. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, érdemes néhány mondat erejéig visszatérnünk az életrajzgyűjteményekhez. Mint láttuk, ezekből igen kevés konkrétum derül ki. Megtudjuk, hogy költőnőnk amaszjai, bejáratos a hercegi udvarba, és a kor több vezető értelmiségijével kapcsolatban áll. Ugyanakkor e kapcsolatok mibenléte már igen problematikus: az adathiányban szenvedő biográfusok előszeretettel kanyarítottak történeteket pletykák, félinformációk köré. Mihri tálcán kínálta a lehetőséget, verseiben számos „feldolgozásra váró” mozzanat lappang. Az idézett, férfiakkal kapcsolatos történetek java része egy-két verssorból – némi fantázia segítségével – levezethető. Így forrásértékük meglehetősen kétes, inkább csak a kapcsolatok ténye tekinthető biztosnak.

Lássuk most már a további adatokat! Evlia cselebi, a jeles 17. századi utazó *Szejáhat-náme* című munkája első kötetében sorra veszi az egyes szultánok uralkodásának idején működő jelesebb költőket is. II. Bajezid koránál (1481–1512) említi meg Mihrit, akire azután a második kötetben Amaszja leírása kapcsán újra visszatér.²⁸ Tőle tudjuk meg, hogy költőnőnk nagyapja, Pír Iljász-i Halve-

²⁸ *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu – dizini. 1. kitap. Haz. Orhan Şaik Gökay. İstanbul, 1995. 142.;*

tínek a kolostorában lett eltemetve. Kitér Mihri nagy műveltségére és vallási kérdésekről írt prózai értekezéseire is.

A szultáni udvar által kiutalt jutalmakat megörökítő (úgynevezett *inámát*) defterben is többször találkozunk Mihri nevével, aki verseiért cserébe nem kevés adományt kapott. Az egyik bejegyzés atyja nevét is elárulja: Mevlána Haszan Amaszjainak hívták²⁹ – a tiszteleti cím igazolni látszik Latífi megjegyzését, mely szerint bírói tisztet töltött be. A költő 1508-ban verseinek szerkesztett kötetét elküldte II. Bajezid szultánnak, aki természetesen jutalmat utaltatott ki a számára, 3000 akcét – egy várkatona átlagos évi zsoldjának csaknem a kétszeresét. Az uralkodó pecsétjével ellátott kötet máig is megtalálható az isztambuli Ayasofya Kütüphanesiben. A *inámát defteri* adatai szerint a korábban elfogadott nézet – miszerint Mihri 1506-ban halt volna meg – téves, hiszen még 1512-ben is adományt kapott az udvartól egy dicsérőverséért (*kaszídéért*). A továbbiakban e forrásokat fogjuk vallatni.

A család

Mihri anyai nagyapja a híres szúfi – muszlim misztikus – mester, Pír Iljász Súdzsáeddín Halveti volt (?–1433?).³⁰ A legendák szerint Timur Lenk az ankarai csata (1402) után kormányzót nevezett ki Amaszja élére, akivel azonban a helyiek elégedetlenek voltak. A világhódító erre maga elé rendelte a város bölcseit, s tíz kérdést tett fel nekik – helyesen csak az akkor még ifjú Pír Iljász tudott válaszolni. Timur elismerésképpen Sirvánba küldte tanulni Szadreddin Hijavihoz. Mestere mellett azonban nemcsak a tudománnyal ismerkedett, hanem a halveti dervisek tanításaival is. Hamarosan belépett az Anatóliában ismeretlen, akkoriiban még csekély jelentőségű rendbe, majd Hijavi utasítására visszatért hazájába, hogy ott terjessze a tanításokat (1412) – ő volt az Oszmán Birodalomba küldött halveti mesterek közül az első. Szülővárosában telepedett meg; a Jakúb ankarai pasa³¹ által – minden bizonnyal éppen az ő számára – épített kolostorban (1413) gyűjtötte maga köré tanítványait. A rendházzal egybeépített dzsámit egyébként a köznyelv Csileháne („remetecella”) dzsáminak nevezte, a halveti rend legfontosabb gyakorlata, a hosszú, negyvennapos magányos elvonulás nyomán.³² A ka-

Evlâyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zilli: *Evlâyâ Çelebi seyahatnamesi*. Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının transkripsiyonu – dizini. 2. kitap. Haz. Zekeriya Kurşun–Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 1999. 99.

29 *İsmail E. Erinsal*: *Türk Edebiyatı tarihine kaynak olarak arşivlerin değeri*. *Türkiyat Mecmuası* 19(1980) 221–222.

30 *Evlâyâ Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.

31 Firúz bég fia, Jakúb valójában nem viselte a pasai rangot. I. Mehmed (1413–1421) uralkodása idején Ankara bégje volt. *Mehmet Süreyya*: *Sicill-i Osmanî*. V. İstanbul, 1996. 1677.

32 *Ekrem Hakkı Ayverdi*: *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri*. 806–855 (1403–1451). II. İstanbul, 1972. 26–33.; *Evlâyâ Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.; *Cemâleddîn el-Hulvî*: *Lemezât-ı Hulviyye*. <http://www.amasya.gov.tr/http://unluler.aspemrimaruf.net/> modules.

rizmatikus nagyapa szellemisége minden bizonnyal mélyen áthatotta a családot, halála után a kolostor irányításának feladatát leányától született unokája, Abdurrahmán bin Husámeddín cselebi vette át (?–1497/1498). Pír Iljász veje, Husámeddín egyébként költőként is ismert volt, Husámí néven verselt, s a városban főiskolát (*medresze*) alapított (1453).³³

A nagyapa családjának tagjai – a Gümüslüzádék – a város előkelői közé tartoztak, s még évszázadokig fontos szerepet tölthettek be a közösség életében, a kolostor felújításai például rendre az ő nevükhöz köthetőek.³⁴ A halvetik a 15. század második felében váltak igazán népszerűvé Anatóliában, Amaszja különösen erős központjuk lett – e fellendülés minden bizonnyal nagy tekintélyt kölcsönzött a tanok első terjesztőjének, Pír Iljásznak. Nem véletlen, hogy éppen ekkoriban (1482) épült meg egy rokon, Gümüslüzáde Ahmed pasa révén, II. Bajezid szultán hathatós támogatásával a sírkápolnája – türbéje – Jakúb pasa kolostora mellett.³⁵

Mihri apjáról, Haszanról az elmondottakon kívül mást alig tudunk. Latífi szerint Belái néven verselt (lánya is így emlegeti költeményeiben) – bár e tekintetben nem lehetett túlságosan sikeres, mivel a tezkirékben hiába keressük a nevét. Minthogy bíróként dolgozott, feltétlenül komoly műveltséggel kellett rendelkeznie.

A szúfik

A család kapcsán már említettük az iszlám misztikáját, a szúfizmust. A derviseknek – a misztikus út követőinek – a célja az iszlám tanainak elmélyítése, a külső formákban rejtőző belső tartalom feltárása: hogyan lehet az anyagi világ forgatagában meglegelni Istent? Hogyan lehet az anyagi világ szétválasztottságán túllépve meglegelni az eredendő egységet – az isteni létezését? A választ mindenkinek magának – magában – kell megtalálnia, másoktól megtanulni nem lehet. Kívülről csak segítséget kaphat a kereső: útbaigazítást, de nem kész eredményeket. Ezért a szúfik körében rendkívül fontos a mester–tanítvány kapcsolat. (A tanítványi láncolatokat, a *szilsziléket* szigorúan számon tartották és tartják máig is.) Kezdetben a tanítványok egy-egy mester körül csoportosultak: a közösség léte a vezetőtől függött. A 12–13. században azonban megindult a szerzetesrendek

33 *Ekrem Hakkı Ayverdi*: Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri. 855–886 (1451–1481). III. İstanbul, 1973. 31. Husámeddínről egyébként Evlia cselebi egy érdekes történetet jegyzett fel: „Az öreg Murád szultán három fia közül kettő kezét csókolt neki [értsd: a tanítványa lett]. Amikor Mehmed herceg megcsókolta a lábát, a sejh ruhájának ujját a herceg vállára borította és azt mondta neki: Konstantinápoly várát javítsad ki, és építtess benne dzsámikat és főiskolákat!” A később hódító-nak is nevezett Mehmed 21 év múlva valóban bevette a várost. *Evliyâ Çelebi*: i. m. 2. kitap. 99.

34 *E. H. Ayverdi*: Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad devri i. m. 32–33.; *Ismail Hakkı Uzunçarşılı*: Anadolu Türk tarihi vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilâyeti, kaza ve nahiye merkezlerindeki kitabeler. Ankara, 1927. 121. 1688–1689-ben pl. Gümüslüzáde İbrahim pasa javíttatta az épületet.

35 *İ. H. Uzunçarşılı*: i. m. 121. A szultán az épületet 1485-ben megnagyobbíttatta és alapítványképpen két falu jövedelmeit rendelte hozzá.

(*tarikát*) kialakulása, ezzel egy szilárdabb, intézményesített forma jött létre. Minthogy a szúfi tanítások szerint Isten szemében mindenki egyenlő – mivel mindenki ugyanazon isteni létezés része –, a misztikusok másképp látták a férfiak és a nők viszonyát, mint az átlagos muszlimok. Bár az iszlám világ gyengébbik nemet visszaszorító életmódszabályait ők sem törhették meg, köreiken belül a nők nagyobb szabadságot élveztek, jelentős pozíciókhoz juthattak. A korai időkben jó néhány híres mesternőről tudnak a források; a legnevezetesebb közülük Rábia (?–804) volt.³⁶

Mihri családjában a halvetí dervisek kaptak nagy szerepet. A rend misztikus gyakorlatainak központi elemét az elvonulás – a *halvet* – képezte. A dervist ilyenkor mindössze egyetlen Koránnal negyven napra egy szűk cellába zárták, ahol csak minimális táplálékot vehetett magához. A szertartások Allah neveinek recitálására épültek. A rendet Szirádzsuddín Ebu Abdullah, azaz Ömer el-Halvetí (?–1397?) alapította: a legenda szerint vándorlásai közben egy hatalmas, odvas platánfára akadt, abba költözött be hosszú elmélkedésre – innen a rend legfontosabb misztikus gyakorlata.³⁷ A második atyamester (*pír*), Szejjid Jahja Sirvání (?–1457) éppúgy Szadreddín Hijaví tanítványa volt, mint Mihri nagyapja, Pír Iljász. (Azaz Pír Iljász „iskolatársa” volt annak a mesternek, akihez az anatóliai halvetik kötődtek.) Jahjának – aki leginkább Sirván és Baku környékén tevékenykedett – számos tanítványa érkezett az Oszmán Birodalomba. Egyik küldöttjének, Pír Mehmednek a neveltje volt az a Dzsémáleddín sejh (?–1496), aki a rend dzsemálijje irányzatának vetette meg az alapjait. Személye azért különösen érdekes a számunkra, mert élete egy részét Amaszjában töltötte, a leendő II. Bajezid szultán bizalmasa volt, s a trónviszály idején aktívan – a legendáriumok szerint számos csodával – támogatta a herceget. Hogy valójában mi történt, azt nem tudjuk, de tény, hogy Bajezid hálás volt neki: trónra kerülése után Isztambulba hívatta őt. Hamarosan Kodzsa Musztafa pasa nagyvezír, aki egyébként Dzsémáleddín tanítványa volt, megépíttette a rend első isztambuli kolostorát a Héttorony közelében. A halvetik ezzel megvetették a lábukat a birodalom szívében, s megkezdődött a viharos balkáni terjeszkedés korszaka is. II. Bajezid és Dzsémáleddín sejh szoros kapcsolatának eredményeképpen a rend I. Szelim idejéig folyamatosan élvezte az oszmán szultánok kitüntető figyelmét.³⁸ A sejh egyébként költőként is hírnevet szerzett, s versei máig gyakran hangzanak el a halvetí szertartásokon. Az Oszmán-házhoz fűződő kapcsolatait mutatja, hogy egyik művét Bajezid fiának, Ahmed hercegnek ajánlotta.

A közeli Konjában alapította meg Mevláná Dzséláleddín Rúmí a keringő dervisek, a mevlevik rendjét, amely gyorsan – már a 14. század első felében –

36 A szúfizmus kezdeteire jó áttekintést ad: *Reynold A. Nicholson*: Az iszlám misztikája. Bp. 1997.

37 *Nathalie Clayer*: *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. Leiden, 1994. 5–6.

38 *N. Clayer*: i. m. 65–66.; *Mehmed Serhan Taysi*: Cemâl-ı Halvetî. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. VII. Ca'fer es-Sâdik–Ciltçilik. İstanbul, 1993. 302–303.; *Süleyman Uludağ*: Halvetiyye. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XV. Hades–Hanefî Mehmed Efendi. İstanbul, 1997. 393–395.

gyökeret vert Amaszjában is. Mevláná komoly figyelmet szentelt a nőknek, lelki életüket bátorította, számos jelét adta annak, hogy egyenrangúaknak tekinti őket: „A nő és a férfi között az anyagi világban különbség van. De a szellemi világban – minthogy ott formák sincsenek – nincs közöttük semmi különbség” – írta egyik versében. A rend történetében a 17. századig rendre felbukkannak mesternők is, volt, aki egy kolostor közösségét irányította, s volt olyan, aki egy egész országrészben terjesztette el Mevláná tanításait. A falusi mevlevik körében a kezdeti időszakban általános gyakorlatnak számított, hogy férfiak és nők együtt járták forgó-keringő táncukat. A mevlevik között néhány költő is akadt, igaz, az irodalomtörténetírás már saját korukban sem vett róluk tudomást.³⁹

Amaszja városában azonban – ahol a 17. század közepén már 40 kolostor működött⁴⁰ – nem csak a halvetik és a mevlevik éreztették a hatásukat. Erősek voltak errefelé a bektasi-kizilbas közösségek is. Ők az iszlámnak egy sajátos, török változatát gyakorolták, amelyen erősen átütöttek a nomád hagyományok. A szertartásokon például férfiak és nők közösen voltak jelen, táncaikban (*szemah*) mindkét nem részt vehetett – ha nem is érhettek egymáshoz. A nők szerepe a rend történetében jelentős, maga az alapító mester, Hadzsi Bektas Veli éppen egy nőnek, Kadindzsis Anának adta tovább tanításait. A bektasik körében különös tiszteletnek örvendett Mohamed lánya, Fatima, vagy ahogy ők nevezték: „Fatma anya”.⁴¹ A 15. század második felében, a szafavida hatalom kiépülésével párhuzamosan a bektasi-kizilbas befolyás egyre erősödött. Amaszja a keleti határ egyik kulcspontja, különösen érzékeny terület volt, a környéken nomadizáló türkmén törzsek a szafavidák felé hajlottak. Amikor az összeütközés kirobbant, Núr Ali halife seregei éppen az ő segítségükkel nyomulhattak előre villámgyorsan a térségben (1512). A Szivasz, Amaszja és Tokat vidékén élő kizilbas törzsek a későbbiekben is sok gondot okoztak az oszmán szultánoknak.⁴² A 15–16. század fordulóján azonban a birodalom valláspolitikája még nem kristályosodott ki. Az isztambuli uralkodó ekkor még nem volt egyúttal az iszlám világ kalifája is, így nem kellett tűzzel-vassal a szunnita iszlámot képviselnie. Sőt, még erősen hatottak azok a törzsi hagyományok, amelyek vallásilag egyet jelentettek a bektasik heterodox nézeteivel. A bektasi tanításoktól a hercegi udvar sem volt mentes, Ahmed herceg fia, Murád maga is belépett a rendbe, majd Iránba menekült, ahová többször hívta apját is.⁴³

39 *Mustafa Kara*: *Tasavvuf ve tariatlar tarihi*. İstanbul, 1985. 119.; *Abdülbâki Gölpınarlı*: *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*. İstanbul, 1983. 79–80.; *Celâleddin B. Çelebi*: *Hız. Mevlânâ'nın eserlerinde „kadın” konusuna kısa bir bakış*. In: II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi. Tebliğler. Konya, 1991. 103–108.

40 *Evlîyâ Çelebi*: i. m. 2. kitap. 97.

41 A bektasikről általában: *Ágoston Gábor–Sudár Balázs*: *Gül Baba és a magyarországi bektasi der-visek*. Bp. 2002.

42 *Faruk Sümer*: *Safevî devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü*. Ankara, 1976. 68–79.

43 I. m. 34–36.

Mihrí dívánja

A szellemi háttér felvázolása után lássuk most már, hogy maga Mihrí mit árul el önmagáról ránkmaradt írásai, azaz versei révén. Az oszmán klasszikus költészet gyakorlása már önmagában komoly műveltségi háttérrel feltételez: a költőnek ismernie kell például legalább nagy vonalakban a muszlim kultúrát – amelyről egy átlagos alattvalónak akkoriban igen csekély fogalmai lehettek. Mihrínek persze mindebben bizonyára sokat segített a családi háttér. Az oszmán költészet a 15. század második felében éppen a kiforrás időszakában volt, ekkor éltek és alkottak azok a poéták (például Ahmed pasa és Nedzsátí bég), akiknek a művészete majd zsinórmértékül szolgál a következő század költői számára. Hősnőnk azonban – időrendi okokból – csak részben tanulhatott tőlük, minden bizonnyal ismernie kellett tehát az igazi példaképek, a nagy perzsa költők munkáit is. Ez megint csak nem eshetett nehezebbre, hiszen nagyapja, Pír Iljász jó ideig perzsák között élt, tudását minden bizonnyal őrizte a családi tradíció és a halvetík rendje. Mihrí műveltségéről egyébként Evlia cselebi egészen határozottan nyilatkozik: szerinte hetven könyvet tudott fejből. A megfogalmazás persze nem szó szerint értendő, de üzenete világos.

Mihrí *dívánjának*⁴⁴ – szerkesztett verseskötetének – gerincét a lírai versek, a *gazelek* alkotják. Ezek nyelvüket, megfogalmazásukat, a költői eszközök használatát tekintve nem túlságosan jelentősek, a kor vezető alkotóinak színvonalát meg sem közelítik: Mihrít a közepes költők közé kell sorolnunk – így értékelték a kortársak is. Van azonban egy egészen sajátos, egyedülálló jellegzetessége Mihrí művészetének: a személyesség, az őszinteség. Az oszmán klasszikus költészetben ritkaság, ha valaki magáról vall – a versek többnyire áttételesek, általános igazságokat próbálnak megfogalmazni, a hozzájuk elvezető személyes történetek nem érdekesekek. Az egyén tényleges életére utaló mozzanatokot csak elvétve találunk. Ezzel szemben Mihrí verseiben lépten-nyomon egyértelmű utalásokba, sőt személynevekbe botlunk: mondhatni a költőnő versein keresztül kommunikált a külvilággal. Ez akkoriban szokatlannak számított, nekünk azonban ismerősnek tűnhet, már-már modernnek érezzük. Éppen ezek a nyílt megfogalmazások azok, amelyekre az életrajzírók történetei támaszkodtak, s amelyek számos pletykára adtak alapot.

A versgyűjtemény jelentős részét *kaszidék*, dicsőítőversek teszik ki. Ezeket többnyire valamilyen égi vagy földi hatalmassághoz intézték a költők, természetesen megfelelő ellenszolgáltatás reményében. Mihrí mindössze két személynek írt: II. Bajezid szultánnak és fiának, Ahmed hercegnek. Az említett udvari számadáskönyv ismeretében igyekezete nem volt hiábavaló, az évek során jó néhány ezer akcsét utaltak ki a számára. A kaszidék két dologra hívják fel a figyelmet: egyrészt Mihrí nagyon tudatosan ápolta kapcsolatát az uralkodócsaláddal. Ebben minden bizonnyal sokat segített a személyes ismeretség, a családi háttér és

44 *Dívánjának* kiadása: *Mihrí Hatun: Divan*. Kriticeszkij tekszt i vsztupitel'naja sztatja. Ed. E. I. Mastakova. Moszkva, 1967.

a halvetí dervisrend politikai szerepe. Másrészt az is világosan látszik, hogy a szultánokat sokkal kevésbé zavarta a költő nőnemű volta, mint a néhány évtizeddel később működő biográfusokat: elégedetten fogadták a magasztalást egy nő szájából is.

A díván elején egy hosszú, verses imádság áll, a *Tazarru-náme* (Imádságok könyve). Bár kimondottan szúfi kijelentéseket ritkán találunk benne, a megfogalmazás módja mégis lépten-nyomon az iszlám misztika hatását tükrözi. Találunk erre példát a gazelekben is:

Ha a szúfiknak a szépet szeretni bűn volna,
Akkor te légy szabad, hagyj engem, hadd égjek azzal a bűnnel.⁴⁵

Szúfi gondolkodásmód villan meg a következő sorpárban is, amelyben Mihri az okos férfiakkal a bölcs nőket állítja szembe.

Mivel azt mondják: a nő értelme [*akl*] tökéletlen,
minden szavát illő megbocsátani.
Jobb egy nő, ha hozzáértő [*ehl*]
mint ezer hozzá nem értő [*ná-ehl*] férfi.

„A bölcsesség [*mana*] szüzeit magáévá tette a vers nászajándéka által és a misztika/hatalom esküvői szobájába vitte őket” – kommentálta a verset Ásik cselebi. A szúfik nyelvén az okosság, az ész (*akl*) az anyagi világhoz tartozik: a megtanulható tudás területe ez, s mint ilyen, mulandó. Ezzel szemben a bölcsesség (*mana*) isteni eredetű, megtanulni nem, csak megtapasztalni lehet, s örökre szól. Az emberi élet egyik célja éppen ennek a megszerzése. A szúfik körében azokat, akik megismerték, *ehl*nek szokás nevezni, szemben az öntudatlan álomba merült, *ná-ehl* tömeggel.

Mihri szúfi kötődése a rokonság ismeretében könnyen érthető, s többen szó szerint is megfogalmazták. Első életrajzírója, Sehi bég például kiemeli, hogy „gazeljai a szív népe [a dervisek] között gyakran kerülnek említésre”, Evlia az említett híres mesternőhöz, Rabiához hasonlította, s végül ne felejtsük el azt sem, hogy Mihrit nagyapja kolostorában helyezték örök nyugalomra.

Összegzés

Mihri nem éppen szokványos pályát tudhatott a magáénak. Nőként szerzett költői hírnevet egy olyan korban, amikor a versfaragást férfiúi mesterségnek tartották, ráadásul még a költői összejöveteleket is látogatta, s a társadalmi elvárásokkal ellentétben sohasem házasodott meg. Röviden szólva: botrányos életet élt. Hogy ezt megtehetette, nem csak saját tehetségének és képességeinek köszönhet-

⁴⁵ *Mihri Haun*: i. m. N° 205.

te. Szülővárosának nagy múltú, tekintélyes családja állt mögötte, akik részint a politikai hatalomból is kivették a részüket, részint pedig a kultúra területén működtek. Éppen Mihri idejében emelkedett fel azoknak a halvetí derviseknek a szerencsecsillaga, akikhez költőnőnk nagyapja révén szorosán kötődött. Ezek a – helyi és birodalmi szinten a legrangosabb körökhöz vezető – szálak teremtették meg Mihri számára a lehetőséget szokatlan életmódjához. Ő pedig talán a család dervis-hagyományai révén vette magának a bátorságot ahhoz, hogy ne a „normális” életet válassza. Számos körülménynek kellett tehát összejárnia ahhoz, hogy egy szúfi tanításokon edzett öntudatú, ugyanakkor rendkívül művelt asszony átléphesse a társadalmi korlátokat. Csak ott és csak akkor. A kapuk később hosszú időre bezárultak.

BALÁZS SUDÁR

A TURKISH POETESS AMONG MEN: MIHRI HATUN

The life of the Ottoman woman poet Mihri Hatun, is anything but ordinary. She became famous as a poetess in an age when poetry was considered a masculine profession; moreover, she also attended poetic gatherings and never got married, quite in opposition to the social norms of the era. In short, she had a scandalous life, as attested by, if in a tacit fashion, by Ottoman collections of biographies of poets (*tezkire*).

Her literary output became part of the Ottoman canon, although she could equally have become subject to oblivion. What was the reason for it? By no means was she famous only because of her talent. She had a strong backing from the Gümüşlüzades, a respectable family with a grand past from her hometown, who were influential politicians as well as strong patrons of culture. Besides, it is in Mihri's lifetime that the Khalvati order of dervishes came very much to the foreground, with which she had strong connections through her grandfather, Pir Ilyas-i Khalvati. These connections with elite circles on both the local and the imperial level made her extraordinary lifestyle possible, while her brevity to live like this may also have been based on the dervish traditions of her family. Many factors were thus necessary that in the late 15th century through the early 16th, a woman with a strong Sufi consciousness could transgress social norms in the Ottoman Empire.

Török várkatonák családi állapota a 16. század közepén

Ha török családokra gondolunk, még a mindennapi embernél is a hárem jelenik meg lelki szemünk előtt, több feleség szekérderéknyi gyerekkel. Ilyesmit azonban csak gazdag ember engedhetett meg magának, hiszen a családot el kellett tartani. A Magyarországra került törökség esetében a hárem-rendszerből következő óriáscsalád feltételezése azért is teljesen hibás, mert e „törökség” zömének, a katonaságnak bő 90%-a balkáni népek szülötte, többségben bosnyák és szerb volt¹ – ezért kívánczik a törökség szó idézőjelbe –, s bár egy része már muszlim családban született, másik része maga tért át (a harmadik pedig keresztény maradt), az a felfogás, amelyet elhagyott vallásából őrzött meg, nem buzdította többnejűségre.²

A családi állapot vizsgálatát azzal kellene kezdenem, hogy a katonák mekkora hányada volt nős. A kérdéskörnek ez a legnehezebb része, a feleségeket lehetetlen felkutatni. A katonák családi állapotát abból a néhány zsoldlistából lehet úgy-ahogy felmérni, amelyre az írások rávezették a katonák legközelebbi hozzátartozóit, vagy megjegyezték, ha a halott katona árvákat hagyott maga után. E bejegyzések a kincstár dolgát könnyítették: az elhunyt hagyatékát a válás jog szerint örökösnek számító, legközelebbi családtagnak kellett kiadnia. Az

1 Részletesebben: *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *Történelmi Szemle* 40(1998) 229–256.

2 A hódoltság egészéből csak két olyan hagyatéki esetet ismerek, amelyekben két özvegy bukkan fel (nyilván több volt, de nem olyan sok, hogy minduntalan ilyenekkel találkozunk). Az első éppen nem cáfolja az uralkodónak látszó egynejűséget. 1560. ápr. 1-jén vételezték be a kincstárba egy Budán elhunyt perzsa hagyatékát; a perzsa férfi mellékneve – *hodza* – arra mutat, hogy valamilyen vallási-tudományos vagy igazgatási posztot birtokolt a hódoltság fővárosában, ha csak nem egyetlen alkalomra vetődött ide; hagyatékából két feleségének fizettek menyasszony-váltáságot. *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek. Bp. 1962. 484., 525–526. A másik „asszonyfaló” már helyi ember, és az 1650-es években halt meg Temesvárott. Foglalkozása, rangja sajnos nem derül ki a bíró adásvételi határozatából; Dervis bin Dzsáfernek hívták, eladott házának bevételén unokaöccse és két felesége, Ajse és Mahtab osztozott meg békésen (ami mellesleg azt mutatja, hogy Dervisnek két feleségétől sem volt gyermeke). Temesvári szidzsil, 66. t. (vö. 4. jegyzet).

asszonyok azonban nem örököltek,³ így őket ezekben a jegyzékekben hiába keressük. Szereplőkként megjelennek a kádik jegyzőkönyveibe, a *szidzsilek*be vezetett házassági szerződésekből és válásokban, örökösödési ügyekben a kötelező asszonyrész élvezőiként, illetve hagyatéki árveréseken nemegyszer mint az örökségek visszavásárlói. Kádijegyzőkönyv azonban csak kettő maradt az egész hódoltságból, az első Temesvárról 1652–1653-ból, a másik Karánsebes–Lugosról 1673–1674-ből.⁴ A temesvári anyag nagyon gazdag olyan jogi ügyekben, amelyek a családok szerkezetébe engednek betekinteni. Azt viszont sajnos nem lehet felbecsülni, hogy a szereplő családok a vár és a város lakosainak mekkora hányadát képviselték.

A katonák nős vagy nőtlen voltára egyetlen forrást ismerek: az 1558–1559. évi zsoldlista⁵ írónoka nagy ritkán valamelyik várórség egy-egy egysége katonáinak neve fölé odaírta, hogy az adott ember nős-e, és ha igen, hol él a felesége. A vizsgálati anyag kicsi, egyáltalán nem biztos, hogy jól mutatja az arányokat.

A legtöbb ilyen bejegyzés (*müteeheil der...*, *müzevec der...* = nős ...-ban) az 1557-ben bevett Tata védőinek névsorát tarkítja. Valamiért csak az első két csapatnem, az elit gyalogos *müsztahfizok* és a tüzérek (a *topcsik*) egysége érdekelte a várparancsnokságot. A 141 müsztahfizból 26 (18,4%), a 13 tüzérből 4 (30,8%) volt nős. A harminc asszonyból ekkor még csak 13-at hoztak magukkal a férjek az új állomáshelyre, a többi egyelőre a katonák régi szolgálati helyein, Budán, Pesten, Fehérvárott, Nógrádban, Vitányban lakott, három asszony pedig eredeti balkáni lakhelyén, ketten a szerbiai Reszavában, a harmadik egy boszniai faluban pergette magányos napjait. (További családi érdekesség, hogy a négy és félszáz katonából álló tatai őrség tizenhárom tagjának a testvérei is hódoltsági várakban – hárman magán Tatán – katonáskodtak.)⁶ A Pesten szolgáló 139 martalócból 33-an voltak nők (ez 23,7%-os arány); harminc asszony a férjével élt, három feleség viszont Zvornikban, a szerémségi Németiben, illetve az al-dunai Kuvinban lakott. A korkmazi (adonyi) palánkból is a martalócok kapták a bejegyzéseket: a 35 fős állományból 17-en voltak nők (48,6%); 15 asszony a várban élt, egy Branicevóban, egy a Szerémségben. A tamási vár 31 másodosztályú gyalogosának, *azabjának* erős fele, 16 tagja volt házas, a feleségek mind a várban

3 Az iszlámnak az oszmánoknál elfogadott hanefita irányzata szerint az öröklés sorrendje a következő volt: egyenesági leszármazók, egyenesági felmenők, fiútestvérek és leszármazóik, apai nagybácsik és leszármazóik, anyai nagybácsik és leszármazóik, majd a vérségi rokonok után, csak menyasszonyváltásnak, jegyajándéknak (*mehr*) nevezett résszel a feleségek, amelyet szerződéssel a férj adott az asszonynak a házasságkötéskor, vagy kötött le neki válás vagy megözvegyülés esetére. *Raymond Charles: Le droit musulman. Paris, 1965. (Que sais-je? 702.) 99.; Ömer Barkan: Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659). Belgeler 3(1966) 5–6. sz. 20–23.*

4 A temesvári szidzsil eredeti példányának őrzőhelye ismeretlen, fényképmásolata az Eötvös Loránd Tudományegyetem Török Tanszékén található. A karánsebesi lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok Qu. 62.

5 Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB) Türkische Handschriften Mxt 633.

6 A zsoldlista 50–65. lapján. A többi vár lapszámjai: Pest 40–42., Korkmaz 71., Tamási 226., Koppany 234.

laktak. Koppány 58 lovasából 13-an nősek (22,4%), tízen éltek együtt az asszonnyal.

A nős katonák arányát mutató százalékokból nagy hiba lenne átlagot számítani, hiszen a minták kicsik és esetlegesek. Egy érdekességre és egy máshonnan is megerősíthető tanulságra viszont érdemes figyelni. A katonák egy vékony rétege nem hozta magával az asszonyt Magyarországra, aminek a már örökre homályban maradó érzelmi indíttatás mellett az lehetett az oka, hogy ezek az emberek csak átmeneti időre álltak katonának. Arról pedig, hogy legkevésbé a lovasok hajlottak a családalapításra, alább még többször meggyőződhetünk.

A feleségektől sajnos búcsúznunk kell, mert nem ismerek több, róluk szóló anyagot.

A zsoldlistáknak a katonák legközelebbi rokonairól szóló bejegyzései alkalmatlanok a nős, de gyermektelen emberek kiválogatására. Hiány nélkül kínálják viszont a gyermekeseket, hiszen azoknál a katonáknál, akik apák voltak, a számbajöhető örökösök között fiaik-lányaik álltak a bejegyzés élén. A továbbiakban ezeket az embereket vizsgálom, és családosoknak nevezem őket.

Egyetlen olyan zsoldlajstrom maradt fenn a budai vilájetből, amely néhány birtokos főtitst kivételével valamennyi – összesen 3412 – név mellett kis személyi anyagot tartalmaz arról, hogy a katona honnan jött a hódoltságba, és kik a legközelebbi rokonai.⁷ A 3412 ember így oszlik meg származási helye szerint: 3102 balkáni (34 tráciai, 44 al-dunai, 145 bolgár, 855 szerbiai, 451 Dráva–Száva közti, 110 macedón, 44 albán, 36 görög, 1006 bosnyák, 377 hercegovác) és 310 egyéb (69 magyar, 24 más nyugati keresztény, 128 hódoltsági nem magyar, 68 anatóliai, 21 közel-keleti). Az „egyebek” között 55 felszabadított rab (*azade, azadlu*) is van, aki szabadulása áraként iszlamizált és állt katonának; zömükhöz nem jegyeztek rokont (kisebb részük gyermekes volt), ahogyan az eredendően szabad, származási hellyel beírt katonákból is 14 olyat számolhatunk össze, akinek egyáltalán nem volt rokona (*akrabasından kimesnesi yok*).

A balkániak között 451, az egyebek csoportjában 61 családos – tehát gyermekes apa – szerepel a névsorban, együtt 512 ember, ez az összes, 3412 katonának pontosan a 15%-a. A két csoport között meglehetősen eltérés mutatkozik: a balkániak 14,6%-ának, az „egyebek” 19,7%-ának volt gyermeke. Már e két szám is sejteti, hogy az alacsony, 15%-os átlag jókora eltéréseket takarhat.

Végezzünk előbb az „egyebekkel”! Ahogyan említettem, az ő csoportjukba számított, felszabadított rabok zöme, 55 emberből 48 magányosan, rokonok nélkül élt, csak hajdani rabtartójához tartozott. De még itt is találunk 7 családos embert, kivétel nélkül magyarokat, akiknek gyerekeik voltak, méghozzá nem is kevés: Esztergom egyik *müsztahfizá*hoz két fiú- és két leánygyermeket, egy másikhoz két fiút, egy *azabjához* három fiút jegyzett be az írnok. Minthogy gazdáik általában hódoltsági hivatalviselők és katonatisztek voltak, azt feltételezhetjük, hogy a magyarországi harcokban korán rabságba került, de helyben

⁷ Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. or. fol. 432.

maradt – a birodalom belső rabszolgapiacaitól megmenekült – magyarok kisebb része, a 26 rabból heten később uruk háztartásának vagy kíséretének olyannyira belső tagjai lettek, hogy családot alapíthattak, és később szabadságot kaptak. (A 22 nem magyar nyugati keresztény: 10 horvát, 4 német, 3 szlovén, 2 frenk, 2 cseh, egy dalmát, illetve a 7 közel-keleti: 4 nem muszlim arab – vagy a szó másik jelentése szerint inkább fekete –, egy-egy cserkesz, kurd és abesszin rab gyermektelen volt, amikor felszabadulva és áttérve katonának állt. A hódoltsági rác és anatóliai eredetű katonák között nem voltak rabok.) Az „egyebek” csoportjának tehát még e lelegelettebb rétege sem volt teljesen családtalan, a szabadon katonának állók között pedig magas a családosok száma. Ez a csoport 255 emberből állt, akikből 51-nek voltak gyermekei, ez kerek 20%-os arány. A szórás nagy. Az a 43 magyar, egy horvát és egy cseh, aki önszántából iszlamiszt, valamint az a 128 szláv–vlah nevű, illetve áttért katona, aki a hódoltság déli felét és a török központokat elárasztó balkániak közül szegődött el várvédőnek, nagyjából családtalan fiatalember lehetett, közülük csak 20-nak (11,6%-uknak) volt gyereke. A birodalom keleti feléből idevetődött 89 ember esete merőben más. A Közel-Keletről származó 21 katonából heten családtalan, felszabadított rabok voltak; a maradék 16 szabad emberből öten voltak családosak, ami 31,2%-ot jelent; a 68 anatóliai születésű katona közül 26 gyermekes számolható össze, arányuk 38,2%-os. A keleti birodalomfeléből származó katonák bőséges egyharmada volt tehát családos, ami minden bizonnyal annak a következménye, hogy e messziről érkezők egy része szolgálati útja késői állomásán, meglelt emberként jutott el a távoli magyarországi várakba.

Abból a 3102 hódoltsági várvédőből, aki a Balkán-félszigetről származott, 452 ember volt családos, s ahogyan láttuk, ez 14,6%-os részesedés. Itt az eltérések nem olyan nagyok, mint az előző csoportnál, de azért határozottak és logikusak.

A katonák származását vizsgálva a Balkánt tíz körzetre osztottam, amelyeket a hódítás időrendje, az iszlamisztáció foka, a nyelvi határok és a török közigazgatási beosztás figyelembevételével alakítottam ki. A körzetek a következők: Trácia, az Al-Duna mente, Bulgária, Szerbia, a Dráva–Száva köze, Macedónia, Albánia, Görögország, Bosznia és Hercegovina. Mint mindent – a hódoltsági várkatonaság etnikumát, iszlamisztálását, városi-falusi származását stb. –, a családi állapotot is e körzetekbe osztva vizsgálom.

A területi eltérések első szempontja, ami itt is szembeüt, a Magyarországtól való távolság, ami fentebb a keletről érkezettek esetében olyan erősen mutatkozott meg. A legtöbb családos katonát a görögök között találjuk, arányuk megegyezik a keletről érkezettekével: 36,1%-os. Őket az albánok követik 22,7, majd a tráciaiak 20,6%-kal. A macedónoknál és a közelebből érkező bolgároknál és al-dunaiaknál 13,1–18,9%-os a családosok aránya. Az eddig felsorolt hat körzetre az is jellemző, hogy az ezekből katonának állók átütő többsége muszlim volt, az albánok, a tráciaiak és az al-dunaiak valamennyien. Muszlimságuk részben a tömeges áttéréstől következett (a görögök és az albánok több mint fele új muszlim), részben az Anatóliából nyugatra tartó, szervezett vagy spontán nép-

vándorlásnak tudható be; az áttelepedő kis-ázsiaiak szemében a katonáskodás természetes és kívánatos foglalkozás volt.

Más eset a szerbeké. Ők két körzetben vizsgálhatók: Szerbiában és a Dráva–Száva közén, amely ekkorra csaknem teljesen elszerbesedett. Pontosabban: a szerb többség mellett mindkét körzetben nagyszámú vlah etnikumú vagy jogállású népesség is élt. A várak gyengébb egységei, az *azabok* és a martalócok Észak-Szerbiából és a folyóközből kapták utánpótlásukat. A szerb–vlah katonaelem nagyjából harmada keresztényként állt szolgálatba, muszlim részüknek megint csak harmada friss áttért volt. A Szerbiából származók 20,3%-a, a folyóközből érkezők 16%-a volt családos, arányuk tehát itt is magasabb az átlagosnál. Ennek magyarázatát abban vélem megtalálni, hogy a szerbek–vlahok között sok volt az alkalmi katonáskodó, és annak is egyértelmű nyomai vannak, hogy a vlahok a náluk szokásos, évi váltásban szolgáltak.⁸ A szerbek–vlahok egy része tehát a katonáskodást nem hivatásszerűen űzte, hanem némi pénzkereset és zsákmány reményében, illetve a törvényekben előírt váltásban szegődött el ideiglenesen a hódoltság váraiba; erre családos férfiak is vállalkoztak, esetleg úgy, hogy a családot otthon hagyták.

E mentalitás merő ellentétét a bosnyákok és a hercegovácok mutatják. Közismert, hogy az Oszmán Birodalom mindennemű intézményébe, a polgári és a katonai szervezetekbe ők – elsősorban a bosnyákok – épültek be a leggyorsabban és a legnagyobb tömegben, az iszlamizáció is náluk ragadta magával a legtöbb embert. Az 1554-es zsoldlista tanúsága szerint ez már olyan fokra jutott, hogy a hódoltsági várak bosnyák nemzetiségű katonáinak 95,6%-a volt muszlim (ebből 18,5% maga tért át, a többség már muszlim családban született), a hercegovácoknak pedig 98,4%-a (ebből 20,2% új áttért). E két körzet ontotta azokat a fiatal férfiakat, akik – többségben családjuk másodszülött fiaiként – a birodalom katonai szolgálatát életre szóló hivatásnak tekintették. A gyermekkorból éppen kinőve álltak katonának, és kerültek a hadinéppel teletömött hódoltságba, amelynek várai korlátlan felvevőpiacként várták a vállalkozó szellemű ifjakat. 1554-ben a magyarországi török uralom kezdetén járunk, az ide szegődő fiatal bosnyákok és hercegovácok – összesen 1383 ember – zöme magányos: az előbbieknél csak 9,8%-a, az utóbbiaknál 8,2%-a volt családos. Ők abban is kitűntek, hogy a várőrségek legtöbbszörre becsült, legjobban fizetett csapatnemeibe igyekeztek, így a lovasok, a *fáriszok* utánpótlását elsősorban ők adták. Az, hogy a hódoltsági várak legénységében a 16. század közepén a lovasok között találjuk a legkevesebb családos katonát, részben a fiatal bosnyákok és hercegovácok túlsúlyával és mentalitásával magyarázható.

Az 1554. évi zsoldlistán kívül, amely információkban nagyon gazdag, akad három másik is, amelynek írnoka a halott katonák neve mellé hol csak néhány

⁸ A várvédő egységek közül a főleg szerbekből álló *azabok* mozgása volt a legerősebb, ez minden őrség legfegyvermeltebb csapatneme. A vlahok évi szolgálatváltását mutatja pl., hogy a hidzsra 951. évének első napján, 1544. márc. 25-én Esztergom martalócái közé 51 új ember állt be, ebből 24-en a szolgálatot letevő katonák testvérei voltak. ÖNB Mxt 568., p. 45–60.

várban, hol valamennyiben odaírta, hogy maradt-e utánuk árva. Az első 1553-ban készült, a második 1557–1558-as, a harmadik egy évvel későbbi, 1558–1559-es.⁹ A török várakban sűrűn arató halál nemcsak háborúk és portyák idején szedte áldozatait, hanem békeidőben is, hiszen az idő tájt a civilek között is igen magas volt a mortalitás. A természetes halál – így feltételezem – inkább az idősebb katonákat tizedelte, ezért e három zsoldlista adatai a gyermekesek magasabb arányát mutatják, mint az 1554. évi, amelyben a legfiatalabb katonák családi állapota is megjelenik, és erőteljesen alakítja a végeredményt.

A három listából kísértetiesen azonos végeredmény kerekedik ki, függetlenül attól, hogy hány várórség adatait tartalmazzák, ahogyan ezt az alábbi táblázat mutatja.

Családos katonák aránya a hódoltsági várakban

Év	Várak száma	Halottak száma	Gyermektelenek száma (%)	Gyermekesek száma (%)
1553	6	79	57 72,2	22 27,8
1557–1558	17	509	384 75,4	125 24,6
1558–1559	3	87	66 75,9	21 24,1

Mindhárom évben a halottak háromnegyede volt gyermektelen, és egy-negyede után maradt árva. Az arány ismét csak igen különböző értékekből áll össze. Ezeket nyilván már sok véletlen tényező is alakítja, mert a legnagyobb őr-ségektől eltekintve a várankénti minta általában kicsi, sokszor csak néhány fős. Valamennyit az is számít, hogy néhány őr-ség legstabilabb csapatneimet, a *műsz-tahfizokat* és a tüzéreket már nem zsolddal, hanem birtokjövedelemmel fizették, így ők kimaradnak a zsoldlistákból és a számításokból. A teljesség kedvéért felsorolom az adatokat.

A számok így követik egymást: a halottak száma – gyermektelenek/gyermekesek:

1553: Simontornya: 29 – 24/5. Ozora: 13 – 11/2. Tamási: 2 – 1/1. Döbrököz: 6 – 3/3. Endréd: 18 – 11/7. Veszprém: 11 – 7/4. – 1557–1558: Buda: 141 – 91/50. Pest: 58 – 50/8. Esztergom: 38 – 29/9. Szécsény: 30 – 24/6. Fülek: 24 – 19/5. Hatvan: 31 – 26/5. Szolnok: 41 – 38/3. Szentmiklós: 24 – 21/3. Szeged: 14 – 11/3. Fehérvár: 47 – 36/11. Simontornya: 9 – 5/4. Endréd: 8 – 2/6 (sic!). Ozora: 3 – 3/0. Tamási: 2 – 1/1. Döbrököz: 2 – 2/0. Koppány: 11 – 10/1. Pécs: 26 – 16/10. – 1558–1559: Esztergom: 40 – 31/9. Szécsény: 10 – 8/2. Fehérvár: 37 – 27/10.

Többször említettem már, hogy a legkevésbé a lovasok hajlottak a család-alapításra, aminek egyik okát a soraikban túlsúlyban lévő bosnyákok–hercegovácok fiatalságában és feltörekvésében véltem megtalálni. A másik ok ezzel rokon. Az azabok mellett a lovasoknál volt legerősebb a mozgás: ők váltogatták leg-

⁹ ÖNB Mxt 643., Mxt 614., Mxt 633.

gyakrabban – nyilván fontosabb várat, magasabb zsoldot keresve – szolgálati helyüket, illetve, és ez még fontosabb, igyekeztek a várvédői szolgálatból magasabbra lépni, szpáhi-birtokot szerezni maguknak. Az állandó mozgás valószínűleg későbbre tolt a családalapítást. A három zsoldlistában összesen 151 elhunyt lovas (*fárisz*) szerepel, ebből 125 (82,8%) volt gyermektelen és 26 (17,2%) családost (összehasonlításként: az őrségek két legstabilabb csapatánál, a *müsztahfizok*nál és a tüzérekénél az arány hasonló az átlaghoz: 77,4/22,6%). Megjegyzendő, hogy a legnagyobb várakban szolgált egy másik lovasegység is, az úgynevezett *gönüllüké*, amelyet minden más csapatnemnél messze magasabbra értékelték, és dupla zsolddal fizettek; tagjai zsoldjukon felül mellékkereseteket is szereztek pénzügyi vállalkozásokban. Ez a testület vélhetően zárva volt még oly törekvő síhederek előtt is, ide többéves múlttal lehetett bekerülni. A *gönüllük* magasabb kora és családalapításra elégséges jövedelme okozta, hogy körükben magas volt a családostok aránya: 1557–1558-ban 48 budai *gönüllü* halt meg, 26 után nem maradt árva, 22 után igen.

A várkatonaság családi állapotára vonatkozó, ismert forrásaink ezzel kimerültek. Valamennyi az 1550-es évtizedben készült, így a török katonai megszálalást megalapozó várkatonaság viszonyait mutatja. Biztosra vehetjük, hogy a várháborúk elülte, a védők állandó áthelyezésének és spontán, nagyon erős mozgásának csillapulta után a családostok részesedése is emelkedett, ezt azonban legfeljebb sejteni lehet, megragadni nem.

A temesvári kádi már többször emlegetett, 1652–1653-ban vezetett jegyzőkönyve 37 olyan, elsősorban hagyatéki, kisebbrészt mindenféle más ügyet tartalmaz, amelyben egy-egy család több generációja jelenik meg; az 1673–1674. évi karánsebesi–lugosi bírósági jegyzőkönyv további három ilyennel növeli a mintát. Az a 40 családfő, többségben férfiak meg néhány özvegyasszony, aki végrendelkezett, örökített, vett vagy eladott, éppen fele-fele arányban oszlott gyermekekre és gyermektelenekre. Ez az arány már közelebb áll az elvárhatóhoz, hiányossága azonban, hogy a családfők nem csak a témánkat adó várkatonák közül valók. Van közöttük birtokos szpáhi, cukrász, ónozó, szellemi alkalmazott és természetesen több várkatona is, de leginkább olyan emberek, akiknek ismeretlen a foglalkozása. A 40 családfőből nyolcan voltak biztosan várvédők, négyen gyermektelenek, négyen családostok; a teljes azonosság a többiekkel nyilván a véletlen műve.

17. századi mintánk kicsi és kétségekkel teli, azt a feltételezést azonban alátámasztani látszik, hogy az idő előrehaladtával, a török berendezkedés stabilizálódásával a hódoltságban szolgáló várkatonák között is szaporodott a családostok száma.

KLÁRA HEGYI

FAMILIES OF TURKISH CASTLE SOLDIERS IN THE MIDDLE OF THE 16th
CENTURY

Source conditions are very poor concerning marriages and wives of Turkish soldiers (i.e. Muslim soldiers of Bosnian, Serbian etc. origin) serving in Turkish Hungary. The exceptional but partial data of the pay-roll from 1558–1559 however suggests that a small part of soldiers left their wives in their home country, since they served as soldiers only temporarily. It was the cavalry-men who tended to marry the least often. It is much easier to trace children of soldiers, who are registered as heirs. One pay-roll of the Buda vilajet from 1554 lists all soldiers (3412) with their origin and closest kin. 15% of them had families with considerable differences between groups. For example the great majority of liberated captives rather lived alone, while 35% of soldiers coming from the Eastern part of the Ottoman Empire had families. 14,6% of the biggest group, soldiers from the Balkan (3101) had children. The study then investigates the ethnic sub-groups of Balkan soldiers. The most important observation of the study is that temporary soldiers (like Serbs) tended to leave behind their families, while professional ones (like Bosnians) stayed single or married late due to their ambitions to serve in the elite troops of the cavalry-man and acquire spahi-estates.

Hiúzprém és szántó föld: egy oszmán-török adóbérlő vagyona a 17. század elején

A 16–17. század fordulóján az oszmán társadalom valószínűleg legtöbbet szidott figurája az adóbérlő (*mültezim*) volt. Adóbérlőket már a 15. századtól alkalmaztak a központi kincstár kezelésében lévő jövedelmek beszedésére, de szerepük a 16. század utolsó harmadát követően minden korábbit felülmúlóan fontossá, mondhatni nélkülözhetetlenné vált. Ez nagyjából négy új fejleménynek volt köszönhető: 1. a szultáni vagy koronabirtokok állományának lassú, de biztos növekedése; 2. a főhivatalok adóbérlettel összekötött adományozása; 3. az odzsakliknak nevezett testületi birtokok kifejlődése; 4. a vállalkozási formák térnyerése a hagyományos adóbérleti rendszeren belül, vagy másképpen kifejezve: a közigazgatási funkciók adóbérlettel történő összekapcsolása. Mindez egyre több pénzügyi vállalkozót igényelt, egyre összetettebb üzleti láncolatokat hívott életre, és fordítva: a pénzügyek mind nagyobb része került vállalkozó adóbérlők ellenőrzése alá. A utóbbiak körébe tartoztak a názirnak (*nazır*) nevezett ellenőrök is, akik eredetileg az adóbérletek működését felügyelték. Legfontosabb feladatuk az volt, hogy átnézzék és hitelesítsék a vállalkozók elszámolásait. Ennek során gyakran vállaltak kezességet az adóbérlőkért, és nyújtottak hiteleket az adóbérlet finanszírozásához (az is megesett, hogy mindezen túl az általuk ellenőrzött adóbérlő nevében pénzbeszedőként jártak el). Ebből az összetett funkcióból nőtt ki a századfordulóra a „(nagy)vállalkozó ellenőr” (*nazır-i mültezim*) típusa, aki a „normális” adóbérlőkhöz hasonlóan nyílt versenyben, előleg fejében, többletbefizetés ígéretével és kezesek felmutatása ellenében nyerte el megbízatását. A joghatósága alá tartozó adóbérletek száma szintén növekedésnek indult (akár egy egész kormányzóság összes adóbérlete hozzá tartozhatott), ezért azokat vagy azok egy részét előleg stb. fejében alvállalkozóknak adta ki. A názirok által ellenőrzött egységek egy része hamarosan szervezetileg is kivált a korábbi struktúrából, és a tartományi kincstartó, a defterdár alá rendelt, különálló pénzügyigazgatási egység (*nezaret*) lett belőle.¹

1 A témáról részletesebben ld. Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006. (História könyvtár. Monográfiák 21.), főleg: 75–124.

A korabeli oszmán értelmiség az adóbérlőt a legsötétebb színekkel festette meg, és a „klasszikus” társadalmi rend aláásójaként ítélte el.² Visszatérően vádolta azzal, hogy összeharácsolt vagyonaiból állami hivatalokat vásárol magának, s ezzel lezülleszti a korábban jól működő államapparátust. Ennek fényében még furcsább, hogy miközben a csúcstelthez tartozó, politikai hatalommal is rendelkező pénzügyér-nagyvállalkozó típusáról már van némi képünk,³ a vállalkozók derékhadáról, az általuk elért gazdasági eredményekről és vagyonosodásukról igen keveset tudunk. Ezért tűnt számomra különösen érdekesnek az a forrás, amelyet az isztambuli miniszterelnökségi levéltárban találtam egy vidéki názir vagyonáról. A szóban forgó irat egy úgynevezett „hagyatéki leltár” (*defter-i muhallefat*), amelyet bizonyos Haszán aga vagyonáról vettek fel 1602-ben.⁴ Az illetőről csak annyit tudunk meg, hogy a kelet-közép-görögországi Talanda⁵ (kis)városban (*kasaba*) lakott, názirként, vagyis pénzügyi ellenőrként dolgozott, a Talandától nyugatra található Szalonában⁶ halt meg és ott temették el. Nem tudjuk, milyen formában látta el hivatalát, de az elmondottak fényében biztosra vehető, hogy ő is a vállalkozó adóbérlők széles táborához tartozott. Teljes összhangban áll az ilyen körökben megszokottakkal, hogy tartományi hivatalnok léte magának udvari müteferrika, fiának pedig csaus tisztiséget szerzett.⁷ A lakóhely és az iratban felsorolt birtokok az agribozi szandzsákhoz tartoztak, így elképzelhető, hogy Haszán aga ennek az alkormányzóságnak az adóbérlőit ellenőrizte.⁸ Arra sem derül fény, hogy milyen okból avatkoztak be az állami szer-

2 *Ali Kemalî Aksüt*: Koçi Bey risalesi. İstanbul, 1939. 40., 54., 70.

3 Pl. *Fodor Pál*: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonelkobzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. Történelmi Szemle 44(2002) 209–253. (A tanulmány 2004-ben jelent meg.)

4 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri, III. Mehmed, № 51. A hagyatéki defterek (*muhallefat* vagy *tereki defterleri*), amelyek többnyire az ún. kádi-protokollumokban (*kadı sicilleri*, *şerhiye sicilleri*) maradtak fenn, az utóbbi pár évtizedben az oszmán társadalom- és gazdaságtörténet fő forrásai lettek. E kútfőre annak idején Fekete Lajos irányította rá a figyelmet: *Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15(1959) 87–106. A velük kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat kiválóan összefoglalja *Gerelyes Ibolya*: A török hagyatéki leltárok művelődéstörténeti tanulságai. Keletkutatás 1987. tavasz 83–93. A nemzetközi szakirodalomból néhány alapvető munka: *Ömer Barkan*: Edirne askerî kassamı'na âit tereke defterleri (1545–1656). *Belgeler* 3(1966) 5–6. sz. 1–479.; *Hüseyin Özdeğer*: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988.; *Said Öztürk*: Askerî kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri (sosyo-ekonomik tahlil). İstanbul, 1995., különösen a 28–29. oldalon hivatkozott irodalom.

5 Ma Atalánti, az Északi-Éviái-öböl közelében.

6 Ma Amphissza, Delphoi közelében.

7 Müteferrika: a szultán és más magas méltóságok udvartartásának tagja. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara, 1984. 428–431. Csau: a birodalmi tanács apparátusának tagja, parancskézbesítő, hírnöki, követi, kísérői feladatokkal; a központi méltóságok és a tartományi kormányzók mellett külön csausok szolgáltak. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara, 1984. passim.

8 Ugyanerre utal, hogy két agribozi pénzügyi ellenőr (*müfettiş*) is feltűnik a közreműködők között. Agriboz (a török szakirodalomban jobbra Eğriboz alakban) mai neve Khalkisz, Euboea/Negroponte (ma Évia) szigetének nyugati, a szárazföldre legközelebbi nyúlványán fekszik. Korsza-

vek (kádik és pénzügyi ellenőrök, a tartományi előkelők és a földközi-tengeri flotta főadmirálisa) a hagyaték sorsába. Erre általában akkor került sor, ha vagyonmegosztási viták miatt az örökösök ezt kifejezetten kérték, vagy ha ezt kívánta meg a kiskorú örökösök érdekeinek védelme. Ugyancsak azonnali állami beavatkozást vont maga után, ha az illető akár egy fillérrel is tartozott a kincstárnak. Ilyenkor – kikiáltók vagy alkuszok közreműködésével – elsőként a könnyen fellelhető javakat adták el a piacokon, és a bevételből törlesztették az elhunyt adósságait.⁹ Több mint valószínű, hogy itt az utóbbi esettel állunk szemben.

Ha ezek után megnézzük, mit gyűjtött és halmozott fel halála napjáig a hagyatékozó, akkor azt látjuk, hogy kiválóan teljesített. Személyes tárgyai (háztartási eszközök, berendezési tárgyak, ruhafélék, szövetek, prémek, takarók, lószerszámok, fegyverek stb.) akkora értéket (141 466 akce) képviseltek, hogy pusztán ezek birtokosaként is kiváltságos embernek érezhette magát, hiszen egyes vélemények szerint az oszmán társadalomban a 100 ezer akcsés és annál nagyobb vagyonok tulajdonosai már gazdagnak számítottak.¹⁰ Ám ha ehhez hozzáadjuk a 32 132 akcsényi készpénzt, a 48 000 akcsét érő ló-, öszvér- és teveállományt, akkor máris 200 ezer akce felett járunk. A pénzbeli ellenérték nélkül felsorolt ingatlanokkal, mezőgazdasági üzemekkel és állatállománnyal együtt Haszán aga teljes vagyona valahol 300–500 ezer akce között lehetett, sőt az sem kizárt, hogy elérte az utóbbi összeget. Ennek mértékét és jelentőségét akkor érthetjük meg jobban, ha más, korabeli adatokkal vetjük össze. Az 1545–1659 közötti időszakból kiadott edirnei katonai hagyatékokat megvizsgálva azt találjuk, hogy a 175 főből 31-é (17,7%) haladta meg az 500 ezer akce, illetve 7 főé (4%) az 1 millió akce értéket. A S. Öztürk által közreadott 17. századi isztambuli katonai hagyatékok a következő képet mutatják: az ezer főből 109 (10,9%) vagyona haladta meg a 300 ezres határt, míg az 500 ezrest mindössze 69-é (6,9%).¹¹ Mindezek alapján Haszán agát kiugróan sikeres (üzlet)embernek tekinthetjük, aki vagyoni szempontból a korabeli oszmán társadalom legfelső rétegeibe kapaszkodott fel. Ezt az értékelést támasztja alá az is, hogy eredetileg 8 rabszolgát (2 férfit, 6 nőt) birtokolt, amit tudvalevőleg csak a legtehetősebb oszmánok engedhettek meg maguknak.¹² Teljesítményének valódi értékét természetesen ak-

kunkban alkormányzóság központja, amelynek területe Közép-Görögországra és az Attikai-félszigetre is kiterjedt, és hat vagy hét bírósági kerületre (*kaza*) oszlott. Talanda/Atalánti és Szalona/ Amphissa egyaránt kádi-székhely volt. *Evangelia Balta*: Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century. Athens, 1992. 57–77.; *Machiel Kiel*: Eğriboz. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. X. Dümetülcendel–Elbise. İstanbul, 1994. 491–493.

9 A hagyatékokkal kapcsolatos eljárásokra ld. *Claudia Römer*: Zu Verlassenschaften und ihrer fiskalischen Bearbeitung im Osmanischen Reich des 16. Jhs. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 88(1998) 185–211.

10 *Fodor P.*: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 142.

11 *Ö. Barkan*: i. m. 460–471.; *S. Öztürk*: i. m. 138–139., 144., 438–493., 485. További adatok: *Fodor P.*: Vállalkozásra kényszerítve i. m. 142.

12 *Y. Hakan Erdem*: *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800–1909*. Oxford, 1996. 16–17.

kor tudnánk még pontosabban meghatározni, ha sok más pályatárs eredményével vethetnénk össze.

Haszán aga hagyatékának nemcsak összecszerúságában, hanem összetételében is van egy-két figyelemre méltó vonása. Az egyik az ingatlanok és főleg a csiftlikeknek (*çiftlik*) nevezett gazdaságok meglepően magas száma. Az oszmanisztikai szakirodalomban korábban nagy viták zajlottak arról, hogy mikor kezdődött el a monokultúrás, (kül)piacra termelő mezőgazdasági nagyüzemek, az úgynevezett csiftlikek kialakulása, és mikor, miképpen bontotta fel ez a folyamat a kisparaszti termelést. A manapság mérvadó álláspont szerint a csiftlikek még a 18. században is szerény helyet foglaltak el az oszmán mezőgazdaságban, és elsősorban belső okokból jöttek létre, anélkül, hogy gyökeresen átalakították volna a hagyományos termelési szervezetet.¹³ A politikai hatalom képviselői a föld helyett inkább a parasztok feleslegének elszájtítására törekedtek, s mivel ehhez viszonylag könnyen hozzájuthattak, kevésbé nyúltak hozzá az előbbihez. Ha mégis megtették, akkor sem a parasztok elűzésével, hanem eladósításukkal és földre vonatkozó jogcímeik elbitorlásával próbálkoztak, amivel függőségbe taszíthatták és súlyos feltételeket támasztva kvázi-tulajdonosokból bérlőkké (részesművelőkké) fokozhatták le őket. De még ennél is régebbi, vonzó módja volt a csiftliképítésnek a műveletlen vagy üresen hagyott földek (re)kultivációja, a közföldek megszerzése és kisajátítása, vagy éppen szőlők és gyümölcsösök összevásárlása. Az új rendszer elemei (köztük az adóbérlés ürügyén a paraszt és az állam közé ékelődő járadékigénylők) a régiben belül jelentek meg, és csak fokozatosan nyertek teret.¹⁴ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a 16. század végi, 17. század eleji lázadásokkal és háborúkkal együtt járó belső felfordulás és a parasztok tömeges elmenekülése csábító lehetőségeket kínált a hatalmasoknak, és nagy csiftlikalakítási hullámot indított el.¹⁵

Ahol létrejött, ott a csiftlik a következő képet mutatta. Központjában néhány lakóépület, szoba, esetleg konyha, fürdő, mindenekelett pedig számos gazdasági épület (istálló, csűr, fészter, pajta, hombár stb.) állt, amelyekben nagy mennyiségű gabonát (búzát, árpát, kölest stb.) tároltak. A gazdálkodás elmaradhatatlan, gyakran legfontosabb része az állattartás volt: többnyire juhnyájakkal, tehen- és bivalycsordákkal, ménesekkel és méhesekkel találkozunk. Gyakran tűnnek fel a csiftlikeken kertek és szőlők, ritkábban malmok, és az egészet kiterjedt szántók egészítik ki.

13 Kitűnő áttekintést ad *Gilles Veinstein*: On the Çiftlik Debate. In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Ed. by Çağlar Keyder–Faruk Tabak. New York, 1991. 35–53., 200–203.

14 *Bruce McGowan*: *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800*. Cambridge–Paris, 1981. 56–79., 137–141.; *G. Veinstein*: i. m. 37–41.

15 *Ö. Barkan*: i. m. 47–58. Egy 1609. évi szultáni „igazságosztó levél” (*adaletname*) részletes információkkal szolgál erről, és hároméves türelmi idővel elrendeli az elmúlt tíz évben létrehozott csiftlikek felszámolását és a telkek visszaadását a hazatérő parasztoknak: *Halil İnalçık*: Adâlet-nâmeler. *Belgeler* 2(1965) 3–4. sz. 126–127.

Hagyatéki leltárának tanúsága szerint Haszán aga – bár valószínűleg nem ekkor kezdte a birtokok gyűjtését – szintén alaposan kihasználta a háborús konjunktúrát, és 1602-ben bekövetkezett halálakor egy nagyobb és egy kisebb csiftlikközponttal (Kirdanics és Valtedzs), állattartó (vízibivaly, ló, ökör) teleppel, birka- és kecskenyájakkal, valamint hatalmas szántóterülettel rendelkezett. Az utóbbi kiterjedését nem adták meg, de egyszerű számítással kideríthető, hogy mintegy 252 hektárnyi földet szedett össze.¹⁶ Ez akkor is lenyűgöző, ha ebből 36 hektár nagyon rossz minőségű volt, hiszen a maradék is kb. 20–25 hagyományos paraszteleknek (*çift*) felel meg. Haszán aga a szántókat – a csiftlikeknél (később) megfigyelt gyakorlattal teljes összhangban – felesbérlekkel műveltette meg, és ezzel valószínűleg 20–25 parasztsalád vagy paraszti kisüzem alól húzta ki a talajt, számottevően rontva életkörülményeiket. A szántók hozamáról a csűrökben halomban álló gabona (kerekítve 22 tonna búza és 8 tonna árpa) tanúsodik, amelynek értéke – az 1600-ban kiadott isztambuli limitáció hivatalos áráival számolva¹⁷ – több mint 45 ezer akcséra rúgott.

A hagyatéki lista másik külön figyelmet érdemlő adata az, hogy Haszán aga 3 hátasló és 1 málhás ló mellett 6 öszvér és 13 tevé gazdájának mondhatta magát. Ez annak ismeretében nyer jelentőséget, hogy a korabeli helyi szállításban messze az ökör volt a legjelentősebb, a tevét, az öszvért, a szamarat és a lovat inkább az utazók és a távolsági kereskedők használták.¹⁸ Aligha tévedés azt feltételezni, hogy ezt az állatállományt Haszán aga is kereskedésre, minden bizonnyal a gabona szállítására tartotta. Mivel Görögország nemcsak a nyugat felé irányuló legális gabonakereskedelem, hanem a csempészet egyik központjának is számított,¹⁹ nem kizárt, hogy hősünk az utóbbiból is kivette részét.

Haszán aga személyében tehát valóban az új korszak jellegzetes típusát vehetjük szemügyre: a pénzügyérből (adóbérlőből) lett „új földesúr”, aki sikeresen használta fel hivatalát és gazdasági-politikai kapcsolatait arra, hogy bármikor elcsapható, fizetett alkalmazottból és összes javait kockáztató vállalkozóból földbirtokkal, azaz szilárdabb háttérrel körülbástyázott gazdasági és politikai tényező legyen szűkebb pátriájában.²⁰ Mint ilyen egyik előfutára a tartományok-

16 Egy csiftet 100 dönümnek (vö. *Halil İnalçık: The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalçık–Donald Quataert. Cambridge, 1994. 147.) és 100 dönümot az egyszerűség kedvéért 9 hektárnak véve, az összesen 28 csiftnyi szántó 252 hektárt ad ki.

17 *Mübahat S. Kütükoğlu: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çeşidli eşya ve hizmet fiatları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 9(1978) 1–85.

18 *Suraiya Faroqhi: Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650*. Cambridge, 1984. 49–51. A tevé dél-balkáni használatára: *Uő: Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. *International Journal of Middle Eastern Studies* 14(1982) 535.

19 A szultáni tanács számos erre vonatkozó korabeli rendelete közül ld. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 67, 415/169 (1591. aug.–szept.). Vö. *H. İnalçık: The Ottoman State i. m. 182–185*.

20 Pozícióját kegyességi cselekedettel is igyekezett megszilárdítani: a talandai dzsámi javára tett napi tíz akcsés alapítvánnyal, amelynek költségeit az általa épített boltok bérletéből fedezte.

ban később oly befolyásos helyi elit, az „előkelők” (*ayan*) társadalmának.²¹ Igaz, Haszán aga vagyona – részben vélhető tartozásai, részben a sajátos muszlim örökösödési jog folytán – halála után nagyrészt ugyanúgy szétfolyt, ugyanúgy állami kézre került, mint sok más sorstársáé, de a hagyatéki defter néhány bejegyzése arra mutat, hogy azért mégsem veszett el minden. Több csiftliket, házhelyet, telket stb. még életében Hüszejn nevű fiának ajándékozott, s egyes birtokokat a gyerek szülőanyjának örökségeként tudtak megmenteni. Egy utalásból úgy tűnik, hogy fia a foglalkozását (és nyilván a kapcsolatait) is megörökölte. Bár mindez sokkal kevesebb volt annál, mint amit Haszán aga fölhalmozott, az utána következő nemzedéknek mégsem a nulláról kellett indulnia ahhoz, hogy a családi és a vagyoni folytonosságot valamennyire fenntarthassa.

*

A hagyatéki deftert magyar fordításban adom közre, de lábjegyzetben (latin betűs átírásban) megadom minden tárgy és fogalom eredeti oszmán-török alakját, és közlöm a legfontosabb összefüggő szövegeket is. A török szavak megfejtéséhez az alább felsorolt, illetve jegyzetben idézett szótárak és munkák mellett a legtöbb segítséget Pásztor Emesétől, az oszmán-török textiliák és iparművészet egyik legjobb ismerőjétől kaptam, aki rendelkezésemre bocsátotta kéziratoss disszertációjának kiadásra előkészített változatát, és személyes beszélgetéseink során is rengeteg hasznos információval szolgált. Azt a néhány szót, amelyet nem tudtam kibetűzni, ...-al jelöltem, ahol pedig a megfejtésben nem voltam teljesen biztos, (?) -et tettem. Az eredetiben sorszámok nincsenek, a tételeket én számoztam meg.

Irodalom

- Ahmed Vefik Paşa*: Lehçe-i Osmânî. Hazırlayan Prof. Dr. Recep Toparlı. Ankara, 2000.
- Barkan, Ömer*: Edirne askerî kassamı'na âit tereke defterleri (1545–1656). Belgeler 3(1966) 5–6. sz. 1–479.
- Emecen, Feridun M.*: A csata, amely a „Nagy Török” előtt megnyitotta a magyar Alföldet – Mohács, 1526. In: Mohács. Szerk. B. Szabó János. Bp. 2006. (Nemzet és emlékezet) 412–434., főleg: 428–434.
- Endrei Walter*: Patyolat és posztó. Bp. 1989. (Mikrotörténelem)
- Fekete Lajos*: Egy vidéki török úr otthona a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 15(1959) 87–106.
- Fekete Lajos*: Das Heim des ‘Ali Čelebi, eines türkischen Defterbeamters in Buda. In: Vocstocsnie isztocsniki po isztorii narodov Jugo-Vosztocsnoj i

²¹ *Yücel Özkaya*: Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlık. Ankara, 1994.

- Central'noj Evropü. Ed. Anna Sztepanova Tveritina. Moszkva, 1969. 29–75.
- Gerelyes Ibolya*: Inventories of Turkish Estates in Hungary in the Second Half of the 16th Century. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 39(1985) 275–338.
- Junker, Heinrich F. J.–Alavi, Bozorg*: Wörterbuch persisch–deutsch. Leipzig, 1977.³
- Kakuk, Susanne*: Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Bp. 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.)
- Kakuk Zsuzsa*: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp. 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.)
- Koçu, Reşad Ekrem*: Türk giyim, kuşam ve süslenme sözlüğü. Ankara, 1969.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: 1009 (1600) tarihli narh defterine göre İstanbul'da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi 9(1978) 1–85.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri. İstanbul, 1983.
- Kütükoğlu, Mübahat S.*: 1624 sikke tashihinin ardından hazırlanan narh defterleri. Tarih Dergisi 34(1984) 123–182.
- Mütercim Âsim Efendi*: Burhân-ı katı. Hazırlayan Prof. Dr. Mürsel Öztük–Dr. Derya Örs. Ankara, 2000.
- Nicolle, David–McBride, Angus*: Armies of the Ottoman Turks 1300–1774. London, 1983. (Osprey Military Man-at-Arms Series 140.)
- Özdeğer, Hüseyin*: 1463–1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri. İstanbul, 1988.
- Pásztor Emese*: Hódoltság kori oszmán-török textíliák Erdélyben és a királyi Magyarország területén az írott források és az Iparművészeti Múzeum textilyűjteménye tükrében. PhD-disszertáció. Bp. 2001.
- Redhouse, James W.*: A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921. Redhouse yeni Türkçe–İngilizce sözlük. 1986.⁸
- Şemseddin Sâmî*: Kâmûs-i Türkî. İstanbul, 1998.
- Steingass, F.*: A Comprehensive Persian–English Dictionary [...]. New Delhi–Madras, 1992.
- Szóllósy Gábor*: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára. (Lómenclatura Hungarica sive Index Nominum Instrumentorum Equorum Gabrieli de Wienis [sic!] ad usum inter fratres vulgo). In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI/2. Szerk. Lovász Emese–Révész László–Wolf Mária. Miskolc, 1993. 563–596.
- Turski izvori za bálgaskata istorija. XXI. Sästavili: Nikolaj Todorov–Marija Kalicin. Sofija, 1977.
- Zenker, Julius Theodor*: Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch. Leipzig, 1866.
- Żygulski, Zdzisław*: Stara broń w polskich zbiorach. Warszawa, 1982.

Forrás

Ő!²²

Az elhunyt Haszán aga, udvari műtefferrika, talandai lakos hagyatéki deftere.

A hagyatéket az említett városban²³ adták el.

[Felette:] Szalona városában hunyt el.

A Musztafa alkusz által eladott [holmik]		Érték
1. Szent Korán, indiai ²⁴	1 kötet	1060
2. Szent Korán, indiai	1	700
3. Fürdőkellékek jó állapotú batyukendővel ²⁵		420
4. Piros vászonköpönyeg, ²⁶ használt ²⁷	– darab	1005
5. Orosz bőrből készült ezüstös lószerszám zablával, gyepelővel és ezüstitáncsal, ²⁸ jó állapotú	1	3015
6. Ezüstös zablá ²⁹	1	521
7. Amásziai szövetből készült lótakaró, ³⁰ régi	1	500
8. Zöld posztóból készült köpönyeg, hosszú ujjú, ruméliai hiúzprémmel, ³¹ használt	1 darab	5600
9. Kosár nagy lószőrzsákkal ³²	1 pár	840

22 Ti. az Isten.

23 *Kasaba*: kisvárosi jellegű település, gyakran kádi-székhely.24 *Mushaf-i şerif, Hindiye*.25 *Hamam esbabı ma boğça-i mükemmel*. *Boğça*: hímzéssel díszített csomagoló-kendő; többnyire vászomból vagy selyemből készült, és gyakran bélést varrtak bele.26 *Ferace-i kanaviçe-i surh*.27 *Mamul*. E szó magyarítása sok fejtörést okozott, mivel efféle környezetben eddig nem találkoztam vele, s az általam ismert szövegkiadásokban sem leltem nyomára. A leltár készítője a tárgyak jellemzésére három szót használt: 1. *köhne*: régi, használt, ócska stb. 2. *mamul*: elsődleges jelentése: elkészített, gyártott, megszokott, bevett, érvényes stb. 3. *mükemmel*: pompás, tökéletes, műves, jó állapotú. Döntő többségében az első kettővel élt, s bár egyszer (140. tétel) mindkettőt beírta ugyanahhoz a tárgyhoz, számomra sokáig úgy tűnt, hogy a *köhnét* és a *mamult* egymás ellentétének tekintette: az elsővel a tárgy régiségére, viseltségére, a másodikkal pedig jó állapotára kívánt utalni. Ezt az értelmezést támasztaná alá egy Zenkernél található jelentésváltozat: 'künstlich hergestellt' (Türkisch-arabisch i. m. 864.), amely bizonyos arab adatokkal is összhangban áll. Ugyanakkor más hagyatéki defterek és egy új, gazdag (18–19. századi) anyagon alapuló elemzés (*Ülkü Zeynel*: Terekeler işğında Göynük'te konutlarda mekan düzenlenmesi. Türk Dünyası Araştırmaları 163[2006] 103–142.) inkább amellett szól, hogy az itt előforduló három terminus ugyanazt a viszonylatot/állapotot írja le, mint a 18–19. századi defterekben található *köhne* – *müstamel* ('használt') – *cedid* ('új') hármass. Ebből kiindulva a *köhnét* a 'régí', a *mamult* a 'használt', a *mükemmel* a 'jó állapotú' kifejezéssel fordítottam.28 *Raht-i simin an telatin ma gem ve dizgin ve zincir-i sim*. *Telatin*: orosz földön készült, erős, puha bőr, szattyán.29 *Bilan-i simin*. A *bilan* szó olvasatához és értelmezéséhez ld. *Ö. Barkan*: i. m. 473.30 *Abayi an kumaş-i Amasya*.31 *Ferace an çoka-i sebz ba postin-i vaşak-i Rum ili, astin-i diraz*.32 *Sepet ma garar*.

10. Ezüstös szablya ³³	1 darab	2500
11. Gyöngyház berakású ... ³⁴	1 pár	120
12. Ezüstös szablya ³⁵	1 darab	1500
13. Színes bagdadi-szővet ³⁶	1 darab	705
14. Zöld bagdadi-szővet ³⁷	1 darab	705
15. Csieseriborsó színű bagdadi-szővet ³⁸	1 darab	640
16. Burszai lótakaró, sima, ³⁹ használt	1	1000
17. Fehér selyemplaszból készült köpönyeg, hosszú ujjú, nyúlprémmel ⁴⁰	1 darab	1800
18. Ezüstös lószerszám, heveder (?) nyakra való nélkül ⁴²	200 dirhem, ⁴¹ 1 darab	3340
19. Vállprém nyestprémmel, régi; piros csíkos atlaszsal ⁴³	1 darab	3050
20. Piros posztóból készült esótár, ⁴⁴ régi	1	590
21. Gyapjúnemez imaszőnyeg, ⁴⁵ régi	1 darab	70
22. Zöld ülőpárna, ⁴⁶ használt	1	400
23. Mákszínű atlaszból készült köntös ⁴⁷ [felette:] Gazanfer alkusz [adta el]	1 darab	1400
24. Bíborszínű posztóból készült dolmány, ⁴⁸ használt	1 darab	346
25. Nehéz, egyélű, ezüstös kard (pallos) ⁴⁹	1 darab	3030

33 *Şimşir-i simin*.

34 ...-i *sadefkari*. A tárgyat magát nem sikerült azonosítani, jöllehet más forrás alapján bizonyos, hogy itt az *ş*, *k*, *k* betűcsoport áll. Esetleg szemellenző?

35 *Şimşir-i simin*.

36 *Bağdadi-i rengari*. *Bağdadi*: pamutból és selyemből szövött, atlasz felületű, fényes félselyemszővet.

37 *Bağdadi-i sebz*.

38 *Bağdadi-i nohudi*.

39 *Abay-i Bursa, sade*.

40 *Ferace an kemha-i beyaz ba postin-i tavşan, astin-i diraz*.

41 Az ún. rúmi dirhem: 3,207 g, a tebrizi dirhem: 3,072 g. A 17. század közepéig inkább az utóbbit használták. Ld. *Ágoston Gábor*: A török hadsereg lópoprellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. Zalai Múzeum 4(1992) 71.: 23. jegyzet.

42 *Rah-i simin kemer-i bi-kilade*.

43 *Postin-i eğin ba postin-i sansar, köhne, ba tarak-i atlas-i surh*. *Eğin*: a hát felső része, váll; *vö*: még: *Ö. Barkan*: i. m. 224.: *eğin kürkü*. *Sansar*: nyest vagy nyuszt. *Taraklı*: csíkmintás vagy ikatolt szövet. *Atlas*: laza szerkezetű, fényes felületű szövetfajta.

44 *Çultar an çoka-i surh*. A korabeli magyar forrásokban csótár, csujtár stb. alakban szereplő *çultar* jelentése: (nyereg alá helyezett) lótakaró, lópokróc, szőnyeg.

45 *Seccade-i keçe*. *Keçe*: gyapjúnemez, filc, ill. ebből készült takaró, szőnyeg, derékalj, függöny, fedő stb.

46 *Makad-i sebz*. *A makad* másik jelentése: sátrakban használt selyem vagy félselyem, mintás trónkárpit, falikárpit, huzat; jellegzetesek a khioszi darabok. Ld. *Nurhan Atasoy*: Otağ-i hümayun. The Ottoman Imperial Tent Complex. I. İstanbul, 2000. 131., 138.

47 *Kaftan an atlas-i haşhaşi*. *Kaftan*: a török kabátok, köntösök összefoglaló neve.

48 *Dolama an çoka-i erguvani*. *Dolama*: testhez simuló, derékig érő felsőkabát.

49 *Gaddare-i simin*.

26. Ezüsttel befuttatott zablá ⁵⁰	1 darab	400
27. Ezüstveretes kengyel ⁵¹	fél pár	325
28. Ezüstös nyereg ⁵²	1 darab	3025
29. Sárga gyapjútakaró, ⁵³ használt	1	330
30. Tarka kilim, ⁵⁴ régi	1 darab	180
31. Vállprém, ⁵⁵ régi; [oldalt:] báránypré ⁵⁶	1 darab	220
32. Kis sátor, ⁵⁷ régi	1 darab	200
33. Régi nemeztakaró, ⁵⁸ kicsi	1	80
34. Fémfonals selyembársony, kerek ülőpárna, ⁵⁹ kicsi, használt	1	600
35. Acél lámpaernyő ⁶⁰	1 darab	140
36. Ezüstdoboz ⁶¹	52 dirhem	400
37. Füles rézkorsó ⁶²	1	200
38. Böreksütő tepsi ⁶³	2 darab	160
39. Kerek, középre való fémtálca ⁶⁴	1 darab	200
40. Régi bogrács, ⁶⁵ kicsi	2	40
41. Mosdótál és hosszú csőrű, füles vizeskancsó ⁶⁶		150
42. Füles rézkorsó, ⁶⁷ kicsi	1	150
43. Szalvétakendő, ⁶⁸ régi	1	150
44. Használt étkezőasztal ⁶⁹	2	300
45. Gyertyatartó, ⁷⁰ használt	1	95
46. Csésze ⁷¹	7 darab; 3 új, 4 törött	140

50 *Bilan-i simin-kaqlama.*

51 *Rikab-i kuft-sim.* Vö. Ö. *Barkan:* i. m. 213.: *rikab-i kuft-zer.*

52 *Zin-i simin.*

53 *Velençe-i zerd. Velençe:* rojtos felületű, szövött gyapjútakaró; ágytakarónak, kárpitnak, lótakaró pokrócnak használták.

54 *Kilim-i alaca. Kilim:* gyapjúfonalból szőtt szőnyeg, takaró.

55 *Postin-i egin.*

56 *Kuzi kürkidür.*

57 *Hayme-i küçük.*

58 *Keçe-i köhne.*

59 *Balin-i kadife-i tellü.*

60 *Fanus-i ahen.*

61 *Hokka-i sim.*

62 *Gügüm.*

63 *Tepsi-i börek. Börek:* zöldséggel, sajttal vagy hússal töltött török rétesféle.

64 *Sini-i miyane.* Az ilyen, viszonylag nagy méretű tálcákat asztal helyett használták.

65 *Bakraç-i köhne.*

66 *Leğen ve ibrik.*

67 *Gügüm.*

68 *Peşkir.*

69 *Sofra-i mamul.*

70 *Şamdan.*

71 *Fincan.*

47. Hosszú csőrű, füles kávéskancsó ⁷²	1	115
48. Gyertyatartó, ⁷³ kicsi	1 darab	40
49. Piros, régi kilim ⁷⁴	2 darab	200
<i>A Mehmed alkusz által eladott [holmik]</i>		
		Érték
50. Szederjes posztóbból készült bő nadrág, ⁷⁵ használt	1	320
51. Turbánpatyolat, ⁷⁶ használt	1	260
52. Ing ⁷⁷	1 darab	
53. Alsónadrág ⁷⁸	3 darab	
54. Hímzett batyukendő, ⁷⁹ régi	1	
55. Törlőkendő ⁸⁰	1 [52–55. tétel együtt:]	460
56. Ezüstberakásos sarkantyú ⁸¹	2 pár	220
57. Sárga csizma, ⁸² használt	1 pár	70
58. Ismeretlen könyvek ⁸³	4 kötet	260
59. Borbélykendő és másík, hímzett kendő ⁸⁴	2 darab	305
60. Fehér bagáziából készült ujj, ⁸⁵ régi	1 pár	20
61. Szederjes posztóbból készült köpönyeg, hosszú ujjú, rókaprémmel ⁸⁶	1 darab	705
62. Hiúzprém ⁸⁷	3 darab	2350
63. Kék selyemlampaszból készült köntös, ⁸⁸ használt	1 darab	800
64. Piros posztóbból készült salvár, ⁸⁹ használt	1 pár	370
65. Sárga mintás, selyemlampaszból készült köntös, ⁹⁰ használt	1 darab	450

72 *İbrik-i kahve.*

73 *Şamdan.*

74 *Kilim-i köhne-i surh.*

75 *Çahşır an çoka-i mor.* *Çahşır:* valójában bokáig érő, bő bugyogó.

76 *Destar:* kemény fejfedőre tekert, vékony len vagy pamut fátyolszövet.

77 *Pirehen.*

78 *Zir-came.*

79 *Boğça-i münakkaş.*

80 *Destmal.* Csomagolásra is használták; drága, hímzett változata is ismert.

81 *Mahmuz-i simin-kaplama.*

82 *Muze-i zerd.*

83 *Kıtabha-i na-malum.*

84 *Makrama-i beber ve diğer makrama-i münakkaş.* A téglalap alakú makramát vékony patyolatból készítették, gyakran fémszálból varrott vagy horgolt rojtsorral szegték be.

85 *Astin an boğası-i beyaz.* *Boğası:* vászonkötésű pamutvászon, bélésanyag.

86 *Ferace an çoka-i mor ba postin-i rubah, astin-i diraz.*

87 *Post-i vaşak.*

88 *Kaftan an kemha-i mai.*

89 *Şalvar an çoka-i surh.* *Şalvar:* köntös alatt viselt, derékban bő, lefelé szűkülő szárú nadrág.

90 *Kaftan an kemha-i zerd-i res(i)mi.*

66. Fehér bagáziából készült köntös, ⁹¹ sima	1 darab	130
67. Sárga szattyán ⁹²	1 darab	56
68. Piros fakanál ⁹³	18 darab	33
69. Egyiptomi papucs, ⁹⁴ régi	1 pár	10
70. Sima zabla ⁹⁵	1 darab	65
71. Szederjes posztóból készült verejtekfogó (sapka) ⁹⁶	3 darab	33
72. Díszített keszül ⁹⁷	1	20
73. Fehér zubbony, ⁹⁸ régi	1 darab	41
74. Ezüstös tokos kés ⁹⁹	1	130
75. Ciprusi (?) fehér lepedő ¹⁰⁰	1 darab	165
76. Szederjes posztóból készült bő térdnadrág, ¹⁰¹ régi	1 pár	100
77. Piros moaréból készült salvár, ¹⁰² használt	1 darab	240
78. Fehér bagáziából készült zubbony ¹⁰³	1 darab	45
79. Tokati atlaszból készült kaftán, ¹⁰⁴ használt	1 darab	350
80. Nehéz, egyélű, ezüstös kard (pallos) ¹⁰⁵	1 darab	3000
81. Khioszi piros ülőpárna, ¹⁰⁶ használt	1	1000
82. ...rókaprém, kis lapokban ¹⁰⁷	2	500
83. Szederjes posztóból készült nyereg, ¹⁰⁸ régi	1	240
84. Piros kilim, ¹⁰⁹ régi	1	160
85. Régi gyapjuszőnyeg ¹¹⁰	1 darab	400
86. Szaloniki nemeztakaró, ¹¹¹ kicsi	1 pár	830

91 *Kaftan an boğası-i beyaz.*

92 *Sahtıyan-i zerd.* *Sahtıyan:* finoman kidolgozott, puha, többnyire juh- vagy kecskebőr.

93 *Mılaka-i surh.*

94 *Paypuş-i Mısri.*

95 *Gem-i sade.*

96 *Arakıyye an çoka-i mor.*

97 *Keşkül-i münakkaş.* *Keşkül:* A dervisek és a koldusok hajó alakú, kókuszdió héjából vagy ébenfából készített kolduló edénye.

98 *Zibun-i beyaz.* *Zibun:* rövid pamuting, amit a köntös alatt hordtak, ill. selyem- vagy félselyemszövetből készült, steppelt otthoni köntösféle, rövid ujjas mellény.

99 *Kard-i simin.*

100 *Çadır-şeb-i beyaz-i Kıbrus (?).*

101 *Çahşır-i zanu.*

102 *Şalvar an hare-i surh.* *Hare:* moaré, habos vagy hullámos mintázatú selyemszövet.

103 *Zibun-i boğası-i beyaz.*

104 *Kaftan an atlas-i Tokati.*

105 *Gaddare-i simin.*

106 *Makad-i surh-i Sakız.* Vagy: huzat, kárpit; vö. a 46. jegyzettel.

107 *Postin-i rubah-i ..., küçük tahıtalı.* A róka fajtájára utaló szót nem sikerült megfejteni.

108 *Zin an çoka-i mor.*

109 *Kilim-i surh.*

110 *Kalıçe-i köhne.* *Kalıçe:* csomózott gyapjuszőnyeg.

111 *Keçe-i Selanik.*

87. Szederjes posztóból készült nyereg, ¹¹² használt	1	800
88. Orosz bőrből készült ruhásláda ¹¹³	1 darab	50
89. Sárga terítő, ¹¹⁴ használt	1 darab	565
90. Damaszkuszi buzogány ¹¹⁵	1 darab	710
91. Kis teps ¹¹⁶	1	30
<i>Az Ajdin alkusz által eladott [holmik]</i>		
		Érték
92. Gyep ¹¹⁷	1 darab	65
93. Daláni (?) ezüstös handzsár ¹¹⁸	1 darab	420
94. Egyiptomi ezüstös handzsár ¹¹⁹	1 darab	1000
95. Turbánpatyolat, ¹²⁰ használt	1 darab	220
96. Aranyfonállal hímzett, új turbánpatyolat ¹²¹	1 darab	510
97. Törött tükör ¹²²	1 darab	30
98. Piros selyem ¹²³	1 darab	137
99. Ezüstös tokos kés ¹²⁴	1 darab	240
100. Piros selyemlampaszból készült zubbony ¹²⁵	1 darab	220
101. Hímzett batyukendő, ¹²⁶ régi		100
102. Sötétkék posztóból készült köpönyeg ruhaszegéllyel ¹²⁷	1 darab	1670
103. Kék moarérből készült köpönyeg ¹²⁸	1 darab	515
104. Fehér bagáziából készült sima köntös ¹²⁹	2 darab	220
105. Ezüstös buzogány ¹³⁰	1 darab	280
106. Piros atlasz ¹³¹	9 rőf ¹³²	1200

112 *Zin an çoka-i mor.*

113 *Camedan an telatin.*

114 *İhram-i zerd.* İhramnak nevezik a zarándokok varratlan, fehér ruháját is.

115 *Debbus-i Dimişki.*

116 *Tepsi-i küçük.*

117 *Dizgin.*

118 *Hancer-i simin-i Dalani (?).*

119 *Hancer-i Mısıri-i simin.*

120 *Destar.*

121 *Destar-i cedid-i zertari.*

122 *Mirat-i şikest.*

123 *Miya[n]bend-i harir-i surh.*

124 *Kard-i simin.*

125 *Zibun an kemha-i surh.*

126 *Boğça-i münakkaş.*

127 *Ferace an çoka-i laciverdi ba sincef.* *Sincef, sencef:* általában drága selyemszövetből készült szegőanyag.

128 *Ferace an hare-i mai.*

129 *Kaftan-i sade an boğası-i beyaz.*

130 *Debbusi-i simin.*

131 *Atlas-i surh.*

132 1 zira: 65 cm.

107. Fehér, bagáziából készült ujj, ¹³³ régi	1 pár	10
108. Ezüstös szablya ¹³⁴	1 darab	3060
109. Rátétes (applikált díszű) lópokróc, ¹³⁵ régi	1 darab	140
110. ...selyem szalvétakendő ¹³⁶	1 darab	595
111. Hímzett arcpárna ¹³⁷	1 darab	50
112. Szederjes posztóból készült köpönyeg, hosszú ujjú, nyestprémmel ¹³⁸	1 darab	3510
113. Szantálfából készült olvasó ¹³⁹	1 darab	121
114. Szederjes posztóból készült bő nadrág, ¹⁴⁰ használt	1 darab	280
115. Világossárga atlasz köntös ¹⁴¹	1 darab	1800+50 = 1850
116. Bíborszínű atlaszból készült kaftán, ¹⁴² régi	1 darab	380
117. Őszvérre való málhásláda ¹⁴³	1 pár	800
118. Ezüstös szablya piros selyembársony hüvellyel ¹⁴⁴	1 darab	3340
119. Hitetlenektől való (?) ezüstös lószerszám, ¹⁴⁵ jó állapotú	1	3535
120. Ezüstös nyílveszőztartó tegez ¹⁴⁶	1 darab	2000
121. Sárga ülőpárna, ¹⁴⁷ régi	1	500
122. Díszített tányér ¹⁴⁸	1	145
123. Isztambuli lőtakaró, ¹⁴⁹ régi	1	130
124. Szaloniki nemez derékaj ¹⁵⁰	1 darab	1020
125. Ezüstveretes kengyel ¹⁵¹	1 pár	720
126. Kék szaloniki nemeztakaró ¹⁵²	1 darab	500

133 *Astin-i beyaz-i boğası.*

134 *Şimşir-i simin.*

135 *Yapuk-i mukatta.*

136 *Peşkir-i harir-i ...* A selyem fajtáját meghatározó szót nem sikerült megfejteni. Kb. *mülemmiyé-*nek olvasható.

137 *Balin-i ruy-i münakkaş.*

138 *Ferace an çoka-i mor ba postin-i sansar, astin-i diraz.*

139 *Tesbih-i kalembek. Kalembek:* illatos szantálfa.

140 *Çahşır an çoka-i mor.*

141 *Kaftan-i kibriti-i atlas.*

142 *Kaftan an atlas-i erguvani.*

143 *Sanduk-i ester.*

144 *Şimşir-i simin ba niyam-i kadife-i surh.*

145 *Raht-i harbi (?) -i simin.*

146 *Tırkeş-i simin.*

147 *Makad-i zerd.* Vagy: huzat, falikárpit; vö. a 46. és 106. jegyzettel.

148 *Tabak-i münakkaş.*

149 *Abayi-i İstanbul.*

150 *Keçe-i Selanik-i döşeme.*

151 *Rikab-i kuft-sim.*

152 *Keçe-i Selanik-i mai.*

127. Lábas ¹⁵³	1	300
128. Turbán alá való nemezfőveg, ¹⁵⁴ régi	1	30
129. Üst ¹⁵⁵	1 darab	760
130. Sátorba való zsámoly ¹⁵⁶	1 darab	80
131. Kék selyemlampaszból készült kaftán, ¹⁵⁷ használt	1 darab	800
<i>A Gazanfer alkusz által eladott [holmik]</i>		
		Érték
132. Menemeni imaszőnyeg, ¹⁵⁸ régi	2	625 + 270 = 895
133. Serpenyő ¹⁵⁹	15 darab	1575
134. Tepsi ¹⁶⁰	9 darab	945
135. Lábas ¹⁶¹	1	305
136. Nagy üst ¹⁶²	1	2150
137. Szederjes posztóból készült esőköpeny, ¹⁶³ régi	1	1325
138. Csicseriborsó színű sátor, 12 személyes ¹⁶⁴	1 darab	2005
139. Burszai kerek selyembársony párna, ¹⁶⁵ használt	1	415
140. Burszai kerek párna, ¹⁶⁶ használt, régi	1	150
141. Pamutvászon paplan, ¹⁶⁷ régi	1	150
142. Pamutvászon paplan, régi	1	150
143. Szaloniki nemeztakaró ¹⁶⁸	1	500
144. Fehér lepedő ¹⁶⁹	1	50
145. Anatóliai gyapjúsőnyeg, ¹⁷⁰ régi	1 darab	1000
146. Kicsi és törött lábasok ¹⁷¹	7 darab	700

153 *Tencere.*

154 *Börk-i destar.*

155 *Kazgan.*

156 *İskemle-i meheri.*

157 *Kaftan an kemha-i mai.* Ezt a tételt áthúzták, és ezt a megjegyzést írták mellé: „Ismételt. Mehmed alkusznál már beíratott.”

158 *Seccade-i Menemen.* Menemen: helység Izmirtől északra.

159 *Sahan.*

160 *Tepsi.*

161 *Tencere.*

162 *Kazgan-i kebir.*

163 *Barani an çoka-i mor.* Barani: többnyire skarlát posztóból készített esőköpeny.

164 *Hayme-i nohudi, hazine 12.*

165 *Balin an kadife-i Brusa.*

166 *Balin-i Brusa.*

167 *Yorgan-i yemeni.* Yemeni: vékonyabb szövésű fátýolszövet, pamutvászon.

168 *Keçe-i Selanik.*

169 *Çadir-şeb-i beyaz.*

170 *Kalıçe-i Anatóli.*

171 *Tencere-i küçük ve şikest.*

147. Serpenyő ¹⁷²	3 darab	200
148. Sötét bőrű rabnő ¹⁷³	1	3000
149. Másik, Menekse nevű, grúz fajból való rabnő; ¹⁷⁴ állítólag sebesült	1 fő	3000
150. Merdzsán nevű rab, sötét bőrű; ¹⁷⁵ az öszvérhajcsár ¹⁷⁶ mellett van	1	3000
151. Ezüstös füstölő, ¹⁷⁷ kicsi	57 dirhem, dirhemje 8	435
152. Egy sötét bőrű rabnő; ¹⁷⁸ tanúsították, hogy letétben van nála.		
153. Másik rabnő, akiről tanúsították, hogy szerződéses. ¹⁷⁹		
154. Kicsi rabnő, oláh fajból; ¹⁸⁰ mikor [Haszán aga] a fiát megházasította, az ő feleségének adta.		
155. Devletmend nevű, oláh fajból való rabnő; ¹⁸¹ [az elhunyt] felszabadította, a szent törvény is kimondta felszabadulását.		
156. Egy Perviz nevű rab, aki szabaduló levéllel rendelkezik. ¹⁸²		
Az elhunyt hagyatékának ellenértékéként befolyt teljes összeg, ¹⁸³ amit Ali aga udvari műteferrika közreműködésével adtak el.		112 383
Ebből		
1. Alkuszok díja		2 250
2. Maradt		110 133
[arab számokkal:]		109 333
		hiteles

A kosarában fellelt, kincstári pénzküldeményre¹⁸⁴ való akcsén kívül a tartományi előkelők és a kádi jelenlétében Szalonában látott pénz. [Felette, utólagos

172 *Tabe*.

173 *Cariye-i Arab*. Az arab szó a korabeli oszmán-törökben jelenthet afrikai feketét és egyéb sötét bőrt, továbbá nomád arabot is. Vö. *Ronald C. Jennings: Black Slaves and Free Blacks in Ottoman Cyprus, 1590–1640. Journal of the Economic and Social History of the Orient* 30(1987) 288–289.

174 *Cariye-i diğher be-nam-i Menekşe, cins-i Gürçi*. A Menekşe jelentése: Ibolya.

175 *Gulam be-nam-i Mercan, Arab*. A Merdzsán jelentése: Korall.

176 A *katırcı* szó, ahogy lentebb a *katır* (öszvér), nem szabályosan van írva, de minden valószínűség szerint erről van szó.

177 *Buhurdan-i simin*.

178 *Bir cariye-i Arab*.

179 *Müdebber*. Olyan rab(nő), aki a gazda ígérete szerint annak halálakor (vagy negyven nappal korábban) felszabadul. Vö. *Halil Sahillioğlu: Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries. Turcica* 17(1985) 51–62.

180 *Ve küçük cariye, Eflak cinsi*.

181 *Cariye be-nam-i Devletmend; Eflak cinsi*. A Devletmend jelentése: Szerencsés.

182 *Ve bir gulam dahi Perviz namına, elinde tüknamesi vardur*. A Perviz jelentése: Győzelmes, Sikeres.

183 Az itt következő összesítést – kivéve, ahol külön megjelöltem – ún. szíjakat számokkal írták.

184 *İrsaliyye akçesi*: az adóbérlők által (általában évente kétszer) az isztambuli államkincstárba, a központi költségek fedezetére beküldött pénzzállítmány, amelynek összegét előre meghatározták. Vö. *Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve* i. m. 110.

bejegyzés:] Karli Ili szandzsák pénzügyi felügyelője,¹⁸⁵ Ahmed efendi is jelen volt.

Haszenc ¹⁸⁶	129 érme, 120-ával	15 480
Teljes gurus ¹⁸⁷	45 darab, 80-ával	3 600
Oroszlános gurus ¹⁸⁸	45,5 darab, [70-]ével	3 185
Akcec ¹⁸⁹		4 667
Akcec kosárban ¹⁹⁰		5 200
Összeg		32 133 hiteles [helyesen: 32 132]
Összesen		142 266
	[alatta, arab számokkal:]	141 466 ¹⁹¹
Ebből		
1. A Szalona városában elhunyt és elföldelt megboldogult lemosására és halotti lepelbe burkolására		3 000
2. A málhás lovakkal, tevékkel, öszvérekkel kapcsolatos dologi kiadásokra, a rabok élelmére és másra A kincstári alkalmazásban álló Haszán és Ömer bég mellé adott hátralékbehajtók ¹⁹² által lett kifizetve		2 200
3. Maradt		137 066
	Százharminchétezer hatvanhat akcec [alatta, arab számokkal:]	136 266 ¹⁹³

A csiftlikek és birtokok felsorolása

1. Talandában álló házai belülről földszintesek és emeletesek, a városon kívüli szobái alatt istálló található, felül 3 szoba.¹⁹⁴

2. Belül lévő házaihoz csatlakoznak a fia által lakott házak.¹⁹⁵

185 *Müfettiş*. Karli Ili: nyugat-görögországi szandzsák a Pátrei-öböl felett.

186 *Hasene* (vagy *sikke-i hasene*): a török arany egyik neve (a másik: *sultani[ye]*).

187 *Guruş-i kamil*: a spanyol 8-reál (*reales de a ocho*) egyik oszmán-török elnevezése (általában *riyal guruş*nak hívták). A gurus a nagyméretű európai ezüstpénzek (tallérok) összefoglaló neve volt.

188 *Guruş-i esedi*: a holland tallér oszmán-török neve.

189 *Nakdine*.

190 *Sepet-i nakdine*.

191 A kétszer beírt kaftán 800 akcecjével csökkentett, végleges összeg.

192 *Baki kulları*.

193 Itt ismét levonták a kétszer beírt kaftán 800 akcec árát.

194 *Nefs-i Talandada evleri içerişi tahani ve fevkani ve taşrasında odaları altı ahır üstü üç bab oda*.

195 *Ve içeri evlerine muttasıl oğlı oldığü evler*.

3. Talandában gránátalmás-kert, környékén földszintes és emeletes szobák, folyó víz, forráskút, medence, belül pedig földszintes és emeletes házak, konyha és egyéb.¹⁹⁶

*A csiftlikek felsorolása*¹⁹⁷

1. Kirdanics falu közelében 7 csiftet kitevő szántói, 3 fekete¹⁹⁸ ökre, 1 szőlője és kertje, 1 háza, a ház alatt hombárja, 6 pár vízbivalyökre, ököristálló, némi rétje, a nevezett falu közelében pedig vízbivalytenyészet¹⁹⁹ van. Tanúsították, hogy a 7 csiftből 3 az elhunyt Haszán aga fiának, Hüsejyn csavusnak az anyjától származott át, 4 pedig a megboldogulté volt. Azt mondták, hogy a házak és az istállók földje is a fiáé. Az említett bivalytenyészetben a tehének száma 27, a fiatal bikáké 4, a tavalyiaké 8, és van 11 borjú, vagyis összesen 50 növendék és kifejlett állat. A nevezett telepen van még 7 betöretlen kanca és két csikó. Az említett kirdanicsi csiftlikjén álló, mészből épült²⁰⁰ csúrijében körülbelül 110 jük²⁰¹ búza, ami csak négy arasszal van lejjebb a csúr tetejénél; egyik odalán pedig körülbelül 40 jük árpa²⁰² és 25 darab méhkaptár.²⁰³

2. Valtedzs faluban 8 csiftet kitevő szántói és fészerei vannak; hat csift fészereinek fedele van, két csift beállításra szolgáló fészere felül nyitott, és az összes szántót felesbérlok művelik. A részesművelők fészereinek és a szalmásfészereknek a száma összesen 15. Az említett Valtedzs falubeli csiftlik csúrijében körül-

196 *Ve nefsi Talandada enar bahçesi ve taşrada tahtani ve fevkani odalar ve ma-i carisi ve fiskiyyesi ve havzi ve içerüde tahtani ve fevkani evler ve matbah ve gayre.*

197 Az alábbiakban nem mindig az eredeti sorrendet követem, és az egyazon csiftlikekre vonatkozó bejegyzéseket azonos tételszám alatt, egymás után közlöm.

198 *Kara sığır*. Kétféle állatot neveztek így: 1. fekete marha; Közép-Anatóliából származó, kis termetű, a kemény és száraz éghajlatot jól tűrő marhafajta. 2. házbivaly (*Bos bubalus*). Bár hiányzik bárminő konkrét fogódzó, más források (pl. *Ömer Lûtfi Barkan: XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Kanunlar. İstanbul, 1943. 188.*) alapján úgy vélem, hogy itt inkább az előbbiről vagy a közönséges szarvasmarháról lehet szó.

199 *Su sığırı (Bubalus bubalis)*.

200 Vagy 'mész építésű', az eredetiben: *kireç yapu* (vö. *Ö. Barkan: Edirne i. m. 239.: iki bab taş ve kireç divarlı evleri*). Mészhabarccsal vagy mészvakolattal készült?

201 Egy 1569-es agribozi törvénykönyv szerint a búza és az árpa mérésénél a jüköt 8 isztambuli kilével (1 kile = 25,656 kg) számították (*Ö. L. Barkan: Kanunlar i. m. 341*). Ezek szerint 1 jük búza 205,248 kg-ot nyomott. A 110 jük tehát 22 577,28 kg-nak, durván 22,5 tonnának felel meg.

202 8209,92 kg, kerekítve 8,2 tonna.

203 *Kariye-i Kirdanîç kurbinde yedi çift mütehammil tarlaları ve üç aded kara sığır öküzi ve bir kuta bağı ve bahçesi ve bir evi ve evün altında anbarı ve altı çift su sığırı öküzi olub ve öküz damları ve bir mikdar çayırı ve kariye-i mezbure kurbinde bir su sığırı mandrası. Zikr olunan yedi çiftün üç çifti merhum Hasan ağanın oğlu Hüseyin çavuşun validesinden intikal edüb dört çifti merhumundur deyü şehadet eylediler. Ve evlerün ve damların yerleri dahi oğlundur deyü haber verdiler. Ve zikr olunan su sığırı mandrasında dişi su sığırı yiğirmi yedi aded ve tosun dört ve bildirki sekiz ve on bir buzağı ki cemen sagir ve kebir elli res olur. Ve zikr olunan mandrada yedi res yond ve iki res tay. Ve zikr olunan Kirdanîç çiftliğinde kireç yapu anbarında tahminen yüz on yük buğday ki anbardan dört karış mikdarı aşağı ve bir tarafında dahi tahminen kırk yük arpa ve yiğirmi beş aded kovan.*

belül 80 jük²⁰⁴ búza található a valtedzsi és a Hajreddin pasa-féle adóbérlet terményéből. Tanúsították, hogy mindez a fia, Hüszejn csaus kötelezettségén lévő valtedzsi és Hajreddin pasa hátraléka [nevű] adóbérletből származik.²⁰⁵

3. Talanda alkerületben, a Babavicsa nevű falu határában 4 csiftet kitevő szántója van, amelyet felesbérlőknek adtak ki. Azt mondták, hogy az említett 4 csiftnyi szántó a többi szántóhoz képest 1 csiftet sem ér. A összes tartományi előkelő tanúsította, hogy a fia kiházásításakor neki adta ajándéku, most is ő birtokolja.²⁰⁶

4. Talandában 6 csiftet kitevő, szétszórtan fekvő szántói vannak, amelyeket felesbérlőknek adtak ki.²⁰⁷

5. A Pozsi nevű falu határában 1 csiftet kitevő szántója és 1 fészere, a Murgazsi nevű falu határában 2 csiftet kitevő szántói vannak, valószínűleg felesbérlők kezén; azt mondták, hogy a fiáé.²⁰⁸

6. Meldon falu határában, a parton, 1 malom.²⁰⁹

7. Talanda közelében még 1 malom. Azt mondták, hogy a hat tulajdonosi részből egy más személyé, öt rész a boldogult Haszán agáé; télen járó malom, megváltási joggal adták el.²¹⁰

8. Tanúsították, hogy az alábbiak a szent dzsámi alapítványát képezik:

1 bolt – egyik felében borbély, a másikban pazardzsi²¹¹

1 bolt, benne szintén pazardzsi

2 kis bolt, benne papucskészítők

1 pékkemence

1 pazardzsi bolt

1 kávéház

204 16 419,84 kg, kerekítve 16,4 tonna.

205 *Ve kariye-i Valtecede sekiz çifte mütehammil tarlaları ve damları olub altı çift damun örtüsü olup iki çift duracak damun üstü açık ve cümle-i tarlaları yarıcıdur. Cümle ortakçı damları ile samanlık on beş dam olur. Ve zikr olunan Valtec kariyesinde çiftlik anbarında Valtec ve Hayreddin paşa mukataası mahsulünden tahminen seksen yük buğday mevcud olub oğlı Hüseyin çavuş uhdesinde olan Valtec ve bakiyye-i Hayreddin paşa mukataasından olduğına şehadet eylediler.*

206 *Ve Talanda nahiyesinde Babaviçe nam kariye sınırında dört çifte mütehammil tarlası olub yarıcılara verilmiş. Zikr olunan dört çift tarla sair tarlalara göre bir çift değmez deyü haber verdiler. Oğlunu evlendürdüğü zamanda oğluna hibe eylemişdür ve oğlunun tasarrufundadır deyü cümle-i ayan-i vilayet şehadet eylediler.*

207 *Ve nefsi-i Talandada altı çifte mütehammil müteferrika ve perişan tarlaları yarıcılara verilmiş.*

208 *Poji nam kariye sınırında bir çifte mütehammil tarla ve bir dam ve Margaji nam kariye sınırında iki çifte mütehammil tarlaları olub yarıcılarda imiş; oğlunun[dur] deyü haber verdiler.*

209 *Kariye-i Meldon sınırında yalıda bir göz asiyyab.*

210 *Ve Talanda kurbinde bir göz değirmen dahi ki altı hissenün bir hissesi ahar kimesnenün olub beş hissesi merhun Hasan ağanın olub kış değirmenidür, bey bi'l-vefa ile bey olmuşdur deyü haber verdiler. A megváltási joggal történő eladásra ld. Joseph Schacht: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1964. 78.*

211 A pazardzsi jelentése: vásáros, piaci eladó, árus. Itt láthatólag konkrétanb értelemben szerepel, de ez a rendelkezésre álló adatok alapján megfejtethetlen.

Tanúsították, hogy az említett boltok helye a szent dzsámi alapítványát képezi, s az épületeket a boldogult Haszán aga javította ki vagy húzta fel; a napi bérleti díj összesen 10 akcsét tesz ki, és a szent dzsámi személyzete kapja.²¹²

9. A pásztorok kötelezettségén van 756 birka és 47 bárány, 1449 kecske és 211 gödölye.²¹³

Íratott az 1602. év október 19. napján. Ami ebben benne van, az így van. Írta a jelentéktelen Musztafa, talandai kádi. Íratott a szegény Mehmed, agribozi pénzügyi felügyelő közreműködésével.

Ó!

Az említett Haszán aga pénzügyi ellenőrnek a boldogságos kapudán pasa önagysága²¹⁴ közreműködésével Agribozban eladott állatai

		Érték
1. Szürke málhás ló ²¹⁵	1 darab	1 260
2. Pej hátasló ²¹⁶	1 darab	4 000
3. Pej hátasló, kicsi	1 darab	2 200
4. Szürke hátasló ²¹⁷	1 darab	2 200
5. Öszvérek ²¹⁸	1 oszlop ²¹⁹	12 000
Két öszvér csikó volt, és Abd lányának, Gülnek adták el őket.		
6. Tevék ²²⁰	2 oszlop és 1 darab	48 000
Ebből		
átadva		30 000
hátralék		18 000

212 *Cami-i şerife vakfdur deyü şehadet eylediler: bir dükkân bir tarafı berber ve bir tarafı pazarcı; bir dükkân dahi pazarcı; iki küçük dükkân dahi papuççı; ve bir ekmekçi furunu; ve bir pazarcı dükkânı; ve bir kahvehane. Zikr olunan dükkânların yerleri cami-i şerifün vakfı olub binasını merhum Hasan ağa meremmet ve bina eylemiş; cümle yevmi on akçe kira olur cami-i şerifün huddamma verilür deyü şehadet eylediler.*

213 *Yedi yüz elli altı koyun ve kırk yedi küzi çobanlar uhdesinde olub ve bin dörtyüz kırk dokuz res keçi ve ikiyüz on bir res oğlak olub çobanlar uhdesindedür.*

214 A földközi-tengeri oszmán flotta főparancsnoka, a szigetvilági beglerbégség (Dzsezair-i Bahr-i Szefid) kormányzója. Közreműködését az indokolja, hogy az agribozi szandzsák az ő közvetlen joghatósága alá tartozott. Vö. *İdris Bostan: The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid*. In: *The Kapudan pasha. His Office and his Domain*. Ed. by Elisabeth Zachariadou. Rethymnon, 2002. 241–251.

215 *Bargir-i kir.*

216 *Esb-i donu.*

217 *Esb-i kir.*

218 *Esteran.*

219 *Katar. Egy katar: 6 állat.*

220 *Şüturan.*

Az említett tevék száma – két oszlop plusz egy – tizenhárom. 48 ezer akcse értékben valamennyi Hizir bég kötelezettségén volt.²²¹ Ebből 30 ezer akcsét átadott, 18 ezret pedig, mivel szerinte a nevezett Haszán aga tartozott neki, visszatartott, majd Haszán aga fiának utalt át. Íratott 1602. november 10-én. Írta a hitvány teremtmény, Elhadzs Haszán fia Musztafa, athéni kádi, az agribozi liva pénzügyi felügyelője. Nyerje el a bűnbocsánatot!

PÁL FODOR

FUR OF LYNX AND ARABLE LAND THE WEALTH OF AN OTTOMAN TAX FARMER IN THE EARLY SEVENTEENTH CENTURY

At the turn of 16th and 17th centuries the tax farmer (*mültezim*) was probably a most hated figure in the Ottoman Empire. Tax farmers were used for the collection of the central state revenues as early as in the 15th century, but their role in running the state finances had become essential by the later half of the 16th century. This was due to a variety of factors, first of all to a merging of military-administrative and fiscal positions within the state apparatus. By this time the fiscal inspectors (*nazır*), who originally supervised the operation of the tax farms, had also become contractors and, similarly to the ordinary tax farmers, had been commissioned in return for making higher bids and huge payments in advance. The “hero” of this article, a certain Hasan, was also an inspector. He was a resident of Talanda, a town in East-Central Greece, and died in the nearby Salona in 1602. Immediately after his death his estates were inventoried. On the basis of this list an assessment can be made of the wealth a provincial contractor could accumulate at the time.

His personal belongings (household appliances, furniture, clothing articles, textiles, furs, coverings, harnesses, arms, etc.) were valued at 141 466 *akçes*. In addition, he possessed 4 horses, 6 mules and 13 camels worth 48 000 *akçes* and 32 132 *akçes* in cash. Together with the immovable, farms and live-stock that were enumerated without their monetary equivalent, the total wealth of Hasan *ağa* can be estimated somewhere between 300,000 and 500,000 *akçes*; it cannot be excluded that it even amounted to the latter sum. The most intriguing feature of the inventory is the high number of immovable and farms (*çiftlik*) owned by Hasan *ağa*. He was the possessor of a big and a smaller *çiftlik*-centre, a live-stock farm, flocks of sheep and goat, as well as vast arable lands. The extension of the latter was about 225 ha and he had them cultivated by share-croppers. There were twenty-two tons of wheat and eight tons of barley in his granaries worth more than 45,000 *akçes*. Judging from his inventory of estates, Hasan *ağa* may have been a highly successful businessman who could climb to the upper layer of the Ottoman society where a fortune of 200–300,000 *akçes* was considered indispensable for someone to be regarded as a man of substance. This evaluation is corroborated by the fact that he owned eight slaves which only the most well-to-do Ottomans could afford.

221 Kiletéről semmit sem tudni, de nyilvánvalóan ő intézte az állatok eladását.

MOLNÁR ANTAL

La Schiavona

Egy bosnyák lány viszontagságai a 17. században

A forrás

A kora újkor kutatói körében közhelynek számít, hogy a több száz évvel ezelőtt élt emberek mindennapi életéről, a kisemberek világáról a hazai forrásadottságaink jóval alulmúlják a nyugat-európai kollégák lehetőségeit. Különösen igaz ez a hódoltságra, ahol a hivatalos iratanyag túlsúlya még inkább szembeszökő. Éppen ezért fogadta a történész-szakma lelkesen az elmúlt évtizedekben a római és általában az egyházi forrásokat, hiszen abból az elsüllyedt világból mutattak meg valamit, amit már végképp elveszteknek hittünk.¹ A Propaganda Fide Kongregáció vagy a Római Inkvizíció levéltárából feltárt dokumentumok mellett sokkal kisebb mennyiségű, szórványos leleteket remélhetünk az egyes római könyvtárak kéziratai között, amelyek viszont egyediségükkel kárpótolnak a fáradtságos keresgélésért. Az elmúlt évek terméséből a legismertebb az 1517–1518-ban lezajlott körmendi kolostorper jegyzőkönyve a Barberini-könyvtárból,² de említhetném Ignazio Tudisi 1640-ben írott temesvári úti beszámolóját a Biblioteca Angelica,³ az 1629-ben bekövetkezett pozsegai naptársoda históriáját a Biblioteca Ferrajoli,⁴ vagy éppen Marnavics Tomkó János izgalmas leírásait a Biblioteca Casanatense gyűjteményeiből.⁵

1 Összefoglalóan: *Molnár Antal*: A magyar hódoltság történetének egyházi forrásai. In: A pécsi egyházmegye történetének forrásai. Szerk. Varga Szabolcs. S. a.

2 *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Bp. 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38.); *Uő*: The Register of a Convent Controversy (1517–1518). Pope Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians and the observant Franciscans in contest. Bp.–Rome, 2006. (Collectanea Vaticana Hungariae II/1.)

3 *Molnár Antal*: Rómából Belgrádba. (Három jezsuita útibeszámoló a 17. századból). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanulmányok 2.) 263–277.

4 *Uő*: Ünneprontók Pozsegán 1629-ben. In: Szörényi László emlékkönyv. Szerk. Császtvay Tünde. S. a.

5 *Uő*: A szarajevói kádi ítélete 1613-ban. (A zimma-elv egykorú értelmezéséhez). Egyháztörténeti Szemle 6(2005) 165–167.

Ezúttal az oratoriánus szerzetesek könyvtárában, a Biblioteca Vallicelliana-ban őrzött dokumentumok, illetve azok publikált változata alapján egy 17. századi bosnyák nő életrajzát mutatom be. A Rómában szolgálóként, majd szerzetesnővéreként élő Magdalena Pereš-Vuksanović, későbbi nevén Francesca Schiavona kalandos élete felkeltette gyóntatóinak, az oratoriánus szerzeteseknek az érdeklődését, sőt a fantáziáját is. Egyikük, Giovanni Severano 1639-ben papírra vetette a rövid, latin nyelvű életrajzát, majd minden valószínűség szerint ugyanő egy hosszabb, olasz nyelvű biográfia összeállításába fogott. Az írások célja Magdalena tiszteletének terjesztése, hosszabb távon pedig ennek egyházi elismertetése lehetett.⁶ A barokk irodalomban nem ismeretlen Severano személye, többek között műtörténeti leírásaival írta be a nevét az itáliai kultúra történetébe.⁷ Magdalénáról tervezett, hosszúra nyúló írását azonban már nem tudta befejezni, 1640. február 26-án bekövetkezett halálával a kézirat is torzóban maradt. A 105 folio oldal tartalmazó írás címe: *Vita di Maddalena detta La Schiavona distinta in IIII libri*, vagyis Magdalena, közönségesen a Schiavona élete négy könyvre osztva. Művéből csak három könyv készült el, de ezekben az életrajznak csupán az első, boszniai részéig jutott, illetve abban sem végig, a negyedik könyvet pedig éppen csak elkezdte.⁸

A szerző tollát láthatóan megihlették Magdalena viszontagságai, ezért is duzzadt a mű a tervezettnél jóval hosszabbra, és vált egyre dagályosabbá, moralizálóbbá és filozofikusabbá. Az életrajz alapjául szolgáló történések – mint azt a személyek és a színhelyek egyértelműen igazolják – Magdalena elmondásán alapultak, a történet narratív megformálása, a párbeszéd, a szereplők motivációinak és gondolatainak bemutatása azonban kétségtelenül a szerző írói vénáját és fantáziáját dicsérik. A „hozzáadott értékek” ellenére a bosnyák lány élettörténete talán az egyetlen fennmaradt női életrajz a korabeli Boszniából, tágabban az oszmán Délkelet-Európából, ami már önmagában véve is egyedülálló forrássá avatja. Magdalena segítségével, egy atipikus életút mentén a balkáni és hódolt-sági nők megélt mindennapjaihoz, lehetőségeihez és korlátaihoz kerülünk közelebb. A következő fejezetben a két életrajz, illetve a Jelić által publikált kiegészítő dokumentumok⁹ alapján mutatom be Magdalena Pereš-Vuksanović viszontagságos életét. A leírás során Severano regényszerű elbeszélésének nyo-

6 Severano csupán a rövidebb írás elején adta meg a nevét, de a tartalmi jegyek és a jellemző fordulatok alapján szinte minden kétséget kizáróan ő a hosszabb, olasz nyelvű változat szerzője is.

7 Legismertebb munkája: *Memorie sacre delle sette chiese di Roma e di altri luoghi, che si trovano per le strade di esse*. I–II. Roma, 1630.

8 A kézirat lelőhelye: Biblioteca Vallicelliana (Roma) Msc. I. 12. Kiadása: *L. Jelić: Gragja za životopis Magdalene Pereš-Vuksanović, poznate pod imenom Franice Slavonke*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 16(1904) 161–193. (az életrajz szövege: 166–189). A rövidebb életrajz több egykorú másolatban is fennmaradt, kiadásai: *L. Jelić: i. m.* 189–190.; *Eusebius Fernendžin: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 23.) 399–400.

9 Az örökségével kapcsolatos per dokumentumai: *L. Jelić: i. m.* 190–193.

mába szegődöm, sajátos fordulatait és narratív struktúráit követve, de – értelem-szerűen – a terjengős írást erősen rövidítve, a bölcselkedő kitérőket elhagyva ismertetem Magdalena életének valóban nem mindennapi eseményeit.¹⁰

Magdalena Pereš-Vuksanović története

Magdalena Vuksanović 1606 júliusában született a közép-boszniai Jelaškén. A falu a híres boszniai Mária-kegyhely, Olovo plébániája volt, és közvetlenül a kolostor köré szerveződő szakrális tájhoz tartozott. Magdalena apját Miho Vuksanovićnak, anyját Angela Bogdanovićnak hívták, a szülők a plébánián és a kolostorban működő ferences barátok segítségével mély vallásosságban és Mária-tiszteletben nevelték lányukat. A Szűzanya iránti buzgalmának tudta be az életrajz szerzője, hogy a fiatal Magdalenában nagyon erősen élt a vágy szüzességének megőrzésére. Ebben – mint azt a későbbiek igazolják – egyáltalán nem volt könnyű dolga, hiszen az évek múltával gyönyörű nővé cseperedett, és a kísértéseket csak bölcsességével és vallásosságával tudta legyőzni. A 18 éves Magdalena szépsége teljesen elbűvölt egy katolikus ifjút, Franjo Božićot, aki örülten szerelmes lett a lányba. A házasságnak vallási és társadalmi akadályai nem is lett volna: mindketten egyaránt katolikus és hasonló vagyoni helyzetű családból származtak, Franjo joggal számított a szülők beleegyezésére is.

Szép reményeit azonban igencsak lelohasztotta, hogy Magdalena részéről a legkisebb biztató jelet sem tapasztalta. A lánynak egyáltalán nem állt szándékában megházasodni, a szívét Isten és Szűz Mária iránti szeretet töltötte el, és legfőbb vágya a kolostori élet volt. Boszniában és a közeli vidékeken azonban nem léteztek apáca kolostorok, ezért Magdalena szent irigységet érzett magában a férfiak (az életrajz szavaival: a kiválóbbik nem) iránt, akik számára az ő hazájában is számos kolostor nyújtott lehetőséget az Istennek szentelt életre. A városban járva gyakran találkozott a ferences barátokkal, olyankor így szólt magában: „Isten boldog szolgálói, akik a világ veszélyes viharai közt a hajótörést elkerülve a szerzetesség boldog kikötőjébe érkeztek [...] Minő boldognak tartanám magam, ha érdes zsákokra cserélhetném női ruháimat. Ha törekeny testemet a durva kordával övezhetném, ezzel együtt szabad akaratomból kötném meg minden erőmet, hogy Isten tetszésére bízam, aki kedve szerint rendelkezne velem. Ó minő boldog állapot! Ó minő paradicsomi élet!” Efféle gondolatok kötötték le Magdalena lelkét, és a házasság említésétől is visszaborzadt, így a szerelmes ifjú minden közeledési kísérlete teljesen eredménytelen maradt.

A fiú teljesen tanácstalanul kínlódott napokig, hiszen a lánynak nem az ő személye, hanem általában a házasság ellen volt kifogása. Erőszakkal, vagyis nőrablással nem akarta megszerezni, részint a vállalkozás nehézségei miatt, részint viszont a szerelemhez való méltatlansága okán. Eddig a lány, ha nem is szerette,

¹⁰ Az olasz nyelvű életrajzban a még élő férj és testvére álnéven, Claudióként és Mustaccióként szerepelnek.

de legalább nem utálkozott tőle, egy ilyesféle elhamarkodott lépéssel könnyen meggyűlöltethette volna magát, és minden reményt örökre elveszíthetett volna. A szerencsétlen szerelmes napokig őrlődött étlen-szomjan és álmatlanul. Franjo édestestvére, a muszlim vallású Musztafa, akivel nagyon meghitt kapcsolatban állt, segíteni akart a szenvedő fivérén. Eddig is irányította testvére lépéseit: az ő javaslatára vallotta meg szerelmét és kérte feleségül. A sikertelenséget látva a lány elrablását javasolta neki, és felajánlotta a segítségét az akcióban; a testvére azonban nem akart ráállni az erőszakra. Musztafa látta Franjo gyötrődését, éppen ezért úgy határozott, hogy minden eszközzel megszerzi számára a lányt.

Franjo ellenkezése ellenére a következő tervet eszelte ki: néhány muszlimot maga mellé véve meglepik Magdalénát a földeken, ahová gyakran járt az anyjával; a megfelelő pillanatban elrabolják és egy közös barátjuk házába viszik, ahová papot hívatnak és megkötik a házasságot. Franjo végül belecgyezett, abban bízva, hogy könyörgéssel és sírással meg tudja lágyítani Magdalena szívét, és ha szerelmet nem is, de legalább az irgalom szikráját felkelti benne. Maga Musztafa is felajánlotta kerítői szolgálatait: ügyesen előkészített és mesterkéltséggel beszédrel ráveszi, hogy egyezzen bele a házasságba egy olyan keresztény férfival, aki ennyire vágyakozik utána.

Közben Magdalena Szűz Mária oltalma alatt intenzív lelki életet élt, munka után általában rögtön imádkozni kezdett. Mellette titokban böjtölt, aminek hatására egyre inkább elvesztette arcának pirosposzsgás báját. Az anyja, akinek legfőbb vágya volt a lánya kiházásítása, a változást észelve arra gondolt: talán a vidéki levegő és napfény jót tenne neki, ezért elküldte egy közeli tanyára az egyik nagynénjével. Magdalena a szíve mélyén rosszat sejtett, de nem akart ellentmondani az anyjának, ezért a nagynénivel nekivágott az útnak. Amikor Franjo és Musztafa értesültek Magdalena indulásáról, titokban utánaküldték a hét felbérelt muszlim legényt. A férfiak alapos helyismerettel rendelkeztek, és a tanya mellett egy bokros helyen rejtőztek el, ahonnan nyomon tudták követni az eseményeket. Az öregasszony és a lány végig egymás mellett maradtak, de végül a nagynéni kiment a kertbe, míg Magdalena a ház melletti szénapajta előtt álldogált. A kedvező alkalmat látva a csapat vezetője jelt adott, mire a férfiak egy pillanat alatt nagy sebbel-lobbal előrohantak és körülvették a lányt. Egyikük hátról befogta a száját, hogy ne tudjon kiabálni, a többiek a kezénél fogva elvonszolták a kiválasztott ház felé, anélkül, hogy bárki észrevette volna a történeteket; közben hízalgéssel és szerelmes szavakkal próbálták megnyugtatni. A ház alig egy mérföldre volt a tanyától, így gyorsan odaértek, az akció kimenetele felett aggódó Musztafa már messziről felismerte a csapatot; a lányt szó nélkül elzárta az egyik szobába, a nőrablás végrehajtóit pedig elküldte. Azonnal értesítette testvérét a sikerről, aki erre a házhoz sietett. Meghányták-vetették a házasság nyélbeütését, majd hívták a papot, hogy adja össze őket. Amikor a barát megérkezett, mindhárman bevonultak a szobába. Magdalena meglátva a kérőjét és a ferencest, rögtön tudta, mire megy ki a játék, és mint egy második Sienai Szent Katalin, imádkozni kezdett a Szűzanyához, hogy őrizze meg szüzességének virágát.

Franjo mozdulatlaná meredve állt Magdalena előtt. Musztafa a lány elé lépett és hosszasan igyekezett rábeszélni a házasságra. Ecsetelte testvére őszinte szerelmét, amely nemcsak a testi szépség, hanem a lelki erényesség iránt is vágyat érez. Ennek igazsága mellett éppen az a legsúlyosabb érv, hogy bár a lány a hatalmában van, ő mégsem közeledik hozzá mindaddig, míg a keresztény házasság köteléke össze nem kapcsolja őket. Musztafa kitért a vőlegény előkelő származására, gazdagságára és vallásosságára, amelyek mind a házasság mellett szóltak; a ferences barát pedig azért van jelen, hogy egyetértésüket a katolikus egyház rítusa szerint érvényesítse. Ha viszont megátalkodott makacsságból visszautasítja ezt a házasságot, akkor innen nem mennek el addig, amíg nem lesz Musztafa felesége, hiszen a valláskülönbőség ellenére sokra becsülné, ha a házába vihetné; a választás tehát rajta áll – közölte vele a muszlim fiú. Magdalénát Musztafa szavai nagyon felkavarták, és a zsarolás hatására végül kénytelen volt a kisebbik rossz érdekében engedni, hiszen ellenkező esetben a keresztény házasság elől menekülve végül egy muszlim rabszolgája lett volna. Ha elfogadja Franjo kezét, gondolta, legalább a töröktől megmenekül. Mindazonáltal sok ideje nem maradt a töprengésre: a türelmetlen férfiak sürgetésére, lélekben Szűz Máriához imádkozva és megújítva szüzességi fogadalmát, végül igent mondott Franjo ajánlatára, mire a plébános előtt gyorsan megkötötték a házasságot.

Amikor azonban a szerelmes ifjú mohón a lány nyakába borult, Magdalena hatalmas erővel ellökve magától a földre taszította, majd őrzöngeni kezdett és mindent, ami a keze ügyébe akadt, a földhöz vágott. Életrajzírója szerint, ha egy számárállkapocshoz jutott volna, Sámsonhoz hasonló csodára lett volna képes. A három férfi a tombolást látva döbbsenten hátrált ki a szobából, rázárták a dühöngő lányra az ajtót, és a szomszédos helyiségben hosszasan tárgyalták a további teendőket. Franjo szerint Magdalena dührohama a fiatalság miatti természetes zavarodottság következménye. Musztafa már közelebb járt az igazsághoz, amikor az egésztest színjátéknak tartotta, amelynek háttérében a férjhezmenetel elutasítása állt. A plébános szerint viszont az a hatalmas erő, amellyel Magdalena tört-zúzott, kizárta a betegséget vagy a leleményes színlelést, ennek a véleménynek a két fiatal is helyt adott. Akkor viszont nem lehet másról szó, mint ördögi megszállottságról – hangzott a következtetés. Úgy döntöttek: nem engedik ki a szobából, és kivárják, vajon alábbhagy-e az őrülete; csak a mindennapi ételmet adták be neki.

Magdalena szüleit a fájdalomtól megzavarodott nagynéni értesítette a lány eltűnéséről, amelynek sem okát, sem módját nem ismerték. Hiába kerestették a környező településeken, nem sikerült a nyomára akadni. Némi vigaszt nyújtott nekik Magdalena apai nagybátyja, a ferences Martin Brguljanin, akivel a lány korábban sokat beszélgetett lelki dolgokról, ismerte lángoló istenszeretetét és vágyát a világtól elvonult, tökéletesebb keresztényi életre. Így méltán gondolhattott arra, hogy remeteségbe húzódott valamely eldugott helyre, miként arról többször ábrándozott előtte. Erről meggyőzte a szülőket is, akik egy embert küldtek a lány felkutatására, abban reménykedve, hogy néhány nap alatt nem juthatott messzire.

Közben Franjo és Musztafa rendszeresen látogatták Magdalenát, aki nem csillapodott, ráadásul a bezártság és a koplalás miatt egyre rosszabbul nézett ki. Ezért úgy döntöttek, hogy kiengedik a szobából nyíló zárt kertbe, hogy levegőzőn. Magdalena kiszaladt az udvarra, majd rövid őrzöngés után visszament a szobájába, amiből a két fiú arra következtetett, hogy biztosan nem fog megszökni. Lassanként ellankadt a figyelmük, és már az őrzésére sem figyeltek oda. Fogságának tizenkettedik éjszakáján nagy mennyiségű hó esett és dermedtő hideg volt, mindenki örült, hogy a meleg ágyban feküdhettek – kivéve Magdalenát, aki a folyamatos sírástól nem tudott aludni. Hajnalhasadás előtt, amikor a háziak még édesen aludtak, kinézett az ablakon, látta a behavazott tájat, és felébredt benne a remény a szökésre. Rögtön a Szent Szűzhöz fohászkozott, majd csendben kiment a szobából. Egy nagyobb helyiségbe ért, ahonnan ki lehetett jutni a házból, sőt az ajtót sem őrizték, mert nem ez volt a főbejárat. Magdalena különösebb nehézség nélkül kinyitotta az ajtót, és egy folyosóra lépett ki, ennek végén egy kétszárnyas kapu zárta el a kijáratot. Akárhogy is próbálta fessegetni, a zár nem nyílt ki. Zokogva indult vissza a szobájába, amikor a lába alatt megcsörrent valami: a kapu kulcsa volt. Hálát adott a Szűzanyának a segítségért, majd óvatosan kinyitotta a kaput, és meztelen lábbal, cipőjét és zokniját a kezében fogva lépett ki a háza. Tanácstalanul kóborolt az ismeretlen úton. Egy mérföldnyi gyaloglás után, pirkadatkor egy kis épületet pillantott meg, közelebb érve látta csak, hogy egy templom. A kapuja felett a freskó Szent Mihály arkangyalt ábrázolta, miközben a fel-lázadt angyalokat letaszítja az égből. Magdalena először hiába próbált betérni a templomba, az ajtaja zárva volt. Egyszerre csak a szeme láttára nyílt ki a kapu – mivel senki sem volt a közelben, ez csakis az angyalok műve lehetett. Belépett a templomba, földre borult és hálát adott a csodáért, majd bezárta belülről a templomajtót, Szűz Mária oltára elé térdelt és imádkozott. Fohásza annyira hálás és szeretetteljes volt, hogy az életrajz szerzője a bűnös Mária Magdolna balsamához fogható, a mennyet betöltő lelki illatszerhez hasonlította.

A két fiú az elmúlt majd két hét alatt minden nap megnézte Magdalenát, vajon megszabadult-e a démonoktól. Aznap reggel Franjo korábban ért a háza. Az utcai kaput nyitva találta, berohant a szobába, de nem találta ott a lányt. Körbeszaladt az épületben, kiment a kertbe, de nyoma sem volt. A kétségbe-eséstől szinte összerogyott, mire Musztafa is megérkezett. A háziak, akiknek a hanyagságából megszökött, semmit sem tudtak róla. A tanya másfél mérföldre feküdt Jelaškétól, a tulajdonos csak néha látogatott ki, hogy az épület melletti kertben pihenjen. Az ingatlant egy kertész gondozta, aki feleségével és apró gyerekeivel élt a házban. A gazda Musztafa kérésére bocsátotta rendelkezésükre a szobát, mint mondták, ifjú szórakozásukra. A kertész mindezzel nem törődött, ő csak azt az utasítást kapta, hogy a bejárat kapura vigyázzon, főleg éjszaka. A jóember az előző este is rendre bezárta a kaput, de visszafordulva véletlen fel-lökte a kisebbik fiát, aki észrevétlen követte őt. Amikor lehajolt a gyerekért, óvatlanul a lába mellé, a földre tette a kulcsot, és utána ott is felejtette.

A történetet hallva az ifjak rettenetesen leszidták a kertészt, majd sarkon fordultak és elkezdték követni a kaputól induló lábnyomokat a hóban. Két kísé-

rőjükkel együtt jókora séta után értek a templom elé, ahol a lábnyomok is elfogytak. A kaput zárva találták, erre elkezdtek dörömbölni, de senki sem válaszolt. Közben Magdalena mozdulatlanul térdelt az oltár előtt és rettegve várta üldözőit. Éppen arra jött néhány munkás, akik Jelaškera tartottak. Musztafa a segítségüket kérte az ajtó feltöréséhez, mondván: egyikük felesége megháborodott és ide bújt el, szeretnék hazavinni a szerencsétlent. A férfiak erre azonnal hozzáálltak a kapu lebontásához, és sikerült is kifeszíteniük az egyik szárnyát, hogy éppen egy személy beférjen rajta. Erre berohantak a templomba, és az oltár előtt találták a lányt. Elsőként Franjo állt eléje és felkiáltott: „Mikor hagyod már abba a kínzásomat, édesem?!” Még hozzá akarta tenni: feleségem, de ez a szó már elhalt az ajkán, mert amikor keblére akarta ölelni, a lány hatalmas erővel ismét a földre lökte. A szerencsétlen nagy nehezen feltápászkodott, egész testében remegett, és nem mert többé megszólalni. Musztafa viszont haragra gerjedt Magdalena viselkedése miatt, és dühösen fakadt ki: hogyan képzei ezt a gőgös és erőszakos viselkedést a hites urával szemben, aki botlásait megbocsátva szeretettel közeledett feléje? Ha nem szedi össze magát, hangzott a fenyegetés, és nem tér haza a férjével, a jelen levő férfiak erővel fogják elcipelni a templomból.

Magdalena szóra sem méltatta, csak egy gúnyos mosollyal adta tudtára megvetését, Musztafa pedig dühösen utasította a körülötte állókat, hogy vigyék ki a templomból. Azok azonban hiába rángatták, a lány sziklaszilárdan állt a helyén, mintha földbe gyökerezett volna a lába. Franjo ostobán és tanácstalanul bámulta a civakodást, Musztafa pedig teljesen vegyes érzelmekkel, hol a tehetetlen dühvel, hol pedig a Magdalena iránt érzett, titkolt szerelemmel küszködött magában. Végül ez utóbbi kerítette hatalmába, és teljesen összeomolva könyörögni kezdett a lánynak, hogy legyen irgalmas Franjo és saját családja iránt, ezért menjen szépen haza a férjével. A végén már Szűz Máriára kérlette, akit ő maga muszlim létére is nagyon tisztelt, hogy térjen észhez. Magdalena végül engedett az unszolásnak, és a hazatérés reményében fogta magát, és lesütött szemmel kísértelt a templomból, majd elindult Jelaške felé. Hiába próbálták eltéríteni szándékától, nem jártak sikerrel. A két fiú elkeseredve nézett a lány egyre távolodó alakja után. Magdalena alig egy óra alatt hazaért a falujába, ahol a szülei kimondhatatlan örömmel fogadták. A lány is nagyon boldog volt; nemcsak azért, mert újra családja körében lehetett, hanem visszanyert szabadsága miatt is. Leültek a szobában, és Magdalena részletesen elmesélte fogsága tizenhárom napos történetét.

A szülők, különösen az apa nagyon feldühödött a fiatalok vakmerőségén, és rögtön a bosszún kezdte törni a fejét. Később azonban lenyugodva elgondolkodott saját maga és családja helyzetén, és rájött, hogy igazából nincs lehetősége elégtételt venni a sérelemért. Musztafa ugyanis közeli rokonságban állt a falu török előkelőivel és parancsnokával, az agával. Ha náluk tenne panaszt, csak bajt hozna a fejére, ráadásul az ügy nagy nyilvánosságot kapna és bemocskolná lánya jó hírét. Ha pedig saját kezével venne elégtételt, azzal családja pusztulását okozná. Ezért elvetette a bosszú gondolatát, és továbbra is a Szent Szűz védelmébe ajánlották magukat.

Magdalena az ezt követő napokban teljesen visszavonultan élt, egyáltalán nem mutatkozott, idejét imával töltötte. Az elviselt izgalmak és az állandó rette-gés hatására súlyos betegségbe esett, még az élete is veszélyben volt. Meghallotta ezt Franjo, és anélkül, hogy Musztafával egyeztetett volna, úgy döntött, felveszi a kapcsolatot a lány apjával. Elküldött tehát egy ferencest Miho Vuksanovičhoz, hogy békítse meg az öreget. A barát előadta a tényállást: Magdalena Franjo törvényes felesége, és bár a túlzott szerelem miatt a házasság körülményei valóban kínosak voltak, de ettől az még érvényes, hiszen a plébános előtt mondták ki az igent. Franjo a fogság idején is nagy tisztelettel bánt a lánnyal, egy ujjal sem nyúlt hozzá. A szerzetes dicsérte Franjo családjának gazdagságát, a fiú őszinte szerelmét, hiszen ennek hatására követte el a rablást, persze inkább a rossz tanácsadókra, mint saját szívének hangjára hagyatkozva. Abban bíztak, hogy Miho megnyerése után az apa rá tudja venni a lányát a házasságra. Nem is teljesen alap nélkül, mert az öreg, bár az eljárás miatt sértve érezte magát, a helyi török hatóságoktól való félelmében mégiscsak hajlott a megegyezésre. A barát által tolmácsolt bocsánatkérést elfogadta, de a lány betegsége miatt arra kérte Franjót, hogy egyelőre kerülje el a házukat.

A szerelmes ifjú reszketve várta a ferences érkezését, hiszen joggal tartott az apa haragjától. Amikor viszont a barát elmesélte küldetése történetét, megnyugodott, misét mondatott és sok szerzetest kért meg, imádkozzanak Magdalena felgyógyulásáért. Közben Magdalena is szüntelenül fohászkodott, de egészen más céllal: kérte Istent és Szűz Máriát, hogy szabadítsa meg lelkét a test börtönéből és fogadja be az örök boldogságba. A súlyos rohamok és a teljes elgyengülés ellenére – Isten újabb csodajeleként – lassan kezdett felgyógyulni és megerősödni. Három hónapig betegeskedett, lábadozásának a hírére Franjo is egyre türelmetlenebbül várta a pillanatot, amikor ismét megláthatja szerelmét. Újra a ferences barátot kérte fel a közvetítésre, akinek érkezésére az öreg ezúttal már jobban fel volt készülve: megköszönte Franjo bölcs önmérsékletét, és maga ajánlkozott fel, hogy kipuhatolja lánya szándékait a házasságot illetően; addig azonban további türelemre kérte a fiút.

Miho helyzete korántsem volt irigylésre méltó: az egyre izgatottabb férj és a házasság gondolatától is irtózó lánya között őrlődött. A Franjóval kötött házasságot nem tagadhatta meg következmények nélkül, hiszen apaként hatalma volt a leánya felett, és a nemleges válasz mögött az ő akaratát látták volna. Ráadásul a Franjóval való rokonság nem is lett volna ellenére, hiszen a vőlegény Jelaške elitjével állt rokonságban, így saját családjának is komoly haszna lett volna ebből a kapcsolatból. Ellenkező esetben viszont a helyi muszlimokkal is meggyűlt volna a baja, és súlyos veszedelembé sodorhatta volna egész családját. Szegény öregnek ráadásul felesége állandó lamentálását is hallgatnia kellett, aki nagyon szerette volna férjhez adni a lányát, és Miho tehetetlenségének tulajdonította az egész históriát. Végül összeszedte magát és feltárta a lánya előtt a szorongató helyzetét: beszélt féleleimekről és örömeikről az elmúlt hónapokban, Franjo bosszúért kiáltó vakmerőségéről, ugyanakkor alázatos és szeretetteljes viselkedéséről betegség idején, és főleg önmegtartóztatásáról, amellyel mindaddig tá-

vol tartotta magát Magdalénától. Hosszan ecsetelte a veszélyeket, amelyek a helyi török hatóságok részéről fenyegetik a családjukat, ha tovább is vonakodik férjhez menni. Az egyház tanításával is igyekezett meggyőzni a házasság érdemszerző voltáról és a szülők iránti engedelmesség vallásos kötelezettségéről. Miho egyébként Magdalena elképzeléseinek megvalósítására semmilyen gyakorlati lehetőséget nem látott az oszmán Boszniában: apácakolostorok hiányában apja halála után senki sem védelmezte volna az egyedülálló lányt.

Magdalena felindulva hallgatta az apját, majd nyugalmat színlelve megköszönte őszinteségét, és mindössze néhány napot kért, amíg összeszedi erejét a végső döntéshez. Miho két napot adott a lányának, majd beszámolt feleségének a jó hírekről, és értesítette Franjót, hogy legyen ideje az esküvő előkészítésére. Magdalena apja távozása után keserves sírásra fakadt, majd szüntelenül imádkozott, hogy a Szent Szűz mutasson számára kiutat a reménytelen helyzetből. Éjszaka aztán, amikor a Szűzanya képe előtt térdelt, egyszer csak belső hangot hallott: fuss, Magdalena, és ne félj, én veled leszek. Azonnal felpattant, felhúzta apja egyik ruháját, elvette a kardját és csendben kiosont a házból. Elhagyva a falut egy sűrű erdőbe ért, ahol földre borult és hálás szívvel fordult Istenhez megmeneküléséért. Nyolc napot töltött böjttel és imádsággal, és – újabb csoda! – az egyhetes koplalás után egészségesebben és erősebben hagyta el búvóhelyét, mint ahogyan odaérkezett. Nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is megerősödött: női féltékenységétől végképp megszabadult, levágta a haját, apja ruháit saját méreteihez igazította, és lélekben is férfivá válva hagyta el az erdőt. Saját neve helyett ezentúl az Ivan nevet használta. Másnap apja a szobáját üresen találta, hiába tette tívé érte a házat és környékét. A fájdalomtól teljesen összeomolva értesítette Franjót a történekről, akivel közösen próbálták meg felkutatni a lányt a környéken, minden eredmény nélkül. Csak sokkal később, hosszú évek múlva hallottak felőle, amikor már Rómában telepedett le.

Bolyongásainak kezdetén Magdalénának meg kellett küzdenie az ördög által támasztott súlyos kísértésekkel. A gonosz lélek folyamatosan azt sugallta neki, hogy a szüzesség megőrzésének és az üdvösség megszerzésének a legbiztosabb útja az önkéntes mártíromság, vagyis az öngyilkosság lenne. A szörnyen hangzó lehetőség végül a gyakorlati megvalósításon bukott el. Az éhhalál valószínűtlenül lassúnak és tulajdonképpen veszélyesnek tűnt, a kés gondolatától is visszaborzadt, még a méreg tűnt a legkedvezőbb megoldásnak. Ezek a szörnyű gondolatok a pogányok között felnövekedett keresztény leány tudatlanságának következményei voltak, aki az Istennek tetsző elhatározását ilyen bűnnel valóította volna meg.

Hatnapnyi gyaloglás után ért a szerémségi Mitrovicára. A messziről jött, vidéki emberek szokása szerint kíváncsian nézelődött a városka utcáin, amikor összetalálkozott egy Lovre nevű idősebb férfival. Tisztelettel érdeklődött tőle szállás után. Az öregnek megtetszett a megnyerő modorú fiú és felajánlotta neki, hogy szolgálat fejében ellakhat nála. Lovre kérdéseire Ivan-Magdalena a hazugságot lehetőleg kerülve válaszolt: boszniai származású, a szülei házasságra akarták kényszeríteni, mire ő eljött hazulról és évekig idegenben akar szerencsét

próbálni. Lovrét teljesen meggyőzte a válasz, és befogadta a fiút a házába. Az öreg kettesben élt a feleségével, gyermekük nem született, ezért mindketten nagy szeretettel bántak az ifjúval, és türelemmel segítették a számára eddig még ismeretlen munkák elvégzésében. Ivan-Magdalena számára óriási szerencse, vagy inkább a Szűzanya kegyelme volt ez a találkozás, hiszen így megoldódott a lakásának és eltartásának gondja. Az öregek szeretetét tanulékonyágával és készséges szolgálatával hálálta meg, egy idő után már előre kitalálta és teljesítette kívánságukat.

Négy hónapot töltött náluk, amikor Lovre komolyan elgondolkodott kapcsolatuk jövőjén. Arra jutott, hogy fiúkká fogadják és örökösökké teszik meg Ivant, aki megnősülve utódokkal, unokákkal ajándékozhatná meg őket. Megbeszélte tervét feleségével, aki nagyon örült az ötletnek, sőt maga is hasonlóra gondolt, de ki sem merte mondani. Erre az asszony kiment a szobából, beküldte Ivant, és Lovre előadta neki szándékukat. Amikor az eddig elmaradt béréről kezdett neki beszélni, a fiú rögtön félbeszakította, mondván: gyakorlatlansága miatt nem is számít fizetésre, hiszen a szállás és az ellátás bőven fedezi szolgálatának értékét. Lovre ettől a szerénységtől még inkább felajzva közölte a szándékát az ifjúval: iránta érzett szeretetéhez nem méltó az úr-szolga viszony, sokkal inkább az apa-fiú kapcsolat. Ezért gyermekükké és vagyonuk örökösévé fogadják, sőt egy nagyon szeretetre méltó lányt is kiszemeltek a számára, akivel családot alapíthat, hogy unokákkal népesítse be a házat. Beszédének végére érve elérzékenyülve ölelte át Ivant és homlokon csókolta. Annál nagyobb volt az ifjú döbbenete, aki hirtelenjében szóhoz sem jutott, csak elvörösödve bámulta a földet. Majd köszönetet rebegett Lovrénak, mire az öreg örömtől repesve távozott, hogy elmondja a feleségének a történeteket.

Ivan-Magdalena teljesen összeomolva maradt a szobában, majd a szokásos megoldáshoz folyamodott: elsietett a templomba imádkozni és tanácsot kérni a Szűzanyától, mitévő legyen. Egy órát töltött az imával, majd felállt és elindult kifelé a városból. Lovre házába már nem tért vissza, még a ruháit is otthagya. Közben Lovre és a felesége elégedetten nyugtázták tervük sikerét, és különösen csodálták Ivant, hogy ilyen önfegyelemmel fogadta a hírt, pedig szerintük bizonyosan óriási öröm érte. Amikor viszont már sokallták a távollétét, elkezdték keresni a házban, de sehol sem találták. A várost is tűvé tették utána, de hiába, ekkor már messze járt. Eltűnése nagy fájdalmat okozott az öreg házaspárnak, akik nem tudták mire vélni az esetet. Másra nem tudtak gondolni, mint hogy valójában sokkal előkelőbb származású lehetett náluk, és emiatt nem fogadta el az ajánlatukat.

Ivan-Magdalena nemsokára az észak-boszniai Modričára érkezett, ahol a fogadóban próbált munkát szerezni, hiszen a Lovrétől kapott kevéske pénze fogytán volt. Azonnal sikerrel járt, mert éppen ott tartózkodott egy Stjepan nevű férfi, akinek lovászfíura volt szüksége. Az illető lovak bérbeadásával foglalkozott, és egy nagy ménese volt. Kezdetben maga is az állatok mellett dolgozott, de meggazdagodva lovászokkal végeztette a munkát. Az egyik legénye viszont éppen a napokban halt meg, helyette keresett új munkaerőt. Megtetszett neki a fiatal fiú, és azonnal felvette. Hazafelé menet beszélgetett vele, és annyira meg-

nyerte a rokonszenvét, hogy a legszebb lovait bízta rá, és saját személyes szolgálata lett a feladata. Ivan új munkáját is tökéletesen látta el, szabadidejét pedig imával töltötte, szép példáját nyújtva a „mindent Isten nagyobb dicsőségére” Szent Ignác-i jelszavának.

A baj azonban itt sem váratott sokáig magára. Talán éppen Stjepan gazda nagyrabecsülése volt az oka, hogy serdülő hajadon lánya is felfigyelt a csinos ifjúra, és lassanként teljesen beleszeretett. Egy idő után egyre szenvedélyesebb érzéseit apja előtt sem tudta titkolni, aki nem kis aggodalommal figyelte lánya vágyakozását a rangon aluli fiatalember iránt. Csak éppen a leginkább érintett, Ivan nem vett észre semmit a lány érzelmeiből, hiszen ő munkájával és az Istennel volt elfoglalva. Stjepan alaposan átgondolta, mit is kell tennie ebben a kényes helyzetben. Ha elküldi Ivant a háztól, megszűnik a lánya számára a csábítás, viszont ennél mindkettőjüket sokkal jobban szerette. A házasság megvigasztalta volna mindhármut, gondolta: a lány vágya teljesül, a fiú felemelkedik a családjába, ő pedig nyer egy kiváló vőt. Féléves szolgálat után, amikor már nem tudta tovább nézni lánya vergődését, egy alkalommal leült vele beszélgetni, s amikor az nagy nehezen megvallotta érzelmeit, beleegyezését adta, hogy összeházasodjanak. A lány a boldogságtól repesve odarohant az éppen munkáját végző Ivanhoz, és megvallotta neki szerelmét és házassági terveit. Ivan először csak keserűséggel, majd kifejezett dühvel hallgatta a lányt, és minden erejével igyekezett lebeszélni szerelméről és szándékairól, közölve: köztük nem történhet semmi. Meg sem várva a lány választát, kirohant a szobából. A közeli ferences templomba ment, leborult az Oltáriszentség előtt és imádkozott.

Hosszú időt töltött imával, és nem vette észre, hogy egy ferences barát figyel. Amikor befejezte, a pap odament hozzá és kikérdezte: kicsoda ő és honnan érkezett. A barát megvallotta neki, hogy már többször látta Istennel beszélgetni a templomukban, ami ebben a bűnös világban nagy örömmel töltötte el. Ivan-Magdalena a ferences segítségét kérte, hogy gyámolítsa őt a tökéletesebb keresztény élet feltalálásában. Leghőbb vágya az volt, hogy a kolostorban szolgálhassa a barátokat. A szerzetesnek annyira rokonszenves volt az ifjú, hogy beszélt érdekében a gvardiánnal, a gradovári Miklós testvérrel. Felvették tehát Ivan-Magdalénát a kolostorba szolgálónak. Ekkortájt a boszniai ferenceseknél sok világi ifjú dolgozott, így ebben semmi rendkívüli nem volt. Persze Modriča kis város, így hamar Stjepan fülébe jutott, hogy szolgálja a ferencesekhez szegődött. Nagyon furdalta oldalát a kíváncsiság döntésének okáról, ezért elment a barátokhoz, hogy beszéljen vele. Nem is kellett keresgélnie, hiszen mihelyt belépett, ott találta a fiút munka közben. Ivan-Magdalena nem jött zavarba Stjepan láttán, hiszen semmiféle lelkiismeret-furdalást nem érzett a szökése miatt, hanem vidáman üdvözölte volt gazdáját.

*

Azt pedig, hogy mit mondtak egymásnak, valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. Az elbeszélés itt megszakad, Magdalena későbbi sorsáról csak a Giovanni Severano által írott, rövid latin nyelvű életrajz tájékoztat. A modričai kolostorban

másfél évet töltött a barátok szolgálatával, és példás élete miatt fel akarták venni a rendbe. Ivan-Magdalena attól félve, hogy ferencessé válva életében vagy halála után kiderül női mivolta, ismét a szökést választotta. Ezt követően öt hónapig a budai török táborban szolgált kocsisként, de betegsége miatt innen is kénytelen volt továbbállni. Egy püspök tanácsára és segítségével Dalmáciába ment, és egy éven át egy nemesasszony mellett élt, immár női ruhában. Itt sem érezte jól magát, életrajzírója szerint azért, mert a kolostorban az angyalok közelségét megszokva az evilági nők társaságát már nem tudta elviselni. Visszament Boszniába, és Olovóba, a híres Mária-kegyhelyre zarándokolt, ahol három napon át imádkozott egymagában, mert a pestis miatt mindenki elmenekült a városkából. Mivel azonban nem bírta sokáig a szentségek vétele nélkül, visszament Dalmáciába. Egy szerzetes az unokatestvérének gondjaira bízta, aki azonban titkon eladta egy velencei kereskedő számára katonának. Velencébe, majd Bresciába hurcolták, ahol fél esztendőn át a Castello dell'Orzo erődben, a várórségben teljesített szolgálatot, ezalatt a női szemérmessége sokat szenvedett a katonák szabadosságától. Egy francia katonával megszökött a várból, Milánóba, majd számos kaland után Latiumba mentek. Útjuk során mindig a szabad ég alatt háltak és füveken éltek. Rómába érve ismét női ruhába öltözött, felkereste a Szent Péter-bazilika horvát gyóntatóját és egy oratoriánus atyát, Pietro Paccit. Az ő tanácsukra és segítségükkel egy római úrinő, Agnese Codolcina, Fabrizio Rovescalla özvegye szolgálatába állt, akinél hosszú éveken át példásan dolgozott és buzgó vallási életet folytatott.

Bolyongásainak pontos kronológiáját nem könnyű összeállítani, hiszen az elbeszélés adatai hiányokkal közlik az életút állomásainak időpontjait. 1624 telén rabolta el a két fiú, a mitrovicai és a modričai szolgálata nagyjából egy évig tartott. A modričai ferences kolostorban másfél évig élt, vagyis innen valamikor 1627 derekán szökött el. Év végéig dolgozott Budán, 1628-ban egy évet tartózkodott Dalmáciában, a következő év első felében katonáskodott. 1630-ban érkezett Rómába, 1632-től 1650-ig dolgozott Codolcina asszonynál, aki hűséges szolgálatának jutalmául vagyona egy részét ráhagyta. Közben felvette a Francisca/Franica nevet, a későbbi forrásokban már így találkozunk vele. 1663 elején belépett a római Szent Domonkos- és Sixtus-kolostorba, itt hunyt el szentség hírében 1670. december 13-án.

Majd negyvenéves római tartózkodásának dokumentumait elsősorban a hagyatékával kapcsolatos pereknek köszönhetjük. 1639-ben találkozott a római rendi káptalanra érkező nagybátyjával, a ferences Martin Brguljaninnal, sőt előkerült férje, Franjo Božić is. Ez utóbbi már hallani sem akart csavargó feleségéről, újra kívánt nősülni, ehhez kért felmentést a Szentszéktől. Halála után hosszú szolgálata alatt gyűjtött vagyonkájára több jelentkező is akadt. Az Apostoli Kamara az örökös nélkül Rómában elhalt nő javait lefoglalta, viszont egy 15. századi pápai kiváltság alapján a hagyatéka felére az illír nemzet Szent Jeromos-ispotályja is igényt tartott. Sőt, valamikor az 1680-as években a volt férje is újra jelentkezett Boszniából, és egy római ügyvéd segítségével az egész örökséget magának akarta megszerezni. A pert végül a horvát ispotály nyerte, amely 1689-ben megkapta a hagyatéka felét az Apostoli Kamarától.

Nő férfiruhában – a motívum és értelmezései

„Egyetlen katolikus nő felfordulást okozott a törökök országaiban [...] Azon dolgokat pedig, amelyek mesebeszédnek tűnhetnek, tanúk igazolhatják.”¹¹ Ezekkel a szavakkal minősítette Giovanni Severano az általa 1639-ben lejegyzett történetet, és méltán, különösen ami az egész história fantasztikusnak tűnő elemeit illeti. Magdalena viszontagságai a történettudományos elbeszélés több regiszterén értelmezhetőek. Vizsgálhatnánk a pszichohistoria segítségével a szexualitástól és a családtól kórosan viszolygó lány példáját, vagy a *gender studies* divatos megfontolásai mentén a női önmegvalósítás esettanulmányaként. Elfoglalhatjuk a szerző, vagyis a férfi és a szerzetes pozícióját, és szemlélhetjük Magdalena arcképét mint a nőkről vallott kora újkori egyházi felfogás termékét. És akkor még nem is szóltunk a filológiai szempont ilyen esetekben szinte kötelező alkalmazásáról, és szinte tálcán kínálkozik, hogy a történet segítségével a bosnyák, illetve tágabban az Oszmán Birodalomban élő keresztények és muszlimok kapcsolatrendszeréhez, együttélésük mindennapjaihoz igyekezzünk közelebb férkőzni.

A *Tridentinum* szellemében megvalósult katolikus felekezetszervezés a női szerepeket, a női szentség fogalmát részben a középkori tradíciók mentén továbbörökítette, részben viszont jelentősen át is formálta. A barokk kor öt női szentje: Avilai Szent Teréz, Ricci Szent Katalin, Maria Madalena de Pazzi, Chantal Szent Franciska és Rosa da Lima valamennyien apácák (ez utóbbi harmadrendi) voltak, életüket a levelezésükből és – miként Magdalena esetében – gyóntatóik vagy pártfogóik által összeállított biográfiájukból ismerjük. A kivételt Szent Teréz jelenti, aki saját maga vetette papírra az önéletrajzát. A szentség hírében elhalt, de végül egyházilag nem kanonizált nagyszámú apáca írásait is férfiak, szinte kizárólag szerzetesek gondozták és tették közzé; életük, gondolataik és szentségük propagálásáról szintén ők gondoskodtak. Az életszentség hivatalos elismerése alapvetően a férfiak által ellenőrzött, komoly egyházi vagy világi tekintélyek által pártfogolt nők esetében vált lehetségessé, holott a szentség már-már kötelezően kapcsolódott a misztikus (vagyis eredendően nehezen ellenőrizhető) tapasztalatokhoz. A 16. század szent életű apácái számára a történetünkben is említett Sienai Szent Katalin volt a példakép, az ő szerepét vette át a következő században Avilai Szent Teréz. A korszak női szentjeinek és misztikusainak a szexuális kísértésekkel, a nemi vágyakkal folytatott küzdelme a Krisztussal való bensőséges kapcsolat egyik alapvető forrása volt. Ritka volt az olyan személy, mint Isabel de Jesús, aki egy fogatlan vénemberrel kötött, hosszúra nyúlt kényszerházassága miatt nem érzett vágyat a férfiak iránt, házasságát is – érthető módon – mártíromságként fogta fel. Kortársai közül valószínűleg ő áll a legközelebb Magdalénához, aki szintén menekült a családi élet elől.¹²

11 L. Jelić: i. m. 189–191.

12 Ronnie Po-chia Chsia: *La Controriforma. Il mondo del rinnovamento cattolico (1540–1770)*. Bologna, 2001. 181–198. További irodalom a kora újkori női szentségideálra: i. m. 291–292.

Ha a korabeli életrajzokat vagy inkvizíciós aktákat vizsgáljuk, Magdalena esete határozott eltéréseket mutat mind a misztikus apácák által megtestesített női szentség-modelltől, mind ennek a rajongásnak az eretnekségként értelmezett, olykor az előbbtől nehezen elválasztható túlhajtásaitól: a korszakban hamis miszticizmus néven emlegetett eksztatikus rajongástól és szexuális hisztériától.¹³ A bosnyák lány életének vezérfonala a női szerepek előli folyamatos menekülés, a házasság minden áron való elutasítása volt, ennek érdekében nem válogatott az eszközökben. Ahelyett, hogy azonnal keresztény területre, Dalmáciába vagy Itáliába szökött volna, hat esztendőn át csavargott férfinak öltözve. Volt szolgál, kocsis, katona – igazából úgy tűnik, nem is érezte magát olyan rosszul férfiként, mindenesetre nem nagyon igyekezett visszavedleni nővé, sőt: Dalmáciából visszatért a hazájába és újra férfiruhát öltött. Ez a fajta nemi inverzió első közelítésben aligha találkozhatott az egyházi hatóság helyeslésével, és még kevésbé alkalmas arra, hogy magatartási mintaként szolgáljon a korabeli lányok számára. A nők férfivá változása a kora újkori kultúrában egyszerre jelentett lázadást a fennálló hatalmi struktúrákkal szemben, a korabeli szimbolika a világ rendje ellen forduló nőkben a káosz és a pusztítás jelképeit láttatta.¹⁴

Magdalena története azonban korántsem egyedülálló az egyházi irodalomban, sőt: a szentek életének tanulmányozásakor a hasonló históriákból egész csokorra valót állíthatunk össze a *Legenda Aurea* és az *Acta Sanctorum* gyűjteményeiből.¹⁵ A transzvesztita női szentek talán legismertebb képviselője Szent Thekla, aki anyját és jegyesét hagyta el férfinak öltözve, hogy Pál apostolt követhesse. A legendaváltozatok egy részében nem szerepel ez az epizód, amely igazából nincs is összefüggésben a történet folytatásával. A *Legenda Aurea* szerint Szent Pál nem engedte meg, hogy levágja a haját, mivel a lány annyira szép volt.

Szent Pelágia, az antióchiai táncosnő megkeresztelkedése után szőrcsuhában Jeruzsálembé, az Olajfák hegyére vonult vissza, ahol egy cellában Pelagius néven élt remeteéletet. Szent Margit oly mértékben undorodott a házasság gondolatától, hogy a nászéjszakáján férfiruhában, haját levágva megszökött, férfiak közé állt szerzetesnek, majd kiválósága miatt egy apácakolostor elöljárójává nevezték ki. Itt azonban a teherbe esett portás nővér őt nevezte meg a születendő gyermek apjaként, mire elűzték, és egy barlangban élt szigorú remeteségben. Halála előtt felfedte titkát és ártatlanságát a kolostor apátjának. A bithyniai Szent Marina apja özvegységre jutván kolostorba akart vonulni, és megengedte

13 Erre a jelenségre legújabban magyarul: *Judith C. Brown*: Szemérmetlen cselekedetek. Egy leszbikus apáca élete a reneszánsz Itáliában. Bp. 2001.

14 *Natalie Zemon Davis*: A nők felülkerekedése. In: *Uő*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 117–138., 276–283.

15 Az alábbiak forrásai: *Marie Delcourt*: Le complexe de Diane dans l'hagiographie chrétienne. *Revue de l'Histoire des Religions* 77(1958) 1–33.; *John Anson*: The Female Transvestite in Early Monasticism: the Origin and Development of a Motif. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 5(1974) 1–32. A régebbi irodalomból ld. *Hermann Usener*: *Legenden der Pelagia*. In: *Uő*: *Vorträge und Aufsätze*. Leipzig, 1907. 190–215.; *Hippolyte Delchay*: *Les légendes hagiographiques*. Bruxelles, 1955. (*Subsidia Hagiographica* 18/a.) 186–195.

a lányának, hogy férfinak öltözve vele tartson. Apja halála után Marinos néven a kolostorban maradt, ahol eunuchnak gondolták. Ő ugyanúgy egy terhes nő vádaskodásainak esett áldozatul, elzavarták a kolostorból, de ő még a gyermeket is felnevelte. Látva ezt a jóságot, az apát visszafogadta, és csak Marinos-Marina halála után vallotta meg a gyermek anyja a hazugságot. Alexandriai Szent Eugeniát szülei meg akarták házasítani, mire ő férfinak öltözve két eunuch társaságában elhagyta otthonát, szintén szerzetesnek állt, noha az apát tudta, hogy Eugenia valójában nő. Ez azonban nem jelentett akadályt, hogy a templom prépostja legyen, és csodákat tegyen. Egy általa meggyógyított lány beleszeretett, a visszatartást azzal bosszulta meg, hogy erőszakkal vádolta meg őt. Eugenia saját apja bírósága elé került, aki először nem ismerte fel őt. A megható egymásra találást általános megtérés követte. Szent Apollinariát hasonlóképpen akarták férjhez adni, ő is férfiruhában menekült el, remeteként élt egy mocsárban, ahol állandóan a szűnyogok csipdesték. Egy hang figyelmeztette, hogy a kilétét firtató kérdésre Dorotheusnak mondja magát. Szent Macarius, aki eunuchnak nézte, engedélyezte számára a kolostorba vonulást. Itt számos csodát művelt, többek között saját nővérét is meggyógyította, aki azonban mindig gyűlölte őt. A gonosz lélek ácterhességet okozott a nővéreinek, aki őt vádolta meg az apasággal. Saját apja bírósága ítélezett felette, az ő valódi nemét is csak halála után fedezték fel. Alexandriai Szent Eufrozinát apja kiváló nevelésben részesítette és meg akarta házasítani. Ő viszont kolostorba szeretett volna vonulni, de nőként nem tehetett, mert apja minden bizonnyal rátalált volna. Erre egy szerzetes tanácsára férfinak öltözött, és Smaragdus néven, eunuchként szerzetesnek állt. Szépsége még így is állandó kísértéseket okozott társainak, ezért az apát remeteségbe küldte. Később apjával is találkozott, aki nem ismerte fel az aszkézistől megváltozott külseje miatt. 38 évet élt a kolostorban, csak a halála után derült ki valódi neme.

Antiochiai Szent Athanasia gyermekei halála után változtatta meg nemét és lett szerzetes, a férje szintén kolostorba vonult. Tizenkét év múlva, egy jeruzsálemi zarándoklat során véletlenül találkoztak, de a férfi nem ismerte fel egykori feleségét, majd a nő Athanasios néven férje kolostorába lépett, ahol még tizenkét évet éltek együtt, de mégis külön. Szent Matrona családanyaként vonult, vagy inkább szökött, eunuchnak álcázva, kolostorba. Amikor az apát álmában megtudta az igazságot, Matrona a férjét okolta mindenért, erre az apát továbbra is megtúrta a férfiak között. Alexandriai Szent Teodóra megcsalta a férjét, és vezeklésképpen ment szerzetesnek, hogy ott a legnehezebb munkákat végezze. Őt is elűzték egy hamis vád miatt, majd visszatért, és később a férje és a neki tulajdonított gyermeke is követték. Szent Anastasiát maga a császár üldözte szerelmével, a császárné féltékenysége miatt szerzetesnő közé lépett. Az uralkodó megözvegyülése után keresztette, mire Dániel apát férfiként vette fel kolostorába, hogy elbűjtassa. Egy barlangban sanyargatta magát 28 esztendőn keresztül, Anastasius eunuch néven. A temetésekor villant elő a melle, amiből a jelenlevők nagy ámulatára kiderült a valódi neme. Szent Glaphyra a keresztényüldöző Licinius kormányzó elől menekült férfiruhában. A gall Szent Papula szülei tiltása

miatt volt kénytelen férfinak öltözve szerzetessé válni, kiválósága miatt a tours-i kolostor apátja lett, csak halála előtt három nappal fedte fel kilétét. A germán Szent Hildegonde apjával Jeruzsálembé utazott, és a biztonság kedvéért férfinak öltözött az útra. Az apja meghalt a tengeren, ő viszont továbbra is férfiruhában maradt, és számos kaland után a schönauai ciszterci apátságba került, ahol nem vették észre női mivoltát, ez csak 1188-ban bekövetkezett halálakor derült ki.

A női nemi jelleg elvesztésének talán leghátborzongatóbb példáit a szakállat növesztő vagy az öncsonkító asszonyok legendái nyújtják. Galla, a római özvegy nem kívánt újraházasodni, ezért szakállat eresztett, amellyel sikerült a kéroket elriasztania. Hasonlóképpen könyörgött Paula, az avilai özvegy, hogy szépségét elveszítve megszabaduljon az őt üldöző férfitől, ami sikerült is: hatalmas szakállával nem kellett többé aggódnia. Wilgeforte, egy lusitániai pogány uralkodó lánya, atyja kiházásítási szándékai elől szintén úgy menekült meg, hogy kinőtt a szakálla. Az ő apja azonban nem hagyta annyiban az ellenállását: keresztre feszítette az engedetlen leányt. A legenda különböző névváltozatokkal egész Európában elterjedt, sőt a szakállas női szent Angliában a férjüktől szabadulni kívánó asszonyok „védőszentjének” számított. A hagiográfiai hagyomány a szakállnövesztés motívumán túl más elemeket is alkalmazott: Szent Enimia leprás lett, hogy megőrizhesse szüzességét, Szent Lucia a szemét vájta ki, Szent Euzébia pedig az orrát vágta le hasonló megfontolásból.¹⁶

A keleti kereszténységből származó, majd nyugaton is „polgárjogot nyert” motívum azonban nemcsak a legendák világában található meg, hanem a férfivá változás a késő középkori és a kora újkori történelem ismert női alakjai által is – nem mellesleg: a legendák hőseihez teljesen hasonló motivációkkal – megvalósítható életstratégiát jelentett. A legismertebb történelmi példát Jeanne d’Arc nyújtja. Ő szintén ellentmondásos érzelmekkel viseltetett a családja iránt, és úgy hagyta el faluját, hogy soha többé nem akart visszatérni, sem pedig megházasodni és családot alapítani. A férfiruhához a végtelékig ragaszkodott, még a börtönben is, sőt ebben is halt meg, ami arra utal, hogy számára a férfiöltözet magas rendű szimbólumot jelentett. A ruha által hordozott jelképes tartalom pedig a női nemi szerepeknek ugyanaz az elutasítása, amely a korábbi szenteknél is megfigyelhető. Helytállása a férfiak társadalmában, a gyenge nő szinte természetfeletti ereje szintén a legendák hősnőivel rokonítja. Jeanne és középkori elődei ugyanúgy belső hang, isteni útmutatás alapján cselekedtek, ahogyan tette azt Magdalena is élete válságos pillanataiban.¹⁷

Még későbbi történelmi példa a felekezeten kívüli misztikusnő, Antoinette Bourignon élete. Egy lille-i gazdag polgárcsaládban látta meg a napvilágot 1616-ban, azonban nyúltszája és rútsága annyira megrémisztette szüleit, hogy születése után rögtön meg akarták fojtani. Felnövekedve született testi hibája elmúlt, anyja viszont nem tudott felülemelkedni a lánya iránt érzett kezdeti averzi-

16 A fentebb idézett szakirodalomból elsősorban: *M. Delcourt*: i. m. 2–7., 16–17.

17 *Georges Duby–Andrée Duby*: *Jeanne d’Arc pereit*. Bp. 1989. (Mérleg) 134–191.; *Régine Pernoud*: *Jeanne d’Arc. Ön- és tanúvallomások*. Bp. 1991. 19–49.

óján, és ezt folyamatosan érezte vele. Anyja utálatán túl apja brutalitása és testvérei gonoszsága sem mélyítette el a család iránti szeretetét, így élete fő céljának a házasság elkerülését tartotta. Sikertelen kolostorba vonulási szándéka után, húszévesen férfiruhába öltözve szökött meg hazulról, miközben szülei éppen az esküvőjét készítették elő. Az úton katonákkal találkozott, akik majdnem megbecstelenítették, ha egy pap nem védte volna meg. Ezt követően rövid ideig remeteségbe vonult, majd egy árvaházat vezetett, zaklatott élete során megjárta a börtönt, megfordult Németalföldön és Dániában. Végül egy protestáns lelkipásztorból lett misztikus író, Pierre Poiret vette pártfogásába, aki megírta életrajzát és misztikus tapasztalatainak terjesztője lett.¹⁸

Ha egymás mellé tesszük a késő antik keleti és a középkori nyugati szentlegendákat, a történelmi példákat és Magdalena Pereš-Vuksanović történetét, a kétségtelen különbségek ellenére szembeszökő hasonlóságokat is regisztrálhatunk. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a legendaszerzők, sőt a Jeanne d'Arc környezetében levő papok és Magdalena gyóntatói is minden aggály nélkül elfogadták a férfiruha felöltését, a teljesen egyértelmű bibliai tiltás ellenére: „A nők ne hordjanak férfiruhát s a férfiak se női ruhát. Mert aki ilyet tesz, utálat tárgya az Úr, a te Istened szemében.”¹⁹ A férfivé vált nő alakjának évszázadokon átívelő szívósságával kapcsolatban jegyezte meg Marie Delcourt: „mi sem bizonyítja jobban bizonyos szimbólumok értékét, mint hogy egyszerre nyernek igazolást a legendában és a történelemben, olyan lélektani állandókkal, amelyek nem változnak sem az időben, sem a térben”.²⁰ A motívum eredetének vizsgálatakor a kutatók rámutattak az archaikus beavatási rítusok és a hellenisztikus mondavilág elemeire, amelyek értelme a keresztény hagiográfiában gyökeresen megváltozott: az átöltözés tétjét nem az emberi teljesség megszerzése, hanem pont fordítva, a nemiségről való lemondás, a kasztráció női megfelelője jelentette. Ennek hátterét az egyes szerzők különbözőképpen határozták meg. A motívum elterjedtségét Delcourt a női psziché család- és szexualitásellenes érzelmeivel, tágabban pedig a gnózis anyag- és testiségellenességével, Anson viszont – tekintve, hogy ezeket a történeteket férfi szerzetesek írták férfi szerzeteseknek – a korai szerzetesség eszmevilágával magyarázta. A férfivá válás minden egyes történetben kivétel nélkül a múlttal való szakítást jelenti: ritkábban a bűnös étellel, sokkal gyakrabban viszont a nem kívánt házassággal, a testi kapcsolattal és általában a női nemi szerepekkel. Ez a törés pedig az esetek tekintélyes részében a családdal való szembenállást, ellenségességet is hordoz.

Magdalena különös históriája tehát nem is olyan rendkívüli, mint azt az író sejtetni engedti. Az oratoriánus szellemi környezetben fogant életrajz szerzője nyilván ismerte a hagiográfiai előképeket. A Magdalena által elmondottakat részben ennek a retorikai hagyománynak, részben viszont a katolikus reform női

18 Leszek Kolakowski: *Chrétien sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle.* Paris, 1969. 640–718. (A férfiruhára: 643.)

19 MTörv 22, 5.

20 M. Delcourt: i. m. 2.

szentségmodelljének a jegyében szerkesztette korszerű, a római egyházi közegben „fogyasztható” és „eladható” narratívává. Magdalena megszállott ragaszkodása a szüzességhez, a testi kapcsolat és a családalapítás elutasítása szerencsésen kapcsolódott a szerzetesi életet, az önmegtartóztatást, sőt annak sokszor extrém formáit favorizáló barokk vallásosság eszmevilágához, közelítette őt a korszak apáca-szentjeinek modelljéhez. Különös, inkább a vágáns kultúra szereplőire jellemző kalandjait pedig éppen a „szakirodalmi előzmények” tették „szalonképessé” az egyházi olvasók szemében.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: mi a tanulsága Magdalena történetének a hódoltság-kutatás, az Oszmán Birodalom „nőtörténelme” számára? Az oszmán kultúra tanulmányozása az elmúlt évtizedekben lényegesen megváltoztatta a „passzív keleti nőről” alkotott korábbi, elsősorban az erotikus kisugárzásra épített képet, és sokkal nagyobb kreativitást, mozgásteret jelölt ki számára a múltban, mind a művészet és az irodalom, mind pedig a gazdasági és társadalmi élet különböző területein.²¹ A saját sorsának irányítását a kezébe vevő, a férfiak társadalmával szemben álló Magdalena akár ennek az új nőképnek az illusztrációja is lehetne, de a dolog ennél azért kissé bonyolultabb. Magdalenát ugyanis elrabolták és fogva tartották, akarata ellenére házasságra kényszerítették – ebben a cselekedetben pedig a boszniai társadalom több rétegének a képviselője is tevélegesen és egyetértőleg vett részt, felekezettől és hatalmi helyzettől függetlenül. Vagyis Magdalena eredendően kiszolgáltatott, passzív tárgya a férfiak vágyainak, lázadása pedig inkább egyedi, mintsem tömeges megoldási lehetőség.

Az Oszmán Birodalomban élő keresztény nő helyzete tehát igencsak ellentmondásos. Ennek felfejtéséhez különítsük el a történet szempontunkból lényeges elemeit: a helyszínt és a szereplőket. Magdalena szűkebb pátriája, Jelaške csak első látásra tűnhet jelentéktelen boszniai porfészeknek. Ez a vidék volt ugyanis a boszniai katolicizmus egyik legfontosabb törzsterülete. A falutól néhány kilométerre fekvő olovói kegyhely a bosnyák ferencesség, de igazából az egész balkáni katolicizmus szakrális központjának számított egészen a 18. század elején bekövetkezett pusztulásáig.²² Olovo és környékének tehetősebb kereskedő- és iparosfamiái számos hivatást adtak a ferences rendnek, Jelaškéből származott például a legjelentősebb 17. századi bosnyák ferences író, Matija Divković.²³

Ugyanakkor a szilárd ferences jelenlét ellenére a 17. század elején ezen a vidéken is hódított az iszlamizáció, ennek ellentmondásos voltára utal a két testvér, Franjo és Musztafa személye. Első olvasatra talán különös, hogy egy családon belül katolikus és muszlim személyek is éltek, mégpedig a legnagyobb egyetértésben, a boszniai iszlamizáció jellegzetességeinek ismeretében azonban ez egyáltalán nem meglepő. A 16–17. században tömeges méretűvé váló, alapvetően anyagi

21 *Suraiya Faroqhi*: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, 2003. 118–140.

22 *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 167–168 és passim (ad indices).

23 I m. 378–380.

érdekből bekövetkező vallásváltás elsősorban a katolikusok körében volt gyakori. Sokszor a családnak csak egyik része iszlamizált, a másik fele megőrizte hitét, ez a megosztott felekezetés azonban nem vezetett a családon belüli konfliktushoz, hiszen éppen a közös nagycsaládi stratégia részét jelentette. A muszlimmá lett bosnyákok generációkon át ragaszkodtak a katolikus vallásgyakorlat, különösen a szenttisztelet számos eleméhez.²⁴ Ez a kriptokatolikus vallásosság különösen a muszlimokhoz feleségül adott katolikus nőket jellemezte, akiknek például külön zarándoklatot biztosítottak a ferencesek az olovói kegyhelyen.²⁵

Magdalena történetének egyik legérdekesebb fejezetét a nőablás részletes bemutatása jelenti, amely szinte egy Ivo Andrić-novella szuggesztív ábrázolásmódjával vetekszik. Maga a szokás a boszniai folklór egyik legismertebb eleme, valamennyi 19. századi etnográfiai leírás megemlékezik róla. Az oszmán uralom alatt – egyébként nemcsak Boszniában, hanem például a magyar hódoltságban is – a hódítók gyakran erőszakkal szereztek maguknak feleséget a keresztény lányok közül. A nőablás később népszokássá szelődött, és leginkább a házasság költségeinek, a hozománynak vagy a szülők ellenállásának a kivédése volt a célja, bizonyos területeken pedig szinte kötelező eleme lett az udvarlásnak.²⁶ Az elbeszélés talán legfontosabb tanulsága, hogy a fiatalok vállalkozásához az egyházi hatóság is asszisztált: a ferences barát nemcsak összeadta a párt, a *Tridentinum*-nak a szabad akaratra épülő házasság-konceptiójával teljesen ellentétes módon, hanem a későbbiekben is az ügy elsimításán munkálkodott. Nem állt ki a lány mellett nagybátyja, a rendtartomány vezetésében kulcspozíciókat betöltő Martin Brguljanin sem.²⁷ Másképpen fogalmazva: a ferencesek elfogadták a szokásjoggá nemesült visszaélést, és a nőnek az egyházi törvények által biztosított jogaival nem törődve, a hódítók és a velük együttműködő katolikus hívek érdekeit képviselték. Mindebben nem kell mást látnunk, mint a boszniai ferenceseknek a hatalmi nyomáshoz és a társadalmi szabályokhoz alkalmazkodó – egyébként igen sikeres – túlélési stratégiáját. Nyilván ennek a részeként értelmezhető, hogy számos vezető pozícióban lévő ferences barát rendelkezett kiterjedt muszlim rokonsággal, akiket skrupulus nélkül használtak ellenfeleik megfélemlítésére és egyházi karrierjük építésére.²⁸

Magdalenának tehát egy patriarchális szemléletű társadalomban egyébként is kiszolgáltatott helyzetét az oszmán uralom okozta, a keresztényeket érintő

24 *Srećko M. Džaja*: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804. München, 1984. (Südosteuropäische Arbeiten 80.) 43–101.

25 Az olovói búcsúról: *István György Tóth*: A spy's report about Turkish occupied Hungary and Bosnia in 1626. The journey of the Dalmatian humanist Athanasio Georgicco. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 51(1998) 197–218.

26 Vö. pl. *Strausz Adolf*: Bosznia és Hercegovina történeti és néprajzi leírása. 2. kiad. Bp. 1883. (Bosnyák föld és népe 1.) 285–289.; *Truhelka Cziril (Ćiro)*: Népélet. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. XIX. Bosznia és Hercegovina. Bp. 1901. 361–362. A nőablás, nyilván balkáni hatásra, a magyar néphagyományban is megjelent: *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981. (Társadalomtudományi Könyvtár) 255–264.

27 Személyére ld. *Molnár A.*: Katolikus missziók i. m. passim (ad indices).

28 I. m. 287–315. és passim.

alávetettség tovább rontotta. Számos esetet ismerünk a hódoltságból, amikor a lányok és asszonyok adásvétel tárgyai lettek, elsősorban adósságrendezés céljából.²⁹ Az egyik legmeggrázóbb esetet egy Tolna megyei boszorkányper aktái őrizték meg: a tolnai Csapó Andrásné tízéves lányát adta oda hatforintnyi adóssága fejében a harminc évvel idősebb Keresztes Andrásnak. Mivel a kislány még „idétlen” volt a házasságra, ezért újdonsült férje a városi janicsárral vitette el a helyi kádihoz, aki az udvaron kiköttette és megkorbácsoltatta, majd összeadta a párt. Talán nem véletlen, hogy a lány felnőtt korában is a társadalom peremén maradt: 1713 és 1716 között boszorkányság vádjával folytatott ellene eljárás Tolna vármegye hatósága. A tolnaiak visszaemlékezése szerint azonban a története nem volt rendkívüli: „Sok példák történetek a török időben, hogy ha valamely férfiú valakit megszeretett, nem is kérette, hanem a töröknek egy tallért adott, aki azonnal erővel elvitte, megkorbácsoltatta és úgy adatta össze.”³⁰

A hagyományos társadalmak törvényei, a kora újkori keresztény felekezetek szabályozásai az ilyen és hasonló tetteket elítélték és súlyosan büntették volna, de a török hódoltságban ezeket a viselkedési normákat aligha lehetett betartatni. Fokozódott az egyén és nemcsak a nők kiszolgáltatottsága, de megváltoztak az ellenállás szabályai is. A hódoltság története bővelkedik az egyéni érvényesülés vagy éppen a szembeszegülés alternatív megoldási lehetőségeiben. A szabályokat nem csak a hódítók rúghatták fel, a közösségi hierarchia fellazulása a török uralom alatt élő keresztények mozgásterét is növelhette. Nyilván ezek a tényezők játszottak kulcsszerepet abban, hogy a hódolt Magyarországon számos, a királyságban vagy Erdélyben elképzelhetetlen egyéni sorssal és karrierrel találkozunk. Trombitás János és sorstársai villámgyors felemelkedése és sokszor hirtelen bukása a kultúrák és birodalmak ütközőpontjában, határmezsgyéjén élő emberek olykor leleményes vagy éppen zseniális, máskor kétségbeesett próbálkozásainak eredményei.³¹

Ezek a körülmények nemcsak a férfiak, hanem a nők helyzetét, ellenállási vagy éppen érvényesülési lehetőségeit is növelték. Az egyházi emberek, református prédikátorok vagy jezsuita misszionáriusok beszámolóiból számos esetet ismerünk, amikor keresztény lányok és asszonyok a társadalmi és vagyoni emelkedés érdekében a hódítókhoz mentek feleségül, vagy éppen brutális férjük elől menekültek a megértőbb török szerető oldalára. A két felekezet és kultúra közötti határvonalak a nők számára még kevésbé voltak áthághatatlanok: számos asszony török férje mellett is megőrizte keresztény hitét, kapcsolatát a családjá-

29 Vö. pl. *Takács Sándor*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 289–294., 324–327.

30 *Dr. Szilágyi Mihály*: Boszorkányperek Tolna megyében. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. XI. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1987. 438., 482–483.

31 Ennek a felismerésnek a hatására nevezte a 16. századi hódoltság történetét Szakály Ferenc a vállalkozók első fénykorának Magyarországon. *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp. 1994. (História Könyvtár. Előadások a Történettudomány Műhelyeiből 5.) 11–13. Az egyén cselekvési és döntési szabadságát a kora újkori Magyarországon Péter Katalin tanulmányai állították újra a figyelem középpontjába. Összefoglalóan: *Péter Katalin*: A reformáció. Kényszer vagy választás? Bp. 2004. (Európai Iskola).

val és korábbi közegével. A családi kötelékek egyébként is jóval kevésbé bizonyultak tartósnak: nemcsak a törökök, hanem a kuruc vitézek, a végvári katonák vagy a pusztákon élő gulyások is sokszor nagyobb csáberóvel bírtak, mint a törvényes férj.³² De az ellenkezőjére is találunk példát: egy a fiát taníttatni akaró özvegyasszony a jezsuiták segítségével menekült el szülőföldjéről, a hódolt Baranyából.³³ A többszörösen kiszolgáltatott nőknek tehát ugyancsak több lehetőségük volt, hogy a számukra akármilyen okból elfogadhatatlan helyzetükön változtassanak. A megosztott hatalom, a különböző felekezetű egyházi előljárók, a magyar és a török hatóságok egymás elleni kijátszása hatékony fegyvernek bizonyult a nők kezében is. Ennek a felfordult és korlátozott érvényességű szabályokkal működő világnak akár a jelképe is lehetne a férfiruhába öltözött nő. A keresztény hagiográfia kliséi mögé pillantva talán éppen ezt üzeni számunkra Magdalena Pereš-Vuksanović különös históriája.

ANTAL MOLNÁR

LA SCHIAVONA: THE VICISSITUDES OF A BOSNIAN GIRL IN THE 17TH CENTURY

This study provides a biography of a 17th century Bosnian Catholic woman. Magdalena Pereš-Vuksanović died in the fame of a holy woman in 1670 in a Roman cloister. Her Oratorian confessors had begun writing her biography already in 1639. Her detailed Italian biography has been preserved only in fragments among the manuscripts of Biblioteca Vallicelliana but a short Latin biography has survived in several copies. The girl was born in 1606 in the village of Jelaške, Central Bosnia, in a Catholic family. In 1624, she was abducted by a Catholic boy from the village who, with the help of his Muslim brother and the local Franciscan parish priest, tried to force her to marry him. The girl managed to escape and hid in the surrounding woods before in the following six years she worked as a house servant with different Bosnian families and then in the Franciscan friary of Modriča and in the Turkish camp in Buda, and then served as a soldier in Venice and Brescia. From 1630 she spent 30 years in Rome, first as a domestic servant, then as an oblate sister and later as a nun. The author reveals elements of Magdalena's biography rooted in medieval hagiography: the female saint, heroine, or mystic, disguised in a man's clothes, had been a popular figure of legends since the early centuries of Christianity, and in times of crisis she could offer a realistic model of conduct. Magdalena's biography offers several lessons for research concerned with everyday life under Ottoman rule: first of all, it provides a proper sense of the increased defencelessness of Christians and, especially, of women, and also illustrates the more extended and daring options of resistance.

32 A hódoltság asszonyok erkölceséről különösen Thury Farkas Pál, a tolnai református iskola rektora rajzolt igen sötét képet: *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 66–70. A jezsuiták beszámolója: *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003. (METEM Könyvek 44.) 111.; *Uő*: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területén a 17. században. Bp. 2005. (METEM Könyvek 49.) 144–145.

33 *Molnár A.*: A katolikus egyház i. m. 93.

OBORNI TERÉZ

Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620)

A királyi Magyarországon Mohács után bekövetkező kormányzati változásokat, és ennek részeként a helytartóság problematikáját viszonylag jól ismerjük az utóbbi évszázad kutatásaiból. Az erdélyi államigazgatás történetének kutatása terén azonban az egyik kevésbé ismert és feldolgozott tárgykör a fejedelmi helytartók és gubernatorok kormányzati funkciójának története. Az Erdélyi Fejedelemség kormányzati berendezkedésének elemei szükségszerűen a középkori magyar királyság kormányzatából alakultak ki, így vette át az újonnan kiformalódott államalakulat a helytartói és kormányzói funkciót is. Az erdélyi kormányzattörténet kiváló kutatója, Trócsányi Zsolt is csak néhány észrevételt tett azonban az erdélyi helytartókra és kormányzókra vonatkozóan, amikor áttekintette azokat a törvénycikkeket, amelyeket a helytartói/kormányzói jogkörre vonatkozóan hoztak az erdélyi országgyűlések.¹ Az általános magyar jogtörténeti irodalom és az erdélyi jogtörténet sajátosságait tárgyaló irodalom is meglehetősen ritkán tesz említést az erdélyi helytartók/kormányzók kormányzati szerepéről.² A kormányzók soráról és a fejedelemség történetében betöltött szerepükről eligazítást nyújt Rácz Lajos jogtörténeti-alkotmánytörténeti összefoglalása.³

Elsőként Fráter György viselte az ország keleti területein, azaz a szultán által Izabella királyné és fia hatalma alá bocsátott területeken a helytartói címet, bár tudjuk, hogy ő maga gubernator is szeretett volna lenni, de a királyné e cím viseléséhez nem járult hozzá. Helytartóként hatalma rendkívül széles körűnek volt mondható: kiterjedt a belügyi kormányzat minden ágára, rendelkezett a külügyekben, sőt fellebbviteli bírói fórumként is működött, ahogyan ez a feladatkör

¹ *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 25–28.

² Mezey Barna is csak Bethlen István kormányzóságáról tesz említést: *Mezey Barna*: Az erdélyi fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában. In: Bethlen Gábor állama és kora. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1980. 23. Vö. Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2003. 100–102. Ld. újabban: *Horn Ildikó*: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok 140(2006) 883–924.

³ *Rácz Lajos*: Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 139–150.

a helytartói tisztség részét képezte a középkori királyságban is.⁴ György barát erdélyi teljhatalomához kétségtelenül hozzájárult az is, hogy ő egyben a kincstartói és főbírói tisztségeket is magáénak mondhatta, és ezekkel teljesedett ki a kormányzat minden ágára vonatkozó koncentrált hatalma. Elsőként a Fráter György uralma alatti időszakban (1541–1551) – bár formálisan az özvegy királyné és fia birtokolta a főhatalmat – fordult elő, hogy az erdélyi rendek megkísérelték egy tanácsosi testület létrehozását a helytartó mellé, ennek működése azonban, még mielőtt elkezdődött volna, megbukott a Barát ellenállásán, bár alhelytartót kinevezett Mikola László személyében. György barát helytartóságának esete tovább bonyolódik azzal a szokatlan sajátossággal, hogy ő egyúttal I. Ferdinánd helytartója is volt, már 1541-től. Ezt követően a fejedelmi kor Erdélyében még számos esetben találkozunk helytartóval vagy kormányzóval a főhatalom gyakorlásában, de ezek mindegyike személyes hatalmat gyakorolt, akár a fejedelem nevezte ki őket, akár a rendek választották e tisztségbe. Néhányszor előfordult még halvány kísérlet a helytartó melletti tanácsosi testület létrehozására (például Petrovics mellé), de ezek hamvába holt próbálkozások voltak és a legcsekélyebb sikerrel sem jártak. Ez természetesen magának a fejedelemségnek kormányzati berendezkedéséből és struktúrájából fakadt, amelyet Ember Győző és Trócsányi Zsolt is a „középkorias” jelzővel illetett. A helytartói/kormányzói tisztség esetében elmondható, hogy ezek a helytartók rendszerint magánjogi típusú függőségben álltak a fejedelemtől, hivatali megbízatásukat többségükben neki köszönheték, neki tartoztak felelősséggel. Trócsányi azt állapítja meg, hogy amennyiben volt választott vagy kijelölt gubernator vagy helytartó, ezek látták el a fejedelem szerepét az országgyűléseken.⁵

Az I. Ferdinánd uralma alatti időszakban (1551–1556) két helytartó kinevezésével is találkozunk. Amellett, hogy a hatalomátvétel idején Ferdinánd úgy rendelkezett, hogy Fráter György is maradjon meg a helytartói tisztségben, mellé rendelte Báthory Andrást (1551), aki végül is ténylegesen nem töltötte be ezt a funkciót. Nem feledkezhetünk meg Gianbattista Castaldo hadparancsnok rövid életű erdélyi katonai helytartói pozíciójáról (1551–1553), amelyben több kormányzati funkció is keveredett. 1556-ban az erdélyi rendek még a királyné és fia visszatérte előtt választották meg Petrovics Pétert helytartónak, rendkívül széles körű felhatalmazással, aki azonban azonnal átadta ezt a hatalmat a hazatérő Izabellának 1556 őszén.

Báthory István 1583-ban hozott létre egy hármass helytartói tanácsot, amelyet újkori típusú kormányzati szervként állított föl, és ez 1585-ig tevékenyen működött is, bár körülményessége és az ügyintézés lassúsága miatt feloszlatta a fejedelem. Ezt követően került sor Giczzy János kormányzói kinevezésére. Az új kormányzó szinte teljhatalommal rendelkezett a kiskorú fejedelem, Báthory

4 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 1.) 391.

5 *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez). Bp. 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 76.)

Zsigmond mellett, ez esetben kinevezése megfelelt a hagyományos magyar jogszokásoknak.⁶ Gicz 1588 decemberében mondott le hivataláról, és a következő év elején meg is halt. Báthory Zsigmond uralkodása kormányzattörténeti vonatkozásban is rendkívül zűrzavaros időszak. A főhatalom változásai a helytartók és kormányzók sokaságát eredményezték, olykor nem is egészen világosan áttekinthető egymásutániségben és felhatalmazással. Báthory Zsigmond kétszer is feleségét hagyta Erdélyben, mint helytartóját (1596. január–március; 1597. január–március), majd ugyancsak Mária Krisztierna lett Rudolf helytartója 1598 áprilisában. Habsburg Miksa főherceg 1598-ban csak elnyerte a kormányzói kinevezést, de nem lépett e funkcióba. 1599-ben Vitéz Mihály is Rudolf helytartójaként érkezik Erdélybe. 1603-tól azután kormányzóbiztosok, majd a következő évben kormányzótanács irányítja Erdélyt, igaz, ezek már szintén Rudolfot képviselik. Talán a legjobban feldolgozott Rákóczi Zsigmond fejedelemsége előtti kormányzói munkássága (1605–1607).⁷ Az előzmények e hevenyészett, gyors áttekintése után érkezünk el Bethlen István helytartói kinevezéséhez.

Ember Győző Petrovics 1556. évi helytartóságáról szólva azt állapította meg, hogy Erdélyben ezt követően a 16–17. században nem fordul elő a helytartói intézmény.⁸ Ez a megállapítása az itt bemutatandó utasítás fényében módosításra szorul. Trócsányi is csak mint gubernatort említi Bethlen Istvánt, helytartói megbízatásáról nem ejt szót. Megjegyzi, hogy bár Bethlen István 1620-tól már gubernator volt, tisztségében csak a fejedelem távollétei esetén tevékenykedhetett, és Bethlen Gábor életében törvényben nem szabályozták hatáskörét, hanem majd csak 1630-ban, a Brandenburgi Katalin uralkodása alatt kialakult konfliktushelyzetben teszik ezt meg.⁹ Ehhez a jelenséghez két megjegyzést kell hozzáfűzni: egyrészt Bethlen István kormányzósága a fejedelem, Bethlen Gábor életében még annak távollétei idején sem felelt meg a közjogi helyzetnek, hiszen volt uralkodó, aki képes is volt az uralkodással járó kötelezettségek ellátására, tehát a magyar jogszokásnak megfelelően valójában a helytartói pozíció lett volna megfelelő, míg 1630-ban, amikor is a rendek Brandenburgi Katalint nem tartották az uralkodásra alkalmas személynek, a gubernator választása adekvát jogcselekmény volt. Ez esetben viszont a gubernator jogkörét oly mértékben szorították korlátok közé, hogy az gyakorlatilag a tanács felügyelete alatt állt.

6 Tevékenységére ld. *Jakab Elek*: A Ghyczyek Erdély történetében különös tekintettel a kormányzói intézményre. Bp. 1876. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 6.)

7 *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. (Egy dinasztia születése). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1979. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai LIX.) 57–113.

8 *Ember Gy.*: i. m. 407. A fejedelemségkori helytartói/kormányzói tisztség történeti áttekintését egy nagyobb lélegzetű tanulmányban tervezem, itt most csak a kérdés fölvetésére szorítkozom.

9 *Trócsányi Zs.*: Törvényalkotás i. m. 27. Az 1630. évi gubernatori utasítás: 1630: IV. art. Ld. Erdélyi országgyűlési emlékek. IX. 1629–1637. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 114. Az erdélyi rendek a helytartósággal kapcsolatos törvényt nem hoztak, ez derül ki az *Approbatæ* és a *Compilatæ Constitutiones* áttekintése alapján. Vö. a Magyar Törvénytárban az 1454–1848. évi erdélyi törvényeket.

Bethlen Gábor fejedelem kassai udvarából, 1620. március 5-ei keltezéssel adta ki az utasítást testvéröccse, Bethlen István számára mint főtanácsosának és erdélyi helytartójának.¹⁰ A fejedelem szép arengában fejt ki gondolatait arról, hogy az országáról való gondoskodás igénye indította őt arra, hogy távollétében maga helyett helytartót nevezzen ki. A helytartónak a legközelebbi Judica vasárnapra (április 5.) meghirdetett országgyűlésen kell helyét elfoglalnia, Péchy Simon kancellár, főtanácsos és teljhatalmú biztos közreműködésével, az utasításban megszabott kondíciókkal. Az utasítás pontokba szedve foglalja össze mindazokat a felhatalmazásokat, amelyekkel a fejedelem öccsét megbízza.

1. Mindenekelőtt deklarálja, hogy ezzel az instrukcióval nem a kormányzói tisztséggel bízza meg testvéröccsét, Bethlen Istvánt, hanem csak olyan hatalommal ruházza föl, ami ahhoz szükséges, hogy a fejedelem távollétében az országot igazgassa.

2. Utasítja, hogy a fejedelem uralma alatt született végzéseket, törvényeket tartsa és tartassa is be, azok értelmében igazgasson.

3. Cselekedeteiben őrizze meg a fejedelem méltóságát, hiszen annak nevében és helyette rendelkezik a hatalommal.

4. Bár a fejedelem egy adminisztrátort (azaz pénzügyigazgatót) akar rendelni a helytartó mellé, mégis meghagyja, hogy az ország jövedelmeire gondosan ügyeljen, azaz a bányákra, sóaknákra, portusokra, uradalmakra, főképpen pedig a Gyulafehérváron és másutt is megkezdett építkezésekre, és ebben szorgalmasan kövesse a fejedelem példáját.

5. Igyekezék megszerettetni magát a rendekkel, de azért csak mértékkel tegye ezt, mert hivatalt csak kellő keménységgel lehet viselni, ezért, ha kihágást vagy hiányt tapasztal a szolgáló személyek körében, azokat intse és fenytse meg, ha pedig communitas, azaz városok, vármegyék, székek követnek el kihágást, azokat meg is idéztetheti. Nyilvánvaló kihágásokat bebörtönzéssel is büntethet, a gyanús eseteket pedig hozza a fejedelem tudomására.

6. Meghagyja a helytartónak, hogy az egyszemélyű kormányzásból eredően bekövetkező nehézségeket úgy távoztassa el, hogy az ország tanácsosai közül két-három embert váltásban maga mellett tartson, ahogyan ezt a tanácsuraknak is megparancsolja hozzájuk küldött követe által. A tanácsurak udvarbeli ellátására pedig pénzt (1000 forintot) és természetbeni ellátmányt (20 nagy hordó bort, 300 nagy köből búzát, 300 köből zabot) rendel ki, amelynek szétosztását a helytartóra bízza.

7. A fejedelem úgy rendelkezik a helytartó további felhatalmazásairól – aki most ugyan gubernator nem lehet –, hogy külföldi követeket fogadhat és utasíthatja az udvarbíró az ellátására. A fejedelemhez érkező követeket azonban ne késleltesse magánál, de akik hozzá érkeznek, azokat saját maga fogadja, ve-

10 Magyar Országos Levéltár F1, Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii, 12. köt. 152–155.

lük tárgyalhat. Részletesen megszabja, hogy a török, tatár követeket mivel lássák el.

Legfőbb feladatai egyikének jelöli ki az ország határainak vigyázását, posták és kémek küldésével járó ellenőrzését. Ezeknek, ha a Portára mennek 32 forintot adjon, ha Moldvába vagy Havasalföldre, akkor 12 forintot és ha a fejedelemhez, akkor 10 forintot, továbbá útlevelet is kapjanak, amelyre ellátást kaphatnak, ahol szükséges. Ezen a területen úgy takaríthatnak meg költséget, hogyha a brassói bírák és a háromszéki tisztségviselők szolgálatait veszik igénybe, akik egyébként is tartoznak ezzel, tudniillik a bereckiek a Moldvára és Lengyelországra való kémkedéssel tartoznak a fejedelemnek. Temesvárra a lugosiak és karánsebesiek vigyázzanak, Lippát pedig Illyéről a saját emberei által figyeltesse. A fejedelemhez küldhet levelet a Váradról induló postával is, de ha valami „derék, titkos és siető” dologról van szó, akkor saját szolgáit küldje el.

8. Katonai mustrát évente legalább kétszer tartson, de ezekre a fejedelem maga akar utasítást adni írásban, miután a helytartó jelezte neki a megfelelő időt és módot a mustra megtartására. Szükség esetén pedig a rendeket, de kiváltképpen a székelyeket állandó készenlétre szólítsa föl, hogyha hirtelen hadba kell szállni, késedelem a készületlenség miatt ne legyen.

9. A tanácsot és a rendeket nem szükséges összehívni, csak akkor, ha valamilyen veszély fenyegeti az országot. Egyébként nem kell a rendeket „fárasztani”.

10. A törvénykezésre a megfelelő időpontokat jelölje ki az ország törvényei szerint, és békeidőben a szokásos módon igazságot szolgáltatson, az ítéletáblán ő elnököljön.

11. A fejedelem engedélyezi, hogy a helytartó kiadhasson gyámsági leveleket, perhalasztásokat, végrehajtó leveleket és bizonyágleveleket, egyezségek végrehajtásáról szóló leveleket. Kirendelt gyámság, kegyadományozás és törvényi halasztások joga kizárólag a fejedelmet illetik. Halálos ítéletek végrehajtását elhalaszthatja addig, amíg a fejedelem tudomást nem szerez róla, és nem rendelkezik.

12. Az arra érdemeseknek megígérheti a fejedelem kegyét, amelyért levélben folyamodhat.

13. A fejedelem megígéri, hogy minden szükséges információt a helytartó tudomására hoz, ami az igazgatás jobb kimeneteléhez szükséges, de kéri, hogy a helytartó és a mellette lévő tanácsosok saját levelével informálja őt is az erdélyi ügyekről.

14. A végváratok igen gondosan felügyelje, gondoskodjon számukra muniációról és minden segítségről, amiről ugyancsak szorgosan tájékoztassa a fejedelmet.

15. A helytartó gondviselése a Partiumra is terjedjen ki, ideiglenesen kivéve ebből Bihar vármegyét.

16. Ha a kisebb tisztségviselők hiányoznak, vagy nem elég jól töltik be feladataikat, a helytartó azokat az administratorral és exactorral egyetértésben lecserélheti. Ilyenek a porkolábok, udvarbírák, harmincadosok, kamaraispánok.

A főbb hivatalokat azonban, mint a főkapitányságok, a főispánságok és a királybírák hivatala, csak a fejedelem töltheti be.

17. A gyulafehérvári diákok és növendékek, az ottani két prédikátor és egy tanítómester ellátását a továbbiakban is a fejedelem rendelkezésének megfelelően kell megtartani.

18. A helytartó éves fizetése tízezer forint legyen, amiből száz lovast és száz gyalogot kell tartania. Ezenkívül búzát (500 köböl), zabot (300 köböl), bort (a termés mennyisége szerint 30–50 hordót) kapjon és bárányt (300 db) az ország dézsmájából. 15 öltre való szénát kaszáltassanak számára a tövisi réten. A pénzt az administrator negyedévenként szolgáltassa ki, az élelmiszert az arendator.

A fejedelem öccse a fentebbiekben ismertetett jogosultságokkal és kötelezettségekkel járó tisztséget 1620 áprilisában el is foglalta. Először az 1620. április 5–20. közötti gyulafehérvári országgyűlés törvényeit adják ki Bethlen István főtanácsos és helytartó (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*) nevében.¹¹ Az országgyűlést egyébként a helytartó és Péchy Simon teljhatalmú biztos nevében is hívják össze. A források arra mutatnak, hogy ezt követően egészen az őszi országgyűlésig Bethlen István ezt a címet viselte és az utasításában foglaltaknak megfelelően igen szorgosan iparkodott tájékoztatni az erdélyi állapotokról a távol lévő fejedelmet. Leveleire Bethlen Gábor a tőle megszokott alapossággal válaszolt, minden apró részletre kiterjedő eligazítást, utasításokat adott testvérének. Besztercebányán keltezett, 1620. augusztus 8-ai válaszlevelében írja öccsének, hogy jelentését megkapta, benne híreket a székelyek helyzetéről, a máramarosi nemesek hadi készültség alóli felmentéséről, kéri, hogy az alvinci tiszttartó küldessen négy lovat Kassára és egy bizonyos csikót Hunyadról, és egyébként a helytartó írasson jelentést a hunyadi udvarbíróval. Továbbá küldessen pénzt Váradra hadfogadásra, és írja meg azonnal, hogy mikorra és mennyi katonát tudnak hozzá küldeni. A fejedelem levelében igen komolyan aggódik az ország jövedelmeinek defektusai miatt, és noha finoman, de mégis meglehetősen kioktatóan ír arról, hogy honnan és hogyan kellene szert tenni a szokásos bevételekre.¹² Még egyszer szögezzük le, hogy a fejedelem levelének címzésében helytartóként nevezi meg testvérét.¹³ Bethlen levele egy hét alatt ért Erdélybe,

11 Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. 1614–1621. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 538.

12 „Bizony uram sokat csudálkozom azon, hogy nekem mostan semmi jövedelmem Erdélben nincsen; mikor én ott benn laktam, ha csak így jött volna az proventus kezemhez, nem tudom, hova kellett volna lennem; félnek vala akkor én töllem az tisztartók, az kamaraispánok; nemcsak posztót, hanem pénzt is hoznak vala esztendő által ugyan szépen, az harminczadok az szerént, de mostan csak az adóra támaszkodnak, a mint látom, sem aknák, sem bányák, sem harminczadok jövedelmét nem látom az exactor consignatiojában. [...] Ezeket azért íram kglmednek, hogy értse, honnét kellene lenni a jövedelemnek.” Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartónak, Besztercebánya, 1620. aug. 8. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Dr. Lukinich Imre. Történelmi Tár 9(1908) 232–233.

13 „Illustrissimo Domino Comiti Stephano Bethlen de Iktar etc. per regnum Transylvaniae locumtenenti nostro etc. Fratri nobis honorando.” I. m. 236.

augusztus 15-re már meg is érkezett Gyulafehérvárra, ahogy a rajta található feljegyzés mutatja. A fejedelem tájékoztatja még testvérét az aktuális hadieseményekről és a francia követ érkezéséről is.

Az őszi országgyűlésen már bizonyos változások tapasztalhatók. 1620. szeptember 20. és október 7. között szintén Gyulafehérváron megtartott gyűlésen Bethlen István már mint gubernator tűnik föl. Időközben Bethlen Gábort Magyarország királyává választották az ország rendjei Besztercebányán, és ez a közjogi helyzetben bekövetkezett változás azonnal érzékelhető az erdélyi rendek gyűlésén. Magát az országgyűlést a fejedelem rendelte el, helyesebben szólva most már őfelsége rendelkezéséből (*ex edicto suae Majestatis*) jönnek össze az erdélyi rendek. Az elnevezést is megváltoztatják: részgyűlésre (*ad partialia comitia*) kell összegyűljenek. Bethlen István, aki megnyitja az ülést és szentesíti a törvénycikkeket, saját magát gubernatorként nevezi meg, a következőképpen: Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, ő királyi felségének Gábor úrnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának, Erdély fejedelmének, a székelyek ispánjának belső tanácsosa és Magyarország kormányzója.¹⁴ Azt is megtudhatjuk az országgyűlési jegyzőkönyvből, hogy hogyan lett gubernator a korábbi helytartó: őfelsége egy levelében a kormányzásra vonatkozó teljhatalommal bízta őt meg, mégpedig egész Erdélyországra és Magyarország hozzá kapcsolt Részzeire kiterjedően.¹⁵ Márpedig ebben nem kétkedhetünk, hiszen maguk a rendek is igazolják, hogy a fejedelem maga nevezte ki testvérét immár kormányzóvá. A rendek ugyanis hálájukat fejezik ki, amikor elismerik őt az új tisztségben: „Ő nagyságát gubernator uramat a Felsőged kegyelmes commendatiójához képest s mind penig az maga dicsíretes virtusához képest, avagy virtusára nézve egész országúl Felsőgedtől creáltatott és előnkben adatott gubernatorunknak agnoscálván nagy böcsülettel és szeretettel acceptáljuk.”¹⁶ Ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy hálásak, amiért „közinkbe nem valami idegent, hanem szerelmes atyjafiát, vérit, tagját, hazafiát Bethlen István uramat ő nagyságát előnkbe gubernatorul szegény hazánknak rendelte és mutatta”.

Akárcsak a korábbi évtizedekben, most Bethlen István esetében is valamegyes gyanú merül föl a tekintetben, hogy a fejedelmi Erdélyben némi bizonytalanság mutatkozik a kormányzói és a helytartói tisztség mibenléte és alkalmazása körül. Már Fráter György idejétől kezdve voltak ennek jelei, de most ez tűnik ki Bethlen István esetében is. Az tudniillik, hogy olykor összemosódott a két közjogi funkció, a jogok és felhatalmazások egyes elemei keveredhettek. A bizonytalanságot az is erősíti, hogy a fejedelem egy 1620. november 11-én Pozsonyban kelte-

14 „Nos comes Stephanus Bethlen de Iktar comitatum Hunyadiensis et Maramarosiensis supremus ac perpetuus comes serenissimae regiae Majestatis domini domini Gabrielis Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, principis Transylvaniae et Siculorum comitis intimus consiliarius et regni Hungariae gubernator”. Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. i. m. 547.

15 „et Nos plena cum autoritate gubernandi in aliis suae regiae Majestatis litteris missilibus commendatum toti regni Transylvaniae et partibus regni Hungariae eidem annexis et subjectis praeficere sua Majestas dignata fuerit”. I. m. 547–548.

16 I. m. 549.

zett levelét öccsének újra csak mint helytartónak címzi, holott ekkor már a rangosabb gubernatori pozíciót is megkapta tőle. Ez az újabb levél november 20-án érkezett Gyulafehérvárra, s ez a tény, valamint a levél tartalma ismételtén azt jelzi, hogy igen gyakori és gyors volt az üzenetváltás az erdélyi fejedelmi udvar és a hadjáratban lévő fejedelem különböző táborhelyei között. A fejedelem nyugtázza az erdélyi postával érkező portai leveleket, és azokra választ is ír, kéri, hogy igen gyorsan, tizenöt nap alatt vigyék be a leveleit Gyulafehérvárról a Portára. Utasításokat ad az ottani követe részére, ezenfelül az erdélyi adóbeszedésre nézve, tájékoztatja öccsét a katonai eseményekről, csatákról számol be, tudatja, hogy a moldvai és a lengyelországi helyzetről ő is mindent tud, a Krakóból „jövő-menő” embereitől.¹⁷ Bethlen István már mint gubernator rendelkezik a hadsereg élelmezésére nézve 1620 decemberében,¹⁸ később a szászoknak parancsolja meg nyolcökrös vasas szekerek előállítását.¹⁹ Az 1621. szeptember–októberben lezajlott, még mindig *partialis*nak nevezett gyűlést szintén Bethlen István mint gubernator hívta össze és nevével szentesítették a törvénycikkeket.²⁰ A következő évtől azután már a hazatért fejedelem, Bethlen Gábor neve alatt születtek a törvénycikkek. Bethlen István a továbbiakban is fel-feltűnik mint gubernator, majd 1626-tól mint Bethlen Gábor halála utánra választott kormányzó.²¹ A helytartóról szó esik még a fejedelem által kiadott, Kamuthy Balázs kincstartói hatáskörét szabályozó, 1620. július 18-án kelt utasításban is, amelyben – összhangban a helytartói utasításban foglaltakkal – elrendeli, hogy a hanyag vagy nem megfelelő tisztségviselőket a kincstartó a helytartóval egyetértésben cserélje le.²²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korábbi ismereteinkkel szemben a helytartói intézmény feltűnik a 17. századi Erdélyben is, bár kétségtelenül rövid időre, hiszen Bethlen István hamarosan a magyar közjogban magasabb rangot és – elvileg – nagyobb hatalmat jelentő kormányzói funkciót kapja meg a fejedelemtől. Ugyan egyelőre csak a fentebb említett két töredékes levélváltásból vannak ismereteink Bethlen István helytartói működéséről, de ismerve a fejedelem rendkívüli igényét a tájékozottságra, s igyekezetét arra vonatkozóan, hogy a távolból is felügyelje az otthoni ügyeket, szinte biztosak lehetünk abban, hogy meglehetősen gyakori információcsere volt kettejük között, és Bethlen szinte minden kormányzati kérdésben maga igyekezett dönteni, utasítást adni helytartójának. Kis túlzással azt is állíthatnánk, hogy még istállóbeli lovait is személyesen ismerte, nem is csak Gyulafehérváron, (korábbi levelében konkrétan meg is mondja, hogy a „Sani” nevű ló csikáját küldjék el hozzá Hunyadról). De nem ez az első eset, és feltehetően nem is az utolsó, hogy lenyűgözve szemléljük a fejedelem elképesztő munkabírását és kifogyhatatlan energiáját.

17 Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartóhoz, Pozsony, 1620. nov. 11. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez i. m. 237–240.

18 Erdélyi országgyűlési emlékek. VII. i. m. 552–553.

19 I. m. 558–559.

20 I. m. 559.

21 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 25.

22 I. m. 323.

Forrás

*Pro Illustrissimo Domino Comite Stephano Bethlen de Iktar seniore terrarum ac comitatum Huniadiensis et Maramarusiensis perpetuo comite, intimo consiliario et per Regnum nostrum Transylvaniam locumtenente instructio*²³

Régi bölcsek mondása, de az mindennapi experientia is bizonyítja, hogy az emberi életnek dicséretes folyásának egy részét szüleinkhez, más részét szerelmesinkhez, harmadikot barátinkhoz és jóakaróinkhoz, mindenestől pedig édes hazánkhoz tartozandó és mutatandó szolgálatunk s kedveskedésünk foglalják magoknak: mely dicséretes rendtartásnak mi is elejítől fogván követői akarván lenni, ha édes szüleinkhez, kicsinségünkben elválásunk miatt hasznos szolgálatot nem mutathattunk, azokhoz, kik vagy szüleink helyett jó akarattal voltak, vagy az szeretetnek tartozó gradussában utánok másodrendben következének azonképpen jóakaróinknak, mentől inkább szerelmes édes hazánkunk oly háládatossággal akartunk lenni, hogy méltó panaszt senkitől magunkon ne viselhetnénk; mely hivatalunknak ennek utána is Isten őfelsége segítségéből amennyivel jobb módok engedtetnek, annyival bőségesben igyekezzünk mindenkor megfelelni.

Mivel penig hatalmas és csudálatos gondviseléséből annak előtte is kisebb állapotunkban ezekre igen vigyáztunk, de immár hetedfél esztendőttől fogva erdélyi fejedelemségünkben sok irigységnek el nem tágván rólunk és országunkról, veszekedő szándékok és a szóknak nagyobb hitelek s tekintetek miatt bátor-ságos állapotot nem nyerhetvén sem szerezhetvén magunknak az Német és Római császárok udvarában. Ez alatt veszedelmes támadások következvén az hit dolgából cseh, morva és több konföderátus országokban, kik ha megnyomorattanak volna, Magyarország is magát hasonló veszedelemtől idején oltalmazni akarván, békességes országunkból ezeknek az országoknak segítségekre kihivat-tatván, és az Úristen igaz ügyünkben szép győzedelmes szerencsékkel megáld-ván, itt künn állapotunk az mostani római császárral második Ferdinándussal vé-gezett induciánk szerint ez jövendő Szent Mihály napjáig abban hagyatott, hogy az nemes Magyarországnak fejedelmi titulussa alatt, instar regis, igazgatója és absolute gubernálója legyünk, hogy ez idő alatt az mi kedves hazánk és orszá-gunk, erdélyi fejedelemségünk bizonytalan állapotban ne tartassék, mind méltó-ságos, érdemes sok virtusira nézve s mind atyafiúi szeretetünkéből böcsületinek öregbítéséért, távollétünkben nem másra, hanem mint kivel egytestvérek va-gyunk, szerelmes öcsénkre, Bethlen István uramra bízunk, úgy, hogy míg itt künn állapotok is bizonyosabb karban állapadhatnak, addig őkegyelme mi képünkben Erdélyben az főhelytartóságnak tisztiben ez következendő Judica vasárnapra az országnak promulgált gyűlésében az tekintetes, nagyságos Péchy Simon belső ta-nácsosunk, cancellár és arra való commissariusunk által beállattatván országunk javára, magunk méltóságának őrizésére és maga jó hírének nevének öregbítésé-

23 A forrás szövegének közlése a Bak Borbála által meghatározott elvekhez igazodik: *Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*. Fons 7(2000) 91–138.

re is mentől jobban és dicséretesebben forgolódjék; melyben hogy őkegyelme jobb móddal procedálhasson ez alatt megírt conditiókkal adtuk instructiónkat őkegyelmének.

1. Először mindeneknek előtte ne úgy gondolkodjék őkegyelme mostani állapotjának mivolta felől, hogy Erdély külön országában míg ez mostani induciának vége valamely felé elválík, hogy teljességgel gubernátorságnak autoritásával praeficiálhassuk, mivel mindezeknek az állapotoknak exitusa Isten és az idők kezében vagon, mindazonáltal addig is és most is oly autoritással bízzuk őkegyelmére országunkat, mellyel mind maga tekinteti öregbedjék és nevedjék, és az országnak is gondviselésére elégséges lehessen.

2. Hogy az Úristennek engesztelése és tisztességének őrizése felől, valamint ennek előtte szép dicséretes végezések lőttenek általunk Erdélyben, most is azoknak megtartásiról és őrizéséről írásunk és izenetünk által megintvén az országot, őkegyelme is ezeknek és több articulásoknak megtartásával igazgasson minden rendeket.

3. Efféle nagy tisztokban fejedelmek után mindenkor az kétség nélkül való tökéletes hűség kívántatik, melyet őkegyelmére nézve nem szükség csak említünk is. De amellet mindjárast kívántatik az fejedelmi méltóságának akármi dologban nagy vigyázással való őrizése, hogy akinek képét, helyét, nevét viseli annak méltóságát minden cselekedetiben őrizze, mely őkegyelmében annyival nagyobb okossággal, vigyázással kívántatik, amennyivel vérségünk is őkegyelméhez mindeneknél nyilván vagon, ki őkegyelmének is következessék dicséretire az emberek között.

4. Noha akarunk administrátort rendelni, ki az ország jövedelmére ugyan kíváltképpen való tiszt szerint vigyázzon és continue őkegyelme mellett legyen, de őkegyelmétől is megkívánjuk, hogy mind bányákra, sóaknákra, portusokra, mindenütt való majorságinkra, hol miből vagy kárunk vagy hasznunk következhetnék, azonképpen mind együtt s mind másutt de főképpen az Fejérváratt elkezdett épületünkre, már őkegyelme jól tudja magunk természetit, szándékunkat, nem árt ha őkegyelme abból az mi példánkot és nyomdokunkat követi, legyen szorgalmatos minden gondviselésre és építésekre, hogy abból az őkegyelme jó industriája felől szüntelen kedves híreket hallhassunk.

5. Minden dolgaiban és maga viselésében szükség hogy őkegyelme szeretett-ni igyekezzék, melyben mindazáltal úgy kellek magát mértékleni, az magistrátus illendő keménység nélkül nem jó és nem is lehet, magát csendes lassúsága miatt ne consomnáltassa, ki miatt az mi méltóságunk is nagy dolgokban megsértetnék, és az közönséges állapotnak is ártalma következhetnék. Azért ha valakikben vagy excessust vagy defectust tapasztal, az olyan személy, ha szolgálai kötelességben, tisztviselésben leszen, magához hívatassa, megintse, fenýtse és meg is ijessze, ha szabados személy, vagy communitas, úgy mint városok, vármegyék és székek, directorunk által citációval is procedálhat, melyet minekünk is értésünkre adhat, nyilvánvaló excessust pedig in flagranti kinek ártalmas volna haladás arestatióval is praeveniáljon; azonkívül suspitiókat vagy nagyokat, vagy kicsinyeket nekünk megírjon, azért senkit mi hírünk nélkül ne bántson, abból mitőlünk várjon.

6. Hogy penig ezekben kevesebb vétessel is procedálhasson, mivel egy fő csak egy fő és az országtól is távoztassa az irigységet, neheztelést ha mindent absolute magától kezdene cselekedni, kívánjuk hogy tanácsink közül szüntelen kettőt s hármat, változtatva, hogy meg ne unatkozzanak, maga mellett tarthasson és tartson, melyet mostan bemenendő commissariusunk injungáljon is az tanács uraknak, kiknek esztendő által udvarnál való intertentiójokra egy summában rendeltünk ezer magyar forintot. Fl. 1000.

Húsz öreg hordó borokat Nr. 20.

Háromszáz öreg köből búzát Nr. 300.

Háromszáz köből zabot Nr. 300., melyet őkegyelme az személyeknek állapotjokhoz képest ki többed s ki kevesebb magával leszen udvarnál, dispensáljon esztendő által, hogy panaszolkodásokat távoztassa.

7. Hogy penig mostani tisztinek határozott voltában őkegyelme se in excessu, se in defectu ne peccálhasson, noha amint feljebb megírók, gubernátori állapata mostan őkegyelmének nem lehet, mindazáltal az őkegyelme böcsületinek nevedéséért ezekre accedálunk: külső követeknek, kik mihozzánk jönnek és ha betérnek őkegyelméhez, kinek kinek állapotjához képest udvarbíránk tartozzék illendőképpen gazdálkodni az őkegyelme parancsolatjára, mindazonáltal ott afféle követeket meg nem késleltetvén. Ha kik penig magához ablegáltatnak, azokat őkegyelme pro sua autoritate excipiálja, tractálja, és az olyanoknak is udvarbíránk gazdálkodjék. Török, tatár követnek, mivel tudja, fő emberek oda nem bocsáttatnak, posztóbeli ajándékkal és huszonöt-harminckét forint pénzbeli segítséggel is az ország administratorával, kinek continuusnak kellek lenni, adathat őkegyelme, csakhogy praecaveálja, sokáig ne tartóztassa ott az követeket, ne kellessék sok heában való költségnek rájuk lenni. Belső gondviselést az mi illeti, szomszéd országokra való vigyázás legfővebb tiszti legyen őkegyelmének, melyet hogy jobb módjával véghezvihessen, ha vagy postákat, kémeket kellek idegen országra járatni, azokra így költsön: Portára menő postáknak adjon Fl. 32.; Moldovába, Havasföldébe menőknek Fl. 12. Mihozzánk küldendőknak Fl. 10. Útilevele lévén őkegyelmének nálok, hogy gazdálkodjanak nekik. Efféle postákra való költséget is őkegyelme megkímélje, amennyiben lehet, melyet így cselekedhetik: aprólékos dolgok végett, ha az két oláh országokra kellek küldeni az brassai bírák és az háromszéki tisztviselők által vihet véghez, mellyel tartozzanak az háromszéki tisztviselők és az brassaiak is mind vigyázásból, és egyéb dolgokból is praestálni. Nevezett szerint az bereckiek Moldovára és Lengyelországra való kimséggel [*kémséggel*] ugyan tartoznak, Tömösvárra az lugosi, karánsebesi tisztviselők által vigyázhat, de Lippára maga emberi által Illyérol vigyázthat, ide ki hozzánk is váradi posták által kevesebb munkával küldhet leveleket. Derék, titkos és siető dolgokkal küldjön onnan belől maga szolgálai közül és azoknak a megírt mód szerint adhat költséget s úti levelet.

8. Mustráknak szükség lenni ad summam esztendőben kétszer, mely mindazáltal mindenkor a mi speciális commissiónk után legyenek, őkegyelme requiráljon bennünket mikor módot ismer, és mindjárt arról levelünket emanáltatjuk, ingruente necessitate penig gyakorta minden rendeket és kiváltképpen az szé-

kelységet megintvén készen lételre, ha kívánhatnék hirtelen, ugyan fel is ültesse, hogy az kiküldés miatt késedelem lévén, kár és veszedelem az országra ne következék.

9. Az tanács rendnek és egyéb rendeknek convocálása nem ítéljük egyéb időben szükségesnek, hanem ha igen gonosz igyekezetet hallanak az ország ellen, igen hirtelen, in tali casu, az is megengedtetik, szükség kivél nem kellett őkegyelmeket fásasztani.

10. Az törvényeknek kiszolgáltatása terminusokat concernál, melyről az országnak constitutiója vagon, kiket pacis tempore, hogy őkegyelme celebráltasson, ő maga praesideálván a táblán szükségesképpen kívántatik.

11. Legitima tutelákat, legitima prorogatoriákat, újonnan való özvegyeknek, legitima persecutoriákat, attestatoriákat, hogy őkegyelme megadhasson, megengedtük. Annak felette legitima executionálisokat compositiókra adhat őkegyelme. Dativa tutela, gratia és törvénybeli dilatiók magunk személyét illetheti. Mindazáltal mivel súlyos causákban halálra való személyeknek meg nem öletését hogy addig őkegyelme prorogálhassa, míg minket meg nem találhatnak felőle, arra való authoritást is engedünk őkegyelmének.

12. Érdemes személyeknek contentálása, mivel a mi személyünket illeti, ha kik hűséggel és haszonnal szolgálnak gratiánkat őkegyelme megigírheti nekik, kik mellett instálván levele által nálunk, azokban meg nem fogyatkoztatjuk.

13. Minden állapotoknak, hogy jobb módjával való expediálása lehessen, ha mi derekas dolgoknak informatiója kellett menni, őkegyelmére bocsátjuk, melyekről hogy őkegyelme is amint kívántatik minket informáljon, mellette levő tanácsinkkal együtt maga pecségi alatt, elvárjuk.

14. Az végházakra őkegyelmének szorgalmatos gondjának kellett lenni, és a szükséghez képest néppel, porról, golyóbisról idején providiáljon és egyebünet is segélje, Jenőre magunknak is gondunk leszen, interim írása által őkegyelme is informáljon annak állapotjáról szüntelen.

15. Excendáltassék az erdélyi gondviselés az Partiumokra is az egy Bihar vármegyén kívül, az is csak most, pro tempore legyen így.

16. Aprólékos tisztek ha vacálni fognak, avagy őkegyelme végére megyen, hogy nímelyek nem elégségesek, vagy károsok az szolgálatban, az olyanokat őkegyelme adminisztrátorunk és exactorunk tetszéséből változtathatja, úgymint porkolábságokat, udvarbírákat, harmincadosokat, kamoraispánokat. De az főkapitányságok magunk discretiójára és dispensálására tartozzanak, az főispánságokkal és királybíróságokkal együtt.

17. Az fejevári deákoknak, alumnusoknak megtartása, két prédikátornak, egy mesternek fizetések és állapotjok amiképpen eddig magunktól el vagon rendeltetvén, helyen maradjanak.

18. Fizetése per annue őkegyelmének tíz ezer forint hoc est Fl. 10000. Melyből száz lovast és száz gyalogot tartson.

Asztalára búza ötszáz köből Cub. 500.

Háromszáz köből zab Cub. 300.

Bő bortermésnek idejében ötven negyvenes. Nr. 50.

Fél termésnek idején negyven negyvenes Nr. 40.

Szűk termésnek idején harminc negyvenes Nr. 30.

Bárán, ha jut az ország dézsmájából Nr. 300.

Mindezeket az arendator szolgáltatssa ki az pénzen kívül. Az pénzt az administrator angariatim. Szénát az udvarbíró kaszáltasson az tövisi réten huszonöt ölig valót.

In Libera Regiaque Civitate Cassoviensi die 5 Martii Anno praesenti 1620.

TERÉZ OBORNI

THE INSTRUCTION OF GÁBOR BETHLEN TO HIS VICE-REGENT ISTVÁN BETHLEN (1620)

The study examines the context of the appointment of István Bethlen as a vice-regent (*locumtenens*) by Gábor Bethlen, Prince of Transylvania in 1620. Earlier historical studies suggested that the institution of “locumtenens” ceased to exist after 1556, and the princes of Transylvania appointed only governors (*gubernator*). According to this instruction, István Bethlen received the authority and title of the “locumtenens”, similar to that of the medieval Hungarian Kingdom, which he was to exercise in the absence of the prince. István Bethlen fulfilled his role from March to September 1620. However, from September 1620 he was appointed as a governor (*gubernator*) by his elder brother, prince of Transylvania. István Bethlen held this position between 1620 and 1630 despite the fact that Gábor Bethlen ruled over Transylvania until his death in 1629. The full text Hungarian transliteration of the instruction is included in the study.

A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről

Zrínyi Miklós hadimustrája
a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én

Péter Katalin történetírói pályája során többször foglalkozott a kora újkori magyar történelem legnagyobb formátumú magyar hadtudósa, a költő és hadvezér Zrínyi Miklós életével. A mindig segítőkész és őszintén érdeklődő Tanárnőt születésnapja alkalmából ezért a Zrínyi-kutatás egyik hosszú ideje vitatott, rejtélyes kérdésének megoldási kísérletével szeretnénk köszönteni. A hatalmas Zrínyi-szakirodalomban ugyanis szinte nincs két olyan munka, amely az 1663. őszi, nevezetes vati hadimustra időpontjáról, helyszínéről és menetéről azonos információkat közölne. Pedig minden kutató egyetemesen úgy véli, hogy a hadiszemle Zrínyi életének egyik nagy eseménye volt, hiszen itt lett – mint a legújabb összegzés is állítja – „Magyarország katonai főparancsnoka”.¹

Mindezekről a téma ez ideig perdöntőnek tekintett és legtöbbet hivatkozott forrása, Esterházy Pál nevezetes *Mars Hungaricus* – a kritikai kiadás magyar fordítása szerint² – az alábbi szavakkal számolt be: „Magyarország nagyméltóságú nádora, Wesselényi Ferenc gróf átkelve a Dunán Sopronba, onnan Kőszegre ment, hogy egybegyűjtse a magyar katonaságot, s miután a mágnásokkal együtt határozott a dolog felől, általános hadiszemlét rendelt szeptember nyolcadikára a Marcal folyó mellett fekvő Vat kastélynál, ami végbe is ment, és azok, akik már előzőleg Marcaltőnél ütöttek tábor, örömmel jöttek oda; úgy, hogy a nádor érkezésekor tízezer magyar vonult fel, akiknek láttára a nádor nem tartotta vissza örömkönyeit, majd bemenne sátrába, azon a napon pihent.

Másnap reggelre kelve, megérkezett a hősök hőse, Zrínyi Miklós gróf horvát bán, akit attól a naptól kezdve mindvégig mindenkinél jobban szerettem, s akit ő szent császári és királyi felsége, a nádor és más előkelő urak ugyanott a magyar seregek főgenerálásának nyilvánítottak, mindnyájunknak igen nagy öröme. Választottak és megerősítettek azután más főtiszteket is. Zrínyi vicemarsalljává ugyanis Batthyány Kristóf grófot, a Kanizsával szembeni végek főkapitányát tették, fraknoi gróf Esterházy Pál főudvarmester pedig vezérőrnagy lett;

1 R. Várkonyi Ágnes: Európai játéktér – magyar politika 1657–1664. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 577–614., itt: 604.

2 Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. Iványi Emma. Bev., szerk., jegyz. Hausner Gábor. Bp. 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 131.

s így haladtak tovább a kisebb tisztségek felé, s mindenről jó rendben gondoskodtak.

Eközben, mivel Zrínyi gróf visszament Muraköz szigetére a csapataiért, a magyarok a főgenerális visszatéréséig ugyanitt tábornoktáborban ültök. Mindezek ismeretében a legfőbb kérdés az, mennyire hihetünk Esterházy egykori feljegyzései alapján, de utólag papírra vetett, lelkes hangnemű és a kutatás által szinte „mindig pontos”-nak tekintett³ beszámolójának.

Az eddigi elképzelések

Esterházy páratlan értékes munkájára támaszkodva a kutatás jelentős része ideig 1663. szeptember 9-re tette a dunántúli hadimustra időpontját és Zrínyi főparancsnokságának kezdetét. Így gondolta ezt már a 20. század legelején életrajzírója, Széchy Károly,⁴ miközben a tanulmányunk témájával részletesen foglalkozó Kovács Sándor Iván erre vonatkozó véleményét egy többszörösen átdolgozott közlemény címében is kifejezte, noha szerinte Vaton Wesselényi nádor vezetésével „már szeptember 8-án [is] volt egy seregszemle”.⁵ De ugyancsak a 9-ei dátumot adja meg a korszak kétkötetes, úgynevezett akadémiai Magyarország-története és a magyar történelmi kronológia is.⁶ A *Mars Hungaricus* kritikái kiadása ugyanakkor – R. Várkonyi Ágnes 1984. évi, a hadiszemlék levéltári források nyomán elsőként ismertető vizsgálatára⁷ építve – 1989-ben már azt állította, hogy Zrínyi „a hadimustrát szeptember 9. és 16. között” tartotta meg.⁸

Mindezek ismeretében feltűnő, hogy ugyanezen kötet történelmi bevezetőjében Zrínyi életének egyik alapos ismerője, Perjés Géza másként vélekedik. Szerinte a hadiszemlék nem maga Zrínyi, hanem Wesselényi Ferenc nádor tartotta,

3 Iványi Emma szerint Esterházy a „hadjáratnak azokról az eseményeiről, amelyekben maga is részt vett, bizonyára feljegyzéseket készített, s ezek alapján írta le a történeteket, helyenként részletesen és mindig pontosan”. *Hausner Gábor*: Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcainak. In: *Esterházy P.*: i. m. 11., ill. Perjés Géza bizonyos kételyei a mű megbízhatóságáról: *Perjés Géza*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy P.*: i. m. 25–99., itt: 57.

4 Széchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. V. Bp. 1902. (Magyar Történelmi Életrajzok) 40.

5 Kovács Sándor Iván: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje a Dunántúlon 1663. szeptember 9-én. In: *Uő*: A „Syrena” és a szobor. Pécs, 1993. (Pécsi Tudománytár) 15–26., az idézet: 17., ill. ugyanezen véleménye: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. uő. Bp. 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 400.: 53. jegyzet.

6 R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi mozgalma és a török háború. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. II. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben III/2.) 1090–1154., itt: 1111.; és Magyarország történelmi kronológiája. II. 1526–1848. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. (Magyarország történelmi kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben) 483.

7 R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. *Történelmi Szemle* 27(1984) 341–369., itt: 364.; és második kiadása, kisebb módosításokkal és új címmel: Zrínyi szövetséglevele. In: *Uő*: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*. Bp. 1994. 91–121., itt: 116.

8 *Esterházy P.*: i. m. 477.: 120. jegyzet. (Hausner Gábor munkája.)

és ez az ő értelmezésében is – Esterházy beszámolóját szó szerint elfogadva – már egy nappal korábban megtörtént: „Szeptember 8-án a nádor hadiszemlét tart Vaton.”⁹ A kiváló hadtörténész emellett Zrínyi életrajzának újabb, bővített kiadásában is kitartott.¹⁰ Sőt határozott állásfoglalása a költő és hadvezér életének egyik legelmélyültebb ismerőjét is álláspont-változtatásra készítette. Várkonyi Ágnes 1987-ben már úgy vélte, hogy a felső-magyarországi Szendrő mellett 1664. szeptember 4. és 10. között tartott hadimustra időpontját többek között az „1663. szeptember elejei [vati] hadimustrára” emlékezve jelölhették ki, hiszen – miként szemléletesen érvelt – „a 17. század embere a dátumoknak, évfordulónak különös jelentőséget tulajdonított. 1664. szeptember eleje a kellő látványossággal kezdett dolgok évfordulója.”¹¹ 1996-ban ugyanő egy újabb, programadó Zrínyi-tanulmányában pedig már teljességgel Perjés Géza véleményét fogadta el: „Vaton a szeptember 8-ai seregszemlét a haderő megszervezésének időt rabló munkája követi.”¹² Mindezek után meglepő, hogy G. Etényi Nóra – számos korabeli nyomtatott hírlevél tudósítása alapján – több helyen arról ír, hogy „Zrínyi Miklós a szeptember 12-e és 14-e közötti vati hadimustra után 30 000 fős serege élén Érsekújvár felmentésére indul”.¹³ Czigány Istvánnak a magyar katonaság 1663–1664. évi szerepvállalásáról újonnan közzétett, figyelemre méltó írása ugyanakkor teljességgel Perjés szeptember 8-ai datálását követi.¹⁴ Toma Katalin Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályájáról számos újdonságot feltáró, friss disszertációja viszont szeptember 16-ra teszi az eseményt.¹⁵ A szakirodalomban tehát szeptember 8. és 16. között szinte csaknem minden nap felmerül a Wesseleányi vagy Zrínyi tartotta mustra időpontjának.

-
- 9 *Perjés G.*: i. m. 55. Így vélekedtek már a 19. század végén Esterházy életrajzírói is: *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos*: Herceg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Bp. 1895. (Magyar Történeti Életrajzok) 156.; vö. még: *Bubics Zsigmond*: Eszterházy Pál Mars Hungaricus. Bp. 1895. 34.
- 10 *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 2002. (Osiris monográfiák) 373.
- 11 „Mégis a szeptember 4–10-ci időpont annyira egybevág a háború másik nagy eseményével, az egy évvel azelőtt megtartott vati hadimustrával, hogy úgy véljük, talán eleve ehhez is igazították.” *R. Várkonyi Ágnes*: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987. (Labirintus) 204–209., az idézetek: 206.
- 12 *R. Várkonyi Ágnes*: Európa Zrínyije. Irodalomtörténeti Közlemények 100(1996) 1–39., itt: 11.
- 13 *G. Etényi Nóra*: Német hírek – magyar törekvések. A magyar főmértóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 346–357., itt: 352.; és ugyanez: *Uő*: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003. 137.
- 14 *Czigány István*: A magyarországi katonaság és az 1663–64. évi törökellenes háború. In: *Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok*. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Szentgotthárd, 2004. 7–26., itt: 16. Ugyanezen esztendőben megjelent könyvében viszont szept. 9-ét említi: *Uő*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.) 93.
- 15 *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (= ELTE BTK) Történeti Doktori Iskola. Bp. 2005. 146. Köszönöm Toma Katalinnak, hogy munkáját használhattam.

A hadiszemle dátumához hasonlóan az irodalomban komoly különbségek mutatkoznak helyszínének meghatározásában is. Az 1663. évi háborút érintő szerzők többsége – az eseménnyel részletesebben nem foglalkozva – pontosabb helyszínmegjelölés nélkül egyszerűen Vatról avagy a Dunántúlon fekvő Vatról beszél. A 19. század közepén Ráth Károly, majd a 20. század elején Széchy Károly a helységet a Vas megye szombathelyi járásában fekvő „Váth”-tal, illetve „Vat”-tal (régiesen Vált/Vát, ma hivatalosan Vát, Szombathelytől mintegy 15 km-re északkeletre) azonosította.¹⁶ R. Várkonyi Ágnes kutatásai (1984, 1987, 1994, 2005) pontosabb helymeghatározás nélkül szintén a Vas megyei vagy egyszerűen a nyugat-dunántúli lokalizáció mellett foglaltak állást.¹⁷ A *Mars Hungaricus* kritikai jegyzeteit összeállító Hausner Gábor viszont 1989-ben – az Esterházy művében említett Marcal-parti vati kastély miatt – a mustra helyszínének már nem a Szombathely közeli települést, hanem a Vas megyében fekvő, Marcal-parti Vatot nevezte meg, amelyet Felsővattal azonosított: „Vat (ma Felsővat, Vas m.)”.¹⁸

A lokalizáció kérdésében ennél is nagyobb fordulatot hozott Kovács Sándor Iván 1990. évi közleménye, melynek eredményeivel kapcsolatban azonban 1991-ben, majd összegző jelleggel 1993-ban maga támasztott kételyeket.¹⁹ Ő előbb a Marcal jobb partján, a Veszprém megyében fekvő Vat (ma Külsővat) mellé tette a hadimustrát. Előzetes véleményének oly nagy hatása volt, hogy a külsővati Polgármesteri Hivatal falán 1988. szeptember 29-én, azaz még a témában született írását megelőzően, napjainkig látható emléktáblát avattak, nevezetesen – mint felirata mondja – „Zrínyi Miklós 1663-ban Vaton tartott főparancsnoki hadiszemléjének emlékére”.²⁰ A kiváló irodalomtörténész eredeti álláspontját büszkén rögzíti a *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon* Zrínyi-szócikke és a Zrínyi dunántúli tartózkodásait néhány éve számba vevő összegzés is.²¹ Ugyancsak Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet a *Mars Hungaricus* kritikai kiadása felsővati azonosításának pontatlanságára, megállapítva, hogy a Marcal jobb partján fekvő Külsővattal átellenben, a folyó bal partján napjainkban csupán Mersevát (így

16 Ráth Károly: Gróf Wesselényi Ferenc nádor némely nevezetes levelei 1663-ból. Új Magyar Múzeum 4(1854) 7. sz. 43–58., itt: 46.; Széchy K.: i. m. V. 48.: 1. jegyzet.

17 R. Várkonyi Á.: Zrínyi Miklós szövetsége i. m. 364.; *Uő*: Zrínyi mozgalma i. m. 1111.; *Uő*: Zrínyi szövetségelevele i. m. 116.; és *Uő*: Európai játéktér i. m. 604.; *vö.* még ugyanígy: Czigány I.: Reform vagy kudarc? i. m. 93.

18 Esterházy P.: i. m. 530.: 102. jegyzet.

19 Írásai eredetileg a veszprémi Új Horizont kulturális folyóiratban láttak 1990-ben és 1991-ben napvilágot, amelyeket kiegészítve 1993-ban együtt tett közzé: Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m.

20 A tábla fényképe napjainkban az interneten is megtalálható: <http://www.ckmk.hu/emlekhely/Emlekhelyek/h101005.html> (a letöltés ideje 2006. jan. 7.).

21 „1663. szeptember 9-én *Külsővaton* kikiáltották a török ellen induló hadak fővezérévé.” Ld. Zrínyi Miklós. In: *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Varga Béla. Veszprém, 1998. 567.; és *Németh József*: Dunántúli Zrínyi-lábnymok nyomában. Irodalomismeret 2001. 3–4. sz. 25.

á-val!) helységet találjuk, amely 1906-tól létezik, miután a Vas megyei Belsővat ezen a néven egyesült a tőle északnyugatra fekvő Merse községgel.²²

Noha 1996-ban Külsővat történetéről regionális tekintetben is igen színvonalas, interdiszciplináris tanulmánygyűjtemény született, ez sem oldotta meg Kovács Sándor Iván 1993-ban megfogalmazott kételkedését: „Kérdés azonban változatlanul: melyik Vat mellett kell voksolnunk, Wesselényi (és Zrínyi) seregszemléjét illetően?”²³ A Külsővaton megjelent kötetben Koppány Tibor és Ilon Gábor egy nagyon figyelemre méltó dolgot mégis bizonyítottak. Mind a mai Belsővát területén, nevezetesen annak Vas megyei vati részén (közel a Marcalon átívelő hídhoz), mind Külsővaton, az egykori Egyházsvaton létezett a 17. században egy-egy kastély.²⁴ Míg az előbbit 1650-ben a napjainkban már jól ismert veszprémi, majd vasi alispán, Káldy Péter²⁵ újonnan emelte, az utóbbit kihalásáig a Hosszútóthy familia birtokolta. Mindez még nehezebbé teszi a seregszemle helymegállapítását, hiszen Esterházy munkája csupán egy *castellum Watt penes fluvium Marczal situmot* említi,²⁶ amely alatt elvileg bármelyik kastélyt érthetnénk.

Mindezekén túl az eddigi kutatás arról sem alakított ki egységes véleményt, mit kell pontosan értenünk Zrínyi Vat mezején életbe lépő „főparancsnoki” tisztén, a Vitnyédi István által *generalissimusságként*²⁷ emlegetett poszton. Az elmúlt évtizedekben erről is meglehetősen eltérő elképzelések születtek. Nevezték őt az általa 1663 októberében használt és sokat citált *totius Nationis Hungaricae dux* titulus²⁸ alapján „az összes magyar csapatok főparancsnokának”, „az összes magyar hadak vezérének”, „az egész magyar nemzet vezérének”, „az egész magyar sereg főparancsnokának”, valamint „a magyar mezei sereg fővezérének” és „a magyar hadak fővezérének” is.²⁹ De gyakran bukkan fel Zrínyi „Magyarország főhadvezére”-ként, „Magyarország főparancsnoka”-ként, „a királyság katonai főparancsnoka”-ként, „országos generális”-ként, „a magyarországi csapatok fő-

22 Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 20–21.

23 I. m. 22.

24 Koppány Tibor: A külsővati plébániakert címeres sírköve. In: Tanulmányok Külsővat történetéből. Szerk. Ilon Gábor. Külsővat, 1996. 165–171.; Ilon Gábor: Adatok Külsővat késő középkori történetéhez a régészeti emlékek tükrében. In: i. m. 115–132.

25 Dominkovits Péter: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 183–206.

26 Esterházy P.: i. m. 228.

27 Fabó András: Vitnyédi István levelei 1652–1664. I–II. Magyar Történelmi Tár 15(1871) 1–272.; 16(1871) 7–268., itt: II. 122.: N° 338. stb.

28 Zrínyi Tarczy János győri alispánhoz a komáromi táborból, 1663. okt. 16-án: Zrínyi Miklós: Összes művei. II. Levelek. Kiad. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Bp. 1958. 334–335.: N° 284. és 564–565.

29 Az említés sorrendjében: R. Várkonyi Á.: Zrínyi mozgalma i. m. 1111.; Kovács S. I.: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 16.; Zrínyi Miklós: Összes művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 2003. 758.: N° 358.; Magyarország történeti kronológiája i. m. 483.; Czigány I.: A magyarországi katonaság i. m. 16. és Perjés G.: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 55.

parancsnoka”-ként vagy – miként a legújabb összegzésben – „Magyarország katonai főparancsnoka”-ként.³⁰ Sőt Klaniczay Tibor egyenesen úgy vélte, hogy „az a tény, hogy Zrínyi az összes magyar csapatok főparancsnoka lett, és a német fővezértől teljesen független hatáskört kapott, példátlan eset Habsburg-Magyarország történetében”.³¹ Végül az 1980–1990-es évek fordulóján Várkonyi Ágnes azt is felvetette, hogy „a vatti hadimustrán 1663. szeptember 9-én az *Áfium* szavaival magyarálták meg az összegyűlt több mint tízezer fegyveresnek, miért és hogyan kell harcolniuk”.³²

Az 1663. évi vati hadimustra története tehát – noha Zrínyi életében különleges pillanat lehetett – mind a mai napig megválaszolatlan kérdések és rejtélyek sorozata. Az alábbiakban ezeket igyekszünk részben ismert, részben újonnan feltárt források elemzésével tisztázni.

A nemesi felkelés meghirdetése és Zrínyi „fővezéri” tisztének kérdése

A vati hadimustra történetét csakis az 1663. évi nemesi felkelés keretében érthetjük meg. Bár ennek részletes ismertetésére – terjedelmi okokból – most nincs lehetőségünk, fontosabb eseményeit (meghirdetés, irányítás, gyülekezés stb.) mégis szükséges áttekintenünk. Az ország törvényei, különösen az 1662. évi 5. törvénycikk³³ értelmében I. Lipót magyar király az oszmán csapatok Belgrádhöz közeledése idején, 1663. június 7-én Bécsben kelt parancslevelében Magyarország rendjei és vármegyei számára az egész országra kiterjedő általános vagy személyest felkelést (*generalis seu personalis insurrectio*) hirdetett.³⁴ Ebben a fel-

30 *Bubics Zs.*: i. m. 35.; *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi Miklós szövetsége i. m. 364.; *Uő*: A rejtőzködő Murányi Vénus i. m. 142., ill. 185.; *Uő*: Európa Zrínyije i. m. 11.; *Uő*: Európai játéktér i. m. 604. Érdeemes megjegyezni, hogy a tisztséget a 20. század elején – mint látni fogjuk – Zrínyi életrajzírója még többé-kevésbé helyesen értelmezte. *Széchy K.*: i. m. V. 39–40.

31 *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. (Irodalomtörténeti könyvtár 14.) 746.

32 *R. Várkonyi Á.*: A rejtőzködő Murányi Vénus i. m. 209–210. Bár e feltevést Kovács Sándor Iván „képtelenség”-nek tartja (*Kovács S. I.*: Gróf Zrínyi Miklós fővezéri seregszemléje i. m. 24.), Várkonyi Ágnes szerint ezt „a hadimustra levéltári anyaga is megerősíti”. I. m. 26.

33 Magyar Törvénytar. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1900. 226–231.

34 „generalem seu personalem insurrectionem, in articulis sive legibus regni decretam, nominatim vero iuxta continentiam articulo quinto proxima dietae et reliquorum ibidem citatorum”. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten (= UA AA) Fasc. 176. Konv. B. fol. 45.; ÖStA HHStA Reichsarchiv, Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten (= MEA RTA), Fasc. 218. Tom. VII. N° 4., ill. több megyei levéltárban, ld. pl. Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron; Sopron vármegye levéltára (= SVM), Közgyűlési iratok, 1663. jún. 7. és bemásolva: uo. Közgyűlési jegyzőkönyv 2. köt. fol. 139–140.; ill. magyarul megjelent a Bethlen János Erdély történetében fennmaradt változat fordításában. *Bethlen János*: Erdély története 1629–1673. Utószó, jegyz. Jankovics József. Bp. 1993. 159–161. Külön hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a szakirodalomban a felkelés meghirdetéseként számon tartott máj. 22-ei nádori parancslevél (ld. pl. *R. Várkonyi Á.*: Zrínyi mozgalma i. m. 1110.; *Uő*: A Királyi Magyarország

kelő csapatok mustráinak időpontját Szent László ünnepére, azaz június 27-re rendelte. Parancslevele a Magyar Tanácssal való vitáktól sem mentes tárgyalások eredményeként született meg. Ennek tagjaival az uralkodó – március–áprilisi pozsonyi előzetes tárgyalásokat követően – június első három napján a Bécs melletti laxenburgi nyári rezidencián a törökellenes védelem legfőbb kérdéseiről hosszasan értekezett. Bár az udvarban az insurrekció összehívását – meglehetősen elavult és nehezen használható volta miatt – nem tartották égetően szükségesnek,³⁵ a magyar főméltóságok ehhez a nemesi előjogok (elsősorban az adómentesség) és saját katonai hatáskörük védelme, sőt talán még birtokaik oltalmazására felhasználható volta miatt szívósan ragaszkodtak; még az ekkor a felső-magyarországi főkapitányi tisztségbe történő beiktatása miatt Kassán tartózkodó Wesselényi Ferenc nádor távollétében is.³⁶ A konferenciáról határvidéki lekötöttsége miatt szintén hiányzó³⁷ Zrínyi Miklós horvát–szlavón bán június eleje táján ugyan az Udvari Haditanácsnak az általános felkelést maga is javasolta, de azt szintén részletesen előadta, hogy Bécsben ettől sokat ne várjanak.³⁸ Mindezek ismeretében nem beszélhetünk arról, hogy a magyarokat a döntés-előkészítésből és az ország háború alatti védelmének megszervezéséből a bécsi hadvezetés kihagyta volna.³⁹

Mind a pozsonyi, mind a laxenburgi konferencia eredményességét – miként az újabb kutatás is megerősítette – a magyar főméltóságok (főként Lippay György esztergomi érsek, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki és dunántúli kerületi főka-

1541–1686. Bp. 1999. 107.; *Perjés G.*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 48.) kétségkívül buzdító-mozgósító jellege ellenére – amit a nádori titkár, a költő Gyöngyösi István „fogalmazásával” magyaráz a kutatás (további irodalommal *Kovács Sándor Iván*: Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi. Irodalomtörténeti Közlemények 89[1985] 390–391.) – egyáltalán nem a nemesi felkelés kihirdetéséről, csupán az érkező császári hadak élelemellátásának megszervezéséről és a háborúra való felkészüléséről szólt! A rendeletet a nádor a Haditanácsal és a magyar tanácsosokkal való többszöri egyeztetést követően küldte szét a vármegyéknek. Ezekre ld. ÖStA Kriegsarchiv (= KA), Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (= HKR Prot.), Reg. Bd. 327. fol. 68–71. és fol. 85.

35 „Personalis insurrectio legyen. Ezt valóban nehezletették az udvarnál, de hogy az imperiumi statusoktól valami pénzt nyerhessenek és azzal lármát csinálhassanak, megengedték, legyen personalis insurrectio, de úgy, hogy az mustra után minden ember házához menjen.” *Fabó A.*: i. m. II. 74.: N° 293., 77.: N° 297. és 69.: N° 292.

36 A beiktatás napjául az uralkodó eredetileg jún. 4-ét jelölte ki, de ezt utóbb Wesselényi kérelmére 10-ére halasztották. Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 49, Berényi család levéltára, A család által rendezett iratok, Fasc. 71. N° 52.

37 *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. A török magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. II. Történelmi Tár 1881. 114–138., itt: 125.

38 Zrínyi „gibt sein guetachten, daß er bey gegenwertiger Türkhen gefahr zuthuen vermeint. Schlägt die general insurrection vor, gibt aber die rationes, warumhen auch von derselben wenig guetes zu hoffen.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 232.

39 Vö. *Pálffy Géza*: Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendjei 1660–1662-ből és 1681-ből. Levéltári Közlemények 75(2004) 47–63.

pitány) komoly nézeteltérései terhelték.⁴⁰ A vati hadimustra szempontjából kiemelt figyelmet érdemel, hogy 1663 első felére Nádasdy Ferenc és Batthyány Kristóf személyes ellentéte és hatásköri konfliktusa már Bécsben is egyre növekvő feszültséget okozott. A nagy hatalmú országbíró és titkos tanácsos ugyanis – amellett hogy személyes okokból is haragudott Batthyányra⁴¹ – nehezen tűrte, hogy a nála mintegy másfél évtizeddel fiatalabb, karrierje kezdetén álló ifjú nagyúr végvidéki és kerületi főkapitányként egyes katonai kérdésekben parancsolhasson neki és familiárisainak. A konfliktus a török háború miatt ráadásul még inkább kezdett kiéleződni. A dunántúli országrész kerületi főkapitányi tisztét 1659 áprilisától betöltő⁴² Batthyáynak ugyanis nemesi felkelés esetén – utasítása és az ország törvényei értelmében⁴³ – a dunántúli vármegyék insurrekcióját magának kellett felügyelnie, a csapatokat megmustrálnia, majd táborba vezetnie. Ez azt jelentette, hogy a főkapitány az országbíró és vasi főispán Nádasdy Ferenc bandériuma és Vas vármegyei kontingense felett is parancsnoki jogkörrel rendelkezhetett. Kivételt pusztán a nádor személyes jelenléte képezhetett, hiszen ő országos insurrekciók esetén – még az 1485. évi úgynevezett nádori cikkelyek értelmében – a távol maradó uralkodó után „az ország és az országlakosok általános és főkapitánya”-ként vezette a felkelő csapatokat.⁴⁴

A hatalmára és annak politikai-művészeti reprezentációjára igen sokat adó⁴⁵ országbíró Batthyány felsőbbiségét nem volt hajlandó elfogadni. Június közepén úgy tűnt, Nádasdynak a laxenburgi tanácskozáson – amelynek egyik vezetője (mint Vitnyédi írta: „ez mostani consiliumnak directora”⁴⁶) volt – Batthyány

40 A magyar nagyurakkal való tárgyalásokra és ellentéteikre részletesen R. *Várkonyi Á.*: Zrínyi szövetséglevele i. m. 105–113.; újabban: *Toma K.*: i. m. 143–144.

41 Nádasdy leánya, Krisztina és Batthyány eljegyzése az utóbbi csapodár természete miatt bomlott fel. *Toma K.*: i. m.

42 MOL P 1313, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzselevéltára, Memorabilia N° 1067. (ápr. 7.: utasítás) és ÖStA KA Bestellungen N° 1623. (ápr. 7.: Batthyány esküje tisztéről).

43 Miként ezt már apja, Batthyány I. Ádám 1633/37. évi utasítása is kimondta: „Quarto id etiam enitetur supremus capitaneus, ut subditos et comitatus huic officio subordinatos, ut sunt comitatus Jauriensis, Comaroniensis, Albensis, Wespriniensis, Zaladiensis, Mosoniensis, Somogiensis, Soproniensis et Castriferrei vigore constitutionum regni ad insurrectionem semper paratos prompteque armatos habeat, advertet tamen, ne citra necessitatem urgentem aut imminens grave periculum eosdem insurgere faciat.” ÖStA KA Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv IX. c. 9., ill. ld. főként az 1662. évi 7. törvénycikket: Magyar Törvénytar. 1657–1740. i. m. 232–233.

44 „Negyedszer: ha valamikor az ország megszorult helyzete sürgősen kívánná és szükséges volna, hogy az országlakosok annak szüksége és szorgos megvédése érdekében fölkeljenek, a nádornak kell az ő vállalt tiszténél fogva az ország és az országlakosok közönséges és főkapitányának [az eredetiben: *generalis et supremus capitaneus regni et regnicolarum*] lennie és azokat vezetni, mindazonáltal a királyi felség parancsához és határozatához képest.” Magyar Törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 398–399. 4. cikkely.

45 Legújabban: *Toma K.*: i. m. és *Buzási Enikő*: A Köpenyes Madonna Árpásról: Jan Thomas Nádasdy Ferenc számára festett műve 1663-ból. (Meghatározás, datálás, attribúció). Művészettörténeti Értesítő 55(2005) 245–286.

46 *Fabó A.*: i. m. II. 77.: N° 296.

távollétét kihasználva sikerült elérnie, hogy a kerületi főkapitány jogkörét a június 7-én meghirdetett felkelést követően neki adják át, azaz ő mustrálhassa meg, majd vezethesse az összeseregülő dunántúli csapatokat.⁴⁷ Csakhogy a fiatal Batthyány sem hagyta magát, és minden módon próbálta védelmezni hatáskörét, hiszen azt Nádasdy az ő előjogait durván megsértve igyekezett magának megszerezni. Esélyeit növelte, hogy az országbíró június vége felé ágynak esett. A főkapitány július 25-én Rohoncról kelt levelében így a Haditanácsnál joggal követelte a dunántúli megyék insurrekciója feletti parancsnokságot.⁴⁸ Ezt a hónap utolsó napján Bécsből biztosították is számára, nevezetesen a Felső-Magyarországról már útra kelt⁴⁹ nádor megérkezéséig. Hangsúlyozták azonban, hogy intézkedéseivel nem sértheti a mágnások és Nádasdy csapatainak érdekeit, aki persze az általa irányított Vas megyében mindent megtett a kerületi főkapitány tevékenységének nehezítésére,⁵⁰ sőt még a fiatal Esterházy Pált is megpróbálta ellene kijátszani. Betegségére hivatkozva ugyanis az országbíró (mint vasi főispán) maga helyett őt állította a vármegye csapatainak élére, amit viszont a vármegye Batthyány kerületi főkapitányi hatásköre megsértésének tartott.⁵¹ A helyzetet tovább nehezítette, hogy az országbírónak – a megérkezése esetén a felkelő hadak országos főkapitányává előlépő – Wesselényi nádorral való kapcsolata sem volt felhőtlen, hiszen Batthyányval való konfliktusa átvittem a kerületi főkapitányok felett álló palatinus katonai joghatóságát is érintette.

A komoly hatásköri vitából kiutat vagy a magyar nagyurak teljes kiegyezése, vagy a nádor országos főkapitányi hatáskörének – távollétében vagy akár azután is – másra történő átruházása jelenthetett, amelyet a palatinus beleegyezését követően az uralkodó erősíthetett meg. Sajnos nem tudjuk, hogy ez a megoldás kiben merült fel elsőként. Az mégis bizonyosnak látszik, hogy a nádor katonai helyettesítésére Zrínyi neve – az insurrekcióról vallott rosszalló véleménye elle-

47 I. m. 76.: N° 296. és 78.: N° 297.

48 „ihme [ti. Batthyánynak] auch alß granitzobristen der commando über die insurrection desseits der Dohnau gebühre, so bitette er umb gehörige bevelch undt verordnung”. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 311.

49 MOL E 199, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma (= MKA). Archivum familiae Wesselényi, IV/2. t. fol. 54–55.

50 „sie [ti. a vármegyék] biß zu deß palatini ankhunfft von ihme, Batthiani dependiren sollen. Jedoch solle er gegen der magnatum und des Nadasdi wöckher sich also erzaigen, daß sie nit ursach zu klagen.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 146.; ill. Vas vármegye ellenállására: Uo. Exp. Bd. 325. fol. 319. és *Dominkovits P.*: i. m. 196.

51 Nádasdy „postquam ipsemet in persona sua propter adversam valetudinem suam una cum incolis comitatus praemissae insurrectioni generali se sistere nequiret, auctoritatem eandem illustrissimo domino comiti Paulo Eszterhási etc. attribuisse et loco sui eundem dominum comitem denominasset”, ill. erre a vármegye válasza: „Accessit ad hoc, quod ex parte illustrissimi domini comitis Christophori de Bottyan, veluti harum partium Cisdanubianarum supremi generalis capitanei improbatum fuit eundem dominum comitem Paulum Esterhazi, cum nec supremus comes hujus comitatus existat, neque supremus generalis harum partium, contra auctoritatem ejusdem domini supremi generalis insurrectionem generalem promulgari facere non posse, ex eoque neque comitatum eidem obtemperare debere.” Vas Megyei Levéltár (= VML) Vas vármegye levéltára, Közyűlési jegyzőkönyv 1632–1687, p. 501. és p. 502.

nére is – hamar szóba jött, többek között a befolyásos Lippay érsek javaslatára, aki őt a hadak vezetésére a köszvényvel küszködő és emiatt gyakran hordszékbe kényszerülő nádornál sokkal alkalmasabbnak tartotta.⁵² Bár a bécsi hadvezetésnek sok választása nem is nagyon lett volna. A dunáninnyi kerületi generális, egyúttal Érsekújvár főkapitánya (1644–1663), Forgách Ádám a Budán tartózkodó, majd utóbb éppen a bányavidéki végek központja ellen induló oszmán hadak miatt nem jöhetett számításba. De a pozsonyi kapitány, Pálffy Miklós sem örvendett nagy népszerűségnek, Zichy István egykori győri főkapitány-helyettes (1646–1655), ekkor a Magyar Kamara elnöke (1655–1670), már felhagyott a katonáskodással, a hadi tapasztalatokban járatlan Esterházy Pál pedig csupán két esztendővel volt fiatalabb Batthyány Kristófnál. Zrínyinek így nem sok vetélytársa maradt, július közepe táján meg is kezdődtek vele az egyeztetések.⁵³ Vele szemben egy „önjelölt” mégis hamar akadt. A betegségéből gyorsan talpra álló Nádasdy országbíró augusztus eleje táján Wesselényi megérkezéséig kész volt a nádor katonai feladatainak ellátására.⁵⁴ Ez biztosíthatta volna ugyanis számára az egyetlen lehetőséget, hogy Batthyány felettése és ezzel a dunántúli hadszervezés irányítója lehessen. Egy ideig azonban – legalábbis a Bécsben szolgáló nápolyi követ szerint – Wesselényi is vonakodott lemondani országos főkapitányi jogköréről,⁵⁵ de végül Lippay érsek bírhatta jobb belátásra.

A hadviselésben járatlan, nagy műveltségű országbíró remek bécsi kapcsolatai ellenére is hiába próbálkozott. A törökellenes hadviselésben és a hadtudományokban jártas, valamint több katonai sikerrel büszkélkedő horvát–szlavón bánnal szemben, aki ráadásul nála korábban, már 1660 óta titkos tanácsos is volt,⁵⁶ komoly esélye nem lehetett. Az augusztus 7-ei párkányi vereséget követő végveszély közepette mind a Haditanácsnak, mind a magyar politikai elit vezetőinek, különösen az ország irányításában meghatározó szerepet játszó Lippay érseknek, de még Wesselényi nádornak is egyre inkább az lett az érdeke, hogy az ország védelmét és az insurrekciót egyaránt nehezítő hatásköri és személyes konfliktusoknak véget vessenek. Zrínyi ellen pedig Nádasdy sem emelhetett számottevő kifogásokat. Így szeptember elejére – feltételezhetően elsősorban Lippay érsek és Wenzel Eusebius von Lobkowitz Haditanács-elnök (1649–1665) előbb pozsonyi, majd udvarbeli, végül a magyar főméltóságok kőszegi együttes győzködését követően – az országbíró nehezen, de meghátrált, és hajlandó volt a megbékélésre. Miként ezt Várkonyi Ágnes már több mint két évtizede bizonyította, ennek eredménye Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi megállapodása, azaz a si-

52 Széchy K.: i. m. V. 32–33.

53 Zrínyi M.: Összes művei i. m. 757.: N° 356.; Fabó A.: i. m. II. 103–104.: N° 326.

54 „dem palatino zu disponirn, daß ihme, Nadast in dessen abwesenhait des palatini officium zu suppliren aufgetragen worden, sovill nemblich die insurrection antrifft, und solches denen gspanschafften zu intimirn”. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 323.; vö. még: Fabó A.: i. m. II. 99–100.: N° 323.

55 Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. III. Bp. 1901. 202.: N° 1257. és 203.: N° 1265.

56 Pálffy G.: i. m. 53.

keres törökellenes védekezés érdekében létrehozott, bár csupán ideiglenes politikai kiegyezés lett, amelyet valószínűleg szeptember 8-án Kőszegen kötöttek.⁵⁷

Zrínyivel a nádort helyettesítő országos főkapitányi tisztségről időközben a tárgyalások hosszasan folytak. A horvát–szlavón bán ennek fejében rendkívüli politikai ügyességgel július közepétől mind az udvar, mind a Haditanács felé felteteleket szabott. Testvére, Péter helyettesíthesse távolléte alatt báni tisztében, Zrínyi-Újvár kapjon jobb ellátást, legyen a táborban megfelelő kísérete, élelem- és fegyverellátása stb. Legfigyelemreméltóbb kérése mégis az volt, hogy a dunántúli táborba a horvát és a szlavón végvárból, valamint a Belső-ausztriai Haditanács felügyelete alatt álló és ez időben Radkersburg vidékén állomásozó német reguláris csapatokból katonaságot vihessen.⁵⁸ Ennek okát a nemesi felkelésről vallott, már idézett lesújtó véleményével magyarázhatjuk.⁵⁹ E kérését – mivel a Haditanács az inszurrekció hatékonyságáról hasonlóan vélekedett – augusztus vége felé azzal a kikötéssel hagyták jóvá, hogy segítségükkel az Érsekújvárt augusztus 16-tól ostromló oszmánok megzavarására vagy akár onnan történő elvonásukra Esztergom vagy Buda ellen mielőbb diverziót indítson.⁶⁰ Ez az adat azért is külön figyelmet érdemel, mert ettől kezdve Zrínyi és a Haditanács között egy törökellenes diverziós akció terve egészen a téli hadjárat megindításáig folyamatosan napirenden maradt.

De Zrínyi – úgy tűnik – még azzal is megpróbálkozott, hogy Raimundo Montecuccoli tábornagy és győri főkapitány Duna mellett gyülekező osztrák–német csapatai felett is parancsnoki jogkört szerezzen.⁶¹ Rögtön szükséges hozzatennünk: ezt teljesen sikertelenül tette – miként a 16. század első felétől Magyarországon szolgáló királyi, majd császári–királyi főhadparancsnokoknak (*Oberstfeldhauptmann, Armeekommandant*) sem voltak alárendelve sohasem az ország nádorai, hiszen ez a rendi előjogok súlyos megsértését jelentette volna; ugyanúgy a helytartók és a nádorok sem tudtak szinte egyetlen esetben sem a császári–királyi hadak vezetői fölé emelkedni.⁶² A nádor katonai kérdésekben ugyanakkor az uralkodó és az őt e területen helyettesítő Haditanács alárendeltségében állt, ami a bécsi hadvezetésnek különleges előnyt biztosított, hogy a magyar király nevében a nádorhoz intézett rendeletekkel a főhadparancsnokok

57 R. Várkonyi Á.: Zrínyi szövetséglevele i. m. 115–121.

58 Zrínyi M.: Összes művei i. m. 757.: N° 356. és Fabó A.: i. m. II. 121–122.: N° 338.

59 Ezt Vitnyédi is megerősíti: „mert az vármegye hadához nem igen bízhatik Nagyságod”. Fabó A.: i. m. II. 121.: N° 338.

60 Zrínyi „solle sehen denen vor Neuheußl ligenden Türckhen eine diversion zumachen, zu welchem ende die I. Ö. teutsche und gräniczvölckher an ihne gewißen werden”. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 171.

61 Fabó A.: i. m. II. 121.: N° 338.

62 Minderre: Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agrimensia 17.) 59–74. és Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) 102–124.

érdekeit részesítse előnyben. Azaz Zrínyi „fővezérsége” – Klaniczay Tibor állításával ellentétben – még annak ellenére sem nevezhető „példátlan esetnek a Habsburg-Magyarország történetében”, hogy bizonyos délvidéki végvári, valamint német és horvát csapatok felett is sikerült ideiglenes parancsnoki jogkört szereznie.

Zrínyi kinevezéséről az előzetes döntés, amelyhez a nádoron kívül az uralkodó beleegyezése is kellett, az augusztus 26-át megelőző napokban született meg – mint bizalmasa, Vitnyédi írta: „Nagyságodat megimádták generalissimussággal.”⁶³ Ezt a magyar indigenátussal is rendelkező titkos tanácsos, Hans Rottal előbb augusztus 19. táján Pozsonyban, majd szeptember első napjaiban Sopronban igyekezett elfogadtatni Wesselényi nádorral, illetve leginkább a továbbra is civakodó Nádasdyval és Batthyányval. Közvetítése sikerrel járt, hiszen a Haditanácsban Rottal szeptember 4-én Sopronból kelt levelére 6-án már a következő választ adták: „Jóváhagyatik, hogy Zrínyi gróf az összegyűlt csapatok felett a parancsnokságot elláthassa.”⁶⁴ A magyar főméltóságok részéről ehhez a végső garanciát szeptember 8-án a kőszegi kiegyezés adta meg, amikor a vonakodó⁶⁵ Zrínyit végleg rávették az inszurrekció vezetésére. Érsekújvár hetek óta folyó ostroma közepette az egyre súlyosbodó helyzetben a német csapatok mellett már csupán benne bízhattak. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy a tisztség nem a Magyarországon összegyűlt összes császári-királyi csapatok, de még csak nem is az összes magyar(országi) csapatok, hanem csupán a dunántúli központi táborba összeseregülő magyar csapatok főkapitányságát jelentette, amelyet Zrínyi a nádor országos főkapitányi hatáskörével láthatott el.

Ezt több dolog igazolja. Egyrészt Vitnyédi szeptember 9-én egyértelműen arról tett jelentést, hogy „bán uram ő Nagysága leszen, aki palatinus uram ő nagysága után, mintha maga jelen volna, mindeneknek fog parancsolni, ő Nagysága után a Dunán innét [*Batthyány*] Christof úr, a Dunán túl pedig Pálffy Miklós”. E napon ugyanakkor maga hívta fel ura figyelmét, hogy „az generalissimusságról egy patenst vegyen Nagyságod, az melyben legyen Nagyságodnak teljes plenipotentiája szintén olyan autoritással, mint az palatinus, az kit repraesentál Nagyságod”.⁶⁶ De szeptember 10-én maga a Haditanács is arról tudatta Wesselényi nádort, hogy jóváhagyták a kőszegi konferencia végzését, miszerint „Zrínyi gróf a Dunán inneni és túli magyar csapatok feletti irányítással rendelkezhet”.⁶⁷ Sőt egy szeptember 12-ei bécsi híreket továbbító röplap is „a magyar és horvát

63 *Fabó A.*: i. m. II. 113.: N° 332.

64 „wirdt approbirt, daz der Graff Zrin den commando über die zusambziehende völkher führen solle”. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 185.

65 *Fabó A.*: i. m. II. 118–119.: N° 336–337.

66 A két idézet: I. m. II. 123.: N° 339. és 122.: N° 338.

67 „Approbatur der in conferenz gemachte schluß, daß der Graff Zrin die direction über die Hungarische völkher diß- und jenßeits der Donau haben solle.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 189–190.

felkelő csapatok főkapitányának” nevezte hősünket.⁶⁸ Tisztébe végül Zrínyi – mint látni fogjuk – bécsi eskütételét követően a vati táborban lépett, miként Esterházy Pál emlékiratában többé-kevésbé helyesen jelezte: őt „ő szent császári és királyi felsége, a nádor és más előkelő urak ugyanott a magyar seregek főgenerálisának nyilvánítottak”.⁶⁹ Sőt Zrínyi – hallgatván hívére, Vitnyédi Istvánra – új tisztségéhez gyűrűspecsétjénél nagyobb, báni pecsétjéhez képest pedig feliratában új címével kiegészülő középspecsétet is csináltatott. Ez szeptember folyamán el is készült, hiszen Zrínyi október 16-án már ez alatt intézte nevezetes parancsát a győri alispánhoz.⁷⁰

Összegezve megállapíthatjuk: Zrínyit tévedés az 1663. őszi események kapcsán „Magyarország katonai főparancsnokának” vagy „a magyarországi csapatok főparancsnokának” nevezni (hiszen ez jelentős félreértésekre adott ez ideig okot), de nem célszerű „az összes magyar csapatok főparancsnokának” sem titulálni, hiszen a felső-magyarországi csapatok teljességgel, a dunáninneniek pedig nagyobbrészt sohasem kerültek fennhatósága alá. Ő ténylegesen a *dunántúli megyékből a vati táborba összesereglett felkelő magyar csapatok országos főkapitánya volt, mely tisztét a nádort helyettesítve látta el, azaz röviden a nádor katonai jogkörével a Dunántúlon eljáró országos főkapitány* (latinul *supremus et generalis capitaneus, supremus generalis/dux* korabeli latinos magyarsággal *generalissimus*, azaz magyarul *fő generális*⁷¹) volt. Ezt és nem többet kell tehát értenünk az általa használt *totius Nationis Hungaricae dux* titulus alatt. Mindezt Zrínyi – mondhatnánk – meg is indokolta számunkra a *Tábori kis tracta* című munkájában, amidőn kifejtette, hogy egy hadsereg számára „mindenek előtte szükséges egy jó fő, a’ fő generál, kit igazán magyarul hadnagynak [*latinul dux*] kell híni”.⁷²

Végül mindezekkel kapcsolatban még egy hibás koncepciót szükséges korrigálnunk. Bár a legújabb összefoglaló is úgy véli, hogy I. Lipót 1664 januárjában „Zrínyitől elvette a fővezéri tisztséget”,⁷³ Toma Katalin alapos vizsgálata bizonyította, hogy tiszteinek viselése a nemesi felkelés novemberi szétoszlását követően elsősorban Nádasdy országbíró és Wesselényi nádor újabb, különleges

68 „General über die Ungarischen und Crabatischen Aufbot-Völcker”. Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK) Röplapgyűjtemény (= Röpl.) 631. Köszönöm G. Etényi Nóra önzetlen segítségét, aki a témára vonatkozó röplapokat saját gyűjtéséből másolatban rendelkezésemre bocsátotta.

69 Esterházy P.: i. m. 131.

70 A papírfelzetes pecsét hosszú felirata sajnos nagyrészt olvashatatlan, annak utolsó szavai talán mégis Zrínyi országos főkapitányi tisztére utalnak: „[SUPREM]VS ET GENERALIS [CAPITANEUS]”. Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, Győr; Győr vármegye levéltára (= GyVmL), Közgyűlési iratok, 1663. okt. 16. Köszönöm Jászberényi Ferencnek, a levéltár munkatársának, hogy a pecsét digitális fényképmásolatát számomra elkészítette. Vitnyédi pecsétjavaslata: *Fabó A.*: i. m. II. 124.: N° 340.

71 Az utóbbi tisztségnevezés éppen a vati táborozás kapcsán: „fő generalis commenda horváth bán uram”. MOL P 125, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor, N° 9819.

72 *Zrínyi Miklós*: Prózai munkái. Sajtó alá rend., jegyz. Kulcsár Péter. Bp. 2004. (Zrínyi Miklós összes művei) 229.

73 *R. Várkonyi Á.*: Európai játéktér i. m. 610.

megegyezésének köszönhetően ért 1663 decemberében véget. Az ország két első rendi méltósága ugyanis ekkor Teplicén arról jutott egyezségre, hogy ezt követően a Mura mentén, azaz a meglehetősen távol tartózkodó Zrínyi tisztét a dunántúli hadak irányításában a nádor országos főkapitányi (*supremus capitaneus*) jogkörével Nádasdy láthassa el.⁷⁴

A mustra időpontja: 1663. szeptember 17.

A vati hadimustra összehívását szeptember 4-én Sopronból – mivel tisztében való megerősítésére Bécsben ekkor még nem kerülhetett sor – a dunántúli bandériumok és megyei csapatok számára nem Zrínyi, hanem a katonai feladatait még teljességgel ellátó Wesselényi nádor hirdette meg. Noha az országos insurrekcióról szóló uralkodói parancslevélben megjelölt június 27-én még egyetlen vármegye sem mustrálta meg csapatait, július és augusztus folyamán különböző helyeken (például Sopronszécsény, Répcelak, Árpás és Marcaltó mellett) a vármegyei kapitányok és – Nádasdy minden próbálkozása ellenére – Batthyány Kristóf kerületi főkapitány irányításával lassacskán gyülekeztek a csapatok.⁷⁵ Esterházy Pál idézett emlékiratában azonban rosszul emlékezett. A több vármegye levéltárában fennmaradt, csupán egy-egy szavában eltérő nádori parancslevél gyönyörű magyarsággal nem szeptember 8-ra, hanem 12-re hívta táborba, majd mustrára a felkelő csapatokat: „Végső veszedelemben forgó hazánknak szüksége úgy kívánván, magunknak erre az kegyelmetek földére kellett fordulnunk, s ide convocálván az Dunán innét levő méltóságos urakat s az nemes vármegyék becsületes követ atyafiait is, kikkel hazánknak conservatiójáról s Érsekújvárnak, országunk egyik szép bástyájának segítség-adásáruul consultálkodván egyenlő értelemből tanácsosnak és igen szükségesnek ítéltük, hogy az pogány ellenség kegyelmeteket is úgy minden oltalom és készület nélkül, mint az Dunán túlsó félt el ne borítsa, nagyobb része már csaknem az hazának tűzben lévén, kegyelmetek personaliter mentül jobb szerrel és számosabban insurgáljon, és eleink dicséretes szép példáját követvén pro die 12. praesentis Vadhoz [*minden példányban d-vel*], Vas vármegyében, táborba szálljon, az hun kegyelmeteket magunk akarunk megmustrálni és rendbe venni s azontul az haza szolgálatjára applicálni.”⁷⁶ Ugyanezt erősítik meg a Haditanács ez évi nyilvántartókönyvei is,

74 Toma K.: i. m. 146–152.

75 Az idézett vármegyei és haditanácsi levéltári fondok mellett az irodalomból ld. még: *Ráth Károly*: Az 1663-ik évi Győr megyei nemesi felkelésről (Insurrectio). Győri Közlöny 1857. 11., 14–15. és 19–20.; *Fabó A.*: i. m. II. passim; *Perjés G.*: Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 49–51. és *Esterházy P.*: i. m. 122., 321–322.: N° 1–3.

76 GyVmL Közgyűlési iratok, 1663. szept. 4., Sopron. Érdekes, hogy két kiadása ellenére sem vette ez ideig figyelembe a kutatás: *Ráth K.*: Gróf Wesselényi Ferenc nádor i. m. 45–46.: N° III. és *Lengyel Alfréd*: Győr megyéhez küldött soproni keltezésű missilis levelek (XVII. század). Soproni Szemle 14(1960) 274–277., itt: 275.; ill. ugyanez Sopron vármegyéhez: SVmL Közgyűlési iratok, 1663. szept. 4., Sopron.

melyek szerint a rendi főméltóságok szeptember eleji egyeztetésén kijelölt 12-ei időpontot Bécsben azonnal jóváhagyták.⁷⁷

Mindebből rögtön következik, hogy szeptember 12. előtt a hadiszemlére nem kerülhetett sor, Esterházy Pál emlékiratát pedig a jövőben gondosabb forráskritikával kell kezelnünk. A szeptember 8–9-re keltezett datálások, valamint a nádor által külön tartott mustra koncepciója tehát nem állja meg a helyét. De ha nem ismernénk a táborba hívó nádori parancsot, akkor is biztosan állíthatnánk, hogy a seregszemle e napokban semmiképpen sem mehetett végbe, hiszen 9-én a főméltóságok nagy része még Kőszegen tartózkodott; innen pedig nehezen juthattak el úgy a Marcal partjára, hogy még aznap a mustrát is lebonyolítsák. Bécsben ráadásul ugyanezen a napon már az a hír járta, hogy Zrínyi a hét dunántúli vármegye számára a hadiszemle napját 13-ra Vatra jelölte ki.⁷⁸ Ide azonban sem a nádor, sem az új országos főkapitány még e napon sem érkezett meg. Wesselényi szeptember 13-án ugyanis Nádasdy Ferenc sárvári várából („ex arce Sárvár”) intézett levelet Győr vármegyéhez, amelyben – a további gyülekezés elrendelése mellett – arról tudatta a vármegyét, hogy „Zrenij [Zrínyi] uramat ökegyelmét minden órában várjuk, elérkezvén ökegyelme, valamit országunk javára s megmaradására jobbnak találunk lenni, sietséggel hírévé adjuk kegyelmeteknek”.⁷⁹

Zrínyi Kőszegről valóban nem a vati táborba, hanem Bécsbe indult. Új tisztebe lépéséhez a nádori megbízatás mellett ugyanis az uralkodótól át kellett vennie a hivatalos megerősítést és a Vitnyédi által szorgalmazott pátenst, majd meg kellett beszélnie a törökellenes védekezés és az említett diverzió terveit az ez időben csapataival Pozsony előterében, az oroszvári híd közelében állomásozó⁸⁰ Montecuccoli tábornaggal. Az utóbbi találkozó időpontját a Haditanács eredetileg szeptember 11. délelőttjére Bruck an der Leithára jelölte ki, azt azonban hamarosan 12-re a Duna-parti Oroszvárra halasztották.⁸¹ Végül ezt a terminust is tovább kellett tolni, hiszen Zrínyi az uralkodói megerősítést követően a felkelő csapatok feletti országos főkapitányságáról hűségesküjét csak 11-én vagy 12-én tette le a császárvárosban. Majd az utóbbi napon Hannibal Gonzagával, az Udvari Haditanács – feleségének (Csáky Borbálának) köszönhetően magyar kapcsolatokkal rendelkező – alelnökével és egyúttal a bécsi helyőrség parancsnokával együtt indult Montecuccoli táborába.⁸² A főtisztek, akikhez időközben

77 „Approbatur der in conferenz gemachte schluß, daß den 12 diß die zusammenkhunfft der insurrection bey Wath beschehen.” ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 189–190. és uo. Exp. Bd. 125. fol. 345.

78 „proponit comes banus generalis lustrae 13 huius in Vat septem comitatum”. ÖStA KA Alte Feldakten (= AFA) 1663/9/45. Egy szept. 12-én Bécsben kelt híradás viszont előbb szept. 13-ra, utóbb pedig már 14-ére prognosztizálta „Watt”-nál a mustrát. OSZK Röpl. 631.

79 GyVmL Közgyűlési iratok, 1663. szept. 13., Sárvár.

80 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 185.

81 Uo. fol. 188., fol. 189. és fol. 192.

82 OSZK Röpl. 631. és App. H. 883. Az uralkodói megerősítésről Vitnyédi szept. 16-án tudósított: „ő fölsége urunkat confirmálta”. *Fabó A.*: i. m. II. 125.: N° 342.

Pálffy Miklós és Hans Rottal is csatlakozott, végül szeptember 13. és 15. között egyeztettek Érsekújvár felmentése, a német és magyar csapatok együttműködése, valamint a portyázó törökök elleni védekezés lehetőségeiről.⁸³ A felkelő magyar hadak országos főkapitánya csak ezután indult a vati táborba. Ez összességében azt jelenti, hogy az eredetileg szeptember 12-re tervezett seregszemlét a 13-án még Sárváron időző nádornak tovább kellett halasztania. Így a mustra szeptember 12. és 14. között sem mehetett végbe.

E napokban Batthyány Kristóf kerületi főkapitány irányítása alatt a vármegegyei csapatok és a főúri kontingensek folyamatosan érkeztek a Marcal partjára. A nádor és az országbíró végül szeptember 14-én vagy 15-én vonulhattak át kíséretükkel Sárvárról Vatra. Az utóbbi napot valószínűsíti, hogy a közeli Pápán tartózkodó Esterházy János győri vicegenerális (1655–1688) jelentése szerint a nádor szeptember 15-én „nyolcezer katonával Vat falunál vert tábort”.⁸⁴ Mustrára ekkor mégsem került sor, bár az nem zárható ki, hogy az örömkönnyekig meghatott nádor tiszteletére a csapatok – mint Esterházy Pál írja – felsorakoztak. Másnap, szeptember 16-án az oroszvári tárgyalásokról végül megérkezett Zrínyi Miklós is, akivel a nagyurak ezen a napon kimerítő megbeszéléseket folytattak, meghatározva a felkelő csapatok szervezetét és a velük kapcsolatos teendőket. Az Esterházy Pál emlékiratában említett „másnap reggel” alatt tehát szeptember 16. vasárnap reggelét kell értenünk. A seregszemlét az ünnepnapon mégsem tartották meg. Ez a nap a főméltóságok tárgyalásaival telt.⁸⁵

Ezek eredményeként a nagyurak – miként Wesselényi nádor e napon Montecuccolinak beszámolt – elsőként úgy döntöttek, hogy „itt a magyar táborban holnap reggel történjék meg a katonák kiválogatása [*latinul: selectio militum*], azaz, hogy a jókat különítsék el az alábbvalóktól”.⁸⁶ E határozat alatt – a korszak

83 A különböző napokra vonatkozó adatok: szept. 13.: OSzK App. H. 883., szept. 14. (Rottal és Pálffy): Universitätsbibliothek, München; Hist. 4015/7.; szept. 15.: *Galeazzo Gualdo Priorato: Historia di Leopoldo Cesare. II. Vienna, 1670. 248–249.* (itt Vat „Wat vicino a’ Odemburg”-ként szerepel); *Széchy K.*: i. m. V. 41.; vö. még: *Óváry L.*: i. m. 203.: N° 1265. és *G. Etényi N.*: *Német hírek* i. m. 351.

84 „Heri dominus excellentissimus palatinus cum octo millibus militum ad pagum Vath castra metatus est.” ÖStA KA AFA 1663/9/63. (1663. szept. 16., Pápa).

85 Mindezeket Wesselényi nádornak Montecuccolihoz a vati táborból 16-án írott, több példányban fennmaradt leveléből ismerjük, amely még a törökökhöz is eljutott, hiszen azt Érsekújvár védői egy elesett török főtiszt („Békó pasa”) zsebében találták meg (*Esterházy P.*: i. m. 132. és 477.: 123. jegyzet.). Zrínyi megérkezésére: „Hic in castris Hungaricis ad Vath positus praesente etiam excellentissimo domino comite Bano, qui hodierna die [*szept. 16.*] huc appulit.” MOL P 287, Forgách család gácsi ágának iratai, Jelzetes iratok Fasc. CC. (40. cs.) Konv. 1670–1740. fol. 5. és fol. 6. (két példány), ill. Egyházmegyei Levéltár, Győr, Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Okmánytár Lad. 14. Fasc. 42. N° 1946. 1663. szept. 16. vö. még: „Palatinus 16 Septembris 1663. gemachte disposition mit dem Graven Zrin wegen der insurrections völkher.” ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 354.

86 „Et imprimis quidem, ut hic in istis castris Hungaricis crastina die mane [*szept. 17.*] fiat selectio militum, id est, ut boni separentur ab inferioribus.”

mustráinak és Zrínyi műveinek ismeretében is⁸⁷ – biztosan a katonaság hadiszemléjét kell értenünk. Az ezzel kapcsolatos esetleges kételyeket teljesen eloszlatják az eseményen jelen lévő, Esterházy János győri vicegenerális szeptember 19-én, már ismét Pápáról Montecuccolihoz intézett sorai: „Tegnap [18-án] a Vatnál lévő táborból Pápára jöttem. Nagyméltóságok e hónap 16-án kelt levelét megkaptam. Már korábban [tudniillik 16-án kelt, idézett levelében] értesítettem Nagyméltóságokat mind az itt, mind a vati táborban lévő magyar katonák számáról. Hogy mit kell cselekednünk, arról Ófelségétől határozatot várunk. Egy nappal korábban [17-én] a nagyméltóságú nádor úr az országbíró úrral Bécsbe indult fel,⁸⁸ nagyméltóságú gróf Zrínyi Miklós úr pedig – miután megmustrálta a katonákat [perlustratis militibus] – ugyanazon a napon Horvátországba ment, ahonnan bizonyos katonaságot kíván magával hozni.”⁸⁹ Mindezek ismeretében bizonyítottnak véljük, hogy az eddigi elképzelésekkel ellentétben a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én, hétfő reggel, a nádor katonai hatáskörével eljáró országos főkapitány, Zrínyi Miklós vezetésével zajlott le.

Bár a Vatnál összesereglett csapatok 1663. szeptember–októberi tevékenységének értékelésére jelen írásban nincs lehetőség, a megmustrált hadak számáról, szervezetéről és irányításáról mindenképpen szólnunk szükséges. Mivel az említett német reguláris katonaságért és horvát–szlavón végvidéki csapatokért hazaindult Zrínyi visszatérése csak október leelejére volt várható, a kőszegi megállapodásnak megfelelően helyettesévé (vicegerens, vicemarsallus) Batthyány Kristófot választották, aki így az országbíró minden ellenállása dacára formálisan Nádasdy csapatainak felettese lett. Hogy ez valójában mégse történjék meg, azt a nagyurak ügyesen megoldották. Az ekkor létrehozott három lovaskontingens (mondhatnánk ezred, korabeli latinsággal és magyarsággal egyaránt *brigada/brigáda*) kapitányai Esterházy Pál, Draskovics Miklós és Batthyány Pál lettek.⁹⁰ Nádasdy bandériumát és Vas vármegye lovasait azonban nem Batthyány

87 Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911. 279–280.; ill. Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Szerk. Beke József. Bp. 2004. 626.

88 Vö. „Az Dunán innét való földet megmustráltuk, vélekedésünk fölött sok ezer ember gyűlt össze. Bán uramat tettük előtők járóvá palatinus uram akarattjából is. Horvátországból is jön német őkegyelmével.” MOL E 185, MKA Archivum familiae Nádasdy, Nádasdy Ferenc levele Bálintffy Jánoshoz Kassára. 1663. szept. 26., Bécs.

89 „Heri ex castris ad Vath positus veni Papam. 16 praesentis datas Vestrae Excellentiae literas recepi; iam autem informaveram Vestram Excellentiam de numero tum hic, tum in castris ad Vath existentium militum Hungarorum. Quid operari debeamus, expectatur resolutio a Sua Majestate. Pridie domino excellentissimo palatino cum domino iudice curiae Viennam ascendente, excellentissimus dominus Nicolaus Comes a Zereni perlustratis militibus eadem die Croatiae versus perexit //], educturus inde aliquam militiam penes se”. ÖStA KA AFA 1663/9/79.

90 Minderre ld. Wesselényi már idézett levelét Montecuccolihoz szept. 16-áról: „constituimus pro uno supremo vigiliarum praefecto illustrissimum dominum comitem Paulum Eszterhazij, qui habebit curam unius brigadae, pro alterius brigadae cura illustrissimum dominum comitem Nicolaum Draskovith, pro tertia vero brigadae illustrissimum dominum comitem Paulum Bottijanij”, ill. Esterházy P.: i. m. 131. és egy egykorú kimutatás a tábori „vezérkarról”: MOL P 125, N° 9819.

Kristóf és Pál első brigádjába, hanem Draskovics Miklós ezredébe rendelték. Őt az országbíró könnyen elfogadhatta, hiszen vejről volt szó.⁹¹ Esterházyt tábori főstrázsamesterré is megválasztották,⁹² a „főhadibíró” pedig Lipics Márton, Zala vármegye egykori gyakorlott alispánja (1648–1662) és Zrínyi bizalmasa,⁹³ a „főszekérmester” Dömölky András, a Batthyányak lovashadnagya,⁹⁴ az úgynevezett „nyargaló kapitányok” pedig Csányi Bernát körmendi kapitány és Balog Gáspár lettek.⁹⁵

Egy a főstrázsamester levéltárában fennmaradt kimutatásnak köszönhetően ugyanakkor megállapíthatjuk – a kerek számai miatt – feltételezhetően még éppen a mustrára váró hadak becsült létszámát.⁹⁶ Eszerint a szeptember 16-án Vátnál összesereglett lovas- és gyalogoscsapatokat a három lovas brigáda mellett két gyalogosezredbe osztották (1. táblázat):

1. táblázat

A vati hadimustrára összegyűlt magyar sereg összetétele (1663. szeptember 16.)

Lovasság	
<i>1. brigáda: Batthyány Pál vezetése alatt</i>	
Batthyány Kristóf főgenerális-helyettes	1000
Batthyány Pál	450
Végvári katonák a Kanizsával szembeni végházakból	400
Összesen	1850
<i>2. brigáda: Esterházy Pál vezetése alatt</i>	
Esterházy Pál főstrázsamester	450
„Horvátországi had”	755
Széchenyi György győri püspök	50
Sennyey István veszprémi püspök	70
Széchy Péter	75
Lippay János	200
Kéry Ferenc	40

91 Draskovics az országbíró leányát, Nádasdy Krisztinát 1661. szept. 4-én Pozsonyban vette feleségül. *Toma K.*: i. m. 41.

92 Így és nem vezérőrnagyként fordítandó az emlékiratában és Wesselényi nádor Montecuccolihoz írott levelében is említett *generalis vigiliarum praefectus* tisztségnév. Ezt megerősíti az Esterházy Pál levéltárában fennmaradt két egykorú, magyar nyelvű feljegyzés is: „generál strázsamester”, ill. „fő istrázsamester”. MOL P 125, N° 9819. és N° 9820.

93 Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) 443.

94 MOL P 1322, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány cs. körmendi központi igazgatósága, A földesúri családra, ill. az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok N° 1360.

95 Csányira: uo. N° 1349. (1662) A tábori tisztségviselők jegyzéke: MOL P 125, N° 9819.

96 Uo. N° 9820. Egy-egy adatát 1663 őszére datálva idézte: *Czigány I.*: A magyarországi katonaság i. m. 17. és *Uő*: Reform vagy kudarc? i. m. 93.

Erdődy [György?] ⁹⁷	100
Összesen	1740
<i>3. brigáda Draskovics Miklós vezetése alatt</i>	
Nádasdy Ferenc	450
Végvári katonák a győri főkapitányság végházaiból	400
Sopron vármegye	200
Vas vármegye	160
Moson vármegye	85
Győr vármegye	100
Komárom vármegye	59
Veszprém vármegye ⁹⁸	100
Esterházy Ferenc	100
Összesen	1654
A lovasság összesen	5244
Gyalogság	
<i>4. brigáda</i>	
Végvári katonák a győri főkapitányság végházaiból	800
Esterházy Pál	400
Batthyány Kristóf	150
Végvári katonák a Kanizsával szembeni végházakból	75
Nádasdy Ferenc	250
Összesen	1675
<i>5. brigáda</i>	
„Az több urak gyalogi”	500
A vármegyék által kiállított gyalogosok	1000
Összesen	1500
A gyalogság összesen	3175
Mindösszesen a lovasság és a gyalogság	8419

Esterházy kimutatása szerint ugyanakkor a táborban még mintegy 2000 német katonával is számoltak („német 2000”),⁹⁹ de valószínű, hogy esetükben csupán a Zrínyivel majdan érkező délvidéki zsoldosokról volt szó. Noha a fenti létszámjegyzék összeállítását követően is befuthatott még néhány száz katona, a magyar felkelő csapatok és a hozzájuk csatlakozott végváriak száma összességében 8500 fő körül mozoghatott; a Belső-Ausztriából várt németekkel együtt pedig mintegy 10 500 katonával számoltak. A *Mars Hungaricus* állítása tehát – úgy

97 A következő sorban álló Vitnyédi István neve mellett nem szerepel számadat. Ekkor ő valóban nem volt a táborban, hiszen betegsége miatt Sopronban tartózkodott. *Fabó A.*: i. m. II. 124–125.: N° 341.

98 Zala és Pozsony vármegye neve mellett nem szerepelt létszámadat.

99 MOL P 125, N° 9820.

tűnik – alig túloz, amikor tízezer magyart említ, vagy Esterházy emlékiratában egy későbbi (október eleji) létszámadatot vetített vissza a hadiszemle idejére. Bár az sem zárható ki, hogy a későbbi nádor a győri vicegenerális Pápán állomásozó (bizonytalan számú) katonaságát is hozzászámolta a magyar csapatokhoz. *Zrínyi szeptember 17-én tehát mintegy 8500 magyar katonát mustrált meg Vat mellett.* A korabeli röplapokban tőle várt hús-, harminc- vagy ötvenezer katona inkább az egyre jobban aggódó közvélemény felfokozott várakozásáról, mint a valóságról tanúskodott. Azt azonban, hogy e katonáknak a költő és hadvezér nevezetes *Áfiuma* szavaival magyarázta volna meg, „miért és hogyan kell harcolniuk”, Kovács Sándor Ivánhoz hasonlóan elképzelhetetlennek tartjuk. Mit szóltak volna ugyanis a felkelő hadak, ha bő másfél órán keresztül ókori szerzők eredeti latin idézeteivel telitűzdelt és a nemesi inszurrekcióra korántsem jellemző, szigorú katonai fegyelmet szorgalmazó, sőt az állandó hadviselés előnyeit részletesen ecsetelő beszédet kellett volna végighallgatniuk?¹⁰⁰

A főkapitány gyors távozása után beosztottjainak a csapatok ellátását és fegyelmét nem volt könnyű biztosítani. Erre utal, hogy helyettese, Batthyány Kristóf – már bizonyosan a mustrát követően, de még szeptember 17-én – oltalomlevel kiadására kényszerült a közeli Nagydömölk (ma Celldömölk része) lakói számára.¹⁰¹ A főkapitányuk visszaérkezésére váró felkelő csapatok fegyelmének nehézségeiről szeptember 20-ról és 27-ről két tábori hadiszéki ítélettel is tanúskodik.¹⁰² Bár az összegyűlt katonák száma nem volt csekély, harcértékük tényleges voltáról és használhatóságukról a végső szót majd az 1663–1664. évi nemesi felkelés részletes bemutatásának kell kimondania. Önmagában azonban az a tény, hogy a korszak legkiválóbb magyar hadtudósa és e csapatok ideiglenes országos főkapitánya nem bízott bennük – amiről bécsi követe révén hamarosan János Fülöp mainzi érsek is értesült¹⁰³ –, és inkább végvári és reguláris csapatokat kívánt a törökök ellen bevetni, valójában jól jelezte: a hadügyi fejlődés útját nem a nemesi inszurrekció, hanem az állandó hadsereg jelenti. Mire azonban Zrínyi október 4-én reguláris, végvári és saját csapataival újra Vat mezejére ért,¹⁰⁴ Érsekújvár már bő egy hete az oszmánok kezén volt. Így ezt követően már csupán a továbbra is erőteljesen portyázó török–tatár csapatok elleni védekezésre volt többé-kevésbé sikeres lehetősége. A Haditanáccsal és Montecuccolival megtárgyalt diverzió így a következő esztendőre maradt.

100 Vö. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp. 1976. 7–45., ill. *Tóth Gyula*: Bevezetés a Török Áfiumhoz. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái i. m. 299–310. és *Perjés G.*: Zrínyi Miklós i. m. 288–297.

101 MOL P 1286, Jankovich család levéltára, Jankovich IV. Miklós által gyűjtött iratok, 1. t. fol. 167.

102 MOL P 125, N° 11 365. és *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 263.

103 „Herr Graff Niclas Zerini ist mit consens der Ungarn ihnen zum general vorgestellt, wiewohl er denen selbst nit trauet.” ÖStA HHStA MEA RTA Tom. VIII. fol. 113–114. Wildreich von Waldendorf levele János Fülöp mainzi érsekhez, választófejedelemhez. 1663. szept. 16., Bécs.

104 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325. fol. 380.

A seregszemle helyszíne: egy elfeledett tábor- és mustrahely Vas megyében

Mindezek után már csupán Kovács Sándor Iván 1993. évi kérdése vár megválaszolásra, nevezetesen a mustra helyszínéül „melyik Vat mellett kell voksolnunk”? Bár a korabeli források többnyire csak egyszerűen *Vat/Vath/Watt*-ról beszélnek, a kérdés mégis eldönthető. A Vas és Veszprém megyét egymástól elválasztó, mocsaras Marcal folyó két partján a késő középkortól kezdve két Vat nevű falu feküdt. Noha a 17. század közepéig a források mindkét Vatot egyértelműen Veszprém megyéhez tartozónak mondják,¹⁰⁵ az 1650-es évektől – a Veszprém vármegye alispánságát (1641–1652) a vasival (1656–1663) felváltó Batthyány-familiáris, Káldy Péternek köszönhetően – a bal parton fekvő Vat már mindig Vas megyeként (a kemenesaljai járásban) szerepel! Hosszú ideig Felső- vagy Nagyvatnak, a 17. század második felében pedig már Belsővatnak is hívták, ellentétben jobb parti (Veszprém megyebeli) szomszédjával, amelyet eleinte Alsó- és Kisvatként vagy egykori templomáról gyakran Egyházasvatként, Vas megyéből szemlélve pedig egyre sűrűbben (elsőként 1651-ben¹⁰⁶) Külsővatként emlegették. Külön figyelemreméltó, hogy a Vas megyei Vatot Káldy 1650-ben épített kastélyáról hamarosan már Kastélyosvatnak is nevezték,¹⁰⁷ melynek emlékét mind a mai napig őrzi a helybeliek által használt *Kastilkert* kifejezés.¹⁰⁸ Egyéb-
ként az sem kizárt, hogy Káldy kastélyát már eredetileg is a Veszprém megyei Felső- vagy Nagyvat nyugati határában, de már Vas megye területén emelte, majd a rezidencia elkészültével a mellette fekvő falut is úgymond „átvitte” új al-

105 1549: „utraque Wath” Veszprém megyében. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. Szerk., bev. Maksay Ferenc. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.) 925.; 1598-ban Vas vm. házősszeírásában nem szerepelnek: *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házősszeírás. Bp. 2001.; 1620: *Dominkovits P.*: i. m. 203–204.; 1626: „Feölseő et also Vatth, aliter Nagi Vatth et Egihazas Vatth” mind Veszprém megyében. MOL P 1865, Szarvaskendi és óvári Sibrik család levéltára, Rokon és idegen családok, Káldy család (= P 1865), 1. t. 1626. máj. 9. előtt; 1627: *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveinek regesztái. III. 1627–1637. Győr, 2004. 12.: 45. reg.; 1635–1636: MOL E 158, MKA Conscriptioes portarum, 50. köt. fol. 541.; 1638–1639: uo. fol. 547.; 1641: VML Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Statutoriae, Káldy, 1641. júl. 3. (Az adatot Dominkovits Péternek ezúton is köszönöm.); 1647–1648: MOL E 158, MKA Conscriptioes portarum 50. köt. fol. 550. még mindig Veszprém megyében; vö. még: *Pákay Zsolt*: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. (Veszprém vármegyei füzetek 7.) 155.

106 MOL P 1865, 1. t. 1651. jan. 24.

107 Ezen elnevezésekre számos példa: MOL P 1865, 1. t. passim; és MOL P 600, Szarvaskendi és óvári Sibrik család levéltára, Családi iratok, 149. t. passim, vö. még: *Koppány T.*: i. m. 166–169. és *Dominkovits P.*: i. m. 204–205. 1662. júl. 14-én Lipót királytól Káldy Vatra („possessio Vath in comitatu Castriferrei”) még vásártartási engedélyt is kapott. MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii, vol. 10. pp. 837–838.

108 Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Balogh Lajos–Végh József. Szombathely, 1982. 308–310.: N° 110.

ispánsága megyéjébe. Noha Külsővaton is volt egy kisebb, de ez időben már jelentéktelen udvarház, mindezek eleve arra sarkallnak bennünket, hogy a Vas megyei Vat határába helyezzük Zrínyi hadimustráját.

A kérdést Wesselényi nádor szeptember 4-én Sopronban kelt parancslevele egyértelműen eldönti. Miként fent idéztük, ez minden példányán „Vadhoz, Vas vármegyében” hívta táborba a felkelő csapatokat. Mivel pedig Vas és Veszprém megye határa e területen napjainkig már változatlan maradt, itt egyértelműen a Vas megyei Vatról, azaz a mai Mersevát részét alkotó egykori Felső-, Nagy-, Belső- vagy Kastélyosvatról van szó. Ugyanezt erősíti meg az Esterházy Pál emlékiratában említett *castellum Watt* is, ahol Káldy Péter részben szállást adhatott a táborbeli főméltóságoknak.¹⁰⁹ A legfőbb bizonyítékot mégis az adja számunkra, ha tudjuk, hogy a Vas megyei Vat és a tőle délnyugatra mintegy négy kilométernyire fekvő Dömölk (egykor Kis- és Nagy-, vagy Egyházás- és Nemesdömölk, ma Celldömölk) közötti mezők a 16–19. században Vas vármegye, sőt több ízben a dunántúli kerületi főkapitányság felkelő kontingenseinek vagy az itt átvonuló különféle csapatoknak voltak bevett tábor- és mustrahelyei – miként erről a 2. táblázat adatai tájékoztatnak.¹¹⁰

109 A vati táborozás idején, szept. 28-án Káldy egyik levele innen kelt („Költ Vatthon”), amelyben a hódoltsági és taksás nemesek felkeléséről rendelkezett. MOL P 1314, A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzsléveltára, Missiles N° 23 704.

110 Helyhiány miatt minden forrást nem említhetünk: 1593: *Házi Jenő*: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Sopron, 1928. 199–200.: N° 177.; 1605: *Nagy László*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 280.; 1627: „coram illustrissimo domino comite Paulo de Nadasd habita est generalis et personalis lustratio dominorum magnatum et nobilium comitatus Castriferrei”. MOL P 123, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Miklós nádor, II/g. t. (3. cs.) fol. 108–133. (Vas vm.) és fol. 134–150. (Sopron és Veszprém vm. mustrajegyzékei); 1664: *Esterházy P.*: i. m. 251., 325.: N° 12. és *Tusor Péter*: Egyház és közélet a XVII. századi Magyarországon. Zombori Lippay György levelei királyságbeli főurakhoz. Szakdolgozat, ELTE BTK. II. Bp. 1994. 296. (Köszönöm Tusor Péternek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.); 1683: *Thaly Kálmán*: Az 1683-iki táborozás történetéhez. (Gr. Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéseiből.) I. Történelmi Tár 1887. 102–128., itt: 116–117.: N° 19–20., 120.: N° 24., 121.: N° 26., 126.: N° 31., ill. II. Történelmi Tár 1887. 293–318., itt: 293–294.: N° 37–38., 299.: N° 45.; 1704: *Bánkúti Imre*: Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban. Sajtó alá rend., szerk. Hudi József. Veszprém, 2005. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 18.) 42.; ill. *Thaly Kálmán*: Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. I. (1704–1705.) Bp. 1875. (Archivum Rákóczianum [= AR] I. Had- és belügy IV.) 110.: N° 46.; 1707: *Uő*: Pótlékok s betűrendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferenc levéltára első osztály I–IX. köteteihez. Bp. 1889. (AR I/X.) 31–32.: N° 9.; 1708: *Uő*: Gróf Esterházy Antal kuruc generális tábori könyve. 1706–1709. Bp. 1901. 751. és 768.; 1709: i. m. 369–372.: N° 202–203.; ill. *Uő*: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685–1716. Bp. 1883. (AR I/IX.) 734.: N° 552.; *Uő*: Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. III. (1708–1711.) Bp. 1878. (AR I/VI.) 368.: N° 81.; 1809: *R. Kiss István*: Az utolsó nemesi felkelés. Bp. 1909. 119. és *Kovács Jenő*: Adatok Belső- és Külsővat, valamint Merse községek településtörténetéhez. In: Tanulmányok Külsővat történetéből i. m. 207–240., itt: 225–226.

2. táblázat

Táborozások és mustrák Vat mellett a 16–19. században

Időpont	Esemény	A hely eredeti megnevezése
1593. október 10–11.	táborozás és 11-én Sopron és Vas vm. felkelt hadainak mustrája, Batthyány Ferenc, Zrínyi György és Nádasdy Ferenc részvételével	<i>Waton az Marczall mellett</i>
1605. május 22. táján	Némethy Gergely, Bocskai István dunántúli főkapitánya hajdúinak táborozása	<i>Vat</i>
1627. augusztus 30.	Vas, Sopron és Veszprém vm. felkelt hadainak mustrája Nádasdy Pál dunántúli kerületi főkapitány jelenlétében	<i>in campo possessionis Watt nuncupatae</i>
1664. május vége–június	a dunántúli felkelő hadak táborozása és mustrája Nádasdy Ferenc, a nádor katonai hatáskörével bíró országos főkapitány parancsára	<i>Nadasdiana castra ad Vat existentia</i>
1683. június 5–25.	az apját, Batthyány Kristófot kerületi főkapitányi tisztében helyettesítő Batthyány II. Ádám vezetésével mintegy 1000 főnyi dunántúli (Vas, Veszprém stb. vármegyei) felkelő katonaság táborozása	<i>ex castris ad Vat positis, in castris ad Vat positis</i>
1704. június 13–26.	Forgách Simon, Károlyi Sándor és Esterházy Antal kuruc generálisok tábora és találkozója	<i>ex castris ad Vat positis</i>
1704. szeptember eleje	a császári csapatok táborozása Vatonál	<i>Sárvártúl Vathoz szállott vala az német tábor</i>
1707. március	Sohonnyay Ferenc főstrázsamester kuruc hadainak táborozása és elsáncolása	<i>Vatíhnál, Vatthi Commendáns</i>
1708. augusztus közepe	Kisfaludy György brigadéros hadainak táborozása	<i>Dömök és Vatt között lévő rétek</i>
1709. július, illetve október	Esterházy Antal generális hadainak táborozása	<i>in castris ad Dömök positis, illetve Vatonál</i>
1809. június	sáncokat emelnek a nemesi felkelő csapatok a vati átkelő védelmére Belsővattól északra Homorúd szigetén	<i>Merse és Vathi helységek között [...] sánczolások</i>

Mindezek alapján úgy véljük, kétségekívül kijelenthető: Zrínyi Miklós nevezetes hadimustrája a Marcal folyó bal partján, a Vas megyei Vattól és Káldy Péter 1650-ben épített (Esterházy Pál által említett) kastélyától, azaz a mai Mersevát mellett nyugatra-délnyugatra húzódó mezőkön, a kor ismert, de napjainkra már elfeledett táborhelyén került sor. Végül, de korántsem utolsósorban: ezt erősítik meg a terület földrajzi viszonyai is. Az első katonai felmérés (1782–1785) vonatkozó

szelvénye ugyanis Külsővat mellett többnyire nagyobb erdőséget, Belsővat és Nemesdömölk között viszont éppen olyan nagy mezőket ábrázol, amelyek a táborozásra kiválóan alkalmasak voltak.¹¹¹

Összegzés

Bár a veszprémi születésű szerző számára nem okoz örömet, hogy Veszprém megye szegényebb lett egy Zrínyi-emlékhellyel (noha a jövőben Mersevát és Külsővat együtt is méltón ünnepelhetné az eseményt), az talán mégis fontosabb, hogy a Zrínyi-kutatás – reményeink szerint – gazdagabb lett a költő és hadvezér legmagasabb tisztségének értelmezésével és életpályája egyik fontos eseményének rekonstruálásával. Az eddigi, egymásnak ellentmondó kutatásokat korrigálva megállapíthatjuk: Zrínyi Miklós 1663. szeptember 17. reggelén a Vas megyei Vat (egykor Felső-, Nagy-, Belső- vagy Kastélyosvat, ma Mersevát) melletti mezőkön, a korszak egyik bevett tábor- és mustrahelyén, a nádor katonai hatáskörét a Dunántúlon ellátó országos főkapitányként (latinul *supremus et generalis capitaneus*, *supremus generalis/dux* vagy *generalissimus*, magyarul *fő generális*) a dunántúli főurak és vármegyék felkelő, valamint a végházakból kirendelt magyar végvári katonák összesen mintegy 8500 fős hadát mustrálta meg. Tévedés tehát őt „Magyarország katonai főparancsnokának”, de még „az összes magyar csapatok főparancsnokának” is nevezni.

A sors azonban a 17. század kiemelkedő magyar hadtudósával és egyik legjobb hadvezérével meglehetősen igazságtalanul bánt. Török frontvidéki sikerei mellett mindenekelőtt Nádasdy Ferenc országbíró és Batthyány Kristóf dunántúli kerületi főkapitány személyes és katonai hatásköri konfliktusa, valamint Wesselényi nádor betegsége 1663 őszén olyan tisztségbe juttatta, amelyre ugyan büszke lehetett, de amelytől sok sikert maga sem várt, de nem is nagyon várhatott. A fokozatosan elavuló nemesi inszurrekciót a vati seregszemle után egy olyan horvát–magyar nagyúrnak kellett vezetnie, aki arról már összehívását megelőzően is negatívan vélekedett, és aki a korban egyedülálló magyar nyelvű hadtudományi munkáiban az állandó hadviselés, a szigorú katonai fegyelem, a szervezett utánpótlás stb., azaz éppen a regularitás elvei mellett foglalt határozott állást.¹¹² A vati hadimustra „legfőbb nyertese” így az a Káldy Péter lehetett, aki nemrég épült családi rezidenciáján, Marcal-parti kastélyában az ország első három méltóságát (a nádort, az országbírót és a horvát–szlavón bánt) fogadhatta, amivel kevés magyar köznemes büszkélkedhetett.

111 Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagy felbontású színes térképszelvényen 1782–1785. DVD-ROM. Bp. 2004.

112 Erre mindenekelőtt ld. *Perjés Géza*: A „metódizmus” és a Zrínyi–Motecuccoli vita. In: *Uő: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1999. 149–188., különösen: 180–184.; ill. újabban: *Czigány I.*: Reform vagy kudarc? i. m.

Mindezek és a Magyar Királyság katonai berendezkedésének ismeretében az sem véletlen, hogy Zrínyi hatásköri és egyéb vitái ellenére mindvégig állandó összeköttetésben állt a Habsburg Monarchia hadügyeinek irányításáért felelős Udvari Haditanáccsal, sőt a törökellenes diverziós hadjárat tervét 1663 augusztusában a bécsi hadvezetéssel együtt dolgozták ki. Bár 1663 őszén ennek megvalósítására már nem kerülhetett sor, a nevezetes téli hadjárat Zrínyi, a Haditanács által melléje rendelt birodalmi hadak¹¹³ és a bécsi katonai vezetés együttműködésének eredményeként ért el sikert. Történetírásunk azon gyakori állítása tehát, hogy az eszéki expedíció az uralkodó és a Haditanács engedélye nélkül zajlott, nem több egyszerű mítosznál. E példa és a vati hadimustra ez ideig rejtélyek sorával övezett históriája is jól bizonyítja, az 1663–1664. évi nemesi felkelés és törökellenes hadakozás története megérett a levéltári forrásokra építő, teljes körű feldolgozásra.

GÉZA PÁLFFY

AN UNSETTLED PROBLEM OF ZRÍNYI-RESEARCH: MIKLÓS ZRÍNYI'S INSPECTION OF ARMS AT VAT, VAS COUNTY, 17 SEPTEMBER 1663

This study, based on the sources of archives in Hungary and Vienna, examines one of the most important periods in the life of Miklós Zrínyi (1620–1664). By reconstructing the circumstances of the inspection of arms (*lustratio*) in the Transdanubian camp of the Hungarian nobility's insurrectionary armies, it analyses in the form of a case study Zrínyi's role in the general insurrection of the nobility (*generalis seu personalis insurrectio*) in 1663 and in the defence efforts against the Ottomans. Thus far the related literature has come up with five different ideas concerning the date of the inspection, three ideas concerning its location, and about half a dozen ideas concerning Zrínyi's office in the autumn of 1663. Revising the contradictory standpoints, the author proposes the following:

The inspection or roll-call in question was held in the morning of 17 September 1663 (Monday) on the left bank of the River Marcal, on the fields nearby Vat (Mersevát), Vas County, a location which between 1593 and 1809, the date of the last insurrection of the nobility, was an established camping ground in Transdanubia. On this occasion, in the presence of Palatine (*palatinus*) Ferenc Wesselényi and several Hungarian aristocrats, Zrínyi inspected an army of about 8500 heads overall, comprising the *banderia* of Transdanubian landlords, county troops and Hungarian soldiers from the border fortresses. However, contrary to previous ideas, he did this not as "Commander-in-Chief of Hungary" (that is, as Raimundo Montecuccoli's superior),

113 A Haditanács válasza Zrínyi nov. 19-ei levelére „wegen seines glücklichen progress wider die Türkhen und Tartarn, mit erinderung, daz dem Grafen von Hochenloe und dem Spickh befohlen worden, ihme mit ihren völkhern zuassistiern”. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 283–284. és fol. 290. (dec. 4.); vö. még az 1664. évi események eddigi legalaposabb feldolgozása: *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.)

not even as “Commander-in-Chief of all Hungarian troops”. He was, in reality, invested with the military authority of the Palatine, Captain-General (*authoritate palatini supremus et generalis capitaneus in partibus Transdanubianis*) commanding the insurrectionary troops of Transdanubia. This office he attained primarily as a result of a personal and authoritorial conflict between two Transdanubian aristocrats, Ferenc Nádasdy, Chief Justice (*iudex curiae*), and Kristóf Batthyány, district captain-general of Transdanubia (*partium regni Hungariae Transdanubianarum supremus capitaneus*), and of Palatine Wesselényi’s illness. Fate, however, treated this outstanding 17th century Hungarian military theorist rather unjustly. After the roll-call, the Hungarian–Croatian aristocrat was to lead an outdated insurrection of the nobility, of which he held a negative opinion even before it had been summoned and which he constantly scourged in his military theoretical works written in Hungarian, unique in the era. Finally the study calls attention to the fact that Zrínyi was one of those leading aristocrats and privy councillors (*geheimer Rat*) of the Habsburg Monarchy who attempted to promote the monarchy’s and their country’s, and even their own personal, interests at the same time. Contrary to previous research in Hungary, the author is of the opinion that this multi-faceted attempt was a realistic political alternative in the early modern age.

VARGA J. JÁNOS

A török orientáció változatai Magyarországon

Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683¹

Mehmed Çolak, ismertebb nevén Csonka bég Buda visszavétele után, bécsújhelyi fogságában tájékoztatta Theodor Athlet Heinrich Strattmann kancellárt a magyar urak szándékáról török hűbéres fejedelemségek alakítására a Habsburg-monarchia romjain, ha Bécs 1683-ban elesik. A török főtiszt állítása szerint Thököly Imre hívei uruk fejére kívánták helyezni a magyar koronát, és ahhoz kapcsolták saját hatalmuk megalapozásának vágyát, ami a Magyar Királyság területének kiterjesztését jelentette volna az örökös tartományok rovására. Az új államalakulat elismeréséért késznek mutatkoztak évi adót fizetni a Portának.² Az események tanúsága szerint főuraink többsége nemcsak meghódolt Kara Musztafa nagyvezírnek és Thökölynek, hanem fegyveres támogatást is nyújtott a török–tatár–kuruc csapatok hadműveleteinek ausztriai kiterjesztésekor.³ Ezzel a Habsburg-ország rész exponensei pontot tettek – igaz, kényszerűségből – a 17. század közepétől számítható török orientációjú politikájuk végére.

Az ország sorsáért felelős urak – Zrínyi Miklóssal az élen – 1650-ben még a jó háborús „conjunctura” elmulasztása, a Habsburg–oszmán béke megújítása miatt emelték fel szavukat. Nádasdy Ferenc országbíró II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez 1659-ben intézett levelében már I. Lipót defenzív török politikáját és az erejét veszített magyarságot kárhoztatta, amiért kiszolgáltatta az országot a Porta kényének-kedvének: „Mi magyarok, Nagyságos Uram, egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk – írta –; az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinnyi, hallanyi sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik.

1 Az itt közölt, részben átdolgozott tanulmány német nyelvű változata megjelent: *János J. Varga: Varianten der türkischen Orientierung in Ungarn. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683*. In: *The First Millennium of Hungary in Europe*. Editors-in chief: Klára Papp–János Barta. Co-editors: Attila Bárány–Attila Györkös. Debrecen, 2002. 208–215.

2 Csonka bég személyével és a bécsújhelyi kihallgatás jegyzőkönyvével részletesen foglalkozik *Karl Těpřly: Mehmed Çolak Beg – Leopold Freiherr von Zungaberg. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 80(1972) 113–155.

3 *Varga J. János: A túlélés és az áruulás mezsgyéjén. Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám az 1683. évi hadjáratban*. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 1–10.

Megfogyatkoztunk magunk is tagjainkban, előttünk járóink élvén holtak, érzéketlenek, egynéhányan erőtlenekek vagyunk, az többinek nincs egy akaratja; érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán keresztyénységgel ellenkezni láttatnék, ha mindnyájan pogány alá adjuk magunkat.”⁴

Az 1660-as évek elejétől a külképviseletek bécsi rezidenseinek jelentéseiben is felbukkant az uralkodói tétlenség miatt felerősödő oltalomkeresés motívuma. Alois Molin velencei követ így tájékoztatta 1661-ben a *Signoriát*: „Mondják a magyarok, ha a császár nem akarja őket védeni, engedje meg legalább, hogy a török oltalmába adják magukat.”⁵ A hagyományos Habsburg-ellenes rendi-vallási sérelmek mellett megjelenő új, a török behódolás önkéntes vállalásának gondolati szférájába átvezető panasz tehát a török elleni védelem elégtelenségéből, a törökkel szembeni kiszolgáltatottság érzéséből fakadt. A magyarországi politizáló réteg egy részének gondolkodásában hovatovább állandósult az a – később persze alapvetően tévesnek bizonyult – meggyőződés, hogy az ország területén osztozkodó két birodalom viszonylatában a hatalmi mérleg tartósan, ha ugyan nem végérvényesen, az oszmánok javára billent. „A török potentia már Isten rendeléséből annyira előment, hogy emberi mód szerint alig resistálhatni neki” – vélekedett az elégedetlenek egyike. Teleki Mihály erdélyi tanácsúr egyenesen úgy érvelt, hogy a magyarországiak csak akkor remélhetik szabadulásukat, ha céljukat a szultán szerencséjéhez kötik, és „a Fényes Birodalom egész világon hosszában és széltében való elterjedésével kapcsolják össze”. Itt már nem is az „Impérium Ottomanicum”, hanem egyfajta „Universum Ottomanicum” képe rajzolódott ki a török orientáció hívei előtt – írja Benczédi László. Meggyőződésüket az oszmán világbirodalommal szembeni ellenállás kilátástalansága, a balkáni országok teljes beolvadásának ijesztő példája mellett sérelmeik megszüntetésének vágya is erősítette: azt remélték, hogy a külpolitikai függés ellentételeként megőrizhetik saját intézményeiket, belső önállóságukat – miként Erdély –, és szabadon gyakorolhatják a Habsburg-rekatolizációtól létben fenyegetett protestáns vallást. Mindezt még vonzóbbá tette a háborútól meggyötört ország számára – Benczédi szavaival – a „csendesség”, a „békesség”, az „állandóság”, egyfajta „Pax Ottomanica” álma.⁶

A magyarok reményeit ismerték a portai hatalmasok; maga a nagyvezír, Köprülü Ahmed komolyan számolt a királyság meghódoltatásával 1663-ban. Átfogó tervében kulcsszerepet szánt I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, akit az Oszmán Birodalom előtt hódoló és a fejedelemséghez hasonló státusba helye-

4 Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferencsel. Századok 8(1874) 472.

5 Pauler Gyula: Magyarország 1661-ben. Századok 2(1868) 277.

6 Meggyőzően elemzi a 17. századi „törökös irányzat” megerősödését, a forrásokat idézi Benczédi László: A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában. In: A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés 1983. március 25–26. Szerk. Németh Péter. Vaja, 1985. 27–29.

zett Magyar Királyság fejévé akart tenni.⁷ A két országrész egyesítése nélkül természetesen, mert helyére új fejedelmet kívánt ültetni, esetleg a készenlétben tartott Haller Gábor személyében. A nagyvezír ezzel nemcsak a régen óhajtott Bécshez jutott volna közelebb, hanem Velencéhez is a szárazföld felől, amellyel hadban állott a Földközi-tengeren Kandiáért.⁸ Az ostromlott Érsekújvár alól már Magyarország uralkodójaként szólította meg Apafit: „Te, aki az egész Magyar Királyság minden grófjának és urának ura vagy, te, aki a legkiválóbb vagy a keresztények között! Te [...], akit a nagy hatalmú császár akaratóból az egész magyar Királyság fölé helyeztek [...], Apafi Mihály fejedelem! [...] Jer és vedd át az égiektől neked szánt méltóságot; ha Magyarország rendei megtudják ittlétedet, magoktól veszik magokra kormányodat.”⁹

A nagyvezír három nappal Érsekújvár elfoglalása után, szeptember 28-án hódoltató leveleket küldött szét Pozsony és a közelében fekvő vármegyék előljáróinak.¹⁰ Október 22-én pedig a nagy késéssel megérkező Apafi hívta török védnökség alá Wesselényi Ferenc nádort és a királyság távolabb eső vármegyéit.¹¹ A fejedelem pátense nem tükrözi Köprülü Ahmed harcias szándékát, sokkal inkább fájdalomról és aggodalomról tanúskodik a haza romlása és lakóinak kiszolgáltatottsága miatt. Végző következtetése pedig félreérthetetlen: jobb, ha Magyarország szabad akaratból hódol meg a szultánnak, mint kénytelenségből.¹²

Raimondo Montecuccoli császári tábornok írja emlékiratában, hogy Érsekújvár átadása után vezető főurak a meghódolást tervezték, ezért érintkezésbe léptek a törökkel.¹³ Néhányan, Kereszturi László alnádor vezetésével, valóban megjelentek a nagyvezír és Apafi táborában, de látogatásuk nem terjedt túl a tájékoztató jellegű megbeszélésen.¹⁴ A nádor pedig határozottan elutasította az átállás gondolatát. Nyílt levelet fogalmazott a nagyvezír és Apafi manifesztumára, és azt október végén, november elején szétküldette a vármegyéknek. A kiáltvány igyekezett meggyőzni a bizonytalanokokat: ha az uralkodó hűségén maradnak

7 Georg Kraus: Erdély krónikája. Ford., jegyz. és bevezető tanulm. Vogel Sándor. Bp. 1994. 570–571.

8 R. Várkonyi Ágnes: Apafi–Zrínyi–Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663–1664. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 505–506., 511.

9 Bethlen János: Erdély története. 1629–1673. Utószó és jegyz. Jankovics József. Bp. 1993. 162–163., 167–168., 172., 444–446.

10 Apponyi Sándor: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. II. Bp. 1902. 110.: 870. sz.

11 Apafi Mihály Érsekújvár alá menetele 1663-ban, Czeglédi Istvántól. Bev., közli: Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum 9(1859) 2. sz. 54–57.; Apponyi S.: i. m. 112.: 878. sz.

12 Apafi i. m. 58–59.; Bethlen J.: i. m. 190–191.

13 Memorie del General Principe di Montecuccoli. Köln, 1704. Idézi Jászai Magda: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Bp. 1996. 210.

14 Püspöki Nagy Péter: Inter Scyllam et Charybdim. Három adalék a török szövetség eszméjéhez a vasvári béke korában (1661–1670). Studia Nova 1(1994) 1. sz. 61.

és adófizetésre kötelezik magukat, akkor a török kifosztja az országot minden értékéből, ha feltétel nélkül meghódolnak a szultánnak, akkor elszakadnak a kereszténységtől és elárulják a királyt. A törökhöz szítókat ugyanakkor megfenyegette: „valaki kegyelmes királya hűségétől eláll, soha kegyelmet fejének ne reméljen”.¹⁵ Jellemző, hogy a nem kívánt magyarországi hadjáratból hazatért Apafi is kiáltványt bocsátott ki Ebesfalváról, az érsekújvárival ellenkező szelleműt, amelyben megparancsolta alattvalóinak: „senki is közületek a törökhöz bemenni, meghódolni [...] ne merészeljen.”¹⁶

A meghódolás gondolata felerősödött, csak kevés hiányzott a végzetes lépés megtételéhez. A vasvári békekötés (1664) után azonban ez is bekövetkezett: kialakult a felfogás, miszerint a Habsburgok nem tudják és nem is akarják felszabadítani Magyarországot a török uralom alól, ezért Béccsel szembe fordulva kell megszüntetni az ország hadszíntér jellegét. A gondolat az ország vezető aulikus főurainál érlelődött tette. A nádor Zrínyi Péterrel, Nádasdy Ferencsel és az erdélyi fejedelem megbízottjával egyetértésben vetette papírra a Magyar Királyság meghódolásának tervezetét, és juttatta el Apafi követével a Portára. Az 1666. augusztus 27-én Murányban született *Instructio* a behódolás mozzanata mellett azonban a rendek igényét is tartalmazta a függő helyzeten belüli önállóságra. A 17. században elveszített területek egy részének visszaszerzésére három javaslatot tartalmazott. Maximális programként a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem halála (1629) óta török kézre került helységek visszaadását fogalmazta meg. Kedvezőtlen válasz esetére – a vasvári béke és a horvát–szlávón részek *status quo*-ja alapján – a Mura–Alsólendva–Nempti–Egerszeg–Szentgrót–Szentgyörgyvár–Keszthely–Tihany–Veszprém–Pápa–Szentmárton–Győr–Komárom–Tata–Gesztés–Guta–Sellye–Sempte–Nyitra–Léva–Palánka–Gyarmat–Fülek–Putnok–Diósgyőr–Ónod vonalon jelölte ki a hódoltság határát, és a Magyar Királysághoz számította a linzi béke (1645) értelmében az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiainak átadott két tiszántúli vármegyét, Szabolcsot és Szatmárt. Végül minimális török engedményként az Érsekújvár elvesztése után meghódolt falvakat kérte vissza.

Wesselényiek előterjesztése szükségképpen gazdasági, katonai és politikai kívánságokat is tartalmazott: a hódoltsági szabad földbirtoklásnak, a nemesi adómentességnek a sérthetatlensége, a jobbágy adójának a korábbi szinten tartása, illetve a török katonai védelemnek az igénylése, a további oszmán terjeszkedésnek és a magyar haderő török érdekű felhasználásának a megtiltása, végül a magyarországi várépítésnek a szabadsága éppúgy szerepelt közöttük, mint a teljes bel- és külpolitikai önállóság, ideértve a szabad királyválasztást is. Ezért az ország, mint a Fényes Porta *patronus cliense* ajándéknak nevezett adót fizetne –

15 R. Várkonyi Á.: i. m. 517–518.; Szalay László: Magyarország története. V. Pest, 1857. 80–81.; Gróf Wesselényi Ferenc nádor némely nevezetes levelei 1663-ból. Közli: Ráth Károly. Új Magyar Múzeum 4(1854) 7. sz. 50–51.

16 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIII. (1661–1664). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1888. (Magyar történelmi emlékek III. Országgyűlési emlékek) 277–278.

területi igényének teljesítésétől függően évi 20–100 ezer tallért –, és békességet tartana a törökkel mindaddig, amíg az athnaméba foglalt feltételek teljesülnek, s ameddig „a hatalmas nemzetnek a szárnya alatt megnyughatik”.¹⁷

Semmi kétség – állapítja meg Benczédi László –, az 1666. évi *Instructio* mozgatórugóiban tartalmazta a Habsburg-ellenesség fő motívumait, de azokon túl, az oszmán szövetségi támogatás elfogadása mellett s annak áráként a Portának való alárendelődés, a török előtti behódolás, a jól körülhatárolt függés vállalását is jelentette.¹⁸ Lényegében ezt képviselte Apafi Mihály is, aki 1681 májusában kézhez vette a Wesselényi-féle elgondoláson alapuló, őt a magyar ügy intézésére felhatalmazó fermánt. Csakhogy az erdélyi fejedelmet megriasztotta és tartózkodóvá tette azon pont, miszerint köteles a bujdosókat, az erdélyieket és a török segélycsapatokat a Magyar Királyság hódoltatására – oszmán terminológia szerint a „magyar nemzetnek a német iga alóli felszabadítására” – vezetni. Az Erdéllyel szemben politikai önállóságra vágyó Thököly Imre azonban készségesebb partnernek bizonyult a Portán, így a figyelem gyorsan reá terelődött.¹⁹ Apafi viszont 1682-re politikailag és emberileg egyaránt eltávolodott a Wesselényi–Apafi-féle vonaltól idegen, az 1666. évi portai válasznál kedvezőtlenebb athnamét elfogadó Thökölytől. A fejedelem ekképpen foglalta össze a két felfogás különbségét és Thököly lépésének következményét: „Gróf Tököly uram [...] sok nagy rendek, vármegyék, városok neve alatt való leveleket formálván, melyekkel elhitette az Portát, hogy idegenek az én általam való magyar dolgok folytatásátul, minden rendnek nagy obligatióval és ígéretekkel arra kötelezte magát: csak adasék neki az magyar királyság, neki az egész Magyarország és Horvátország meghajol, és készek ő kegyelmét uralni. Így lett az mi kezünkben küldött [1681. évi] athnamének visszavitetése [...], melyet gróf Tököly uram nem [...] impetrálhat soha, hanem ő kegyelmének az maga kívánsága szerint való és az országnak javára semmit nem célzó annuentiát és nem athnamét adtak ki neki [tudniillik 1682 szeptemberében] [...] Melyből is meglátszik, csak maga privátumát és hasz-

17 A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend. Deák Farkas. Bp. 1883. 227–232. – Érdemes idézni a kortársak eltérő véleményét Wesselényi terveztéről. Teleki Mihály így írt Thököly Imrének 1681 májusában: „Nyugtassa meg elméjét a nagy magyarok sok tanácskozások után lett végzésén. Ha ugyanis ők a német gubernium alatt állandóságot reméltek volna nemzetünknek, soha hatalmas császár oltalmához nem folyamodtak volna.” *Benczédi L.*: i. m. 29. Viszont Apafi és Teleki belső ellenzékének vezetője, Béli Pál szerint meggondolatlanul cselekedtek, amikor elfordultak a „némettől” és odavetették magukat a szultán küszöbéhez: „Bizony annyi és olyan embereknek kevés eszek volt, hogy ilyen fundamentum nélkül mertek megindulni, az egész dolgot így jövődöre elrontani. Ifjak erejével, vének tanácsa nélkül akarták véghezvinni.” *Tolnai Gábor*: Teleki Mihály. In: *Uő*: Végzetes esztendő. Tanulmányok és jellemrajzok. Bp. 1945. (Anonymus könyvtár 2.) 19.

18 *Benczédi L.*: i. m. 26.

19 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 125, Esterházy család levéltára, Pál nádor iratai, 8. cs. 1718. sz.; *Trócsányi Zolt*: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Bp. 1972. 184., 255.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp. 1990. (Magyarok Európában II.) 285.

nát keresi; azt kegyelmed, mások is elhigyjék, az magyar nemzet részéről semmi securitást végben nem vitt, ha ellenkezőt hirdet, csak színes mesterség léssen, az nyolcvankettődik esztendőbeli hadakozásnak rendi is ezt bizonyítván.”²⁰

*

Kétségtelen, Apafi Mihályt egy sor megaláztatás érte az 1682. évi hadjáratban. Többek között tudomásul kellett vennie, hogy a Porta – az általa *annuentiaként* említett athnaméval – kinevezte Thököly Imrét az Orta Madzsar (Közép-Magyarország, akkor a 13 felső-magyarországi vármegye) királyának.²¹ Emberileg érthető, hogy ezt személyes sérelemként élte meg, és ezért negatív érzelmeket táplált az új uralkodó iránt. Ám, ha összehasonlítjuk a Wesselényi-féle, a Portán kedvezően fogadott tervezetet a Thökölynek szeptember 17-én Füleknél átadott athnaméval, akkor igazat kell adnunk Apafinak.

Thökölyt egy szultáni kinevező okirattal (*berát*) és egy, a vazallusság feltételeit rögzítő szerződéslevéllel (*athname*) ismerte el a Porta Közép-Magyarország urának. Az eredetiben fennmaradt, Joseph Hammer-Purgstall által 1682. augusztus 10-re datált berát megnevezi a fejedelmet, biztosítja őt az uralkodói jelvények elküldéséről és meghatározza az évi adót 40 ezer tallér összegben.²² Az arab írásos változatban, valamint a francia, német és magyar nyelvű fordításban fennmaradt *athname* tartalmazza Thököly Imre és a Porta megállapodását. Az egyik szövegvariánszt Victor Renner 1682. július közepére datálta, a másik csak az 1682-es évszámot viseli, de tartalmi ismérvei alapján ugyancsak július közepéről való.²³ A berát és az *athname* különbségéről a szakirodalom ez ideig nem vett tudomást. Csak az elmúlt években hívta fel reá a figyelmet Papp Sándor, és ezzel lehetővé tette – az eredeti példány esetleges felbukkanásáig is – a Felső-magyarországi Fejedelemség portai függésének a korábbinál megnyugtatóbb érté-

20 MOL P 125, Pál nádor iratai, 8. cs. 1718. sz.

21 Thököly csak Felső-Magyarország fejedelmének (1682–1685) nevezte magát.

22 Thököly Imre berátjának eredeti példánya: Österreichische Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkische Urkunden, 1682. júl. 26–aug. 23./1093. Saban hónap. Német nyelven közreadta *Joseph von Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenutzten Handschriften und Archiven. VI. Von der Grosswesirschaft Mohammed Köprili's bis zum Carlowiczer Frieden. 1656–1699. Pest, 1830. 731–732.

23 Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend nach den Aufzeichnungen des Marc' Antonio Mamucha della Torre. Hg. von Victor Renner. Wien, 1888. 16–20. – Az arab írásos szöveg lelőhelye: Göttingen, Turcica 30. 51v–52v. A francia nyelvű fordítással együtt kiadta *Zdenka Veselá-Přenosiłova*: Quelques chartes Turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. Archiv Orientální 29(1961) 553–556., 566–568. Egykorú német szövegváltozat: Das Vormals so mächtige und edle [...] Ungarn. [Ulm,] 1683. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel QuN 458 (1) 450–452. Valószínűleg közel egykorú magyar nyelvű változata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1150. 12v–14v. Közli *Nagy Iván*: Egykorú emlékirat Thököly Imréről. Századok 10(1876) 663–664. A szöveg többszörös fordításos esett át (török–magyar–német–magyar), így feltehetően rontott variáns. Modern, magyar nyelvű kiadása: Régi magyar levelestár (XVI–XVIII. század). II. Sajtó alá rend. Hargittay Emil. Bp. 1981. 444–447.

kelését.²⁴ A Renner által közölt athnameváltozat 14 pontból áll, és egyetlen, a török csapatok magyarországi kvártélyozását megtiltó, illetve jelenlétét a behívás feltételéhez kötő passzus kivételével megegyezik a második, csupán az 1682-es évszámmal jelölt variánssal. Az utóbbi nem említi a beszállásolás kérdését, ellenben kiegészítették egy, a IV. Mehmed szultánt (1648–1687) és utódait a 14 pont megtartására kötelező záradékkal.

A Thököly Imrének átadott szöveg lényeges kérdésekben eltér Wesselényiek murányi *Instructió*jától. Thököly athnameja ugyanis nem szól a 17. században elveszített magyarországi területek esetleges visszaadásáról, amelynek módzatait a nádor és hívei alaposan kidolgozták. Ez arra utal, hogy Thököly elfogadta az 1682. évi területi status quót, és miután átvette Ibrahim budai pasától a füleki vár mellett szimbolikusan és ajándékképpen a Magyar Királyságból kihalított földdarabot,²⁵ szükségtelenné vált efféle kérdést feszegetni, hiszen – az 1682–1683. évi hadjárat eseményeinek tanúsága szerint – nem a Magyar Királysághoz tartozó területek visszaszerzése jelentette feladatát, hanem a 13 felső-magyarországi vármegyénél lényegesen kiterjedtebb török vazallus Magyarország létrehozása. Katonailag is hátrányos feltételekről szól, illetve hallgat Thököly szerződéslevele: kötelezte Felső-Magyarország fejedelmét, hogy segélycsapatokkal vegyen részt a szultán hadjárataiban, ugyanakkor nem mondta ki a magyarországi várépítés szabadságát. Végül hiányzott a teljes bel- és külpolitikai önállóság deklarálása, viszont elvárta az engedelmisséget és a hűséget a „Magas Portá”-hoz. Ily módon az 1682. évi athname kedvezőtlenebb feltételeket teremtett Thököly fejedelemsége számára, mint amilyeneket 16 évvel korábban Wesselényi Ferenc és Apafi Mihály szánt a Magyar Királyságnak.

Thököly mentségére – ha létezik ilyen – egyetlen tényező szolgálhat: eltérő külpolitikai konstellációban született meg az *Instructio* és az athname: 1664 után a kandiai, majd a lengyel- és az oroszországi konfliktusok miatt a vasvári béke megőrzésére törekedett a Porta, ezért hajlandónak mutatkozott jelentős engedményeket tenni a behódolni készülő királyságnak, 1682-ben viszont – felszabadulva immár hadi potenciálja – nyugati háborúra készült, és egyetlen hadjáratban akarta megszerezni a maradék félkaréjnyi Habsburg-Magyarországot és Bécsset. Kara Musztafa tervének végrehajtásához megfelelő személynek bizonyult Thököly Imre. A magyarországi főurak ugyanakkor lépéseket tettek, hogy túléljék a vészterhes időt. Thököly hódoltató biztosainak megjelenésekor ilyen-

24 Papp Sándor: Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. In: *Historia manet. Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv.* Szerk. Violeta Barbu–Tüdös S. Kinga. Bukarest, 2001. 120–123.; *Uő:* Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17–18. század fordulóján. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* CXVI. Szerk. Dr. Tóth Sándor László–Hunyadi Zsolt. Szeged, 2002. 65–67.; *Uő:* Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 116(2003) 633–635.

25 *Hóman Bálint–Szekfü Gyula:* Magyar történet. IV. Bp. 1935. 26.

féle megnyilatkozások keltek szárnyra: „amely felől jobb szellőnk kél, arra fordítjuk kormányunkat”, vagy: „accomodent se temporii”.²⁶

A Wesselényi Ferencről elnevezett rendi szervezkedés felszámolása, azaz az 1671 óta dúló magyarországi belviszály 1683 nyarán elérte csúcspontját: a királyság lakói a török elleni felszabadító háború kezdetét négy részre szakítva, politikailag és vallásilag megosztva, polgárháborús körülmények között, zömében a Bécsre támadó oszmán haderő oldalán érték meg. A mindmáig tabuként kezelt események kiváltó okai persze nem csak az 1671 óta eltelt 13 esztendő során keletkeztek. A magyar rendi politika az évtizedekre visszanyúló sokkhatások, a sérelmek miatt támadt „jogos” felháborodás, a reménytelenség és a felörlődés következtében torzult el és jutott a „nincs mást tenni, törökké kell lenni” felfogás kényszerpályájára. Egyet kell értenünk Kosáry Domokos önismeretre ébresztő szavaival: önmagában minden lépésük „»jogosultsága« indokolható, csak éppen a folyamat egésze nem. Magyarország ugyanis, amikor a nagy fordulat elkövetkezett, a nemzetközi politika országútján keresztben állt, egy olyan lehanyagló hatalom segéderőjeként, amely neki tulajdonképpen legrégebb, igazi ellensége volt”.²⁷ Úgy is mondhatjuk: Magyarország – egy történelmi pillanatra – a rossz oldalra került.

JÁNOS VARGA J.

VARIANTS OF TURKISH ORIENTATION IN HUNGARY: WESSELÉNYI-APAFI-THÖKÖLY, 1663–1683

After the end of the Thirty Years' War (1648), the political leaders of the Kingdom of Hungary expected the launch of an anti-Turk campaign from the Habsburg ruler. However, Leopold I did the opposite: he confirmed the earlier peace with the Porte. This defensive behaviour generated discontent in a part of the Hungarian nobility and, moreover, because of the ruler's inaction some would seek protection on the Ottoman side, believed to be undefeatable. Sentiments of defencelessness were intensified by the usual offences of the estates and religious denominations, a possible remedy of which was expected to be gained from an Ottoman vassal status of the Transylvanian type, ensuring internal independence.

The Porte was aware of the hopes of the unsatisfied Hungarians and therefore in 1663 Great Vizier Körpülü Ahmed considered the submission of the Hungarian Kingdom a serious possibility and intended to have it ruled by Mihály Apafi I, Prince of Transylvania. At that time, most of the aristocracy, headed by Palatine Ferenc Wesselényi, as well as Prince Apafi, resisted the Porte's intention. However, after the conclusion of the unfavourable Peace of Vasvár (1664), it was exactly them who worked out the *Instructio* of Murány (1666) containing the conditions of the submission of the

26 *Závodszy Levente*: Sobieski litvánjai a kuruc Trencsén megyében. Hadtörténelmi Közlemények 16(1915) 178.

27 *Kosáry Domokos*: Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Akadémiai székfoglaló 1983. április 14. Bp. 1985. (Értekezések, emlékezések) 28–29.

Kingdom. The instructions for the envoy sent to Constantinople contained, in addition to the act of submission, the clearly delineated areal, economical and military claims of the estates for independence within a situation of dependence.

The anti-Habsburg hiding movement was headed from 1680 by Imre Thököly. The young count, who aspired to gain political independence from the Prince of Transylvania, proved a more willing partner for the Porte than Apafi, who rejected the armed submission of the Hungarian Kingdom. The *athname* (the sultan's written assent) issued for him as Prince of Upper Hungary contained significantly more unfavourable terms than the suggestions in the *Instructio* of Murány. With this, Thököly and his followers had drifted far from the Wesselényi–Apafi political direction.

The interior discord roused by the search for the right direction reached a climax in 1683: the pending war of liberation found the Hungarian Kingdom torn into four parts and its inhabitants divided politically and religiously, in circumstances of civil war, most of them on the side of the Ottomans attacking Vienna and of Imre Thököly, under Turkish suzerainty. Hungary, for a moment in history, was on the wrong side.

Péter Katalin műveinek bibliográfiája, 1961–2007

1961

Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században.) *Történelmi Szemle* 4(1961) 4. sz. 427–441. l.

Vita a jobbágháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről. *Történelmi Szemle* 4(1961) 3. sz. 364–368. l.

1964

Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 6(1964) 1–2. sz. 170–188. l.

1966

A magyar irodalom története. II. kötet. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Írta: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. (Bp. 1964. Akadémiai, 648 l.) *Századok* 100(1966) 1. sz. 172–180. l. [Ismeretetés.]

1967

Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. (Kandidátusi disszertáció.) *Századok* 101(1967) 5–6. sz. 810–814. l. [Ismeretetés.]

1968

[Hozzászólás.] In: Discussion sur la division chronologique de l'histoire hongroise au cours de l'époque féodale. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14(1968) 1–2. sz. 136–137. l.

Hozzászólás Zimányi Vera: Az 1610–1630-as évek problémái c. előadásához. *Történelmi Szemle* 11(1968) 1–2. sz. 155–156. l.

1971

Európa problémái a XVII. században. (Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történetsszinkongresszus újkori szekciójának vitájáról.) *Történelmi Szemle* 14(1971) 1–2. sz. 212–223. l.

1972

Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. *Századok* 106(1972) 4–5. sz. 652–666. l.

1973

A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A „Siralmas panasz” keletkezéstörténete. Függelék: Siralmas könyörgő levél. Bp. 1973. Akadémiai, 118 l. /Irodalomtörténeti Füzetek, 83./

1975

A magyar romlásnak századában. Bp. 1975. Gondolat, 203 l. /Magyar História./
A Rákóczi-szabadságharc Zrínyi-hagyományáról. In: *Rákóczi-kori Tudományos Ülésszak. Vaja, 1973. szeptember 20–21.* Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1975. [K. n.] 55–65. l.

1979

A barokk korszak magyar társadalma. [In: A magyarországi barokk kezdetei. Tudományos ülés a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Osztálya és az egyetemek Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszékei rendezésében. Győr, 1977. május 11–14.] *MTA [I.] Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 31(1979) 3–4. sz. 259–271. l.

Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az Országgyűlési pasquillus. *Történelmi Szemle* 21(1979) 2. sz. 200–226. l.

Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. (Bp. 1978. Gondolat, 267 l.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 83(1979) 3. sz. 346–347. l. [Ismertetés.]

1980

Az erdélyi társadalom élete a XVII. század első felében. *Századok* 109(1980) 4. sz. 575–599. l.

A fejedelem: Bethlen Gábor. *Élet és Tudomány* 35(1980) október 3. (40. sz.) 1251–1253. l.; *Látóhatár* 1980. 12. sz. 200–202. l.

Hungary and Eastern Europe. Research report by Ferenc Szakály – Katalin Péter et al. Bp. 1980. Akadémiai, 198 l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 182./

„A magyar romlásának százada.” In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Az egyes fejezeteket szerk. Benda Kálmán et al. Bp. 1980. Gondolat, 73–92. l.

A mohácsi csatától a szatmári békéig, 1526–1711. [In: A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.] *Századok* 114(1980) 3. sz. 364–377. l.

400 éve született Bethlen Gábor. Bp. 1980. TIT, 45 l. /Történelmi füzetek./

400 éve született Bethlen Gábor. Confessio 4(1980) 1. sz. 25–40. l.

1981

- Bethlen Gábor emlékezete. [In: Tudományos ülészak Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója alkalmából.] *Századok* 115(1981) 4. sz. 744–749. l.
- Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc. (Bp. 1979. Helikon, 221 l.) *Népszabadság* 26(1981) június 18. (141. sz.) 7. l. [Ismeretetés.]
- „Folytonos küzdésből állt sorsa.” Rákóczi Zsigmond királyságának terve. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Ohvostam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1981. RTV-Minerva, 195–202. l.
- Magyarországi gályarabok, 1674. *História* 4(1981) 4. sz. 22–23. l.
- Das skytische Selbstbewusstsein des ungarischen Adels. In: *La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles*. Textes du colloque polono-hongrois de Budapest publiés par Vera Zimányi. Bp. 1981. Akadémiai, 121–133. l.
- Vie de la Société Transylvaine dans la Première Moitié du XVIIe Siècle. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27(1981) 1–2. sz. 1–29. l.

1982

- Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmái. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. [Móra Ferenc Múzeum,] 21–30. l.
- [Magyarország történeti kronológiája (1606–1686).] In: *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet. Főszerk. Benda Kálmán. Szerk. – – [1526–1790], Somogyi Éva [1790–1848]. Bp. 1982. Akadémiai, 430–507. l.
- A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. Akadémiai, 199–204. l.
- Ráday Pál, 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerk. Esze Tamás. (Bp. 1980. Református Zsinati Iroda, 461 l.) *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2(1982) 324–326. l. [Ismeretetés.]

1983

- [Magyarország történeti kronológiája (1606–1686).] In: *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet. Főszerk. Benda Kálmán. Szerk. – – [1526–1790], Somogyi Éva [1790–1848]. 2. kiadás. Bp. 1983. Akadémiai, 430–507. l.

1984

- Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulóján*. Szerk. Fabiny Tibor. Bp. 1984. Magyarországi Evangélikus Egyház, 66–71. l.
- „A helyzet nagy embert kívánt volna.” II. Rákóczi György és Erdély bukása. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Ohvostam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1984. RTV-Minerva, 149–153. l.

- A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 3(1984) 31–39. l.
- „Mintha népmesei motívum került volna a történelembe.” Bethlen Gábor és Erdély aranykora. [Beszélgetés Benda Kálmánnal.] In: *Olvastam valahol... Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban*. Összeáll. Benda Kálmán, Kerekes István. Bp. 1984. RTV-Minerva, 126–131. l.
- Romlás és szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 27(1984) 1–2. sz. 80–102. l.

1985

- A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. *Századok* 119(1985) 4. sz. 1006–1028. l.
- A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. – The Program of reading the Bible for everyone in Hungary in the 16th century. In: *Tótfalusi Kis Miklós: Az Amszterdami Biblia kiadásának háromszázéves évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. – Reports of the Conference on the tricentenary of the Amserdam Bible by Nicholas Kis Tótfalusi Debrecen, Hungary, 25–27 April 1985*. Szerk. Gomba Szabolcsné, Haiman György. Debrecen, 1985. KLTE, 124–133. l.
- A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a XVI. században. *Theológiai Szemle* 28(1985) 6. sz. 325–338. l.
- Comenius magyarországi elképzeléséről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas. *Acta Historiae Literarum Hungaricum. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 21(1985) 63–72. l.
- A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Bp. 1985. Helikon, 110 l. [12 t.] /Labirintus./
- A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Bp. – Bratislava, 1985. Helikon – Madách, 110 l. [12 t.] /Labirintus./
- Esterházy Miklós*. Bp. 1985. Gondolat, 206 l. /Magyar História. Életrajzok./
- [*Hozzászólások.*] A 17. század – a magyar barokk virágzása. „Ismét kiáltok: Hallj meg engem, élő magyar!” In: *A magyar művelődés századai*. Szerk. Nemeskürty István, Liptay Katalin. Bp. 1985. RTV-Minerva, 253–256., 258–259., 272–273., 275–276. l.
- Az örök újrakezdet embere. [Zrínyi Miklós.] *Magyar Nemzet* 48(1985) május 3. (102. sz.) 9. l.
- A reformáció és a művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Agnes. 3/1. kötet. Bp. 1985. Akadémiai, 475–604. l. /Magyarország története tíz kötetben./

1986

- Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*. Szerk. Dám László. Nyíregyháza, 1986. Báthori Múzeum, 17–24. l. /Folia historica et ethnographica./

- Buda ostroma, 1686.* Válogatta, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta – –. Ford. – – és Teke Zsuzsa. Bp. 1986. Szépirodalmi, 264 l. /Magyar levelestár./
- Erdély az európai politikában.* História 8(1986) 2. sz. 8–10. l.
- Kolozsvár a magyar művelődésben. In: *Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom.* Szerk. K. Fogarasi Zsuzsa. Bp. 1986. Ráday Gyűjtemény, 35–54. l. /A Ráday Gyűjtemény füzetei, 1./

1987

- Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar fejlődésben. In: *Az országgyűlés a kora újkori magyar történelemben.* Bp. 1987. MTA Történettudományi Intézet, 13–23. l. /Előadások a Történettudományi Intézetben./ [Benda Kálmánal közösen.]
- Der rosenkreuzerische Patriotismus. In: *Das Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600. Vorträge gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches „Renaissance-Section der Ungarischen Akademie der Wissenschaften“ von 3. bis 6. Juni 1985.* Hg. von August Buck, Tibor Klaniczay. Wiesbaden, 1987. Harrassowitz Verlag, 125–133. l. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6./
- Siebenbürgern und der Befreiungskrieg. [In: Conference international tenue a l'occasion du 300er anniversaire de la reconquete de Buda. Budapest du 1er au 4 septembre 1986.] *Acta Historica* 33(1987) 2–4. sz. 229–235. l.
- Zsigmond Jakó 70 Jahre. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó.* Band I. Hg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1987. Trofenik Verlag, 11–16. l. /Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München./

1988

- Bethlen Gábor. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 79. l.
- Erdély az európai politikában. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 78–80. l.
- A fejedelemség virágkora, 1606–1660. In: *Erdély története. Második kötet, 1606-tól 1830-ig.* Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László, Mócsy András, Szász Zoltán. Bp. 1988. Akadémiai, 617–783. l. /Erdély története három kötetben./
- A főúri portrék és az ősgalériák kezdetei. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában.* Szerk. Buzási Enikő. Bp. 1988. Magyar Nemzeti Galéria, 14–21. l.
- A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. – Die Intelligenz in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert.* Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 103–117. l.

- Magyarországi bibliák. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 93. 1.
- Pázmány Péter és a protestánsok. *Confessio* 12(1988) 2. sz. 91–94. 1.
- Zrínyi Miklós. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeállította és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Lapkiadó – História, 99–100. 1.

1989

- Adalékok a XVII–XX. századi magyar művelődés történetéhez. Bp. 1987. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 6(1989) 331–335. 1. [Ismertetés.]
- A Debreceni Református Kollégium története. Főszerk. Kocsis Elemér. Szerk. Barcza József. (Debrecen, 1988. Református Zsinati Iroda, 839 1.) *Pedagógiai Szemle* 39(1989) 9. sz. 897–899. 1. [Ismertetés.]
- A fejedelemség virágkora (1606–1660). In: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1989. Akadémiai, 266–317. 1.
- A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. *Világtörténet* 1989. ősz–tél, 72–79. 1.
- A „kényszer” felismerője. Báthory István. *História* 11(1989) 1–2. sz. 15–17. 1.
- Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és 17. század közötti különbségre. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. MTA Történettudományi Intézet, 115–126. 1. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 6./
- Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok* 123(1989) 5–6. sz. 563–605. 1.
- Makkai László (1914–1989). *Történelmi Szemle* 31(1989) 3–4. sz. 311–312. 1.

1990

- Die Blütezeit des Fürstentums (1606–1660). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hg. von Béla Köpeczi unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Bp. 1990. Akadémiai, 302–358. 1.
- A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. [Felszólalás.] In: *Comenius és Magyarország*. Sárospatak, 1990. Magyar Comenius Társaság, 66–68. 1. /Bibliotheca Comeniana, 3./
- László Makkai (10. Juli 1914 – 1. Dezember 1989). *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* 18(1990) 339–340. 1.
- The later Ottoman period and royal Hungary, 1606–1711. In: *A History of Hungary*. Ed. by Peter F. Sugar. General editor: Peter Hanák. Assoc. editor: Tibor Frank. London – New York, 1990. Indiana University Press, 100–120. 1.
- Die Reformation in Ungarn. In: *European Intellectual Trends and Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. [Bp.], 1990. Institute of History of the HAS, 39–52. 1. /Études historiques hongroises 1990. Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, 4./

1991

- A barokk társadalom Magyarországon. In: *A barokk kor műemlékei. Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1990. augusztus 15–22. A Heves megyei TIT és az Országos Műemléki Felügyelőség szervezésében.* [Eger,] 1991. Egri Nyári Egyetem Intéző Bizottsága – TIT Heves megyei Szervezete, 73–79. l. /Az Egri Nyári Egyetem előadásai./
- Frühneuzeitforschung in Ungarn. Interview mit Frau Dr. Katalin Péter. In: *Frühneuzeit-Info* 2(1991) Heft 2. 9–12. l.
- A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: *A katolikus egyház Magyarországon.* Szerk. Somorjai Ádám, Zombori István. Bp. 1991. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 49–57. l. /Ecclesia Sancta./
- A protestáns egyháztörténet-írás új útjai. Nemzetközi történelemszeminárium az Európa Intézetben. *História* 13(1991) 5–6. sz. 61. l.

1992

- Bethlen Gábor. In: *Erdély a történelemben.* Szerk. Bárdi Nándor. Székelyudvarhely, 1992. Pro Print, 85–87. l.
- L'âge d'or de la Principauté de Transylvanie (1606–1660). In: *Histoire de la Transylvanie.* Sous la direction de Béla Köpeczi. Bp. 1992. Akadémiai, 293–345. l.
- Erdély az európai politikában; In: *Erdély a történelemben.* Szerk. Bárdi Nándor. Székelyudvarhely, 1992. Pro Print, 78–84. l.
- Il Rinnovamento cattolico e la Riforma protestante. In: *Storia Religiosa dell'Ungheria.* Autori vari a cura di Adriano Caprioli e Luciano Vaccaro. Varese, 1992. Fondazione Ambrosiana Paolo VI, 185–199. l. /Ricerche Europa./
- Urak, királyok. 16. századi kapcsolatok. *Rubicon* 3(1992) 6. sz. 7–10. l.

1993

- Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. ([Bp. 1992.] Héttorony, 838 l.) *Századok* 127(1993) 3–4. sz. 516–518. l. [Ismertetés.]
- A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején. *Folia Historica* 18(1993) 13–32. l.
- Hitújítók és hívődők.* [Bp.], 1993. Kossuth, 67 l. /A világtörténelem nagy alakjai./
- Köszöntő. In: *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 9–10. l.
- Laikusok a magyarországi reformációban. *Korunk* 5(1994) 4. sz. 53–58. l.
- Miklós Esterházy. Bollwerk Forchtenstein. *Burgenländische Forschungen, Sonderband* 11(1993) 36–41. l.
- On the first Hungarian world chronicle and its author, István Bencédi Székely. In: *CEU History Department Yearbook.* Ed. by Andrea Pető. Bp. 1993. CEU, 23–26. l.
- A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon. In: *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 113–122. l.

A szigetország uralkodói. Bp. 1993. Kossuth, 68 l. /A világtörténelem nagy alakjai./

1994

- About the first Hungarian world chronicle and its author, István Bencédi Székely. In: *CEU History Department Yearbook*. Ed. by Andrea Pető. Bp. 1994. CEU, 27–35. l.
- Benda Kálmán (1913–1994). *Levéltári Közlemények* 65(1994) 1–2. sz. 258–260. l.
- Benda Kálmán a Ráday Gyűjteményben. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 255–259. l.
- Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és a 17. században. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 3–13. l.
- The Golden Age of the Principality (1606–1660). In: *History of Transylvania*. General editor: Béla Köpeczi. Bp. 1994. Akadémiai, 301–358. l.
- Hungary. In: *The Reformation in National Context*. Ed. by B. Scribner. Cambridge, 1994. Cambridge University Press, 135–155. l.
- A magyar reformáció kezdetei. *História* 16(1994) 4. sz. 13–16. l.
- Makkai László. (Kolozsvár, 1914. július 10. – Bp. 1989. december 1.) *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 7(1994) 253–254. l.
- Az örökös főrendiség létrejötte. *Rubicon* 5(1994) 10. sz. 16–19. l.
- The struggle for Protestant religious liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. by R. J. W. Evans, T. V. Thomas. London, 1994. Macmillan, 261–268. l. /Studies in Russia and East Europe./

1995

- Aki remekül mérte fel az erőviszonyokat. Bethlen Gábor, az okos fejedelem. [Interjú. Riporter: Rosdy Tamás.] *Magyar Nemzet* 59(1995) 251. sz. 14. l.
- Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. – –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 129–151. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. – –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 186–199. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- Katolikus megújulás és protestáns reformáció. In: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. – –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 5–14. l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./
- Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Szerk. – –. Bp. 1995. Ráday Gyűjtemény, 263 l. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8./

1996

- Bethlen, Gabriel; Bornemisza, Péter; Dávid, Francis; Kálmáncsehi, Márton; Károlyi, Gáspár; Sylvester, János; Szegedi Kis, István; Sztárai, Michael. In: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*. Ed. in chief Hans J. Hillebrand. Oxford, 1996. Oxford University Press. Vol. I. 147., 201–202., 465–466.; Vol. II. 370–371., 373–374.; Vol. IV. 132–133., 139–141. l.
- Gyermek a történetírásban. *História* 18(1996) 1. sz. 34. l.
- Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk vala szeretetéből egy kis frauzimmerecskét nekünk”. Szerk. – –. Bp. 1996. MTA Történettudományi Intézet, 167 l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19./
- A gyermekek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk vala szeretetéből egy kis frauzimmerecskét nekünk”*. Szerk. – –. Bp. 1996. MTA Történettudományi Intézet, 5–50. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 19./
- Tolerance and intolerance in 16th century Hungary. In: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Ed. by Ole Peter Grell, Bob Scribner. Cambridge, 1996. Cambridge University Press, 249–261. l.
- Történelmünk és a család. In: *A család megtartó erő. A III. Családkongresszus előadásai. Budapest, 1996. június 21–23.* Szerk. Benkő Ágota. Bp. 1996. Nagy-családosok Országos Egyesülete, 9–16. l.

1997

- Báthori Anna és alsólendvai Bánffy István eljegyzése 1535-ben. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 67–69. l.
- Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknoi uradalom négy gyülekezetében (1638). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 479–486. l. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35./
- Erdély a vesztfáliai béketárgyalásokon. *Rubicon* 8(1997) 2. sz. 41–43. l.
- Így fogantak. *História* 19(1997) 2. sz. 14–15. l.
- A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. (Tiszteletkör. Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. Balassi, 486. l. /Humanizmus és reformáció./) *Budapesti Könyvszemle* 9(1997) 2. sz. 199–201. l. [Ismeretítés.]
- Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. *Századok* 131(1997) 5–6. sz. 809–856. l.

1998

- Az átányiak, a néprajz és a Buddenbrook-jelenség. (Tiszteletkör. Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997. Balassi, 528 l.) *Budapesti Könyvszemle* 10(1998) 3. sz. 321–325. l. [Ismeretítés.]

- Bethlen Gábor. In: *Erdély a Históriaban*. Összeállította: Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 85–86. l. /Múltunk könyvek./
- Erdély az európai politikában. In: *Erdély a Históriaban*. Összeállította: Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 78–84., l. /Múltunk könyvek./
- Jobbágok az örökös jobbgóság korában. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 21–25. l.

1999

- Bethlen Gábor, 1580–1629. *Rubicon* 10(1999) 7. sz. 34–38. l.
- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. Rubicon – Aquila, 96–99. l.
- Bibellesen. Ein Programm für jedenmann in Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*. Szerk. Szabó András. Bp. 1999. Kálvin, 7–38. l.
- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. Rubicon – Aquila, 100–102. l.
- A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után. In: *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba, 1999. PPKE Bölcsészettudományi Kar, 9–25. /Sentire cum ecclesia./
- Jobbagy gyermekek a kora újkori Magyarországon. *Műhely* 22(1999) 5–6. sz. 141–148. l.
- Kanizsay Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 1999. Rubicon – Aquila, 67–68. l.
- Köszöntő. (Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban.) In: *Fiatál egyháztörténészek írásai*. Szerk. Fehér Csaba. Miskolc, 1999. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 7–12. l.
- Az olvasó nő eszménye. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 323–332. l.
- La société baroque. In: *Hungaria Regia 1000–1800. Fastes et défis*. Turnhout, 1999. Brepols, 57–61. l.
- [Válasz.] A Demográfia körkérdése a népesedésről. *Demográfia* 42(1999) 3–4. sz. 288–299. l.

2000

- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rácz Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. Rubicon – Aquila, 96–99. l.
- Az Egyháztörténeti Szemle köszöntése. *Egyháztörténeti Szemle* 1(2000) 1. sz. 5–6. l.

- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rác Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. Rubicon – Aquila, 100–102. l.
- Kanizsai Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rác Árpád. 2. jav. kiad. Bp. 2000. Rubicon – Aquila, 67–68. l.
- Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. Sárospataki Rákóczi Múzeum, 9–67. l. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 39./
- Milyenek voltak az erdélyi fejedelemsasszonyok? In: *Erdély és Patak fejedelemsasszonya.* Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. Sárospataki Rákóczi Múzeum, 7–24. l. /A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 40./

2001

- Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern age.* Ed. by –. Bp. 2001. CEU Press, 271 l.
- The first ten years of the children. In: *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age.* Ed. by –. Bp. 2001. CEU, 39–83. l.
- Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. PPKE Bölcsészettudományi Kar, 383–394. l.
- Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. *Rubicon* 12(2001) 6. sz. 20–24. l.
- Vázlat a jobbágyok nevééről és névhasználatáról az örökös jobbágyság korában. In: *Historia manet: volum omagial – Demény Lajos Emlékkönyv 75.* Szerk. S. Tüdös Kinga, Violeta Barbu. Bukarest – Kolozsvár, 2001. Kriterion, 85–118. l.
- Veres Éváról és munkájáról. In: *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai.* Szerk. Bessenyei József. Miskolc, 2001. Miskolci Egyetem, 67–77. l.
- The way from the church of the priest to the church of the congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750.* Ed. by Eszter Andor, István György Tóth. Bp. 2001. CEU, 9–20. l.

2002

- Bethlen Gábor (1580–1629) In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rác Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 96–99. l.
- A családról. In: *Studii de istoria moderna a Transilvaniei omagie profesorului Magyari András.* Coord. Pál Judit, Rüszt Fogarasi Enikő. Kolozsvár [Cluj-Napoca], 2002. Kriterion, 105–117. l.

- Esterházy Miklós (1582–1645). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rác Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 100–102. l.
- The Golden Age of the Principality. In: *History of Transylvania. II.: From 1606 to 1830*. Gen. ed. Béla Köpeczi. Ed. by László Makkai, Zoltán Szász. New York, 2002. Columbia University Press, 3–229. l. /Atlantic Studies on Society in Change, 107.; East European Monographs, 593./
- Gyermekélet, gyermekhalál a 16–17. századi Magyarországon. *Rubicon* 13(2002) 3. sz. 25–27. l.
- A jobbágy házassági szabadsága az örökös jobbágyság korában. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Páffy Géza, Tóth István György. Bp. 2002. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 333–352. l. /Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2. /
- Kanizsay Orsolya (1520–1571). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. Rác Árpád. 3. átd. kiad. Bp. 2002. Rubicon, 67–68. l.
- Pataki diákok a Sárospataki Református Kollégiumban 1671-ig. In: *Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*. Szerk. Dienes Dénes, Szabadi István. Debrecen – Sárospatak, 2002. DRHE – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 171–181. l.
- Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp. 2002. Universitas – Argumentum, 1–24. l.
- A Vizsolyi Biblia. *História* 24(2002) 2. sz. 25. l.

2003

- Jobbágy családk életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16–17. század. *Századok* 137(2003) 3. sz. 549–578. l.
- Kanizsai Dorottya. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 46–50. l.
- A királyi méltóság megjelenítése. Habsburg királykoronázás 1563-ban. *História* 25(2003) 3–4. sz. 16–19. l.
- Magyar leveleskönyv. Szerk. Balogh József, Tóth László. Kiadja: H. Balázs Éva. I–II. kötet. (Bp. 2002. Corvina, 636, 526 l.) *Századok* 137(2003) 3. sz. 779–781. l. [Ismertetés.]

2004

- Jobbágyság és iparosodás: az emberi tőke és a vállalkozó kedv a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9(2004) 1. sz. 59–73. l.
- Két sógor: Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor. *História* 26(2004) 8. sz. 9–10., 12. l.

A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004. Nemzeti Tankönyvkiadó, 124 l.
/Európai Iskola./

2005

Házasság a XVII. századi Magyarországon. In: *Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához.* Szerk. Faragó Tamás. Bp. 2005. ÚMK, 90–94. l.

Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47(2005) 3–4. sz. 277–286. l.

[Válasz.] Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése a pályaválasztásról. *Korall* 6(2005) 21–22. sz. 266–269. l.

2006

A vallásügy a bécsi békében. In: „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és zsitvatoroki béke.* Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária. Debrecen, 2006. Debreceni Egyetem Történeti Intézete – Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 171–175. l.

Összeállította: Soós István

290010012008

29001

FELHÍVÁS

A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítvány
pályázatot hirdet a

Sahin-Tóth Péter Díj

elnyerésére fiatal történészek számára

2007

A pályázat feltételei: A Sahin-Tóth Péter Díj olyan magyar vagy külföldi kutatóknak ítéltetendő oda, akiknek PhD-disszertációja a középkori és kora újkori magyar és/vagy európai történelem, művészet- vagy művelődéstörténet tárgykörében készült magyar nyelven. A Díj idegen nyelven írt PhD-disszertációval is elnyerhető, amelynek témája a középkori vagy kora újkori magyar történelem, művészet- vagy művelődéstörténet, illetve amely a magyar és egyetemes történelem kapcsolataival, összefüggéseivel foglalkozik.

A Díj összege a 2007. évben 250 000 Ft (adómentes).

A Díj elnyerése érdekében pályázatot nyújthatnak be a pályázat kiírásának naptári évében legfeljebb 39. életévüket betöltő kutatók, akik PhD-disszertációjukat ezen évben vagy az ezt megelőző két évben védtek meg.

Pályázni lehet a PhD-disszertáció egy kinyomtatott és bekötött példányának, továbbá a két opponensi vélemény egy-egy példányának postai úton a Kuratóriumhoz (1013 Budapest, Attila út 6. félem. 4.) történő beküldésével. A beküldött disszertációkat az értékelés után az Alapítvány visszaküldi a pályázóknak.

A pályázatok beküldésének határideje: *2007. október hó 1. napja.*

A Díjat a Kuratórium minden évben az Alapítvány névadójának születésnapján, november 28-án adja át a nyertesnek. A Sahin-Tóth Péter Történettudományi Közhasznú Alapítványról és a pályázatról további részletek tudhatók meg a www.sahin-hist-fund.hu honlapon.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézírathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

A tanulmányok szerkesztésében közreműködött
Erdélyi Gabriella és Tusor Péter

E számunk szerzői

- ERDÉLYI GABRIELLA PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
FODOR PÁL az MTA doktora, osztályvezető (MTA TTI)
HEGYI KLÁRA az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
MOLNÁR ANTAL PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
OBORNI TERÉZ a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
PÁLFFY GÉZA PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SOÓS ISTVÁN a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SUDÁR BALÁZS PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
VARGA J. JÁNOS az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

A Történelmi Szemle 2007-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 850 Ft

Előfizetőknek: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2007 | 3

2007 NOV 23

55676
ÁF614

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *PÁLFFY GÉZA*
SZENT ISTVÁN BIRODALMA
A NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
HATÁRVIDÉKÉN
- *DEÁK ÁGNES*
EGY RÉGI POLITIKAI RENDSZER-
VÁLTÁS ÉS AZ ÁLLAMRENDŐRSÉG – 1867
- *KONRÁD MIKLÓS*
ZSIDÓK ÉS KITÉRT ZSIDÓK
A DUALIZMUS KORÁBAN
- *SIPOS PÉTER*
EGY HORTHY-ÉLETRAJZ PROBLÉMÁI

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE
XLIX. ÉVFOLYAM, 2007. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- E. Kovács Péter: A nándorfehérvári győzelem és Itália 315
- Pálffy Géza: Szent István birodalma a Német-római Birodalom
határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság
a 16–17. században 327
- Deák Ágnes: Egy régi politikai rendszerváltás
és az államrendőrség – 1867 351
- Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában.
A kitérés okai zsidó szemmel 373
- Seres Attila: Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941.
Adalékok Magyarország hadba lépése előtti külgazdasági mozgásterének
vizsgálatához (I. rész) 403

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Sipos Péter: Egy Horthy-életrajz problémái 429

MŰHELY

- Skorka Renáta: A krónikás és a negyvenezer liliomos aranypénz 443

E. KOVÁCS PÉTER

A nándorfehérvári győzelem és Itália

A katolikus világban, így Olaszországban is, a déli tizenkettőkor megszólaló harangok a magyar történeti hagyomány szerint egy olyan ütközetre emlékeztetnek, ahol a keresztény csapatok sikerrel vették fel a harcot az Oszmán Birodalom katonáival szemben.¹ 1456. július 23-án Hunyadi János, Nándorfehérvár alól azt írhatta Szécsi Dénes esztergomi érseknek, hogy a közel három hétig tartó ostrom után II. Mehmed szultán csapatai meghátráltak és felhagytak az ostrommal.² III. Calixtus pápa többek között Juan Carvajal bíboros-legátus beszámolójából értesült a győzelemről, akit Róma azért küldött Magyarországra, hogy segítse a török elleni védelem szervezését.³ A jó hír felébresztette a reményt, hogy keresztény összefogással ki lehet a törököt úzni Európából és Konstantinápolyt is vissza lehet foglalni.

Egy nagyszabású kereszties hadjárat terve Bizánc elfoglalása óta (1453) foglalkoztatta Európát. Nem véletlen, hogy III. Calixtus pápa megválasztása után azonnal szétküldte legátusait Európába, megbízva azokat a hadjárat szervezésével. Kísérlete kudarcba fulladt, csak Magyarországon talált némi támogatásra.⁴ Ez érthető, hiszen ekkor Magyarországot, és a vele szomszédos államokat már egyre erőteljesebb török támadások érték. Így volt ez 1456-ban is, azzal a különbséggel, hogy ekkor nem portyázók vagy kisebb seregtestek csaptak be a határon, hanem egy komoly hadjárat indult Magyarországgal szembe, személyesen II. Mehmed császár vezetésével.

Az oszmán csapatok július első napjaiban értek az ország hadászati kulcsának számító Nándorfehérvár alá, és a következő napokban már meg is kezdő-

1 A tanulmány az OTKA (K 63 445.) támogatásával készült.

2 1456. júl. 23., Nándorfehérvár: Hunyadi János levele Szécsi Dénes esztergomi érsekhez, ld. *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita, quibus non modo patriae, aliarumque vicinarum regionum, sed et remotissimum gentium historia mirum quantum illustratum. Collegit, et partim ex autographis, partim ex legitimis apographis codicibus recensuit, cum aliis manuscriptis exemplaribus contulit, pluribus animadversionibus, acrique incisus sigillis adornavit, denique locupletissimo indice instruxit P. Gelasius Dobner a S. Catharina. I–VI. (= MHB) Pragae, 1764–1785., II. 417–418.*

3 Ez a beszámoló elveszett, miként az is, amelyet Carvajal Domenico Capranica bíborosnak írt, ld. *Lino Gomez Canedo: Don Juan de Carvajal. Un espanol al servicio de la Santa Sede. Madrid, 1947. 173.*

4 *Michael E. Mallett: Callisto III. In: Enciclopedia dei Papi. II. Roma, 2000. 658–662.*

dött a falak ágyúzása. Hunyadi, véleményem szerint, csak július 17. előtt egy-két nappal ért a vár alá, hiszen ezen a napon volt vízi ütközet. (Ezt Urbano Vignato sebenicói püspök beszámolójából tudjuk.⁵) Hunyadi ekkor áttörte a Duna folyó bal partját biztosító török hadiflotta vonalát és bejutott a várba. A döntő rohamra július 22-én délután került sor, másnap Hunyadi leveleiben már a győzelemről számolhatott be. A vár az ostrom alatt súlyosan megrongálódott. Hunyadi szerint „*ipsum castrum non est castrum, sed campum, quia usque ad terram murus est destructus*”.⁶ A falakat még novemberben sem állították helyre, hiszen V. László magyar király látogatása idején (1456. november 8.) arról írtak, hogy Nándorfehérvár falai romosak, a kapunál a tornyok ledőltek.⁷ Mindez érthető, hiszen a többnapos ágyúzás hatalmas károkat okozott a várban. A sors iróniája, hogy ezeknek az ágyúknak a nagy része a sikertelen ostrom után a védők kezébe került. Urbano Vignato püspök úgy tudta, hogy 12 nagy ágyú, 8 olyan ágyú, amiből követ tudtak lőni, valamint 150 kőhajító maradt a falak alatt.⁸

Az ostromban török részről 50–70 ezer ember vehetett részt, a várat 10–12 ezer katona védhette, a keresztések létszáma sem haladhatta meg a 10 ezret. A nándorfehérvári győzelmet a kortársak három kiemelkedő személyiségnek – Carvajal bíborosnak, az abruzzói ferences szerzetes Kapesztránói Jánosnak, valamint Magyarország leggazdagabb főúrának számító katonának, az ostromot visszaverő Hunyadi Jánosnak – tulajdonították. Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa fogalmazásában ez így hangzott: „*Auctores victoriae tres Johannes habitus, legatus cardinalis, cuius auspicio res gesta est, Huniades et Capistranus, qui praelio interfuere.*”⁹

Hangsúlyozni szeretném, hogy azok a keresztések, akik a vár alatt harcoltak, önként jöttek Magyarországra – a legnagyobb számban Németországból és Itáliából érkeztek – és Kapesztránói János vezetésével fontos szerepet játszottak az ostromban. A győzelem után – bár Hunyadi és Kapesztrán pestisben meghalt – arra vártak, hogy megindul a török elleni hadjárat. A keresztések mellett a pápa is a folytatásban bízott. Ebben a szellemben értesítette tervéről többek között V. Alfonzt, akire továbbra is számított a hadjáratban.¹⁰ Az aragón uralkodó

5 1456. júl. 26., Buda: Urbano Vignato sebenicói püspök levele III. Calixtus pápához, ld. Archivio di Stato di Milano. Sforzesco. Busta 650. (másolat). Kiadását ld. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (= Melléktartományok. II.) Szerk. Thallóczy Lajos–Áldásy Antal. Bp. 1907. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak XXXIII.) 469–471.

6 MHB II. 417–418.

7 1456. nov. 8., Nándorfehérvár: Beszámoló V. László magyar király érkezéséről, ld. Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. (= Quellen und Forschungen) Wien, 1849. 251–252.

8 Hunyadi János Szécsi Déneshez írt levele alá azt írták, hogy egy másik levélben, amit 1456. júl. 28-án Budáról írt a sebenicói püspök a pápához, olvasható a zsákmányolt hadieszközök száma. Urbano Vignato mindezt Carvajal bíborostól tudta. Levelében írja: „Refert nuncius, quod [...]”. MHB II. 418.

9 *Aeneae Sylvii Piccolomini*: De Europa. In: Opera que extant omnia. Basiliae, 1571. 403.

10 *Kenneth M. Setton*: The Papacy and the Levant (1204–1571). II. Philadelphia, 1978. 181.

A nándorfehérvári győzelem és a déli harangszó elrendelése között nincsen okozati kapcsolat, de a „véletlenek szerencsés összejátszása” az idők folyamán összemosta a két eseményt. Nándorfehérvár ostroma csak a bulla kiadásának harmadnapján, július 2-án kezdődött el. Az átértelmezésben minden bizonynal nagy szerepet játszott az is, hogy a győzelem hírért július 28-án Budán harangkongatással ünnepelték, miközben a bulla csak ezt követően, legkorábban augusztus első napjaiban érhetett Magyarországra.¹⁸ A pápa a nándorfehérvári győzelmet a bullában megszabott imáknak tulajdonította, és tovább segítette a két esemény összekapcsolását az is, hogy III. Calixtus pápa a sikeres ostrom tiszteletére, a keresztény naptár szerint a *Transfiguratio Domini* napját (augusztus 6.), a keresztény világban ünneppé tette.¹⁹ Ez a döntése is hozzájárulhatott annak a véleménynek a kialakulásához, hogy a déli harangszót a nándorfehérvári győzelem tiszteletére rendelte el a pápa.

A déli harangszót, ami nemcsak a kereszties hadjárat alatt, hanem minden nap szól, egy másik ibériai származású pápa, VI. Sándor rendelte el. Johannes Burchard pápai ceremóniamester munkájában megemlítette, hogy 1500. (jubileumi év) augusztus 9-én volt az első nap, amikor valamennyi római templomban, délben megszólaltak a harangok, és a *Pater Noster*, valamint az *Ave Maria* imákat mondták a török ellen. Ez utóbbi két imát még III. Calixtus pápa, a mindennapos harangozást délben, a jelenlegi pápa, VI. Sándor rendelte el.²⁰

A népi vallásosság a saját elképzelése szerint formálhatta a pápai határozat tartalmát. Tommaso Fecini krónikája szerint Sienában, április 5-én, János testvér, a Santo Spirito szerzetese, a Szentatya parancsa értelmében három nap alatt, három körmenetet szervezett, és megparancsolta a fiúknak és a lányoknak, hogy fehér ruhába öltözzenek, a mellükön vörös kereszt, a fejükön olívaágból font koszorú legyen. A harmadik napon bezártak az üzletek is, az emberek fehérbe öltöztek és a város urai a néppel együtt részt vettek a menetben. A körmenet célja a bűnbocsánat elnyerése mellett az volt, hogy a török ne terjeszkedjen tovább. Fecini azt is tudni vélte, hogy júniusban több alkalommal éjjel üstököst (*cometa*) láttak. Ez a csillagászok szerint megosztást, széthúzást, nélkülözést és halált jelent.²¹ Egy Lodiban írt 15. századi krónikában is megemlítik

18 A győzelem hírért minden bizonynal ezen a napon tudták meg Budán, hiszen a sebenicói püspök aznap tájékoztatta a pápát a győzelemről, ld. MHB II. 418.

19 L. Vecsey: i. m. 35.; 1457. aug. 6., Róma: III. Calixtus pápa bullája. Bullarum Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanum Pontificum. I. Augustae Taurinorum, 1960. V. 133–138.

20 *Burchardi Johannis*: Liber notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI. A cura di Enrico Celani. Città di Castello, 1907–1913. (Rerum Italicarum Scriptorum XXXII/1–2.), XXXII/1. 239.; L. Vecsey: i. m. 23. – A déli harangszóval kapcsolatban ld. még: Géza Érszegi: Le campane siano per sempre suonare a mezzogiorno. In: La campana di mezzogiorno. Saggi per il quinto centenario della bolla papale. Redatto da Zsolt Visy. Bp. 2000. 187–202.

21 Cronaca Senese di Tommaso Fecini, 1431–1479. A cura di Alessandro Lisini-Fabio Jacometti. Bologna, 1939. (Rerum Italicarum Scriptorum XV/6.) 867. – A krónikás a dátumot illetően nyilvánvalóan tévedett. A pápai bullát csak júniusban adták ki, áprilisban még nem ismerték III. Calixtus rendeletét.

a nápolyi flottát vezette volna, valójában azonban jobban érdekelte saját hatalmának megszilárdítása Itáliában – akkor éppen Genova ellenében –, mint a kereszties hadjárat.¹¹ A ferrarai krónikás úgy tudta ugyan, hogy a törökök ellen száll harcba, de miután városa főterén felgyújtatta valamennyi faházat, már bizonyára másként vélekedett V. Alfonzról.¹² Érdemes végiglapozni III. Calixtus *Liber Brevium*át, és látni fogjuk, milyen erőfeszítéseket tett a pápa a hadjárat folytatása érdekében.¹³

A pápának és Kapesztránói Jánosnak köszönhetően a keresztiesek folyamatosan jöttek Magyarországra jóval az ostrom után is. A sebenicói püspök beszámolója szerint nagy számban vannak Bécsben, sokan Budára jöttek. Beszél egy 70 fős, jól felfegyverzett egyetemista csapatról, valamint említést tesz egy 150 fős társaságról is. Velük kapcsolatban az „*excellenter armati*” kifejezést használja.¹⁴ További hadmozdulatokra azonban nem került sor. November elején azokat a keresztieseket is hazaküldték, akik Nándorfehérvár alatt várakoztak.¹⁵ A hadjárat elmaradásának nem csak az volt az oka, hogy mind a keresztiesek, mind a magyar csapatok vezető nélkül maradtak. A keresztény hatalmak továbbra sem küldtek katonát és a magyar állam sem tudott számottevő haderőt kiállítani. A győzelmet elegendőnek tartották, a kereszties hadjáratot feleslegesnek ítélték.

II. Mehmed hadjárata előtt – érdemben – csak a pápa tett valamit Magyarország érdekében. III. Calixtus 1456. június 29-én, a kereszties hadjárat szervezését segítő, kibocsátott egy bullát (*Bulla orationum*), amiben arra szólította fel az egyháziakat, hogy tizedet fizessenek a hadjárat költségeinek a fedezésére. Azt írta továbbá, hogy szétküldi követeit a keresztény fejedelmekhez, hogy fogjanak össze a török ellen, és a felállítandó flotta vezérének, a San Lorenzo e Damaso templom kardinálisát, Lodovico Trevisano *camerlengot* nevezi ki. Elrendelte, hogy amikor misét celebrálnak, az *Omnipotens sempiternus Deus* imádságot mondják, és aki ezt megteszi, az 100 nap penitenciában részesüljön. Emellett határozatot hozott arról is, hogy a *Nona* és a *Vespera* között három alkalommal minden fél órában harangozzanak, és hasonlóan az esti *Angelus*nál is. A híveknek egy *Pater Nostert* és egy *Ave Mariat* is el kell mondaniuk, valamint minden hónap első vasárnapján körmenetet kell tartani, összekötve a misével.¹⁶ A bullát 1456. június 29-én hirdették ki Rómában és ezen a napon délben megszólaltak a harangok, de nemcsak Rómában, hanem a pápai állam többi településén is.¹⁷

11 M. E. Mallett: i. m. 661.

12 Diario Ferrarese dell'anno 1049 sino al 1502 di autori incerti. A cura di Giuseppe Pardi. Bologna, 1933. (Rerum Italicarum Scriptores XXIV/VII.) 38.

13 Matteo Sciambra–Giuseppe Valentini–Ignazio Parrino: Il „Liber Brevium” di Callisto III. La crociata, L'Albania e Skanderbeg. (= Liber Brevium) Palermo, 1968. 49.

14 Ld. az 5. sz. jegyzetet.

15 A magyar király és Carvajal bíboros együttesen szólították fel a keresztieseket, hogy térjenek haza, vö. Quellen und Forschungen 251–252.

16 Archivio Segreto Vaticano. Registri Vaticani. 457. k. 226v–229v.; Ludovicus Vecsey: Bulla orationum et pulsatio meridiana. Appenzell, 1955. 39–57.

17 L. Vecsey: i. m. 17.

az égi jelenséget. Az üstökös ott emelkedett fel, ahol a nap lenyugszik és Levante felé ment, aznap, amikor Kapesztránói János győzött Nándorfehérvárnál.²²

A győzelem híre Itáliában elsőként Velencébe érkezett meg. A Köztársaság küldte szét a hírt az itáliai fejedelemségek nagy részének, és azoknak a városoknak is, amelyek a fennhatósága alá tartoztak. III. Calixtus pápa elképzelése szerint Velence is részt vett volna a keresztes hadjáratban. A városállam csak abban az esetben támogatta volna a pápai tervet egy jól felszerelt flottával, ha biztosnak látszik a többi európai hatalom részvétele.²³ Azt, hogy Velencének nem állt szándékában katonákat küldeni a török ellen, nemcsak ez a semmitmondó kijelentés bizonyítja, hanem az is, hogy 1456 májusában a Signoria levelet küldött II. Mehmed császárnak, amiben megerősítették, hogy a Köztársaság továbbra is meg akarja őrizni a barátságot az Oszmán Birodalommal.²⁴

Velence 1456. augusztus 7-én kapta meg azokat a leveleket, amelyekből a nándorfehérvári győzelemről értesült, ezeket Szécsi Dénes esztergomi érsek, Juan Carvajal bíboros, pápai legátus, valamint a sebenicói püspök, Urbano Vignato írták. Szécsi leveléhez csatolták Hunyadi beszámolóját vár ostromáról és a győzelemről.²⁵ Ezek alapján küldte tovább a Köztársaság a diadal hírért a többi itáliai fejedelemségbe. Velence 1456. augusztus 12-én két levelet is küldött Magyarországra. Az egyikben Hunyadinak gratuláltak a győzelemhez, a másikban Carvajalnak azt írták, hogy a városban pestis van, ezért más úton térjen vissza Itáliába.²⁶ Carvajalhoz szeptember 20-án Pietro Tomaso Aurót (*secretarius*) is elküldték Budára (vagy oda, ahol a bíboros éppen tartózkodik).²⁷ Lino Gomez Canedo szerint a leveleket Velencében bemásolták a Seneto Secreto jegyzőkönyvébe (vol. 20. 98v–99r.), de a kötet 1572-ben elégett.²⁸

Velencében is van olyan krónika, amelyben megemlíti az ostromot. Az ifjabb Marino Sanudo írásában a 150 ezres török sereg, a 40 napos ostrom,

22 Cronichetta di Lodi del secolo XV. Publicata ed annotata Carlo Casati. Milano, 1884. 50.

23 1455. dec. (közepe): Melléktartományok. II. 193–195.

24 1456. máj. 20., Velence: A Signoria levele II. Mehmed török császárnak, ld. *Giovanni Battista Picotti*: La dieta di Mantova e la politica de'Veneziani. Venezia, 1912. (Miscellanea di Storia Veneta III/IV.) Documenti I. 46.

25 1456. aug. 7., Velence: Francesco Foscari velencei dózse levele Francesco Sforza milánói herceghez. *Ludwig von Pastor*: Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius II. Freiburg–Rom, [1955.] 855.

26 Ezt a hírt megerősíti egy veronai krónika is, ahol megemlíti, hogy a járvány 1456 nyarán kezdődött Marchében, és egész ősszel tartott. A betegség innét terjedt át Velencébe is. A névtelen szerző Nándorfehérvárról is beszél, sajnos, hogy miként szerzett tudomást a győzelemről, nem osztotta meg velünk, ld. *Cronaca di Anonimo Veronese 1446–1488*. A cura di Giovanni Soranzo. Venezia, 1915. 85–86.; 1456. aug. 12., Velence: a Signoria levele Carvajal bíboroshoz, ld. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*. XXII. (= Mon. Slav. Mer.) Edidit Sime Ljubić. Zagreb, 1891. 101. sz.; 1456. aug. 12., Velence: a Signoria levele Hunyadi Jánoshoz, i. m. 102. sz.

27 1456. szept. 20., Velence: a Signoria levele Carvajal bíboroshoz, ld. *Mon. Slav. Mer.* XXII. 105. sz.

28 *L. Gomez Canedo*: Don Juan de Carvajal i. m. 171.

Hunyadi János, a Kapesztránói János által vezetett 6 ezer kereszties mind-mind szerepelnek. Pontosan tudja, hogy július 23-án győztek, ismeri Hunyadi latin nyelvű levelét is, igaz, a győzelem okaként azt említi, hogy II. Mehmed sebesülése miatt vonultak el a törökök. A városban nagy öröm támadt (*grandissima alegreza*). Marino Sanudo sem feledkezik meg a pápai bulláról, amiben említést tett a harangozásról, az *Ave Maria* imádságról, a *Transfiguratio Domini* ünnepéről is.²⁹

Bologna augusztus 9-én Velencétől értesült a nándorfehérvári eseményekről, aminek örömeire megszólaltak a város harangjai: a Szent Péter templomét kalapáccsal szólaltatták meg. A város vezetése háromnapos ünnepélyt, benne körmenetet rendelt el és arra az időre, amíg nem tértek vissza a San Petronio templomhoz, a boltokat is bezárták. Szűz Mária képe mellett, San Petronio, San Friam (Flórián) és San Domenico fejét, Santa Cecilia kezét, valamint számos más ereklyét is vittek, körülöttük 52 fényesen égő gyertyával. A körmenet olyan volt, mint *Corporis Christi* ünnepén, a hívők a szerzetesek kíséretében a várost is elhagyták.³⁰

Hunyadi levelét, olaszra fordítva, bemásolták a krónikába és a bejegyzés végén azt is megemlítik, hogy néhány, az ostromlott Nándorfehérvárból jött ember azt mondta, hogy a keresztények megszámlálhatatlan zsákmányt ejtettek, és soha nem láttak olyan csodálatos csatateret (*che mai non fu veduto un campo si meraviglioso*) rengeteg ágyúval és tüzszerszámmal (*con tante bombarde e ingigni*). Ez utóbbiak között voltak olyanok is, amelyek kiásták a földet a vár fala alatt (*chavavano la terra de soto le mura*).³¹ A félelmetes ágyúk, valamint az aknák alkalmazása mély nyomot hagyott a hazatérő keresztiesekben, és ez nem is meglepő, hiszen a 15. század közepére az oszmán tüzérség számos ostromban bizonyította szakértelmét.

A bolognai krónika arra is jó bizonyíték, hogy III. Calixtus pápa bullájának milyen ereje volt Itáliában. Augusztus 22-én 18 órakor elkezdett szólni az *Ave Maria* (*chomenzo a sonare l'avemaria*); a krónikás szerint ez annak a bullának volt köszönhető, amit III. Calixtus pápa küldött Bolognába. A bulla további rendelkezéseit is említik. Aki három *Pater Nostert* és három *Ave Mariat* mond, az 100 napos, aki csak egyet-egyet, az 40 napos bűnbocsánatot nyer. Nem marad el a hónap első vasárnapján tartandó körmenet említése sem, a résztvevőknek 7 éves bűnbocsánatot ígérve. Minderre azért van szükség, hogy Isten segítse a

29 *Marin Sanudo il Giovane: Le vite dei dogi 1423–1474*. I. Introduzione, edizione e note a cura di Angela Caracciolo Arigó. Trascrizione a cura di Chiara Frison. Venezia, 1999. 525–526. – A történetíró szerint a magyar király aug. 7-én győzött Nándorfehérvárnál. Itt azonban összekeverte a dátumokat és a személyeket. A győzelem híre érkezett meg aug. 7-én, a magyar király pedig nem volt ott az ostromnál.

30 Az ünnepre ld. *Maria Antonietta Visceglia: Tra liturgia e politica il Corpus Domini a Roma (XV–XVIII secolo)*. In: *Kaiserhof – Papsthof (16–18. Jahrhundert)*. Hrsg. von Richard Bösel–Grete Klingenstein–Alexander Koller. Wien, 2006. 147–171.

31 *Corpus Chronicorum Bononiensium*. A cura di Albano Sorbelli. Bologna, 1924. (*Rerum Italicarum Scriptores XVIII/1.*) 243–245. (bejegyzés az 1456-os évnél).

keresztényeket a törökökkel szemben.³² III. Calixtus bullájáról és az ünneplésről hasonlóan írt Cherubino Ghirardacci is.³³

Firenze augusztus 10-én – Velencétől – szerzett tudomást a győzelemről. A Signoria Szécsi Dénes esztergomi érsek és Carvajal bíboros levelének a másolatát küldte el. Míg az elsőhöz Hunyadi aláírt levelét csatolták, addig a másodikat Velencének címezték. A firenzei krónikás Hunyadi levelét dolgozta bele munkájába. Beszél a július 22-i döntő támadásról, amikor a vár már annyira romos volt az ágyúzásoktól, hogy „*si poteva chiamare campo che castello*”.³⁴ A törökök hiába hatoltak be kétszer is a várba, végül sikerült kiverni az ellenséget. Másnap a magyarok a Duna folyónál meglepetésszerűen megtámadtak egy török csapatot és elűzték az ellenséget.³⁵

Francesco Sforza szintén Velencéből kapta a hírt.³⁶ Augusztus 11-én Francesco Foscari dózse azt írta Milánó urának, hogy a győzelemről az esztergomi érsek írnoka, Carvajal, és a sebenicói püspök, Urbano Vignato leveleiből értesült. Ezekhez csatolták Hunyadi 1456. július 7-én kelt levelét. Velencében tehát azonnal lemásolták az iratokat és továbbküldték azokat Milánóba. A Sforzák kancelláriája a hírt azonnal továbbította a város püspökének, azzal a kiegészítéssel, hogy Milánóban és a hercegség területén három napig körmeneteket tartsanak, örömtüzeket gyújtsanak és szóljanak a harangok.³⁷

A nándorfehérvári győzelemről III. Calixtus pápa augusztus 12-én szerzett tudomást. A beszámoló III. Frigyes császártól érkezett, aki levelében 70 ezer török megöléséről és elfogásáról írt. (III. Calixtus pápa augusztusban Magyarországról is megkapta a beszámolókat.³⁸) A pápa hatalmas ünneplést parancsolt, az egész városban megszólaltak a harangok, és egy futár (*corriere a cavallo vestito di cremesi et con ulivi*) mindenkivel tudatta a hírt. Minden templomnál azonnal

32 I. m. 245.

33 Della Historia di Bologna. Parte terza. Del Cherubino Ghirardacci bolognese dell'ordine eremitano di San Agostino. A cura di Albano Sorbelli. Città di Castello, 1916. (Rerum Italicarum Scriptorum XXXIII/1.) 162. (a leírás pontos keltezése nem lehetséges, de biztos, hogy 1456. aug. 5. utáni a bejegyzés).

34 Visszacseng Hunyadi fogalmazása: „*ipsum castrum non est castrum, sed campum, quia usque ad terram murus est destructus*”, vö. a 6. sz. jegyzettel.

35 *Mathei Palmerii*: Liber de temporibus (AA. 1–1448). A cura di Gino Scaramella. Città di Castello, 1906–1915. (Rerum Italicarum Scriptorum XXVI/1.), I. 176.

36 Francesco Foscari velencei dózse azon a napon, amikor megtudta a hírt (aug. 7.), azonnal írt Francesco Sforzának (*L. Pastor*: i. m. 855.). V. László magyar király is írt a hercegnek. Ez azonban csak jóval a velencei beszámoló után érkezhetett meg Milánóba (1456. aug. 3., Bécs: Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Herzoge von Mailand von 1452 bis 1513. Aus den Originalen copirt und herausgegeben von Joseph Chmel. Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 1856. 32–33.).

37 1456. aug. 11., Milánó: *Caterina Santoro*: I registri delle lettere ducali del periodo sforzesco. Milano, 1961. (Comune di Milano. Inventari e registri dell'archivio storico Civico II.) Reg. 2. 18. sz.

38 Liber Brevium 91. (Szécsi Dénes esztergomi érsek és Hunyadi János levelére hivatkozik; a napi dátumot nem tudjuk.)

rövid körmenetet tartottak. Este is szóltak a harangok és újabb körmeneteket szerveztek.³⁹ A következő év, azaz 1457 karneválján tartott⁴⁰ római ünnepségekről beszámolt Flavio Biondo is. Az 1457 és 1459 között írt munkájában, érdekes szövegkörnyezetben, tudniillik az Apolló ünnepi játékok kapcsán (*Ludus Apollinaris*), ami „pogány” (római) hagyományokra épülve, még Biondo korában is fennmaradt. Ennek színhelye a *Carnisprivium* előtti utolsó napokban a Circus Flaminius (akkor Agonnak nevezték), nem messze a San Apolinare templomtól. Az volt a szokás, hogy nagy győzelmek esetén is itt ünnepeltek. Ez Biondo idejében sem változott. A „*spectaculum omnibus gratissimum, qui ecclesiasticae Romanae republicae membra Curiam sequimur Romanam*”. A nándorfehérvári győzelem híre után, gyakorlatilag eljátszották a csatát („*cum in eodem Circi Flamini Agone praelii similitudo quaedam fuit*”). Az előadásban megjelenítették Carvajal bíborost főpapi ornátusban, később feltűnt Kapesztránói János megszemélyesítője is.⁴¹ Biondo leírásából kiderül, ő is ott volt az előadáson („*Laetum quippe nobis et dulcissimum fuit inspicere [...]*”) és bebizonyosodik, hogy a játékok szervezői jól ismerték a csata történetét, minden bizonnyal a Rómába küldött beszámolókból. Ez utóbbi megállapítás természetesen Biondóra is igaz. Azt írja, hogy II. Mehmed több mint 100 ezres hadsereggel érkezett a vár alá, a legjobb emberei közül 16 ezret elvesztett, és a csatamezőn megszámlálhatatlan hadieszközt hagytak hátra. Mind Carvajalról és Kapesztránóiról, mind Hunyadirol tudja, hogy milyen szerepük volt a győzelemben, és erről néhány szóval meg is emlékezik.

Az *Urbs* másik krónikása, Infessura szerint, Róma városa csak augusztus 22-én értesült az eseményről. (Ez minden bizonnyal az augusztus 12-i dátum elírása.) Úgy tudta, a keresztények július 24-én győzték le a törököket, akik közül több mint 60 ezren haltak meg. A magyarok közel 200 ágyút és jelentős muníciót is zsákmányoltak. Azt is megemlíti, hogy mindezt Carvajal bíboros leveléből tudja, amit az a pápának és a fermói kardinálisnak írt.⁴²

III. Calixtus azonnal értesítette a diadalról a pápai állam városait, így Viterbót is, ahová 1456. augusztus 10-én érkezett meg a hír. (A dátum abban az esetben téves, ha valóban a pápa leveléből szereztek tudomást a győzelemről. Ha nem, akkor elképzelhető, hogy a fenti napon már tudtak a sikerről, hiszen a város kétnapi járőföldre van Rómától.)⁴³ Viterbo krónikása, Nicola della Tuccia,

39 1456. aug. 13.: Nicolaus Severinus levele Sienához: „Venne qui hyeri uno corriere [...]”. *L. Pastor*: i. m. 855–856.

40 Az esemény datálásához ld. *Fabrizio Cruciani*: *Teatro nel Rinascimento Roma 1450–1550*. Roma, 1983. 91.

41 *Blondi Flavii Forliviensis* de Roma triumphante libri decem, priscorum scriptorum lectoribus utilissimi, ad totiusque Romanae antiquitatis cognitionem pernecessarii. Basileae, 1581. 47–48. – Az adatra Szovák Kornél hívta fel a figyelmemet. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

42 *Diario della città di Roma di Stefano Infessura*. A cura di Oreste Tommasini. Roma, 1890. 61. (a levelet valójában Domenico Capranica kardinálishoz írták).

43 Természetesen az is elképzelhető, hogy valóban érkezett egy pápai levél aug. 12-én, és már tudtak a győzelemről.

azt írta, hogy a törökök nagyszámú sereget küldtek Magyarországra, hogy elfoglaljanak egy várost és ehhez hajóhidat építettek a Duna folyón. A keresztények kapitánya, amikor ezt látta, megtámadta azokat és 18 ezret megöltek közülük. A várat Biavanak, latinul Castelgradónak hívják. A törökök, akik 40 ezer országot birtokoltak, hatalmas számban érkeztek (*erano tanti turchi che tenevano 40 miglia di paese*) és szétlőtték a falakat. Ekkor megindultak a keresztény seregek, amelyben ott volt a magyar király, aki fiatal, szép és 20 éves volt, továbbá a burgund herceg emberei, valamint Hunyadi János (Giovanni Bianco) 160 ezer kereszténnyel, és több mint 60 ezer törököt megöltek. Ekkor azok 15 napi járóföldre visszavonultak, Törökország irányába.⁴⁴

A történetíró szerint III. Calixtus pápa levélben küldte el a jó hírt, aminek hallatán hatalmas ünneplésről és vidámságról (*grandissima festa e allegrezza*) számolt be a történetíró. A pápa levelének alapja minden bizonnyal Carvajal bíboros eltűnt beszámolója lehetett, de Nicola de Tuccia más híreket is beépített szövegébe, amelyeket természetesen nem tudott ellenőrizni. Ez utóbbiak közé tartozik az, hogy V. László magyar király ott volt az ostromnál, ami nem fedti a valóságot. Az uralkodó csak 1456. november 8. táján érkezett Nándorfehérvárra, hogy átvegye a várat.⁴⁵ Kizárt dolognak tartom, hogy Nicola di Tuccia III. Calixtus pápa leveléből értesült volna V. László „jelenlétéről”. Ebben az esetben azonban honnét tudta, hogy a magyar király „*giovane e bello d'anni 20.*” Az 1400 novemberében Viterbóban született krónikás városában több alkalommal is viselte a priori címet, így 1452-ben is, amikor III. Frigyes német–római császár megállt a városban. Hivatalból jelen volt a bevonulásnál, ekkor látta V. Lászlót, aki elkísérte a Rómába tartó császárt.⁴⁶ Minden bizonnyal egyfelől ennek emléket szötte bele a leírásba, másfelől pedig 1468 és 1472 között, amikor munkáját megírta, elképzelhetetlennek tűnt számára, hogy a magyar király nem volt jelen egy ilyen fényes győzelemnél, de az sem lehetetlen, hogy téves információt használt fel. Hasonló a helyzet a burgundi herceg katonáival is. Nándorfehérvárnál nem harcoltak, mert nem voltak ott. Az igaz, hogy a pápa által szervezendő kereszties hadjárat előkészületeiben „részt vettek”, már amennyiben az ígéretet részvételnek lehet tekinteni. Egyes források szerint 16 ezer katonát ígértek a török ellen, de ezek, hasonlóan a többi keresztény fejedelmek haderejéhez, egyetlen katonai akciót sem hajtottak végre.⁴⁷

A beszámoló a továbbiakban elmondja, hogy Nándorfehérvárnak hatalmas kőfalai voltak, és a janicsárok nagy része meghalt a csatában. 8 használható és hatalmas ágyú, 12 nagy és kisebb ágyú, amelyekből 8 12 tenyérnyi (*palma*) távol-

44 *Nicola della Tuccia: Cronache di Viterbo e di altre città 1417–1468.* In: *Cronache e Statuti della città di Viterbo.* (= *Cronache di Viterbo*) Publicati e illustrati da Ignazio Ciampi. Firenze, 1872. 248.

45 1456. nov. 8., Nándorfehérvár: *Quellen und Forschungen* 252.

46 *Cronache di Viterbo VII–XI.* (a kiadó, I. Ciampi bevezetőjében) V. László magyar király (1440. febr. 22., Komárom–1457. nov. 23., Prága). Ekkor 12 éves volt és 1456-ban is csak 16.

47 1455. dec. (középe): *Mellékartományok. II.* 193–195. – A kereszties hadjáratra ld. *K. M. Setton:* i. m. 173–182.

ságra tudott köveket hajítani, 800 scopette (*scopietti*) és rengeteg hadianyag került a védők birtokába. Nicola da Tuccia végezetül azt is megemlítette, hogy Kapesztránói János számos csodát is tett.⁴⁸

A nándorfehérvári győzelem a 15. század legjelentősebb itáliai történetíróinak a munkáiba is bekerült. Alapinformációként – a már említett magyarországi levelek mellett – azokat a ferences beszámolókat használták fel, amelyeket közvetlenül ostrom után írtak, de természetesen szóbeli beszámolókra is építhettek.⁴⁹ Aeneas Silvius Piccolomini a „*De Bohemorum origine [...]*” című munkájában (1458) 150 ezer török harcosról, Kapesztránói, Hunyadi és a védők hősiességéről, valamint az ostromról is írt.⁵⁰ Platina (Bartolomeo Sacchi) munkája is kitér Nándorfehérvárra. Ő is kiemeli Hunyadi és Kapesztránói János szerepét, 6 ezer ellenség megöléséről, valamint 160 ágyú megszerzéséről tud. Információit Carvajalnak a pápához, valamint Domenico Capranica bíboroshoz írt leveleiből merítette.⁵¹

A nándorfehérvári győzelem jelentős eseménynek számított, hiszen II. Mehmed személyében olyan vezető állt az Oszmán Birodalom élén, aki Bizánc elfoglalásával jelezte: Európának aktív, hódító politikával kell számolnia. Az 1453-as sokkot a keresztény világ nem heverte ki, és hiába voltak a szebbnél szebb tervek, a keresztény fejedelmek összefogása reménytelen vállalkozásnak tűnt. A kereszties hadjárat szervezése kudarcra ítéltetett, hiszen – III. Calixtus pápán kívül – csak azokat érdekelte, akiket közvetlenül fenyegetett a veszély. Ez a magyarázata annak, hogy a nándorfehérvári ostrom után példás gyorsasággal szétküldték a győzelmi beszámolót: a kereszties hadjárat hívei (Carvajal, Kapesztránói és Hunyadi) jól tudták, a siker talán összekovácsolhat egy török elleni koalíciót, de ehhez azonnal lépni kell.

Hunyadi sikerét Itáliában őszinte örömmel fogadták, bizonyítékként elég csak azokra az ünnepségekre utalni, amiket a győzelem hírére és tiszteletére számos városban tartottak. Az esemény fontosságát az is jelzi, hogy számos korabeli városi krónika is beszámolt az ostromról, pedig ezekben döntően csak a helyi dolgokról szoktak megemlékezni.⁵² (Az 1526. évi mohácsi csatavesztés lesz majd

48 Cronache di Viterbo 248.

49 Ezek megtalálhatók: *Annales Minorum*. XII. (1446–1458). Edidit Lucas Wadding. Quaracchi, 1932. 365–798., valamint: *De debellatione Turci et victoria christianorum cruciatorum et obitu patris* 1456. In: B. Bernardini Aquilani *Chronica fratrorum minorum observantiae*. Ex codice autographo primum edidit fr. Leonardus Lemmens. Romae, 1902. 78–82.

50 *Aeneae Silvii Senensis de Bohemorum origine, ac gestis istoria, variarum rerum narrationem complectens*. Salingia, 1808. 147–149.

51 *Platinae Historici Liber de vita Christi ac omnium Pontificum* (AA. 1–1474). A cura di Giacinto Gaida. Città di Castello, 1913. (*Rerum Italicarum Scriptores III/1.*) 342. – Amint már említettem, ezek eltűntek, vö. *L. Gomez Canedo*: i. m. 173.

52 A 16. századi krónikákban is megemlítik a nándorfehérvári ostromot, ld. pl. *Sigismondo Tizio: Historiae Senense*. Vol. III. Tom. IV. A cura di Petra Pertici. Roma, 1998. (*Fonti per la storia dell'Italia moderna e contemporanea*) 434–435. – Nincs ez másképpen később sem: *Odorico Raynaldi* is foglalkozik a csatával, ld. *Odoricus Raynaldus: Annales ecclesiastici*. XVIII. Roma, 1659. 1456/24. és 1456/25.

a következő esemény, amely kapcsán Itáliában ennyit foglalkoznak Magyarországgal.) A nándorfehérvári győzelem Itáliának nem a keresztes hadjárat folytatását, hanem a megkönnyebbülést jelentette, hiszen ekkor még elképzelhetőnek tűnt, hogy a törökök lerohanhatják Európát. Utólag tudjuk, hogy erre soha nem volt reális esély, de Bizánc elvesztése, II. Mehmed egyre aktívabb európai politikája, az ismeretlen ellenségtől való félelem, alaposan felnagyította az Oszmán Birodalom erejét. A nándorfehérvári győzelmet Itáliában akkor úgy értékelték: a török erejét e vár falainál a keresztény seregek megtörték.

PÉTER E. KOVÁCS

THE VICTORY OF NÁNDORFEHÉRVÁR AND ITALY

Generally in Catholic world, thus in Italy as well, the practice of ringing the bells refers to a battle in which the Christian army defeated the Ottoman troops according to Hungarian historical tradition. The contemporaries supposed that three remarkable people gained the victory: Cardinal Carvajal, the Fransiscan friar János Kapesztránói from Abruzzo, and János Hunyadi who repelled the attack and who was regarded as the wealthiest Hungarian aristocrat. Italian sources attach great importance to the siege of 1456; therefore this study is intended to reconstruct the route through which the news about the triumph reached the peninsula. The victory of Nándorfehérvár proved a momentous occasion, because Mehmed II, sultan of the Ottoman Empire, made it obvious by occupying Byzantium that Europe had to reckon with an active expansionism. The Christian world could not get over the shock of 1453, and in spite of the several bright plans, the concentration of the Christian rulers' forces turned out to be a forlorn undertaking. Arranging the crusade seemed hopeless, because – apart from Pope Callixtus III – only those were concerned about the crusade who were directly in danger. This explains why the reports on the victory of Nándorfehérvár were sent out so urgently after the siege: the supporters of the crusade (i.e. Carvajal, Kapesztránó and Hunyadi) knew that the success would make the forces into a whole against the Ottoman Empire, but the necessary steps should be taken immediately. From the point of view of Italy, the triumph at Nándorfehérvár did not mean the continuation of the crusade but the relief, because at that time it was quite possible the Ottoman army would overrun Europe. Nowadays we know that it was not probable, but the loss of Byzantium, the getting more active expansionism of Mehmed II in Europe and the threat of the unknown enemy exaggerated the power of the Ottoman Empire.

PÁLFFY GÉZA

Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században¹

Míg a Német-római Birodalom és Csehország különleges kapcsolatáról ez ideig számos összegzés született,² a Magyar Királysággal való viszonyát a kora újkorra vonatkozó eddigi kutatások alig-alig érintették.³ Ez annál is inkább különös, mert Luxemburgi Zsigmond császárt (1410–1437) és Habsburg II. Albert német királyt (1438–1439) követően 1558-tól a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom (németül: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*, röviden: *Altes Reich*) uralkodói az utóbbi 1806. évi megszűntéig majdnem mindig azonosak voltak. Az alábbi tanulmány a 16. és 17. század vonatkozásában ezt a hiányt szeretné összegző jelleggel pótolni. A Német-római Császárság és a Magyar Királyság kapcsolatát a kora újkorban öt területen tekinti át. Vizsgálja 1: államszervezeti, 2: katonai, 3: gazdasági, 4: kulturális-jogi és végül 5: ceremóniális kapcsolatrendszerüket.

Egy „régí birodalom” a Német-római Birodalmon kívül,
de a Habsburg Monarchián belül

Az 1550-es évek második felétől I. Ferdinánd és utódai magyar királyi titulaturája (*Intitulatio*) másfél évszázadon át latin nyelven a következőképpen hangzott: „*Dei gratia electus Romanorum imperator semper augustus ac Germaniae,*

- 1 A tanulmány az OTKA K 60 618. sz. kutatási pályázata támogatásával készült. Rövidebb előadás-változata az Oxfordi Egyetemen szervezett Német-római Birodalom-konferencián (*The Holy Roman Empire/Das Heilige Römische Reich, 1495–1806*) 2006. szept. 2-án hangzott el *Ein „altes Reich” an der Peripherie des Alten Reiches: Das Ungarische Königreich und das Heilige Römische Reich im 16. und 17. Jahrhundert* címmel.
- 2 A korábbi cseh és német irodalmat összefoglalva: *Jaroslav Pánek: Der böhmische Staat und das Reich in der Frühen Neuzeit*. In: *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Hrsg. Volker Press. München, 1995. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 23.) 169–178.; *Alexander Begert: Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens*. Husum, 2003. (Historische Studien 475.), különösen: 303–356.
- 3 Az eddigi eredményekre ld. *Moritz Csáky: Karl V., Ungarn, die Türkenfrage und das Reich*. (Zu Beginn der Regierung Ferdinands als König von Ungarn). In: *Das römisch-deutsche Reich im*

Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex etc. [...]”, azaz „Isten kegyelméből választott római császár, mindig felséges, és Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma [azaz Bosznia], Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Bulgária stb. királya [...]”.⁴ E titulátúra jól jelezte, hogy a 16. század közepétől a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság sorsa szorosán összekapcsolódott, miként ez már így volt Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert említett német-római királysága idején.⁵ Ennek ellenére Magyarország sohasem tartozott a Német Birodalomhoz! A Cseh Korona országhoz vagy Habsburg Németalföldhöz hasonlóan annak perifériáján feküdt, de tőlük eltérően nem belső, hanem külső határvidékén, miként északon a Dán Királyság. Nem volt része viszont az osztrák örökös tartományoknak sem, noha a német és az angolszász történetírásban még napjainkban is akadnak olyan munkák, amelyek ezek közé sorolják.

A Magyar Királyság tehát az egész kora újkor folyamán a Német-római Császárság határain és szervezeti keretein kívül teljesen önálló királyságként működött. Ezt a magyar politikai elit mindvégig büszkén hangoztatta, mint például 1652 nyarán abban az emlékiratban, amely Lippay György esztergomi érsek bíborosi kinevezése kapcsán keletkezett: „Magyarország független ország, és a Birodalomhoz semmi köze sincsen.”⁶ Csupán a politikai propaganda szintjén merült fel, hogy a császárok Magyarországot a Birodalomhoz csatolják. Ezzel azonban általában csak a birodalmi rendek anyagi és katonai támogatását szertették volna elnyerni. Így tett például 1505 júliusában a kölni birodalmi gyűlésre (*Reichstag*) benyújtott proпозиációjában Miksa német király, amikor a magyar trón megszerzéséhez kívánt a rendektől katonai segítséghez jutni – hangsúlyozván: „reméli, hogy [Magyarországot] a Szent Birodalomhoz csatolhatja”.⁷ De a

politischen System Karls V. Hrsg. Heinrich Lutz–Elisabeth Müller-Luckner. München–Wien, 1982. (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 1.) 223–237.; *Franz Brendle*: Habsburg, Ungarn und das Reich im 16. Jahrhundert. In: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. Wilhelm Kühlmann–Anton Schindling–Wolfram Hauer. Stuttgart, 2004. (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 62.) 1–25.

4 Magyar Országos Levéltár, Budapest (= MOL), E 148, Magyar Kamara Archívuma, Neoregstrata acta Fasc. 1664. N° 59. (1563. dec. 1.); MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii Vol. 4. p. 74. (1588. aug. 28.)

5 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984.; *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus*. Szerk. Takács Imre. Bp.–Luxemburg, 2006.

6 „l’Ongheria essendo provincia separata, non ha che far con l’imperi”. *Tusor Péter*: Purpura Panonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.) 231.: N° 17.; ennek hosszú távú jelentőségére vö. *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. Bp. 2005. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

7 „verhoffet [Ungarn] zu dem heiligen Reich zu pringen”. *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyai ideológia. Századok 140(2006) 363–364.

német történész, Winfried Schulze kutatásai szerint hasonló tervek a 16. század vége felé is felmerültek.⁸

Az integrálásra ugyanakkor valójában semmi esély nem volt. Egy ötszáz éve fennálló, erős rendiséggel rendelkező és a német területek számára – mint látni fogjuk – mind katonai, mind pénzügyi és gazdasági szempontból kulcsfontosságú királyságot nem lehetett egyszerűen a Birodalomhoz csatolni. Ez még akkor is igaz, ha a középkor folyamán Magyarországra jelentős német telepes-hullámok érkeztek, sőt az erdélyi és a szepességi szászok, valamint a német ajkú városi polgárság révén a németség a soknemzetiségű királyságban jelentős etnikumnak számított. Az integrálás nehézségét jól jelezte az alábbi példa. 1577-ben felmerült, hogy a Habsburg-rezidenciaváros és német birodalmi főváros (németül: *Residenzstadt und Reichshauptstadt*), Bécs törökellenes védelméhez nélkülözhetetlen Győr erődvárosából annak birtokosát, a győri káptalant kitelepítsék, és a magyarországi végvárat mintegy Alsó-Ausztriához csatolják. A terv azonban a magyar rendekkel való politikai konfliktus és a Bécs ellátása miatti gazdasági érdekek következtében villámgyorsan megbukott.⁹ De a Habsburgok nyugat-magyarországi zálogbirtoklása is csupán átmeneti, bár nem rövid életű jelenség volt; az általuk 1447-től itt birtokolt várak, váruradalmak és városok ugyanis a 17. század közepén mind visszakérültek a Magyar Koronához.¹⁰

A fent idézett hosszú magyar uralkodói titulátúra még két fontos dolgról tanúskodott. Egyrészt jól jelezte, hogy a Német-római Császárságot és a Magyar Királyságot mindenekelőtt közös uralkodóik, az *imperator et rex*, azaz a császár és a király köti össze. Mivel 1556/1558-at követően a német császár és a magyar király tisztét hosszú időn át a Habsburgok Osztrák Házának (latinul: *Casa de Austria*) tagjai töltötték be, Magyarország a közép-európai Habsburg Monarchia meghatározó részévé vált. Nevezetesen annak a különleges összetett államnak a tagjává,¹¹ amelyet az osztrák Thomas Winkelbauer nemrég „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának” nevezett.¹² A Magyar Királyság tehát

8 Winfried Schulze: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München, 1978. 69–70.

9 Gecsényi Lajos: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben). In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 172., vö. *Uő*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történész-tanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 145–158.

10 Részletesen ld. Bariska István: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Szombathely, 2007. (Archivum Comitatus Castriferrei 2.)

11 A fogalomra újabban ld. J. H. Elliott: A Europe of Composite Monarchies. Past and Present 117(1992) 48–71.; a magyar irodalomból nyugat-európai példák alapján Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázolata (1000–1700). Bp. 2006. (Pannonica kiskönyvtár) 109–119.

12 „eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”. Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürsten-

nem a Német-római Birodalomnak, hanem ennek az új európai hatalomnak vált területi, katonai és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó részévé. Ez pedig – mint az olvasó hamarosan megismerheti – legalább olyan szorossá tette kapcsolatát a Német Birodalommal, mint amilyen az a magyar fővárosban (Budán) székelő *rex et imperator*, Luxemburgi Zsigmond kormányzása alatt a 15. század első harmadában volt.¹³

Másrészt a magyar uralkodói titulátúrában szereplő kereken tíz királyi cím még egy nagyon fontos dologra utalt. A Magyar Királyság államszervezetileg több és más volt, mint az osztrák örökös tartományok vagy a Cseh Korona országai. E címek többsége – Horvátországot és Szlavóniát leszámítva – ugyan pusztán a középkor folyamán Közép-Kelet-Európában egykor birtokolt országot vagy országrészt jelentett. Ennek ellenére a magyar állam mégis szintén egy kisebb különleges összetett állam, másként fogalmazva egy kisebb „rég birodalom”, mint Engel Pál találóan nevezte: Szent István birodalma volt. A késő középkorban ugyanis az ország délnyugati részén fekvő Szlavóniának, valamint a keleti határvidéken található Erdélynek külön tartományi gyűlései (*conventus/congregatio generalis*) voltak, sőt külön országgyűlése (*sabor*) volt a magyar állammal 1102 óta unióban álló társországnak, a Horvát Királyságnak is. Ezek a gyűlések pedig követeikkel a magyarországi diétán (*comitia, diaeta*) képviselték magukat.¹⁴

Végül Szent István birodalmának területe, lakossága és jövedelmei – természetesen nem számítva az említett igénytartományokat (Bosznia, Szerbia stb.) – az 1526. évi mohácsi csata táján jelentősen meghaladták az osztrák és a cseh tartományokét (lásd az 1. táblázatot). Így összességében közép-európai szerepe is sokkal jelentősebb volt, mint az utóbbiaké. A 15. században ezért küzdöttek tehát a magyar trónért Közép-Európa vezető dinasztiái (a Luxemburgiak, a Habsburgok és a Jagellók).¹⁵

macht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. 1. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) 25., vö. *R. J. W. Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford–New York, 1979.; *Petr Maťa–Thomas Winkelbauer: Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und frühen 18. Jahrhundert.* In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas.* Hrsg. Petr Maťa–Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) 7–42.

13 *Mályusz E.*: i. m.; *Sigismundus rex et imperator* i. m.

14 *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.); *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek); a horvát–szlavón kérdéskörre további irodalommal *Pálffy Géza*: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9(2002) 107–121.

15 *Vö. Kosáry Domokos*: Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 20–62.

1. táblázat¹⁶**A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országai a mohácsi csata idején**

	Magyar Királyság	Osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	320 000	110 000	125 000
Lakosságszám	3 300 000	1 815 000	2 300 000

Ez a helyzet az 1526-ot követő fél évszázadban az oszmánok előrenyomulása és Magyarország három részre szakadása miatt jelentősen megváltozott. Ennek dacára a 16. század második felében a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság területe még mindig közel akkora maradt, mint az osztrák vagy a cseh tartományoké (lásd a 2. táblázatot). Elsősorban az agrárkonjunktúrának és a rézbányászatnak köszönhetően jövedelmei pedig oly tekintélyesek (évente kb. 800 000 rajnai forint) voltak, hogy mintegy egyharmadát adták a Habsburg Monarchia bevételeinek. A Magyar Királyságra ezért a Német-római Császárságnak is égetően nagy szüksége volt.

2. táblázat¹⁷**A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országai a 16. század második felében**

	Magyar Királyság	Osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	kb. 120 000	110 000	125 000
Lakosságszám	1 800 000	2 390 000	2 950 000
Éves jövedelem (rajnai forintban)	kb. 800 000	kb. 800–900 000	kb. 700 000

Közép-Európa törökellenes védelmében a Német Birodalom támogatásával

A Magyar Királyság és a Német-római Császárság kapcsolatát a 16. században az oszmán hódítás néhány évtized alatt szoros egymásrataltsággá változtatta. Miként a 3. táblázatban nyomon követhetjük, a jelentősen megfogyatkozott területű magyar állam tekintélyes jövedelmei (kb. 800 000 rajnai forint) nem voltak elégségesek a kiépülő új törökellenes határvédelmi rendszer¹⁸ finanszírozá-

16 Engel P.: i. m.; Engel P.–Kristó Gy.–Kubinyi A.: i. m.; T. Winkelbauer: i. m. 13–14.

17 Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok 6.); T. Winkelbauer: i. m. 13–14.; Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74(2003), főként: 93–94.

18 Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle 38(1996) 163–217.; Uő: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. An-

sára, nevezetesen mindenekelőtt 20–22 000 főnyi katonaságának zsoldjára, nem beszélve az egyéb hadi kiadásokról. Ez utóbbiak, azaz a végvárak erősítései, a hadianyag- és élelemellátás, az új katonai adminisztráció, a dunai flotta, a hírszerzés és a hadiposta költségei (évente mintegy 400–500 000 rajnai forint) elérték még a bécsi Habsburg-udvartartás költségeit is.¹⁹ Pedig mindezek csak a békeévek kiadásait jelentették, a nyílt és hosszabb háborús időszakokban, mint például az 1540–1550-es években vagy a tizenöt éves háború (1591/1593–1606), illetve a 17. század végi felszabadító háború (1683–1699) idején a Német-római Birodalom különböző kerületeiből még nagyobb anyagi támogatásra és jelentős katonai kontingensekre volt szükség.

3. táblázat²⁰

A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának zsoldszükséglete és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai a 16. század második felében

Év	A végvári katonaság zsoldszükséglete	A zsold és az éves jövedelem* aránya (%)	A zsold és a hadi kiadások** aránya (%)
1554	761 766 r. f. 15,5 kr.	100	50
1556	945 475 r. f. 39 kr.	81	40,5
1558	1 025 040 r. f.	75	37,5
1572	1 220 761 r. f. 39 kr.	63	31,5
1576	1 658 736 r. f. 30 kr.	46	23
1577	1 461 900 r. f.	53	26,5
1578	1 368 348 r. f.	56	28
1582	1 418 292 r. f. 36 kr.	54	27
1593	1 726 622 r. f. 54 kr.	45	22,5

* kb. 800 000 r. f. ** max. = 400 000 r. f.
r. f. = rajnai forint, kr. = krajcár

Mivel a Magyar Királyság pusztán szomszédja volt a Német-római Császárságnak, ezért a német rendek jogilag csak abban a ritka esetben voltak kötelesek tényleges segítségnyújtásra, ha maga a Birodalom területe (*Reichsterritorium*) került veszélybe. A császároknak ezért a birodalmi gyűléseken egyre komolyabb háttéranyaggal kellett alátámasztaniuk az úgynevezett birodalmi török adóra (*Reichstürkensteuer*) vonatkozó igényeiket.²¹ Ez nem volt könnyű feladat, hiszen

zeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 137(2002) 99–131.

19 Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Máttyás. Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 183–219.

20 I. m. 199.

21 A birodalmi török segélyre Wolfgang Steglich: Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V. Mili-

Regensburgból vagy Augsburgból a magyar hadszíntér igen távolinak tűnt, és a Birodalomban Magyarországról általában csupán felületes információkkal rendelkeztek. Kivételt pusztán a délnémet (nürnbergi, ausgburgi, ulmi stb.) kereskedőfamiák jelentettek, akik már 1526 előtt is komoly magyar kapcsolatokkal bírtak.²² Ezt kiválóan bizonyítja az előkelő ulmi polgár, Veit Marchthaler 1588. évi útleírása, amely lenyűgöző részletességgel mutatta be a Magyar Királyság földrajzi, etnikai és gazdasági viszonyait, de még mindennapi életét is.²³ A birodalmi rendek nagy része viszont ilyen információkkal nem rendelkezett. A császárnak és tanácsosainak így különböző módon kellett bizonyítaniuk, hogy „a Magyar Királyság a német területek védőbástyájává és előretolt védőpajzsává” vált – miként az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen fogalmaztak.²⁴

A török segélyek problémáját a protestáns rendek persze rendkívül ügyesen használták fel rendi pozícióik és politikai-vallási érdekeik védelmére.²⁵ Ennek ellenére a birodalmi gyűlésekre a magyar főváros (Buda) 1541. évi eleste után benyújtott császári előterjesztések (*Propositionen*) a 16. században többnyire sikerrel jártak. Ezek mellékletei részletesen számba vették az oszmánok által Magyarországon elfoglalt várakat, szemléletes képet adtak a magyar és az osztrák

tärgeschichtliche Mitteilungen 1972. 7–55.; *W. Schulze*: i. m.; *Kurt Wessely*: Die Regensburger »harrige« Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576. Hrsg. Ekkehard Völkl–Kurt Wessely. Regensburg–Kallmünz, 1976. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3.) 31–55.; *Winfried Schulze*: Imperial Taxes in the 16. Century. In: Economic Systems and State Finance. 2. Ed. Richard Bonney. Oxford, 1996. (The Origins of the Modern State in Europe, Theme B.) 261–279.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer–Maximilian Lanzinner–Peter Rauscher. München–Wien, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) 45–83.; *Bagi Zoltán Péter*: Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei. *Aetas* 2002. 1. sz. 5–14.; *Uő*: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés. *Világtörténet* 23(2003) tavasz 78–87.; *Uő*: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján, különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári–királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történeti Doktori Iskola. Bp. 2005.

22 *Wolfgang von Stromer*: Oberdeutsche Hochfinanz 1350–1450. 1–3. Wiesbaden, 1970. (Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 55–57.); *András Kubinyi*: Die Nürnberger Haller in Ofen: Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 2(1963–1964) 80–128.; *Uő*: Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Hrsg. Ingomar Bog. Köln–Wien, 1971. 342–433.

23 *Németh S. Katalin*: Utazások Magyarországon és Erdélyben. (Veit Marchthaler: *Ungarische Sachen*, 1588.) Irodalomtörténeti Közlemények 106(2002) 3–23.

24 „Cron Ungern – ein Propugnakel unnd Vormaur Deutscher Lannden”. Staatsarchiv Nürnberg; Ansbacher Reichstagsakten (= SA Nürnberg, Ansbacher RTA) (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.

25 *W. Schulze*: Reich und Türkengefahr i. m.; vö. *Rosemarie Aulinger*: Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert. Beiträge zu einer typologischen Analyse schriftlicher und bildlicher Quellen.

területekre irányuló betörésekről. A rendek meggyőzésére hatékonynak mutatkoztak emellett a neves hadvezér, Lazarus Freiherr von Schwendi levelei a magyar hadszíntérről vagy a konstantinápolyi Habsburg-követek vészterhes jelentései.²⁶ De a Birodalom és a Magyar Királyság szoros kapcsolatát, illetve a Magyarország iránt megnövekedett érdeklődést mutatja az is, hogy a határvédelmi rendszer várait bemutató legteljesebb jegyzékeket bécsi, nürnbergi és drezdai *Reichstagsakten*ben találjuk.²⁷

Sőt, a birodalmi rendek számára Magyarországról és az itteni határvédelmi rendszerről külön térképek is készültek: miként például már az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésre is.²⁸ Bár tudunkkal ez utóbbi nem maradt fenn, az eddig ismert legalaposabb, 16. századi kéziratos Magyarország-térkép, az itáliai várépítész, Nicolò Angielini munkája (Ágost szász hercegnek szóló latin ajánlással) nemrég Drezdából került elő.²⁹ Ráadásul e térkép elkészíttetését megelőzően az 1556-ban alapított bécsi *Udvári Haditanács* (németül: *Wiener Hofkriegsrat*, latinul: *Consilium Bellicum*) az Adriai-tengertől az erdélyi határig itáliai várépítőmesterekkel – nem tévedés – a teljes Magyar Királyságot felmértette. Erről a karlsruhei *Badisches Generallandesarchiv*ban és az *Österreichische Nationalbibliothek*ban őrzött határvidéktérképek kiválóan tanúskodnak.³⁰ Végül a megerősödő német–magyar kapcsolatok bizonyítékának tarthatjuk azt is, hogy a Magyar Ki-

Göttingen, 1980. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerische Akademie der Wissenschaften 18.)

26 StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136.) Bd. 40. N° 19. (1551–1566); Uo. Bd. 48. N° 45. (1575–1581) stb.

27 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108(1995) 1. sz. 114–185.; *Uő*: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123(2003) 118–120.

28 „Dan einmal gewiß unnd wahr ist, und weiß es die mappa und descriptio locorum clerlich aus, das Ire Kaißerliche Maiestadt und die Fürstliche Durchlauchtt erczherzogk Carl etc. vonn Transchin biß genn Banija oder Freistedtlein in Zipscht [sic!], unnd vonn dannenn biß gen Sanct Veidt am Plaum des Adriatischen mehres, vonn einer feste zu der anndern, der rechten linien nach zurechnenn, ungeverlich zwei hundert, unnd in die krumme wol biß in dreihundert Deutscher meil weges grenicenn gegenn dem Turcken und desselbigenn vorwandtenn habenn. Inn welchem weitleuftigem bezirck die Keyserliche Mayestät etc. groß unnd kleine orthflecken und befestigung bis in die 96, alle mit deutschem und hungrischem kriegsvolck zu roß unnd fus beseczenn, unnd desselbigenn allein zu fridenszeiten über 21 000, daß ganzce jar, winter und sommer erhalten, und darauf allein ordinari jarsbesoldung, ohne einigen baucostenn oder anderen ausgabenn, über die vierzehen mal hundert tausent gulden [...] jerlich zutregt.” StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136.) Bd. 43. N° 19.; *Der Reichstag zu Speyer 1570. Erster Teilband: Protokolle.* Hrsg. Maximilian Lanzinner. Göttingen, 1988. (Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662.) 480. N° 140.; Pálffy Géza: Európa védelmében. *Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században.* Pápa, 2000. 44–45.

29 *Hans Brichzin*: Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angielus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden. *Cartographica Hungarica* 2(1992) 39–43., 4(1994) 12–18., 5(1996) 8–11.

30 Pálffy Géza: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-familia rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken az

ráltság vezető politikusi megrendelőivé váltak a német területeken is egyre jobban elterjedő kéziratot és nyomtatott hírleveleknek (*handgeschriebene und gedruckte neue Zeitungen*).³¹

Mindezeknek köszönhetően a birodalmi rendek a 16. században szinte folyamatosan tetemes anyagi-katonai támogatást nyújtottak a magyar-horvát területek számára (lásd a 4. táblázatot). Ez még akkor is igaz, ha a megszavazott török segély (*Türkenhilfe*) egy része sohasem folyt be, illetve összességében kevesebbet tett ki, mint a határvédelem finanszírozásában veszélyeztetettségük miatt még nagyobb szerepet játszó belső- és alsó-ausztriai rendek évente rendszeres támogatása.³² A Közép-Európát oltalmazó magyar és horvát-szlavón védelmi rendszer 1560–1570-es évekbeli kiépítésében és a császárváros, Bécs megerősítésében mégis elvülhetetlen szerepük volt. Az 1570–1590-es években pedig a védelmi rendszer hat végvidéki főkapitányságából négy, nevezetesen a horvát, a kanizsai, a győri és a felső-magyarországi finanszírozása aligha lett volna lehetséges a birodalmi török adó nélkül.³³ Az 1576 és 1606 között ténylegesen befolyt, mintegy 18 700 000 rajnai forint pedig körülbelül huszonötszöröse volt a Magyar Királyság említett, továbbra is tekintélyes éves jövedelmeinek (kb. 800 000 rajnai forint).³⁴ Ennek a segítségnek a hiányát Magyarország majd a 17. században érezte meg igazán. Ekkor az 1606. évi zsitvatoroki béke után az oszmánokkal való hosszabb békesség és a harmincéves háború (1618–1648) idején a birodalmi segély szinte teljesen elmaradt. Nem véletlen, hogy a magyar határvédelmi rendszer pénzügyi és hadászati szempontból is ebben az időszakban élte története egyik mélypontját.³⁵

1560–1570-es években. Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige Kartographische Tätigkeit der Burghaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570. Bp. 2008. (megjelenés alatt).

- 31 *Barbarics Zsuzsa*: A kéziratot „Neue Zeitungok” jelentősége I. Ferdinánd korában a „Nádasdy-Zeitungok” alapján. *Történelmi Szemle* 45(2003) 175–199.; *Uő*: Die Sammlungen handschriftlicher Zeitungen in Mittel- und Südosteuropa in der Frühen Neuzeit. In: *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. Ed. Václav Bůžek–Pavel Král. České Budějovice, 2006. (*Opera Historica* 11.) 219–244.; *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003.
- 32 *Vö. Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). Wien–Köln–Graz, 1973. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60.); *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. (A győri főkapitányság története a 16–17. században 1.)
- 33 *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer költségei i. m.; *P. Rauscher*: i. m.
- 34 *Winfried Schulze*: Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606. In: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. Publikationsorgan der Historischen Kommission zu Berlin. 27. Hrg. Wilhelm Berges–Hans Herzfeld–Henryk Skrzypczak. Berlin, 1978. 169–185., különösen: 180–181.
- 35 *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.) 69–98.

4. táblázat³⁶A birodalmi török segély (*Reichstürkenhilfe*) a 16. században

Év	Nagyság	Időszak	Felhasználási cél
1530/1532	12 római hónap	1532/1533	török háború
1541	1,5 római hónap	1541	gyors török segély
1542	ún. <i>Gemeiner Pfennig</i>	1542	török háború
1543	6 római hónap	1543	határvédelmi rendszer
1544/1551	ún. <i>Gemeiner Pfennig</i>	1544 végéig	török háború
1548/1551	500 000 r. f.	1548–1552	határvédelmi rendszer
1556/1557	16 római hónap	1557/1558	gyors török segély
1559	500 000 r. f.	1560–1562	határvédelmi rendszer
1566	24 római hónap	1566	török háború
1566	24 római hónap	1567–1569	török háború
1570	12 római hónap	1572–1575	határvédelmi rendszer
1576	60 római hónap	1576–1582	határvédelmi rendszer
1582	40 római hónap	1583–1587	határvédelmi rendszer
1594	80 római hónap	1594–1597	török háború
1597/1598	60 római hónap	1598–1602	török háború
1 római hónap (<i>Römermonat</i>) = kb. 128 000 rajnai forint			

A Német-római Császárság az anyagi támogatás mellett több ízben állított ki tetemes katonai segítséget is az oszmánokkal szembeni védekezés érdekében, nevezetesen 1532-ben, 1542-ben, 1552-ben, 1566–1567-ben, valamint 1593–1606-ban és 1663–1664-ben. A 17. század végén ugyanakkor Magyarország felszabadítása szintén elképzelhetetlen lett volna a Német Birodalom ismertebb szerepvállalása nélkül. A 16. században különösen a német nehézlovások (*Archibusier*), később pedig elsősorban a német gyalogság játszott a törökellenes ütközetekben meghatározó szerepet.³⁷ Az ellenben kevésbé ismert, hogy a Birodalom és Magyarország közös sorsát egy jogtörténeti érdekesség is összeköti.

36 P. Rauscher: i. m. 26.

37 A jelentős irodalomból ld. mindenekelőtt Zygmunta Abrahamowicz et al.: Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Wien, 1983. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 13.); Karl Otmar von Aretin: Das Heilige Römische Reich und die Türkenkriege. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 33(1987) 361–366.; Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Bp. 1986.; Jan Paul Niederkorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. (Archiv für österreichische Geschichte 135.); Pálffy Géza: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997.; Antonio Liepold: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens: Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. (Europäische Hochschulschriften 3.: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 767.); Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.; Czigány I.: i. m.

Az Európa-szerte ismert német hadvezér és katonai teoretikus, Lazarus Freiherr von Schwendi³⁸ 1570-ben a speyeri birodalmi gyűlésre külön hadiszabályzatot (*Reichsartikelbrief*) szerkesztett a német gyalogság, illetve külön a lovasság (*Reiterbestallung*) számára. Ezeket a német rendek el is fogadták, és 1571-ben Mainzban ki is nyomtattatták. Az *Articul auf die teutsche Fußknechte* alapjait azonban Schwendi 1566–1567-ben még Felső-Magyarországon dolgozta ki. Ekkor II. Miksa császár és magyar király megbízásából német, osztrák, cseh–morva és magyar csapatokkal jelentős területeket foglalt vissza az oszmánok vazallusától, János Zsigmond erdélyi fejedelemtől (1540–1571).³⁹ Sőt, Schwendi ugyanekkor német mintára, de a magyar hagyományokat figyelembe véve kidolgoztatta a magyar gyalogság és lovasság latin és magyar nyelvű hadiszabályzatait (*Kriegsreglements*) is. Ezeket 1578 elején horvát nyelvre is lefordították, majd a horvát és a szlavón végvidéki főkapitányságban a 17. század végéig alkalmazták.⁴⁰ A német gyalogság és lovasság első átfogó hadiszabályzatai így szoros rokonságban állnak a legkorábbi magyar és horvát hadiszabályzatokkal.

Gazdasági kapcsolatok Magyarország és a német területek között

A magyarországi határvédelmi rendszer nem csak tetemes anyagi és katonai terheket jelentett a Német-római Birodalomnak. Mivel a 16. századi hadügyi forradalomnak köszönhetően az oszmánok ellen a magyar hadszíntéren is egyre nagyobb számban volt jó minőségű tűzfegyverekre szükség,⁴¹ a magyarországi

38 Schwendire újabban *Thomas Niklas: Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583)*. Husum, 1995. (Historische Studien 442.)

39 *Wilhelm Janko: Lazarus Freiherr von Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.* Wien, 1871.

40 *Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr, 1995. 72–80.; *Uő: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei.* In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára.* Szerk. Lengvári István–Vonyó József. Pécs, 2003. 295–304.

41 A témára vonatkozó legfontosabb összegzők: *Michael Roberts: The Military Revolution, 1550–1650.* In: *Uő: Essays in Swedish History.* London, 1967. 195–225.; *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* Atlantic Highlands, NJ, 1991.; *Brian M. Downing: The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe.* Princeton–New Jersey, 1992.; *David Eltis: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe.* New York, 1995.; *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe.* Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford, 1995. (History and Warfare); *La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles).* Ed. Jean Bérenger. Paris, 1998. (Hautes études militaires 6.); *Geoffrey Parker: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1999.; ill. a hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésére *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről.* *Hadtörténelmi Közlemények* 103(1990) 3. sz. 85–95.; *Uő: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a Magyar Király-*

török háborúk és határvédelem a fegyver- és hadianyaggyártásban élen járó német birodalmi városok számára új és rendkívül tekintélyes piacot nyitott. Ezen fegyverkereskedelem hasznát túlnyomórészt azon nürnbergi és augsburgi nagykereskedők (*merchant bankers*) fölötték le,⁴² akik a császári udvarnak is állandó hitelekkel szolgáltak.⁴³ Erről kiválóan tanúskodnak a bécsi főhadiszertár (*Hauptzeughaus*) 1593–1594. évi számadásai. Ekkor az ágyúk többsége, a kézi lőfegyverek csaknem száz százaléka, valamint a páncélok nagy része is Nürnberg, Augsburg, Ulm és más birodalmi városok, valamint Innsbruck, Salzburg és Prága műhelyeiből származott. De még különféle hadianyagokból is tetemes mennyiségben szállítottak a Birodalomból Magyarországra.⁴⁴ A szoros hadigazdasági kapcsolatokra utal az a tény is, hogy augsburgi és nürnbergi polgárok gyakran fordultak meg fegyverkereskedelmi üzleteik ügyében Bécsben és Grazban, sőt dolgoztak tüzerként vagy fegyvergyártóként még a kassai királyi hadszertárban is.⁴⁵ A magyarországi hadszíntér tehát nem csupán a zsoldfizetés, hanem a hadianyag-ellátás területén is alapvetően rászorult a Német-római Birodalom segítségére.

A német–magyar egymásrautaltság más gazdasági területeken is igen intenzív kereskedelmi kapcsolatokat eredményezett. Az ulmi nagykereskedő, Veit Marchthaler már említett útleírása jól jelezte, hogy a délnémet polgárság a késő középkorhoz hasonlóan a török háborúk dacára továbbra is kiemelkedő figyel-

ságban a XVI. század második felében. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Peterscsák Tivadar. Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 27–41.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.); *Czigány I.*: i. m. 21–31.; *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. Hadtörténelmi Közlemények 117(2004) 443–480., 118(2005) 573–632.

42 *Helfried Valentinitisch*: Nürnberger Waffenhändler und Heereslieferanten in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 64(1977) 165–182.; *Trommeln und Pfeifen – Militärszelte – Anderthalbhänder – Nürnberger Waffen – Waffenhandel und Gewehrzeugung in der Steiermark*. Hrsg. Peter Krenn. Graz, 1976. (Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz 6.)

43 *Othmar Pickl*: Universales Kaisertum und Hoffinanz. Die Kreditoren der Habsburger von Maximilian I. bis Leopold I. In: Forschungen zur Landes- und Kirchengeschichte. Festschrift Helmut J. Mezler-Angelberg zum 65. Geburtstag. Hrsg. Herwig Ebner et al. Graz, 1988. 377–389.; *Reinhard Hildebrandt*: Der Kaiser und seine Bankiers. Ein Beitrag zum kaiserlichen Finanzwesen des 16. Jahrhunderts. In: Finanzen und Herrschaft i. m. 234–245.; *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 41.) 343–354.

44 Hofkammerarchiv, Wien (= HKA); Niederösterreichische Herrschaftsakten W-61/C/90/B [rote N° 300/2.] fol. 1081–1124.

45 *Pálffy Géza*: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. 2002. 67–74.; *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség). 1. Bp. 2004. (Doktori Mestermunkák) 433–436.

met fordított Magyarországra.⁴⁶ Ugyanez igaz volt Bécs kereskedőire is. Az egyre növekvő lakosságú császárváros és a Habsburg-udvar hús-, de részben még gabona- és borellátása ugyanis nem kis mértékben Magyarországtól függött. Mivel pedig az osztrák, német és cseh területek lakosságszáma – az általános európai trendnek megfelelően – a 16. században 20–25 százalékkal növekedett,⁴⁷ a Német-római Császárság déli régióinak élelmezése nagyrészt csakis Magyarországról volt biztosítható. A Magyar Királyság tehát nemcsak védőbástyájává, hanem éléskamrájává is vált a német és osztrák területeknek és a bécsi Habsburg-udvarnak.⁴⁸

A 16. század második felében évente mintegy 100 000 marhát hajtottak ki az örökös tartományokba és a Birodalomba, de juhból is több tízezret adtak el e területeken. Emellett a német fejedelmi udvarok és városok nem nélkülözhatték a magyar bőrt, fagyút és mézet sem, miközben a tokaji borból jutott még Lazarus von Schwendi elzászi háztartásába is.⁴⁹ A jelentősebb forgatókével rendelkező német nagyvállalkozók a kereskedelmi rendszer irányítására Bécs és Graz mellett a fontosabb magyarországi városokban (Nagyszombat, Pozsony, Győr, Kassa) állandó magyar ágenseket tartottak. A magyar beszállítók szerepét növelte, hogy a német kereskedők az oszmánok által megszállt magyar területekre – ellentétben a késő középkorral – már nem merészkedtek be. A kivitt élőállat fejében az osztrák–német és cseh régiókból a német kereskedőcégek textil-félék sokaságát, különféle ipar- és luxuscikkeket (késeket, szerszámokat, aprófémárut, órákat stb.), valamint fűszereket szállítottak a magyar főúri udvarokba, városokba és végvárakba.⁵⁰ A német területekkel folytatott kereskedelem virágzását jól mutatja, hogy a Magyar Királyság éves bevételeinek a 16. század második felében több mint 35 százaléka (közel 300 000 rajnai forint) a határvámokból származott – miként erről az alábbi táblázat adatai tanúskodnak.

46 *Németh S. K.*: i. m.

47 *T. Winkelbauer*: i. m. 13–15.

48 A tekintélyes magyar és idegen nyelvű irodalomból itt csak a monográfiákat és tanulmányköteteket említhetjük: *Der Außenhandel Ostmitteleuropas* i. m.; *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas* (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. Othmar Pickl. Graz, 1971. (*Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1.); *Zimányi Vera*: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Bp. 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.); *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750)*. Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. Hrsg. Ekkehard Westermann. Stuttgart, 1979. (*Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte* 9.); *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung (16.–20. Jahrhundert)*. Hrsg. Vera Zimányi. Bp. 1985.; *Ember Győző*: *Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén*. Bp. 1988.; *Zsigmond Pál Pach*: *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*. Aldershot, 1994. (*Collected Studies* 469.)

49 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien; Reichshofkanzlei, Paßbriefe, Schwendi (1572. ápr. 1.).

50 Újabbán *Gecsényi Lajos*: *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*. Századok 127(1993) 469–484.; ill. összegző jelleggel *Uő*: *Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek* 2.) 175–197.

5. táblázat⁵¹

**A Magyar Királyság éves bevételei jövedelemtípusok szerint
a 16. század második felében**

Jövedelemtípus	Rajnai forint	A jövedelemtípus és az éves összjövedelem aránya (%)
Határvámok	284 100	35,4
Bányászat, rézkereskedelem, pénzverés	199 100	24,8
Kincstári uradalmak	164 200	20,4
Megyei és városi hadiadó (lat. <i>dica</i> és <i>taxa</i>)	94 000	11,7
Elzálogosított uradalmak	39 600	4,9
Szabad királyi városok rendes adója (<i>census</i>)	3 200	0,4
Egyéb	18 800	2,4
Összesen	803 000	100

A táblázat adatai arról is beszédesen tanúskodnak, hogy a magyarországi réz- és nemesfémbányászat – az egyre mélyebb és elvizesedő aknákból való kitermelés ellenére – továbbra is igen jövedelmező maradt. A Habsburg Monarchia állami bevételeinek mintegy 10 százalékát (kb. 200 000 rajnai forintot) a magyarországi bányajövedelmek adták. Különösen a Garam vidéki úgynevezett alsó-magyarországi bányákban kitermelt nyersréz exportja emelkedett ki. Ennek európai jelentőségét jól jelzi, hogy 1626/1627-ben Hamburgban 3830 mázsa besztercebányai rezet értékesítettek. Ugyanezt igazolja az is, hogy a fontosabb rézbányákat a Fuggereket követően a 16. században olyan elismert német nagyvállalkozók bérelték, mint 1548-tól az augsburgi Manlichok, majd 1569-től a Paler–Weiß–Wagner–Herbst-konzorcium, végül 1593-tól a Paler–Castell-érdekcsoport, a 17. században pedig a Palerek és a Henckelek, majd az augsburgi Rehlingenek, később pedig az itáliai Joanellik.⁵² E nagyvállalkozók pedig a Habsburg-állam legfőbb hitelezői voltak, akik veszteséges vállalkozásokba nem fektettek be.

Röviden összegezve tehát megállapítható: 1526 után a német–magyar gazdasági kapcsolatok fejlődését a kedvezőtlené vált katonai viszonyok sem tudták meggátolni. A Habsburgok kormányozta Magyar Királyság a harmincéves háború kezdetéig három részre szakadása ellenére is organikus része tudott maradni Közép-Európa gazdasági és kereskedelmi rendszerének. S noha a hosszú európai hadakozás az agrárkonjunktúrát és a gazdasági kapcsolatokat károsan érin-

⁵¹ Kenyeres I.: i. m. 93–94.

⁵² Günter Probst: Der Neusohler „Kupferkauf”. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 40(1953) 289–326.; Jozef Vlachovič: Slovenská meď v 16–17. storočí. Bratislava, 1964.; Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1664. Wirtschaft und Politik im 16./17. Jahrhundert. 1. 1539–1623. Hrsg. Reinhardt Hildebrand. Stuttgart, 1996. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19.)

tette, a válságjelenségek ellenére a Német-római Birodalom külső perifériáján fekvő Magyarország – csökkenő részvétellel ugyan, de még a 17. században is – éléskamrája maradt a császárvárosnak, az osztrák, valamint a bajor és a sváb területeknek.

Kulturális kapcsolatok, jogszolgáltatás, nemesi címek

A Német-római Birodalomnak és a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiában való együttélése számos egyéb területen is gyümölcsöző kapcsolatokat hozott. Jelen összegzés keretében elegendő a német és a magyar reformáció sokat kutatott kapcsolatrendszerére vagy a magyar diákok birodalombeli egyetemjárására (*peregrinatio academica*) utalnunk – mely témákról monográfiák és tanulmánykötetek állnak rendelkezésünkre.⁵³ Bár természetesen e folyamatok (mint azt a reformáció 1526 előtti magyarországi megjelenése bizonyítja) nem kifejezetten az országot kormányzó dinasztiával álltak összefüggésben, a Habsburgok vezette új monarchikus unióban való együttlét – a dinasztia katolikus volta ellenére – könnyebbé tette e kötelékek erősödését. Ugyanez elmondható a magyarországi nyomdászat és könyvkultúra, de általában a céhes ipar és a bányászat hagyományosan erős német kapcsolataira is, amelyek gyökerei szintén a középkorba nyúltak vissza.⁵⁴ Pusztán érzékletes mintapéldaként szeretnénk e szempontból a kassai páncélgyártók 1586. évi céhszabályzatát idézni, amely a következőket mondta ki: „ami pedig a páncélgyártók mestermunkáját illeti, annak nürnbergi vagy augsburgi szokás szerint kell készülnie”.⁵⁵

53 További irodalommal: Iter Germanicum. Deutschland und die Ungarländische Reformierte Kirche im 16–17. Jahrhundert. Hrsg. András Szabó. Bp. 1999.; *Mária Fata*: Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700. Münster, 2000. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60.); Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen i. m.; *Peregrinatio Hungarica*. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Márta Fata-Gyula Kurucz–Anton Schindling. Stuttgart, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64.)

54 A teljesség igénye nélkül: Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. Hrsg. Holger Fischer–Ferenc Szabadváry. München, 1995. (Südosteuropäische Arbeiten 94.); Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1998. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 2.); Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvjútemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp. 2005.; Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden. Hrsg. Dieter Breuer–Gábor Tüskés. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien, 2005. (Beihefte zu Simpliciana 1.)

55 „Was aber das Panzermacher Meisterstück betreffen tut, soll es nach Nürnberger oder Augsburger Gewohnheit gemacht und gehalten werden.” *Kemény Lajos*: Kassai fegyvergyártókról. *Archaeológiai Értesítő* 25(1905) 273.

A jelentős vallási és kulturális kapcsolatok ismeretében meglepőnek tűnhet, hogy a 16. és 17. században a német jogrendszer a közös együttélés ellenére viszonylag kevés hatást gyakorolt Magyarországon – nem számítva III. Ferdinánd 1656-ban kiadott büntető rendtartása (*Neue peinliche Landgerichtsordnung*, röviden *Ferdinandea*) Nagyszombatban, 1687-ben megjelent latin nyelvű változatának (*Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis*, röviden *Praxis Criminalis*) főként 18. századi komoly hatását.⁵⁶ Emellett kivételt pusztán a Habsburgoknak még 1447-ben elzálogosított nyugat-magyarországi városok jelentettek.⁵⁷ Így Kőszegen például a bűnesetek elbírálásánál gyakran alkalmazták az V. Károly által 1532-ben ratifikált, első általános német büntető törvénykönyvet, a nevezetes *Constitutio Criminalis Carolinát*. De a *kaiserliches Recht* – mint az egykorú források nevezték – csakis addig volt Kőszegen érvényben, amíg 1647-ben a város vissza nem került Magyarországhoz. Ezt követően a több mint egy évszázados birodalmi joggyakorlat dacára azonnal visszaállt a magyar jogrendszer.⁵⁸ Mindez jól mutatta, hogy a Magyar Királyság a német és az osztrák területekétől merőben eltérő, évszázados hagyományokkal bíró, saját jogforrásokkal és joggyakorlattal rendelkezett. Ezt az ország törvényein (*decreta*) és az erős szokásjogon (*consuetudo*) kívül főként a Werbőczy István által szerkesztett *Hármaskönyv* (1517) határozta meg.⁵⁹ Mivel pedig az igazságszolgáltatás irányítása az ország régi szabadsága és szokása (latinul: *vetus et antiqua libertas et consuetudo regni*, németül: *alte Freiheit und Gewohnheit des Landes, altes Herkommen*)⁶⁰ értelmében a magyar rendek privilégiumai közé tartozott, ennek megváltoztatására a császári udvarban a 16–17. században nem nagyon törekedhettek.

56 Dr. Béli Gábor–Dr. Kajtár István: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. (A *Praxis Criminalis*). In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. XIX. Szerk. Dr. Ádám Antal. Pécs, 1988. 31–40.

57 Bariska I.: i. m.

58 I. m. 91–113.; Bariska István: A büntetőbíráskodás egy különös intézménye a XVI–XVII. századi Vas megyében. In: Előadások Vas megye történetéről. 2. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 1993. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) 287–297.; Uő: Rechtsgeschichtliche Fragestellung im westungarischen Raum im 16–17. Jahrhundert. In: Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag. Hrsg. Felix Tobler. Eisenstadt, 1999. (Burgenländische Forschungen Sonderbd. 22.) 65–84.

59 Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. (Tudománytár); The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”). Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum. Ed., trans. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Introductory study by László Péter. Idyllwild CA–Bp. 2006. (The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. *Decreta regni mediaevalis Hungariae* I., 1000–1526. 5.)

60 Vö. Arno Strohmeier: Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das „alte Herkommen“ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630). In: Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Hrsg. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeier. Berlin, 2002. (Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 29.) 99–127.; Uő: Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen

A Német-római Császárság és a Magyar Királyság különleges perszónáluniójának köszönhetően a 17. században ugyanakkor Magyarországon is meghonosodott a német eredetű grófi cím – miként a *Magyar Udvari Kancellária* (*Cancellaria Hungarica Aulica*) által kiállított latin nyelvű adománylevelek fogalmaztak: „comes, a Germanica natione Graf nuncupatus”. Az 1526 utáni 80 esztendőben azonban – a cseh nemességhez hasonlóan⁶¹ – még a magyar arisztokrácia is vonakodott elfogadni a Német-római Birodalomban használatos címek (*Herzog, Fürst, Graf, Freiherr, Ritter*) elismerését. Az első valódi grófi címet végül 1606-ban bethlenfalvi Thurzó György, a későbbi nádor (1609–1616) kapta.⁶² Ezt követően a század folyamán azután elsősorban a Thomas Winkelbauer által „a monarchia összetapasztó erejének” (*Kitt der Habsburgermonarchie*) nevezett arisztokráciába⁶³ törekvő magyar családok nyerték el a címet: a Batthyány, a Draskovics/Drašković, az Esterházy, a Forgách, a Homonnai Drugeth, az Illésházy, a Kéry, a Koháry, a Liszthy, a Pálffy stb.

Az osztrák és a cseh tartományokkal ellentétben viszont a birodalmi címek egységes vagy teljes bevezetésére Magyarországon nem került sor. A részben magyar eredetű magyar bárói cím (latinul: *titulus baronis regni Hungariae, baronatus, titulus Magnificentiae*)⁶⁴ mellett valójában csak a grófi cím honosodott meg, a lovagi (*Ritter*) például egyáltalán nem. Birodalmi hercegi (németül: *Reichsfürst*, latinul: *Sacri Romani Imperii princeps*) címet persze nyerhettek el magyar arisztokraták, mint például a 17. században Esterházy Pál nádor (1687) és II. Rákóczi Ferenc (1698). Adományleveleiket ez esetben azonban a *Birodalmi Udvari Kancellária* (*Reichshofkanzlei*) állította ki. Végül külön hangsúlyozandó, hogy a grófi címek adományozása nem járt új rendi csoport kialakulásával. A prelátusok (latinul: *praelati*) és az országos főméltóságokat betöltő ügynevezett igazi bárók (latinul: *barones regni, barones officiolati*), valamint a vármegyék főispánjai (latinul: *supremi comites*) mellett a grófok és a bárók (latinul: *barones*, másként mágnások, latinul: *simplices magnates*) alkották továbbra is a magyar országgyűlés felsőtábláját.⁶⁵

(1550–1650). Mainz, 2006. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte, Abteilung Universalgeschichte 201. Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 16.) passim.

61 *J. Pánek*: i. m. 174.; *Petr Matá*: Svět české aristokracie (1500–1700). Praha, 2004. (Edice Česká historie 12.) 52–66.

62 MOL A 57., Libri regii Vol. 5. pp. 738–753.; HKA Familienkaten D–T 143. fol. 54–56. (1606. ápr. 10.)

63 *T. Winkelbauer*: i. m. 191–194.; *Uő*: Landhaus und Hofburg. Elemente der politischen Kultur der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit am Beispiel von Österreich unter der Enns. In: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*. I. Middle Ages and Early Modern Era. Ed. Halina Manikowska–Jaroslav Pánek–Martin Holý. Prague, 2005. 305–312.

64 *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 262–275. A bárói cím 16. századi, kevésbé kutatott történetének a jövőben önálló tanulmányt szentelünk.

65 *Tatjana Guszarova*: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76(2005) 2. sz. 93–148.; *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005., főként: 46–49.

A ceremóniák beszédes világa: a Német-római Birodalom Magyarországon – Magyarország a Habsburg Monarchiában

A Magyar Királyság és a Német-római Császárság uniója a ceremóniákra is hatással volt. Bár az erre vonatkozó intenzívebb kutatások csupán az elmúlt években kezdődtek meg,⁶⁶ ennek ellenére néhány tanulságra már most is érdemes felhívni a figyelmet. A birodalmi gyűléseken és császárkoronázásokon a Magyar Királyságot a bécsi udvar magyar heroldja mellett az 1520-as évek végétől magyar nagyurak vezette, magyarosan felöltözött, díszes huszárcsapatok képviselték. Mindez „állami reprezentációt” mégsem jelentett, hiszen a Magyar Királyság nem a Német-római Birodalom, hanem a Habsburg Monarchia része volt.⁶⁷ Ezt a császárok 16. századi temetési ceremóniái jelképezték leginkább. Ezek a pompázatos ünnepek ugyanis a Közép-Európában az 1526 utáni évtizedekben újonnan született különleges Habsburg összetett állam (találój német kifejezéssel *zusammengesetzte Habsburgermonarchie*) legfőbb ceremonális eseményei voltak. A császárok temetési menetei érzékletesen mutatták be az újonnan született monarchikus unió szervezetét és országai, tartományai rangsorát – amint erről a következő táblázat adatai tanúskodnak:

6. táblázat⁶⁸

A II. Albert, III. Frigyes, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Görz	Görz
Felső-Ausztria	Felső-Ausztria		
Burgau	Windische Mark		
Kiburg	Pfirt		
Portenau	Portenau		
Pfirt	Kiburg	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja
Habsburg	Burgau		
Elzász	Elzász		
Windische Mark	Tirol		
Tirol	Habsburg		

66 Vö. pl. *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138(2004) 1005–1101.

67 A 16. századra vonatkozóan *Pálffy Géza*: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. *Történelmi Szemle* 45(2003) 56–57.; ill. a 17. századra *Horn Ildikó*: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653. *Sic itur ad astra* 1989. 2–3. sz. 24.; *Várkonyi Gábor*: Magyarok a római király választásán 1636-ban. In: *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 204–205., vö. még *Szilasi László*: „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezü bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”. Szeged, 1989. (*Peregriatio Hungarorum* 3.)

68 *Pálffy Géza*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47(2005) 252–253.

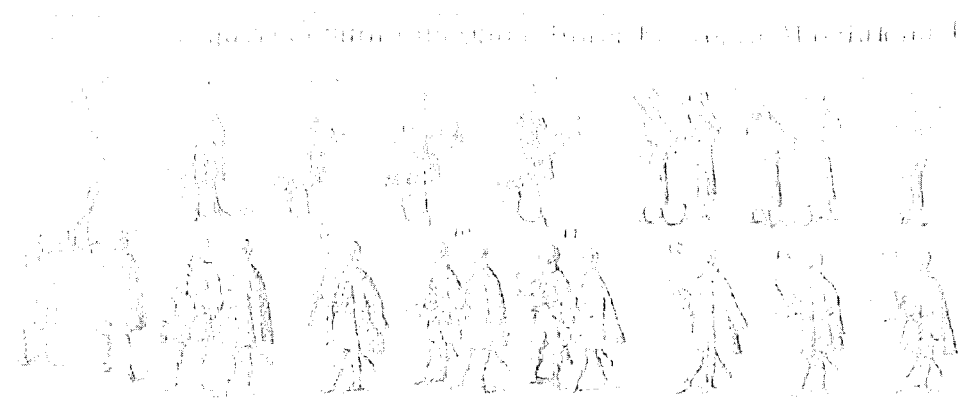
II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Felső- és Alsó-Lausicz	Felső- és Alsó-Lausicz
		Krajna	Krajna
–	–	Sziléczia	Sziléczia
		Karintia	Karintia
Morvaország	–	Morvaország	Morvaország
		Stájerország	Stájerország
–	–	Burgundia	Burgundia
		Felső-Ausztria	Felső-Ausztria
Krajna	Krajna		
Karintia	Karintia		
Stájerország	Stájerország		
Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria
–	–	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>
–	–	<i>Szlavónia</i>	<i>Szlavónia</i>
–	–	<i>Horvátország</i>	<i>Horvátország</i>
–	–	<i>Dalmácia</i>	<i>Dalmácia</i>
–	–	Kasztília, Aragónia és a két Szicília közös zászlaja	–
Csehország	–	Csehország	Csehország
<i>Magyarország (vörös–ezüst vágásos)</i>	<i>Magyarország (vörös–ezüst vágásos)</i>	<i>Magyarország (magyar kiscímer)</i>	<i>Magyarország (magyar kiscímer)</i>
Német-római Birodalom	Német-római Birodalom	1. kis birodalmi zászló (<i>Rennfahne</i>) 2. nagy birodalmi zászló	1. kis birodalmi zászló 2. nagy birodalmi zászló

A 15–16. századi Habsburg-császártemetéseket összehasonlító táblázat adatai alapján három fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt 1558-at követően a Magyar Királyság felségjelvényei és hatalmi szimbólumai a késő középkor után csupán visszatértek a Habsburg-dinasztia hatalmi reprezentációjába. Másrészt az 1565. és 1577. évi temetési menetekben felvonultatott öt magyar zászló (az összes zászló negyede) szemléletesen jelezte, hogy a Magyar Királyság valóban egy kisebb „rég birodalom” (Szent István birodalma), amelyhez ténylegesen vagy szimbolikusan több ország tartozott és tartozik. Végül a zászlók és a felségjelvények sorrendje vitathatatlanul igazolta azt is, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchián belül a Német-római Birodalmat követően rangban a második helyen áll.

Végül, de nem utolsósorban szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a 16–17. században a magyar király- és királyné-koronázások szertartásrendje⁶⁹ is bővült egy különleges „német birodalmi” elemmel. Ha még a császár életében koronázták fiát magyar trónörökössé (mint például már 1563-ban Miksa főherceget), vagy a magyar uralkodó feleségét már a német császárkoronázás után koronázták magyar királynévá, a birodalmi felségjelvények (*Reichsinsignien*) másolatait, a jogart, az országalmát, a kardot és a birodalmi koronát (*Reichskrone*)

69 Vö. Štefan Holčík: Pozsonyi koronázási ünnepségek. Bratislava, 2005.

a magyar koronázási menetben is felvonultatták. Mindeközben a szertartáson a császár saját, úgynevezett házi koronáját (*Haus- oder Privatkrone*) viselte – miként ezt egy, Eleonóra Magdolna császárné 1681 végi soproni koronázását bemutató metszeten jól láthatjuk (lásd a mellékelt ábrán, 5: a birodalmi korona másolata, 8: a házi korona az uralkodó fején, 14: a Szent Korona eredeti példánya).⁷⁰ Mindez a jelenlévők számára jól mutatta, hogy a magyar trónon (is) a Német-római Császárság uralkodója ül, aki a Magyar Királyság legfőbb hatalmi reprezentációs ünnepein, utódja vagy felesége koronázása esetén, e legmagasabb tisztségében jelenik meg. Sőt 1638-ban III. Ferdinánd felesége, Mária Anna magyar királyné koronázása alkalmával Pozsonyban a birodalmi felségjelvényeket és házi koronákat a magyar politikai elit tagjai még kezükbe is vehették.⁷¹ Ezt az eseményt a bécsi udvartartás tagjai olyan különlegességnek tartották, hogy – miként erről egy magyar követ beszámolt – szerintük „a magyar nemzet Őfelségének minden időben hálával tartozik, hogy ő nekik ezen felségjelvényeket megmutatta”.⁷²

70 Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára, Sopron; „1681. dec. 9.-i koronázás Sopronban”. Különkezelt dokumentumok, Sopron Város Levéltára 162/1926. bevételezési száma alatt; vö. *G. Etényi Nóra*: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. Soproni Szemle 54(2000) 46–49.

71 „Die 15. Febr. Az császár az maga koronáit, sceptromát, pallosát, arany almáját és egy igen szép metallumát az palatinus uram szállására küldötte látni, melyeket, valakinek kedve volt hozzá, megláthatott minden.” *Komáromy András*: Berényi György naplója az 1634/5-ik soproni és az 1637/8-ik évi pozsonyi országgyűlésekről. Történelmi Tár 1885. 137., ill. „15^a Februarii. Aliquos ex nunciis, prout et me, dominus palatinus convocavit ad suum hospitium, ubi Caesareae Majestatis et dominae imperatricis domesticas utrasque coronas aureas, pomum aureum, sceptrum, gladium et alia clenodia vidimus, et manibus nostris tractavimus, quae erant vigintis et ferme inestimabilis pretii, quae Rudolphus II^{dus} elaborari curabit, summa cum industria.” MOL N 114, Regnicolaris levéltár, Kovachich Márton György gyűjteménye, Acta diaetalia Vol. 1. fol. 154.

72 „es muss ihrer Majestät die Ungarische Nation allzeit lieb haben, dass er ihnen solche Kleinodien präsentierte”. Uo. Vol. 1. fol. 112.

GÉZA PÁLFFY

AN 'OLD EMPIRE' ON THE PERIPHERY OF THE 'OLD EMPIRE':
THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE HOLY ROMAN EMPIRE
IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

The study surveys the links between the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary in the Early Modern Age, examining systems of connections in five areas: 1. State organisation; 2. Defence; 3. Economy; 4. Culture, law and titles; and 5. Ceremonial.

1) From the second half of the 1550s, the title conferred on Ferdinand I and his successors as kings of Hungary was the following: "By the Grace of God Roman Emperor, Perpetual Extender of the Empire and King of Germany, Hungary, Bohemia, Dalmatia, Croatia, Slavonia, Rama [i.e. Bosnia], Serbia, Galicia, Lodomeria, Cumania, Bulgaria, etc.". The title well indicates that from the mid-16th century onwards the destinies of the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary were closely bound together. In spite of this though, Hungary was never a part of the Holy Roman Empire. Similarly to the lands of the Kingdom of Bohemia, it lay on the periphery of this Empire, not as a formation within the Empire's frontiers, but as one outside them, similarly to the Kingdom of Denmark. Nor was it one of the Hereditary Provinces. In other words, in the Early Modern Age the Kingdom of Hungary operated as a completely independent kingdom outside the borders and organisational framework of the Holy Roman Empire. Only on the level of political propaganda was Hungary annexed to the Empire. Since from 1556 onwards the offices of Holy Roman Emperor and king of Hungary were filled by members of the Habsburg House of Austria (*Casa de Austria*), Hungary became a key possession of the new Habsburg Monarchy in Central Europe. Finally, as the above list of titles indicates, the Kingdom of Hungary, consisting of a number of kingdoms and countries in East-Central Europe, was itself a smaller empire: indeed, one could describe it as an 'old empire' on the edge of the 'Old Empire'. At around the time of the Battle of Mohács (1526), the geographical size, population and revenues of the Kingdom of Hungary exceeded those of the Austrian and Bohemian provinces (Table 1). And despite the Ottoman advance, they remained significant even in the second half of the 16th century (Table 2).

2) The advance of the Ottomans in the 16th century brought about close ties between the Holy Roman Empire and Hungary in the space of just a few decades. Hungary became the bastion and bulwark of the German territories. Although considerable (approximately 800,000 Rhenish florins annually), the revenues of the Kingdom of Hungary were insufficient to finance the construction of a new border defence system (Table 3). The Imperial Estates therefore offered, from the 1540s onwards, substantial material help to Hungary (Table 4). This ongoing so-called 'Turkish assistance' (*Türkenhilfe*) played a significant part in the building in the 1560–1570s, and then in the financing, of the Hungarian–Croatian border defence system, as well as in the fortifying of the Imperial City itself (i.e. Vienna). Since Hungary lay outside the borders of the Holy Roman Empire, this assistance amounted to *ex gratia* payments. The emperors had to work hard to justify the necessity of these at meetings of the Imperial Diet. This was no easy task, since in Germany there was only slight information about Hungary. The emperors' proposals therefore made mention of Hungarian castles captured by the Ottomans, of regular incursions made by

the enemy, and even, in detailed notes, of fortresses in the border defence system that was being established. Various maps of Hungary and of the different zones of the defence system were made specifically for the Imperial Estates. It was thanks to this that the most detailed 16th-century manuscript map of Hungary known up until now (a work by the Italian military architect Nicolò Angiolini) could come to light in the State Archives in Dresden not long ago. Finally, it is joint military co-operation that explains the circumstance that the earliest Hungarian, German and Croatian military regulations (drawn up in 1566/1567, 1570 and 1578 respectively) were worked out by the same renowned German military theoretician and commander: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583).

3) The border defence system in Hungary meant not just burdens for the Empire. Since thanks to the Military Revolution there was a need for more and more gunpowder weapons, armour and other military supplies, Hungary became an almost unlimited market for those south German cities that produced arms (Nuremberg, Augsburg, Ulm, etc.), bringing them substantial economic gain. At this time, Hungary became not just a protective bastion, but also a source of food for the Imperial City and for the Austrian and German territories, whose populations – and whose consumption of meat and grain – increased significantly during the 16th century. In the second half of that century, approximately 100,000 cattle and many tens of thousands of sheep were driven westwards from Hungary annually, while at the courts of the German princes and in the German towns Hungarian leather, suet, honey, and wine were also in great demand. In exchange for the livestock exported, German merchants delivered to Hungary a whole variety of textiles, as well as different manufactured and luxury goods along with spices. The healthy state of trade with the Holy Roman Empire is well indicated by the fact that more than 35 per cent of the Kingdom of Hungary's revenues in the second half of the 16th century derived from customs duties (Table 5). Very lucrative, too, was the mining of copper and precious metals in Hungary. In the 16th and 17th centuries, after the Fuggers, the more important copper mines continued to be rented by major German entrepreneurs. These were the Manlichs of Augsburg, the Paler–Weiß–Wagner–Herbst-consortium and the Paler–Castell grouping, and later the Palers and the Henckels, the Rehlingens of Augsburg, and the Joanellis of Italy.

4) The co-existence of the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary within the Habsburg Monarchy brought fruitful relations in many other fields also. It is sufficient to mention the links between the Reformation in Germany and the Reformation in Hungary, the attending of universities within the Empire by Hungarian students (*peregrinatio academica*), and the close German links of printing, book culture and guild industry in Hungary. But despite the important religious and cultural ties, the German system of law had almost no impact in Hungary. The towns in western Hungary that were mortgaged to the Habsburgs in 1447 were the sole exception. Accordingly, in Kőszeg, for example, Emperor Charles V's criminal code, the *Constitutio Criminalis Carolina* (1532), was used, but only up until 1647, when the town was returned to the Hungarian Crown. This clearly demonstrates that the Kingdom of Hungary possessed sources of law and legal practices of its own that had traditions going back centuries and that were wholly different from those of the German territories. In like manner, it was slowly – and only in the 17th century and then only partly – that German noble titles (especially the count, *Graf*) established themselves in

Hungary. These were won first and foremost by those Hungarian noble families that cultivated good relations with the Viennese Habsburg-court, for example the Thurzó, Esterházy, Batthyány, Pálffy, Draskovics/Drašković, Homonnai Drugeth, Forgách, Kéry, Liszthy, Illésházy, and Koháry families.

5) The linkage between the Kingdom of Hungary and the Holy Roman Empire exerted an influence on ceremonial, too. In the 16th and 17th centuries, the ceremonial surrounding the coronation of kings of Hungary and their consorts was augmented with a special 'Imperial' element. When an emperor's son was crowned heir to the throne of Hungary while that emperor was still alive, or when the consort of a king of Hungary was crowned queen consort of Hungary after the Imperial coronation ceremony, copies of the Imperial insignia (*Reichsinsignien*) – a sceptre, orb, sword, and crown – were paraded in the Hungarian coronation procession, while during the ceremony the Emperor wore his own so-called house crown (*Haus- oder Privatkrone*). All this served to indicate to those present that it was a Holy Roman Emperor who was sitting on the Hungarian throne. Indeed, in 1638, on the occasion of the coronation in Pozsony (today's Bratislava) of Maria Anna, the consort of Emperor Ferdinand III, as queen consort of Hungary, members of the Hungarian political elite were even able to hold the Imperial insignia in their hands. At Imperial coronations in Germany at this time, the Kingdom of Hungary was represented not only by the Viennese Court's Hungarian herald, but also by hussars in Hungarian festive attire led by Hungarian magnates. This was not 'state display', since the Kingdom of Hungary was a part not of the Holy Roman Empire, but of the Habsburg Monarchy. This was symbolised most strongly by the funeral ceremonies for emperors in the 16th century. The funeral processions (e.g. those of 1565 and 1577, staged in Vienna and Prague respectively) showed with sensitivity the structure of the newly created monarchical union, and the ranking of its countries and provinces (Table 6). The five Hungarian flags paraded in these processions (one quarter of all the flags present) indicated conspicuously that the Kingdom of Hungary really was an 'old empire', to which a number of countries belonged or had belonged, either in actual fact or symbolically. The positioning of the flags and insignia in the order proves indisputably that within the Habsburg Monarchy the Kingdom of Hungary occupied second place behind the Holy Roman Empire.

DEÁK ÁGNES

Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867*

Bécsben 1867 januárjában már intenzív tárgyalások folytak, melyek közvetlenül előkészítették az Andrássy Gyula gróf vezette magyar kormány kinevezését február 17-én és annak nyomán a politikai intézményrendszer teljes átalakítását, mai szóval a politikai rendszervált(oz)ást. A rendőri szervezet azonban már csak tehetetlenségi nyomatóka folytán is a régi mederben folytatta működését. Joseph Worafka pest–budai rendőrigazgató ontotta a bécsi minisztérium számára a bizalmas forrásból származó információkat az országgyűlési tárgyalásokról, az elégedetlenségről tanúskodó lakossági megjegyzésekről és így tovább. E napi rutin sodrásában február 20-án még azt is kérte a már éppen csak létező, az ügyek átadásával bajlódó helytartótanács elnökségétől, hogy mivel 400 forint híján elköltötte a január eleje óta számára átutalt 3000 forintnyi bizalmi pénzalap összegét (*Vertrauensgeld*) – amelyből mindenképp előttr informátorainak fizetését fedezte –, további 3000 forintot utaljanak ki a részére. A rendőrminisztérium azonban közölte a helytartótanács elnökségével, hogy az új viszonyok között ezt nem látja indokoltnak, sőt a megmaradt 400 forintról is sürgősen kérik az elszámolást. Erről értesítik közvetlenül Worafkát is, azonban azt is hozzáteszik, hogy a jövőben az államrendőrségi alapból közvetlenül a minisztériumtól – azaz a helytartótanács, illetve a magyar minisztérium megkerülésével – részesedhet majd.¹ Ez persze közvetett biztatást is jelentett az informátori hálózat további működtetésére.

* A Teleki Intézet 2006. évi, Fogalomváltozatok. Társadalmi egyenlőtlenség, ügynökkérdés, nemzeti és politikai közösség Közép-Európában c. konferenciáján elhangzott előadás kibővített és szerkesztett változata. A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült.

1 Hogy milyen intenzív információgyűjtés folyt, mutatja, hogy jan. elején kapta Worafka az első részletet, 1200 Ft-ot, s a hónap közepén már igényelte a további 1800 Ft-ot. Jelentése szerint az összesen 3000 Ft-ból 1200 Ft-ot utalt ki az aradi, temesvári, kassai és debreceni rendőrbiztonságnak, ill. a pozsonyi rendőrigazgatóságnak. Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1867. febr. 20., a helytartótanács levele a rendőrminisztérium elnökségéhez, Buda, 1867. febr. 22., levélfogalmazvány a helytartótanács elnökségéhez, ill. Worafkához, Bécs, 1867. febr. 25. (német nyelvűek) Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHSa), Außenministerium, Informationsbüro (= IB) BM Akten 1230/1867. A febr. 25-i levelet ld. még: Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 191 M. kir. helytartótanács elnöki iratok, 24.IV.1867.

De más vonatkozásban is igyekezett a rendőrminisztérium intézkedni a magyar kormány háta mögött. Február 22-én Andrassy és a belügyminisztérium vezetője, Wenckheim Béla báró szóban arra utasította a magyarországi rendőri szervezet első embereként Worafkát, hogy további utasításig folytassa hivatali működését.² Ugyanezen a napon azonban a rendőrminisztériumban a következő utasítást fogalmazták meg Worafka számára: „Ahogy Magyarországon a körülmények alakulnak, könnyen meglehet, hogy bekövetkezik az a pillanat, amikor a még létező császári-királyi rendőri hatóságoknak azonnal be kell szüntetniük tevékenységüket. Erre az esetre tekintettel szükséges, hogy az ügynökkérdésben már most előkészületeket tegyünk, hogy a használható és megbízható ügynököket zavar nélkül azonnal innen közvetlenül át tudjuk venni. Ezért felkérem Önt, hogy tegye meg a szükséges lépéseket arra, hogy adott esetben késlekedés nélkül képes legyen az ilyen levelezők átadását lebonyolítani. [...] A kevésbé használható ügynököket egyébként is kénytelenek vagyunk sorsukra hagyni.”³ A levelezői intézmény távolról sem volt új, 1848 előtt, amikor a bécsi rendőrminisztérium jogköre Magyarországra nem terjedt ki, s nem létezett az ország területén rendőrségi intézmény, ez volt az ügynöki működés általánosan jellemző formája. 1849 után, amikor létrejöttek Magyarország területén a császári rendőri hatóságok, azok vezetői (rendőrigazgatók, rendőrbiztosok) saját ügynököket alkalmaztak, akikről időről időre jelentést küldtek a rendőrminiszternek; emellett azonban a minisztériumnak ekkor is voltak közvetlen levelezői. Egy 1867. tavaszi összeírás szerint Magyarországról akkor 14 főt tartottak nyilván központi levelezőként.⁴

Ezután Worafka március folyamán bekérte a neki alárendelt Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgatótól, illetve a rendőrbiztoságok vezetőitől az általuk alkalmazott ügynökök adatait, annak feltüntetésével, közülük ki lehet alkalmas arra, hogy közvetlenül, napi irányítás nélkül a bécsi rendőrminisztérium levelezője legyen, azt vállalja-e az illető, s ha igen, milyen feltételekkel.

Közben a bécsi kormányzat igyekezett gondoskodni a használhatónak ítélt magyarországi rendőrhivatalnokok jövőjéről is. Március 8-án Friedrich Ferdinand Beust báró osztrák miniszterelnök-külgügyminiszter Andrassyhoz intézett iratában kifejtette: a magyarországi rendőri szervezet utasította, hogy amúgy is csak az államrendőrségi ügyekre korlátozódó tevékenységüket a jelenlegi tényállás „tapintatos figyelembevételével” Andrassy későbbi rendelkezéséig folytassák. Emellett Andrassy jóindulatába ajánlotta a nehéz helyzetbe került rendőrségi hivatalnokokat, hivatkozva arra, hogy a közel 80 fő közül 35-en magyarországi születésűek, bírják a magyar nyelvet, praktikus ismeretekkel rendelkeznek, így alkalmasak lennének arra, hogy a megalakuló magyar rendőri-közigazgatási szervek alkalmazzák őket.⁵

2 Worafka jelentése a rendőrminisztériumhoz, Pest, 1867. márc. 10. (német nyelvű) HHSa, IB, BM 1572/1867.

3 HHSa, IB, BM 1230/1867.

4 HHSa, IB, BM 2363/1867.

5 Beust átirata Andrassy Gyulához, Bécs, 1867. márc. 8. (német nyelvű) MOL K 148 Belügyminisztérium, elnöki iratok, 1867-IV-523.

Március 9-én a magyar minisztertanács ülésén Wenckheim belügyminiszter be is jelentette, hogy Worafkát Bécsből utasították, hogy a magyar kormány rendelkezéseit várja, aminek folytán Worafka a belügyminiszter „rendelkezése alá helyezte” magát. A minisztertanács ekkor arról határozott, hogy egyelőre valamennyi rendőri szerv folytassa tevékenységét.⁶ A külső szimbólumokban azonban már észrevehető volt e téren is a rendszerváltásra való előkészület: a pesti rendőrigazgatóság házáról levették a sasos császári címet, a kapu előtt már nem állt őr, megszűnt az időszaki sajtó rendőri ellenőrzése is.⁷

Március 17-én az uralkodó elnökletével újabb ülést tartott a magyar kormány, melyen határoztak a belügyminisztériumon belül egy rendőri ügyosztály létrehozásáról. A határozat szerint a rendőri szervek közül néhányat feloszlattak, máshol viszont új kirendeltségeket hoznak létre, főképp a határokhöz közel, például Újvidéken és Brassóban, a használható hivatalnokokat tovább alkalmazazzák. Hogy a részleteket kidolgozzák, az uralkodó kilátásba helyezte, hogy Pest–Budára érkezik hamarosan Schäfer Pál lovag, a bécsi rendőrminisztérium hivatalnoka, hogy tanácskozzék a szervezeti kérdésekről. Ugyanezen az ülésen határozat született a magyarországi csendőri szervezet teljes feloszlításáról is.⁸

A minisztertanács április 3-i ülésén fogadta el a belügyminiszteri előterjesztést a rendőri ügyosztály szervezetéről.⁹ Ezt követően nyújtotta be Wenckheim részletes előterjesztését az uralkodó számára április 4-én.¹⁰ Ebben beszámol arról, hogy Schäfer valóban megérkezett Pestre, hogy „engemet a kívánt felvilágosításokkal lásson el és tanácsával támogasson”. A vele kötött megállapodás szerint a belügyminisztérium rendőri ügyosztálya alá tartozik majd a „magasabb államrendőrség kezelése” s mindazon ügyek, melyeket korábban a helytartótanács elnöki irodájában intéztek. Schäfer javasolta, hogy az ügyosztály négy egységre tagozódjon, élén egy osztályfőnökkel. Ezzel Wenckheim is egyetértett. A javaslat tartalmazza a fennálló rendőri szervek feloszlítását, s helyettük, különösen a határszéleken, az osztálynak közvetlenül alárendelt úgynevezett kirendeltségek (*expositurak*) létrehozását (például Újvidéken és Brassóban – erősítet-

6 Magyar minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1867. márc. 9. MOL K 27.

7 A pesti rendőrigazgatóság. 1848 1867. márc. 14. 4.

8 Magyar minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1867. márc. 17. MOL K 27. Vö. *Botos János*: A Magyar királyi Belügyminisztérium a dualizmus korszakában. Bp. 1994. 6. Schäfer korábban a helytartótanács tanácsosa volt, részt vett pl. a Nedeczky–Beniczky-féle szervezkedés felszámolásáról tartott tanácskozásokon is 1864 tavaszán. A minisztertanácsí jegyzőkönyvek meglehetősen szűkszavúan foglalkoznak csak a rendőrség szervezésének kérdéseivel. Az egyik résztvevő, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter naplójából azonban tudjuk, hogy általános gyakorlat volt az, hogy a kényesebbnek ítélt témákról csak szűkszavúan vagy egyáltalán nem emlékeztek meg a hivatalos jegyzőkönyvben: „A magyar minisztertanácsnál behozott szokás, hogy a legfontosabb kérdések rendszeren jegyzőkönyv nélkül tárgyaltatnak, és így a tanácskozás kezdetén magunk voltunk, s annak eredménye jegyzőkönyvbe nem is vétetett fel.” 1869. márc. 25-i bejegyzés. MOL mikrofilm-tár 37 155. tekeres.

9 Magyar minisztertanácsí jegyzőkönyvek, 1867. ápr. 3. MOL K 27. Az előterjesztést Szlávy József belügyminisztériumi államtitkár dolgozta ki. Vö. *Botos J.*: i. m. 8.

10 Az előterjesztés magyar nyelvű változatát ld. MOL K 148 1867-IV-813.

te meg az előterjesztés). A javaslat még tartalmazta, hogy a feloszlatott szervek hivatalnokai közül „némelyeket” alkalmaznának a belügyminisztériumban, másokat viszont nyugállományba kellene helyezni, illetve a birodalom valamely más pontján alkalmazni. Továbbá kérte Wenckheim az uralkodót, hogy határozzák meg az 1867-re szóló költségvetést a magyarországi államrendőrség számára. A mellékelt német nyelvű szervezeti felépítési terv szerint az első alosztály foglalkozott az államrendőrségi ügyekkel. „Ennek az alosztálynak kell foglalkoznia a teljes belső magasabb államrendőrséggel. Feladatai közé tartozik a nyilvános nyugalmat és az állam biztonságát fenyegető veszélyek feltárása és azok kezelése – származzanak ezen veszélyek forradalmi vágyak követéséből, a felforgató párt ügynökeinek tevékenységéből, titkos összeköttetésekéből, a törvényesen működő egyesületek túlkapásaiból, amennyiben azokat rendes úton nem lehet felelősségre vonni, a pártok törvényesen tiltott tevékenységéből és így tovább. Speciális feladatok. Az ügynöki tevékenység vezetése, mégpedig mind annak működtetését, mind pedig a konfidensek tevékenységének szabályozását illetően. Ezt a tevékenységet minden irányba ki kell terjeszteni, és a bizalmiak megfelelő vezetése érdekében a körülményeknek megfelelően személyes vagy írásos érintkezést fenntartani velük. (További információkat majd szóban.) Továbbá a befutó jelentések fogadása, feldolgozása és kiértékelése, épp úgy, ahogy általában véve a beérkező anyag további hasznosítása, alsóbb fokú szerveknek adandó utasítás kibocsátása, más minisztériumok vagy központi hivatalok értesítése, szükséges esetben a rendőri ügyosztály más alosztályainak értesítése is. Továbbá a bizalmiak tevékenységének s a nyert fontosabb információk pontos ellenőrzése (mivel sok polyva is érkezni fog, ahogy ez elkerülhetetlen), ezért a konfidens jelentések iktatása és célszerű időleges megőrzése oly módon, hogy szükséges esetben az információk előhívása a bizalmiak jelentéseiből ne járjon nehézségekkel s idővesztéssel sem. Pénzügyek, az államrendőrségi pénzalap kiadásainak kezelése. A gyanús utazók megfelelő felügyeletének biztosítása céljából ez az alosztály jelentéseket készít az utazókról, el kell rendelni, hogy mely helységekből kell bekérni ilyen jellegű információkat. Végezetül ez az alosztály kezeli a távirati titkos kulcsot, sifírozza és desifírozza a táviratokat. (Közelebbit szóban.)”¹¹ Az uralkodó négy nappal később, április 8-án jóváhagyta az előterjesztést.¹² A fent

11 Idézet az előterjesztés német nyelvű mellékletéből. Uo.

12 Az előterjesztés szerint a második alosztályhoz tartoztak a belső személyi ügyek: a tisztviselők alkalmazása, nyugdíjaztatása, szabadságolása, az özvegyek és árvák ügyei, a nyilvános kiadások adminisztrációja, a belső ügyiratkezelés. A harmadik ügyosztály legfontosabb teendői: útlevél-ügyek, bejelentési kötelezettség, az egyesületek és a vasutak felügyelete, a belső rendfenntartás, az alárendelt szervek felügyelete az államrendőrségi ügyek kivételével, a Rendőri Híradó kiadása. A negyedik alosztály feladatköréhez tartozott a sajtórendészet (összekötő szerep a miniszterelnöki sajtóirodával) és a színházrendészet. Úgy tűnik azonban, hogy végül nem jött létre a négy alosztályra való tagozódás. 1867 első felében egyetlen „rendőri osztály” létezett, 1867. aug. 26-án az kettévált „államrendőri osztály”-ra és „közrendészeti osztály”-ra. Vö. *Botos J.*: i. m. 9.; A Központi Államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 2. Összeáll. Székely Vera. Kézirat. Bp. 1980.

idézett sorok arról tanúskodnak, hogy az Andrássy-kormány a magyar állami rendőri szervezet felállításának egyik elemeként egyáltalán nem zárkózott el a „saját” rendőrségi informátori hálózat kiépítésének gondolatától. A dualizmus évtizedeinek „hivatalos” liberális álláspontja, miszerint a szabad sajtó viszonyai között nincs szükség titkolt információszerezésre, még egyáltalán nem hatotta át a kormányzati férfiakat. Az is lehetséges persze, hogy Wenckheimék egyszerűen Schäfer lovag ajánlott alapelveire támaszkodtak, azokat egyszerűen átvették ebben az előterjesztésben, anélkül, hogy komolyan tervezték volna saját informátori rendszer felállítását – aligha lehetett kidolgozott, részleteiben átgondolt tervük ekkor. A rendőri ügyosztály tervezett felépítése például gyakorlatilag lemásolja a bécsi rendőrminisztérium felépítését és munkamegosztási sémáit. A különbség csupán annyi, hogy a rendőrminisztériumnak csak három ügyosztálya volt, s a színházi és a sajtóügyek irányítása a miniszter elnöki irodájának feladatkörébe tartozott. Tulajdonképpen az előterjesztéshez csatolt német nyelvű hatásköri leírás – így a konfidensi hálózatra vonatkozó rész is – pusztán a bécsi rendőrminisztérium hatásköri leírásának egy-egy ponton kismértékben módosított szövegvariánsa.¹³ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a két legkényesebb ponton, az informátori rendszer működtetésének és irányításának elveinél, illetve a titkos üzenetek sifrírozásánál Wenckheim nem kívánta papírra bízni mondanivalóját, szóbeli kiegészítéseket ígért, ami meglehetősen szokatlan az uralkodónak benyújtott előterjesztésekben.

Beust április közepe táján kérte a rendőri szervek feloszlátása pontos időpontjának közlését, újra a magyar kormány jóindulatába ajánlotta a magyarországi születésű rendőrhivatalnokokat. Mint írja, intézkedett arról, hogy a császári rendőrhivatalok irataiból szolgáltatassák ki a magyar miniszterelnöki hivatal részére az „iktatókönyveket a mutatókönyvekkel együtt, az államrendőrségi ügyekre általában vonatkozó feljegyzéseket, különösen azokat, melyek az olaszországi magyar légió tagjaira, az emisszáriusnak minősített személyekre stb. vonatkoznak, továbbá a sajtó-, az egyesületi és a fegyverügyekre vonatkozó rendelkezésre álló aktákat”.¹⁴ Nem került tehát sor a teljes iratanyag átadására, az informátori rendszer működésével közvetlenül összefüggő iratok minden bizonnyal Bécsbe vándoroltak. Néhány nappal később Beust értesítette Wenckheimet, hogy az államrendőrségi alapból 1867 fennmaradó hónapjaira a magyar kormány részére összesen 41 800 forintot tud rendelkezésre bocsátani, havi részletekben (Erdély és Horvátország kiadásait is ebből kellett finanszírozni).¹⁵

Wenckheim a császári rendőri szervek feloszlátását 1867. április végi határidővel rendelte el. Április 30-án a minisztertanács ülésén előterjesztette személyi

13 „Organisation des Polizeiministeriums”. HHSa, IB, BM 1313/1866.

14 Beust átirata Wenckheim Bélához, Bécs, 1867. ápr. 17. (német nyelvű) MOL K 148 1867-IV-813.

15 Beust átirata Wenckheim Bélához, Bécs, 1867. ápr. 19. (német nyelvű) MOL K 148 1867-IV-813.

javaslatait a belügyminisztérium állományára.¹⁶ A pest–budai rendőrigazgatóság személyi állományából Wenckheim eredetileg három főt kívánt alkalmazni: Pulz Károlyt, aki a sajtóügyekkel foglalkozott, Klemens Hillert, aki például az ügynök ügyekben is Worafka jobbkeze volt, valamint Bizenti Frigyes, aki a Schmerling-provizórium idején Pest város főkapitányi tisztét töltötte be. Hillert azonban áprilisban kinevezték a bécsi rendőrminisztérium főbiztosává, Pulz és Bizenti alkalmazása ellen pedig heves sajtókampány indult,¹⁷ végül Beusttal való előzetes konzultáció után július 19-én Wenckheim jelezte Pulznak, hogy nem tart igényt továbbra „időleges szolgálatá”-ra.¹⁸ Pulzot ezt követően az uralkodó szeptemberben rendőrfőbiztosnak nevezte ki, de alkalmazásáról nem tudunk.¹⁹ A minisztériumon belül az államrendőrségi ügyek kezelése Ráday Gedeon gróf osztálytanácsos kezébe került.²⁰

Közben a tavaszi hónapokban sorra távoztak az országból a korábbi rendőri vezetők. Az uralkodó még 1866. január 19-én kiadott intézkedése folytán a feloszlott rendőri hivatalok tisztviselői további rendelkezésig tovább kapták juttatásaikat.²¹ Worafkát nyugállományba helyezték, az újságok is hírül adták, hogy Pesten kíván letelepedni. Az uralkodó ráadásul februárban harmadosztályú vas-koronarenddel tüntette ki, amit persze a magyar sajtó nem mulasztott el csípős hangon kommentálni: „a legnagyobb örömmel természetesen csak arra gondolhatunk, hogy most már nincs velünk semmi dolga, s nem történik az, hogy oly férfiú, ki egy kukkot sem tud magyarul, bíraskodik elsősorban a magyar könyvek és lapok felett”.²² Wilhelm Marx kassai rendőrigazgatót – aki 1865 őszén maga

16 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. ápr. 30. MOL K 27.

17 Először a konzervatív Pesti Hírnök jelentette a hírt, s egyedüliként nyilatkozott pozitívan Pulz és Bizenti „hazánkfiai” alkalmazásáról. Vegyesek. Pesti Hírnök 1867. ápr. 24. 3.; Magyar Újság 1867. ápr. 24. 85.: „*Hihetetlen hírt* olvasunk a lapokban, s ez nem más, mint hogy *Pulz* úr a Bach-és provisorius korszak egyik cenzora a magyar minisztériumban nyerne alkalmazást. – Azaz mégsem hihetetlen hír biz az.”; A sajtó. 1848 1867. máj. 3. 4.: Pulz és Bizenti „neve össze van forrva azon sanyarú korszakkal, melyben sajtónk lenyűgözve porkolábjai önkényétől függött”. A lap egy korábbi számában nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a „hazánkfiai” közül Pulz csak töri a magyar nyelvet. A „Hírnök” ömlengései. 1848 1867. ápr. 26. 4. Vö. A miniszteriális sajtóhivatal. 1848 1867. ápr. 30. 3.: „Nem hihetjük, hogy [Pulz] végleges alkalmazást nyert, de provisorius működése is méltán szemet szúr.”

18 Wenckheim levélfogalmazványa Pulz Károlyhoz, Buda, 1867. júl. 19. és Beust átirata Wenckheimhez, Bécs, 1867. júl. 6. (német nyelvű) MOL K 150 Belügyminisztérium, általános iratok 1867-III/R-11-2154.

19 Beust nevében átirat Andrássyhoz, Bécs, 1867. szept. 3. (német nyelvű) MOL K 150 1867-III/R-11-4236.

20 A minisztérium alkalmazottjairól ld. A Központi Államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában i. m. 31–81.; Rádayról vö. *Csapó Csaba*: A szegedi királyi biztosság. In: *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből. Tanulmányok*. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2006. 73–90.

21 1866 elején jelentős mértékben átalakították a magyarországi rendőrségi szervezetet, ennek előkészítéseként került sor az uralkodói rendelet kibocsátására. Vö. Beust átirata Wenckheimhez, Bécs, 1867. júl. 6. (német nyelvű) MOL K 150 1867-III/R-11-2154.

22 A kitüntetésről ld. Worafka József. Sürgöny 1867. febr. 28. 2. Az idézetet ld. A pesti rendőrigazgatóság. 1848 1867. márc. 14. 4. – A korabeli szövegeket a mai helyesírás szabályoknak

kérte áthelyezését²³ – még február elején áthelyezték, majd március közepén ki is nevezték a prágai rendőrigazgatóságra.²⁴ Franz Cihlarz soproni volt rendőrigazgatót áprilisban a bécsi rendőrigazgatóságon alkalmazták.²⁵ Eduard Podolsky pozsonyi rendőrigazgatót nyugdíjazták, s szintén megkapta a vaskorona-rend III. osztályi jelvényét.²⁶ Samuel Leiser temesvári rendőrigazgató is nyugállományba került, ő a Ferenc József-érdemrend lovagi keresztjét kapta meg.²⁷ Ugyancsak nyugdíjaztatás várt Josef Kirchner egykori nagyszebeni rendőrigazgatóra is.²⁸

Időközben Bécsben is jelentősen átalakult a rendőri ügyek irányítása, amennyiben az uralkodó május 11-én éppen Budán látta el kézjeggyével azt az előterjesztést, mely szerint megszűnt a bécsi rendőrminisztérium, s feladatkörét az osztrák minisztertanács elnökségének rendőri osztálya vette át Beust miniszterelnök felügyelete alatt.²⁹

A színpalak előterében zajló igen mozgalmas események mellett a háttérben észrevétlenül folytatódott az ügynökhálózat átalakítása és részleges leépítése.

Worafka a maga jelentését Beustnak a Pest–Budán alkalmazott ügynökökről március 5-én küldte el.³⁰ Ebben elmondta, hogy tíz többé-kevésbé állandó informátora van, a többieket szükség esetén átmenetileg alkalmazza egy-egy feladatra, de azok között nincs senki, aki alkalmas lenne levelezői tevékenységre. A jelentés megírásának időpontjában csak hat személy válasza állt még rendelkezésre, de figyelemre méltó, hogy közülük mind a hatan készen álltak a további szolgálatokra. E hat fő közül azonban csak két főt nevezett meg Worafka, az újságíró Julius Beerannt³¹ (ügynöknevén: Michael Jager) és Karl Czappelt³²

megfelelően közlöm. – Worafka ugyanazon a napon írt jelentésében fel is hívta bécsi főnökei figyelmét az őt támadó újságikkra: HHStA, IB, BM 1572/1867.

23 Marx beadványa Sennyeyhez, Kassa, 1865. okt. 30. (német nyelvű) MOL D 191 5839.IV.1865.

24 Beust nevében (Schäfer aláírásával) leirat Sennyeyhez, Bécs, 1867. febr. 12. (német nyelvű) MOL D 191 522.IV.1867.; a rendőrminisztérium átirata a helytartótanács elnökségéhez, Bécs, 1867. márc. 16. (német nyelvű) MOL K 148 1867-IV-380.

25 Beust átirata a belügyminisztérium elnökségéhez, Bécs, 1867. ápr. 18. (német nyelvű) MOL K 148 1868-XIV. tétel.

26 Levélfogalmazvány Pozsony sz. kir. város közönségének, Buda, 1867. ápr. 18. MOL K 150 1867-III/R-11-297.

27 Beust nevében átirat Andrassy Gyulához, Bécs, 1867. szept. 3. (német nyelvű) MOL K 150 1867-III/R-11-4280.

28 Beust nevében átirat Wenckheimhez, Bécs, 1867. máj. 18. (német nyelvű) MOL K 150 1867-III/R-11-4384.

29 Beust átirata Wenckheim Bélához, Bécs, 1867. máj. 16. (német nyelvű) MOL K 150 1867-III/R-11-3916.

30 Worafka jelentése a rendőrminiszterhez, Pest, 1867. márc. 5. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

31 Újságíró, a Hungaria c., nem politikai lap szerkesztője Pesten.

32 Czappel volt katonatiszt, több évig Temesvárott raboskodott, Heckenast nyomdájában korrektor, majd a Pest–Ofner Zeitung szerkesztőségében dolgozott. 1862-ben a bécsi Ostdeutsche Postnak és a Pesther Lloydnak küldött tudósításokat. 1862-ben hadbírószági eljárás indult ellene, mivel Szekrényessy András, a pesti főtörvényszék korábbi alelnöke, aki maga is szoros kapcsola-

(Muth). A többiek, mint írta, tevékenységük feltételül szabták, hogy kilétüket semmilyen formában sem fedheti fel, ezért ebben a jelentésben is csak ügynöknevről említi őket: Ullmann C. A., Madarasz Edm., Borhi Anton, Illés S. (A további négy ügynök fedőneve: Bauer Friederika, Martin L., Rummel J., Széki Karl.) Közülük egyet azonban még tudunk azonosítani egy korábbi jelentés jóvoltából: A Borhi Anton név alatt Pethes Antal rejtőzött, aki egykori honvéd tüzérfőhadnagy, az olaszországi magyar légió tagja volt.³³ „Egy esetleges kompromittálódástól való szélsőségesen skrupulózus aggodalom a bizalmiak részéről – tette hozzá Worafka – nagyon is megalapozott az itteni körülmények között. A rendőrséggel fenntartott bizalmas viszony leghalványabb gyanúja is megsemmisítené az illetők egzisztenciáját. Ezért ezen egyének mindegyikének alkalmazásánál a becsületszavamat adtam, hogy nevüket semmilyen körülmények között nem nevezem meg senki előtt, hacsak ehhez az illető kifejezett hozzájárulását nem adja.”³⁴ Ne feledjük, ezekben a hónapokban Pesten egy apokrif spicilista keringett hetvenhét névvel, feltételezhetően a pesti közgyűlési tagok, illetve a városi tisztségviselők megválasztását előkészítő választási küzdelmek részeként, s a fővárosi közvéleményt igen intenzíven foglalkoztatta az előző rendszert szolgáló rendőrbesúgók kiléte.³⁵

Így aztán – folytatja jelentését Worafka – konfidenseit még a rendőrigazgatóság alkalmazottjai sem ismerték, még a rendőrigazgató két legközelebbi munkatársa is csak Borhi, Jager, Illés és Muth ügynököket ismerték. Igyekezett Worafka az írásbeliséget is kerülni a kapcsolattartás során, hogy ne maradjon kompromittáló bizonyíték, mint írja, mindig szóban érintkezett az ügynökökkel, csak kivételes esetben készített Jager és Ullmann írásos jelentéseket, az előbbi az országgyűlés üléseiről és az újságszerkesztőségekbe befutó, a nyilvánosság előtt is tudott hírekről, az utóbbi pedig a képviselők körében zajló eseményekről. A további szolgálatra késznek nyilatkozottak közül Worafka Czapkát közismert szöszátyársága és közlékenysége miatt kevésbé használhatónak minősíti, illetve Pethes esetében jelzi, hogy ő nem rendelkezik kellő gyakorlattal az írás-

tokat ápoló rendőrséggel, feljelentette Czapkát hamis hír terjesztéséért (az Ostdeutsche Post 1860. nov. 20-án azt a hírt közölte, hogy Szekrényessy megőrült és Schwarzer Ferenc magán-elmeógyógyintézetébe szállították). A „kormány szolgálatában álló egyén lealacsonyítása által elkövetett csend- és rendhárítás vétsége” címén indult eljárást azonban „alanyi tényálladék hiányában” megszüntették. Pálffy Mór gróf helytartó nevében (Privitzer István aláírásával) jelentés Forgách Antal gróf kancellárnak, Buda, 1862. jan. 23., 1862. ápr. 7. MOL D 185 Magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok, 1862:66., 1862:266.

33 Pestet még Worafka elődje, Joseph Prottmann vette alkalmazásba 1860 elején. Prottmann jelentése Thierry rendőrminiszterhez, Pest, 1860. febr. 16. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 26/1860. Pethesről ld. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 2. Bp. 1998. 663.

34 Worafka jelentése a rendőrminiszterhez, Pest, 1867. márc. 5. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 1230/1867.

35 A listáról részletesebben ld. *Deák Ágnes*: Besúgólisták a neoabszolutizmus korából. *Aetas* 21(2006) 4. sz. 31–39.

beliséget illetően, vele csak szóban lehetne a továbbiakban is érintkezni, ahogyan Madarasznál is megjegyzi, hogy nem gyakorlott tollú író.

Érdeemes egy pillantást vetni arra is, hogy ezek a személyek milyen feltételekkel vállalták a megbízatást: egy bécsi magáncímre kívántak levelezni, s hogy megbízatásukról Worafkán kívül senki sem tudjon Magyarországon. Honoráriumként Ullmann, Madarasz havi 200 forintot, Beermann, Illés havi 80 forintot kért, Czapka a minisztériumra bízta volna érdemeinek megfelelő honorárium megállapítását. De Illés a honoráriumot csak személyesen lett volna hajlandó negyedévenként átvenni Bécsben, ezért útiköltségtérítést is kért. Worafka azzal a megjegyzéssel zárta jelentését, hogy maga is igen óvatosan járt el az ügynökeivel fenntartott viszonyban, ezért bármely ügynökkel bármely pillanatban képes megszakítani a kapcsolatot anélkül, hogy az bármiféle kellemetlen bonyodalommal járna.

A többi rendőri szerv jelentését Worafka csak jóval később, április 17-én, csaknem a rendőri szervek felszámolásával egy időben juttatta el főnökeihez.³⁶ Johannes Prenninger kassai rendőrbiztos jelentésében hat főt nevezett meg, valamennyien készek a levelezői szolgálatra. Podolsky rendőrigazgató hét vállalkozót jelölt meg (de közülük egy – mint Podolsky írta – félreértette Podolsky levelét, s azt hitte, a magyar kormány részére kellene bizalmas jelentéseket írnia, s hogy hajlandó lenne-e Bécs levelezője lenni, még meg kell újra kérdeznie), de rajtuk kívül többekről közölte, hogy nem vállalkoznak a további rendőrségi szolgálatokra. Megnevez még további személyeket is, akik szerinte alkalmasak lennének a feladatra. Leiser temesvári rendőrigazgató három főt ajánlott további szolgálatokra, két konfidensét, mint írja, nem tudja ajánlani a minisztériumnak. Az aradi rendőrbiztos egy személyt tartott alkalmasnak a levelezői szerepre. A debreceni rendőrbiztos viszont azt írta, egyik konfidense sem alkalmas az önálló munkára, valamennyiüket esetről esetre instruálnia kell, felhívni figyelmüket a megfigyelendő dolgokra.³⁷ Összesen tehát körülbelül huszonöt főt ajánlottak a magyarországi rendőri vezetők a rendőrügylek bécsi vezetőinek figyelmébe (nem tudjuk, hogy Worafka további négy ügynöke végül milyen választ adott, s az iratok között nem maradt fenn a soproni rendőrbiztosság vezetőjének jelentése sem).

36 Worafka jelentése a rendőrminiszterhez, Pest, 1867. ápr. 17. (német nyelvű) HHSStA. IB, BM 1230/1867.

37 Az ajánlott személyek a következők (megtartva a jelentésekben szereplő németes névalakot): Franz Pawliczek. Franz Reipal. Ignaz Krutsay, Gustav Seemüller, Tobias Klein, Stefan Kövesdy (a kassai rendőrbiztos javaslata); Anton Robel, Johann Hniliczka, Johann Kucharz, Alexander Konisch, Franz Russig, Eduard Krschka, Josef Vohanka, ill. Eduard Mack professzor (a pozsonyi rendőrigazgató javaslata); Jakob Campi. Peter Jäger (a temesvári rendőrigazgató javaslata); Josef von Hamvay (az aradi rendőrbiztos javaslata). Ezenkívül ugyanitt fennmaradt egy levél Thobias Uiberall aláírással, keltezés nélkül ismeretlen személyhez, amiben a levélíró vállalkozik a Zala, Somogy, Sopron és Vas megyei levelező posztjára, legalább évi 600 Ft-ért. A levélre ceruzával ráírva a levélíró valódi neve: Ludwig von Horváth.

Miközben megtörténtek az előkészületek az informátori hálózat feloszlására, zavartalanul folyt tovább a megszokott csatornákon keresztül az informátorok „működtetése”, egészen április elejéig küldte Bécsbe Worafka az ügynöki jelentésekre alapuló összefoglalóit a magyarországi helyzetről: mindenekelőtt természetesen Pest–Budáról (köztük az országgyűlési tárgyalásokról), de Trencsénből, Nyitrából, Szatmárból, Nagybecskerekéről keltezett jelentésekkel is találkozunk. Érthetően nagy figyelmet szenteltek a honvédegyleti szerveződéseknek.³⁸ Külön számon tartották a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmakról beérkező híreket.³⁹

Worafka április közepi jelentését a rendőrbiztosok személyi javaslatairól valószínűleg még meg sem kapták azonban felettesei, amikor egy nappal később, április 18-án utasították őt, hogy a rendőrbiztosokat és Podolskyt is utasítsa az ügynökökkel való kapcsolat azonnali megszakítására. Worafka 20-án jelentette, az utasítást végrehajtotta.⁴⁰ A magyarországi rendőri szervek április 30-án szüntették be tevékenységüket, addigra tehát a helyi rendőri szervek helyben alkalmazott ügynökeiket szélnek eresztették.

Április folyamán azonban a meglévő bécsi központi levelezőket illetően is nagy revíziót rendelt el Beust. Ennek fő motívuma az államháztartás helyzetének javítása, a kiadások lefaragása volt, közvetve függött az csak össze a magyarországi politikai átalakulással. Beust részletes kimutatásokat kért a titkos rendőri pénzalapból a birodalom egyes tartományaiban kifizetett pénzekről, részletes listákat a külföldön és belföldön alkalmazott bizalmi levelezőkről, valamint a bármilyen jogcímen ebből a pénzalapból kegydíjat, nyugdíjat stb. húzó személyekről. Ennek köszönhetjük a már fent említett összeírásokat a magyarországi levelezőkről is.⁴¹

Pestről 8 főt tartottak ekkor számon:

Gelich Richárd – volt honvédtábornok, az 1861 elején Pesten megalakult honvédegyleti választmány tagja,⁴² fedőneve Gruber, havonta 150 forintot kapott.

Szekulics István – volt honvédezered, az első magyar biztosítótársaság alkalmazottja, havonta 80 forintot kapott.⁴³

Karl Czappel újságíró – 1865. október óta volt levelező, attól kezdve tehát kétszeres „alkalmazásban” állt, havi 100 forintot kapott a minisztériumtól.

38 „Honvéd-Umtriebe” címmel gyűjtökták. HHStA, IB, BM 749/1867.

39 Pl. „Siebenbürgen” címmel gyűjtökták 1867 elejéről. HHStA, IB, BM 212/1867.; Worafka jelentései, 1867. jan.–febr. Uo. BM Kt. 392.; „Croatiën (mit Militärgrenze)” címmel gyűjtökták 1867 tavaszáról. Uo. 694/1867.

40 Utasításfoglalmány, Bécs, 1867. ápr. 18., Worafka jelentése a miniszterhez, Pest, 1867. ápr. 20. (német nyelvűek) HHStA, IB, BM 1230/1867.

41 Gyűjtökták cím nélkül, HHStA, IB, BM 2363/1867.; „Entlassene Konfidenten” HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.

42 Vö. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2000. 353. Gelich rendőrügynöki voltát már régóta ismeri a szakirodalom. Vö. pl. *Tábori Kornél*: A pesti kémrendszer. Világ 1923. ápr. 5. 3–4.

43 Szekulics rendőrügynöki voltát szintén régóta ismeri a szakirodalom. Vö. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. 1. Kiadja: Jánossy Dénes. Bp. 1924. 1.*

Franz Ritter von Gyra – egy honvédezredes fia, volt katonatiszt, piemonti katonai szolgálat után, 1866-ban Párizsban tett értékes bejelentéseket a párizsi osztrák követségen a poroszországi magyar légióról, ezt követően tért haza. Fedőneve Ujváry volt, havonta 400 forintot kapott.⁴⁴

Békessi (Friedner) Márk – volt honvédtiszt, hírlapíró.⁴⁵

Schwarz – valószínűleg azonos Schwarzer Ferenc magán-elmegyógyintézeti tulajdonossal, ő közvetlenül Leopold Mandllal állt levelezői viszonyban, aki a minisztérium bécsi bizalmas levelezője volt (fivére pedig a legsikeresebb párizsi ügynök), tehát kapcsolata a minisztériummal csak közvetett volt. Éles szemű elemzőként tartották számon, akire konkrét vizsgálatok nem bízhatók, tehát inkább politikai elemző, mint klasszikus értelemben vett rendőrségi ügynök volt. Fedőneve Ludwig, havonta 100 forint honoráriumot kapott.

Peterfy – valószínűleg Péterffy József volt honvédkapitány, az 1860-as évek közepétől újságíró, 1865-től a későbbiekben említendő Ludasi (Gans) Mór által szerkesztett *Die Debatte und Wiener Lloyd* című lap munkatársa,⁴⁶ csak közvetett úton állt alkalmazásban. Havi 150 forintot kapott.

Lichtenstein Ferenc Lajos – 1848–1849-ben a honvédhadseregben kormányfutár, emigráns, az 1860–1870-es években újságíró,⁴⁷ csak közvetett úton állt alkalmazásban, honoráriumra nem volt fixen meghatározott.

A nyilvántartás 1867-ben beszámol továbbá 6 vidéki levelezőről: Anton Flosz – Árokszállás,⁴⁸ Wargha István – Nagyvárad,⁴⁹ Georg von Szemes – Nagy-

44 A róla fennmaradt aktafeljegyzés alapján Adam Ritter von Gyra fia, aki császári tiszt, majd honvédnagy volt. Fia szintén tiszt a 33. Gyulay gróf gyalogezrednél, majd 1860-ban adósságok és „könnyelmű csatangolás” miatt a hadbírótság 4 évi nehéz fogságra ítélte. Ő azonban Piemontba szökött, s piemonti katonai szolgálatba állt. 1866 augusztusában jelentkezett a párizsi osztrák követségen, és „fontos leleplezéseket” tett a poroszországi magyar légióval kapcsolatban, amiért is az uralkodó amnesztiában részesítette 1867 elején. 1866 szeptembere óta Pesten volt „Faiseur”, sikerrel működött különösen „az emigráció diszkreditálásában”. Apja görög nemzetiségű, ortodox vallású volt, 1849 után tizenkét évi várfogságra ítélték, 1852-ben azonban kegyelmet kapott. 1852-ben meg is halt. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban i. m. 165.

45 Vö. *Szinnyei József*: Békessi Márk. In: *Uő*: Magyar írók élete és munkái. I. Aachs–Bzenszki. Bp. 1891. 770–772. A rendőrségi feljegyzések szerint 1862–1863-ban az erdélyi hadparancsnokság küldte bizalmas misszióba Romániába. 1865 óta tartózkodott Pesten, s 1866 eleje óta álltak vele rendszeres viszonyban. Fedőneve Friedner. Havonta 100 Ft-os honoráriumot kapott.

46 Vö. *Szinnyei József*: Péterffy József. In: *Uő*: Magyar írók élete és munkái. X. Ótóska–Popea. Bp. 1905. 862–865.

47 Vö. *Szinnyei József*: Lichtenstein Ferenc Lajos. In: *Uő*: Magyar írók élete és munkái. VII. Köberich–Loysch. Bp. 1900. 1183–1186. 1867 nyarán a pesti szóbeszéd a Pester Correspondenz szerkesztőjeként őt is esélyesnek tartotta a miniszterelnöki sajtóiroda vezetői posztjára, amelyet végül majd Ludasi (Gans) Mór töltött be. Ld. A miniszteriális sajtóiroda. 1848 1867. jún. 29. 4.

48 A rendőrségi aktafeljegyzés szerint: galíciai születésű, 1849-ben a honvédseregben szolgált, az emigrációból 1852-ben amnesztiával tért haza. 1860-ig telekkönyvi hivatalnok volt. 1861 májusában Belgrádba küldték bizalmas misszióval, majd Galíciában vették igénybe szolgálatait. 1865 eleje óta élt Árokszálláson (Vas megye). A feljegyzés szerint az utóbbi időben már nagyon kényelmesen teljesített csak, ezért már többször figyelmeztették. Havonta 120 Ft-ot kapott.

49 Wargha István 1848–1849-ben a király személye körüli minisztérium alkalmazottja, 1854-ben ő

szombat,⁵⁰ Ladislaus Terzich – Újvidék,⁵¹ Nikolaus Astry – Pancsova,⁵² Buda Sándor – Kolozsvár.⁵³

A bécsi levelezők között pedig a legnagyobb fizetést Ludasi (Gans) Mór kapta (havi 333 forintot!), aki a magyar ókonzervatívok bizalmi embere volt, s az Apponyi György gróf által indított *Die Debatte und Wiener Lloyd* című lap főszerkesztője. Ludasiról az első fennmaradt feljegyzés az államrendőrség iratai között 1863-ban keltezett, nem tudjuk pontosan, mikortól küldött jelentéseket a minisztériumhoz. A feljegyzésekből kiderül, hogy Lichtensteint és Péterffy-t ő szervezte be levelezőnek, azok rajta keresztül tartották a kapcsolatot a minisztériummal, s rajta keresztül kapták honoráriumukat.⁵⁴

A kegydíjat húzók között találjuk a linzi internálásban élő Görgey Artúrt, az 1864-es Nedeczky István–Beniczky Lajos-féle összeesküvés árulóját, Asbóth Lajos volt honvédtábornokot, valamint Ludwig Lewist, a pesti egyetem volt angol nyelv magántanárát, az 1860-as évekbeli magyarországi szabadkőműves szervezkedés aktív résztvevőjét, aki régi rendőrségi kapcsolatokkal rendelkezett,⁵⁵ továbbá Péchy Ferenc császári kamarást, aki még 1848–1849-ben szerzett magának érdemeket,⁵⁶ valamint Gabriel Jasmagot, aki az 1850-es évek elején a

segédkezett a bécsi rendőrségnek a magyar korona rejték helyét feltárni. Ezt követően Londonban élt, majd 1860 nyarán tért haza Magyarországra. A rendőrségi feljegyzések szerint a fedőneve Adolf (Johnson) volt, honoráriumra pedig havi 125 Ft. A rendőrséghez fűződő kapcsolatairól ld. pl. *Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Bp. 1955. 78., 85–86., 106., 113., 120., 121.

- 50 Nagyszombatban rokkantmenházban lakik, volt hadnagy. Idős ember, időnként küld híreket a városból, ezért negyedévente kap 40 Ft-ot.
- 51 Terzich korábban Győrben gyümölcskereskedő, jelenleg Újvidéken egy nevelőintézetet működtet. 1848–1849-ben is a bécsi kormányt szolgálta „sokféle módon”. Most 1867 eleje óta állt alkalmazásban. Fedőneve Szabó, havonta 50 Ft honoráriumot kapott.
- 52 Astry volt határőrségi tiszt Zimonyban, jelenleg ügynök. 1860 óta volt a minisztérium levelezője, szerbiai és a határőrvidéki eseményekről jelentett. Havonta 60 Ft-ot kapott.
- 53 Buda Sándor 1848-ban képviselő, 1849 után halálra ítélték, majd ítéletét 15 évi nehéz vasban töltendő sáncmunkára változtatták. raboskodás után 1856-ban szabadult. 1860 őszén Olaszországba szökött, s a magyar légio tisztje lett. Vö. *Horváth Lajos: Buda, Alexandru (Sándor)*. In: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 162–164. A feljegyzés szerint 1862 óta állt kapcsolatban a minisztériummal, 1865-ben tért vissza Ausztriába, jelenlegi teljesítményét jelentéktelennek minősítették. Ennek ellenére havonta 200 Ft-ot kapott. Besúgó múltjáról ld. Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Az életrajzot írta, a visszaemlékezéseket és a jelentéseket sajtó alá rend. Steier Lajos. Bp. 1924. (*Magyarország újabb kori történetének forrásai. Emlékiratok*) 710.
- 54 Ludasiról ld. „Konfidentenberichte”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 23.
- 55 Vö. *Szinnyei József: Lewis Lajos*. In: *Új: Magyar írók élete és munkái*. VII. i. m. 1164–1167. Lewis már 1849–1850-től kapcsolatba került a rendőrséggel, kegydíját érdemeiért 1864 ősze óta élvezte, negyedévenként 100 Ft-ot kapott.
- 56 Pest-Pilis megye volt főispánja 1848 előtt, 1848-ban lojális szolgálatokat tett, 1848 márciusában egy az uralkodóhoz berontani készülő küldöttséget „szelídített” meg, okt. 6-án pedig ő vitte meg Schönbrunnba az újabb bécsi forradalom hírét. Ennek elismeréseként évi 1200, ill. később 1500 Ft-ban részesült. Az összeget azonban 1852-ben évi 600 Ft-ra mérsékeltek.

áni osztrák hírszerzés fő embere volt,⁵⁷ és Karl Šturt, a szlovák nemzeti mozgalom ismert vezetőjének fiát.⁵⁸

Az összeírás persze csak további intézkedések előkészítése volt: egyeseket elbocsátottak, mások fizetését redukálták.⁵⁹ Az elbocsátottak közé kerültek a magyarországi vidéki levelezők mindannyian Wargha kivételével (Wargha 1868 tavaszáig kapta havi 125 forintját). A pestiek közül Schwarzer szintén ebbe a kategóriába tartozott. Lichtensteinről és Péterffyrol nincs információnk, az utóbbi egyébként 1875–1882 között a háziipar és az ipari oktatás szervezésének kormánybiztosa volt.

Fenntartották viszont a kapcsolatot Czappellel (1877-ig van nyoma számára történő kifizetéseknek), Békessivel (egészen 1875-ig), Gelichsel (őt 1867. augusztus 1-jén a honvédelmi minisztérium egyik osztálytanácsosává nevezte ki az uralkodó Andrássy előterjesztésére,⁶⁰ s Gelich ugyanezen hónapban úgy nyilatkozott, készen áll a további titkos levelezői tevékenység folytatására; Bécsből 1868. márciusig egészen biztosan küldték neki a havi 150 forintot, a nyilvántartás szerint 1870 májusában „szép csendesen” kimaradt), Gyrával (1868 tavaszáig biztosan), Szekulics Istvánnal (1873-ig maradt fenn nyoma a kapcsolattartásnak – érdekességképpen megjegyezzük: Szekulics 1867 nyarán rendkívüli segílyt kért a magyar pénzügyminisztériumtól, amely Wenckheim Bélához továbbította a kérvényt, s bár az iratokból egyértelműen nem derül ki, de feltételezhetően kapott segílyt; 1869-ben pedig a honvédegségélyező alaptól kért támogatást⁶¹).

57 Jasmagyról ld. *Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Bp. 1985. 46. Jasmagy még 1867-ben is évi 1250 Ft-ot kapott, Laibachban (Ljubljana) élt.

58 Štur a 62. gyalogezred kadetja volt, még Mecséry rendőrminiszter engedélyezte számára Dr. Szebereny garnizonlelkész indítványára havi 7 Ft összeg kifizetését. A rendőrségi feljegyzésből nem világos, miféle szolgáltatokat végzett ezért cserébe.

59 Az erre vonatkozó forrásokat ld. „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.; „Konfidentenberichte”. HHStA, IB, Annexe Kt. 22–26. A takarékosság érintette a nyugdíjban, kegydíjban részesülőket is. Lewis évi 400 Ft-ját pl. visszavonták, Lewis kérelmezte az újrafolyósítást, feltételezhetően sikertelenül. Lewis beadványai Beusthoz, Bécs, 1867. szept. 13., szept. 19. (német nyelvűek). Beadványaihoz csatolta Franz von Haasz k.k. Finanz Sektr. támogató nyilatkozatát is, Pest, 1867. szept. 6. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 5211/1867. (A támogató talán Franz Haasz von Ehrenfelddel, a pest–budai cs. kir. adóbizottság titkárával azonosítható. Vö. Magyarország tisztí névtára. 1863. Pest, 1863. 218.)

60 Andrássy előterjesztése az uralkodó számára, Buda, 1867. júl. 12. (magyar nyelvű). Ferenc József aug. 1-jén hagyta jóvá. MOL K 26 1867:780. Csak érdekességként említjük meg, hogy Gelich hivatalos minőségében is megjelenik a bécsi államrendőrségi iratokban, mivel a honvédelmi miniszter, azaz Andrássy megbízásából Beusthoz fordult 1867. nov. 30-án, s kérte, bocsássák rendelkezésükre az Országos Honvédelmi Bizottmány elkobzott és Bécsben tárolt irataiból a Boczkó Dániel által a sebesült és meghalt honvédek özvegyei és árvái részére 1848. okt. 25-én tett 6000 Ft-os alapítvány dokumentációját. Azt a választ kapta, hogy nem állnak rendelkezésre Bécsben erre vonatkozóan akták. Egy mellékelt aktafeljegyzés ehhez hozzáteszi: csak Boczkó 1850-es hadbírósi eljárására vonatkozóan lehettek fel iratok, de „aligha tűnik tanácsosnak a vizsgálati aktákról az érdeklődő magyar minisztériumnak felvilágosítást adni”. HHStA, IB, BM 6191/1867.

61 BM aktafeljegyzések, 1867. júl. 15., júl. 16. MOL K 26 1867:808, 818., 1869:59.

Ludasival is folytatódott a kapcsolat, annál is inkább, mivel 1867 novemberében őt kérte fel Andrassy Gyula miniszterelnöki sajtóirodájának vezetésére.⁶² Ludasira ugyanis nagy elismeréssel tekintett az új magyarországi kormányzati elit, amely úgy vélte, 1864 végén megjelent röpirata, a *Drei Jahre Verfassungstreit* jelentős mértékben hozzájárult a kiegyezési tapogatózások újraindulásához. Andrassy lelkesen támogatta Ludasi nemesítési kérelmét is 1867 nyarán, mint írta, Ludasi „elismerésre méltó egyéniség”, aki a megelőző évtizedben „kormányzavesz” politikai tevékenységet folytatott. Az uralkodó július 12-én díjmentesen magyar nemesi címet adományozott Gans Mórnak „a hírlapirodalom terén tanúsított sikeres működése elismerésül”.⁶³ A dualizmus első éveiben kétségtelenül ő volt a legnagyobb karriert befutott bécsi titkos levelező. Magas honoráriumát, a havi 333 forintot továbbra is hiánytalanul folyósították 1870 végéig. Ludasi 1869 nyarán kérte felmentését posztjáról, 1870–1871-ben a *Tagespresse* című lapot szerkesztette Bécsben, 1871-ben már e tevékenysége elismeréseként fizettek ki neki a sajtóosztály alapjából két részletben összesen 5000 forintot.⁶⁴ Ezt követően a feljegyzések róla megszakadnak, nem tudjuk, ez a rendőrségi kapcsolat megszűntét jelentette-e, avagy csak más levéltári fondokban nyugszanak a további iratok.

A nyilvántartásokból az is kiderül, hogy az elbocsátások mellett jöttek új bizalmi levelezők is, feltételezhetően szerepel köztük a magyarországi rendőrigazgatók által javasolt személy is, de ennek pontos kimutatása még további szisztematikus vizsgálatokat igényel. Említhetjük Balogh Viktort, aki a reformkori híres barsi ellenzéki követ, Balogh János fia, a honvéd hadseregben szolgált, majd törökországi menekült lett, kegyelmet kapott. Őt hivatalosan 1867. szeptember 1-jével vették „állományba”. A kimutatásokban nyomon követhető módon 1867 augusztusa és 1868 februárja között kapott havi 100 forintot. Balogh minden bizonnyal Worafka valamelyik meg nem nevezett ügynökének egyike volt.⁶⁵

S voltak ebben az időszakban is önként jelentkezők. 1867 szeptemberében például Karl August Haász ajánlkozott az uralkodónak arra, hogy mivel 300 mérföldnyi körutat tett Magyarországon, észrevételeiről szívesen beszámolna neki személyesen is. Szekulicstól kértek információkat róla, a válasz beérkezett, de tartalmát nem ismerjük. A rendőrségi nyilvántartásokban mindenesetre nincs nyoma, hogy kapcsolatba léptek volna vele.⁶⁶

62 Andrassy Gyula előterjesztése az uralkodó számára, Buda, 1867. nov. 14. (magyar nyelvű). Az uralkodó nov. 18-án hagyta jóvá. MOL K 26 1867:2034.

63 Andrassy levélfogalmazványa Festetics György gróf király személye körüli miniszterhez, Buda, 1867. júl. 4. és Festetics válaszirata Andrassyhoz, 1867. júl. 13. MOL K 26 1867:650.

64 „Konfidentenberichte”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 23.

65 „Entlassene Konfidenten”. HHStA, IB, Annexe, Kt. 21.; az iratok között fennmaradt Balogh egyik 1867. novemberi jelentésének német nyelvű kivonata is hamis bankjegyek terjesztőiről. HHStA, IB, BM 6035/1867.

66 Karl August Haász beadványa az uralkodóhoz, Debrecen, 1867. szept. 3. (német nyelvű) és Levélfogalmazvány Szekulics Istvánhoz, Bécs, 1867. szept. 17. (német nyelvű). Az iratra ceruzával

A kapcsolattartás a levelezőkkel a fordított irányban is levélben történt, amennyiben konkrét információk beküldésére kívánták a levelezőt felszólítani. Ez esetben a levelet egy meg nem nevezett újságszerkesztőség nevében fogalmazták, mintha valami hírlapi tudósítást kértek volna be megbízottjuktól. A fent említett levél például Szekulicshoz így kezdődik: „Kedves barát! A szerkesztőség, amelynek alkalmazásában állok, szeretne [...]”.⁶⁷

*

A történet szálait kibogozva világossá válik: a bécsi kormányzat sikeresen igyekezett eltüntetni korábbi rendőrségi informátori hálózatát a megalakuló magyar kormányzati szervek elől, sőt központi levelező hálózatának legfontosabb személyeit továbbra is „működtetni” tudta a lelepleződés veszélye nélkül.

Az úgynökkérdés 1867 rendszerváltásának első hónapjaiban – legalábbis Pest–Budán – igen intenzíven foglalkoztatta a közvéleményt, még ha olyan fel-fokozott hangulatról nem is maradtak fenn feljegyzések, mint amelyeneket a megelőző rendszerváltás, 1860 őszének, 1861 elejének hónapjaiból ismerünk. Azonban ahogyan akkor is, 1867 tavaszán is az új hatalmi elit inkább a múlt nyomainak eltüntetését vélte érdekében állónak, mint a konfrontáció politikáját a bécsi birodalmi központtal. Az Andrássy-kormányzat láthatóan nem tett különösebb erőfeszítéseket a korábbi informátori rendszer „leleplezésére”, pedig a közvélemény nyomása igen nagy volt e tekintetben, legalábbis a fővárosban 1867 tavaszán. Nem véletlen, hogy az „igazi nagyhalak” közül senki nevét nem tartalmazta a Pest–Budán keringő „apokrif” spicilista,⁶⁸ miközben a rajta szereplők csak nagyon kis töredékénél tudjuk pozitív adatok alapján valóban megerősíteni az adott személy valamikori bizalmas viszonyát valamely rendőri szervhez. Ugyanakkor más forrásokból tudjuk, hogy néhány érintett személy esetében a nagyközönség mégis sejtette a rendőrségi kapcsolatokat: Lichtenstein Ferenc Lajosról például az angliai magyar emigráció köreiből már 1860-ban is suttogták pesti forrásokra hivatkozva, hogy „osztrák spion”,⁶⁹ ahogyan ugyanott Wargháról is keringett a hír, hogy ő szolgáltatta ki a koronát az osztrákoknak.⁷⁰ Ugyancsak az emigráció köreiből tudott volt már 1866-ban Asbóth Lajos áruló volta.⁷¹ Érdekes módon mintha a hazai közvélemény kevésbé lett volna jól tájé-

rávezetve: „Antwort eingelangt.” HHStA, IB, BM 5052/1867. Az 1863-ban kiadott tiszti címtár szerint Haáz Károly Debrecenben szállásolási főbiztos volt, talán vele azonosítható a levélíró. Magyarország tiszti névtára. 1863. i. m. 165.

67 Levélfogalmazvány Szekulicshoz, Bécs, 1867. szept. 17. (német nyelvű). HHStA, IB, BM 5052/1867.

68 Titkos diskurzus. Ludas Matyi 1867. máj. 19. 56.

69 A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Vál., sajtó alá rend., előszóval és jegyzetekkel ellátta: Koltay-Kastner Jenő. Bp. 1961. (Magyar Századok) 122. 1860. jan. 14-i bejegyzés.

70 I. m. 50. 1859. máj. 2-i bejegyzés.

71 Ludvígh János levele Kossuth Lajoshoz, 1866. máj. 20. Ismerteti: *Farkas Katalin*: A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866). *Aetas* 21(2006) 4. sz. 63.

kozott, de elszórt adataink mégis vannak megalapozott gyanúról: 1867 elején például egy névtelen levél érkezett Mórocz Istvánhoz, a *Gazdasági Egyesület* titkárához „te érdemjeles Gazember bitang honáruló!” megszólítással, melyben többek között Móroczot spicliséggel is gyanúsították „Gelics cimboráddal együtt”.⁷²

Nem tudjuk, mi lett a sorsa a Wenckheim előterjesztésében felvázolt új ügynöki szervezetnek. A magyar minisztertanácsi ülések jegyzőkönyveiben mindenestre nyomon követhető, hogy a megbízható információk iránti igény legalábbis 1867 őszétől foglalkoztatta a magyar politikai elitet. 1867. szeptember 10-én Andrassy felszólította Wenckheimet, hogy naponta értesítse őt az ország egyes vidékein előforduló „jelentősebb” politikai vagy társadalmi eseményekről.⁷³ Novemberben pedig Wenckheim bizalmas iratban felszólította a megyei, kerületi kormányzókat, hogy a hivatalos és kormánypárti lapok számára „szokott tapintatuk érvényesítésével” igyekezzenek vidéki levelezőket verbuválni, akik tudósításait a miniszterelnökségi sajtóirodába címeznék. Hozzáteszi ehhez azonban: „E levelezések nemcsak a napi események, hanem oly körülmények és tényezők felemlítésére és ismertetésére is kiterjeszkedhetnek, melyek hírlapi közleményül ugyan nem – de részint a kormány tájékoztatására, részint adatok gyűjtése vagy időszerű közlésére anyagul szolgálnának.”⁷⁴ Nem tudjuk sajnos nyomon követni, hogy Ludasi Mór felügyelete alatt aztán milyen eredményességgel végződött ez az akció, sikerült-e kiépíteni a bizalmas levelezők vidéki hálózatát sajtó- és egyéb információgyűjtő célokra. Ezzel párhuzamosan igyekezett a kormány a bizalmas célokra fordítható pénzeszközöket a jövőre nézve is biztosítani. A törvényes rend elleni „pánszláv” izgatások „kellő rendőri ellenőrzése” céljából a magyar minisztertanács 1867. szeptember 13–14-i ülésén felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy tegyen 200 000 forintnyi rendelkezési alap folyósítására vonatkozóan előterjesztést az uralkodónak. Ennek nyomán értesítette Lónyay Menyhért magyar pénzügyminiszter Andrassyt 1867. december 20-án, hogy a bécsi pénzügyminiszterrel folytatott konzultáció után „titkos rendőrségi kiadásokra” átutalt részére 100 000 forintot.⁷⁵ 1868 januárjában pedig Andrassy arról értesítette minisztereit, hogy a külügyminisztérium tervei alapján az az évi 530 000 forintos birodalmi rendelkezési alpból 141 000 forint jut majd a magyar kor-

72 Worafka jelentése a rendőrminisztériumhoz, Pest, 1867. jan. 2. (német nyelvű) HHSa, IB, BM 20/1867. De elképzelhető, hogy Gelich rossz híre közvetlenül annak volt köszönhető, hogy 1866 nyarán elterjedt, ő, Csermelyi ezredes és Gergye volt honvédtisztek állítólag felajánlották katonai szolgálataikat az osztrákoknak a porosz-osztrák háború idején. Vö. A Kossuth-emigráció szolgálatában i. m. 339. 1866. aug. 5-i bejegyzés.

73 Andrassy Gyula nevében átirat Wenckheim Bélához, Bécs, 1867. szept. 10. MOL K 26 Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai, 1867:1411.

74 Kőrirat-fogalmazvány a megyei, kerületi és vidéki kormányzóknak, Buda, 1867. nov. 19. MOL K 148 1867:4691.

75 Kivonat az 1867. szept. 13–14-i minisztertanácsi jegyzőkönyvből és Weninger Vince aláírásával Lónyay Menyhért nevében átirat Andrassy Gyulához, Buda, 1867. dec. 20. MOL K 26 1867:1571.

mánynak.⁷⁶ Az 1869-ben ilyen célra felhasznált összeg nagyságáról nincs információnk. A magyar parlament első alkalommal 1870 januárjában folytathatott vitát az az évi költségvetési vita részeként a kormány rendelkezésére álló különalapról. Az ellenzék heves tiltakozása mellett akkor végül 120 000 forintot szavaztak meg e célra.⁷⁷

Megtette az első lépéseket a kormány az államrendőrség rendszerének kiépítésére is. 1867. november 12-én tárgyalt először a minisztertanács Wenckheim előterjesztésére a fővárosi államrendőrség megszervezéséről: „a két testvérfőváros területére egy országos rendőrség szerveztessék, mely közvetlenül a kormány rendelkezésétől függjön”. Wenckheim és Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter feladatává tették részletes javaslat kidolgozását. Ennek ellenére újra majd csak 1869 tavaszán került az ügy a minisztertanács elé. Itt újra kimondták, hogy a testvérfővárosokban és azok közvetlen környékén az államrendőrségi és a helyi rendőrségi funkciókat is a megszervezendő fővárosi államrendőrségnek kell gyakorolnia. Törvényjavaslat-előkészítő bizottság alakult az érintett tárcák képviselőiből. Bizalmasan kapcsolatba léptek az érintett polgármesterekkel, mivel úgy ítélték meg, kívánatos volna, ha maguk a városok kérnék e funkciók átvételét a kormánytól. De aztán újra csak lassan haladt előre az előkészítés. Ez év végén már arról tárgyaltak, hogy a Pest városi önkormányzatnak kérésükre segílyt folyósítanak a városi rendőrség célba vett újjászervezésére. Eközben az uralkodó meglegedettségét nyilvánította, hogy hamarosan elé terjesztik a tervezett államrendőrségi javaslatot.⁷⁸ Végül a fővárosi államrendőrségi szervezet csak 1872-ben jött létre, s azt követően nem épült ki országos hálózat. Márpedig egy országos kiterjedtségű, centralizált informátori rendszer olajozott működtetéséhez szükségesek lettek volna a helyi rendőri kirendeltségek – már csak ezért sem jöhetett létre 1867-et követően rendőrségi informátori hálózat, láttuk, már az Andrássy-kormány is inkább a miniszterelnöki sajtóirodán keresztül igyekezett bizalmas levelezőkre találni. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a rendőrség ügye a parlamentben szinte egyáltalán nem került szóba. Az első nagyobb vita – ahogyan már említettük – 1870 januárjában folyt a kormány által kért rendkívüli rendelkezési alapról. Az amúgy igen heves vita is bizonyítja, hogy – egyetlen dodonai mondattól eltekintve – az ellenzék is magától értetődőként kezelte, hogy a rendelkezési alap külpolitikai vonatkozású informátori rendszer

76 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1868. jan. 16. MOL K 27. Végül a kiadások 159 090 Ft-ot tettek ki. Aktafeljegyzés Huszár Adolf segédhivatali igazgató elszámolásáról a rendelkezési alap 1868-as bevételeiről és kiadásairól, d. n. MOL K 26 1869:48.

77 Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1870. (Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. – IV.) 282–298.

78 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. nov. 12., 1869. márc. 25., 1869. dec. 8., 1869. dec. 17. MOL K 27. Vö. Lónyay Menyhért naplója, 1869. márc. 25-i bejegyzés, MOL mikrofilmtár, 37 155. tekeres.

költségeire, illetve titkolt politikai lapszubbvenciókra szükséges, s nem saját állampolgáiraik szemmel tartását célozza a kormány annak segítségével.⁷⁹

Érdeemes még néhány pillantást vetni arra, hogyan alakult 1867 tavaszától a bécsi és a pesti kormányzat együttműködése a rendőri ügyek területén, milyen ügyekben és hogyan érintkezett egymással a két rendőri ügyosztály. 1867. március 27-én a magyar minisztertanács határozott arról, hogy az érintkezés a magyar miniszterek és a bécsi szakminisztériumok között a két miniszterelnök útján történik. Ha mégis szükséges és sürgős a közvetlen érintkezés, az a király személye körüli miniszteren keresztül történhet. De mindazon kérdésekben, melyek eddig Bécsben voltak összpontosítva – azaz a rendőri ügyekben is –, a határozat 1867 végéig megengedte az illető szakminiszterek közvetlen kapcsolatfelvételét is.⁸⁰

1867 tavaszán mindenekelőtt a kiegyezési tárgyalások ellenében kifejtett aktív propagandával szembeni fellépés jelentette a közös nevezőt. 1867 januárjában például értesítette Beust a magyar kancellárt és Worafkát, hogy egy pesti levelező közölte velük a londoni emigráns Simonyi Ernő 1866 decemberében Perczel István szélsőbali képviselőhöz intézett levelét, melyben azt írja, mindenképpen meg kell akadályozni a kiegyezést, mivel Poroszország meg akarja szerezni Észak-Sziléziát, így újabb háború várható. Klapka élvezi a poroszok bizalmát, s február 15-e körül K. D. (a konfidens szerint valószínűleg Kászonyi Dániel) Pestre utazik majd szóbeli közlés végett.⁸¹ Az Andrássy-kormány megalakulása után is rendszeresen értesítette Beust Andrássyt vagy Wenckheimet a magyar emigrációnak a kiegyezés zavartalan lefolyását és azt követően a teljes politikai konszolidációt esetlegesen megzavaró tevékenységéről. 1867 őszén például rendszeresen tájékoztatták magyar kollégáikat Berlinből és Párizsból szerzett értesüléseikről (Napóleon herceg éles Ausztria-ellenes kirohanásairól, a Párizsban tartózkodó Vidacs János ebben játszott lehetséges szerepéről; Szilágyi Virgil berlini útjáról).⁸²

79 Szilágyi József államtitkár beszéde: „Vagy talán attól félnek az ellenzék tagjai, hogy – visszatérve az abszolút kormányok idejére – ezen összeg arra fog használni, hogy a kormány kémeket tartva a családok titkait fűrkéssze, vagy hogy például csapzésekben keresse a felségárulókat?”

Azt hiszem, az ily vádtól a jelenlegi kormányférfiakat múltjok és jelenük megóvjá. (*Valaki bal felől: De megtete! Fölkiáltások jobb felől: Ki mondja azt? Álljon föl! Nagy zaj.*)” Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. i. m. 290–291. A korábbiakban Borlea Zsigmond tette szövé a képviselőházban, hogy 1867 óta több levele is a posta hivatalos pecsétjével ellátva felbontva érkezett hozzá. Interpellációban kérte Gorove István minisztert, nyilatkozzon arról, hogy az egyes postahivatalok felsőbb utasításra bontják-e fel a leveleket. Gorove természetesen tagadta a vádat. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Szerk. Greguss Ágost. Pest, 1868. (Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. – VII.) 363–364. Vö. Asbóth János véleményével: „a spicliksedés organizáltak nem az államveszélyes törekvések, hanem a gyanús párthívek ellenőrzésére”. *Asbóth János: Gróf Andrássy Gyula. In: Űő: Irodalmi és politikai arcképek. Bp. 1876. 219.*

80 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1867. márc. 27. MOL K 27.

81 Besűgőjelentés, Pest, 1867. jan. 27. (német nyelvű) HHSIA, IB, BM 649/1867.

82 Levélfogalmazványok Andrássy Gyulához, ill. Wenckheim Bélához, 1867. szept.–okt. HHStA, IB, BM 64/1867.

Felhívták a figyelmet egy-egy hazai gyanús személyre is.⁸³ Augusztusban például „bizalmas értesülésre” hivatkozva arra hívták fel Wenckheim figyelmét, hogy egy bizonyos Moritz Schindler, aki korábban állítólag Bécsben vasúti és omnibuszügynökséget tartott fenn, Pesten Andrassy és Deák ellen agitál, Deákot nyilvánosan hazaárulónak nevezte, s állítólag orosz és francia ügynök.⁸⁴ Andrassyék számára is világosnak kellett lennie, hogy az információk egy része csak magyarországi ügynököktől állhat Bécs rendelkezésére, de ezt – legalábbis a fennmaradt iratok tanúsága szerint – nem tették szóvá.

Külön feladatot jelentett a koronázás díszes ünnepségének a biztosítása, melyben természetesen a magyarországi bizalmiaknak is jutott szerep. Beust június elején Pest–Budára küldte Lefler rendőrségi tanácsost a biztonsági intézkedések koordinálására, aki a közvetlen szervezésbe nem kapcsolódhatott be, csak „megfigyelő tevékenység”-et folytathatott. A bécsi központi levelezők közül négy főt, vélhetően Békessit, Szekulicsot, Gyrat és Czappelt levélben felszólították, hogy bármiféle észrevételükkel Leflerhez forduljanak.⁸⁵

A magyarországi belügyminisztérium is megosztotta információit Béccsel. 1867. március végén például Andrassy Gyula arról számolt be a bécsi külügyminisztérium elnökségének, hogy egy bizonyos Andreas Breberin (a Pétervárad melletti Ireg lakosa) arról tett bejelentést, hogy Mihály herceg szerb fejedelem ellen Szerbiában egy összeesküvés van folyamatban, s hogy az összeesküvők Szerbiát és Magyarországot egyesíteni kívánják. Andrassy szerint nagy jelentőséget nem kell a közlésnek tulajdonítani, valószínűleg pusztán pénzszerzés a motívuma, de azért továbbítja az információt. A külügyminisztérium viszont az osztrák miniszterelnökség rendőri ügyosztályához fordult, ahol Ladislaus Terzich levelezőt utasították, hogy szerezzen információkat Breberinről.⁸⁶ Június 6-án Ráday Gedeon gróf értesítette Schäfer lovagot, hogy Gál József, „egy egzaltált gépfeltaláló” feljelentést tett, miszerint egy ismeretlen bécsi egyéntől azt hallotta, hogy merénylet készül az uralkodó ellen a koronázás alkalmával. Bár – mint írta – nagy jelentőséget nem tulajdonítanak az információnak, de azért Gált őriztetten Bécsbe küldik. A bécsi kihallgatás alkalmával aztán nem derült ki semmi érdemleges információ, amiről viszont Bécsből értesítették Wenckheimet.⁸⁷

83 Pl. 1867 szeptemberében Beust arra hívta fel Andrassy figyelmét, hogy Kiss Károly nagyszombati ügyvéd a szélsőbali Magyar Újság előfizetője, s a földtehermentesítési kötvények kapcsán a magyar kormány ellen agitál. Beust átirata Andrassyhoz, Bécs, 1867. szept. 27. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 64/1867.

84 Levélfogalmazvány Wenckheimhez, Bécs, 1867. aug. 2. HHStA, IB, BM 4241/1867.

85 Jelentésfogalmazvány Crenneville grófhhoz, az uralkodó első szárnysegédjéhez, Bécs, 1867. jún. 2. és Levélfogalmazvány „M. B...y”, „St. Sz....cs”, „F. v. G....a” és „K. Cz..l.” részére, Bécs, 1867. jún. 4. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 3255/1867.

86 Meysenburg, a külügyminiszter államtitkárhelyettesének átirata a rendőrminisztérium elnökségéhez, Bécs, 1867. márc. 29. (német nyelvű) és Levélfogalmazvány „Ladisl. T...ch” részére, Bécs, 1867. ápr. 1. (német nyelvű). HHStA, IB, BM 2160/1867.

87 Ráday Gedeon gróf átirata Ritter von Schäferhez, Buda, 1867. jún. 6. (német nyelvű) és Beust levélfogalmazványa Wenckheim Béla báróhoz, Bécs, 1867. jún. 16. (német nyelvű). HHStA, IB, BM 3345/1867., 3422/1867.

Más alkalmakkor a magyar belügyminisztérium kért és kapott információkat egyes személyekről.⁸⁸

Külföldi emisszáriusok tevékenysége a birodalmon belül ismét csak kínálkozó alkalom lehetett az együttműködésre: 1867 nyarán több személyt kiutasítottak, mivel a birodalom több tartományában, köztük Magyarországon is meg nem engedett gyűjtést folytattak egy Palesztinában felépítendő katolikus templom építése céljára.⁸⁹ Augusztusban arról kértek Bécsből információt Wenckheimtől, hogy igazak-e az újságok – mi már tudjuk, „kacsa” – hírei, miszerint Garibaldi Pöstyénben fürdőzik s Pestre készül.⁹⁰ Szeptemberben arról írtak Andrássynak, hogy bizalmas jelentés szerint Pesten tartózkodik Georg Athanasi, a szerb hadsereg tisztje, aki volt honvédtiszteket a szerb hadseregbe való belépésre buzdít.⁹¹ Szintén szeptemberben Beust egy bizonyos Schöllerre hívta fel Andrássy figyelmét, aki feltehetően porosz ügynökként Párizsból Ausztria–Magyarországra érkezik. Kandó Kálmán miniszteri tanácsos értesítette erről Wenckheimet, aki a megyei főispánokat és a főkapitányokat, a szabad királyi városi polgármestereket és az erdélyi királyi biztost tudósítja majd erről.⁹² Egy hónappal később egy Pesten tartózkodó fiatal moszkvai jogászra, Basil Gubinra (Kubin) hívták fel Bécsből a figyelmet mint orosz emisszáriusra.⁹³

A két birodalomfél rendőri szervei tehát zökkenőmentesen alakították ki a kiegészítést követő első hónapokban az együttműködés csatornáit és lehetséges terepeit. Az együttműködés mellett azonban – amint azt láttuk – Bécs továbbra is fenntartotta levelezői hálózatát, s újabb emberekkel tovább is építette. Ráadásul Ludasi Móron keresztül a magyar kormányzati elit legbelsőbb köreibe is bepillantást nyerhetett 1869 nyaráig. Nem tudjuk, a magyar kormány rendelkezett-e hasonló bizalmasokkal a birodalom másik felén, erre vonatkozóan a fennmaradt hivatalos iratanyag nem nyújt semmiféle támpontot. De az valószínűsíthető, hogy az ugyanazon birodalom két felének rendőrsége közötti viszonyt a motivációk és érdekek sokszínű és bonyolult hálózata alakította a későbbiekben is.

88 1867 szeptemberében pl. a prágai helytartóság információi alapján küldtek Bécsből Wenckheim kérésére adatokat a Szegeden lakó, Wenzel Knesch névre szóló papírokkal rendelkező Josef Woronieckiről. Levélfogalmazvány Wenckheimhez, Bécs, 1867. szept. 14. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 4841/1867.

89 Levélváltás Beust–Wenckheim, ill. az utóbbi nevében eljáró Szlávy József között, Bécs–Buda, 1867. júl.–nov., (német nyelvű) HHStA, IB, BM 3847/1867.

90 Levélfogalmazvány Wenckheimhez, Bécs, 1867. aug. 7. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 4300/1867.

91 A bizalmas jelentés szerint az illető bajai születésű, Esztergomban volt kereskedő, aztán 1848–1849-ben honvéd, sumlai emigráns, s azután lépett szerb katonai szolgálatba. Levélfogalmazvány Andrássyhoz, Bécs, 1867. szept. 15. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 5061/1867.

92 Beust nevében átirat Andrássyhoz, Bécs, 1867. szept. 14. (német nyelvű), Kandó Kálmán átirata Wenckheim Bélához, Buda, 1867. szept. 17. MOL K 150 1867-III/R-16-3937.

93 Levélfogalmazvány Wenckheimhez, Bécs, 1867. okt. 6. (német nyelvű) HHStA, IB, BM 5354/1867.

ÁGNES DEÁK
AN OLD CASE OF POLITICAL TRANSFORMATION
AND STATE POLICE – 1867

Following the negotiations on compromise, the new Hungarian government was formed on 17 February 1867, and it was led by Count Gyula Andrassy. The new government was vested with the power of the dissolved Royal Lieutenancy Council, which involved managing police affairs as well. On 22 February, Andrassy and Baron Béla Wenckheim, Minister of the Interior, instructed in words the first man of the Hungarian police system, the police director of Pest–Buda Joseph Worafka, to continue his official work. Finally, the imperial police authorities were dissolved at the end of April.

In these few months the ministry of police made every effort to conceal the traces of the former network of informers from the new Hungarian authorities, and they prepared the way for reorganization. On 22 February Worafka was told to make a report on the informers employed by Hungarian police force, indicating the suitable persons to become subsequently the central confidential correspondent of the ministry of police without direct control. Worafka proposed 25 persons all in all for further information service, but we do not know who and in what form was employed ultimately. On 18 April the ministry of police ordered Worafka to discontinue the relations with every agent. Meanwhile, in April the Austrian Prime Minister Count Beust prescribed strict revision concerning the central confidential correspondents acting in Vienna. The primary motive of this decision was the need to improve the situation of the budget, thus, it was only in remote connection with the political transformation in Hungary. At that time 14 people acted as confidential correspondents in Hungary for the ministry, and one informer in order to report on the activity of the Hungarian conservatives in Vienna. The ministry discontinued the relations with most of the informers from the country, but the most influential agents were protected from being exposed, and they were even used later on. Mór Ludasi (Gans), an agent acting in Vienna, headed the press bureau of the prime minister's office of Andrassy for a time, while the other one, Richárd Gelich held a high position in the Ministry of Defence.

The issue of informers occupied intensively general public, at least in Pest–Buda. Nevertheless, the Andrassy government did not make peculiar efforts to “reveal” the former network of informers, and the new power was interested in concealing the traces of the past rather than in confrontation politics toward the imperial centre of Vienna. Therefore, the leaders being in charge of police affairs in the two parts of the empire established smooth exchange of information and cooperation pretty soon.

At the Hungarian Cabinet meeting of 17 March, with the emperor's presiding, a decree was passed to establish a police department within the Ministry of the Interior. The proposal, which was prepared for the emperor by the ministry, put forward the set up of new state police authorities and new network of informers, as well. On the contrary, the state police was formed only in 1872, and the country-wide system was developed also subsequently. For the smooth operating of a national and centralized network of informers, local police forces would have been required. It is still not cleared up whether the Hungarian government had “confidants” in Vienna, as the other partner did in Pest–Buda.

Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában

A kitérés okai zsidó szemmel

I.

„A korunkbeli zsidóságnak sok, nagyon sok baja között talán a legnagyobbak egyike: a kitérés”, írta Singer Bernát, szabadkai főrabbi 1904-ben egy, a zsidók vallásváltásának szentelt kilencrészes cikksorozat első részében. „Dacára annak, hogy az összzsidóság számarányaiban nem okoz észrevehető változást; dacára annak, hogy felekezeti és művelődési hivatásunkat nem képes megbénítani, mégis állandó lidércnyomás gyanánt nehezedik reánk a gondolat, hogy évenként tekintélyes számú hitfeleink tagadják meg vallásunkat. Hogy ebben veszedelmet látunk, az kitűnik abból, hogy a felekezeti élet összes tényezői a legsűrűbben foglalkoznak vele. A papok a szószéken nyíltan vagy burkoltan a legtöbbször róla beszélnek; a hitoktatás nagyobb-részt oda irányul, hogy eleve megerősítse az ifjút a későbbi kísértésekkel szemben; a zsidó sajtó kitartó küzdelmét pedig jól ismerik e lapok olvasói.”¹

E küzdelmet az *Egyenlőség* olvasói valóban jól ismerték. Az 1882-ben indult és a zsidó felekezeti életben a századfordulóra központi helyet kivívó hetilap az 1880-as években még keveset írt a kérdéstről, az 1890-es években már jóval többet, noha még mindig inkább szórványosan. A századfordulón a helyzet megváltozott. Az 1900-as évektől a kitérés a felekezeti lapok és kiadványok, elsősorban az *Egyenlőség* érdeklődésének egyértelműen a homlokterébe került, tucatnyi cikk és tanulmány tárgyalta évente.

Ennek egyik oka a kitérések számának megugrása volt. „Száz perccel semmi sem szaporodott 5 esztendő óta ebben az országban, még a nyomorúság sem. Csupán csak a kitérések dicsekedhetnek ilyen rekorddal”, írta a Kiss József által a magyar zsidóság „pápá”-jának titulált Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője 1901-ben.²

1896 és 1900 között a zsidó kitérések éves száma valóban megkétszereződött Magyarországon, 220-ról 441-re emelkedett.³ A századfordulót követő

1 *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. I. *Egyenlőség* 1904. nov. 6. 3. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően idézem.

2 *Szabolcsi Miksa*: Ébredjünk! *Egyenlőség* 1901. dec. 8. 1.; *Kiss József*: Kedves Öcsém Uram. *Egyenlőség*. Jubileumi szám, 1886–1911. 1911. jún. 1. 2.

3 *Zeke Gyula*: Statisztikai mellékletek. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. Szerk. Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál. Bp. 1990. 194.

években azonban a „zsidó hit törzséről elszakadók”⁴ egyre szaporodó számának, a hitehagyás „epidémiaszerű”,⁵ „igazán járványszerű”⁶ pusztításának ismételt emlegetése már nem tükrözte a valóságot. Tény: ha az 1898–1902, illetve az 1908–1912 közt kitértek éves átlagát a magyarországi zsidó lakosság 1900-as, illetve 1910-es összlétszámához viszonyítjuk, kitűnik: a századfordulón 1956 zsidóra, tíz évvel később 1789 zsidóra esett egy áttérés, vagyis a konvertiták száma tendenciálisan enyhén növekedett. Ugyanakkor az 1901-ben áttért 544 zsidónál egyedül 1909-ben tértek át többen, pontosan 1 fővel, a vallásváltások száma különben ennél 1917-ig mindig – olykor jelentősen – alacsonyabb maradt.⁷ A valóság és annak percepciója jócskán elszakadt egymástól: „Nálunk a kitérések száma már majdnem egyensúlyozza a születések számát”,⁸ állította 1905-ben a *Pesti Izraelita Hitközség* (PIH) képviselőtestületében roppant aktív Schächter Miksa. Az állami gyermekmenhely főorvosának kijelentése legfőképp felindultságáról tanúskodik. Amint a Budapest IV–X. kerületeiben élő neológ zsidókat magában foglaló PIH 1905-ös jelentése tanúsítja, anyakönyvi hivatalában ebben az évben 3322 születést, rabbinátusában 191 kitérést regisztráltak.⁹ Tegyük hozzá: a kitéréseknek a születésekhez viszonyított aránya minden bizonnyal itt volt a legmagasabb az egész országban, hiszen mind a kitérés, mind az alacsony születési ráta leginkább a (fő)városi lakosságot jellemezte. A fokozott figyelem – és egyben a torz percepció – alapvető oka a kitérés hullám immár állandósult jellege volt.

Az emancipációt megelőző évszázadokban csupán szórványos és a zsidó közösségnek inkább marginális tagjait érintő kitérés, mint társadalmi jelenség, nem volt persze új keletű, egyidejű volt a zsidók belépésével a nem zsidó társadalmakba, egyidejű az egyenjogúsításukra törekvő mozgalmak kibontakozásával. Szimbolikusan is: az óbudai Offenheim Izrael Ábrahám, az első tolerált, vagyis nem „commoráns” zsidó, aki 1786-ban helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, később áttért a kereszténységre.¹⁰ A kitérések első hulláma az emancipáció jelentős állomását képező, a zsidók helyzetén lényegesen javító 1840:XXIX. tc. után, az 1840-es évek során bontakozott ki. A korábbi évtizedekhez képest egyrészt sokkal többen tértek át, főleg 1848-ban,¹¹ ami egyszerre lelhetette magyarozatát a forradalom keltette

4 *Dr. Kayserling M.*: Mit kell tennünk? Melléklet az „Egyenlőség” 1902. június 1-jei 22-ik számához 1.

5 *Szabolcsi Miksa*: Levél egy íróbarátomhoz. (Folytatás.) A zsidó renegátok és az antiszemitizmus. Egyenlőség 1904. okt. 2. 5.

6 *Dr. Acsády Ignác*: Áttérések a múltban. In: Évkönyv. 1905. Szerk. Bánóczy József. Bp. 1905. (Az IZR. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XX.) 75.

7 A számítások alapja: *Zeke Gy.*: i. m. 187., 194.

8 *Dr. Schächter Miksa*: Az assimilációról. In: Évkönyv. 1905. i. m. 274.

9 A Pesti IZR. Hitközség előljárási jelentése az 1905-iki közigazgatási évről. Bp. 1906. 25.

10 *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Bp. 1901. 346.

11 *Welker Árpád*: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. Korall 8(2007) 27. sz. 99–101.

nemzeti fellelkesülésben és az ekkor szórványosan kitörő zsidóellenes megmozdulásokban. Másrészt, és főleg: a konvertiták immár a zsidó társadalom centrumából, az ekkor kialakuló zsidó pénzügyi és értelmiségi elit tagjaiból kerültek ki. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* későbbi létrehozója, Ullmann Mózes (Móric) már 1825-ös nemesítése előtt kikeresztelkedett. Őt követte az 1839-ben még zsidó, de 1841-ben már a *Nemzeti Casino* tagjai közé felvételt nyert, vagyis ekkor már bizonyosan áttért Wodianer Sámuel. Kitérésükig mindketten a pesti zsidó község előljárói voltak.¹² A pesti zsidó kereskedők elitje körében fellépő kikeresztelkedések a kortársak által sem maradtak észrevétlen, Julia Pardoe angol író nő már 1840-ben megjelent könyvében megjegyzi, hogy közülük „számos” család áttért a kereszténységre.¹³ A zsidók között jóval nagyobb megrökönyödést váltott ki Bloch (1848-tól Ballagi) Mór kitérése 1843-ban, majd Kunewalder Jónásé 1848-ban. Egyrészt azért, mert kikeresztelkedése előtt Bloch a zsidók jogegyenlőségének Löw Lipót mellett legnevesebb harcosa, Kunewalder pedig a pesti zsidó község elnöke volt, másrészt azért, mert áttérésüket követően mindketten példájuk követésére hívták fel a pesti zsidóságot.¹⁴ A kitérések jelentőségéről tanúskodik, hogy a kérdés, vagyis a „hitehagyás” vallás-erkölcstani elítélése ezekben az években jelent meg a magyar zsidók írásaiban. A „legkárhozatosb bűn”, írta a pesti főrabbi, Schwab Löw [Arszlán] 1846-ban, „ha magam a polgári kirekesztés vagy elmellőzés által, mit vallásom miatt ez életben annyiszor tapasztalok és érzek, ugyane vallásom megtagadására csábítottam”.¹⁵

A forradalom bukását követő harminc évben a kitérések száma, legalábbis Pesten, a korábbiakhoz képest számbelileg újból jelentéktelen szintre csökkent. Az ötvenes években a sajtó csupán elvétve számolt be egy-egy esetről. Visszaemlékezéseiben Benedek Elek is megemlíti: amikor 1877-ben felérkezett Pestre, a „kikeresztelkedett zsidó ritka [volt], mint a fehér holló”.¹⁶

12 *Dr. Groszmann Zsigmond*: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története. In: Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára. Szerk. Dr. Guttmann Mihály–Dr. Löwinger Sámuel–Dr. Hevesi Ferenc–Dr. Friedmann Dénes. Bp. 1934. 150.; *William O. McCagg, Jr.*: Jewish Conversion in Hungary in Modern Times. In: *Jewish Apostasy in the Modern World*. Ed. Todd M. Endelman. New York–London, 1987. 147.; *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. (A múlt ösvényén) 150., 250.

13 *Miss Pardoe*: *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839–40*. III. London, 1840. 301.

14 *W. O. McCagg, Jr.*: i. m. 150–152.; *Kálmán Mór*: Löw Lipót emlékezete. Alkalmi beszédek. Bp. 1911. 10. Bloch Mór kitérése okának eltérő – eszmei, ill. anyagi – magyarázatát adja: *Waktor Andrea*: A XIX. századi családmódel működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében. *Sic Itur Ad Astra* 1995. 1–2. sz. 45.; *Komlós Aladár*: Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. I. Bp. 1997. 51.

15 *Schwab Arszlán*: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt. Buda, 1846. 23.

16 *Welker Á.*: i. m. 99–100., 102.; *Dr. Csetényi Imre*: Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. In: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti főrabbi születésének századik évfordulójára. Szerk. Dr. Löwinger Sámuel. Bp. 1941. 93.; *Benedek Elek*: Édes anyaföldem. Egy nép s egy ember története. I. Bp. 1920. 230.

A kitérések második hulláma az 1880-as években következett be,¹⁷ részben a tiszzaeszlári vérvád nyomában kibontakozó antiszemita mozgalom keltette félelem, részben a zsidók és keresztények közötti polgári házasságkötésről szóló törvényjavaslat megbukása miatti elkeseredés hatása alatt. A kitérés társadalmi rugója ugyanis nem csupán a szoros értelemben vett antiszemitizmus keltette közvetlen veszélyeztetettség érzete, hanem általánosabban a zsidók jövőbeni helyzetét illető borúlátás, reményvesztettség volt. Az antiszemitizmusnak a kitérésekre gyakorolt hatása persze kétségtelen, az asszimiláns zsidók körében az utóbbi mértéke az előbbi intenzitásának legrelevánsabb – mert a mindennapi életre gyakorolt kihatását jelző – mutatója.¹⁸ De az éles antiszemitizmusnak volt ugyanakkor egy ezzel ellentétes hatása is: míg egyes zsidókat menekülésre, másokat soraik összezárására ösztönözte. Aligha tekinthető véletlennek, hogy számos – amúgy eltérő korú – zsidó közéleti személyiség épp 1882-ben kérte felvételét a halottak temetése körüli vallásos feladatokat ellátó pesti neológ *Hevra Kadisába*, a zsidóság egyik legősibb intézményének számító *Szent Egyletbe*.¹⁹ A tiszzaeszlári vérvád után, írta Szabolcsi Lajos, „Új, ismeretlen tényező mozgatta meg a zsidó társadalmat: a szolidaritás tömegereje, amit a kiegyezés korában színre lépett zsidó nemzedék nem ismert.”²⁰

A kitéréseknek az 1880-as évek második felében történt csökkenése, majd további hullámszáma után a zsidó vallásváltók száma az 1900-as évek elején megint megugrott, csakhogy, mint említettük, a hullám ezúttal tartósnak bizonyult. Az 1880-as években az *Egyenlőség* még nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kérdésnek, ha írt is róla, tágabb keretbe nem helyezte, gyakran még ironikusan kezelte. „Jó erős papírra van írva s így sajtakarónak igen alkalmas”,²¹ összegezte véleményét egy 1882-ben megjelent vitairatról, amelynek anonim szerzője a vallásuktól eltávolodott zsidók áttérésére buzdított.²² A 1890-es, majd

17 *Welker Á.*: i. m. 102.

18 *Todd M. Endelman*: *Jewish Converts in Nineteenth-Century Warsaw: A Quantitative Analysis*. *Jewish Social Studies* 4(1997) 1. sz. 52–53.

19 Ebben az évben lépett be többek közt a filantróp Wahrmann Sándor, az újságíró és történész Acsády Ignác, az esztéta Silberstein-Eötvös Adolf, a szerkesztő Veigelsberg Leó (Ignotus apja), a képviselő és publicista Mezei Ernő, ill. a később szurdai előnévvel nemesített (és amúgy akkorra már kitért) textilgyáros Weiss Leó. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (= MZsML) Chevra tagok névjegyzéke, 1804–1882.

20 *Szabolcsi Lajos*: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Bp. 1993. (Hungarica Judaica 5.) 40.

21 A zsidókérdés Magyarországon. *Egyenlőség* 1882. nov. 19. 11.

22 A zsidókérdés Magyarországon. Röpirat, melyben megbizonyítatik, hogy a művelt zsidóknak áttérése valamelyik protestáns vallásra erkölcsileg igazolt és nagy politikai érdekek által sürgetett eljárás. Írta egy szabadelvű. Bp. 1882. Komlós Aladár szerint a vitairat, amely az asszimilációs megfontolásokból megokolt áttérés első magyar zsidó öngazolása, Vámbéry Ignác műve. Kétségtelen, az érvelés sokban hasonlít Vámbéry későbbi fejtegetéseire. Ld. *Komlós A.*: i. m. 124., 292.; *Vámbéry Ámin*: *Küzdelmeim*. Bp. 1905. 478–488.; *Uő*: *Egy tatár emlékirataiból*. Huszadik Század 15(1914) 1–22., különösen: 1–9. A pamfletről ld. még: *Dr. Brachfeld Manó*: *Egy szabadelvű titkos tanácsos*. *Egyenlőség* 1882. nov. 26. 4–5.

még inkább az 1900-as években azonban, amint az Singer Bernát fentebb idézett véleményéből is kiderül, a kikeresztelkedés zsidó percepciója átalakult. A századfordulóra érve a zsidó–magyar együttélésnek eddig csupán epifenomenonjaként értelmezhetett kitérés a modern zsidó lét integráns részévé vált, megkérdőjelezve a zsidósághoz való kötődés fenntartása melletti magyarosodás neológ eszméjének érvényességét. Miben látták a neológ zsidó közélet elkötelezett szereplői, a neológ zsidó aktivisták a kitérés okait? Tanulmányunkban erre igyekszünk választ adni.

A zsidó aktivisták – hírlapírók, publicisták, tudósok, rabbik – álláspontját persze nem feltétlenül osztották sem a zsidó felekezeti lapok olvasóinak, a zsidó közélet iránt érdeklődőknek pár tízezres tömege, sem a „neológ” zsidók összessége – a kitért zsidók értelemszerűen még kevésbé. Ugyanakkor alá kell húzni: ha a zsidó aktivisták, elsősorban az *Egyenlőség* a neológ zsidóság *kéretlen* – és gyakran egymás közt is vitatkozó – szószólói voltak is, az ő általuk képviselt, mondhatnánk *hivatalos állásponttal* szemben az asszimiláns, vagyis nem cionista neológ zsidóságon belül nem alakult ki semmiféle kikristályosodott alternatív eszmerendszer.

II.

Megközelítésünk alapvetően szellemtörténeti, ám némi statisztikai támpont elkerülhetetlen. Itt jelezzük: a kitérések száma csak 1917-ben ugrott meg, de a világháború, mint minden másban is, a zsidóság életében is alapvető cezúrát jelentett. 1914 nyarán egy új fejezet kezdődik, amellyel itt nem foglalkozunk.

Hivatalos statisztikával a kitérésekről az állami anyakönyvezés bevezetését követően, 1896-tól rendelkezünk. 1896 és 1914 között a szorosan vett Magyarországon 8452 zsidó tért át valamelyik keresztény vallásra, és 418 zsidó lépett ki a zsidó felekezetből anélkül, hogy ezután betért volna valamely felekezetbe, vagyis felekezetnélkülivé vált. Évente tehát átlagosan 467-en tértek ki a zsidó felekezetből. Ugyanezen időszakban 496 kikeresztelkedett zsidó tért vissza az izraelita felekezet kötelékébe. A „nettó” veszteség 8374 fő.²³

A hivatalos statisztika a budapesti áttéréseket a dualizmus korában nem adta meg. A PIH éves jelentései azonban 1896-tól tartalmazzák a hitközség rabbinátsi hivatalában *kitérésüket* bejelentők számát. A forrást eddig senki sem használta fel. 1896 és 1914 között összesen 3987 zsidó tért ki a PIH-nél, évente átlagosan 210-en.²⁴ A valóságban azonban a Budapesten kitért zsidók tényleges száma a PIH adataihoz képest nagyobb volt. Több okból is.

23 *Zeke Gy.*: i. m. 194.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXII. 1914. Bp. 1916. 309.

24 Ld. A Pesti Izr. Hitközség előljáróságának 1896 és 1914 közötti jelentéseit. Az 1899-es és 1900-as jelentést nem sikerült megtalálnunk. Az 1901-es jelentés szerencsére megadja az 1900-as év kitérés adatait is. 1899-re nézve az 1898-as és 1900-as évek átlagával számoltunk.

A PIH jelentése nem foglalta magában a főváros többi neológ, illetve ortodox hitközségeinél kitérőket. Ezeknek száma persze eleve nem lehetett nagy, hiszen a budapesti zsidó lakosság több mint 90%-a területileg a PIH-hez tartozott. A *Budai Izraelita Hitközség* 1911 decemberétől kezdve közzétette havi értesítőjében a nála kitérésüket bejelentők neveit. A lista 1914 végéig összesen 90 személyt sorol fel, ami a budai neológ hitközség kis létszámát tekintve a PIH-hez képest több mint kétszer nagyobb kitérés arányt jelent.²⁵ A többi budapesti zsidó hitközséget, vagyis az óbudai és kőbányai neológ, illetve a nevében budapesti (valójában pesti) és a III. kerület budaújlaki részére korlátozott aprócska ortodox hitközségeket illetően nem rendelkezünk információval. A két ortodox hitközségben csak egészen kivételesen fordulhatott elő kitérés.

A PIH csak azon személyeket tekintette kitértnek, akik a törvény előírásainak megfelelően két ízben megjelentek a rabbi előtt, hogy kinyilvánítsák a zsidó vallásból való kitérésük szándékát.²⁶ A hitközség jelentései 1906-tól megadták azoknak a számát is (1906 és 1914 között összesen 283 fő), akik ezt csak egyszer tették meg. Egy részük nyilván így is más hitre tért, ám a kitérés statisztikába nem vették fel őket.

A PIH ezenkívül értelemszerűen nem adhatott kimutatást mindazokról, akik anélkül tértek be valamelyik keresztény felekezetbe, hogy előbb kitértek volna a zsidó felekezetből. Az ilyen áttérések elvben érvénytelennek minősültek.²⁷ Már ha érvénytelenítve lettek. Ahhoz azonban, hogy a PIH ennek érdekében feljelentést tegyen az áttérés törvényes voltát megállapítani hivatott elsőfokú közigazgatási hatóságnál, tudnia kellett volna róluk. Csakhogy, függetlenül attól, hogy a konvertita a kitérés eljárást szabályszerűen követte-e vagy sem, áttéréséről a rabbi-hivatal általában nem szerzett tudomást. Az 1868:LIII. tc. 7. §-a értelmében az áttérőt keresztelő lelkész köteles volt erről értesíteni annak az egyházközségnek a lelkészét, ez esetben azon hitközség rabbiját, amelyhez az áttért addig tartozott. E kötelezettségnek azonban a lelkészek általában nem tettek eleget. „Csakis a VI. és a VIII. kerületi róm. kat. plébániahivatal szokta be-

25 Míg a PIH területén 1912 és 1914 közt évente átlagosan 1 kitérő jutott 723 lakosra, ez az arány a budai neológ hitközségben 1 a 314-hez. A kitérők neveit a *Budai Izr. Hitk. Értesítője* 1911 decemberétől a „hitehagyottak” c. rovat alatt tette közzé.

26 A zsidók áttérését a recepcióig csupán egy, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1890/3565. sz. alatt kelt rendelet szabályozta (részlegesen). Ld. *Lelkipásztori lexikon*. A katolikus magyar lelkipásztorok használatára. Szerk. Gaith Rudolf–Patzner István. Temesvár, 1892. 198–199.; *Löffler Henrik*: *Az izraelita felekezeti-anyakönyvvezető kézikönyve*. Bp. 1910. 124. A zsidók áttérésének teljes körű szabályozását az egyházpolitikai törvények hozták meg. Az 1894:XXXII. tc. 8. §-ánál, az 1895:XLII. tc. 2. §-ánál, valamint az 1895:XLIII. tc. 22. §-ánál fogva a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonyosságáról (és a bevett vallások közti áttérés esetén követendő eljárásról) szóló 1868:LIII. tc. rendelkezéseit az izraelita vallás követőire is kiterjesztették. Ld. *Magyar Törvénytár*. 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1897. 194–195., 305–315.

27 Ld. a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1896/56. elnöki sz. alatt kelt, a belügyi és igazságügyi minisztériumokkal közösen kiadott rendeletét az 1895:XLIII. tc. végrehajtása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 4(1896) 2. sz. 14–15.

jelenteni, ha zsidót keresztel – írta a PIII jelentése 1907-ben –, a többi róm. kat. plébánia, valamint a többi felekezetek lelkészi hivatalai ezen, a törvény által előírt jelentést egyáltalában nem teszik.”²⁸ A zsidó felekezeti sajtó tiltakozása eredménytelen maradt. „A különböző felekezetek lelkészei – írta 1911-ben Groszmann Zsigmond, a PIH rabbi-hivatalának vezetője – a megkeresztelés közléséről szóló törvényes rendelkezést rendszerint figyelmen kívül hagyják.”²⁹ Egyes, általában az ismert személyiségek által elkövetett törvénytelen áttérések kitudódtak, ám a PIH nem tett feljelentést. Hivatalosan azért, mert a „renegátokat” nem tartotta érdemesnek arra, hogy miattuk panaszt tegyen. Valójában inkább azért, mert ódkodott ujjat húzni a keresztény egyházakkal, illetve, mert (a nagypolgárság által uralt) hitközség az efféle „kényes” kérdésekben rendkívül óvatos volt.³⁰ A kitérés nélkül áttért zsidó így minden további nélkül élvezhette „újkeresztény” státuszát, ezt szükség esetén a közkirati jelleggel bíró áttéresi anyakönyvi kivonatával bizonyítva, míg a zsidók előtt továbbra is zsidóként szerepelhetett, hiszen áttérése a vallási hovatartozást tekintve ugyancsak okirat jellegű születési anyakönyvi kivonatán nem került feljegyzésre.

A lényeg a mi szempontunkból: mindezek az esetek a PIH kitérésai statisztikáihoz képest tovább növelték a fővárosban ténylegesen kitért zsidók számát. Vajon mennyivel? A jelenség közismert volt: „A fővárosban a legkényelmesebben lehet kikeresztelkedni anélkül, hogy csak egy léleknek is legyen tudomása erről”, írta 1891-ben egy pozsonyi ortodox zsidó hetilap.³¹ A zsidók áttérését némileg szabályozó 1890/3565. szám alatt kelt rendeletét Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter éppen e felekezeti kételtűség elleni fellépés szükségességével indokolta: „Ismételten fordultak elő oly esetek, hogy az izraeliták, kik valamely keresztény vallásra tértek át, vagyis megkeresztelkedtek, utóbb ismét izraelitáknak adták ki magokat és az izr. anyakönyvvezetőtől kivett eredeti születési anyakönyvi kivonattal egyes rabbikat és izr. hitközségeket tévedésbe ejtettek. [...] Az is megtörtént, hogy ily anyakönyvi kivonat alapján az illető izr. rítus szerint házasságra egybeadatott.”³² Ilyen esetekről az *Egyenlőség* is beszámolt, így 1903-ban, védelmébe véve a nem sokkal korábban lezajlott esketést jóhiszeműen celebráló Feldmann Mózes rabbit. A vőlegény anélkül tért át, hogy kitérését bejelentette volna a rabbinátusnál, Tóthfalussy Béla erzsébetvárosi plébános

28 A Pesti Izr. Hitközség előljáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről. Bp. 1907. 23. A panasz a PIH jelentéseiben évről évre megismétlődik.

29 Dr. Groszmann Zsigmond: Kitérések. Magyar Izrael 1911. szept. 1. 168. Ld. még: *Uő*: Az áttéresi törvény hiányai. Hitközségi Szemle 2(1911) 254–255. Ilyen módon az esetek többségében a PIH azoknak az áttérését sem jegyezhetette be a születési anyakönyvük „megjegyzés” rovatába, akiknek amúgy regisztrálta szabályos kitérését.

30 Ld. Szabolcsi Miklós: Meturgeman. Törvénszegés. Egyenlőség 1903. ápr. 12. 6. A „szerkesztői üzenetek”, majd „üzenetek és magyarázatok” alcímmel megjelenő „Meturgeman” (arameus, jelentése: tolmács, fordító) c. rovat a hetilaphoz beküldött levelekre adott főszerkesztői válaszokat tartalmazta. Mint a kor más lapjainál, a beküldött levelekből sajnos csak elvéve idézett, tartalmuk a válaszból derült ki.

31 A küzdelem vége. Magyar Zsidó 1891. febr. 26. 8. A cikk szerzője Israel Henrik.

32 Löffler H.: i. m. 124.

megkeresztelte anélkül, hogy kérte volna tőle a kitérés bizonyítványát, majd nem informálta erről a rabbiságot. „Honnan tudhatta volna már most a zsidó pap azt, hogy akit esket, az római katolikus, mikor Tóthfalussy Béla kereszteltje mint zsidó jelentkezett a rabbinál és mikor rendben lévő írásaiban sehol sincsen szó arról, hogy kitért?”³³ A kitérést elmulasztó, s így a PIH statisztikáiban sem szereplő zsidó vallásváltások számáról a zsidók nem rendelkeztek konkrét adatokkal. Kiss Arnold budai főrabbi 1903-ban „számtalan esetről” beszélt,³⁴ Szabolcsi Miksa 1904-es becslése szerint „maga Tóthfalussy több száz zsidót térített ki, anélkül, hogy azok elébb jelentkeztek volna a rabbinátusnál és anélkül, hogy e kitérésekről értesítette volna a rabbinátust, ahogy ezt a törvény megköveteli.”³⁵

És végül: a PIH kitérés statisztikáiban a törvénytelenül megkeresztelt kiskorúak sem szerepeltek. A gyermekek vallásáról az 1894:XXXII. tc. rendelkezett. A vallást váltó szülők gyermekei 7 éves korukig szüleik vallását követték, nemük szerint. A hetedik életévet túlhaladott, de a tizennyolcadikat még el nem ért gyermekek kizárólag akkor térhettek át, ha szüleik is áttértek, ám szüleiket új vallásukban csak a gyámhatóság előzetes hozzájárulásával követhették.³⁶ Hogy ez nem volt mindig így, arról nem csak a több ízben konkrét eseteket is ismertető zsidó felekezeti sajtó visszatérő panaszai tanúskodnak.³⁷ 1903-ban a PIH külön körlevélben is felhívta a hittanokatőit, „kötelességüknek ismerjék a tanítványaik között előforduló, törvénybe ütköző kitérés eseteknek haladéktalan bejelentését a hitközség tanfelügyelő hivatalánál”.³⁸ Kérdés, persze, miért a nagy buzgalom, hiszen az *Egyenlőség* tiltakozása ellenére a PIH az ilyen módon tudomására jutott eseteket sem jelentette fel, statisztikát sem adott közzé róluk. Így a kiskorúak törvénytelen megkeresztelésének mértékéről is találgatásokra vagyunk utalva. Az *Egyenlőség* 1908-ban úgy vélte, a jelenség „csaknem mindennapi”,³⁹ a PIH vallásoktatási szakfelügyelőjének 1911-es becslése szerint az 1894:XXXII. tc. életbelépése óta „több száz” kiskorút kereszteltek meg törvénytelenül.⁴⁰

33 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Különös esetről. *Egyenlőség* 1903. jún. 28. 8.

34 Dr. Kiss Arnold: Hívek egylete. *Egyenlőség* 1903. febr. 22. 3.

35 Szabolcsi Miksa: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor. *Egyenlőség* 1904. okt. 23. 3.

36 1.674/95. eln. sz. Vallás- és közoktatásügyi, igazságügyminiszteri és belügyminiszteri rendelet a gyermekek vallására vonatkozó meggyezéscs és nyilatkozatok alakszerűségeinek, s azok anyakönyvi nyilvántartásánál követendő eljárásnak, s a gyámhatósági beleegyezés mellett való áttérésnek szabályozása tárgyában. Hivatalos Közlöny 3(1895) 14. sz. 164.; Dr. Grossmann Zsigmond: Proselyták felvétele. Magyar Izrael 1910. szept. 15. 119–123. A még kiskorú, de már férjezett nők minden további nélkül áttérhettek.

37 Ld. Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Elkeresztelések. *Egyenlőség* 1908. jún. 7. 4–5.

38 A Pesti Izraelita Hitközség oktatásügyének tanszemélyzeti, órarendi, statisztikai és iskolaszéki értesítője az 1904/905. iskolaévre. Közli Munkácsi Bernát, a Pesti Izr. Hitközség tanfelügyelője. Bp. 1904. 124–125.

39 Szabolcsi M.: Meturgeman. Elkeresztelések i. m. 4.

40 Dr. Fényes Mór: Vallásváltoztatás a középiskolai tanfolyam alatt. *Hitközségi Szemle* 2(1911) 349.

Akármennyire egyértelmű is tehát, hogy a PIH által megadott kitérés statisztikánál a fővárosban 1896 és 1914 közt kitérők száma – alkalmasint jelentős mértékben – nagyobb volt, a többletet még relatív pontossággal sem lehet számszerűsíteni. Ha csak a PIH adatait vesszük, a PIH-nél kitérésüket bejelentők az országos szinten áttérő, illetve felekezetenkívülivé váló zsidók összesen 45%-át tették ki. Ez önmagában is több mint kétszerese a fővárosi zsidóságnak a magyarországi zsidó lakosságon belül elfoglalt arányánál (1900-ban 20,3%, 1910-ben 22,3%). És ezen felül? Egy bizonyos pontig talán van értelme némi spekulációnak: 1906 és 1914 között 283-an voltak, éves átlagban 31-en, akik kitérésüket csak egyszer jelentették be a PIH rabbi-hivatalában, így a PIH hivatalosan nem tekintette őket kitérteknek. Ha az 1896–1905 közötti időszakra, óvatos becsléssel, éves átlagban csak 20 ilyen esettel számolunk, és, megint csak óvatosan, azt feltételezzük, hogy mindezeknek végül csupán a fele tért ki, 241 személyt kapunk. A *Budai Izraelita Hitközség*ben, mint említettük, 1911 és 1914 decembere között 90-en tértek ki, évente átlagosan 30-an. Az 1896–1910 közötti évekre átlagosan itt is csak évi 20 kitéréssel számolva 390 főre jutunk, vagyis összesen plusz 631 zsidó konvertitára, ami a fővárosban 1896 és 1914 közt kitért zsidók számát 4618-ra, a Magyarországon ez időszakban zsidóságukat elhagyók 52%-ára emeli.⁴¹

III.

Az első világháborút megelőző évtizedekben a magyarországi zsidóság körében fellépő vallásváltást a történetírás általában relatíve jelentéktelennek minősíti.⁴² Tény, hogy a kitérés Magyarországon a katolikusok után arányosan a zsidók közt volt a legalacsonyabb.⁴³ Tény az is, hogy a zsidóság összlétszámához viszonyítva, a magyarországi zsidóságot a kitérés kevésbé érintette, mint az ausztriai,

41 A két világháború közti, immár a budapesti kitéréseket is közlő statisztikával való összehasonlítás nem segít sokat. A trianoni határok jelentősen torzították főváros és vidék viszonyát. Számbelileg: a budapesti zsidóság az ország zsidó lakosságának 1910-ben 22,3%-át, 1920-ban viszont már 45,5%-át tette ki. És kulturálisan is, hiszen elszakították az országtól a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi, jelentős részben ortodox – vagyis a kitérésre jóval kevésbé hajlamos – zsidókat. A statisztikák amúgy meglepően nagy kilengésekről tanúskodnak: 1922–1927 között az összes zsidó áttérés 47,4%-a, 1931–1935 között viszont 66,5%-a esett a fővárosra. Ld. *Karády Viktor*: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Uő*: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Bp. 1997. 134.

42 *Jehuda Don-George Magos*: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle* 28(1985) 451.; *Todd M. Endelman*: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History. In: *Living with Antisemitism. Modern Jewish Responses*. Ed. Jehuda Reinharz. Hanover–London, 1987. 64.; *W. O. McCagg, Jr.*: i. m. 143.; *Karády V.*: i. m. 135.; *Uő*: „Magyar, zsidó és katolikus”. Egy kitérésű jegyzőkönyv margójára. *Korunk* 10(1999) 7. sz. 26.

43 *Karády Viktor*: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.) 136.

illetve a német zsidókat. Németországban és Csehországban az 1900-as évek elején 1100, illetve 927 zsidóra jutott egy kitérés, Magyarországon 1900-ban 1885-re. Ugyanebben az évben a PIH fennhatósága alá tartozó zsidók között kb. 960 személy közül került ki egy konvertita.⁴⁴ Ez az arány Berlinben 1882–1908 közt kb. 600–650:1, Prágában a századforduló éveiben 465:1, Bécsben 1900-ban 263:1.⁴⁵

Az adatokhoz persze hozzá kell tenni: Németországban és Csehországban az ortodox zsidóság aránya sokkal kisebb volt, mint Magyarországon, ahol az ortodoxok a századfordulón a zsidóság egyharmadát–felét tették ki, és, főleg, sokkal kevésbé volt „ortodox”.⁴⁶ A német neo-ortodoxiát nemhogy az északkeleti, részben haszid ultra-ortodox tömegekkel, de még az északnyugat-magyarországi ortodoxiával sem lehet egy lapon említeni. A magyarországi ortodoxia súlya torzít minden országos szintű összehasonlítást, hiszen a kitérés tényleges jelentőségének felméréséhez a kitértek számát nem a teljes zsidó lakosság, hanem csak azon zsidók arányához lehet viszonyítani, akiknél az asszimiláció szintje elérte azt a fokot, ahol a kitérés egyáltalán elképzelhető opcióvá vált.⁴⁷ A pesti és bécsi, illetve prágai kitérés statisztikák összehasonlításának is csökkenti az érvényességét, hogy a századfordulón, szemben Magyarországgal, a Monarchia másik felében a polgári házasság létezése ellenére a törvény tiltotta a zsidók és keresztények közti vegyes házasságot. Bécsben és Prágában a zsidók csak oly módon léphettek házasságra nem zsidókkal, hogy az egyik fél előzetesen áttért a másik fél vallására, illetve felekezetenélkülivé vált, ami jelentős mértékben fokozta a kitérések számát.⁴⁸

Kétségtelen mindazonáltal: német, cseh, és még inkább bécsi hitsorsosaikhoz képest a századfordulón a magyarországi zsidók kisebb százaléka hagyta el zsidóságát. Ezt különben olykor az *Egyenlőség* is hangsúlyozta.⁴⁹ De nem kevésbé

44 Az adathoz a pesti ortodox hitközség ekkor kb. 5000 tagjával csökkentett IV–IX. kerületi zsidó lakosság számát osztottuk el a PIH-nél 1900-ban bejelentett 156 kitéréssel. A pesti ortodoxia létszámára ld. *Prepuk Anikó*: A területi átrétegződés vizsgálata Pest ortodox kereskedői között (1873–1895). *Magyar Történeti Tanulmányok* 21(1988) 44.; valamint: *Dr. Frisch Ámin*: Az egyházpolitika jegyében. In: *Évkönyv*. 1899. Szerk. Bacher Vilmos–Bánóczy József. Bp. 1899. (Az Izs. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai IX.) 203.

45 A németországi, ill. berlini adatokra ld. *T. M. Endelman*: Conversion as a Response to Antisemitism in Modern Jewish History i. m. 62. Csehországra és Prágára: *Michael Anthony Riff*: Assimilation and Conversion in Bohemia. Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917. In: Leo Baeck Institute Year Book 26(1981) 76–79. Bécsre: *Marsha L. Rozenblit*: The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity. Albany, 1983. 132.

46 Ld. *German-Jewish History in Modern Times*. III. Integration in Dispute 1871–1918. Ed. Michael A. Meyer. New York, 1997. 82., 104.; *Mordechai Breuer*: Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918: die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit. Frankfurt am Main, 1986.

47 Erről ld. *Peter Honigmann*: Jewish Conversions – A Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. In: Leo Baeck Institute Year Book 34(1989) 3–39., különösen: 26.; *Todd M. Endelman*: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism* 11(1991) 204–205.

48 *M. L. Rozenblit*: i. m. 128.

49 *Szabolcsi Miksa*: Beszámoló. *Egyenlőség* 1911. jún. 25. 6.

kétségtelen, hogy ettől függetlenül a zsidó aktivisták számára a honi zsidók közti „hitehagyás” távozlól sem tűnt jelentéktelennek.

Noha a magyar ortodoxia szerint az elvállaltalanodással szinonim neológia egyenes út volt a „renegátizmus” felé,⁵⁰ az asszimiláció önmagában nem vezetett a zsidók kitéréséhez, amely viszonylag ritka jelenség maradt az akkulturalódott zsidóság társadalmi integrációjával szemben csekély ellenállást tanúsító Angliában és Franciaországban.⁵¹ Ahol viszont az akár politikai, akár társadalmi ellenérzés erősebb volt a zsidókkal szemben, így Közép-Európában, az asszimiláns zsidók sokkal inkább voltak hajlamosak a kitérésben keresni a megoldást, mint a túlnyomóan hagyományos oroszországi zsidók, akiknek körében, annak ellenére, hogy jóval inkább szenvedtek az antiszemitizmustól, a kitérés sokkal ritkább volt, mint Közép-Európában.⁵² Vagyis a kitérés elsődleges oka nem a külső nyomás volt, hanem a kitérés, mint életalternatíva előfeltételét képező elidegenedés a zsidóságtól.

„Eláruhathatjuk-e azt, amiben nem hiszünk?”, tette fel a kérdést Walter Laqueur a 19. század eleji német kitérés hullám kapcsán. „A szomorú igazság – tette hozzá –, amellyel a hagyományos zsidóság védelmezői mindig is nehezen néztek szembe, az volt, hogy a zsidóság sok ember számára már nem jelentett semmit.”⁵³ Ha nehezen is, de a neológ aktivisták szembenéztek e ténnyel; a szembenézésre éppen a zsidóság körében fellépő kitérés vezette őket.

1892-ben, a koronázás 25. évfordulóján a Nemzeti, az Országos és a kolozsvári főúri kaszinó egy díszbandériumot szervezett, mely a királyt bevonulásakor a budapesti indóházból a királyi palotáig volt hivatott elkísérni. A bandériumban való részvétel nem korlátozódott a kaszinótagokra. A részvételre való felhívást a rendezők szétküldték továbbítás céljából a főispánoknak. Benitzky Ferenc Pest megyei főispán Karsai Albert megyei nagybirtokost is meghívta a bandériumba. Az öregúr inkább tartalékos huszártiszt fiára, dr. Karsai Sándorra gondolt, aki elment a *Nemzeti Kaszinóba* és az ott e célra kitett íven beírta magát a jelentkezők közé. Atzél Béla báró, a bandérium egyik rendezője azonban kitörölte Karsai nevét, mivel a listára csak a három kaszinó valamelyikének tagja írhatta fel a nevét, illetve írhatott fel külső személyt. Karsai párbajra hívatta a bárót, aki mellbe lőtte az ifjú jogtudort. A liberális sajtó számára nem volt kétség, Atzél Béla csak azért törölte ki Karsai nevét, mert az zsidó.⁵⁴ Csakhogy, amint az a párbajt követően kiderült, Karsai Sándor már az előző év szeptemberében áttért

50 *Frankl Adolf*: A renegátok s a reform-zsidók. Zsidó Híradó 1891. júl. 23. 9.

51 *Michael R. Marrus*: Les Juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus. Paris, 1985. 79–81.; *Todd M. Endelman*: The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870–1914. In: *Jewish Apostasy in the Modern World* i. m. 83–107.

52 *Michael Stanislawski*: Jewish Apostasy in Russia: A Tentative Typology. In: *Jewish Apostasy in the Modern World* i. m. 189–205.

53 *Walter Laqueur*: A History of Zionism. London, 1972. 11., 17.

54 Véres jubileumi előkészületek. Kis Újság 1892. máj. 25. 2.; A mai nap párbaja. A Karsai-Atzél eset. Pesti Hírlap 1892. máj. 25. 6–8.; *Pulszky Ferenc*: Májusi liberalizmus. Pesti Hírlap 1892. máj. 26. 1.

az unitárius hitre, apja tudta nélkül, aki csak a párbaj után szerzett tudomást fia kitéréséről.⁵⁵

A párbajt követő hetekben az *Egyenlőség* egy szót sem szólt az ügyről. Mikor fél évvel később visszatért rá, nem a párbajjal, hanem Karsai kitérésével, pontosabban annak okával foglalkozott. „Karsai Sándor dr. kitörölte szívéből a zsidóságot? Nem. Nem törölhette ki onnan, mert soh'sem lakott benne. Új vallást vett fel, de a régít ott nem hagyta, mert nem volt mit otthagynia.”⁵⁶ Bíró Lajosnak egy húsz évvel később megjelent novellájában a főhős hasonlóképp magyarázta, mi vitte rá, hogy egyetemi tanárrá való kinevezése érdekében a keresztséghez folyamodjék: „Úgy éreztem, hogy nevetséges volna, ha olyasmihez ragaszkodnám, amihez egyetlen érzésem sem fűz. Egyetlen gondolatom se. Semmi.”⁵⁷ Szemben Bíróval, a neológ aktivistáknak azonban a jelenségre is magyarázatot kellett adniuk. Az ifjabb nemzedék, vélte Szabolcsi Miksa, azért közömbös zsidósága iránt, mert a szülők nem nevelték őket zsidóknak. „Fiaitok – emelt vádat Szabolcsi az ifjú Karsai kitérését taglaló cikkében –, ha hűtlenné lesznek Izrael örökéhez, ha vallásukat könnyen, egy állásért, egy szeszélyért maguktól elvetik: nem ők a hibások, hanem ti. [...] Ragaszkodni csak ahhoz lehet, szeretni csak azt, amit ismerünk. Ismerik-e fiaitok – és igennel e kérdésre a modern zsidó családok csak kisebb része felelhet – az apák hitét? Honnan ismernék? Házatokban vallás nem lakozik, Isten szava nem hangzik. Látnak-e gyermekeitek zsidó ünnepet házatokban? Azt a zsidó ünnepet, mely a ti lelketeket ezerszeres kötetléssel fűzte apátok házához, szüleitek emlékéhez, törzsötök hitéhez? Hallanak-e gyermekeitek zsidó imaszót házatokban? Hol ismerjék hát meg, hol szeressék hát meg gyermekeitek a hitüket?”⁵⁸ Vallásos nevelés nélkül, vélte Szabolcsi – és ez egyszerre jelentette a bensőséges hit átadását, a zsidó vallás és a zsidóság múltjának ismeretét – zsidósághoz való kötődés sincs.

„Nem kedveltem az imaházat”, írta önéletrajzában az 1877-ben született Fenyő Miksa. „Idegenkedésemnek forrása nyilván az volt, hogy apám, kit igen szerettem, s ki tekintély volt előttem, nem volt vallásos ember, s keveset törődött a zsidó szertartásokkal. [...] Apám példája, ki a pogánysáig közönyös volt a zsidó vallás minden rítusa iránt [...] nyilván hatott rám.”⁵⁹ A hosszúnap kivételével, emlékezett vissza az 1884-es születésű Balázs Béla, „Apám [...] sohasem járt templomba és sohasem imádkozott. [...] Azt hallottam, hogy ez a hosszúnap és a mi legnagyobb ünnepünk, mert mi zsidók vagyunk. Miért vagyunk mi zsidók? Ezt nem egészen értettem. [...] Egyébként egész esztendőben semmin sem vehettem észre, hogy mi zsidók vagyunk.”⁶⁰ Legyen az Fenyő Miksa vagy Balázs

55 A Karsai–Atzél párbaj. Kis Újság 1892. máj. 26. 4–5.; A Karsai–Atzél párbaj. Kis Újság 1892. máj. 27. 5.

56 Szabolcsi Miksa: Apák vétke. Egyenlőség 1892. szept. 16. 5.

57 Bíró Lajos: A vallás. In: *Uő*: Glória és más novellák. Bp. 1912. 242.

58 Szabolcsi M.: Apák vétke i. m. 6.

59 Fenyő Miksa: Önéletrajzom. Bp. 1994. 25., 69.

60 Balázs Béla: Álmodó ifjúság. Bp. 1946. 62–63. Ifjúkori naplójában, pár teljesen mellékes megjegyzésen kívül, az élet nagy kérdésein amúgy kamaszos elánnal oldalakon át tételődő Balázs

Béla, de említhetnénk Kosztolányi Dezső 1885-ben született feleségét, illetve az 1901-es születésű pszichiáter Kulcsár Istvánt, kétségtelen, hogy az emancipáció után született nemzedék felnőtt korokban kitért tagjainak visszaemlékezései e téren kísértetiesen hasonlítanak.⁶¹ Kulcsár István szüleiéről vallott összegzésében: „Nehezen tudnék megfelelni arra a kérdésre, mit adtak tovább nekem. [...] Én zsidóságukkal kapcsolatban inkább valami negatívumot éreztem ki.”⁶²

Noha az *Egyenlőség* beszámolt olykor testvérpárokról, akik közül az egyik hű maradt zsidóságához, míg a másik kitért,⁶³ számára nem volt kétség: az ifjú nemzedék kitéréséért szüleit terhelte a felelősség. De mi volt az oka a szülők mulasztásának? Az emancipációt követő beolvadási láz, vélték a zsidó aktivisták. „Wahrman Mór gyermekeinek zsenge kora olyan időbe esett – írta az *Egyenlőség* 1898-ban, Wahrman Mór lánya kitérésekor –, mikor a zsidóság egy része örömmámorában azt hitte, hogy nem cselekedhet szebbet, jobbat, mintha az immár fölszabadult vallásnak lehetőleg szűk helyet szorít a házában. [...] Lehetőleg keveset tanítani a zsidóból, lehetőleg csak keresztény társaságba vinni és csak keresztény gouvernansok és tanítók által neveltetni a gyermekeket; szóval kerülni mindazt, ami zsidó, ami a régire emlékeztet: ez volt a jelszó.”⁶⁴ Tiszaeszlár változtatott a helyzeten, de addigra egy nemzedék – köztük Wahrman Mór lánya és két fia – elveszett a zsidóság számára: „Édesatyjuk később mind nagyobb odaadással fordult ugyan a zsidóság felé, de gyermekei ezt meg nem értették, Izrael szelleme idegen szellem maradt rájuk nézve.”⁶⁵ Röviddel halála előtt Wahr-

Béla egy sort sem írt zsidóságához fűződő viszonyáról. Ld. MZsML. XIX: Hagyaték. Balázs Béla naplója.

61 Ld. *Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona*: Burokban születtem. Ifjúkori memoár. In: *Uő*: Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék. Bp. 2003. 19–185.; *Körmendi Balázs*: Zsidó gyónás. [1942.] Bp. 1990. A mű szerzőjének valódi neve Kulcsár István. Fenyő 1913 körül katolizált. Ld. *Fenyő M.*: i. m. 139. A Budai Izr. Hitközségnek a kitérőkről, belépőkről és visszatérőkről vezetett rabbisági jegyzőkönyve szerint, amelyet jelenleg a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai szék-házának anyakönyvvezető osztálya őriz, Balázs Béla, ekkor még Bauer Herbert, Polányi Károlyval együtt 1913. márc. 6-án jelentette be kitérését. Kosztolányi Dezsőné 1915 elején tért ki. Ld. Hitehagyottak. A Budai Izr. Hitk. Értesítője 6(1915) jan.–febr. 20. Kulcsár az első világháború után keresztelkedett ki. Ld. *Körmendi B.*: i. m. 89–91.

62 *Körmendi B.*: i. m. 47.

63 Neményi Ambrus újságíró és képviselő halálakor az *Egyenlőség* kiemelte: Neményi „közvetlen környezetben” is volt olyan, aki „megszabadult zsidóságától”. Az utalás Ambrus öccsére, az ekkor miniszteri tanácsos, 1917-ben államtitkár Neményi Imrére vonatkozott. Ld. Neményi Ambrus. Második melléklet az „Egyenlőség” 1904. december 18-iki 51-ik számához 1. Neményiék esete nem volt egyedí. Venetianer Lajos, neves rabbi és történész bátyja, Venetianer Sándor 1873-ban konvertált, majd református lelkész lett. Schwarz Artúr orvos, rendkívüli egyetemi tanár zsidó maradt, míg bátyja, Szászy-Schwarz Gusztáv, a római jog 1894-től nyilv. rendes egyetemi tanára kikeresztelkedett. Ld. V. (Velentszei) Sándor. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 945.; S. R.: S. Artúr. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 777–778.; *Uő*: Szászy-Schwarz Gusztáv. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 826. Az S. R. Seftmann Rezső monogramja.

64 Egy áttérés alkalmából. *Egyenlőség* 1898. jan. 9. 2.

65 I. m. 2–3.

mann Mór végignézte a Dohány utcai zsinagógában az akkor újonnan szervezett ifjúsági istentiszteletet, majd a templomból kijövet, vélte tudni az *Egyenlőség*, „egy hozzá közel álló barátja előtt keserű hangon jegyezte meg: »Tudja isten, mi rossz elvek nyomán neveltük gyermekeinket; neveltük vallás nélkül. Tudom, fél évig sem leszek a sírban és fiaim megtagadják hitüket.«”⁶⁶ Wahrmann Richárd az *Egyenlőség* értesülései szerint valójában még apja halála előtt áttért a protestáns vallásra, még hozzá Indiában, majd nem sokkal később Nyitrán katolizált. Bátyja, Ernő, kivárta apja halálát, majd Brüsszelben betért a katolikus egyházba.⁶⁷ Wahrmann Renée Pesten tért át 1898 januárjában, református lett.⁶⁸

Wahrmann Mór és gyermekeinek esete két szempontból is tökéletes tanpéldaként szolgált. Egyrészt eklatáns bizonyítéka volt a hibás nevelés – pontosabban a zsidó nevelés hiánya – eredményének. Szinte túl eklatáns: az örökölt vagyonrészüket bravúros sebességgel elherdáló Wahrmann Ernő és Richárd öngyilkosságáról az *Egyenlőség* már be sem számolt.⁶⁹ Másrészt magyarázatot nyújtott arra nézve is, hogyan eshet meg, hogy olykor kitérésre adják a fejüket „a régebbi iskola növendékei” is, írta az *Egyenlőség* Elek Pál, a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* vezérigazgatója, illetve Vajda Izidor, a bank egyik igazgatója kapcsán, olyan zsidók, akik még „a legvallásosabb nevelésben részesültek”.⁷⁰ Ők nem álltak meg a lejtőn, míg Wahrmann, eltévelyedése után, visszatért a helyes útra: a képviselőház pénzügyi bizottságának „előlülője” hosszúnappor a zsinagógában a maftirt olvasta,⁷¹ szombatoként és ünnepnapokon „elsőként jelent meg a templomban s mint utolsó hagyta el azt”,⁷² vagyis, *visszatért zsidóságához*.

Gyermekei szempontjából azonban túl későn. A századfordulóra a kitérését annak a felismerése emelte a zsidó aktivisták egyik legfőbb aggodalmának tárgyává, hogy a hitehagyás mellett döntő zsidók számára zsidóságuk, úgy tűnt, nem jelentett semmiféle visszatartó erőt. Az aggodalom elsődleges forrása nem maga a kitérés volt, hanem a ráébredés, hogy túl azokon, akik valóban átlépték a Rubicont, a zsidó középosztály egy része elért a parthoz. A kitérés a neológ judaizmus válságának legszembeszökőbb – és legfájdalmasabb – szimptomája volt.

66 Szabolcsi Miksa: Az új nemzedékért. *Egyenlőség* 1893. ápr. 14. 3–4.

67 I. m. 4.; Amit Wahrmann Mór sem sejtett. *Egyenlőség* 1893. máj. 19. 11.

68 Egy áttérés alkalmából i. m. 1–3.

69 Ld. Wahrmann Ernő öngyilkos. *Budapesti Hírlap* 1906. jún. 1. 7–8.; A züllés útján. *Magyar Zsidó* 1912. okt. 17. 9–10. A Wahrmann gyerekekről ld. még a következő, pontatlanságaik ellenére is informatív beszámolókat: *Molnár Jenő*: A Wahrmann-család tragédiájának utolsó felvonása. *Egyenlőség* 1926. nov. 27. 5.; *Pázmándy Dénes*: A Wahrmann-család tragédiája. Szombat 1934. febr. 3. 6–7.; febr. 17. 7–8.

70 *Ábrahám*: Kitérések. *Egyenlőség* 1904. júl. 24. 3.

71 *Lőw Immánuel*: Mózes áldása. 1893. febr. 22. In: *Lőw Immánuel* beszédei 1874–1899. Szeged, 1900. 392.

72 *Dr. Neumann Ármín*: Emlékbeszéd Wahrmann Mórról. *Magyar Génius* 1892. dec. 25. 434.

IV.

A zsidóságtól való eltávolodás, illetve a zsidósághoz való kötődés hiánya érzelmileg elfogadhatóvá tette a kitérést, utat nyitott a kitérés, mint lehetséges alternatíva felé, de önmagában nem váltotta ki. Az évek során a neológ aktivisták a kitérés számos – a valóságban persze mindig egyszerre többes – indokáról értekeztek, egyesekről részletesen, másokról – és ez nem kevésbé szignifikáns – sokkal ritkábban. A mögöttes történet eddig alapvetően a neológ identitás válságáról szólt, innen a zsidó–magyar együttélés neológ percepciójáról.

Egy ok volt, vélték egyöntetűen a neológ aktivisták, amiért a zsidók biztosan *nem* vették fel a keresztséget – keresztény hitbéli meggyőződésből. „Hogy vallásbéli meggyőződésből zsidó ember nem válik kereszténnyé, azt azért sem kell bizonyítani, mert nem állítja senki, maguk a hitehagyottak sem”, írta Szabolcsi Miksa 1899-ben.⁷³ „Meggyőződésből még egyetlen zsidó vagy zsidónő sem vallotta a keresztény hitet”, jelentette ki Kayserling Meyer pesti rabbi 1902-ben.⁷⁴ Miért nem? Mert a zsidónak „lelkétől, elméjétől egyaránt távol áll” a keresztény dogma.⁷⁵ „Ami a hívést illeti – írta Szabolcsi Miksa –, a zsidó vallás alaptételei könnyen összeegyeztethetők az ésszel és philosophiával. Mert hogy Isten alkotta és igazgatja a világot és mindent, mi benne van; hogy Isten végnélküli, hogy örökkévaló, hogy mindenható, mindent tudó, erre a tiszta spekuláció is rávezetheti az embert, de hogy Istennek fia született, hogy e fiút húsból és vérből való nő szülte, ki a szülés után is hajadonnak maradt; hogy e fiút ki kellett végezni és hogy halála után föltámadt és az égbe szállt, – ezeket szentül vallhatja, egész lelkéből hiheti a született keresztény, de a kitérő zsidó, ki tagadja istent, soha.”⁷⁶ Hogy „felnőtt zsidó ember” a keresztény dogmában igazán higgyen, ismételte Szabolcsi 1909-ben, az „abszolúte lehetetlen”.⁷⁷ Túl a zsidó apologetikusok örökösének hagyományos ellenérzésén a kereszténységgel szemben, illetve a judaizmus magasabbrendűségébe vetett hitén,⁷⁸ az okfejtés reakció volt egyben a Jézus eljövételével rendeltetését bevégző, a kereszténység által meghaladott judaizmus tétele ellen, mely tétel szerint „a zsidó, aki keresztényévé lesz [...] saját vallásának magasabb fejlődési fokára emelkedik”.⁷⁹ „Olyan zsidó nincsen – írta az *Egyenlőség* 1909-ben –, akit erkölcsi, vallási, etikai, vagy filozófiai meggyőződések kényszerítenek a valláscserére.”⁸⁰ Miért? Mert a kereszténység „egyetlen-

73 Meturgeman. Új társadalmi osztály. *Egyenlőség* 1899. júl. 9. 7. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

74 *Dr. Kayserling M.*: i. m. 1.

75 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Pogány történet. *Egyenlőség* 1903. nov. 22. 5.

76 Meturgeman. Új társadalmi osztály i. m. 7.

77 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. A kitérők proskribálása. *Egyenlőség* 1909. dec. 26. 4.

78 Erről ld. *Jacob Katz*: *Judaism and Christianity Against the Background of Modern Secularism*. In: *Uő*: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*. Philadelphia–New York–Jerusalem, 1986. 38–40.; *Uő*: *Religion as a Uniting and Dividing Force in Modern Jewish History*. In: *The Role of Religion in Modern Jewish History*. Ed. Jacob Katz. Cambridge, Mass., 1975. 9.

79 Szabó Aladár: *Külmissziói kalauz. A kereszténység elterjedése a világban*. Bp. 1911. 293.

80 *Elszakadók és renegátok-toborzók. Egyenlőség* 1909. márc. 7. 2.

egy” olyan „erkölcsi követelményt” nem állított fel, hangoztatta Singer Bernát a klasszikus érvet, amely ne volna feltalálható „a megelőző zsidó irodalomban”.⁸¹

Amennyire sokat írtak a zsidó aktivisták az „őszinte” megkeresztelkedés lehetetlenségéről, annyira keveset a keresztény egyházak térítési tevékenységéről. A századfordulón megjelent, a zsidókat a keresztény tan igazáról meggyőzni igyekvő vitairatok gyér száma nem utal különösebben jelentős aktivitásra.⁸² Túl a kirohanásokon a kiskorúakat „derúre-borúra”⁸³ keresztelő papok ellen, akiket amúgy gyakran a szülők kértek fel a törvénytelen megkeresztelésre,⁸⁴ a zsidó sajtó mondhatni csak a fővárosban 1841 óta tevékenykedő, a *Budapesti Református Egyház* kötelékébe tartozó *Skót Misszió*val foglalkozott.⁸⁵ Azzal se sokat, nyilván, mert a „krisztusi életet” valóban átélő, meggyőződésből fakadó áttérésre törekvő *Skót Misszió*nál a századfordulón jelentéktelen volt az áttérők száma.⁸⁶ A *Skót Misszió* által kiadott evangelizációs iratokra a zsidó sajtó nem reflektált,⁸⁷ kizárólag a Misszió zömében zsidó gyerekek által látogatott iskoláját illetve figyelemmel. Nyomon követte a PIH küzdelmét, amely több ízben feljelentést tett a hatóságoknál az iskola ellen, mivel a törvény előírásaival ellentétben nem biztosított zsidó hitoktatást az iskola több mint 80%-ban zsidó tanulóinak. A *Skót Misszió* végül engedett,⁸⁸ ám az iskolájában a zsidó hittant oktató Lévai Izor szerint ez vajmi keveset változtatott a helyzeten: „A zsidó szülők reverzálisokat állítanak ki, hogy gyermekeik az újtestamentum tanításait hallgatni és tanulni fogják, míg a zsidó hitoktató heti kétórai tanításával nemcsak a misszió-iskola káros működését ellensúlyozni nem bírja, de ezek a tanulók saját vallásukat nem ta-

81 *Dr. Singer Bernát: A kitérések. VI. Egyenlőség 1904. dec. 18. 4. A keresztény hitre való őszinte áttérés lelki folyamatáról ld. az 1909-ben katolizált Erdős Renée Ősök és ivadékok c. önéletrajzi regényciklusának első két kötetét (Az új sarj. Bp. 1916.; Az élet királynője. Bp. 1920.). E könyvekben, írta Erdős Renée az 1950-es években, „ha regényszerűen is, megírtam mindent, amit életemben lényegesnek tartottam. Megírtam őszintén, leplezés nélkül, az igazságot mindig szem előtt tartóan.” *Erdős Renée: Ifjúságunk. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, gy. u. sz.: 2005/11.**

82 Ld. pl. A keresztény és a zsidó vallás összehasonlítása. Ratisbonne Tivadar atya beszélgetései. A Megváltó 1900-ik évében izraelita polgártársainak szeretettel ajánlja Tóthfalussy Béla, Budapest-Erzsébetvárosi plébános. Bp. 1900.; Katolikus levelek egy megtérő nőhöz. Írta Platz Bonifác dr., cisztercita, az esztergomi egyházi főhatóság engedelmével. Bp. 1902.

83 *Dr. Kiss A.:* i. m. 3.

84 *Szabolcsi M.:* Meturgeman. Elkeresztelések i. m. 4–5.

85 A Misszióról ld. *Kovács Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A skót misszió rövid története. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. II. Szerk. Kósa László. Bp. 2006. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.) 895–914.*

86 *Forgács Gyula: A százéves skót misszió. Különnyomat Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott »Es lön világosság« című emlékkönyvből. Bp. 1941. 412. A Skót Misszióban 1940-ig 1059 zsidó tért át a református hitre, de ebből 492-en 1919-ben, 120-an 1920-ban, és 131-en 1939-ben. I. m. 413.*

87 Ld. *S. A.:* Zsidó vagyok-e én? Párbeszéd egy névleges és egy tényleges zsidó között. Némethől szabadon fordította F. Gy. Bp. 1901. (Az F. Gy. Forgács Gyula monogramja.); *Lichtenstein J. rabbi: Kérelem a zsidó olvasókhöz. Bp. é. n.*

88 *Szántó Eleázár: Az angol hittérítők Budapesten. Egyenlőség 1886. dec. 5.*

nulják és a hittani órákat vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rendetlenül látogatják.”⁸⁹ Felmerült ugyan a gondolat, hogy a PIH állítson fel egy zsidó elemi iskolát a *Skót Misszió* iskolájának közvetlen szomszédságában,⁹⁰ de a tervből nem lett semmi, a PIH-nek anyagi fedezete sem volt rá, és valószínűleg különösebb hajlandósága sem, mivel eleve meglehetősen ellenérzéssel volt a gyermekeiket a Misszió iskolájába beadó szülők iránt. Amint azt a PIH képviselőtestületének egyik tagja írta 1897-ben: „Az embert, és ez valóban motiválva van, ellenszenv fogja el, ha szülőket lát, kik gyermekeiket egy öltözet ruháért, pénzajándékért odaadják a térítőknek.”⁹¹

V.

Fájó dolog nézni az évről évre kitérők számát, írta Singer Bernát 1905-ben a zsidók kitérését körüljáró kilencrészes cikksorozat zárócikkében, „de egy pillanatra sem hagyott el a szent meggyőződés, hogy vallásunk nem érdemli meg a hűtlenséget részükről és hogy egyetlen nemes eszme, egyetlen magasztos cél sem vezérli őket elpártolásukban. Csupa érdek, léhaság, tolakodás és gyávaság.”⁹² A számtalanszor ismételt kijelentésben a kulcsszó az *érdek* volt. Szabolcsi Miksa szárazabb megfogalmazásában, 1899-ben: „Nagyobb pozíció, nagyobb állás, nagyobb működési kör, nagyobb elismerés, nagyobb tisztelet, nagyobb haszon: ezek a kitérések indítóokai.”⁹³ Illetve 1906-ban: „Akik kitérnek, egytől-egyik érdekből térnek ki.”⁹⁴

Nem kétséges, Magyarországon, mint másutt, a kitérést a modern korban alapvetően a könnyebb társadalmi érvényesülés reménye motiválta. Ezt mutatja a kitérők életkora is. Zömükben fiatalon, pályafutásuk elején tértek ki. A PIH rabbinátusának irodavezetője szerint, a PIH-nél 1896 és 1907 között kitértek 73,3%-a tartozott az „ifjúság közé”.⁹⁵

Ám az „érdek” is többféle lehetett.

A kitérés érdekorientált okai között a zsidó aktivisták leggyakrabban a közszolgálatba való bejutást, illetve az ezen belüli előmenetelt említették. A zsidókkal szembeni állami diszkrimináció kérdésével a dualizmus kori Magyarországon a történetírás keveset és csak érintőlegesen foglalkozott. „Bizonyos kormány-szervek, hivatalok – írta Jehuda Don és George Magos –, miközben kizárták keretükből a zsidókat, nyíltan megkülönböztetett előnyöket nyújtottak az áttér-

89 *Lévai Izor*: A skót térítők. Egyenlőség 1903. márc. 29. 5.

90 *Szabolcsi Miksa*: Még egy kötelesség. Egyenlőség 1897. jún. 6. 3–5.

91 *Id. dr. Glass Izor*: A hitközség és a skót misszió-iskola. Egyenlőség 1897. jún. 13. 6.

92 *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. IX. Melléklet az „Egyenlőség” 1905. január 8-iki 3-ik [Téves számolás, valójában 2-ik] számához 1.

93 Meturgeman. Új társadalmi osztály i. m. 7.

94 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. A szabadgondolkodás és a valláscsere. Egyenlőség 1906. máj. 6. 6.

95 A zsidóság árulói. Egyenlőség 1919. szept. 11. 16.

teknek. [...] Bizonyos kinevezések pl. egyetemi professzori kinevezés esetében elvárták, hogy a jelölt kikeresztelkedjék.”⁹⁶ Karády Viktor szerint az állami szektorban való karrier „egy bizonyos szinten felül” megkövetelte a kitérést.⁹⁷ Ennél is általánosabban, Andrew Janos úgy ítélte, a „magas szintű politikai és társadalmi pozíciók” terén a kitérés „hallgatólagos, de erőteljes” elvárás volt.⁹⁸ E megállapítások mind általánosságban vonatkoznak az 1919 előtti periódusra. A budapesti zsidóság történetének áttekintésében, az 1873–1896 közötti korszakot tárgyalva Vörös Károly azt írta: „Az értelmiségi pályák közül a közhivatalnokság – akár városi, akár megyei, akár minisztériumi szinten – gyakorlatilag szinte teljesen el volt zárva a zsidóság elől.”⁹⁹ Hajdu Tibor szerint, viszont, mivel az 1870-es, 1880-as években „hiány volt tanult és tehetséges fiatalokban, így szinte korlátozás nélkül érvényesülhettek azok, akik megfelelő diploma birtokában vállalták a mindenkori követelményeket. Ez formai korlátozás nélkül vonatkozott a zsidókra is”, akiknek szombaton is kellett ugyan dolgozniuk, de „vallásukról nem kellett lemondaniuk”. A kikeresztelkedés „magasabb állás elérésénél [...] előnyt jelenthetett, de nem volt szükséges”.¹⁰⁰ A zsidók hivatalba áramlásának megtorpanását az 1900-as évek második felében Hajdu a közalkalmazotti pályák telítettségének tulajdonította.¹⁰¹ Mind Hajdu Tibor, mind Gyáni Gábor kiemelték, a dualizmus utolsó időszakában a kormányzati elit szintjén a kitért zsidók után megjelentek zsidó vallású politikusok is.¹⁰² Gyáni Gábor emellett hangsúlyozta a diszkrimináció nem specifikusan zsidókat, hanem általában a polgárságot sújtó jellegét.¹⁰³

Ha a statisztikát nézzük, azt látjuk, hogy 1910-re az állami szektor egyes területein a zsidók aránya meghaladta össznépességbeli arányukat, más területein ennek alatta maradt. A lakosság ekkor 5,0%-át kitevő zsidók aránya 5,5% volt az állami, 5,8% a városi, 6,9% az igazságügyi tisztviselők között, 2,5% a vármegyei tisztviselők, 3,8% a bírák és ügyészek, 4,3% az egyetemi és főiskolai tanárok körében. 1900 és 1910 között a zsidók aránya az esetek többségében emelkedett, csökkent az igazságügyi tisztviselők, valamint az egyetemi és főiskolai tanárok között. Más képet kapunk, ha összehasonlítjuk a zsidók arányát az állami szektorban és az állami szektor terén kínálkozó állásokhoz vezető középiskolákban és felsőoktatási intézményekben. Az előbbi jóval az utóbbi alatt maradt:

96 *J. Don–G. Magos*: i. m. 451.

97 *Karády V.*: Asszimiláció és társadalmi krízis i. m. 132.

98 *Andrew C. Janos*: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton, 1982. 180.

99 *Vörös Károly*: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. *Kortárs* 30(1986) 12. sz. 109.

100 *Hajdu Tibor*: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 55.

101 *Hajdu Tibor*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 23(1980) 7. sz. 27.

102 *Hajdu T.*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után i. m. 27.; *Gyáni Gábor*: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* 10(1998) 26.

103 *Gyáni Gábor*: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* 9(1997) 273.

1910-ben a gimnáziumok és reáliskolák tanulójának 22,0%-a, a felsőbb tanintézetek hallgatóinak 29,6%-a volt zsidó, ezen belül, ami itt külön kiemelendő, a jogi kar hallgatóinak 1903/1904-ben 27,5, 1913/1914-ben 18,6%-a.¹⁰⁴ Az arányok közötti eltérés önmagában nem utal feltétlenül a zsidókat sújtó állami diszkriminációra, amennyiben elméletileg feltételezhető, hogy a középiskolákból és egyetemről kikerülő zsidó fiataloknak azon jelentős többsége, amely nem az állam szolgálatába szegődött, ezt kizárólag egyéni preferenciából tette. Ám ez valószínűtlen. 1914-ben Ágoston Péter éppen a zsidóknak a közalkalmazotti, illetve a szabadpályákon elfoglalt aránya közötti jelentős eltéréseben látta az állami diszkrimináció bizonyítékát, mivel, vélte, ellenkező esetben legalábbis arányosabb lenne a zsidók megoszlása a köz-, illetve a magánszféra között.¹⁰⁵

A hivatalos statisztikák, amelyek nem vették külön a kitért zsidókat, mivel felekezeti hovatartozásuk szerint a keresztények közé sorolták be őket, nem mondanak semmit arról, hogy az állam szolgálatába belépni kívánó, illetve már belépett zsidókra nehezedett-e, és ha igen, milyen fokú kitérésnyomás. Ha persze közvetetten is, a felekezeti kiadványokból nyerhető adatok egyértelműen e nyomás meglétére utalnak. 1906-ban, a PIH rabbi-hivatalában kitérésüket bejelentő 140 férfinak majdnem egyötöde volt joghallgató, 12,8%-a köztisztviselő (27, illetve 18 fő, együtt a kitérték 32%-a). A jelentés külön kiemelte a „feltűnő” arányú kitéréseket „az aránylag csekély számú állami és fővárosi zsidó tisztviselők közül”.¹⁰⁶

A kor több, kimagasló tehetségű zsidó tudósának pályautja is tanúsítja: zsidóságuk, illetve zsidóságukhoz való hűségük hátrányosan befolyásolta előmenetelüket. Az 1850-ben született Alexander Bernát 1874-ben tért haza Bánóczi Józseffel egy több mint hatéves külföldi tanulmányútról. Mindketten a magántanárságban reménykedtek, „de csakhamar kiábrándultunk”, emlékezett vissza Alexander 1919-ben. „Megtudtuk, hogy az egyetemre egyáltalán nem kerülhetünk, [...] csak ha kikeresztelkedünk. Később történtek is erre nézve kísérletek, Trefortnak, a szabadelvűség hőisének részéről.”¹⁰⁷ Alexander 1876-tól helyettes tanárként tanított a budapesti V. kerületi főreáliskolában, 1878-tól a budapesti tudományegyetemen a filozófiatörténet magántanára, 1895-től nyilvános rendkívüli tanár lett. 1900-ban Beöthy Zsolt nyilvános rendes tanári kinevezését javasolta, de kollégái nem szavazták meg a katedrára való felterjesztését. Hivatalosan azért, mert Alexander újságíróként is dolgozott. Ezt az érvet senki sem vette komolyan. „Beszéljünk magyarul – fakadt ki Benedek Elek –: Alexander Bernátot leszavazzák mivelhogy zsidó. Igaz, hogy az ő írásából erős magyar lélek szól hozzám, s bizonyára másokhoz is, de mit ér a magyar lélek, ha az zsidó ember

104 Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 32., 74.; Zeke Gy.: i. m. 191., 193.

105 Ágoston Péter: Az antiszemitizmus. Világ 1914. máj. 27. 3.

106 A 27 joghallgatón kívül 6 orvosnövendék, 4 műegyetemi hallgató, és 2 bölcész tért ki. Ld. A Pesti Izr. Hitközség előjáróságának jelentése az 1906-iki közigazgatási évről i. m. 23.

107 Alexander Bernát: Bánóczi József. In: Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. Bp. 1919. 28.

porhüvelyében tartózkodik?”¹⁰⁸ Alexander Bernátot 1904-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárrá.¹⁰⁹ Az ugyancsak 1850-ben született Goldziher Ignác 1872-ben lett magántanár. Az Eötvös József által neki ígért sémi filológiai tanszék élére 1873-ban az arabisztikában járatlan Hatala Pétert nevezték ki. Goldziher 1894-től címzetes – vagyis továbbra is illetmény nélküli – nyilvános egyetemi tanár lett, ekkor már Prágában, Bécsben, Heidelbergben, Cambridge-ben ajánlottak neki professzúrát. Goldziher inkább Pesten maradt, 1905-ben kapta csak meg a nyilvános rendes tanárságot. A kor legnagyobb orientalista 33 éven át tanított fizetés nélkül az egyetemen, megélhetését eközben a PIH 1876–1905 között elfoglalt – és Goldziher által hevesen gyűlölt – főttkári állása biztosította.¹¹⁰ Az 1856-ban született Marczali Henrik 1878-ban már magántanár volt. Trefort Ágoston 1882-ben felterjesztette rendkívüli tanárságra, anélkül, hogy tudomása lett volna Marczali zsidóságáról, bár ezt Marczali soha nem titkolta el. Mikor fény derült – a korabeli kifejezéssel élve – rendezetlen felekezeti viszonyaira, „megindult a térítési hadjárat”, írta Marczali visszaemlékezéseiben. „Ebben Fraknoi és Haynald bíboros buzgólkodtak. Mint Fraknoi mondta: ha engedek, ezüsttálcán hozzák elém a tanárságot.”¹¹¹ Mint másutt írta: „Csak ennyit válaszoltam illetékes helyen: »Azt nem! Nem térek ki!« Emiatt a kategorikus kijelentésem miatt tizenöt esztendeig kellett várnom a katedrára.”¹¹² Pontosabban 13 évig, 1895 elején nevezték ki a Salamon Ferenc halálával 1892 óta megüresedett magyar történelmi katedrára.¹¹³ Mondhatnánk, végül mindhárman nyilvános rendes egyetemi tanárok lettek. De nem fér hozzá kétség: ha nem lettek volna zsidók, illetve ha kitértek volna, kinevezésük évtizedekkel korábban megtörtént volna.

Hogy az állam szolgálatába lépésnél a zsidó felekezethez tartozás hátrányt jelentett, ezt a kortársak, a néppárti *Alkotmány*tól a liberális *Pesti Hírlapon* át a radikális *Huszadik Századig* egyöntetűen tényként kezelték.¹¹⁴ Az *Alkotmány* 1911-ben éppen ezzel igazolta a kultuszminiszterhez intézett kérelmét, hogy a zsidó felekezeti tanárjelölteket csak a zsidó lakosság százalékos arányában engedje be az egyetemre. *A numerus clausus*, érvelt az *Alkotmány*, véget vetne a jelenkor álszentségének, amely beengedi a zsidót az egyetem bölcsészeti karára, de a gyermekek nevelését már nem bízza rá.¹¹⁵

108 *Benedek Elek*: Alexander Bernát. Nemzeti Iskola 1900. febr. 17. 1.

109 *Gábor Éva*: Alexander Bernát. Bp. 1986. 26–35.

110 Ld. Új egyetemi tanárok. A Hét 1894. szept. 23. 598.; *Szabolcsi L.*: i. m. 41.; *Goldziher Ignác*: Napló. Bp. 1984. (Tények és tanúk); *Simon Róbert*: Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és a tudósról. Bp. 2000. 60–70.

111 *Marczali Henrik*: Emlékeim. Bp. 2000. 121–122.

112 *Marczali Henrik*: Hogy lettem én egyetemi tanár. In: Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp. 1928–1929. 129–130.

113 *Gunst Péter*: Marczali Henrik. Bp. 1983. 40–41.

114 *M. J.*: A Tanáregyesület ügyéhez. *Alkotmány* 1911. nov. 1. 2.; Mikor a pályázó zsidó. *Pesti Hírlap* 1905. márc. 28. 10.; *Várdai*: A zsidó államtitkár. *Huszadik Század* 14(1913) 627.

115 *M. J.*: i. m. 2.

„A zsidó fiatalság – írta az *Egyenlőség* 1883-ban – örömebb adná magát a közhivatalnoki pályára, ha a folyamodásoknál a születési bizonyítványra és a keresztlevélre oly nagy súlyt nem fektetnének.”¹¹⁶ A diszkriminációról az 1880-as években az *Egyenlőség* is mint közismert tényről számolt be, azzal a különbséggel, hogy szüntelenül kikelt ellene, nem kis részben éppen azért, mert a zsidókat a kitérésre csábította. Túl a zsidókat a közszolgálat összes területén sújtó esélyegyenlőtlenség ismételt elítélésén,¹¹⁷ a zsidó sajtó külön figyelmet szentelt a zsidó tanárjelöltek nehézségeinek, hogy elnyerjék kinevezésüket a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál.¹¹⁸ A minisztériumban, írta Visontai Soma 1887-ben, „jelszavá lett, hogy a zsidó csak vallása árán nyerhet államhivatalt”.¹¹⁹ „Szenteskedő beszédű franciskánus”, „a nagy hittérítő”: a Trefort Ágoston elleni szüntelen kirohanások élességét az aggodalom váltotta ki: „E nemes csáb előtt, ha gyöngö az ifjú, vagy ha nagyon éhes és kenyérré vágyik, megtörik, meghajlik.”¹²⁰

1889-ben az *Egyenlőség* reménykedve közölte a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot egy éve vezető Csáky Albin gróf kijelentését: „A vezetésem alatt álló minisztérium az áttérésre nézve távol áll mindentől, mi pressióhoz csak hasonlíthat is.”¹²¹ Reménykedése bevált: a 1890-es években a panaszok szinte teljesen megszűntek. A zsidók számára a dualizmus időszakának ez az évtized volt az aranykora, a neológ zsidók panteonjába a mindennekfelett álló Eötvös József mellé ekkor bekerült Csáky Albin, Szilágyi Dezső, Eötvös Loránd, Wlassics Gyula, illetve – ideiglenesen – Wekerle Sándor.

A századfordulón, Széll Kálmán hatalomra lépése után ismét fordult a kocka: „Évek óta először hallani ismét a keresztlevél befolyásáról bizonyos polgári jogokra. Vannak immár ismét olyan hivatalok, ahol a képesítés kérdése előtt eldöntik a keresztlevél kérdését”, írta az *Egyenlőség* politikai kérdésekre szakosodott főmunkatársa 1900-ban.¹²² Pár hónappal később Kóbor Tamás jóval sarko-

116 Válasz. Somssich Pál országos képviselő úrnak. *Egyenlőség* 1883. szept. 16. 2.

117 Ld. *Sturm Albert*: Amit zsidó toladósnak neveznek. *Egyenlőség* 1882. dec. 10. 2–4.; Legyünk katonák! *Egyenlőség* 1884. júl. 27. 6.; Tisza jubileumához. *Egyenlőség* 1885. nov. 29. 1–2.; *Dr. G.*: Kik magyarosodnak? *Egyenlőség* 1886. márc. 7. 2.; *Dr. Feleki Sándor*: Zsidó magyar írók és tudósok. *Dr. Körösi József*. *Egyenlőség* 1890. okt. 3. 12.

118 Ld. *Sturm A.*: i. m. 3–4.; A küzdelem vége. *Magyar Zsidó* 1891. febr. 26. 7. A cikk szerzője Israel Henrik. „Kevés volt még a múlt század 70–80-as éveiben az állami középiskola, ahová zsidót ki lehetett volna nevezni”, emlékezett vissza az e tekintetben (kitéréséig) maga is pórul járt Angyal Dávid. „Általában a liberális miniszterek nagyon nehezen bírták magukat arra határozni, hogy zsidót alkalmazzanak középiskolákban.” *Angyal Dávid*: Emlékezések. Sajtó alárend. Czigány Lóránt. London, 1971. 68.

119 *Dr. Visontai Soma*: Trefort. *Egyenlőség* 1887. jan. 16. 2.

120 I. m. 1. Trefort rossz emléket hagyott a zsidókban. „Egy egész hitközségre valót tértett ki közülünk”, írta majdnem 20 évvel halála után a szabadkai főrabbi. *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. II. *Egyenlőség* 1904. nov. 13. 4.

121 Csáky külön hozzászövegezte: „Sőt, egy esetben, midőn tudomásomra jutott, hogy egy állásra aspiráló egyén csak azért tért át, mert abban a hiszemben volt, hogy a remélt állást így inkább elnyerheti, az illetőt egyenesen mellőztem.” Zsidó ügyek az országgyűlési pénzügyi bizottság ülésében. *Egyenlőség* 1889. nov. 3. 1–2.

122 *Dr. Fleischmann Sándor*: Aggodalmak. *Egyenlőség* 1900. ápr. 29. 2.

sabban fogalmazott: „Ez az ország nem felekezeti állam, de hivatalra csak a keresztény felekezeti tarthat igényt. Nem üldöz minket senki, csak ha élni akarunk, hát keresztlevelet kérnek tőlünk. Nem Molnár apát, aki néppárti, hanem a magyar királyi kormány, amely szabadelvű. [...] Zsidó ember nem tud jogához, kenyeréhez jutni. Nem ő tér ki, mások zsarolják belőle ki a ragaszkodást apái vallásához. [...] A magyar állam térít.”¹²³ A panasz ekkortól kezdve folyamatos: „A vasútnál, a postánál, a minisztériumokban és más hivatalokban – írta Szabolcsi Miksa 1904-ben –, hányszor értetik meg a legjelesebb kvalifikációjú, zsidóhíttű hivatalnokkal is, hogy a keresztlevél bemutatása mindjárt jobb és gyorsabb előmenetelt hozna.”¹²⁴ „Az állam – ismételte Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi 1908-ban – egyenesen díjat tűz ki a hitehagyásra. Mert aki nem alkalmas valamely hivatal betöltésére vagy éppen annak vezetésére egyedül azon okon, hogy zsidó, tüstént alkalmassá válik, mihelyt – nem zsidó többé.”¹²⁵

A panasz a zsidó tanárjelöltek mellőzését illetően is felújult. „Wlassics Gyulának nemcsak parolijában, de lényegében liberális miniszterkedése” után, írta az *Egyenlőség* 1906-ban, „az előbbi állapotok tértek vissza. [...] Zsidó tanárokat az állam intézeteibe egyáltalán nem, vagy csak a legritkább esetben, a legeslegnagyobb protekció nyomása alatt neveznek ki.”¹²⁶ „Nem diploma kell ide – ismételte szüntelen az *Egyenlőség* –, hanem keresztlevél.”¹²⁷

E tanulmánynak nem célja meghatározni a zsidókat érintő állami diszkrimináció tényleges arányát. Egészen sommásan: erősebb volt mint Franciaországban, gyengébb mint Németországban.¹²⁸ A hangsúly az utóbbin van, a magyar és a francia zsidóság helyzete egyszerűen összehasonlíthatatlan. Tegyük hozzá: A főváros politikája e téren (is) liberálisabb volt az államinál, amint azt például Patai József, a *Múlt és Jövő* szerkesztője készséggel nyugtázta is. Hasztalan próbálkozásai után, hogy kinevezzék valamelyik állami középiskolába, a fővároshoz fordult, amely, írta 1914-ben, „nobilisan, talán éppen zsidó irodalmi működésemet méltatva, mindjárt legelső iskolájához helyezett el”.¹²⁹ A diszkrimináció az

123 *Kóbor Tamás*: Modern makabeusok. *Egyenlőség* 1900. dec. 16. 1–2.

124 *Szabolcsi M.*: Gondolatok a protestáns memorandum olvasásakor i. m. 4.

125 *Dr. Eisler Mátyás*: A magyar zsidók emancipációja. In: Évkönyv. 1908. Szerk. Bánóczy József. Bp. 1908. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai XXV.) 310–311. Ld. még: *Kóbor Tamás*: »Az mindegy«. *Egyenlőség* 1901. febr. 10. 2.; *Singer B.*: A kitérések. II. i. m. 4.; Glosszák a hétről. *Egyenlőség* 1911. szept. 10. 4.; »Talán izraelita tetszik lenni?«. *Múlt és Jövő* 2(1912) 280.; *Dr. Weiszburg Gyula*: Jogfosztás rendszerrel. Hitközségi Szemle 3(1912) 190.; *Veritas*: Sokan vagyunk... *Egyenlőség* 1914. máj. 24. 1–2.

126 A kultuszminisztérium V. ügyosztálya. *Egyenlőség* 1906. febr. 25. 1–2.

127 Glosszák a hétről. *Egyenlőség* 1909. okt. 6. 3. Ld. még: *Nemes Lipót*: Amihez igazán nem kell kommentár. Melléklet az „*Egyenlőség*” 1909. december 12-iki 48. számához 1.; *Dr. Weiszburg Gyula*: Kelő-szálló remények. Hitközségi Szemle 2(1911) 318.

128 Ld. *Pierre Birnbaum*: Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy. Paris, 1992.; *Peter Pulzer*: Jews and the German State. The Political History of a Minority, 1848–1933. Oxford, UK, 1992.

129 *Secundus*: Glosszák Göröcsöni Dénes halálához. *Múlt és Jövő* 4(1914) 211. Patai József 1908-tól 1921-ig tanított a belvárosi főreáliskolában.

állami gimnáziumok esetében sem volt általános szabály. Sőt. Heller Bernát 1896-tól tanított a budai II. kerületi állami főreáliskolában. Vallásos lévén, szombati óráit áttétette más napokra. Amikor sor került rendes tanárrá való kinevezésére, megkérdezték tőle a minisztériumban, továbbra is szándékában áll-e elutasítani a tanítást szombaton. Heller igennel választott, bár biztosra vette, hogy ezzel tönkretette esélyeit. Tévedett, pár nappal később megkapta kinevezését.¹³⁰

Ez azonban nem változtat a tényen: párhuzamosan a hagyományos politikai elit iránt táplált növekvő ellenérzésükkel, a zsidó aktivisták a diszkriminációt is egyre nehezebben élték meg. Az első világháború kitörésének napjaiban, egy fiatal zsidó középiskolai tanárjelölt, akinek értésére adták, hogy keresztlevél hiányában ne reménykedjen a kinevezésében, öngyilkos lett. Az *Egyenlőség* elkeseredettsége csúcspontját érte el: „Az állam – írta a fiatal ügyvéd Mezei Sándor –, azáltal, hogy a tanulást önnek és társainak lehetővé és könnyűvé tette: rávitte és rábiztatta önt egy pályára, melyen támogatásával boldogulást ígért és boldogulás helyett a revolvergolyót nyújtotta önnek, csak azért, mert ön zsidó, semmi másért, csak azért, mert zsidó. Még csak nem is azért: hanem amiatt, mert ön nem lett hitehagyóvá. [...] Önnek nyomorognia kellett, mert zsidó volt, nem kapott állást, mert zsidó volt és meg kellett halnia, mert zsidó volt. [...] Az ön sírja előtt, mikor búcsúzóra nyújtjuk, keményen és elkeseredetten ökölbe szorul a kezünk.”¹³¹

Bár a zsidó aktivisták szerint késve, és eleinte messze nem megfelelő határozottsággal, Tiszaeszlár után a hatalom védte meg a zsidókat a társadalom (egy szegmense) ellenében és nem fordítva. Ez volt Tiszaeszlár tanulsága. A társadalmi antiszemitizmushoz képest a zsidó aktivisták jóval érzékenyebben reagáltak tehát az állam felől jövő minden, zsidóellenességeként értelmezhető jelre, így a zsidókat a közszolgálat terén érő negatív megkülönböztetésre, mert elvárásaik is nagyobbak voltak a jogegyenlőséget szavatolni hivatott és, főleg, a társadalommal szemben védőbástyát jelentő hatalom iránt. Ez nem jelenti azt, hogy az állami diszkriminációban látták volna a kitérés leggyakoribb okát.

VI.

„Az igazsághoz híven meg kell vallanunk – írta a kitérésről szóló cikksorozatában Singer Bernát 1904-ben –, hogy az utolsó években nem az állami kényszer hajtotta a kitértek többségét a keresztény egyházak karjaiba. Magánemberek, kikhez az államnak semmi köze nincsen; nagy urak, kik erősségei lehetnének felekezetőknek; írók és művészek, kiknek megvetni kellene minden alantassá-

130 *Scheiber Sándor*: Heller Bernát élete és tudományos munkássága. In: *Uő*: Folklor és tárgytörténet. I. Bp. 1977. 360.

131 *Idem*: Beszélgetés egy halottal. *Egyenlőség* 1914. júl. 26. 2. A cikk szerzője Mezei Sándor.

got; magas rangú hivatalnokok, stb.; ezek hagynak el bennünket.”¹³² Milyen okból? A zsidó aktivisták erről szűkszavúbban nyilatkoztak.

„Ha meg is történik – írta Szász Zoltán a *Pesti Hírlap*ban 1913-ban –, hogy egyes egyéneket azért neveznek ki egyetemi tanárrá, főrendiházi taggá, mert zsidó, ha lehetséges, hogy egyes, a zsidók által teljesen elfoglalt területeken inkább előny a zsidó származás, mint hátrány, azért nagy általánosságban véve, ha az egész kultúremberiség életét nézzük, a gazdasági élet összes tereit áttekintjük, a társadalmi létra összes fokozatait bejárjuk, a zsidó származás inkább hátrányként, mint előnyként fog jelentkezni.”¹³³ Mindazok számára, akiknek zsidóságuk már nem – illetve soha nem is – jelentett semmit, e hátránynak nem kellett feltétlenül jelentősnek lennie ahhoz, hogy a kitérés által kísérletet tegyenek a leküzdésére. A dualizmus idején megválasztott, számításaink szerint 107 zsidó származású képviselő közül például 60 zsidó vallású volt első megválasztásakor, 45 kitért. Két esetben eddig még nem tudtuk biztosan megállapítani az illető felekezeti hovatartozását.¹³⁴

A zsidó aktivisták is feljegyezték persze, számosan egyszerűen a „jobb kilátásért” térnek ki, illetve azért keresztelik meg kiskorú gyermekeiket, miközben ők maguk zsidók maradnak, mert úgy vélik, „a keresztlevél mellett az ember akadálytalanul megy előre”.¹³⁵ Kitér a hírlapíró is, írta az *Egyenlőség* 1903-ban, „ki összeköttetéseket keres ilyenképpen”, vagy a szerkesztő, „ki egy érdekcsoportnál egzisztenciát remél”.¹³⁶ A zsidó orvosnak, gyógyszerésznek, ügyvédnek, aki azt tapasztalja, hogy a keresztény lakosság csupán „kényszerűségből” fordul hozzá, írta az *Egyenlőség* segédszerkesztője 1905-ben, „a legelső gondolata az, hogy a hitvallása áll boldogulása útjában”.¹³⁷ Ám a vallásváltás eme indokáról a

132 *Dr. Singer Bernát*: A kitérések. IV. Egyenlőség 1904. dec. 4. 4.

133 *Szász Zoltán*: Zsidó antiszemitizmus. *Pesti Hírlap* 1913. szept. 6. 2.

134 Túl azokon, akik zsidónak születtek, a számításban zsidó származásának tekintettük mindazokat, akiknek apjuk, ill. nagypapjuk zsidó volt. Ezzel lényegében William McCagg álláspontját követtük, aki könyvében 102, ill. 103 zsidó származású képviselőről tesz említést. Ld. *William O. McCagg, Jr.*: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. Boulder, 1972. 129., 185. Az 1929-ben megjelent Zsidó Lexikon és McCagg könyvében szereplő adatok felhasználásával végzett számításai alapján Andrew Janos úgy vélte, a zsidó származású képviselőknek legalább háromnegyede kitért zsidó volt. Ld. *A. C. Janos*: i. m. 180. A gond a Zsidó Lexikonnal van. Legtöbbször csak a név után illesztett csillaggal utalt egy adott személy kitérésére, minden további pontosítás nélkül. Így kitértként jelölte meg az 1896 óta folyamatosan képviselő Barta Ödönt, aki azonban csak 1918-ban tért ki. Ld. Hitehagyottak. A Budai Izr. Hitk. Értesítője 9(1918. aug.–nov.) 11. Más esetben a Zsidó Lexikon megadta a kitérés dátumát, de tévesen, így id. Chorin Ferenc esetében, akiről azt írta, 1903 előtt tért ki. Chorin valóban kitért, de jóval később, hiszen még 1916-ban is tagja volt az Orsz. Magyar Izraelita Közalap nagybizottságának. Ld. Fölvívás a magyar zsidósághoz. *Egyenlőség* 1916. márc. 12. 1. Végül, a Zsidó Lexikon nem egy esetben csillaggal jelölt olyanokat is, akik soha nem tértek ki, a képviselők közül pl. Farkas Pált. Ld. Farkas Pál. *Egyenlőség* 1921. ápr. 30. 5–6.

135 *Szabolcsi Miksa*: A hitehagyás és a nevelőnőképző. *Egyenlőség* 1901. ápr. 28. 1–2.

136 *Elkán Miksa*: Renegátok. *Egyenlőség* 1903. máj. 3. 2.

137 *Komáromi Sándor*: Helycsere! *Egyenlőség* 1905. szept. 3. 1–2. A cikk szerzőjének valódi neve Haber Samu.

zsidó aktivisták sokkal kevesebbet írtak. Egyrészt, mert ha az állami diszkriminációt felháborítóbbnak találták, a zsidók szakmai érvényesülésének a társadalmi életben fellépő akadályai jobban fájtak. Másrészt, mert szemben azzal, aki „a környezet nyomása” miatt tért ki, a szerkesztő vagy az ügyvéd esetében, aki „anyagi előnyök elérése céljából” hagyta el hitét, kényszerről kevésbé lehetett beszélni. Míg az előbbi, írta Hevesi Simon pesti rabbi 1906-ban, csupán „lelki gyöngeség tanújelét adja”, az utóbbi „hitvány, céda, kufár”.¹³⁸ Az efféle kitérés nemcsak jóval elítélendőbb volt a hithű zsidó aktivisták számára, egyszerűen kedvüket is szegte, hogy gyakran beszéljenek róla.

Ugyanebből az okból keveset foglalkoztak azokkal, akik „előkelő társaság hiú fényéért, [...] mágnás keresztszülőkért” sasszézta a keresztvíz felé. „Íme – sorolta tovább az *Egyenlőség* 1903-ban –: rosszul nevelt, hiú, üresfejű uracsok heccből »lelocsoltatják« magukat, előkelődési mániában szenvedő kisasszonyok a drága pénzen vásárolt előkelő férj kedvéért áttérnek. Íme: a bankár úr az Országos Kaszinóba epekedik, a nagyságos asszony báró, vagy gróf társaságát szomjazza.”¹³⁹ 1909-ben Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség* szerkesztői üzenetek rovatában beszámolt egy levélről, amelynek szerzőjét abbéli sérelme vitte a kitérés gondolatára, hogy kamasz gyermekeinek dzsentricsaládból származó nevelője nem hívta meg az általa rendezett ünnepségre. „Borzasztó elgondolni is, hogy az ember ne kaphasson meghívót oda, ahol házi nevelője a rendező”, idézett Szabolcsi a hölgy leveléből, majd rávágta: „Mi a tíz csapásnak alkalmaznak önök házi nevelőül dzsentri jogász fiút?”¹⁴⁰

Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban: a zsidó aktivisták a vegyes házasságot is alig említették a kitérés lehetséges okai között. Ez annál is meglepőbb, mert amikor megtették, a kitérés egyik leggyakoribb okaként hozták fel. A vegyes házasságban élő zsidó, írta Szabolcsi Miksa 1902-ben, „elébb-utóbb ott hagyja apái hitét, különösen, ha nem marad el a gyermekáldás. Erre megtanítottak a kitértek lajstromai is, miket csak ma láttam a pesti rabbisági irodában. A kitértek nagy része ugyanis vegyes házasságot kötött zsidó felek.”¹⁴¹ A polgári házassággal lehetségessé váló vegyes házasságot a zsidó aktivisták politikai szempontból szorgalmazták, hiszen a zsidó–keresztény házasság az egyházpolitikai reformok által a zsidók számára kivívott teljes egyenjogúság részét képezte. Zsidó szempontból azonban nem tartották kívánatosnak. Hogy a zsidóság támogatja a polgári házasság bevezetését, írta Palágyi Lajos 1890-ben, „egyáltalán nem azt jelenti, hogy a zsidóság házasodjék össze a kereszténységgel”.¹⁴² „Tagadhatatlan”, szögezte le Szabolcsi Miksa 1892-ben, „a polgári házasság kárt fog

138 *Dr. Hevesi Simon*: Gondolatok a hitcseréről. Melléklet az „Egyenlőség” 1906. január 28-iki 4-ik számához 2.

139 *Elkán M.*: i. m. 2.

140 *Szabolcsi Miksa*: Meturgeman. Tanács. Egyenlőség 1909. dec. 26. 5.

141 Meturgeman. Az aradi áldás újból kísért. Egyenlőség 1902. jan. 12. 5. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

142 *Palágyi Lajos*: Zsidó–keresztény házasság. Egyenlőség 1890. nov. 28. 4.

tenni vallásos életünkben”.¹⁴³ A potenciális kár nem csupán a vegyes házasságból származó – külön megállapodás híján a nemük szerinti szülő vallását követő – gyerekekre vonatkozott, hanem a vegyes házasságban élő zsidó félre is. Mégis, a polgári házasság bevezetését követő majdnem húsz év alatt a zsidó aktivisták alig foglalkoztak a vegyes párok kérdésével. Ennek oka egyértelmű: a zsidók asszimilációját szorgalmazó neológ aktivisták számára nyilvánvalóan kényes volt túlon túl explicitté tenni: az ideális magyar zsidó számukra olyan személy, aki, noha nyelvében, szívében, érzéseiben stb. teljesen magyar, de nem zsidó magyarral nem kel egybe. Ekképpen, s noha a kitérések bizonyosan jelentős része mögött a vegyes házasság állt,¹⁴⁴ a zsidó aktivisták csak néhány kivételes alkalommal adtak hangot a vegyes házasságokkal szemben táplált ellenérzésüknek. Akkor viszont annál hevesebben. 1906. március 19-én a PIH kórházában nagybetegen fekvő Bihari Sándor festőt, keresztény felesége kérésére, megkeresztelte a kórházba civil ruhában érkezett Odvorka Rudolf lipótvárosi káplán. Bihari előtte nem jelentette be kitérését a PIH-nél, barátai előtt sohasem nyilatkozott arról, hogy szándékában állna kitérni, a keresztelésnek nem voltak tanúi. Biharit pár nappal később felesége átszállította a Vöröskereszt Győri utcai Erzsébet kórházába, ahol Bihari úgy nyilatkozott, önszántából keresztelkedett meg. Bihari március 28-án meghalt, a pesti és budai neológ zsidó hitközségek tiltakozása ellenére katolikusként temették el.¹⁴⁵ A tanulság, írta Szabolcs Miksa, „kiordít” az ügyből. „Az a tanulság, hogy zsidó ember, ki tart valamit hitére, ne hitesse el magával soha, hogy ej mit! zsidó maradhatok én akkor is, ha keresztény nőt veszek feleségül. [...] Az ilyen házasság vége rendesen a férj kitérése, hogy azután a renegátság bélyegét hordja magán, nemcsak zsidók és keresztények előtt, hanem saját házbeliei előtt is. [...] Csak azt akarom tanácsolni a házasulandó zsidó barátainak, hogy ha égő poklot nem akarnak házukban, maradjanak a magukéi között.”¹⁴⁶

143 *Sz. M.*: A mi nagy veszteségünk. Egyenlőség 1892. dec. 2. 2. Az Sz. M. Szabolcsi Miksa monogramja.

144 A pesti protestáns gyülekezetek anyakönyveinek vizsgálata alapján Welker Árpád az 1895 előtti korszakra nézve arra a következtetésre jutott: „a jogilag és a társadalmi értelemben házasságra képes áttérők több mint fele a házasságtörés egyértelmű és közvetlen szándékával tért át”. *Welker Á.*: i. m. 104. Ekkor persze zsidók még csak a kitérés révén kelhettek egybe keresztényekkel. A polgári házasság bevezetését követő időszakra nézve nem rendelkezünk megbízható adattal. A PIH rabbi-hivatala szerint az 1935-ben kitért 667 személy 21,9%-a nem zsidó jeggyel, 20,2%-a nem zsidó hitvestárrsal indokolta kitérését. *Eppler Sándor*: A budapesti zsidóság szociális munkája. Bp. 1937. 15.

145 Az ügyről ld. *Szabolcsi Miksa*: Lélekrablás. Egyenlőség 1906. márc. 25. 1–5.; *Mardocheus*: A Bihari-esethez. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 1–2.; Három beadvány. Egyenlőség 1906. ápr. 1. 2–4.; A Bihari-eset. Egyenlőség 1906. ápr. 8. 11.; Keresztelés a zsidó-kórházban. Budapesti Hírlap 1906. márc. 22. 8–9.; Kat. hitre térés a zsidó-kórházban. Pesti Hírlap 1906. márc. 22. 12.; Kikeresztelkedés – zsidó kórházban. Budapesti Napló 1906. márc. 22. 5.; Kikeresztelkedés a zsidó kórházban. Pesti Napló 1906. márc. 23. 6.

146 *Szabolcsi M.*: Lélekrablás i. m. 4–5.

VII.

Morális szempontból, és a kitérés a zsidó aktivisták számára alapvetően morális kérdés volt, a kitérés megbélyegzésének alapja a hitehagyás lényegileg *hazug* mivoltának a hangoztatása volt. A renegát hazug indokkal vált ki a zsidóságból és hazug indokkal tért át a kereszténységre. A kitéréshez azonban vezettek olyan okok is, amelyek szétfeszítették ezt az axiomatikus elvet. A zsidó öngyűlöletből fakadó kikeresztelkedésről, illetve a nem zsidó magyarokkal való együvé válásként megélt áttérésről a zsidó aktivisták pár kivétellel szinte soha nem írtak, vagyis a kitérés egy adott lehetséges okát annál ritkábban emlegették, minél inkább megkérdőjelezte a magyar zsidó neológ (ön)értelmezés érvényességét. Be-fejezésül a zsidó aktivistáknak a kitérés e két okához való viszonyulását szeretnénk röviden bemutatni.

Hogy némelyeket lelkileg semmi sem fűzte immár önnön zsidóságukhoz, ezt a zsidó aktivisták még belátták, ám hogy egyeseket az önnön gyűlölt zsidóságuktól való szabadulás vágya vitt a kitérésre, ezt már nehezebben. Szabolcsi Miksa évtizedeken át támadta a középosztály gyermekeit nevelő keresztény, zömében külföldi nevelőnőket, akik, írta 1899-ben, „hitök megvetésére” oktatják a gyerekeket.¹⁴⁷ „Az idegen, bigott nevelőnő [...] nagy buzgalommal az ősi hit megtagadására és új hit fölvetelére készíti elő a kezére bízott hajlékony gyermekszívet”, magyarázta két évvel később. „A hitünktől idegen, a hitünket valósággal gyűlölő zsidó anyák gyümölcssei ennek a nevelési rendszernek.”¹⁴⁸ „Igen, igen – ismételte 1911-ben –, bármily szörnyű, azért mégis igaz, hogy vannak zsidó nők, kik gyűlölnek a zsidóságot és kik nem nyugszanak, míg azok, kikre befolyással vannak, velük együtt a zsidóságnak hátat nem fordítanak.”¹⁴⁹ Arra nézve Szabolcsi nem nyújtott magyarázatot, e „misszionáriuskodó bonne-ok és madmoazellek”¹⁵⁰ nevelése miatt csak a lányoknál vezetett a zsidóság meggyűlöléséhez. Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének személyes elfogultsága e téren evidens. Egy 1900 végén megjelent cikkhez fűzött szerkesztői lábjegyzetben megjegyezte, az év során a PIH-nél kitért felnőttek kétharmada nő volt.¹⁵¹ A rabbi-hivatal hivatalos adatai szerint azonban a nők ez évben a kitértek 45,2%-át tették ki.¹⁵² Szabolcsi érvelésének nem feltétlen tudatos célja véleményünk szerint egyrészt az volt, hogy a zsidó öngyűlöletet egy kézzelfogható, unikális okozatra – itt is a nevelés hatására – vezesse vissza, másrészt az, hogy *felmentse* a zsidó férfiakat a „renegátság”

147 Meturgeman. Andrásy út 21. Egyenlőség 1899. okt. 8. 7. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

148 Meturgeman. Dr. –i– ő Budapest. Egyenlőség 1901. jún. 30. 4. A cikk szerzője Szabolcsi Miksa.

149 Szabolcsi Miksa: Meturgeman. Fejezetek a nőről a zsidó kultuszban. Egyenlőség 1911. okt. 15. 8.

150 I. m. 8.

151 Hajdu Miklós: Kétszáz neofita. Szerkesztői megjegyzés. Egyenlőség 1900. dec. 30. 6.

152 A Pesti Izr. Hitközség elöljáróságának jelentése az 1901-iki közigazgatási évről. Bp. 1902. 20.

bűne alól, hiszen kitérésükhöz, amint írta 1913-ban, „nagyobbrészt a feleségek vágják az utat”¹⁵³

Hogy a többségi társadalom előítéleteinek interiorizációja is vezethetett öngyűlölethez, alkalmasint férfit is, erre csupán két utalást találtunk a korszak zsidó felekezeti kiadványaiban. „A külvilág oly régóta és oly állandóan gucsmol bennünket – írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1903-ban –, hogy végre magunk is eltanultuk tőle. [...] Az önbírálat szép és hasznos erény, de a jelenkori úgynevezett művelt zsidók között, kik a zsidóságot sok esetben csupán azon ismeretségből ismerik, melyet vele nyolcnapos korukban kötöttek, ez az önbírálat öngyalázássá fajult és alkalmas arra, hogy az összetartozás érzését gyökerestől kitépje.”¹⁵⁴ „És ami talán a legszomorúbb ebben a hajszában, az – írta 1911-ben Weiszbürg Gyula pesti rabbi a zsidó faj alacsonyabbrendűségét hirdető faji antiszemitizmus kapcsán –, hogy maguk a zsidók kezdenek hinni ebben a történet- és igazságghamisító elméletekben, hogy maga a zsidó intelligencia tetemes részét is megvesztegeti az a sok szellemmel és művészettel felépített hepp-hepp elmélet és következményeképp a saját fájának oly megvetése jelentkezik, mely mellett csak természetes, hogy az, ki azt a mérget magába szívta, örömmel menekül ki a megbélyegzett faj kötelékéből és benső megnyugvással állapotodik meg a másik parton.”¹⁵⁵ Ismereteink szerint, 1882 és 1914 között minderről sem Szabolcsi Miksa, sem az *Egyenlőség* más szerzője nem írt.

Túl az egyértelmű opportunizmuson, írta Todd Endelman, összegezve a kitérés okait a modern kori zsidóság körében, „a legtöbb kitérő azonosult a társadalommal, melynek felvette vallását. Ilyen értelemben vallásváltásuk részben meggyőződésből is fakadt. [...] Számukra a kitérés nem annyira vallásváltást jelentett, mint inkább kulturális és társadalmi azonosulást a többségi társadalommal.”¹⁵⁶ A zsidóság és magyarság harmonikus összeilleszkedését alaptételül valló zsidó aktivisták azonban az asszimilációs vágyból eredő kitérésnek óhatatlanul tagadták a lehetőségét is. Egy félsornyi utaláson kívül,¹⁵⁷ a kérdésnek ismereteink szerint a zsidó aktivisták csupán egyetlenegyszer veselkedtek neki. A cikk az *Egyenlőség*ben jelent meg 1904-ben, szerzője a korszak neves függetlenségi publicistája, Mezei Ernő volt. „Minekünk, Magyarország zsidó honpolgárainak mi a válhatlan élettörvényünk? Az, hogy zsidó magyarok vagyunk. Vallási jelle-

153 Szabolcsi Miksa: Új intézmény vallásunk megerősítésére asszonyaink között. *Egyenlőség* 1913. márc. 30. 7.

154 Önbírálat. *Magyar Zsidó Szemle* 20(1903) 202–203.

155 Dr. Weiszbürg Gyula: A zsidó faj kultúrértéke. *Hitközségi Szemle* 2(1911) 166.

156 Todd M. Endelman: Memories of Jewishness. Jewish Converts and their Jewish Pasts. In: Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalmi. Eds. Elishava Carlebach–John M. Efron–David N. Myers. Hanover, NH., 1998. 312–313. Az asszimilációs megfontolásból történő kitérésre ld. a közgazdasági író Pólya Jakab jellemzését, ill. Angyal Dávid önvallomását. *Vargha Gyula*: Pólya Jakab emlékezete. Akadémiai Értesítő 1899. jan. 15. 5–16., különösen: 11.; *Angyal D.*: i. m. 34., 84–85.

157 „Sokaknál az uralkodó többséggel való egybeolvadás vágya a kitérés oka”, írta Kayserling Meyer 1902-ben az áttérés lehetséges indokait felsoroló cikkében. *Dr. Kayserling M.*: i. m. 1.

günkre zsidók, nemzeti mivoltunkra magyarok”, hangzott a tantétel. „Bárki közülünk azt vallaná, hogy magyar voltunk igazságáért le kell törölnünk magunkról az örökölt vallási jelleget, azt feleljök rá: Félre az útból! [...] Zsidó vallási érzésünk, magyar nemzeti érzésünk között nincsen semmi ellenmondás. Összhangzatos kettős érzés ez.” Akik a magyarsággal való egybeolvadással igazolják kitérésüket, folytatta Mezei, „azt a látszatot akarnák kelteni, mintha erős nemzeti meggyőződésüknek áldozták volna fel örökölt vallási jellegüket, és ezzel a látszattal persze mindig pályázhatnak a zsidóellenes érdekkörök tapsaira. De ki nincs tisztába vele, hogy csak gyáva önösségből cselekszenek, csak pillanatnyi úri divatok és hangzatos jelszavak előtt hódolnak meg. [...] Pillanatnyi alkalmazkodásaikkal csak azt bizonyítják, hogy náluk a nemzeti szellem is csak a külső jelmez kérdése. A zsidóságot levetik, mint a nyűtt ruhát, a magyarságot fölveszik, mint a környezetüknek tetszetősebb kosztümöt. Bizony maguk felől nem vezetnek félre senkit, de sajna, a felületesek szemében kompromittálják éppen a zsidóságot, amelytől mindenképpen elszakadni akartak.”¹⁵⁸

A lényeg az utolsó mondatban volt. Amint Michael Marrus a századforduló német zsidósága körében a kitérés ellen indult mozgalom kapcsán írta, a cél nem az volt, hogy visszatartsák a zsidókat a kitéréstől, hanem az, hogy küzdjenek a zsidók németiségének megkérdőjelezése ellen. „Az áttérés azok iránt ébresztett kételyt, akik *nem* tértek át”.¹⁵⁹

MIKLÓS KONRÁD

JEWES AND CONVERTED JEWS IN HUNGARY IN THE DUALIST ERA WHY DID JEWS CONVERT?

From the 1890s onwards, Jewish conversion became one of the most often debated questions in the Jewish newspapers. The reason was not so much the high rate of conversions, which remained lower than in Austria or Germany, but rather the endemic nature of the phenomenon. Apostasy could not be seen any longer as an epiphenomenon of the modernization of the Jews; leaving the Jewish fold became, it seemed, an integral part of modern Jewish life.

Between 1896 and 1914, 8452 Jews converted to Christianity and 418 Jews became *konfessionslos*. Official statistics did not indicate the place where the conversions happened. According to the statistics published every year by the Jewish Community of Pest, at least 52% of those who left Judaism did it in Budapest.

Why did Jews choose to leave Judaism? The question had to be answered since conversion raised doubts about the validity of the Neolog ideal of Jewish assimilation: the conviction that Jews could get “truly” Hungarians while remaining “good” Jews, at least in the Neolog interpretation of Jewishness officially conceived in strictly denominational terms.

¹⁵⁸ Mezei Ernő: Program. Egyenlőség 1904. márc. 27. 1–2.

¹⁵⁹ Michael R. Marrus: European Jewry and the Politics of Assimilation: Assessment and Reassessment. In: Jewish Assimilation in Modern Times. Ed. Bela Vago. Boulder, 1981. 11.

As Jewish intellectuals, journalists of Jewish newspapers and rabbis came to realise, the primary reason behind conversion was not external pressure but alienation from Jewishness, which made conversion appear as a possible alternative. What worried Jewish intellectuals was not so much the number of conversions than the realization that, in many cases, as wrote Miksa Szabolcsi, chief editor of the most widely read Jewish weekly, the Jewish convert did not have to “wipe out Jewishness from his heart” when he embraced Christianity because he had nothing to wipe out.

In fact, the main concern was not conversion itself, but rather the recognition than beyond those who did cross the Rubicon, a much greater number of middle class Jews had arrived at the banks of the river. If conversion was the most painful symptom of the crisis of Neolog Judaism, it was only the tip of the iceberg. Thus, the question was: why and how did a growing part of middle class Jews get alienated from their Jewishness? The answer – a misunderstanding of what assimilation was supposed to be – was the first step on the road that would lead the unofficial representatives of Neolog Jewry to a reinterpretation of modern Jewish identity.

Alienation from Judaism made conversion possible, but it did not automatically lead to it. In the course of the years, Jewish intellectuals dealt in detail with the concrete reasons Jews could have to convert. The more a given reason questioned the validity of the constructed image of the “Hungarian Jew”, the less the representatives of Neolog Jewry were willing to deal with it. For conversion did not only cast doubts on the ability of Neolog Judaism to pass on a true attachment to Jewishness, it also represented a question mark on the future of Hungarian–Jewish coexistence, and this, as it appears, was even more difficult to confront with.

SERES ATTILA

Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941

Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági
mozgásterének vizsgálatához (I. rész)

Bevezető

Az 1940 kora ősztől 1941 kora tavaszáig tartó rövid, mintegy féléves időszakban Magyarország és a Szovjetunió egy sor bilaterális gazdasági egyezményt kötött egymással. Az államközi megállapodások rendszerének első két eleme az 1940. szeptember 3-án parafált kereskedelmi és hajózási szerződés és a hozzá szervesen kapcsolódó áruforgalmi és fizetési egyezmény volt. Ezeket a kereskedelmi forgalom megindulásának alapvető infrastrukturális feltételeit megteremtő megállapodások követték, így az 1941. február 4-i postaforgalmi egyezmény (a közvetlen táviró-, távbeszélő- és postai összeköttetés felvételéről), majd az 1941. március 1-jei vasútforgalmi egyezmény (a közvetlen vasúti személy- és teherszállítási forgalom megnyitásáról).

Feltűnő, hogy az ezt megelőző két évtizedben semmilyen gazdasági jellegű megállapodás nem jött létre Moszkva és Budapest között, noha már a magyar kortársak meghatározó része is – legalább gazdasági téren – indokoltnak és szükségesnek látta a közeledést a Szovjetunió felé. Trianon után sokan úgy vélték, hogy az egyik lehetséges kitörési pontot az ország elszigetelt gazdasági helyzetéből éppen az jelentené, ha megnyílna a szovjet piac a magyar exportőrök és importőrök előtt. Később, az 1920-as évek folyamán, és különösen a gazdasági világválság idején a két ország meglehetősen csekély volumenű és alacsony intenzitású áruforgalmának élénkítése szintén enyhíthette volna az egyébként is orientációs nehézségekkel küszködő magyar külkereskedelem problémáit. Tanulságos azonban, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele 1934-ben nem vonta maga után automatikusan a gazdasági kapcsolatok kiteljesedését, hiszen annak ellenére, hogy 1935–1936 során már tárgyalások folytak egy kereskedelmi szerződés megkötéséről, azok eredménytelenek maradtak, és a két ország közötti áruforgalom – egy 1934-től 1935-ig tartó kérészcéletű fellendülést leszámítva – az 1930-as évek végére teljesen elsorvadt,¹ olyannyira, hogy 1939-ben a magyar export értéke a nullára redukálódott.²

1 Az 1920–1941 közötti magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok tanulmányozásához nem rendelkezünk korszerű feldolgozással. Erre vonatkozóan először Buzás József publikált egy tanulmányt

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok történetének kutatása során arra a következtetésre jutottunk, hogy azok vizsgálata tágabb kontextusban lehetőséget nyújt bizonyos általános érvényű konzekvenciák levonására Magyarország külgazdasági irányultságával kapcsolatban is, de, mint látni fogjuk, a kétoldali viszonyban 1940–1941 során bekövetkező kedvező változások indirekt módon a magyar ipari termelés működésének és teljesítőképességének problémáira, s a magyar gazdaságpolitika főbb tendenciáira is rávilágítanak. Rögtön adódik például a kérdés, hogy mi a magyarázata annak, hogy a két ország gazdasági tekintetben éppen 1940 nyarán–őszén, azaz már csak a világháború árnyékában „talált egymásra”? Milyen szerepet játszottak ebben a háború által teremtett szükséghelyzetek és kényszerpályák, az átrendeződő geopolitikai viszonyok, és a részben ezekhez való alkalmazkodást is célzó regionális gazdaságstratégiai célok? Milyen gazdasági haszna és esetleg politikai hozadéka lehetett ezeknek az egyezményeknek a Magyarország és a Szovjetunió közötti fegyveres konfrontáció időpontjáig húzódó szűk intervallumban?

Ezzel a problémákkal együtt érdemes tisztázni azt is, hogy főképpen magyar, de akár szovjet részről is, voltak-e ideológiai akadályai a két ország gazdasági együttműködésének? Persze ezt a kérdést egy általánosabb elméleti dilemma szegmenseként is vizsgálhatjuk, vagyis felvethetjük azt is, hogy egyáltalán összeilleszthető-e egymással két gyökeresen eltérő belső berendezkedésű politikai rendszer gazdaságpolitikája vagy gazdasági irányultsága? Ez számunkra azért látszik megkerülhetetlen és tisztázandó kérdésnek, mert a régebbi magyar történeti irodalmat tanulmányozva gyakran szembesülünk annak árnyalatlan interpretálásával, hogy a magyar politikai elit és a társadalom jelentős részének averziói a bolsevizmussal szemben, mennyire határozták meg a magyar diplomácia Szovjetunióval kapcsolatos reflexeit és cselekvési alternatíváit, és mindez mennyiben befolyásolta az ország háború előtti mozgásterének alakulását.³ Ezzel szemben szerintünk a gazdasági érdekeket és az üzleti logikát teljesen megalapozatlan kizárólag az ideológiai paradigmák mentén tárgyalni és láttatni.

1955-ben, de korának korlátozott kutatási lehetőségei miatt a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének több lényeges problémáját nem vizsgálhatta a súlyának megfelelően. Ld. *Buzás József*: A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1918–1938. *Századok* 89(1955) 588–633. Később a témát részben érintő tárgyszerű áttekintést közölt *Kövér György*. *Kövér György*: A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa. Gazdasági érintkezés a két világháború között. *Történelmi Szemle* 29(1986) 481–489.

2 Igaz, ehhez hozzá kell számítani, hogy a szovjet kormány 1939 elején felfüggesztette a diplomáciai viszonyát a magyar kormánnyal. Az 1939. évi magyar–szovjet kapcsolatokra részletesen ld. *Kolontári Attila*: „Az egyik legstabilabb határszakasz Európában”. Adalékok a szovjet–magyar kapcsolatok történetéhez 1939–1941. In: *MOSZT könyvek*. 1. „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom”. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. Szerk. Polgár Tamás. Pécs, 2006. 118–136.

3 Az 1940. szept. 3-i kereskedelmi szerződés előzményeivel és következményeivel részletesen foglalkozik *Buzás József* és *Nagy András* kettejük közös monográfiájában. A vonatkozó fejezetet *Nagy András* jegyezte. A szerző a gazdasági folyamatok vizsgálatát – nyilván a kor tudományos követelményeihez is igazodva – erőltetetten a Horthy-rendszer és a bolsevik rezsim antagonizmu-

A gazdaság- és politikatörténeti vonatkozásokon túlmenően van még egy, szintén elméleti jellegű közgazdasági probléma, aminek elemzéséhez és megítéléséhez a magyar–szovjet államközi kereskedelmi kapcsolatok, és azok 1940–1941 során elért (rész)sikerei is újabb adalékokkal szolgálhatnak. A két világháború közötti korszak gazdaságelméletének és gazdasági politikájának egyik sokat vitatott és nagy jelentőségű témájává vált az állam (a kormányzat) lehetséges és szükséges helye és szerepe a piaci folyamatokban. Ezt a kérdést már a klasszikus közgazdaságtan egyes képviselői is elemezték a 19. században, jobbra a gazdasági szabadság és a szabad verseny alapállásán és alapértékein építkező elméletek keretein belül maradvá. Igazán nagy horderejű vitákat azonban éppen a két világháború közötti időszakban váltott ki, részben az első világháború és az 1929–1933 folyamán lezajló nagy gazdasági világválság globális gazdasági megrázkódtatásai és az egyes nemzetgazdaságokra gyakorolt hatásai nyomán.⁴ Tanulmányunkban ezért nemcsak a fentebb feltett kérdések megválaszolására törekszünk, hanem azt egy esettanulmánynak is szánjuk annak bemutatására, hogy a magyar állam (a kormányzat), a nemzetgazdaság feszítő érdekeire hivatkozva, milyen törvényi háttérrel és milyen módszerekkel avatkozott a szabad piaci folyamatokba. Az állami nyomásgyakorlásnak egy szembeutó esete ugyanis éppen akkor rajzolódik ki előttünk, ha nyomon követjük a Szovjetunióval kötött kereskedelmi szerződés történetét, illetve a szerződés 1941. június 27. utáni sorsát.

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok feltételrendszere

A Szovjetunió 1939–1940 folyamán követett külkereskedelmi politikájának tárgyalásánál megkerülhetetlen tényező a kormány szerv szerepét betöltő *Népbiztosok Tanácsa* által még 1918. április 22-én elfogadott dekrétum, amely nacionalizálta a külkereskedelmet, s arra teljes állami monopóliumot vezetett be.⁵ (Érdeemes megjegyezni, hogy ez a rendelkezés még az ipar és a belkereskedelem államosítását is megelőzte. Az 1920-as évek legelején több intézkedés együtteseként összeálló új gazdaságpolitika [NEP] lehetővé tette, hogy az iparon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön, s ez a két ágazat magántőkét importáljon, az új gazdaságirányítási rendszer ugyanakkor nem oldotta fel a külkereskedelem állami monopóliumát.⁶) Ez a két világháború közötti korszak

sának kontextusába helyezte. Nagy András: Magyarország külkereskedelme a második világháborúban. In: Magyarország külkereskedelme 1919–1945. Bp. 1961. 290–304.

4 Erre részletesen ld. Bekker Zsuzsa–Hild Márta: Közgazdaságtan a két világháború között. In: Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig). Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp. 2002. (Gazdaságelméleti olvasmányok 2.) 535–541.

5 Szövegét ld. Dekreti szovjetszkoj vlasztyi. II. 17 marta–10 ijulja 1918 g. Red. G. D. Obicskin–Sz. Ny. Valk. Moszkva, 1959. 158–160.

6 Jurij Bokarjev: Rosszjizskaja ekonomika v mirovoj ekonomicseszkoj szisztyeme (konyec XIX-30-eg. XX v.). In: Ekonomicseszskaja isztorija Rosszii XIX–XX vv.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 442–445.

egészében azt jelentette, hogy a rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindítása a Szovjetunióval szinte elképzelhetetlenné vált olyan kormányközi kereskedelmi keretegyezmény aláírása nélkül, amely meghatározta a szovjet export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét. A Szovjetunió a nyugati tőkés államokkal kötött gazdasági egyezményeiben biztosította magának a jogot arra, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi kirendeltséget nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa diplomáciai immunitást élvezett, a képviselőlet épülete és helyiségei pedig exterritoriális jogokat nyertek.

A *Külkereskedelmi Népbiztosság* egy 1941 tavaszán készült költségvetési kimutatása 23 szovjet kereskedelmi képviselőlet működéséről számol be világszerte, beleértve a budapestit is.⁷ A külföldi kereskedelmi kirendeltségek megnyitásával párhuzamosan épült ki a szovjet külkereskedelem szervezeti hálózata is. A magyar forrásokból is tudhatjuk, hogy 1940–1941 folyamán a behozatalt és a kivittelt a Szovjetunióban 20 állami kereskedelmi vállalat felügyelte.⁸ Ezek közül magyar szempontból a legfontosabbnak a faipari exportőr Exportlesz, az olajipari exportőr Nyeftyeszindikat, és a különféle ipari nyersanyagokat exportáló Promexport, illetve a gépipari készgyártmányokat importáló Masinoimport bizonyultak. Az adott ország gazdasági termelésének keresletéhez és kínálatához igazodva a kereskedelmi vállalatok kihelyezett irodát hozhattak létre a külföldi szovjet kereskedelmi missziókon.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a szovjet típusú állami jelenlétet, és állami monopoljogot a gazdaság majd minden szférájában magyar részről, és általában véve az egész tőkés világban elutasítással, vagy legalábbis idegenkedéssel fogadták. Mindezek ismeretében világossá válik, hogy a Szovjetunió gazdaságirányítási rendszerének, s különös tekintettel a tanulmányunk homlokterében is lévő külkereskedelmi szervezetének jellemzésénél az 1920-as, 1930-as évek magyar forrásaiban mire is utalt az „egy kéz” fogalma, amit a közérthetőség kedvéért célszerűbb lenne „egy kéz által vezérelt gazdaságpolitikának” nevezni. A beszerzéseket és eladásokat lebonyolító export- és importvállalatok közvetlenül a *Külkereskedelmi Népbiztosság*, tehát közvetve a kormány joghatósága alá tartoztak. Az „egy kéz” rendszere a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kereskedelmi vállalatoknak az export- és importműveletek mindegyikéhez a felettes joghatóságuk engedélyét kellett kérniük, tehát végső soron az állami gazdaságpolitika szegmensei voltak, az állam monopoljogát érvényesítették a külkereskedelemben.

A szovjet külpolitika kontextusában érdemes utalni arra is, hogy 1940 folyamán, rövid egy év leforgása alatt, a Szovjetunió egy sor olyan közép- és dél-

7 Ld. Rosszizskij goszudarszvennij arhiv ekonomiki (= RGAE), Külkereskedelmi Népbiztosság iratai (f. 413.) op. 13. gy. 3816. l. 38–41.

8 Feljegyzés a moszkvai magyar–szovjet tárgyalások 2. sz. albizottságának harmadik üléséről. 1940. aug. 14. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának iratai (K 69), 760. cs., 1940–I–5. t., 24–27. fol.

kelet-európai országgal rendezte a kereskedelmi kapcsolatait, amelyekkel korábban egyáltalán nem volt gazdasági jellegű megállapodása. Bulgáriával január 5-én,⁹ Jugoszláviával május 11-én,¹⁰ Magyarországgal szeptember 3-án, s az 1939 tavaszán függetlenné vált Szlovákiával december 6-án¹¹ kötött kereskedelmi és hajózási szerződést. Nem érdektelen, hogy a jugoszláv–szovjet kereskedelmi szerződés még a két állam közötti diplomáciai viszony felvételét kimondó június 24-ei jegyzékcsere is megelőzte, s ezzel a Szovjetunió feladta azt az 1924 óta, vagyis az „első elismerési hullám” óta követett markáns álláspontját, mely szerint a piacának megnyitását a diplomáciai elismeréséhez köti.¹² A teljesség kedvéért nem szabad említetlenül hagyni azt sem, hogy 1940 kora ősze óta egy román kereskedelmi delegáció is Moszkvában tartózkodott, de a két ország közötti politikai feszültség miatt csak 1941. február 26-án sikerült megállapodást elérnie.¹³

A kelet-európai országokkal kötött kereskedelmi szerződések a jogi konzekvenciákat tekintve úgynevezett „legnagyobb kedvezményes” szerződések voltak, amelyekben a szerződő felek biztosították egymás számára a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, vagyis deklarálták, hogy a behozatal és kivitel, a vámok, a hajózási és kikötői illetékek, illetve a tranzit tekintetében biztosítják a másik fél számára mindazokat a kedvezményeket, amelyeket korábban egy harmadik állam számára már megadtak. Egy-egy cikkely foglalta magába a távíró-, távbeszélő- és postai forgalom szabályozását, a választott bírósági eljárást stb. A szerződésekhez egy kiegészítő jegyzőkönyvet csatoltak, amely szabályozta a másik államba akkreditált szovjet kereskedelmi kirendeltségek jogállását, vezetőik és meghatározott számú helyetteseik diplomáciai immunitását, feladatkörét.

A kereskedelmi és hajózási szerződésekkel szervesen egybekapcsolt áruszállítási és fizetési egyezmények úgynevezett „kontingens-egyezmények” voltak, amelyek lényege abban állt, hogy a felek az export és import értékét egy előre megállapított keretben szabták meg, vagyis az egyik szerződő állam ugyanakkora értékben exportálhatott árut a másikba, mint amekkora értékben importált on-

9 Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1940–22 ijunya 1941. T. XXIII. Kny. 1. 1 janvarja–31 oktyabrja 1940 g. (= DVP XXIII/1.) Red. G. E. Mamedov. Moszkva, 1995. 14–23.

10 I. m. 260–267.

11 Dokumenti vnyesnyej polityiki. 1940–22 ijunya 1941. T. XXIII. Kny. 2. (Csaszty 1) 1 nojabrja 1940 g.–1 marta 1941 g. Red. G. E. Mamedov. Moszkva, 1998. 166–169.

12 A szovjet, majd az orosz történetírás az „első elismerési hullám éveként” aposztrofálja 1924-et, arra utalva, hogy ekkor több nyugati tőkés állam (Anglia, Olaszország, Ausztria, Franciaország) ismerte el a bolsevik rezsimet, amelynek így sikerült kitörnie a nemzetközi elszigeteltségből. Erre részletesen ld. pl. *Valerij Siskin*: Sztanovlenyie vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitaliszticyicszkij mir. Ot revoljucionnovo „zapadnyicsesztva” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 175–239.

13 Románia már 1936. febr. 16-án kötött egy fizetési egyezményt a Szovjetunióval. Az 1941. febr. 26-i szovjet–román kereskedelmi és hajózási szerződés szövegét ld. Szovjetszko–ruminiszkie otnosenyija. II. 1935–1941. Dokumenti i matyeriali. Red. A. A. Avdejev–M. R. Ungureanu. Moszkva, 2000. 443–449.

nan. Ezzel lehetővé vált a kereskedelmi egyensúly elvének fenntartása, úgy, hogy közben mindkét ország hozzájutott a számára szükséges nyersanyagokhoz vagy mezőgazdasági-ipari termékekhez. A hangsúly a kivitel és behozatal teljes értékére esett, ezért az értékkereten belül mozgó áruajták mennyiségét (kontingen-
seit) kölcsönösen állapították meg. A szovjet–bolgár szerződés 4,1 millió, a szov-
jet–jugoszláv 3,2 millió, a szovjet–magyar 3,7 millió, míg a szovjet–szlovák 2,4
millió dollár értékben szabta meg az áruforgalom keretét.¹⁴

A magyar gazdaság egyik legégetőbb problémáját 1939–1940 folyamán a há-
ború kitörése miatt a nyersanyagbeszerzési csatornák jelentős részének eltömő-
dése, és az ennek nyomán fellépő nyersanyaghiány jelentette. Ez lett a vezérmo-
tívuma a gazdasági közeledésnek a Szovjetunió felé. A háború kitörése után
Anglia és Németország kölcsönösen tengeri blokádot hirdetett a másik fél kikö-
tőibe irányuló, tengerentúli területekről (Amerika, Ázsia) érkező szállítások
blokkolására, abból a célból, hogy gazdaságilag ellehetetlenítse a másik hatal-
mat. Anglia 1939-ben bevezette az úgynevezett „navicert-rendszert”, ami azt je-
lentette, hogy a fennhatósága alatt álló dominiumokról és az általa ellenőrzött
tengeri úton Európába érkező áruk behozatalát külön engedélyek kiadásához
kötötte. Ez mind a Földközi-tenger keleti medencéje felől, mind az amerikai
kontinens felől Magyarországra irányuló importot érintette.

A nyersanyagbeszerzés terén előállott zavarok hozzávetőleges méreteire a
magyar dokumentumokban lévő statisztikák és adatok alapján tudunk követke-
zteni. Krausz Rolf, a *Küliügyminisztérium* munkatársa, aki korábban a balti álla-
mokba akkreditált magyar kereskedelmi attaséként dolgozott, 1939. november
13-án egy részletes feljegyzést készített a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok
perspektíváiról. A szakember 44 millió pengő értékűre becsülte azt a nyers-
anyagmennyiséget, ami az 1939. szeptember 1-je óta tartó háború következtében
(a háború akkori stádiumában) éves szinten kieshet.¹⁵ 1939-ben a magyar beho-
zatal értéke – kerekítve – 490 millió pengőre rúgott,¹⁶ amiből 84 millió pengő
volt az ipari nyersanyagok részesedése.¹⁷ A helyzeten az sem változtatott, hogy
1939–1940 folyamán Magyarország komoly revíziós sikereket könyvelt el, mivel
területi állományát kevésbé iparosodott, és ásványkincs-lelőhelyekben szegény
vidékekkel gyarapította. Ahogyan Krausz Rolf megállapította, a Felvidék déli
szegélyének és Kárpátaljának a visszacsatolása nemhogy csökkentette volna, ha-
nem még 15%-kal emelte is az ország nyersanyagigényét.¹⁸

14 Tolnai György: A Szovjetunió délkelet-európai kereskedelmi kapcsolatai. OMKE 1941. ápr. 5. 3.

15 Krausz Rolf feljegyzése a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok perspektíváiról. 1939. nov. 13.
MOL K 69, 760. cs., 1939–I–7. t., 37–75. fol.

16 Nagy A.: i. m. 380.

17 A magyar nyersanyagellátás problémái. OMKE 1939. dec. 9. 5.

18 Kárpátalja és Észak-Erdély visszatérése az anyaországhoz legfeljebb a fafeldolgozó iparágak be-
szerzési problémáit oldhatta meg, Észak-Erdély sóbányái és színesfém-bányái nem képeztek
olyan gazdasági súlyt, ami számottevően enyhíthette volna a nyersanyagellátás gondjait.

Ez 1939–1940 során hatalmas súllyal nehezedett a gazdaságra, hiszen az 1938. évi győri program 1941-ig tartó hadiipari konjunktúrát indukált, aminek következtében a gyáripari termelés indexe az 1938. évi teljesítményhez képest 1939-ben 21–22%-kal, 1940-ben pedig újabb 11%-kal növekedett.¹⁹ A magyar gazdaságtörténeti szakirodalomban csak utalásszerű észrevételeket találhatunk arra vonatkozólag, hogy a magyar gazdaság milyen áron érte el ezt a felfutást, és az egyes szakmunkák szerzői általában véve elsiklanak azon probléma mellett, hogy ezt a gazdasági teljesítményt úgy kellett fenntartani, hogy közben a rendelkezésre álló nyersanyagkészletek drasztikusan szűkülni kezdtek. Igaz, Honvári János és Csikós-Nagy Béla sejtetni engedték, hogy már a háború kirobbanásától kezdve, de különösen az Anglia és Németország között dúló tengeri blokádháború, majd Olaszország hadba lépése nyomán észrevehetően szűkültek a magyar gazdaság nyersanyagbeszerzési lehetőségei, ami bénítóan hatott egyes ipari ágazatokra.²⁰ A győri program zökkenőmentes végrehajtását így a kormány csak kétféle stratégia – akár együttes – alkalmazása révén szavatolhatta.

Egyrészt a már meglévő készletek tartalékolásával, ami óhatatlanul szükségessé tette a Magyarországról kiinduló nyersanyagexport visszaszorítását.²¹ Mindez együtt járt a belső elosztás és fogyasztás szabályozásával, ami a hazai felhasználás visszafogását vagy legalábbis mérséklését célozta. Az egyre több nyersanyagot felemészítő hadiipari konjunktúra fenntartása érdekében a magyar kormány több olyan kivételes adminisztratív intézkedést is foganatosított, amelyek lehetővé tették a nyersanyagellátás és készletgazdálkodás központi szabályozását és felügyeletét. A rendeletek felhatalmazást adtak az iparügyi miniszternek az ipar számára szükséges nyersanyagok, félgyártmányok termelésének, felhasználásának és fogyasztásának szabályozására, megszabták az egyes iparágakban a nyersanyag-felhasználás mértékét, és kötelezővé tették a segédanyagokkal való keverést.²² A 10.670/1939. M. E. sz. rendelet például előírta, hogy egyes anyagkészletek zár alá vétele és esetleges igénybevétele, továbbá az ipari nyersanyagok és termékek előállításának, forgalmának, és felhasználásának szabályozásával kapcsolatos tennivalók ellátására az iparügyi miniszter bizottságokat állíthat

19 Terjedelmi okok miatt csak a rendszerváltás után megjelent szintéziseket említjük. *Honvári János*: A gazdaság a két világháború között. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp. 1996. 439. Honvári szerint az ipari termelés növekedési indexe 1939-ben 24% volt. *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Bp. 1996. (Magyar gazdaságtörténet 2.) 105.; *Csikós-Nagy Béla*: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Bp. 1996. 100–102.; *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete. Bp.–Pécs, 2002. 317–320.

20 *Honvári J.*: i. m. 441.; *Csikós-Nagy B.*: i. m. 102.

21 Ennek az egyik következménye az lett, hogy Magyarország külkereskedelmi forgalmának egyenlege passzívvá vált 1940-ben. Ez 1930 óta precedens nélkülinek számított, ugyanis ettől az évtől a külkereskedelmi szaldó minden évben magyar aktívummal zárult. A vonatkozó statisztikákat ld. *Nagy A.*: i. m. 380.

22 A magyar nyersanyagellátás problémái i. m. 5.

fel (ipari anyaggyártás szakbizottságai).²³ Egy évvel később, a 4.570/1940. M. E. sz. rendelet már ennél sokkal messzebb ment, ugyanis zárolta a magánvállalatok birtokában és tulajdonában lévő nyersanyagokat, és az iparügyi miniszter engedélyéhez kötötte a zár alá vett készletek forgalomba hozatalát, megszerzését, elosztását, raktározását, kiadását és felhasználását.²⁴

A nyersanyagellátás folyamatosságának biztosítása érdekében hozott intézkedések a gazdasági egyesületek és ágazati szövetségek részéről számtalan bírálatot váltottak ki, azok elsiertt és türelmetlen végrehajtása, illetve az üzleti szféra érdekeivel való összehangolásuk elmaradása miatt. Az a kifogás is elhangzott, hogy a végrehajtásra hivatott anyaggyártási szakbizottságok nem egyszer túllépték a hatáskörüket, és „gyakran tapasztalhatók olyan intézkedések, melyek a nyersanyag-behozatal és elosztás, valamint a belföldi árueelosztás terén a törvény rendelkezésein túlmenő korlátozásokat jelentenek a kereskedők és vállalatok egyes csoportjai részére”. A gazdasági szféra képviselői úgy vélték, hogy ezek a felülről hozott intézkedések sértik a piaci szabadság elvét, túlzók, és aránytalanul részesítik előnyben a honvédelem érdekeit az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi magánvállalatok érdekeivel szemben.²⁵ Az említett rendeletek hatályba léptetésére a jogalapot (és hivatkozási alapot) ugyanis az 1939:II. tc. (honvédelmi törvény) adta, amelynek 212. §-a kimondta, hogy a kormány (a Miniszterelnökség) akár közvetlenül, akár az arra rendelt szervek útján szabályozhatja és ellenőrizheti bármely nyersanyag, termény, termék, és árucikk termelését, előállítását, forgalmazását, felhasználását, és megszabhatja a termelésének és feldolgozásának módját. Deklarálta azt is, hogy a nyersanyagok és egyéb cikkek tekintetében a kormány a fennálló törvényektől eltérően is rendelkezhet.²⁶

Másodszor, a kialakult helyzet új nyersanyagpiacok feltérképezését is sürgetővé tette. Ezen belül legésszerűbbnek tűnt a gazdasági nyitás a Szovjetunió felé, hiszen Magyarország a gazdasági infrastruktúrájának működtetéséhez elengedhetetlen nyersanyagokat a háború előtt 46 különböző országból szerezte be,²⁷ míg a földrésnyi kiterjedésű Szovjetunióból sokkal koncentráltabban lehetett volna szert tenni erre a nyersanyagbázisra vagy legalább annak egy részére. A Szovjetunió területe 1939-ben mintegy 21 millió km² volt, lakosságának száma pedig 170,5 millió fő körül mozgott.²⁸ A két világháború között a világ nyersolaj-

23 A m. kir. minisztériumnak 10.670/1939. M. E. számú rendelete az ipari anyaggyártás bizottságainak felállítása tárgyában. Budapesti Közlöny 1939. nov. 25. 2.

24 A m. kir. minisztériumnak 4.570/1940. M. E. számú rendelete egyes anyagkészletek zár alá vétele tárgyában. Budapesti Közlöny 1940. jún. 23. 1–7.

25 Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület 1940. évi közgyűlésén is szóba került a kérdés. A kereskedelem új feladatairól és régi sérelmeiről tárgyalt az OMKE XXXVI. közgyűlése. OMKE 1940. máj. 11. 9.

26 Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Degré Miklós–Várady-Brenner Alajos. Bp. 1940. 69.

27 A magyar nyersanyagellátás problémái i. m. 5.

28 *Thiring Lajos dr.*: A Szovjetunió népességének száma és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 14–17.

készletén belül a Szovjetunió nyersolajkészletét 37,4%-ra becsülték. A Szovjetunió európai része úgyszintén a világ leggazdagabb vasérclelőhelyének számított, a bolsevik állam a háború előtti években a világ vasérctermeléséből 18–21%-kal részesedett. 1937-ben a világ mangánérctermelésének 41%-át, krómérctermelésének 15,5%-át biztosította. De ugyanilyen gazdagnak és kifogyhatatlannak tartották az építőipari alapanyagként használt azbesztlelőhelyeit, és a legtisztább kokszolható feketeszen, az antracit Dél-Ural vidékén fellelhető altalaj-készleteit is.²⁹ A vasérc, mangánérc és krómérc az 1939-ben a teljes magyar ipari termelés emelkedését jóval meghaladó, 53%-os növekedést felmutató gépipari, és 54%-os növekedést elérő fémipari termelés legfőbb feldolgozott alapanyagát szolgáltatta.³⁰ A második bécsi döntés előtt komolyan számításba kellett venni a szovjet erdőgazdaság kapacitásait, hiszen a Szovjetunió területének 44,7%-át erdőségek foglalták el, a kitermelt fa mennyisége az 1930-as évek első felében 210 millió m³ körül mozgott.³¹

Kereskedelmi tárgyalások Moszkvában

A korabeli források tanúsága szerint a kereskedelmi tárgyalások megindítását a magyar diplomácia kezdeményezte. A közvetlen kiindulópontot az adta, hogy az 1939. szeptember 17-én lengyel területekre beözönlő *Vörös Hadsereg* egységei szeptember 25–26. folyamán kiértek az egykori lengyel–magyar határra, s a következő két nap során több ponton (Tatár-hágó, Vereckei-hágó stb.) felvették a hivatalos érintkezést a magyar határőrizeti szervekkel. Noha a diplomáciai kapcsolatok rendezéséről eddigre már megszületett a megállapodás, Kristóffy József moszkvai magyar követ csak október 25-én, míg Nykolaj Saronov budapesti szovjet követ még később, december 7-én adta át a megbízólevelét. A „kényszerű együttélés” 1939 őszén a határsávban több helyen is határincidensekhez vezetett,³² ezért a magyar követ már megbízólevelének átadásakor felvetette a kollektív államfői testület, a *Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének* elnöke, Mihail Kalinyin előtt, hogy az atrocitások jövőbeni megelőzése érdekében a két állam kössön egy határőrizeti konvenciót. Mind a magyar, mind a szovjet iratokból egyöntetűen az derül ki, hogy a szovjet államfő csak kitérő választ adott magyar partnere felvetésére.³³

29 Szalay Zoltán: A Szovjetunió bányászata és kohászata. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 66–71.

30 A gépipar és a fémipar növekedési statisztikáját ld. Honvári J.: i. m. 439.

31 Szöllősy Zoltán dr.: Mezőgazdaság, állattenyésztés és erdészet a Szovjetunióban. Magyar Statisztikai Szemle 23(1945) 1–6. sz. 59–61.

32 Kolontári A.: i. m. 119–121.

33 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1940. Vál., a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Peter Pastor. Bp. 1992. (Politika) 196–198.; Seres Attila: Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1939). In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp. 2005. 239–240.

A kérdés ugyanakkor magyar szempontból annyira égetőnek bizonyult, hogy november 15-én egy tárcaközi értekezletet hívtak össze a *Külgügyminisztériumba* annak megvitatására. Ezen kifejezést nyert, hogy a magyar–szovjet viszony normalizálása végett célszerűbb lenne egy általános érvényű gazdasági egyezményt kötni, amelynek függeléke vagy egyes cikkelyei szabályoznák a határviszonyokból fakadó rendészeti és közlekedési kérdéseket is. Elhangzott még, hogy mivel Magyarország nyersanyagellátása a háborúban álló hatalmak által alkalmazott blokádintézkedések miatt veszélyeztetve van, gondoskodni kellene arról, hogy a magyar nyersanyagszükséglet legalább egy részét a kevésbé kockázatos, háború által még érintetlen szovjet piacról szerezzék be. Ebben az esetben a német és az angol blokád sem befolyásolhatná a magyar–szovjet áruforgalmat, hiszen a közös határon könnyűszerrel kiküszöbölhetők lennének a szállítási problémák is.³⁴ November 24-én Kristóffy diplomáciai jegyzékben tett javaslatot Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettesnek egy kereskedelmi szerződés megkötésének előkészítésére, a határforgalom szabályozására, egyúttal a közvetlen vasúti összeköttetés megteremtésére.

A szovjet diplomácia azonban kivárt, és úgy tűnik, eleinte halogatóan viszonyult a kereskedelmi keretszerződés megkötésére vonatkozó magyar elképzelésekhez, hiszen az elkövetkező hónapokban a magyar követ többszöri sürgetésére sem adott választ. December 30-án, a Kristóffyval folytatott beszélgetéseit összegezve, Patyomkin egy feljegyzést és egy ahhoz csatolt határozattervezetet terjesztett a legfőbb párt- és egyben állami döntéshozó grémium, az *Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt* Központi Bizottságának (ÖK[b]P KB) Politikai Irodája elé. Egyelőre nem lehet tudni, hogy ez az alapvető dokumentum valójában milyen hatást gyakorolt a szovjet döntéshozatali mechanizmusra. A külügyi népbiztos-helyettes ebben arra utalt, hogy a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok kérdését Moszkvának kizárólag politikai szempontból érdemes megközelítenie, de éppen ebből a megfontolásból nem tartotta célszerűnek elutasítani a magyar kormány arra vonatkozó kérését, hogy egy három főből álló gazdasági tanulmányi bizottságot küldhessen a szovjet fővárosba az export- és importlehetőségek feltérképezése céljából. A magyar küldöttséget a *Magyar Nemzeti Bank* (MNB) és a *Külkereskedelmi Hivatal* képviselője, illetve a két legnagyobb magyar kereskedelmi bank, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (PMKB) és a *Magyar Általános Hitelbank* (MÁH) közös megbízottja alkotta volna. A külügyi népbiztos-helyettes azt a feltételezését is a párt vezetői tudtára adta, mely szerint Magyarország szintén politikai számításból akar gazdasági tárgyalásokat kezdeni, hiszen a Kreml balkáni politikájával kapcsolatban vannak tervei, s talán abban reménykedik, hogy Szófiával karöltve, Moszkva támogatását maga mögött bírva húzhat hasznot bizonyos romániai területek megszerzéséből.³⁵

34 Perényi-Lukács György feljegyzése a tárcaközi értekezletről. 1939. nov. 15. MOL K 69, 760. cs., 1939-I-12. t., 55.349/1939. sz.

35 Patyomkin előterjesztése az ÖK(b)P KB Politikai Irodája elé. 1939. dec. 30. Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizskoj Federacii (= AVP RF), V. M. Molotov külügyi népbiztos titkárságának iratai (f. 06.) op. 1. p. 7. gy. 60. l. 9–11.

Moszkva később, 1941 tavaszán is csak abba egyezett bele, hogy a két ország kompenzációs üzletet kössön mintegy 400 ezer pengőnek megfelelő dollár értékben (az akkori árfolyam szerint körülbelül 80–100 ezer dollár) az időközben szovjet megszállás alá került galíciai területekről származó faanyag (nyersfa és félig feldolgozott fa) eladásáról Magyarországnak magyar gyártmányú vasúti alkatrészekért (vasúti kocsikerék-párok és tengelyek) és acél olajszállító csövekért cserébe.³⁶ Ezeknek az üzleteknek a megkötésére 1940. június 4-én Moszkvába érkezett Csató András, a PMKB és a MÁH közös megbízottja, és Orován Mór fakereskedő, az *Erdőbirtokos és Fakitermelő Rt.* igazgatója. Csató már a korábbi időkből elég mélyreható ismeretekkel rendelkezett a Szovjetunió gazdaságpolitikájáról, hiszen az 1930-as évek első felében a *Külkereskedelmi Hivatal* munkatársaként Berlinben dolgozott, ahol a megbízatása arra is kiterjedt, hogy képviselje a magyar érdekeltségeket a Szovjetunió ottani kereskedelmi szervei (kereskedelmi kirendeltség és az állami kereskedelmi vállalatok) felé. Tagja volt az 1934 májusában–júniusában a Szovjetunióba látogató első hivatalos magyar kereskedelmi delegációnak is.³⁷ A két üzletember moszkvai tárgyalásai érdemben nem befolyásolták az események menetét, de bizonyos tekintetben szimptomatikusnak is tekinthetők, ezért két mozzanatot mindenképpen érdemes kiemelni velük kapcsolatban.

Először is, a magyar üzletemberek már a tárgyalásaik legelején nyilvánvalóvá tették, hogy Magyarország az előzetesen feltüntetett 400 ezer pengőnél jóval nagyobb értékben és mennyiségben tudna a Szovjetunióból importálni. Azt az alternatívát vázolták fel szovjet partnereik előtt, hogy amennyiben a szovjet exportvállalatok kielégítik a magyar vállalatok, elsősorban a *Weiss Manfréd Művek* és a *Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak* (MÁVAG) nyersanyagigényét, abban az esetben nagyobb értékben is leköthetők az üzletek. Ezt a magyar követ hivatalos jegyzékben is közölte a *Külgügyi Népbiztossággal*.³⁸ Csató egyik jelentéséből világossá válik, hogy magyar részről ezzel valójában a magyar ipari termékek szállítása és a további szovjet nyersanyagimport közötti szoros korrelációt kívánták megteremteni. Azt állította ugyanis, hogy ha a szovjetek nyersvas, fémek és petroléum tekintetében legalább 50%-ban kielégítenék a Weiss Manfréd és a MAVAG szükségletét azon termékek gyártásánál, amelyeket a Szovjetuniónak szállítanának, akkor a MÁVAG akár havi 120 ezer dolláros, a Weiss Manfréd pedig havi 70 ezer dolláros értékben is tudna exportálni a Szovjetunióba. Csató az előzetesen megjelölt faanyag-szállításon, illetve a két magyar vállalat-

36 Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztos-helyettes politikai naplója. 1940. ápr. 29. AVP RF, Magyar referatúra iratai (f. 077). op. 20. p. 109. gy. 1. l. 37–38.

37 A kereskedelmi delegáció látogatására ld. Bornemissza Félixnek, a Kereskedelemügyi Minisztérium hajózási osztálya vezetőjének beszámolóját. 1934. jún. 17. után. MOL K 69, 756. cs., 1934-I-c. t. 51–105. fol.

38 Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztos-helyettes politikai naplója. 1940. jún. 7–8. AVP RF, f. 077. op. 20. p. 109. gy. 1. l. 49.

óriás gyártási kapacitásának fenntartásához szükségelt nyersanyagokon túlmenően vegyipari nyersanyagokra és pamutra is betერjesztette az igényt.³⁹

Másodsor, nyilvánvalóvá vált az is, hogy az infrastrukturális problémák leküzdése hosszú távon elemi feltétele lenne az üzletek nyélbe ütésének. A nem fanemű árucikkek (gépipari nyersanyagok, textilipari alapanyagok stb.) szállításánál ugyan szóba jöhetett a Fekete-tenger–Duna útvonal, hiszen Novorosszijszkból vagy Odesszából vízi úton megfelelő összeköttetést lehetett volna teremteni a csepeli kikötővel, a fánál ellenben éppen az volt a helyzet, hogy a galíciai fűrésztelepek a magyar határ közelében feküdtek, így a szállítás vasúton volt a legkifizetődőbb, sőt, magyar érvelés szerint másképpen nem is lett volna elképzelhető.⁴⁰ Egy később kelt szovjet dokumentumból kitűnik az is, hogy magyar szempontból a Novorosszijszk–Budapest vízi szállítási útvonallal kapcsolatban is gondok merültek fel. A magyar cégek ugyanis ódzkodtak attól, hogy novorosszijszki fuvarbázissal vásároljanak árut, arra való hivatkozással, hogy a három magyar folyamtengerjáró hajó előre kijelölt menetrend szerint, és csak a Budapest–Isztambul útvonalon közlekedik, ezért nincs lehetőségük a menetirányuk meghosszabbítására novorosszijszki kitérővel.⁴¹ Bár meglehetősen merész, és öntörvényű módon előterjesztett ötletnek tűnik, ennek ismeretében talán már nem is tarthatjuk véletlennek, hogy az egyezkedések során Orován Mór felvetette egy szovjet tranzitraktár létesítésének lehetőségét Budapesten.⁴²

A korábbi halogató és a hivatalos tárgyalásoktól elzárkózó szovjet taktika 1940 nyarán megváltozott. Az események későbbi megítéléséhez sokat elárul, hogy 1940. július 4-én már személyesen Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos közölte Kristóffyval, hogy a szovjet kormány kész kereskedelmi szerződést kötni Magyarországgal.⁴³ Ez a hirtelen beállott fordulat a szovjet álláspontban véleményünk szerint leginkább a geopolitikai környezet megváltozásával magyarázható.

Június 26-án egy ultimátumban a Szovjetunió érvényesítette a Romániával szembeni területi követelését, bekebelezte Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A szovjetek akciója tiltakozást váltott ki német részről, hiszen az 1939. augusztus 23-i szovjet–német megnemtámadási egyezmény titkos záradéka („Molotov–Ribbentrop-paktum”) Nagy-Románia területéből csak a korábban a cári Oroszország részét képező Besszarábiát sorolta a Szovjetunió befolyási övezetébe, az első világháborúig az Osztrák–Magyar Monarchia területi állományát gyarapító

39 Csató András jelentése Kristóffy József moszkvai követnek. 1940. jún. 21. MOL K 69, 758. cs., 1940–I-g. t., 53.266/1940. sz.

40 Makkay Oszkárnak, a MÁH igazgatójának a beszámolója Rosty-Forgách Ferenc követségi tanácsosnak. 1940. júl. 16. MOL K 69, 758. cs., 1940–I-g. t., 59. fol.

41 A textilipari alapanyagokat exportáló szovjet állami vállalat, az Exportlen jelentése Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztosnak. 1940. szept. 6. RGAE, f. 413. op. 13. gy. 2829. l. 114.

42 Az Exportlesz feljegyzése az Orován Mórral folytatott tárgyalásokról. 1940. jún. 29. RGAE, f. 413. op. 13. gy. 2821. l. 1.

43 DVP XXIII/1. 415–416.

Bukovinát nem.⁴⁴ A Szovjetunió délkelet-európai és balkáni hatalmi ambíciói tehát arra engedtek következtetni, hogy továbbra is a Románia és Bulgária sorsát meghatározó fő erőként kíván fellépni az európai politikai porondon.⁴⁵ A paktum egyébként sem Romániát, sem Magyarországot nem nevesítette, ennek ellenére magát az okmányt, s különösen annak 3. cikkelyét, amely előzetes értesítést írt elő a két hatalmat kölcsönösen érintő ügyekben, a szovjet diplomácia mindig is úgy interpretálta, hogy annak hatálya kiterjed a vele szomszédos, vagy a két hatalom közötti földrajzi zónába eső kis országokra is. Moszkva számára ezért nem lehetett mellékes a magyar–román területi ellentétek alakulása és kimene-tele sem. Ezt alátámasztja az is, hogy a szovjet külügyi népbiztos először éppen a már említett július 4-ei eszmecsere során fejtette ki nyíltan a magyar–román kapcsolatokra vonatkozó szovjet álláspontot, mely szerint a szovjet kormány jogosnak és megalapozottnak tartja Magyarország Romániával szembeni területi követelését, és ezt a nézőpontot fogja képviselni egy esetlegesen összehívandó nemzetközi konferencián is, amely Erdély státuszának kérdését tűzi napi-rendjére.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Budapest szerepe és a magyar–szovjet viszony minősége alapvetően 1940. június 26-tól kezdődően kezdett felértékelődni Moszkva szemében, a szovjet ultimátum és az annak következményei körüli német–szovjet pengeváltás kontextusában, és különösen a Bukaresttel szembeni politikai játszma alakulásának függvényében. Moszkvának különösebb gazdasági érdekei nem fűződtek Budapesthez, ezért a beleegyezése a kereskedelmi szerződés megkötésébe, véleményünk szerint, alapvetően egy politikailag motivált döntés volt. Általánosságban az is elmondható, hogy a Közép- és Délkelet-Európát lassan bekerítő német expanzió fokozottabb szovjet jelenlétet követelt a régióban. Ennek előkészítésére megfelelőnek látszott a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó, a korábbiaknál jóval tudatosabb gazdasági térfoglalás Magyarországon is, amely túlmutathatott azon, hogy bővítsék, vagy egyszerűen csak kimozdítsák a holtpontról a gazdasági kapcsolatokat, s komoly politikai hozadékkal is kecsegtetett.

A szovjet hozzájárulás nyomán a magyar kormány már rögtön egy nappal később, július 5-én elhatározta, hogy a magyar szerződéstervezet elkészítésénél a szovjet–bolgár és a szovjet–jugoszláv kereskedelmi szerződések szövegét tekintik mintának.⁴⁶ Július 16-án a *Kereskedelmi Minisztériumban* a *Külkereskedelmi Hivatal* vezetőinek és az öt legnagyobb érdekelt iparvállalat, a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, a *Weiss Manfréd*, a *Láng Gépgyár*, a *Ganz Gép-, Vagon- és Hajógyár*, illetve a *MÁVAG* képviselőinek részvételével megbeszélést tartottak,

44 *Gabriel Gorogyeckij*: Rokovoj szamoobman. Sztalin i napagyenyie Germanyii na Szovjetszkij Szojuz. Moszkva, 2001. 44–48.

45 Erre ld. pl. Kristóffy 1940. jún. 30-i, júl. 11-i, szept. 3-i jelentéseit. A moszkvai magyar követség jelentései i. m. 252–254., 256–257., 258–260.

46 Csáky körlevele az érintett tárcák és államigazgatási szervek vezetőihez. 1940. júl. 6. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 53.326/1940. sz.

amelyen körvonalazták a magyar igényeket. A vállalatok képviselői elsődlegesen összesen mintegy 15 millió pengő értékben állapították meg azt a nyersanyag-mennyiséget, amit a Szovjetunióból importálni kívántak, és ami szükségeltett a gyártási kapacitásuk fenntartásához. Ebből a legnagyobb tételt a 4000 vagonnyi vasérc, a szintén 4000 vagon kitevő nyersvas, a 200 vagon ferromangán, és a 20 vagon ferrokróm, illetve különféle színesfémek képezték. A nyersanyagok ellentételezéseként a MÁVAG vasúti tengelyeket, abroncsokat, vasúti kerék-párokat, a *Weiss Manfréd Művek* acélsöveket, a Ganz motorkocsikat és hajókat, a *Láng Gépgyár* Diesel-motorokat, míg a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű* fémlemezeket, acélhuzalokat ajánlott fel.⁴⁷

A Moszkvába induló magyar delegációnak adandó utasításokat, a tárgyalási taktikát és a delegáció összetételét a *Külgügyminisztérium*ban tartott július 23-i tárcaközi értekezleten véglegesítették. Sajnos az értekezlet jegyzőkönyvére nem bukkantunk rá, csak Csáky István külügyminiszternek a Minisztertanácshoz intézett július 25-i előterjesztéséből következtethetünk arra, hogy a legfőbb kérdésben, nevezetesen az árukompenzáció pénzügyi keretét tekintve a magyar ajánlatot szándékosan nem szabták meg előre, ezért a magyar taktikát leginkább a „minél több nyersanyagot kisajtolni az oroszokból” jelszóval jellemezhetnénk. A külügyminiszter a Minisztertanácshoz intézett előterjesztésében expressis verbis ki is mondta, hogy „a moszkvai tárgyalások legfőbb célja a nyersanyagok biztosítása orosz részről”.⁴⁸ A szovjet fővárosba egy 15 főből (13 tisztviselő, egy tolmács és egy gépíró) álló, tekintélyes létszámú magyar delegáció indult el, melynek vezetőjévé a *Külgügyminisztérium* tisztviselőjét, Nickl Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott minisztert designálták. A delegáció tagja volt még az érintett szaktárcák (*Kereskedelemügyi Minisztérium*, *Pénzügyminisztérium*, *Földművelésügyi Minisztérium*, *Iparügyi Minisztérium*, *Igazságügyi Minisztérium*), illetve a *Magyar Nemzeti Bank* és a *Külkereskedelmi Hivatal* egy-egy magas rangú tisztviselője.⁴⁹

A népes küldöttség augusztus 3-án indult el Budapestről Berlinbe, ahonnan 7-én utazott tovább repülőgéppel a szovjet fővárosba. A több mint háromnapos berlini kitérő pontos okairól és tartalmáról nem sokat tudunk, csak Krivátsy-Szűts Lajosnak, az *Igazságügyi Minisztérium* tanácsosának későbbi jelentéseiből derül ki, hogy a delegáció tagjai információszerzés céljából egyeztetéseket folytattak a német kereskedelmi hatóságokkal és a társmisztériumokkal, akik azonban nem kívánták elárulni magyar partnereiknek a német–szovjet gazdasági és határrendészeti megállapodások minden egyes részletét.⁵⁰

A delegáció vezetőjét rögtön a Moszkvába való megérkezésük utáni napon fogadta Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztos, akivel megállapodtak

47 A Ganz képviselőjének feljegyzése a Kereskedelmi Minisztériumban tartott megbeszélésről. 1940. júl. 18. MOL Ganz Műszaki osztályának iratai (Z 429), 37. cs., 180. sz.

48 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1940. júl. 26. MOL Minisztertanácsí jegyzőkönyvek (K 27), 212. d., 3633. sz., 75–77. fol., 3634. sz. 118–120. fol.

49 Csáky távirata Kristóffy-nak. 1940. júl. 27. MOL K 69, 757. cs., 1940–I–f. t., 53.692/1940. sz.

50 Krivátsy-Szűts Lajos jelentése Radocsay László igazságügyi miniszternek. 1940. nov. 8. MOL K 69, 757. cs., 1940–I–d–1. t., 24–36. fol.

abban, hogy a tárgyalásokat két albizottságban fogják lefolytatni: az 1. számú albizottság a kontingensek összetételére és értékére vonatkozó kérdéseket vitatja meg, míg a 2. számú albizottság a kereskedelmi és hajózási szerződést, valamint az áruforgalmi és fizetési egyezményt szövegezi meg. Az 1. számú albizottság szovjet részlegét D. D. Misusztjin, a *Külkereskedelmi Népbizottság* szerződési osztályának vezetője, a 2. számú albizottság szovjet részlegét A. D. Krutyikov külkereskedelmi népbiztos-helyettes vezette.⁵¹ Nickl Alfréd a tárgyalások léggöréről utóbb a következőket írta: „Tárgyalópartnereink tárgyalási módja bizonyos fókig eltért a más relációkban megszokott tárgyalási módtól: a bizottságok vezetésével megbízott magas rangú funkcionáriusok is csupán szigorúan a saját kompetenciájukba tartozó kérdésekről tárgyaltak, sőt fontosabb kérdésekben még itt is csak újabb utasítások kikérése alapján nyilatkoztak. A tárgyalási nyelv a mi részünkről javarészt a francia, néha a német volt, szovjet részről az orosz nyelvtol-mácsok közvetítésével. Mereven ragaszkodtak, még forma szerint is, az általuk más relációkban már elfogadott szövegekhez. Mindvégig intelligenciát, szakértelmet és előzékenységet tapasztalhattam részükről”.⁵² Az augusztus 8-ától szeptember 3-ig tartó tárgyalásokon két alapvető kérdés megítélésében tértek el az álláspontok.

Az egyik vita a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség akkreditálása és jogállása körül bontakozott ki. Annak idején, 1934-ben, a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalásoknak szintén ez volt a neuralgikus pontja. A magyar rendvédelmi szervek ugyanis a nyugati példából kiindulva attól tartottak, hogy a szovjet kereskedelmi kirendeltség a bolsevik agitáció melegágyává válik. Ismert, hogy az 1920-as években a felduzzasztott személyi létszámú londoni, párizsi, berlini, és bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltségek tevékenységét bizalmatlanul szemlítették a befogadó országok politikai elitjei és társadalmi, s azok gyakran váltak kisebb-nagyobb konfrontációk forrásává a nyugati államok kormányai és a szovjet diplomácia között. A magyar fél tehát mindenképpen el akarta kerülni egy kiterjedt apparátussal dolgozó szovjet kereskedelmi képviselő megtelepedését Budapesten, s főleg a vidéki ügynökségeinek a megnyitását.⁵³ Az 1934. február 6-i diplomáciai kapcsolatok felvételével megszületett jegyzőkönyv (a diplomáciai viszony modalitásairól) már részben szabályozta ezt a kérdést. Ez az okmány 3 főben limitálta a szovjet kereskedelmi kirendeltség diplomáciai kiváltságokkal rendelkező munkatársainak létszámát, korlátozta a budapesti szovjet külképviseletek apparátusának jogait, s megtiltotta, hogy a befogadó ország egykori állampolgárait alkalmazzák.⁵⁴ Ezzel összességében sikerült elérni a szovjet kereskedelmi kirendeltség mozgásszabadságának és joghatóságának szűkítését.

51 A két szovjet gazdasági szakember teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

52 Nickl beszámolója Csákyknak. 1940. szept. 16. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 54.400/1940. sz.

53 A moszkvai tárgyalások anyagában erre ld. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 8–13, 24–27, 30–36. fol.

54 Az egyezmény eredeti francia nyelvű címpéldányát ld. MOL Külügyminisztérium Jogi osztályának iratai (K 70), 337. cs., 1934–II–1. t., 40–41. fol.

A magyar delegáció attól tartott, hogy ha újraszabályozzák a kérdést, akkor elveszhetnek az 1934-ben kivívott korlátozások, ezért eleinte azt az álláspontot képviselte, hogy nincs szükség az erre vonatkozó határozmányok felvételére a szerződésbe, mert a főbb alapelveket már rögzítették 1934-ben. A szovjetek azonban makacsul kitartottak a kérdés újraszabályozása mellett, arra hivatkozva, hogy 1934-ben és azután sem került sor a kereskedelmi kirendeltség megtelepedésére, és a szovjet–bolgár és a szovjet–román szerződés is megengedi a kereskedelmi missziók tevékenységét, aminek a magyar esetben is precedens értékűnek kell lennie. Sőt, azt is követelték, hogy a kereskedelmi kirendeltség a vidéki városokban is létrehozasson fiókokat, vagy hivatalokat. A magyar delegáció kénytelen volt meghátrálni, de ragaszkodott annak a cikkelynek a törléséhez, ami lehetővé tette volna a szovjet kereskedelmi kirendeltség vidéki fiókjainak megnyitását, emellett megpróbálta elérni, hogy a majdani kereskedelmi képviselő vezető beosztású tisztviselőit ne ruházzák fel a konzuloknak járó mentelmi jogokkal. A végeredmény egy kompromisszumos megoldás lett, amelynek lényege abban állt, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* nem nyit vidéki városokban képviselőket, ugyanakkor a budapesti kereskedelmi kirendeltség vezetője és két helyettese diplomáciai mentességet élvez.

A minél kisebb presztízsveszteség érdekében a magyar fél igyekezett a reciprocitás alapjára helyezni ezt a kompromisszumot is. Noha augusztus 14-én Nickl még azzal érvelt, hogy a magyar kormány nem tervezi kereskedelmi misszió felállítását Moszkvában, mivel Magyarországon a külkereskedelem nem állami monopólium, egy nappal később már felvázolta a magyar kereskedelmi képviselő szervezetét. Eszerint a magyar követségre kereskedelmi attasét foglalkoztatni, emellett a magyar ipari érdekeltségeket és az őket finanszírozó pénzintézeteket egy külkereskedelmi megbízott fogja képviselni. A főbb kereskedelempolitikai ügyeket a kereskedelmi attasé intézi, de a konkrét üzleteket a felügyelete alá rendelt kereskedelmi és pénzügyi megbízott fogja megkötni. A szovjetek elfogadhatatlannak minősítették a kölcsönösség elvére való hagyatkozást a szerződésben, arra hivatkozva, hogy a Szovjetunió külkereskedelmi szervezetének különleges jellege van. Végül megállapodtak abban, hogy a reciprocitás elvét nem veszik fel a szerződésbe, de egy gentleman's agreement keretében Moszkva tudomásul veszi a kereskedelmi megbízott működését a Szovjetunióban.

A magyar engedmények megtételében annak is szerepe volt, hogy a moszkvai német nagykövetség gazdasági osztályának vezetője, akivel a magyar delegáció tagjai bizalmasan konzultáltak, kizártnak tartotta, hogy keresztülvigyék a kereskedelmi kirendeltség jogállásának viszonyossági alapon történő rendezését. Krivátsy egyik jelentéséből tudjuk azt is, hogy ugyancsak a német diplomata tanácsára fogadták el azt a szovjet követelést, hogy a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség hivatalos helyiségeit is megillesse a területenkívüliség joga.⁵⁵

55 Krivátsy-Szűts Lajos jelentése Radocsay László igazságügyi miniszternek. 1940. nov. 8. MOL K 69, 757. cs., 1940-I-d-1. t., 5–23. fol.

Azt, hogy a szovjet diplomáciát elsősorban távlati politikai szándékok vezérelték a kereskedelmi szerződés megkötésekor, a másik főbb vitás kérdés jellege is alátámaszthatja. A magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalásokon ugyanis az áruforgalom keretét a szovjet fél eleinte mindössze 1,7–1,8 millió dolláros összegben szerette volna megszabni, tehát alacsonyabb értékben, mint a végül legszerényebb keretek között mozgó szovjet–szlovák áruforgalom. Ezzel szemben – az iparvállalatok előzetesen körülbelül 15 millió pengőben megjelölt nyersanyagigényéhez képest – a moszkvai tárgyalások idején Schlick István, a magyar delegáció tagja, a *Kereskedelemügyi Minisztérium* kereskedelempolitikai osztályának vezetője, 25–30 millió dollárnyi (körülbelül 120 millió pengő) horribilis exportlehetőséget ajánlott fel magyar részről a szovjeteknek.⁵⁶ Ennek elfogadása azt jelentette volna, hogy a szovjet kereskedelmi vállalatoknak is ekkora értékben kell majd szállítaniuk Magyarországra. (Nickl egyébként már rögtön a Mikojannal folytatott első eszmecserején le is szögezte, hogy „Magyarország az orosz nyersanyagokat korlátlanul fel tudja használni”.) Ez a hihetetlenül magasra srófolt felajánlás nyilván nagyobb manőverezési lehetőséget biztosított a magyar delegáció számára, hiszen ezzel el lehetett érni, hogy erről a szintről a – talán sokszoros – kompromisszumok árán nyilván lecsökkenő végeredmény ne süllyedjen a valós és reális magyar igények alá.

A szovjet ajánlatnak a vártnál sokkal alacsonyabb értéke meglepte a magyar delegátusokat, akik a szovjetekkel folytatott alkudozások során igyekeztek szoros korrelációt teremteni a szovjet beszállítások és a magyar ipari termelés között. Mindvégig azzal érveltek, hogy Magyarország csak akkor tudja biztosítani a szovjetek által kért gépipari késztermékeket és félgyártmányokat, ha a Szovjetunió kielégíti az ezen eszközök gyártásához szükséges nyersanyagigényeket. Hídeg zuhanyként érte a magyarokat az is, hogy a szovjetek nem tettek ajánlatot a gépipar nélkülözhetetlen alapanyagára, a vasércre. Mikojan hangsúlyozta, hogy nem óhajtja összefüggésbe hozni a nyersanyagkérdést a magyarországi megrendelésekkel, s azzal „vigasztalta” magyar partnereit, hogy vasércet máshol is be tudnak szerezni, például a Benelux-államokban, Észak-Franciaországban (Elzász-Lotharingia) vagy Jugoszláviában. Kategorikusan kijelentette, hogy „semmiféle vasat, semmilyen formában nem bocsáthatnak Magyarország részére, mert erre az egyre fejlődő szovjet iparnak van szüksége”. De ezen kívül az 1,7–1,8 millió dolláros szovjet ajánlattétel más, magyar részről szükségelt nyersanyagokat sem tartalmazott, például nyersvasat, acélt, mangánércet, ferromangánt, és kenőolajat, az kizárólag fa, cellulóz, szuperfoszfát és naftalin szállítását irányozta elő. A magyar követelések hatására azonban a szovjet fél először 2,3 millió, majd 3,2 millió dollárra emelte a keretet, valamint fokozatosan gyapottal, azbeszttel, mangánérccel, kenőolajjal, hengerolajjal és krómmal bővítette a kínálati listáját. Ez már kezdte megközelíteni az időközben 4,5 millió dollárra leszállított magyar igényt. Abban, hogy a szovjetek lassacskán elébe mentek a ma-

⁵⁶ Feljegyzés a moszkvai tárgyalások 1. sz. albizottságának első üléséről. 1940. aug. 9. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 8–13. fol.

gyar követeléseknek, szerepet játszott a magyarok más kérdésekben tanúsított engedékenysége (például az ominózus kereskedelmi kirendeltség, a vasútforgalmi problémák rendezésének elhalasztása), emellett nyilván így akarták eliminálni a magyarok vasércre vonatkozó követeléseit.

A magyar küldöttség mégis határozottan ragaszkodott bizonyos mennyiségű vasérc átengedéséhez. A helyzetet jól érzékeltette a Nickl és Krutyikov között lefolyt következő beszélgetés. A magyar diplomata kijelentette, hogy ha vasérc nélkül tér haza, akkor az azt fogja jelenteni, hogy „vereséget szenvedett” és valószínűleg egy megvert ellenfél hangján kérte szovjet partnerét, hogy „gyakoroljon egy »kegyelmi aktust« és biztosítsa legalább a magyar delegáció wolframércigényét”. Erre a szovjet diplomata replikája: „Ha minden megvert ellenség olyan listával vonulhatna vissza, mint a magyar delegáció, akkor minden tárgyalófelünk szívesen tekintené magát megvertnek. Sajnos azonban, a kért kegyelmi aktust nem gyakorolhatom, miután – mint ezt több ízben kifejtettem – wolframércet nem bocsáthatunk Magyarországra rendelkezésére”.⁵⁷ A végeredmény ebben az esetben is kompromisszum lett: a magyar–szovjet áruforgalom keretét 3,7 millió dollárban állapították meg, de a szovjet kontingenslista nem tartalmazta a magyar delegáció által annyira óhajtott vasércet és a más acélszármazékok ötvözeteként a villamossági ipar nélkülözhetetlen alapanyagát, a wolframércet, vagy egyéb kulcsfontosságú gépipari nyersanyagokat, így a rezet és a bronzot sem.

A megszületett okmányok parafálására szeptember 3-án, este 19.50-kor került sor. A megállapodások összesen 4 példányban készültek el, 2-2 példányban magyar, illetve orosz nyelven. Nickl és Mikojan a következő instrumentumokat írták alá: 1) a kereskedelmi és hajózási szerződést, 2) a szerződés 3. cikkelyéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvet a beviteli, kiviteli és átviteli tilalmak és korlátozások szabályozásáról, 3) a szerződés szövegéhez csatolt 1. számú mellékletet a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség jogállásáról, 4) a szerződés szövegéhez csatolt 2. számú mellékletet a választott bírósági eljárásról, 5) az áruforgalmi és fizetési egyezményt, 6) az egyezmény szövegéhez mellékelte két áruforgalmi listát, illetve 7) egy levélváltást a fentebbi megállapodások ideiglenes életbelépítéséről szeptember 15-től.⁵⁸

A kereskedelmi szerződésben az általános határozmányok mellett (a behozatal, kivitel, tranzit, vámok, hajózási illetékek legnagyobb kedvezménye), a 11. cikkely előrevetítette a közvetlen vasúti forgalom megnyitását, azt követően, hogy erről a két kormány külön megegyezett. A 12. cikkely rendelkezett arról, hogy egy önálló posta- és távközlési megállapodás megkötéséig a két ország közötti postai-, távíró-, és távbeszélő-forgalomban az idevágó nemzetközi egyezmények a mérvadók.⁵⁹ A megállapodások láncolatának elgondolkodtató, de vég-

57 Feljegyzés a moszkvai tárgyalások 1. számú albizottságának ötödik üléséről. 1940. aug. 28. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 69–72. fol.

58 Feljegyzés a magyar és szovjet delegáció harmadik együttes üléséről. 1940. szept. 3. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 83. fol.

59 A kereskedelmi szerződés szövegét magyarul ld. A m. kir. minisztériumnak 1940. évi 6.400 M. E. számú rendelete a Magyar Királyság és a Szocialista Szovjetköztársaságok Uniója között

ső soron Magyarország érdekei érvényesítésének a lehetőségét magában rejtő elvi rendelkezései az áruforgalmi és fizetési egyezménybe kerültek be. Ennek 1. cikkelye ugyanis kimondta, hogy a két kormány közötti megegyezés alapján a felállított kontingensek később megváltoztathatók vagy kiegészíthetők. A 3. cikkelye pedig megállapította, hogy ugyancsak kölcsönös megegyezéssel és az érintett kormány jóváhagyásával, a már rögzített 3,7 millió dolláros kereten kívül is bonyolíthatók le üzletek szabad valutafizetés ellenében.

Az importlistán a két legnagyobb kontingenst a 820 ezer dollárt kitevő különféle túlevelű faneműek, illetve a 4 ezer tonna mennyiségű pamut és a különféle textilhulladék alkotta 460 ezer dollár értékben. Ezen kívül jelentősebb tételt képezett még a műtrágyagyártáshoz szükséges foszfát és szuperfoszfát mintegy 120 ezer dollár értékben, az 5 ezer tonna mangánérc, illetve az ezer-ezer tonna krómérc és kenő-, illetve hengerolaj. Kisebb kontingenseket hoztak létre barnakőszénből, azbesztből, és a vegyipar alapanyagául szolgáló naftalinból és terpen-
tinből is.

A kiviteli lista két legnagyobb kontingensét a 800 ezer dollár értékű hajószállítás, és a 700 ezer dollár értéket képező elektromotorok és generátorok alkották. Az egyezmény előirányozta 3600 db vasúti kocsikerék-pár, 6000 db vasúti kocsi tengely, 4 ezer tonna mennyiségben acélesövek, 250 ezer dollár értékben Diesel-motorok és lokomobilok exportját a Szovjetunióba.⁶⁰ Nickl a hazaérkezése után egy részletes beszámolót készített a *Külgügyminisztérium* számára, amelyben a következőképpen összegezte tárgyalásai eredményét: „Az elért eredmények kedvezők. [...] A tárgyalások folyamán lényegesen nagyobb mennyiségű értékes nyersanyagot sikerült Magyarországra részére biztosítanunk, mint annak idején akár a jugoszláv, akár a bolgár, akár pedig a finn delegációnak. Figyelemre méltó továbbá, hogy a Moszkvában tartózkodó svéd és dán delegáció mintegy két hónapja tartózkodik Moszkvában már anélkül, hogy zöld ágra tudott volna vergődni, viszont nekünk sikerült nem egészen egy hónap alatt életképes és további fejlődési lehetőségekkel biztató megállapodásokat létrehozni”.⁶¹ A magyar sajtóból és a primer forrásokból is arra lehet következtetni, hogy a siker érzését a szintén 1940 őszétől Moszkvában tárgyaló román kereskedelmi delegáció kudarca is erősíthette a magyar gazdasági vezetőkben, akik kárörömmel vagy kissé cinikusan nyilatkoztak a románok által elért eredményekről. A hazai közgazdasági sajtó azt állította például, hogy a szovjet tárgyalók sokkal megértőbben viszonyultak a magyarokhoz, mint a románokhoz.⁶² De jellemző erre az is, amit Perényi-Lukács György követségi titkár írt a Bárdossy László külügyminiszterhez küldött egyik jelentésében: „A román delegáció tagjai közt

Moszkvában 1940. évi szeptember hó 3-án aláírt Kereskedelmi és Hajózási Szerződés ideiglenes életbeléptetése tárgyában. Budapesti Közlöny 1940. szept. 15. 4–6. Oroszul megjelent: DVP XXIII/1. 554–560.

60 Az áruszállítási és fizetési egyezmény szövegét ld. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–h. t., 77–82. fol.

61 Nickl jelentése Csákyinak. 1940. szept. 16. Uo. 54.400/1940. sz.

62 Komoly kilátásokkal indul a magyar–szovjet kereskedelmi forgalom. Az Ellenőr 1941. febr. 1. 1.

is láttam ismerős és ellenszenves arcokat. A románok boldogok, hogy tárgyalásaik nem haladnak előre, mert így egyelőre nem kell hazamenniük”.⁶³

Az áruszállítási és fizetési egyezmény teljesítésének nehézségei

Az áruforgalmi és fizetési egyezmény és a hozzá mellékelt két kontingenslista csak az áruforgalom kihasználható költségkeretét határozta meg egyéves perspektívában. Az egyezmény olyannyira keretjellegűnek bizonyult, hogy az egyes kontingensek átvételére az érdekelt szovjet kereskedelmi vállalatoknak és a magyar iparvállalatoknak új üzleti szerződéseket kellett kötniük, amelyekben a tranzakciók feltételeit (előleg, szabványok, gyártási ütem, szállítási terminusok, kötbér stb.) is lefektethették. Mint említettük, az egyezmény 1. és 3. cikkelye bizonyos mértékű manőverezési lehetőséget biztosított Magyarországra számára: a 3. cikkely szerint a kifizetésekre lekötött összegben, azaz 3,7 millió dolláron felül is rendelhetett nyersanyagot a szovjet kereskedelmi vállalatoktól, szabad valuta (dollár) ellenében.

Október 30-án a *Külkereskedelmi Hivatal*ba kérték a MÁVAG, a Weiss Manfréd, a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű*, és a Ganz képviselőit, hogy a pótlólagos magyar ajánlatokat összesítsék. A magyar igények és a szovjet szándékok közötti disszonanciát rögtön megmutatta, hogy az üzletemberek az előirányzott 3,7 millió dolláros keretösszeget felül körülbelül 10–11 millió dollárnyi áru eladására tettek ajánlatot, amiért cserébe hasonló nagyságrendű, a felajánlott iparcikkek gyártásához szükséges nyersanyagot vártak volna.⁶⁴ A Moszkvába utazó üzleti delegáció tagjainak sorában a Ganz, a Weiss Manfréd, a MÁVAG, a *Láng Gépgyár*, az MNB, és a PMKB képviselői foglaltak helyet, a delegáció vezetésére Rosslav Nándor, a *Külkereskedelmi Hivatal* vezetője kapott felhatalmazást.⁶⁵ A magyar üzletemberek december 5-én érkeztek Moszkvába, és a következő napon megkezdték tárgyalásaikat az illetékes szovjet vállalatokkal, és a *Külkereskedelmi Népbiztosság* hivatalnokaival.⁶⁶ A *Külkereskedelmi Népbiztosság* azonban nem hagyta túl sok reményt a magyar üzletemberekben, Misusztyn kerek perccel kijelentette, hogy a Szovjetunió az első évben csak a szerződéses keretben foglalt árukat szándékozik Magyarországra exportálni, tehát többlétszállítás az első évben nem jön létre, így az importtétéleik emelésére sincs szükség.⁶⁷ Ez első hallásra hideg zuhanyként hatott, persze még nem jelentette automatikusan a magyar diplomácia „vereségét”.

63 Perényi jelentése Bárdossynak. 1941. febr. 13. MOL K 69, 757. cs., 1941-I-d-1. t., 118–122. fol.

64 Feljegyzés a Külkereskedelmi Hivatalban tartott megbeszélésről. 1940. nov. 2. MOL K 69, 760. cs., 1940-I-12. t., 63–64. fol.

65 A Moszkvába utazó üzleti delegáció tagjainak névsora. 1940. nov. 2. MOL K 69, 758. cs., 1940-I-h. t., 7–8. fol.

66 Kristóffy jelentése Csákyknak. 1940. dec. 9. MOL K 69, 758. cs., 1940-I-i. t., 1196/1940. res. sz.

67 Rankó Arzénnek, a Külkereskedelmi Hivatal munkatársának feljegyzése a moszkvai üzleti tárgyalások állásáról. 1940. dec. 23. MOL K 69, 760. cs., 1940-I-12. t., 70–73. fol.

A magyar–szovjet gazdasági megállapodások eredményeinek megvonása és tanulságainak leszűrése végett leginkább azt vizsgálhatjuk meg, hogy mi lett a sorsa a kontingenslistán szereplő két legnagyobb értékű tételnek, a 820 ezer dolláros faárúnak és a 800 ezer dolláros hajószállításnak. A magyar delegáció tagjai még Moszkvában tartózkodtak, amikor 1940. augusztus 30-án kihirdették a bécsi döntőbírósi egyezményt, amely visszajuttatta Magyarországnak Erdély északi, mintegy 43 ezer km² területű részét. Az anyaországhoz visszakerült, meglehetősen nagy kiterjedésű régió földrajzi, ökonómiai viszonyai ismertek voltak: a Székelyföld, Máramaros, és Beszterce-Naszód vármegyék egykoron a faipari gazdaság központjainak számítottak. A bécsi döntéssel Magyarország faimportőr országból egy csapásra faexportőr országgá változott. Jellemző erre, hogy Csáky István külügyminiszter a Nyikolaj Saronov budapesti szovjet követtel folytatott egyik beszélgetésében akként értékelte a második bécsi döntés gazdasági konzekvenciáit, hogy azzal „Magyarország nem kapott mást, csak *erdőket és hegyeket*, [kiemelés tőlem – S. A.] és az önálló állam megszervezéséhez szükséges összes természeti kincs a magyar határon kívül maradt”.⁶⁸ A magyar delegátusok a szovjet fővárosban szereztek tudomást a bécsi döntés híréről, éppen akkor, amikor a főbb árukontingensek, így a nyersfa értékét már véglegesítették a szovjetekkel, így ennek a tételnek a módosítására nem igazán mutatkozott lehetőség. A bécsi döntés által előidézett földrajzi-gazdasági változások következtében azonban óhatatlanul is módosítani kellett a faféleségek importtétéleit. Erre az áruszállítási és fizetési egyezmény 1. cikkelye lehetőséget nyújtott.

Rosslav közölte Misusztyinnal, hogy Észak-Erdély visszacsatolása miatt fa-behozatalról nem kívánnak üzletet kötni, és javasolta, hogy a fakontingenst más árucikkkel helyettesítsék, elsősorban olyan termények vásárlása jöhetett számításba, amelyeket Magyarország korábban a balti államokból, Nyugat-Beloruszsiából és Besszarábiából importált (lenmag, takarmányrépamag, olajpogácsa).⁶⁹ A faimport helyettesítésének szükségességére vonatkozó magyar álláspontot a moszkvai magyar követség is nyomatékosította egy diplomáciai jegyzékkel, amely pontosan behatárolta a faimportot helyettesítő áruk fajtáját és mennyiségét: 5 ezer tonna tavaszi búzavetőmag, 5 ezer tonna olajpogácsa, 750 tonna takarmányrépamag, 300 tonna rostlen vetőmag. A Kristóffy diplomáciai jegyzékében foglalt javaslatot a szovjetek először elutasították, Rosslav feltételezése szerint azért, mert a Szovjetunió még nem tudta kellőképpen betagozni gazdaságilag az időközben fennhatósága alá került új területeket.⁷⁰ A szovjet gazdasági vezetésen belül eleinte valóban lehetett némi tanácsstalanság azzal kapcsolatban, hogy kielégítsék-e a fakontingens helyettesítését sürgető magyar követelést. Az elutasítás mögött Rosslav feltételezéseivel szemben mégis más motivációk húzódtak meg. A már említett nyersfa-exportőr Exportlesz vállala-

68 Saronov jelentése Molotovnak. 1940. okt. 28. AVP RF, f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 19–26.

69 Rosslav Nándor jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 9. MOL K 69, 758. cs., 1940–I-i. t., 1196/1940. res. sz. (64–68. fol.)

70 Rosslav jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 29. Uo. 19–21. fol.

lat szakemberei ugyanis egy Magyarország 1940. évi fabehozatalát és annak 1941. évi perspektíváit is elemző feljegyzésben úgy vélték, hogy Magyarország nyersfaimportja 1940-ben nőtt az 1939. évihez képest, és az erdőségekben gazdag Észak-Erdély visszacsatolása ellenére egyes korábbi faexportőr országok (Finnország, Norvégia, Svédország, Szlovákia) részesedése a magyar fapiacon 1941-ben sem fog csökkenni.⁷¹ Moszkva végül mégiscsak respektálta Budapest kívánságát, és 1941 januárjában beleegyezett abba, hogy a 820 ezer dolláros faimportot 400 ezer dolláros nyers foszfáttal és 420 ezer dollár értékű pamutttal váltsák ki.⁷²

A fizetési és áruforgalmi egyezmény a felállított kontingensek leszállításának határidejét egy évben jelölte meg, tehát a tranzakciókat 1941. szeptember 15-ig teljesíteni kellett volna. A szovjet részről szállítandó nyersanyagok készletei a Szovjetunióban szinte azonnal rendelkezésre álltak, míg a Magyarország által szállítandó nehézipari cikkek, mint a hajók, transzformátorok, generátorok, vasúti alkatrészek legyártása hosszabb időt vett igénybe. Ezért szovjet részről rögtön a magyar üzleti delegáció Moszkvába érkezése után kikötötték, hogy a nyersanyagok magyarországi exportjára csak akkor kerülhet sor, ha a szovjetek előzetesen megkötik a legnagyobb kontingenst jelentő hajóik importjára vonatkozó szerződést. A szovjet exportvállalatok ezért addig halogatták az olajszármazékokra, pamutra, foszfátra és mangánércre vonatkozó árajánlataik megtételét, amíg a Masinoimport nem tudta nyélbe ütni a hajóvásárlást.

Magyarországon a Ganz hajógyára rendelkezett a tengerjáró hajók gyártásához szükséges szellemi és anyagi kapacitással. A magyar vállalat 1940. december 29-én kötötte meg a szerződését a szovjet importvállalattal 2 db 4000 tonnás, egyenként 950 ezer dollárt érő tengerjáró hajóra.⁷³ Látható, hogy a szerződésben rögzített feltételek jóval felülmúlták a fizetési egyezményben előírányzott 820 ezer dolláros hajóeladási keretet, annak több mint kétszeresét tették ki, igaz, ennek eshetőségét, mint említettük, az egyezmény nem zárta ki. Leginkább csak a Ganz iratanyagából szerezhetünk tudomást arról, hogy hogyan is került sor erre az üzletkötésre, és a háttérben milyen alkudozások zajlottak a vállalat és a magyar kormányzat között. Ebből derül ki az is, hogy a magyar kormány szinte mindent alárendelt annak, hogy az ország nyersanyagellátását biztosíthassa a Szovjetunióból, és az egyezménybe valósággal belehajszolta a Ganzt.

A Ganz vezetői ugyanis még 1940 nyarán kikötötték a kormány képviselőinek, hogy új hajók legyártására legjobb esetben is csak 1942-re, de leginkább 1943-ra kerülhet sor,⁷⁴ a szovjet fél azonban az áruforgalmi egyezmény megköté-

71 Az Exportlesz konjunktúra és gazdaságkutató csoportjának feljegyzése A. D. Krutyikov külkereskedelmi népbiztos-helyettes számára. 1941. márc. 13. RGAE, f. 413. op. 13. gy. 3781. l. 141–142.

72 Perényi-Lukács György jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. jan. 27. MOL K 69, 757. cs., 1941–I–d–1. t., 99–100. fol.

73 A Ganz és a Masinoimport szerződésének szövegét ld. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

74 Scharbert Gyulának, a Ganz igazgatójának levele a Külkereskedelmi Hivatalhoz. 1940. jún. 13. Uo.

se után ragaszkodott az 1941. szeptember 15-i szállítási terminushoz. Egyetlen áthidaló megoldás maradt. Még 1939. március 23-án a Ganz hajógyára szerződést kötött két akkor alapított magyar tengerhajózási részvénytársasággal, a *Magyar Orientvonal Tengerhajózási Rt.*-vel és a *Kereskedelmi Tengerhajózási Rt.*-vel 2 db egyenként 4000 tonnás tengerjáró hajó elkészítésére. A két cég annak rendje és módja szerint át is utalta az előlegeket, így a hajók gyártása megkezdődhetett. A kormány ugyanakkor erőteljes nyomást gyakorolt a Ganzra annak érdekében, hogy bontsa fel a szerződést, és a két hajót bocsássa a Masinoimport rendelkezésére. A Ganz igazgatóságának egyik későbbi emlékeztetője a következőképpen ecsetelte a történeteket: „A magyar kormány azon kifejezett kívánságát, hogy a két hajót a vállalat bocsássa rendelkezésre a magyar–szovjet szerződés keretén belül, az érdekeltek a legnagyobb energiával elutasították. Hosszabb tárgyalások után, amelyek folyamán a kormányzat fenyegető álláspontot foglalt el, a két vállalat kényszeresen belement abba, hogy a Ganzzal kötött szerződéstől visszalépjen”.⁷⁵ Mindenesetre tény, hogy a szovjet exportvállalatok képviselői csak a Ganz és a Masinoimport szerződésének köszönhetően mutattak hajlandóságot arra, hogy érdemben szóba álljanak a Rosslav Nándor vezette magyar üzleti delegációval. 1941 elején a szovjet vállalat a szerződésben vállalt kötelezettségéhez híven, kifizette a vételár 25%-át kitevő előleget, mintegy 475 ezer dollárt.⁷⁶

A kormány egyébként a Ganz és a Masinoimport közötti üzleti tárgyalások folyamán különféle ígéretekkel is igyekezett nyomást gyakorolni a vállalatra. A Ganz által előterjesztett műszaki tervekkel szemben a szovjet vállalat többletigényeket támasztott, amelyek a Ganz számára később 86 ezer dolláros többletköltséget jelentettek. A hajókról készített egyik feljegyzésben egyenesen úgy fogalmaztak, hogy „szovjet részről a berendezésre vonatkozólag *túlzott szociális követelményeket* [kiemelés tőlem – S. A.] támasztottak (*kaszinóterem, fürdőszobák* stb. [sic! – S. A.]”. Ebből a feljegyzésből derül ki az is, hogy a gyártási tervek megváltoztatása, és a hajók néminemű átalakítása abban a gyártási stádiumban még megvalósítható volt, de a szovjetek által megkívánt berendezések, kabinok stb. beszerelésével a hajókat más külföldi országban nem tudták volna értékesíteni.⁷⁷ A Ganz a műszaki többletköltségekkel együtt a hajók vételárát összesen 1 millió 950 ezer dollárban minimalizálta volna, de a szovjetek nem voltak hajlandók 1 millió 900 ezer dollár felett megvásárolni azokat. Ekkor Rosslav közbelépett, és „felszólította” a Ganz képviselőjét Moszkvában, hogy kösse meg a szerződést 1 millió 900 ezer dolláros alapon. A Ganz iratai szerint ígéretet tett arra, hogy ebben az esetben a *Külkereskedelmi Hivatal* gondoskodni

75 A Ganz igazgatóságának feljegyzése a Magyar Vitéz és Magyar Tengerész nevű hajók gyártásának történetéről. 1942. márc. 6. Uo.

76 A Ganz levele a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1941. jún. 9. Uo.

77 Feljegyzés a Szovjetunióknak szállítandó hajókról. 1941. jún. 24. MOL K 69, 759. cs., 1941–I–1. t., 5–8. fol.

fog a hiányzó 50 ezer dollár kiutalásáról a cég számára „a magyar nyersanyag-behozatal megterhelésével vagy más úton”.⁷⁸

A kormány másik ígérete a gyártási folyamattal állt összefüggésben. Gondot jelentett ugyanis, hogy a szovjet importkompenzáció éppen azokat a nyersanyagokat (hengerelt vas, bronz, vörösréz) nem tartalmazta, amelyek a hajógyártáshoz szükségeltettek, így ezeket a Magyarországon zár alá helyezett készletekből kellett biztosítani. A kormány ígéretet tett arra, hogy fedezi az üzem számára a gyártáshoz szükséges alapanyagokat, a 900 tonna hengerelt vasat, 61 tonna rezet és 38 tonna bronzot, amelyek közül a két utóbbit a magyarországi textilgyárak elhasználta, üzemén kívüli nyomóhengereinek lefoglalásával kívánta biztosítani.⁷⁹ A gyár azonban 1941. január 21-én kénytelen volt panaszt tenni Varga József iparügyi és kereskedelemügyi miniszternél amiatt, hogy a kormány garanciavállalásával ellentétben a gyártáshoz szükséges hengerelt vas november végére és december végére ígért – egyenként 450-450 tonna mennyiségű – két tétele nem érkezett meg az üzembe. A cég kérte a minisztert, hogy haladéktalanul intézkedjen a 900 tonna (összesen mintegy 90 vagon) vasanyag kiutalásáról a meglévő készletekből.⁸⁰ Az ígért vasmennyiség átadására azonban csak 1941 márciusának második felére került sor, ami felidézte annak veszélyét, hogy a hajók építésének befejezése legalább 2,5 hónapot késni fog. (Az 1940. december 29-i szerződésben a Ganz 1941. december 15-i, és 1942. január 15-i határidővel vállalta, hogy a hajókat Galacban átadja tengeri próbaútra.) Ez üzleti szempontból rendkívül előnytelen lett volna, mert a szállítási határidő betartását a magyar vállalat kötbérral biztosította, amely a késedelem nyolcadik hetétől számítva a hajók vételárának 1%-át emésztette fel hetente.⁸¹

ATTILA SERES

HUNGARIAN-SOVIET TRADE RELATIONS BETWEEN 1939 AND 1941. ADDITIONAL MATERIAL TO THE ANALYSIS OF HUNGARIAN FOREIGN TRADE BEFORE ENTERING INTO WAR. (PART I)

From the early fall of 1940 to the early spring of 1941, Hungary and the Soviet Union entered into several bilateral economic agreements. The first two elements of the system of interstate conventions were the agreement on trade and navigation – initialled on 3 September 1940 – and the pertaining commodity and payments agreement. They were followed by contracts granting the infrastructural conditions of starting trade, involving the convention for postal services initialled on 4 February 1941

78 Scharbert levele a Külkereskedelmi Hivatalhoz. 1941. jún. 13. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

79 Nickl feljegyzése a Külügyminisztériumban tartott tárcaközi értekezletről. 1940. nov. 27. MOL K 69, 758. cs., 1940–I-i. t., 1144/1840. res. sz.

80 A Ganz levele Varga József iparügyi miniszternek. 1941. jan. 21. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

81 A Ganz levele Rosslav Nándornak, a Külkereskedelmi Hivatal vezetőjének. 1941. jún. 9. Uo. – E tanulmány II. részét a Történelmi Szemle 2008. évi 1. számában közöljük. (A szerk.)

to provide telegraph, telephone and postal connections, then the agreement on rail transport – initialled on 1 March 1941 – to open direct passenger and goods transport.

The primary aim of the study is the analysis of those political and economic reasons for which Hungary and the Soviet Union entered into economic relations with each other. The study presents the role what the changed geopolitical situation had in establishing the interstate agreements, the regional economic policies aimed to advance adaptation to the new circumstances, and the economic emergency generated by the war. This work examines also the economic benefits and the possible political outcomes of the contracts during the short period prior to the armed conflicts between Hungary and the Soviet Union; and whether there were ideological obstacles hindering interstate economic relations.

This study can be regarded also as a case study, because it reveals the legal background and the ways through which the Hungarian state (i.e. the government) encroached on free market alleging compelling interests of national economy as reason. A well-marked example of governmental pressure is presented by reconstructing the history of trade agreement between Hungary and the Soviet Union and the consequences of the contract after 27 June 1941.

SIPOS PÉTER

Egy Horthy-életrajz problémái*

Haditengerészeti pálya – szárnysegédség

Horthy Miklós jó helyen született és jól nőtt. Abban a megyei, középbirtokosi, nemesi közegben élte le első éveit, amely meghatározó jelentőségű volt Magyarország történelmében, és nagyon fontos családi, rokoni kapcsolatokkal rendelkezett. 1918-ig, élete első ötven esztendejében, ezek a kontaktusok nagyon lényegesek voltak, emiatt bizonyos család-történeti részletekbe kell bocsátkoznom. Édesapja, Horthy István Szolnok vármegye közéletében és a református egyházban fontos tisztséget töltött be. A heves-kunsági református közösség gondnoka volt, és ebből következően jó kapcsolatok fűzték Tisza Kálmánhoz, és ezáltal Tisza Istvánnal is megismerkedett. A másik szál, amelyik később fontossá vált, hogy bátyja, Horthy István kiváló lovastiszt volt, aki Ottó főherceg udvartartásában oktatta a fiatalabb főhercegeket. Többek között azt a Károlyt, aki később trónörökös, majd uralkodó lett. A Mária Jozefa főhercegnő vezette udvartartásban a két Horthy fiú nagyon népszerűvé vált, és elég nagy szavuk volt.

A következő fontos mozzanat Horthy életében, hogy miután elvégezte a fiu-me-i haditengerészeti akadémiát, bekerült az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének tisztikarába, amely egy elit csoportot jelentett. Általánosan elismert, hogy ez kiváló tisztikar volt, és Horthy jó adottságokkal rendelkezett ahhoz, hogy komoly katonai karriert fusson be. Köztudott volt róla, hogy kiváló tengerérzékkel, jó nyelvtudással rendelkezik, tud viselkedni, tehát bizonyos diplomáciai adottságokkal is bír. Nagyon megkedvelte őt Montecuccoli tengernagy, az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének főparancsnoka, és magához vette személyi jachtjának parancsnokaként. Amikor megürült a konstantinápolyi kikötőben állomásozó osztrák–magyar hadihajó parancsnoksága, Montecuccoli Horthyt bízta meg a *Taurus* állomáshajó parancsnokságával.

Ismeretes, hogy vannak olyan állomáshelyek a diplomáciában, a hadseregben, amelyek hosszú évek, évtizedek alatt meglehetősen feledésbe merülnek, unalmasak, és aztán egyszerre valamilyen oknál fogva mégiscsak fontossá válnak. Éppen ilyen volt 1908-ban a konstantinápolyi hajóskapitányi hely. Ez az esztendő rend-

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2003. máj. 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

kívül fordulatossá vált az Ottomán Birodalomban: ifjútörök forradalom, ellenforradalom, szultánbuktatás és más egyéb zavaros események követték egymást. Ami közvetlenül érintette a Monarchiát: egy bojkott ellene. Horthy ezekről a fejleményekről precíz jelentéseket küldött Bécsbe, hiszen az állomáshajó-parancsnokoknak többek között bizonyos értelemben kémszolgálatot is kellett teljesíteniük. Az Osztrák–Magyar Monarchia rendkívül érdekelt volt abban, hogy mi történik a Balkánon, mi történik az Ottomán Birodalomban. Ezért ezeket a jelentéseket nem dobták olvasatlanul a papírkosárba, vagy nem írták rá, hogy „ad acta” és aztán betették egy poros dossziéba, hanem elolvasta a császár és király, a külügyminiszter, a honvédelmi miniszter, a vezérkari főnök, és így Horthy neve bizonyos értelemben ismertté vált az udvarban. Horthy bizonyos tanulságot leszárt a fejleményekből: itt látta először, hogy a hadseregnek milyen fontos politikai szerepe van.

Míg Horthy Konstantinápolyban szolgált, nem tudta, hogy buzgón tanulmányozzák az udvarban a személyi lapját. Ezen az a minősítés állt, hogy „nagyon jó”, kiváló nyelvérzékkel rendelkezik, udvarias, kellemes megjelenésű, jól felkészült, valamint alkalmazhatósága: hajóparancsnok. Ezt a besorolást azért fontos hangsúlyozni, mert tulajdonképpen ez az állás, ez a pozíció volt az, amire Horthy igazán képesített volt. Ő igazából arra született, arra kapott kiképzést, hogy egy hadihajó parancsnoka legyen, és minden további tisztség számára kissé idegen volt.

Káderlapja azért került fontos személyek – többek között a császár és király főhadsegéde – kezébe, mert napirendre került, hogy be kell tölteni egy megüresedett szárnysegédi állást Ferenc József mellett. Horthynak ismét szerencséje volt, tudniillik a körülmények összejátszása következtében most éppen egy tengerésztisztre volt szükség a császár és király közvetlen környezetében, méghozzá lehetőleg egy magyar tengerésztisztre. Komoly flottafejlesztés kezdődött ugyanis, és azzal, hogy egy magyar állampolgár kerül fontos tisztségbe, jelképezni akarták: a flotta ügye nem egyszerűen a ciszlajtániai birodalomfél dolga, hanem egyúttal összmonarchiai ügy is. Így került Horthy a szárnysegédi beosztásba, amelyet hét éven keresztül, 1914-ig töltött be. Ezek nagyon fontos, formáló esztendőök voltak számára, és bizonyos értelemben itt sajátított el valamit a politikából is. A szárnysegédnek nem volt egyéb dolga, mint hogy naphosszat ott lebzseljen az előszobában, és beszéltesse az uralkodóhoz azt, aki éppen fel volt iratkozva audienciára. A szárnysegéd olyan volt, mint egy bútordarab, nem beszélhetett, nem szólhatott bele semmibe, de hallotta, miről tárgyalnak a császár és király előszobájában a Monarchia nagyjai. Nyilvánvalóan rengeteg pletyka, információ, értesülés jutott akarva-akaratlanul a fülébe. Hozzá kell tennem, hogy ezekről soha senkinek nem pletykált, még a feleségének sem beszélt udvari értesüléseiről.

Ezekben az években alakult ki benne az egész életében megőrzött tisztelet Ferenc József iránt. Többször nyilatkozott úgy, hogy mindazt, amit a kormányzásból tud, Ferenc Józseftől leste el, és még egy olyan csodálatos embert, mint Ferenc József, nem ismert. Minden tekintetben példaképének tekintette. Ez Horthy személyiségére is rávilágít. Ferenc Józsefnek három trónörököse volt,

Rudolf, Ferenc Ferdinánd és a későbbi IV. Károly, teljesen különböző politikai felfogású, szemléletű, habitusú egyéniségek. Egyetlen dologban volt közös az álláspontjuk, tudniillik abban, hogy minden tekintetben szakítanak a Ferenc József-i hagyománnyal. Horthy viszont – ezzel ellentétben – példának tekintette a császárt és királyt, aki nem volt intellektuális alkat, karizmatikus személy, nem voltak önálló gondolatai, elképzelései, hanem egy rendkívül szorgalmas, kötelességtudó bürokrata volt. Az, hogy Horthy egy ilyen típusú embert választott példaképének, bizonyos értelemben saját személyiségéről, ha úgy tetszik, korlátairól is vall.

Még egy érdekes dolog a bécsi évekből, szintén a személyiségére utaló jegyekkel. Miután rengeteg szabadidővel rendelkezett, szorgosan járkált a bécsi *Szépművészeti Múzeumba*. Volt bizonyos kézügyessége is, és idejének nagy részét azzal töltötte, hogy másolta az ott kifüggesztett festményeket és rajzokat. Nagyon büszke volt, amikor megdicsérték őt a rajzai pontosságáért. Ez arra vall, hogy tulajdonképpen nem volt fantáziája. Eszébe sem jutott, hogy valamiféle önállót alkosson, pontosabban egyetlen ilyen festményt alkotott. Ferenc József-ről készített egy kis festményt, azt is jobbára fényképről, és nagyon elégedetten hallgatta, amikor Ferenc József azzal dicsérte meg, hogy a festmény mennyire hasonlít rá. Nem törekedett tehát semmiféle absztrakcióra, arra, hogy a mélyére hatoljon a dolgoknak, elvonatkoztasson a felszíntől.

Flottaparancsnok

Az első világháború alatt Horthy legnevezetesebb haditette a közismert otrantói csata, 1917 májusában. Ezzel kapcsolatban is született egy legenda, amely szerint a csata jelentős szerepet játszott az első világháború történetében. Valójában azonban annyi történt csupán, hogy időlegesen sikerült megtörni az Otrantói-szorosban felállított antanthajózárat. A Földközi-tenger nem volt főhadszíntér az első világháború ütközeteiben, még kevésbé az Adriai-tenger. Tehát egy másodrendű tengeri hadszíntérnek egy oldalmedencéjében zajlott le a csata, amely a háború egészét tekintve nem volt különösebben jelentős esemény.

Horthy szempontjából azonban nagyon fontosnak bizonyult. Egyrészt 1917. június elején a császári és királyi főhadiszállás kiadott egy közleményt, amelyben méltatta Horthy teljesítményét. Erre nyilván sokan felfigyeltek, hiszen olyan sok győzelmet az osztrák–magyar hadiflotta nem aratott. Még kevésbé volt szó hadisikerekről egy magyar tengerésztiszt parancsnoksága alatt. Másrészt az otrantói csatában Horthy kétségkívül bizonyította, alkalmas arra, hogy egy hadihajót, vagy akár egy kisebb hajórajt vezessen. Ismeretes, hogy bátran szembeszállt az őt üldöző és fölényben lévő antanthajókkal. Megsebesült, de nem engedte, hogy levigyék a fedélközbe, hanem mindvégig a fedélzeten maradt, és onnan próbálta irányítani az ütközetet. Majd ahhoz is ragaszkodott, hogy Pólába is az ő vezetése alatt hajózzanak be.

Ezt én *Novara*-szindrómának nevezném, mert Horthyban végig élt azon kötelességtudat, még 1944-ben is, hogy a kapitány nem hagyhatja el a süllyedő hajót, a fedélzeten, a parancsnoki hídon kell maradnia. Holott nagyon sokan tanácsolták neki, teljesen ésszerű megoldás gyanánt, hogy azt a bizonyos 1944. október 15-i kormányzói proklamációt ne a budai Várból hirdesse ki, hanem menjen ki az 1. hadsereghez, amely a Kárpátokban állomásozott, és annak védelme és fedezete alatt próbálja megvalósítani a kiugrást. Horthy ezt többek között azzal utasította el, hogy nem hagyhatja el a parancsnoki posztot.

Az otrantói csata más szempontból is fontossá vált Horthy karrierje szempontjából. 1918 februárjában, amikor már az egész közép-kelet-európai térség, az Osztrák–Magyar Monarchia is forradalmasodott, Cattaróban matrózlázadás robbant ki. Ezzel kapcsolatban is különböző téves állítások láttak napvilágot. Például, hogy Horthy verte le és fojtotta vérbe a felkelést. Lehet, hogy megtette volna, ha rá hárul ez a feladat, de éppenséggel még Pólában állomásozott. Amikor ő megérkezett Cattaróba, a matrózlázadásnak már vége volt. Cattarónak azonban komoly szerepe volt Horthy pályafutásában.

IV. Károly uralkodása kezdetén szinte mindenkit elmozdított pozíciójából. Eltávolította az osztrák kormányt, Tisza Istvánt, leváltotta a szárazföldi hadsereg egész főparancsnokságát. Nem nyúlt viszont a flottához, amely valahogy nem került érdeklődése előterébe. Nem is volt igazán fontos, hiszen a nagy hadihajók ott horgonyoztak a pólai kikötőben. Cattaro viszont felhívta a figyelmet arra, hogy itt is változásra van szükség, és Bécsben elhatározták, hogy leváltják az egész főparancsnokságot. Megkezdődött a keresés a parancsnoki posztra alkalmas személyek után. Károly István főherceg tengernagyot – aki nemcsak mint főherceg kapta meg ezt a rangot, hanem valóban értett is a haditengerészethez – Pólába küldték, hogy ott nézzen körül. Károly István korábbról ismerte Horthyt. Az átlagos vezénylő admirálisi életkor ekkor körülbelül hetven év volt. Horthy a maga ötven esztendejével jelentős fiatalítást jelentett. Másfelől pedig egy komoly haditett is fűződött a nevéhez, és ezért esett Károly István javaslatára az uralkodó választása Horthy Miklósrá, akit 1918. február végén új rendfokozattal és beosztással ruháztak fel. Kinevezték az osztrák–magyar hadiflotta parancsnokává. Nyilvánvaló, hogy ez tengernagyi beosztás volt, ezért megkapta az ellentengernagyi rendfokozatot. Ez azért volt fontos a későbbiek szempontjából, mert ha 1919. június elején mint sorhajókapitány érkezik Szegedre – amely rangfokozat a szárazföldi hadseregben az ezredesnek felelt meg –, akkor aligha valószínű, hogy megkapta volna a hadügyminiszteri, még kevésbé a fővezéri tisztséget, hiszen ezredessel Tiszát lehetett volna akkor és ott rekeszteni. Tehát nyilvánvaló, hogy ez a rendfokozat számára később nagyon előnyösnek bizonyult.

Horthy 1918. március 2-án, amikor hivatalosan is átvette a flottaparancsnokságot, először került olyan tisztségbe, amely nem felelt meg a képzettségének. Ő maga is tisztában volt ezzel. Heyssler sorhajókapitány, Horthy jó barátja, leírja visszaemlékezéseiben, hogy az újdonsült ellentengernagy aggodalmaskodott, vajon el tudja-e látni ezt a tisztséget, hiszen nem rendelkezett vezérkari képesítéssel, nem vezényelt nehéz hadihajó osztályt, még kevésbé volt bármiféle

tapasztalata flottaszintű hadműveletek irányításában. De az uralkodó kívánságának eleget kellett tennie, és elvállalta a beosztást. Igaza volt abban, hogy nem rendelkezett kellő tapasztalattal, kellő készséggel nagy hadműveletek tervezésében. Amikor 1918 júniusában az egész hadiflottát egy utolsó nagy támadásra vezényelte, ez teljes kudarccal végződött. Egyetlen „eredménye” az volt, hogy az olaszoknak sikerült elsüllyeszteni a *Szent István* csatahajót. Ami ezután lezajlott a flottánál, lényegében már a romlás és bomlás. Végül 1918. október 31-én, a császár és király egyenes utasítására Horthy átadta a hadiflottát a szerb–horvát–szlovén nemzeti tanácsnak. Nem hagyta el a vezérhajót, egészen október 31-én késő délutánig. Ennek az volt az oka, hogy „fülest” kapott arról, hogy úton van a kinevezése altengernaggyá. Megvárta, míg a távirat megérkezik, és így altengernagyként hajózott ki. (Ez azért érdekes, mert nagyon sok cikkben „leel-lentengernagyozzák” Horthyt. A különbség az, hogy az ellentengernagy a szárazföldi hadseregben a vezérőrnagynak felel meg, az altengernagy pedig altábornagyi rangnak, ami Szegeden szintén beszámításra került.)

Horthy ezután elhagyta Pólát, és szabályosan lejelentkezett a császárnál. Ehhez is fűződnek különböző mítoszok, például az, hogy zokogva borultak egymás karjaiba. Ez önmagában lehet, hogy igaz volt, de az, hogy Horthy megígérte volna Károlynak, visszahelyezi őt a trónra, véleményem szerint már a legendák birodalmába tartozik. Annál is inkább, mert Horthy ezt a bizonyos látogatást november 8-án tette meg, és Károly ekkor még nem mondott le, tehát semmiféle értelme nem volt annak, hogy bárki ilyen ígéretet tegyen. Ezt a legitimista memoáriródalom terjesztette később, hogy Horthy „galádságát”, „hítségését” ily módon bizonyítani tudja.

Fővezérség

Horthy Budapestre visszatérve jelentkezett Friedrich István államtitkárnál a hadügyminisztériumban, és följajánlotta szolgálatait. Friedrich afféle botcsinálta államtitkár volt, senki nem nevezte ki, csak egyszerűen beült ebbe a tisztségbe. Szabályosan kidobta Horthyt. „Letolta”, hogy miért adta át a flottát a szerb–horvát–szlovén nemzeti tanácsnak. Így az admirális kénytelen volt dolgvégezetlenül eltávozni. Ezután hazatért Kenderesre. Nem volt mit tennie, hiszen az utódállamok kormányai megegyeztek abban, hogy az ötödik fizetési osztálytól, tehát ezredestől felfelé minden tisztet nyugállományba helyeznek. Horthy Kenderesen kénytelen-kelletlen megkezdte a gazdaéletet. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor hajlandó volt megválni az admirális egyenruhától, és magyar földbirtokosi „szerelést” öltött, zerge-tollas kalapot, rövid prémes kabátot, bilgericsizmát, macskanadrágot.

A következő életszakasz Szeged. Hogyan került ide Horthy? Aradon ellenforradalmi kormány alakult, amely 1919 májusában áttette a székhelyét Szegedre. Az aradi kormány honvédelmi minisztere nélkül érkezett Szegedre, mivel Szabó Zoltán tábornokot a románok „lekapcsolták”. Márpedig ha valami értel-

me egyáltalán volt annak, hogy kormányt szervezzenek, ez nyilvánvalóan egy hadsereg szervezése lett volna. Tehát sürgősen keresni kellett valakit a megüresedett helyre.

Azt a dicsőséget, hogy Horthyt Szegedre hívta, egyaránt magának tulajdonította Bethlen István, Gömbös Gyula és mások. Valójában Horthy egyértelműen megmondta, hogy „nekem gróf Károlyi Gyula a legjobb barátom, ő hívott meg a szegedi kormányba”. Ő volt ugyanis a szegedi kormány miniszterelnöke. Szerintem – lehet, hogy ez frivolnak tűnik – Károlyi Gyulának, aki szintén Arad megyei nagybirtokos volt, valójában nem Horthy dicső haditettei jutottak eszébe, hanem az, hogy feleségül vette jószási Purgly Magdolnát, egy Arad megyei földbirtokos család leányát. Károlyi Gyulában feltehetően az ötlött fel, hogy rendelkezésre áll a rokonszenves, obsitos admirális, aki megfelelő ranggal is rendelkezett. A hadügyminiszteri tárca betöltését rendfokozati problémák is nehezítették. A legaktívabb Szegeden az ellenforradalmi hadsereg szervezésében Gömbös Gyula volt. Gömbös azonban csak vezérkari százados volt, s elképzelhetetlen lett volna, hogy ő bármiféle miniszteri vagy vezérkari főnöki tisztséget betöltsön.

Horthy 1919. június első napjaiban érkezett Szegedre. Itt még nemigen ismerték. Ezt mutatja például az az apróság, hogy abban az iratban, amely rögzítette, hogy letette a miniszteri esküt, a nevét „Horti”-nak írták. Horthy Szegeden nagyon ügyesen és hatékonyan élt az adott lehetőségekkel. A hadseregszervezéshez nem értett. Ahogy az összegyűlt törzstiszteknek mondta, annyit ért a szárazföldi hadsereghez, mint az a szék, amelyen ült. Talált viszont egy tehetséges vezérkari főnököt, bádoki Sós Károly tábornok személyében. S ami még ennél is fontosabb volt, hallgatott Gömbös Gyulára, aki megfelelő politikai tanácsokkal látta el, és elkezdte politikai nevelését.

Horthynak korábban semmiféle politikai megnyilvánulásáról nem tudunk. Tulajdonképpen a magyarsághoz sem igen kötődött abban az értelemben, ahogyan mondjuk Gömbös. 1918 őszén, amikor még Horthy lábadozott az otrantói csatában elszenvedett sebesüléséből, egy újságíró megkérdezte tőle, hogy haza akar-e térni a hazájába. Mire azt válaszolta: az én hazám Baden. Badenben székelt ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének főparancsnoksága.

Gömbösnek sikerült Horthyt meggyőznie arról, hogy egyetlen módon nyerheti meg a Szegeden összegyűlt tisztikar bizalmát, ha átveszi a nemzeti hadsereg koncepcióját. Gömbös ezt már 1917–1918-ban, még mint vezérkari tiszt, az osztrák–magyar hadsereg, pontosabban a honvédség katonája kimunkálta: megfogalmazta az önálló magyar hadsereg koncepcióját, amiért nem nagyon dicsérték meg. 1918 őszén létrehozta a *Magyar Országos Véderő Egyesületet*.

Horthy rájött arra, és nézeteivel is egybevágott, hogy valójában két dologgal lehet az összegyűlt tisztikar bizalmát megnyerni. Egyfelől a rendkívül erős nemzeti szellemű hitvallással, másfelől – ami szintén hasonlóan fontos volt – a bolsevizmus elleni küzdelem meghirdetésével. Horthy e tekintetben sem volt szívbajos, több beszédében kijelentette, hogy Budapesten mindenkit lámpavasra fognak akasztani.

Horthy 1919-ben – több lépésben – függetleníttette magát a kormánytól. Önállósította a hadsereg fővezérségét. Az sem érdektelen, mennyire ráérezett e téren is a nemzeti motívumra: fővezérnek nevezte magát, ami nyilván utalás a honfoglaló magyar vezérekre, hiszen ők nem parancsnokok voltak, mint az osztrák–magyar armádia vezetői, hanem vezérek. Bevezették a nemzeti hadseregben a piros-fehér-zöld színeket, valamint az ellenző nélküli Bocskai-sapkát. Minden tekintetben megteremtették a magyar nemzeti hadsereget, amit hosszú időn keresztül hiányolt a magyarság.

Kormányzóság

A következő kérdés az, vajon mikor fogalmazódott meg először Horthyban, hogy ő több is lehet talán, mint fővezér. Véleményem szerint 1919. augusztus végén. Augusztus 6-án, a Peidl-kormány eltávolításakor, Friedrichék a fővárosba hívták József főherceget mint kormányzót. A Friedrich-kormányt erőteljes hangú antantjegyzék figyelmeztette arra: az antant nem tűri, hogy Magyarországon Habsburg államfő legyen, annak a dinasztíának a sarja, amelyik, úgymond, felelős a háborúért. 1919. augusztus 23-án József főherceg kénytelen volt lemondani a kormányzóságról. Ha nem is teljesen tudatosan, de valószínűleg ekkortájt kezdett Horthyban megfogalmazódni, hogy szükség van államfőre, s miért ne lehetne éppen ő, a *Nemzeti Hadsereg* fővezére?

Magyarország a történelmi nulla óra állapotában leledzett, nem volt elismert kormánya, államfője, parlamentje. 1919 nyárutóján–kora őszén két vonalon erőteljes kampány kezdődött. Egyfelől kibontakozott a fehérterror, amely nem egyszerűen szadista egyének garázdálkodását jelentette, hanem nagyon tudatosan bizonyítani kívánta, hogy Horthy képes bármilyen eszközzel rendet teremteni. Igaz, hogy voltak számára is kínos jelenségek. Így báró Nopcsa Elek Siófokon éppen azzal a szállóival szemben akasztatott fel egy vöröskatonát, ahol Horthyék laktak, és amikor Horthyné kinyitotta az ablakát, ott lengedett egy hulla. Másrészt Horthy a saját személyét népszerűsítő kampányba fogott. Bejárta a románok által meg nem szállt Dunántúlt, minden várost. Mindenütt azonos bemutatkozási forgatókönyv érvényesült. Lovas bandérium a bevonuláskor, hosszadalmas üdvözlő beszédek, rövid katonás válasz, közebed, virágok, integetés stb. Így került Horthy először kapcsolatba a szélesebb közvéleménnyel.

1919 késő őszén jelent meg Bethlen István a politikai színen, s voltaképpen az egész Horthy-rendszer leírható egy Gömbös–Bethlen–Horthy háromszöggel, oly módon, miszerint a gömbösi, illetve a bethleni koncepció harcolt Horthyért. Bethlen meggyőzte Horthyt arról, hogy egy gyilkos rablóbanda élén nem vonulhat be Budapestre. Az antanthatalmak számára is fontos volt, hogy találjanak egy olyan fegyveres erőt, amely képes Budapestet elfoglalni, mert abban meggyeztek, hogy a románoknak ki kell vonulni. A kérdés az volt, milyen erő foglalja el a helyüket a magyar fővárosban. Erre többféle koncepció létezett, végül

az angol–amerikai elképzelés érvényesült, amely szerint Horthy hadserege szállja meg Budapestet.

Horthy ekkor lépett elő, mint politikus. Eddig bizonyította, hogy keménykezű fővezér, és 1919. november elején megjelent mint olyan politikus, aki hajlandó kompromisszumokra. November 5-én aláírt egy megállapodást a demokrata, szociáldemokrata és kisgazda vezetőkkel. Horthy számára nyilván nem volt túlságosan nagy öröm, hogy olyan – az ő szemében kétes – egyénnel kellett együtt szerepelnie egy okmányon, mint a zsidó Vázsonyi Vilmos, a szociáldemokrata Garami Ernő és a paraszt Nagyatádi Szabó István, de mégis megtette. Ebben az egyezményben ígéretet tett arra, hogy Budapesten nem lesz fehérterror, és a megszállás konszolidációt jelent. Voltaképpen ez az okmány nyitotta meg az útját Budapestre. 1919. november 16-án a *Nemzeti Hadsereg* bevonult a fővárosba. Ekkor nagyszabású hadjárat kezdődött Horthy ideiglenes államfővé való megválasztása érdekében. 1920. március 1-jén sor került a kormányzóválasztásra (Horthy 1944. október 16-ig töltötte be ezt a tisztséget).

Horthy számára közvetlenül a kormányzóválasztás után két súlyos probléma jelentkezett. Az egyik a saját különítményeinek a garázdálkodása, amely folytatódott Budapesten is, jöllehet nem a dunántúli méretekben. Olyan méretű volt a turbulencia a fővárosban, hogy 1920. június közepén egyrészt az antant budapesti diplomáciai képviselői nagyon keményen felléptek a rend helyreállítása érdekében, másrészt a kormány lemondással fenyegetőzött, amennyiben Horthy tétlen marad a zűrzavarban. Ezért kénytelen volt a saját legközelebbi híveivel és támaszaival szembefordulni, és 1920 decemberére sikerült konszolidálni a helyzetet, felszámolni a különítményeket. A másik nagy probléma, hogy valójában ideiglenes államfő volt. Az 1920:I. tc. semmiféle határidőt nem tartalmazott arra vonatkozólag, hogy az ideiglenesség meddig tart, még arról sem rendelkezett, hogy ha netán mégis megüresedik a kormányzói tisztség, akkor mi történjék.

IV. Károly 1921-ben két ízben is kísérletet tett arra, hogy visszaszerezze a trónt. Horthy mindkét esetben nagyon határozottan – a második esetben fegyveres ütközetben – visszaverte törekvéseit. De ezzel nem oldódott meg az alapkérdés, és az ideiglenesség mindvégig, mint valamiféle árnyék, ott lebegett a kormányzói hatalom fölött. Különösen 1930-ban vált akuttá ez a probléma, ugyanis Ottó ekkor töltötte be a 18. életévét. Több olyan jelzés érkezett Budapestre, hogy komoly mozgalom kezdődött az immár nagykorúvá vált Ottó visszatérése érdekében. A nagyfokú idegességet mutatja, hogy 1930. augusztus 20-án Budapesten karhatalmi készültséget rendeltek el, a hadsereget is riadókészültségbe helyezték, a csendőri és rendőri szervek utasítást kaptak arra, hogy ha látnak egy autót, amelyben egy fekete ruhás hölgy és egy 18 éves korú fiú ül, vagyis Zita királyné és Ottó, akkor mindenképpen állítsák meg, utasait igazoltassák és kísérjék be a legközelebbi őrsre.

Horthy az 1930-as évek közepétől a németbarátság híve lett, amiben nagy szerepe volt annak, hogy a legitimista restaurációnak egyetlen külpolitikai akadálya lehetett: az Anschluss. Ekkor még javában élt az osztrák–magyar–olasz barátság a római hármis egyezmények szellemében. Horthy mégis többször

üzent Hitlernek, hogy ő nem tartja egyáltalán fontosnak az osztrák függetlenséget, sőt az Anschlusst elkerülhetetlen lépésnek tekinti. Kánya Kálmánt kifejezetten utasította arra, hogy utazzék Berlinbe, és ezt közölje Hitlerrel. A németbarátság kibontakozásában, amikor még szó sem volt bármiféle revíziós lehetőségről német támogatással, nagy szerepe volt a félelemnek a Habsburg-restaurációtól.

Utódlás

Az utódlás kérdésével többször is foglalkozott a törvényhozás. 1926-ban a felsőházi törvénybe beiktattak egy olyan passzust, mely szerint a kormányzói tisztség megüresedése esetén ideiglenesen kormányzót kell választani, de a választás lebonyolítását nem szabályozták. Azt viszont kimondta a törvényhely, hogy amíg nincs új ideiglenes államfő, addig a miniszterelnök látja el az államfői teendőket. Ezt a rendezést teljesen Bethlen István személyére szabták. A következő utódlással kapcsolatos rendelkezés az 1937:IX. tc. volt, amely a kormányzónak ajánlási jogot biztosított. Három személyt ajánlhatott írásban, titkosan. Az ajánlási okiratot közjogi méltóságok őrizték. A kormányzói tisztség megüresedése esetén az országgyűlés két háza egyrészt a kormányzó által javasolt három személy, másrészt a parlament által állított egyetlen jelölt közül választhatta meg az új államfőt. Az eljárást nyolc nap alatt le kell bonyolítani, és ez idő alatt egy országtanács kormányoz.

Horthy 1941 végén–1942 elején súlyosan megbetegedett, és többek között ez készítette arra, hogy 1942 elején szorgalmazza a kormányzóhelyettesi törvény elfogadását. A kormányzóhelyettesi tisztségre idősebb fiát, Horthy Istvánt javasolta, és ezt az országgyűlés, közfelkiáltással, meg is szavazta. Ezzel kapcsolatban is több legenda él. Az egyik hiedelem az, hogy a németek ezt váltig ellenezték. Berlinben valóban nem lelkesedtek Horthy Istvánért. Miért is lelkesedtek volna, amikor köztudott volt, hogy Horthy István németellenes, angolszászbarát felfogású. Kedvenc időtöltései közé tartozott – még mielőtt megválasztották volna –, hogy elment *Moulin Rouge*-ba vagy az *Arizonába*, és ha német diplomatákat, tiszteket látott, akkor a *Tipperaryt* vagy az angol himnuszt, vagy valami más hasonlót húzatott a zenekarral. Az, hogy a németek nem rajongtak éppen a fiatal Horthyért, nem jelentette azt, hogy kifejezetten és határozottan ellenezték volna a megválasztását. Hitler úgy foglalt állást, hogy amíg a jelenlegi kormányzó él, addig Németország ne tegyen semmit. A volksbundista képviselők, amikor utasítást kértek Berlinből a szavazással kapcsolatban, nem kaptak semmiféle olyan jellegű instrukciót, hogy ne szavazzák meg a törvényt.

Horthy érezte, hogy a németek nem kedvelik a fiát. Hitler nem is akarta őt fogadni mint kormányzóhelyetteset, és ezért azt kell mondanom – lehet, hogy túlzásnak látszik ez a megfogalmazás –, hogy a kormányzó feláldozta a fiát a német–magyar barátság oltárán. 1942. február 26-án levelet küldött Hitlernek, amelyben közölte, hogy Horthy István vadászrepülőként kimegy a keleti frontra,

és ott bizonyítani fogja, hogy ő is a tengelybarátság következetes híve. Horthy István a keleti fronton vadászrepülői szolgálatot teljesített. Ez valójában örütség volt, hiszen a vadászpilótai szolgálat a legéletveszélyesebb beosztást jelentette. (A vadászpilóta kockázatához csak a tengeralattjáró személyzetéé hasonlítható.) Állandó, napi bevetésekre indult Horthy István. A magyar politikusok fel voltak háborodva. Rassay Károly kijelentette, hogy kormányzóhelyettest választottak és nem pilóta főhadnagyot. Horthy azonban nem hívta vissza a fiát. Kiküldhette volna a frontra valami más céllal, kényelmes irodában ülhetett volna stb. Nem volt a harci beosztás kategorikus kötelezettség. Ez azért válik fontossá, mert Horthy István tragikus repülőbalesetet szenvedett. (Nem igazak azok a legendák, hogy a németek merényletet követtek el ellene. A tények a merényletelméletet nem támasztják alá.)

1944. október 15-én elrabolták a németek ifj. Horthy Miklóst, Horthy utolsó életben lévő gyermekét. Ezzel vették rá arra, hogy aláírja a lemondását és a Szálasi kinevezését tartalmazó okmányt, amelynek később a jogérvényét Horthy tagadta, de valójában érvényes államirat volt, mindegy, milyen eszközzel csikarták ki. Ha nem történik meg Horthy István tragédiája, akkor talán más helyzet alakult volna ki a tervezett „kiugrás” napján. A történész dolga, hogy az alternatívát is felmutassa, mert ha ezt nem teszi, csak az apologetika marad a kenyere.

Ezzel lényegében az egész utódlási kérdés lezárult. Egy dolgot még ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni. Nem igazak azok a pletykák, hogy Horthy dinasztiát akart volna alapítani. Ezt többször is nagyon határozottan elutasította. Igaz, hogy voltak ilyen híresztelések, elsősorban a kormányzó női környezetéből. Különösen a kormányzóhelyettes özvegyének mostohaanyja, gróf Edelsheim-Gyulai Lipótné terjesztette ezeket a híreket. (Őt „a nemzet anyósá”-nak is emlegették ebben az időben.) Ennek azonban semmi alapja nem volt. Továbbá egy bizonyos Farkas Edit nevű hölgy, a *Szociális Missziótársulat* főnöknője, mondogatta többször Horthy Miklósnénak, hogy „meglátod drágám, belőled még Magyarország királynéja lesz”. Farkas Editről tudni kell, hogy ő volt az egyetlen nő, akit Horthyné megtúrt a kormányzó szűkebb környezetében, mert a tisztes korú és gránátos termetű hölgyről nem tételezte fel, hogy veszélyes lehet Horthy nem különösebben szilárd házastársi hűségére.

Kormányzási stílusa

Ezzel kapcsolatban létezik olyan legenda, hogy „odadobta a gyepőt”. A valóságban senkinek sem dobta oda, Bethlen Istvánnak sem. Rendelkezésünkre áll a kormányzó szárnysegédjének 1923–1927 között vezetett naplója, amelyben szorgosan feljegyezték, hogy ki, mikor járt Horthynál. Ebből világosan kiderül, hogy a miniszterek legalább kéthetenként, havonta megjelentek a kormányzónál és referáltak. Bethlen István szinte hetente felkereste az államfőt. Másnapoként, felváltva fogadta a kabinetiroda és katonai iroda vezetőjét. Egyáltalán semmi nem történhetett Magyarországon Horthy Miklós tudomása nélkül. Hadd utal-

jak itt két külföldi diplomatára, a korszak elejéről és végéről. Sir George Clerk 1919 októberében érkezett Budapestre a párizsi Legfelsőbb Tanács megbízásából, hogy létrehozson egy magyar kormányt. Azonnal Horthyval kezdett tárgyalni, mivel megtudta, hogy neki döntő szava van. 1944 márciusában jött Magyarországra Edmund Veesenmayer, Hitler helytartója, és neki az volt a határozott álláspontja, lényegében szeptember végéig, hogy Hitlernek Horthyval kell együttműködnie, mert ő az, aki a tényleges hatalmat birtokolja Magyarországon.

Horthy 1944. március 15-én megkapta a meghívást, hogy „szíveskedjék” 18-án megjelenni Klessheimben, mert Hitler tárgyalni akar vele. Felmerül az a kérdés, amit az angol diplomácia is feltett, miért utazott ki. Véleményem szerint megtehetette volna, hogy nem megy ki. A németek számoltak is ezzel az eshetőséggel, ugyanis a megszállást megelőző tervek között szerepelt mint alternatíva: ha Horthy nem fogadja el a meghívást, akkor Budapestre küldik a birodalom egyik vezetőjét, Göringet, esetleg Himmlert, vagy éppen Ribbentropot, aki 1942-ben már járt Magyarországon. Szerintem semmiképpen nem lehetett volna megakadályozni, hogy a németek megszállják Magyarországot. De Horthy helyzete más lett volna, ha nem a klessheimi kastélyban kénytelen töprengeni azon, vajon mit tegyen, hanem a magyar fővárosban van, katonai és politikai tanácsadóitól körülvéve. Hazatérte után is felmerült, milyen álláspontot foglaljon el. Kállay miniszterelnök azt javasolta neki, hogy vonuljon teljes passzivitásba, ne mondjon le, de ne gyakorolja államfői jogait. Horthy azonban erre nem volt hajlandó.

Van olyan legenda, miszerint fogolyként élt a budai Várban. Egy fogoly, véleményem szerint, nem megy el április 8-án a megbombázott fővárosi kerületeket megsemmisíteni, nem megy el Hajmáskérre, megnézni a legújabb magyar csodafegyvereket, nem megy el a hadiakadémiát megsemmisíteni. Hitlerrel való barátságát is igyekezett demonstrálni. A Führer születésnapján táviratban gratulált neki. Nemkülönben május 1-jén, amely ünnepnap volt a Német Birodalomban. Tehát semmiféle olyan jelzést nem adott a magyar társadalomnak, ami arra utalt volna, hogy ő ezt az egész rezsimet elutasítja. Kinevezte a Sztójay-kormányt, a parlamentben pedig határozottan hangsúlyozták, hogy a kormány élvezi a bizalmat, Horthy gyakorolta államfői jogait, kinevezéseket írt alá, kitüntetések osztott stb.

Antiszemitizmus – zsidókérdés

Egyetlenegy esetben mondott le egy rendkívül fontos jogáról. Rendelkezett egy olyan jogosítvánnyal, amelyet még Ferenc Józseftől örökölt, hogy semmiféle törvényjavaslatot vagy fontosabb rendeletet nem lehetett betérjeszteni, illetve meghozni az ő előzetes jóváhagyása nélkül. Ez volt az úgynevezett előszentesítési jog. Erről deklaráltan 1944. március 29-én mondott le – ekkor kerültek a minisztertanács elé az első zsidórendeletek. Sztójay közölte, hogy a kormányzó úr öfő-

méltósága a zsidórendeletek tárgyában nem kíván élni előszentesítési jogával. Ezzel lényegében Horthy engedte a zsidóüldözést, beleértve a deportálást is, hiszen a rendeletek közé tartozott az a bizalmas kormányrendelet, amely azzal kezdődött, hogy a magyar királyi kormány megtisztítja az ország területét a zsidóktól.

Van egy olyan legenda, vélemény, miszerint Horthy nem volt antiszemita. Horthy több ízben határozottan kinyilvánította különböző államiratokban, külföldi diplomatákkal folytatott megbeszélései során, hogy bizony egész életében antiszemita volt. Ezt két okkal indokolta. Egyfelől a zsidóság szerepével az 1918–1919-es forradalmakban, másfelől pedig a zsidó vallású magyar állampolgárok jelentős befolyásával és fölényével a magyar gazdaságban, valamint a szellemi életben. Horthyban is megvolt az az attitűd, amelyet Mikszáth Kálmán *A tisztelt Ház* című kötetében leír, hogy minden parlamenti képviselőben, akár melyik párthoz is tartozott, az antiszemita szölamok „kellemesen megcsiklandoztak egy ideget”. Az előbb említett okok folytán azonban többről is volt szó. Horthy nyilván nem kívánta a zsidóság fizikai kiirtását és megsemmisítését. Több ízben hangsúlyozta, hogy vannak „jó zsidók” és „rossz zsidók”. A jó zsidókhoz tartoztak a gazdag zsidók, akik az országnak hasznot hoztak.

A másik valótlan állítás, hogy Horthy voltaképpen nem tudott Auschwitzról. Ez szintén nem igaz. Az lehet, hogy konkrétan a gázkamrákról, illetve az egész procedúráról, ami ott lezajlott, nem értesült, csak 1944 júniusában, amikor megkapta az auschwitz protokollumokat. De az, hogy a németek által megszállt területeken módszeresen és rendszeresen irtják a zsidókat, nem volt titok a korabeli Európában, és ezzel Horthy is teljesen tisztában volt. Ha előbb nem, akkor 1943 áprilisában világossá vált számára, amikor Hitlernél járt. Hitler és Ribbentrop is megmondta neki, milyen sors vár a zsidókra: dolgozzanak, és amikor már nem tudnak dolgozni, akkor meg fogják őket ölni. Hitler még azt az elméletét is kifejtette Horthynak, miszerint a zsidóság olyan, mint a bacillus. Az emberiséget ettől meg kell szabadítani. Ha a nyulakat meg az őzeket lelövik, ha kárt tesznek, hát hogyan lehetne elpusztítani a zsidókat?

Horthynak tehát tudomása volt arról, hogy mi történik. Mégis 1944. június 26-ig várt a közbelépéssel, ekkor hívta össze a koronatanácsot, itt lépett fel először a deportálások ellen, és követelte Baky László és Endre László belügyi államtitkárok lemondását. Hozzá kell tenni, hogy nem volt túl erélyes, mert eltelt körülbelül tíz nap, amíg a leváltásnak érvényt szereztek, és közben még mentek a vonatok Auschwitz és más haláltáborok felé. Horthy lépését – lehet, hogy volt benne bizonyos humanitárius szemlélet is – alapvetően a hadi helyzet indukálta. 1944. június elején megtörtént a normandiai partraszállás, nyilvánvalóvá vált, hogy előbb-utóbb a hitleri Németország összeomlik. Más európai országokban is mintegy gyakorlattá vált, hogy a zsidóság egy részét megmentik, hogy a kollaboráns kormány felmutathassa őket, pozitív megítélést remélve ezáltal a háború után. Ez történt például Franciaországban és Romániában is.

Horthy egész működéséről semmiképpen sem lehet egysíkú képet rajzolni. A Horthy-korszakban kialakult róla egy kép, az „országgyarapító”, az „országmentő”, a „rendfenntartó” kormányzó mítosza. Erre jött 1945 után egy ellenmítosz, a „fasiszta gyilkos” meghatározással. Majd 1990 után egy neomítosz alakult ki, amely csúcspontját 1993-ban, Horthy újratemetésekor érte el. Úgy vélem: a történészeknek az a feladatuk, hogy egy teljesen demitizált, mindenfajta előítélettől és egyoldalúságtól mentes Horthy-képet próbáljanak a lehető legszélesebb forrásfeltárás alapján megrajzolni.

Források és szakirodalom

- Csathó Kálmán–Gulácsy Irén et al.*: Horthy Miklós. H. n., 1939.
Horthy Miklós: Emlékirataim. Bp. 1990. (Extra Hungariam)
 Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend. jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós–Szűcs László. Bp. 1962.
Fenyo, Mario D.: Hitler, Horthy and Hungary 1941–1944. New Haven, 1972.
 História 12(1990) 5–6. sz.
Sakmyster, Thomas: Admirális fehér lovon. Bp. 2001.

PÉTER SIPOS

THE PROBLEMS OF A HORTHY-BIOGRAPHY

The lecture serves two purposes: it is meant to reveal the turning points of Miklós Horthy's career, his personality, the influences shaping his world of thoughts, and to disaffirm the legends attached to him.

Regarding his career, it was particularly significant that he fulfilled the position of the captain at the Constantinopolitan stationship of the Austrian–Hungarian Monarchy until the end of World War I, and he also served as an aide-de-camp for Franz Joseph. Horthy always regarded the emperor as an ideal.

Due to his victory at the sea battle of Otranto, he gained monarchy-wide fame. At the end of 1918 he was appointed commander-in-chief for the Austrian–Hungarian naval force, and he received the rank of the admiral.

It was a decisive turn in his career that he became the commander-in-chief of the counter-revolutionary army in Szeged in 1919. There he got into touch with Count István Bethlen, Count Pál Teleki, Gyula Gömbös, and through them, Hungarian political life, as well. Gömbös made him understand the significance of the Christian–national ideology, while the Transylvanian counts taught him the techniques of governing. Due to their assistance, Horthy was elected regent for an indefinite period, supported by armed forces, with the assent of the Entente in 1920. He managed to consolidate his governmental power, and he had an important role in establishing the conservative authoritarian system.

In contrast with the misconceptions appearing in current and historical literature, he was far not the mere symbol of the system, passing the baton to Bethlen and his successors. Actually, he exercised complete governing power, consequently, between 1920 and 1944 no decision was made in connection with internal and foreign affairs without his assent. Horthy had the real power in Hungary.

He renounced the so-called right of preliminary sanctioning in relation to the “anti-Jewish laws” in 1944, thus he gave the Hungarian Israelites out to the Holocaust.

SKORKA RENÁTA

A krónikás és a negyvenezer lilimos aranypénz

Eberhard Windecke, a mainzi születésű kereskedő hosszú éveket töltött Luxemburgi Zsigmond magyar király, német-római császár szolgálatában. Az uralkodó 1437. december 9-én bekövetkezett halála után kapott Windecke felkérést a birodalmi fejedelmektől és uraktól, hogy a király kíséretében és udvarában eltöltött hosszú évek eseményeit és történéseit foglalja össze, így állítva tetteinek, cselekedeteinek és korának emléket. A Zsigmondról szóló emlékirat tollbamondásával és elkészítésével a hű alattvalónak az utolsó megbízatást is sikerült maradéktalanul teljesítenie.¹ A 15. század közepén született mű nem csupán a Zsigmond életét vagy – tágabb körben – a késő középkor politika-, egyház-, mentalitás-, életmód-, valamint kultúrtörténetét tanulmányozó történészek számára kimeríthetetlen gazdagságú forrás, de azok is haszonnal forgatták és forgathatják, akik „csupán” szerzőjének, Eberhard Windeckének az életútjára kíváncsiak. S noha a 19. és a 20. században mind német, mind magyar részről is többen taglalták a mainzi polgár életútját, illetve annak egy-egy szakaszát, a kutatás eddig adós maradt azon kérdés tisztázásával, hogy mikor és milyen körülmények között fogadta először szolgálatába Luxemburgi Zsigmond Eberhard Windeckét.²

1 Eberhard Windecke német nyelvű emlékiratának eredeti kézirata sajnos nem maradt fenn az utókor számára, szerencsés helyzetben vagyunk azonban, hiszen a műnek hét, még a 15. században készített másolata ismert. Ezen fennmaradt kéziratok összevetésével az emlékirat kritikai kiadását Wilhelm Altmann jelentette meg, ld. *Wilhelm Altmann: Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Berlin, 1893. Magyarul ld. Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford. Skorka Renáta. (megjelenés alatt).

2 Windecke életútjára vonatkozó adatokat összefoglaló német munkákat ld. *Johann Gustav Droysen: Eberhard Windeck*. Abhandlungen der Königl. Sächsischen Gesellschaft d. Wissenschaften 3(1857) 149–229.; *Arthur Wysz: Eberhard Windecks Buch von Kaiser Sigmund und seine Überlieferung*. Centralblatt für Bibliothekswesen 11(1894) 433–483.; *Johann Loserth: Kleine Beiträge zur Eberhard Windeck's, des Biographen des Kaisers Sigismund*. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 32(1894) 18–24.; *Wilhelm Altmann: i. m. VII–XLVIII.*; *Peter Johaneck: Eberhard Windeck*. In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. X. Ulrich von Lilienfeld–„Das zwölfjährige Mönchlein”. Red. Christine Stöllinger-Löser. Berlin, 1999. 1197–1206. A magyar történészek közül a Windecke-kutatás szempontjából Mályusz Elemér neve emelhető ki, ld. *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984. 177–179.

E kérdés megválaszolásához elsődleges forrásként, természetesen, Eberhard Windecke személyes beszámolójára kell hagyatkoznunk. Az emlékirat 22. fejezetében találjuk az első utalást arra, hogy Windecke az 1410. esztendőben Zsigmond udvarában tartózkodott: „A fentnevezett évben [1410.] azonban a lengyel király hibájából újra nagy viszály tört ki. Erre a porosz urak követséget küldve a magyar királyhoz negyvenezer nagy liliommal díszített aranyat – épp amilyeneket Lajos és Ruprecht vertek – ajándékoztak neki (amelyet én, Eberhard Windecke segítettem megszámlálni), mindezért óhajtották a király segítségét.”³ Az idézett részlet több figyelemre méltó információt tartalmaz. Egyrészt elárulja, hogy milyen feladat elvégzésére vonatkozott Windecke megbízatása: ezek szerint a mainzi születésű kereskedő bizonyosan számolásban való jártasságával hívta fel magára Zsigmond figyelmét, ami a korszakban nem példa nélküli eset, hiszen 1399 júniusában a firenzei származású Ozorai Pipo azzal vívta ki az uralkodó elismerését, és került a körmöcbányai kamara élére, hogy a számláshoz cseppet sem értő magyar urak kérésére meghatározta a déli végekre indítandó hadjárat költségeit.⁴ Másrészt megtudhatjuk azt is, hogy a „porosz urak”, vagyis a Német Lovagrend által küldött negyvenezer aranyforintot kitevő összeg átvételének alkalmával mutatkozott szükség a kereskedő segítségére. S bár az arany pénz kibocsátási helyét a szerző – rá nem jellemző módon – nem határozza meg, azt mégis hangsúlyozza, hogy az érmék a rajtuk látható nagy liliomok okán hasonlóak voltak bizonyos Lajos és Ruprecht által veretett pénzekhez. Nem tekinthetünk el továbbá attól sem, hogy az évszámokat számos esetben pontatlanul felidéző krónikás a fenti esetet az 1410. esztendőre teszi. Windecke életrajzának eddigi kutatói, fenntartások nélkül elfogadták a szerző emlékeiben élő évet anélkül, hogy megpróbálták volna ezt az adatot Zsigmond és a Német Lovagrend közötti diplomáciai kapcsolatok egyéb forrásai alapján igazolni. A legtöbben teljes mértékben figyelem kívül hagyták azt a mozzanatot is, hogy Windecke a poroszok által küldött pénz számlálásában vett részt, még az utóbbi idők legtekintélyesebb német Windecke-kutatója, Peter Johanek is megelégedett azzal a megállapítással, hogy 1410-ben Windecke „pénzügyi szakemberként közreműködött egy Zsigmond és a Német Lovagrend közötti pénzügylet lebonyolításában”.⁵

A kérdés mindezek fényében adott: vajon az okleveles források segítségünkre lehetnek-e abban, hogy ezt a bizonyos „pénzügyletet”, illetve „lebonyolításának” időpontját közelebbről meghatározzuk. Mint arra a fentiekben utaltunk, a szerző által megjelölt évszámokat minden esetben fenntartásokkal kell kezelnünk, ami azonban, érdekes módon, nem vonatkozik a pénzösszegekre. Windecke kereskedői vénáját úgy tűnik, nem tréfálja meg a csalóka emlékezet, a

3 *W. Altmann*: i. m. 21–22.

4 *Engel Pál*: Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., a jegyzeteket gond. Csukovits Enikő. Bp. 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok) 252–253.

5 *P. Johanek*: i. m. 1198.

fennmaradt oklevelek alapján ugyanis bizonyítható, hogy az emlékirat különböző fejezeteiben szereplő összegek szinte kivétel nélkül pontosan megegyeznek az érintett felek által hitelesített adóslevelek, kötelezvények, illetve elszámolások adataival.⁶ Így talán nem jelenthet nagyobb kockázatot, ha a Német Lovagrend és Zsigmond közötti együttműködés iratanyagában olyan dokumentumot keresünk, amely az emlékirat 22. fejezetében említett negyvenezer aranyforint átadását nyugtázza.

A kutatás ezen feltételének két oklevél felel meg. A korábbiiban, amely 1409. január 27-én Budán kelt, Zsigmond elismeri, hogy Neumarkért az adásvételi szerződésben, vagyis a „*Hauptbrieff*”-ben megállapított 63 200 magyar aranyforintot a Német Lovagrendtől átvette, s hogy két követe, Christof von Gersdorf és Nürnbergi Márk a lovagrend nagymesterétől, Ulrich von Jungingentől ezúttal még 40 000 magyar aranyforintot vett át, amely összeg kifizetésével Neumark vételárának, 103 200 magyar aranyforintnak az átadása megtörtént.⁷ Az oklevél a továbbiakban részletezi, hogy Zsigmond, illetve rokonai vagy utódai milyen körülmények között vásárolhatják vissza a Brandenburghoz tartozó területet, és hangsúlyozza Driesen várának megváltására és megerősítésére vonatkozó költségmódosító lételeket.⁸ A másik oklevelet bő egy esztendővel később, 1410. március 2-án, szintén Budán adták ki.⁹ Ebben a király ismételten megerősíti a 63 200, illetve a Christof von Gersdorf és Nürnbergi Márk által átvett 40 000 magyar aranyforint kifizetését, majd arról tájékoztat, miszerint Zsigmond „*nagyon is sürgető kérésére*” a lovagrend nagymestere, hogy az uralkodó kedvébe jár-

6 Windecke pl. évtizedek távlatából is tökéletesen emlékszik arra, hogy az osztrák Frigyes hercegnek, akinek segítségével XXIII. János pápa a kostanzi zsinatról 1415 márciusában elmenekült, 36 220 rajnai aranyat kellett volna az 1418. évben Zsigmond királynak kárpótlásul fizetnie.

7 1409: „*der erwirdige geiftliche Bruder Ulrich von Jungingen hat czu der Summa vorgefchriben in dem Houbtbrieff LXIII^m vnd IIe ungarische Goldin uns noch darczu gegeben und bezalt vierzig twfent ungerische Goldin in der wirde, als ouch der Houbtbrieff awswjeifet, die unfer libe getruwen Herre Crißtoff von Geresdorff vnd Marcus von Nirrenburg unfer amptmann von unferwegen entfangen han, also das das Houbtgelt des Kouffes ane awskouff und gebuwde ijt hundert twfent und dreitwfent vnd zweihundert guldin, das uns ganz und gar betzalt ijt tzu gnuge*”. Ld. Codex Diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten. I–IV. (= CDB) Ed. Adolph Friedrich Riedel. Berlin, 1838–1869., II/3. 170., vö. még: Zsigmond kori oklevéltár. I–IX. (= ZsO) Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2004., II. 6565. sz.

8 Driesen (Drezdenko) várának és városának birtoklása kulcskérdésnek tekinthető a lovagrend és a lengyel–litván unió közötti viszályban. Driesen ura, Ulrich von der Osten 1406-ban megállapodott a lovagrend nagymesterével, és 7750 schok cseh groschen fejében átadta Driesent a lovagrendnek, amelyet a lengyel–litván sereg ostroma miatt sietve palánkokkal kellett megerősíteni, ld. *Adolf Reckling*: Geschichte der Stadt Driesen. Berlin, 1898. 10.

9 1410: Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomataikai Fényképgyűjtemény (= DF) 283 729. – Az oklevélnek egy részlete olvasható a brandenburgi okmánytárban (CDB II/3. 170.), az átirat azonban hibás, így az ezen részlet alapján készült kivonat (ZsO II. 7391. sz.) ugyancsak hibás. Az oklevél regesztája megtalálható még: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. I–III. (= Staatsverträge) Ed. Erich Weise. Marburg, 1955–1970., I. 69. (szintén hibás).

jon és öröme tegyen újból, másodszor is átadott 40 000 régi magyar és lübecki aranyforintot, a lilium jelével és veretével.¹⁰ Ezt követően az oklevél egy, szempontunkból felettébb figyelemre méltó eseményről tesz említést. A pénzösszeg átvételét ugyanis – amivel Zsigmond a nürnbergi vágróf udvarmesterét bízta meg – megelőzte az összeg megszámlálása és mérlegelése, amely „munkálatok” szintén az udvarmester irányításával történtek. Arról is tájékoztatást kapunk, hogy a megszámlált 40 000 – mint forrásunk írja: liliumos – arany súlya 739 márkát nyomott thorni mértékek szerint.¹¹ Hasonlóan az 1409. január 27-én kelt oklevélhez, ezen utóbbi elismervény is taglalja a tartomány visszavásárlására és a Driesenre vonatkozó kikötéseket, majd összegzésképpen leszögezi, hogy Neumark teljes vételára a megváltások és az erődítések költségeitől eltekintve 102 300 magyar aranyforintot és 40 000 régi, liliumos magyar és lübecki aranyforintot tesz ki.¹²

Az ismertetett oklevelek megértéséhez bővebb magyarázatul szolgálhat, ha felvázoljuk keletkezésük körülményeit. Luxemburgi Zsigmond 1376-tól állt a Brandenburgi Őrgrófság élén, 1388 májusában azonban a tartományt, Neumark kivételével, elzálogosította unokatestvérének, Jodok morva Őrgrófnak. Így nyílt 1402. július 25-én lehetőség arra, hogy Zsigmond magyar király megbízásából Stibor, egykori pozsonyi ispán Neumarkot is elzálogosítsa, ezúttal az Őrgrófsággal határos Német Lovagrendnek.¹³ A Windecke beszámolójában szereplő porosz urak az eredeti zálogszerződésben meghatározott összeget részletekben fizették meg az uralkodónak, s bár a törlesztésekről szóló elszámolások mindegyike nem maradt fenn, az előbbiekből tisztán látszik, hogy a lovagrend a 63 200 aranyforint kifizetését 1409. január 27-ig teljesítette. Ismert tény, hogy Zsigmond a Német Lovagrend nagyhatalmi pozícióit fenyegető lengyel–litván unióval szemben – fegyveres segítséget is kilátásba helyezve – a rend pártjára állt. A keresztény hitet még fel nem vett litvánok és a Jagelló-uralkodó felett aratott esetleges győzelem azzal kecsegtette a magyar királyt, hogy Lengyelország jelentős területei koronája alá kerülnek. A szövetséget tovább erősítette az a tény is, hogy az oly gyakran pénzsűkébe kerülő Zsigmond mindig bizton szá-

10 1410: „der erwirdige geiftliche Bruder Ulrich von Jungingen, Homeifter des Ordens durch unfer groflichen vleiffigen begerungen, nemlich uns zu liepniffe und dancknemlicher beheglichkeit, vns von newens vnd nw anderweith abir gegeben vierczigtufent Alder Ungeriffcher und ouch lubiffcher gulden des gebrechtes vnd munze der lylien”. MOL DF 283 729.

11 „vnd die felben vierczigtufent alder ungariffir vnd lubiffir gulden der lylien, als die recht und redlichin wegen wurden, wugen febenhundert und newnunddreyfig marg wollgewegenens gutes goldes torniffches gewichtes”. Uo. Téves tehát az a regeszta, mely mértékként rajnai márkát ad meg, ld. Staatsverträge I. 69.

12 „so louft das hauptgelt des koufes ane ufkouff vnd gebewde uff hunderttufent und dreytufent und zweyhundert ungeriffcher gulden vnd off vierczig tufent alder ungeriffcher und lubiffcher gulden mit lylien”. Uo. A mondat 40 000 régi, liliumos magyar és lübecki aranyra vonatkozó része hiányzik a korábbi kiadásokból, ld. CDB II/3. 173.; Staatsverträge I. 69.; ZsO II. 7391. sz.

13 Neumark elzálogosításának részleteiről ld. *Klaus Militzer*: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart, 2005. 114.; *Font Márta*: A német lovagrend alkonya. Pécs, 1997. 78–79.

míthatott a lovagrend anyagi támogatására.¹⁴ A fenti két oklevél alapján úgy tűnik, a magyar uralkodó – formálisan Neumark eladására, illetve elzálogosítására hivatkozva, valójában azonban a lovagrend fenyegetett helyzetét kihasználva – folytonos pénzügyi nehézségeit enyhítendő 1409-ben és 1410-ben még egyszer kifizettette a német lovagrenddel Neumark vételárát, illetve még egy kevéssel többet is.¹⁵

Két olyan eset is ismert tehát, amelyek alkalmával a német lovagrend Zsigmond királynak bizonyíthatóan átadott 40 000 aranyforintot, kérdés persze, hogy a két oklevél közül sikerül-e valamelyiket minden kétséget kizáróan összekapcsolni Windecke beszámolójával. Ebben a „verseny”-ben szemmel láthatóan kevesebb eséllyel indul az 1409. évi dokumentum. Nem csupán azért, mert ebben pénznemként magyar aranyforint szerepel, hiszen ez a Windecke-szöveg lilios aranyforintjával bizonyos fokig még összeegyeztethető lenne. Az azonban mindenképpen elgondolkodtató, hogy a kérdéses elismervénnyel egy napon, tehát 1409. január 27-én, ugyancsak Budán Zsigmond kiadott egy másik okiratot is.¹⁶ Ebben a legfőbb gazdasági tanácsadóját, Nürnbergi Márkot, továbbá Christof von Gersdorfot felhatalmazza, hogy a Német Lovagrend mesterétől átvegyék Neumark vételárának egy részét.¹⁷ Vagyis a megbízólevél és a megbízatást igazoló dokumentum ugyanazon a napon született. Erre az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy amikor Zsigmond kiállította, és a követeknek átadta megbízólevelüket, átadta nekik egyszersmind az elismervényt is, s a követek e két levéllel indultak a lovagrend mesteréhez, hogy előtte megbízólevelüket felmutatva, a pénz átvételét követően rögvést átadhassák a király elismervényét. 1409-ben tehát Zsigmond küldetett a rend 1407-ben megválasztott nagymesteréhez, Ulrich von Jungingenhez, és ez ellentétben áll az emlékirat tudósításával, mely szerint akkor, amikor Windecke segédkezett a számolásban, a lovagrend érkezett kö-

14 Mályusz E.: i. m. 83.; Pószán László: Zsigmond és a német lovagrend. Hadtörténelmi Közlemények 111(1998) 631.

15 Ez a megállapítás azért fontos, mert a magyar történészek számára – valószínűleg a sok megbízhatatlan regeszta és oklevélrészlet miatt – ismeretlen volt az a tény, hogy a lovagrend az eddig teljesített 63 200 magyar aranyforinton túl még kétszer 40 000 aranyat fizetett, vö. Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981. (Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben) 243. (a vonatkozó rész Engel Pál munkája). Az 1410. évi oklevelet sem Pószán László, sem Font Márta nem említi, ld. Pószán L.: i. m. és Font M.: i. m.

16 ZsO II. 6564. sz.

17 Nürnbergi Márk 1407-ig harmincad- és urburaispánként, ill. a magyarországi aranypénzverés irányítójaként állt Zsigmond szolgálatában, 1407 után a király legfőbb pénzügyi tanácsadója lett, vö. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), I. 197., 496. – Kevesebbet tudunk a Bautzenhez tartozó Baruthból származó Christof von Gersdorfról. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy 1423-ig Zsigmond szolgálatában állt, 1419-ben a király írásban tanúsította a lovag derekasságát, becsületességét, majd 1420-ban megerősítette Christof és négy fivére Vencel királytól nyert hűbérbirtokait és járandóságait, 1423-ban pedig két ízben bízta meg Gersdorfot pénzügyi küldetéssel, vö. Regesta Imperii. XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds. (1410–1437). I. (1410–1424.) Verzeichnet von Wilhelm Altmann. Innsbruck, 1896–1897. 3789., 4069., 4088., 5541., 5542. sz.

vetségbe a királyhoz. Kizártnak tekinthető továbbá, hogy Eberhard Windecke 1409 januárjának végén Nürnbergi Márkkal és társával tartott volna, hiszen ő ez idő szerint, kereskedelmi ügyletekkel elfoglalva, éppen Nürnbergben tartózkodott, következésképpen a pénz átvételénél sem lehetett jelen.

Az 1410. március 2-án kelt oklevél a felszínes szemlélő számára is több hasonlóságot mutat Windecke beszámolójával, de vajon részleteiben összeegyeztethető-e azzal? A kérdés megválaszolásánál perdöntőnek bizonyulhat annak igazolása, hogy az emlékiratban szereplő *negyvenezer nagy liliommal díszített aranyat, épp amilyeneket Lajos és Ruprecht vertek*, azonosíthatjuk-e az oklevélben említett régi *lilimos magyar és lübecki aranyforinttal*. Közismert tény, hogy az uralkodók, fejedelmek és városok a 14. század folyamán kezdtek el Európa-szerre olyan aranyforintokat veretni, amelyek mintájául az 1252 óta Firenzében vert Fiorino d'oro szolgált. Ezen első aranyforintok előlapját – a firenzei példaképet követve – kivétel nélkül egyetlen stilizált lilium fedte le, amely Firenze város címeréből került oda, hátlapjukat pedig minden esetben Keresztelő Szent János ábrázolása díszítette. Így magyarázható, hogy a Magyarországon 1325-től I. Károly élete végéig, illetve I. Lajos uralkodásának első évtizedében (1342–1353) vert magyar aranyforintok tökéletesen megegyeztek azzal a lübecki aranyforinttal, amelynek verésére a „Hanza királynője”, a Német-római Birodalomban a városok közül elsőként 1340-ben jogot nyert.¹⁸ Ha elfogadjuk, hogy Eberhard Windecke ezeket az aranypénzeket segítette számlálni, akkor mindenekelőtt azonosítanunk kell az általa megnevezett Lajost és Ruprechtet, illetve nem maradhat el annak igazolása sem, hogy nevükhöz köthetők-e a lilimos magyar és lübecki aranypénzekhez hasonló érmek. Lajos kilétének meghatározásakor elvetném azt az első pillantásra kézenfekvőnek tűnő gondolatot, hogy I. Lajos magyar királyról lenne szó. Nem valószínű ugyanis, hogy a mainzi kereskedő túl gyakran találkozhatott az Anjou-király forintjaival, továbbá a magyar uralkodó nevével fémjelzett aranypénzek nem csupán emlékeztetnének Lajos érméire, hanem azokkal meg is egyeznének. Lajos és Ruprecht személyének azonosításakor valószínűleg Windecke szülőföldjére, a Német-római Birodalomra kell koncentrálnunk, s talán nem téves az a feltételezés, hogy IV. (Bajor) Lajos német-római császárról (1317–1347), a firenzei mintára történő aranypénzverés birodalmi meghonosítójáról, illetve I. Ruprecht rajnai palotagrófról (1353–1390), a rajnai

18 I. Károly lilimos aranypénzeiről ld. *Arthur Pohl*: Ungarische Goldgulden des Mittelalters. Graz, 1974. 131.; *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn. Bp. 1979. 77.; *Uő*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 32. és 135., I. Lajos lilimos aranypénzéről ld. *L. Huszár*: Münzkatalog i. m. 85.; *Uő*: A budai pénzverés i. m. 52. és 141. – Lübeck városának 1340-ben IV. (Bajor) Lajos német-római császár adott firenzei mintára történő pénzverésre jogot. A privilégium szerint a lübecki florenusoknak nemcsak külsőleg kellett megegyezniük a firenzei arannyal, de súlyuk és nemesfémtartalmuk tekintetében is. A város Flandriából származó aranyból 1341-ben kezdte el a lilimos érmék verését, amelyek 1371-ig változatlan formát őriztek, vö. *Anthur Suhle*: Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin, 1955. 149.; *Ulrich Klein*: Die deutsche Goldprägung nach Florentiner Vorbild und der Florinus Mildenbergensis. Numismatisches Nachrichtenblatt 53(2004) 346.

választófejedelemségekben leggyakrabban előforduló lilimos érmék kibocsátójáról van szó.¹⁹ IV. Lajos saját firenzei mintákat követő, a lübecki és az Anjouk lilimos aranyával megegyező pénzeit 1340 és 1347 között Frankfurt és Speyer pénzverdében készítették, I. Ruprecht florenusai pedig Bacharachban, illetve Heidelbergben készültek 1354 és 1370 között.²⁰ Vagyis az oklevélben szereplő lübecki és magyar, illetve az emlékiratban megjelenő Lajos és Ruprecht által vertett lilimos aranyforintok nem csupán hasonlítottak egymásra, de keletkezésük is egy időre datálható.

Az 1410. március 2-án kelt oklevél szövege méltán használja a *régi* kifejezést jelzőként, hiszen ekkor Lübeckben már harminckilenc esztendeje, Magyarországon pedig ötvenhét éve nem készítettek lilimos aranyat. Nem tartozik szorosan a témánkhoz, mégis érdekes kérdés, hogy miként fizethettek a lovagok majd fél évszázaddal korábbi érméssel. A porosz területeken letelepedett lovagrend kereskedelmi kapcsolatai a Hanza-városokkal a 13–14. század fordulójáig visszavezethetők, a Magyar Királysággal különösen I. Lajos idejében élénkültek meg.²¹ A rend Európa-szerte legendás gazdagsága tulajdonképpen annak is volt köszönhető, hogy a kereskedelemből származó bevételek egy részét teaurálták, s nyilvánvaló, hogy miután Zsigmondnak egy éven belül kétszer is ki kellett fizetniük a 40 000 aranyforintot, a lovagoknak másodjára régi keletű, értékes aranytartalékaikat is fel kellett szabadítaniuk.²²

Az 1410. március 2-án kelt oklevél keletkezési körülményei eltérnek az 1409. január 27-i elismervényétől. A nürnbergi várgróf udvarmestere, Ehrenfried von Seckendorf ugyanis – aki a pénz megszámlálását, mérlegelését felügyelte – nem a magyar király követeként járt el, hanem valószínűleg éppen ekkor Budán, Zsigmond udvarában tartózkodott. Uráról, az 1409-ben Zsigmond szolgálatában álló Frigyes nürnbergi várgrófról is tudjuk, hogy ez idő szerint szintén Budán időzött, hiszen az 1410. évi nyugta a tanúk között sorolja fel.²³ Egy másik, ugyanezen elismervénnyel egy időben keletkezett oklevél is igazolja azt a feltevést, hogy a pénz átadása ezúttal Budán történt. Ez a dokumentum megerősíti az 1409 végén Zsigmond és a lovagrend között kötött szövetséget a lengyel–litván unió ellenében.²⁴ Úgy tűnik tehát, hogy az 1410. július 15-i, végzetesnek mondható tannenbergi vereség előtt három hónappal a katonai segítség reményében a Német Lovagrend követői útján Neumark ürügyén ismételt el-

19 Vö. *U. Klein*: i. m. 359.

20 I. m. 344–345.

21 A német lovagrend és a Hanza-városok kereskedelmi együttműködéséről ld. *Pósán László*: *A Német Lovagrend pénzügypolitikája*. Debrecen, 2000. 148. – Az I. Lajos idején született kereskedelmi szabályokról, amelyek a porosz területek és a magyar kereskedők viszonyát rendezték, ld. *Teke Zsuzsa*: *Kassa külkereskedelme 1393–1405 között*. Századok 137(2003) 382–383.

22 A lovagrend 14. századi kincsfelhalmozásáról ld. *Pósán László*: *A Német Lovagrend pénzügypolitikája* i. m. 130.

23 Az 1410. márc. 2-án kelt oklevél Frigyes, nürnbergi várgróf mellett tanúként említi Stiborici Stibor erdélyi vajdát, Tamási János ajtónállómestert és Ozorai Pipo temesi ispánt.

24 ZsO II. 7390. sz.

kötelezte magát Budán Zsigmondnak. Mindez egybevág az emlékirat azon megállapításával, hogy tudniillik a porosz urak Zsigmondot felkereső követei pénzü-kért cserébe óhajtották a magyar uralkodó támogatását a lengyel királlyal szemben. Aligha vonható kétségbe tehát, hogy az 1409-re pozsonyi polgárjogot nyert Eberhard Windecke, aki talán éppen bizalmasának, Ulrich Rauchenwarter pozsonyi bírónak – egyébiránt Zsigmond hívének és kegyeltjének – megbízásából tartózkodhatott Budán, az 1410. március 2-án átadott 40 000 liliomos magyar és lübecki arany számlálásában segédkezett, teljesítve ezzel első udvari szolgálatát.²⁵

RENÁTA SKORKA

THE CHRONICLER AND FORTY THOUSAND GOLD COINS WITH LILIES

It is a well-known fact for Hungarian historical science that Stibor of Stiboric – the bailiff of Pozsony (today Bratislava, Slovakia) – pledged Neumark for the Teutonic Order on the Hungarian king Sigismund's authority on 25th July, 1402. The Order implemented the paying of 63200 gold forints until 27th January 1409, which was specified in the original contract of pledge. A document, given at Buda under the date of 27th January 1409, verifies that Christof von Gersdorf and Mark of Nuremberg received additionally 40,000 Hungarian gold forints from the Grand Master of the Teutonic Order, Ulrich von Jungingen in excess of the original amount on behalf of the king by virtue of pledging Neumark. A voucher was given at Buda on 2nd March, 1410, and it was published wrongly in several collections of documents in parts or in summarized forms. It reveals that the Grand Master of the Teutonic Order gave 40,000 old Hungarian and Lübeckan gold forints decorated with lilies and impression upon Sigismund's "urgent request" in order to court the king's favour for the second time as well. The Teutonic Order was committed to the Hungarian king in the case of pledging Neumark, because the Teutonic Knights counted on Sigismund's military intervention three months before the fatal defeat at Tannenberg of 15th July, 1410. This event is interesting not only from the point of view of the relations between the Hungarian king and the Teutonic Order but the chronicler Eberhard Windecke as well. He was born in Mainz and later he spent several years in the service of King Sigismund. It is absolutely sure that Windecke, who had been granted civic rights in Pozsony by 1409 and who could probably stay in Buda on behalf of his confidant, the judge of Pozsony and Sigismund's follower and supporter, took part in the receipt of the 40,000 Hungarian and Lübeckan gold forints with lilies on the occasion of his first service.

25 Eberhard Windecke életútjával kapcsolatban eddig nemigen figyeltek fel arra az 1409. okt. 18-án keletkezett zálogszerződésre, amely egy a pozsonyi káptalan által 1430. szept. 17-én kiállított oklevélben maradt fenn. Ezen zálogszerződésben Eberhard Windecke pozsonyi polgárként, Elspet nevű feleségével egy dinkelsbühli kereskedőnek 315 magyar aranyforint tartozása fejében lekötötte minden ingó és ingatlan vagyonukat. Ezen záloglevelet nem csupán Windecke látta el saját pecsétjével, de kérésére, a pozsonyi bíró, Ulrich Rauchenwarter is, ld. ZsO II. 7137. sz.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- DEÁK ÁGNES PhD, egyetemi docens (Szegei Tudományegyetem)
- E. KOVÁCS PÉTER a tört. tud. kandidátusa, igazgató
(Magyar Kulturális Intézet, Róma)
- KONRÁD MIKLÓS D.E.A. d'Histoire, Sorbonne, tud. segédmunkatárs
(MTA TTI)
- PÁLFFY GÉZA PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
- SERES ATTILA PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
- SIPOS PÉTER a tört. tud. doktora, ny. tud. tanácsadó (MTA TTI)
- SKORKA RENÁTA tud. segédmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040-9634

A Történelmi Szemle 2007-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 850 Ft

Előfizetőknek: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR) 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra.

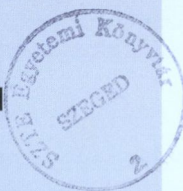
Példányonként megvásárolható az MTA Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700), a Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796) és a Könyvudvarban (1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház; telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2007 | 4

2008 MARCH 2

55 b t 6
AFG17

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

SOMOGYI ÉVA KÖSZÖNTÉSE

A TARTALOMBÓL

- *GLATZ FERENC*
ÁLLAM ÉS NEMZET
KELET-EURÓPÁBAN
- *RESS IMRE*
ANDRÁSSY GYULA
A „BIRODALMI MINISZTERELNÖK”?
- *HAJDU TIBOR*
BURIÁN ISTVÁN
ÉS FEJÉRVÁRY GÉZA
- *WALTRAUD HEINDL*
DIE MENTALE ORIENTIERUNG DER K. K.
CISLEITHANISCHEN BEAMTEN

CD-melléklet:

TANULMÁNYOK SOMOGYI ÉVA
70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

COMPACT
disc

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLIX. ÉVFOLYAM, 2007. 4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő	455
Glatz Ferenc: Állam és nemzet Kelet-Európában. Avagy a történetírás közhasznáról	457
Gyáni Gábor: A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században	477
Raab Renáta: János főherceg és az 1848-as schleswigi krízis	489
Szulovszky János: „hamvaiból kikelő phoenix”. Danielik János kiegyezés-koncepciója 1862-ből	505
Pál Judit: Régi és új hivatalnokok Erdélyben a kiegyezést követően	519
Ress Imre: Andrassy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”?	531
Hajdu Tibor: A miniszter és apósa. (Burián István és Fejérváry Géza)	549
Waltraud Heindl: Amtsverständnis und Selbstverständnis. Ein Versuch über die mentale Orientierung der k. k. cisleithanischen Beamten	563
Szász Zoltán: A formális és a reális függetlenség alternatívája. Románia 1883. évi döntése	579
Pók Attila: Radikális és liberális demokraták Magyarországon a 20. század első felében	593
Szalai Miklós: Henry George és a magyar progresszió	605
Somogyi Éva műveinek bibliográfiája (1962–2007) Összeállította: Pótó János	621

Köszöntő

Egy történész pályáját az egyéni adottság és érdeklődés, az egyetemi stúdiumok során kapott tanári ösztönzés, a társadalmi elvárás és a kutatóhelyi szellemiség sokféle irányba terelheti. Kora újkori társadalomtörténeti tanulmányokkal kezdődött Somogyi Éva kutatói tevékenysége a *Történettudományi Intézet*ben. Az egyetemről hozott témájában elmélyedő fiatal történészt hamarosan választás elé állította az intézeti súlyponti feladatok időbeli kitágulása, a 19. és a 20. századi magyar politika-, gazdaság- és társadalomtörténet kutatásának előtérbe kerülése. Az 1960-as évek közepén a történelmi évfordulókra mindig különösen fogékony Duna-tájon többek között az osztrák–magyar kiegyezés közelgő centenáriuma tette aktuálissá és nemzetközi szempontból is fontossá a kelet-közép-európai történelem e korszakváltó eseményének és következményeinek a kutatását. A jótékony történelmi távlat folytán ekkorra értek meg a visszatekintő kortársak által „boldog békeidőknek” idealizált, a nemzetállami és osztályharcos történetírás ábrázolásában a „népek börtönének” démonizált dualista monarchia története tudományos megközelítéséhez a feltételek. Ennek az új kihívásnak a vonzásában kezdett hozzá Somogyi Éva módszeres alaposággal az Osztrák–Magyar Monarchia politikai berendezkedésének és intézményrendszerének a feltárásához. Az első magyar történészek közé tartozott, aki tudatosan lépte át a Lajtát, mint historiográfiai vízváltást, mert a dualista politikai struktúra keletkezésének és működésének megértéséhez a magyar szempontok mellett nélkülözhetetlennek érezte az ausztriai viszonyok alapos ismeretét. A lajtántúli parlamentarizmust, az ottani politikai folyamatokat és eszmei áramlatokat elemezve már első nagyobb munkái olyan összefüggéseket hoztak felszínre, amelyek mindkét ország szakmai közönsége számára joggal hatottak az újdonság erejével. Különösen az osztrák–német liberális polgárság kiegyezéshez vezető útjának feltérképezése keltett jelentős szakmai visszhangot. Megállapításai tarthatatlanná tették az osztrák szakmunkák nyomán a nemzetközi historiográfiában is többnyire általánosan elfogadott axiómát, amely kizárólag a magyar különállási törekvésekben találta meg az alkotmányosan centralizált egységes Habsburg-monarchia kudarcának okát. Ritkán fordult elő a történetírásban, hogy egy külföldi történész kutatásai ilyen mértékben segítettek hozzá egy nemzeti közösséget saját múltja pontosabb megismeréséhez. Az osztrák liberálisok és a kiegyezés viszonyáról írott könyvének szakmai sikerét jelezte, hogy annak német nyelvű kiadása után a dunai monarchia kutatásáért a magyar történészek közül elsőként kapta meg Ausztriában az Anton Gindely-díjat, a közép-európai térség rangos kitüntetését.

Somogyi Éva elmélyült osztrák történeti ismereteiből természetesen bőségesen profitált a hazai tudományosság is. Rendszeres egyéni levéltári kutatásai és széles körű nemzetközi historiográfiai tájékozottsága birtokában a köztudatot alakító *Magyar História* sorozatban eredeti meglátásokkal dolgozta fel a szabadságharc leverésétől a kiegyezésig terjedő időszakot, s készítette el külön kötetben a dualista korszak névadójának, Ferenc Józsefnek első magyar tudományos életrajzát. Hosszú évtizedek elmélyült kutatásai nyomán, az 1990-es évektől sorra születtek meg maradandó értékű összefoglaló munkái a dualista kormányzati rendszer, a közös minisztertanács működéséről és a dualista parlamentarizmus, a delegáció történetéről. Az intézménytörténet korántsem népszerű, olvasmányos, könnyen emészthető történetírói műfaj. De Somogyi Éva feldolgozásai üdítő kivételnek számítottak. Nem elégedett meg a törvények jogászosan merev értelmezésével, a száraz hivatali utasítások elemzésével, hanem életszerűen rekonstruálta a vizsgált intézmények gyakorlati működését. Az ilyen munkák létrejöttéhez szükséges ausztriai és a hazai források átfogó ismeretét a nagyszabású forráskiadói munkásságával alapozta meg, amelynek során két kulcsfontosságú időszak, a dualista rendszer kiépülésének és a századfordulón kibontakozó válságának éveiből tette közzé az egyik legfontosabb konzultatív testület, a közös minisztertanács német nyelvű jegyzőkönyveit. Személyes érdeme, hogy ennek a nagy nemzetközi érdeklődést kiváltó sorozatnak a munkálatai a rendszer- és tudománypolitikai irányváltások forгатagában is megújultak, s így remény van arra, hogy a legtöbb magyar forráskiadványtól eltérően nem maradnak torzóban, hanem eredményesen befejezhetőek lesznek.

Kutatói érdeklődése sem ragadt le azonban a politikai esemény- és intézménytörténet rekonstruálásánál, hanem azok részeseit, a hivatalokat működtető személyeket, egyszóval a cselekvő nagy és kis történelmi egyéniségeket egyaránt vizsgálat alá vette. Újabb tanulmányaiban eszme- és mentalitástörténeti szempontból újszerűen világította meg a bécsi közös hivatalokban, elsősorban a közös külügyminisztériumban szolgáló magyar honos hivatali elit 1867 utáni rekrutálódásának folyamatát, szakmai felkészültségének, térnyerésének és identitásának alakulását. Ezeket az írásait tartalmazó könyve remekbe szabott prozopográfiai pályaképekkel, a korszak politikai kultúrájáról szóló megállapításaival és a hivatalnokok életérzésének találó jellemzésével a nemzetközi Monarchia-kutatás első vonalába tartozik. Újabb szakmai elismerésként 2000-ben megválasztották az *Osztrák Tudományos Akadémia* levelező tagjának.

A Lajtán innen és túl – ez a mottó fejezi ki a legpontosabban Somogyi Évának, az Osztrák–Magyar Monarchia történéskének kutatói attitűdjét. Ennek szellemében köszöntik őt születésnapja alkalmából

munkatársai, barátai, tanítványai és tisztelői, a szerkesztőbizottság és a szerkesztőség tagjai.

Állam és nemzet Kelet-Európában*

Avagy a történetírás közhasznáról

A mai világban lépten-nyomon azt várják el a tudományos kutatótól, hogy bizonyítsa eredményeinek napi aktuális hasznát. Talán azért is, mert mind a műszaki-természettudományok művelői a termelésben, mind a jogász-politológus elemzések a napi politikában elfogadtatják ezt a „haszon” mércét. Én most a számomra adott rövid időkeretben azt kívánom bemutatni, hogyan vezethet egy több évtizedes kutatás- és elemzés-sorozat a történettudományon belül nemcsak esetleg mai napi, de talán hosszú távú haszonra is. (Feltéve természetesen, hogy meghallgatnak vagy elolvasnak bennünket a nem kutató értelmiségiek, döntéshozók.) A téma természetesen Kelet-Európa és a cél annak bizonyítása, mennyi hasznot hozhat az európaiak – mind a kelet-, mind a nyugat-európaiak számára – a Kelet-Európa-kutatás. Az áttekinthetőség kedvéért fejtegetéseimet négy tézisben foglalom össze.

Első tézis:

Kelet-Európa a kontinens etnikailag legkevertebb népességével rendelkezett az elmúlt ezer esztendőben és rendelkezik részben ma is

Kelet-Európában, azaz germánok lakta térségektől keletre fekvő területeken a 10–19. század folyamán etnikailag (és vallásilag) páratlanul vegyes lakosság élt. Ennek részben természettörténeti, részben kultúr- és technikátörténeti magyarázata kézenfekvő.

A *természettörténeti ok*: a hozzávetőleg 24 millió évvel ezelőtt egymásra csúszott afrikai és eurázsiai lemez az Észak-Itália–Duna–Podóliai-hátság vonalán a térséget két éghajlati, növény- és állatvilágára osztotta. Ez magyarázza, hogy a Pannon-tenger beltengerré válása, majd feltöltődése, illetve a Kárpátok és az Északi-tenger közötti térség feltöltődése után a Duna vonalától keletre, egészen az Azovi-tengerig hasonló talaj-, növényvilág és éghajlati viszonyok alakultak ki. De a térség nemcsak találkozási pontja a keleti és nyugati éghajlati, növény- és állatvilág zónájának, de találkozási térség *Észak és Dél* európai éghajlati-természet-

* A fentebbi szöveg a bécsi Kelet-kutatás 100. évfordulójára (2007. okt.) készült. Somogyi Éva mintegy 40 éven át volt magyarországi eminens munkatársa e bécsi történész műhelynek.

rajzi világa között is. Az utolsó jégkorszak visszahúzódása (Kr. e. 17–10 000 körül) után ugyanis a Cseh-, a Bécsi- és a Kárpát-medence északi lejtőin egy észak–déli hőmérsékleti és csapadékhatár, vagyis az északi és a mediterrán éghajlati zóna találkozási vonala alakult ki. E térségnek ez a természetrajzi szempontból ütköző és találkozási volta magyarázzák, hogy a térségbe eljutnak mind az északi népek (például a germánok), mind a déliek (például a mediterráneum, sőt az iráni felföld népei). De benyomulnak a térségbe a nyugat-európai kultúrák is, és itt húzódik a határa mind a kelta, mind a római szállásterületeknek. És idáig jutnak el – a Duna vonaláig – a keleti népek: először az irániak (Kr. e. 6500 körül) délkeletről, majd miután kialakult Kr. e. 1200–1000 körül a sztyeppei kultúrtérség, a sztyeppei népek. Ez utóbbiak – szinte tiszteletben tartva az azonos éghajlat, növény- és állatvilág nyugati határait – minduntalan a Duna vonaláig, illetve a Podóliai-hátságig nyomulnak. Először a szkíták (Kr. e. 9–6. század), szarmaták (Kr. e. 6–4. század), majd a hunok (4–5. század), azután az avarok (6–8. század), a bolgár-törökök (7. század), a magyarok (9–10. század), őket követve a besenyők (10–11. század), jászok, kunok (12–13. század), majd rövid időre a mongolok. És természetesen több helyen is megjelennek délkeletről a görögök.

A *kultur- és a technikátörténeti* tényezők is magyarázzák a térség több ezer éve folyamatos etnikai kevertségét. Az ókorban kialakult nagy mediterrán kultúrák (rómaiak, görögök), ugyanígy a kelták és a germánok évszázadokon át e térségben építették ki „határaikat”. A térség határvidék és ütközőpont az első nagy nyugati keresztény államszervezet, a Frank Birodalom (9–10. század), majd a Német-római Birodalom és a sztyeppei népek, majd a Török Birodalom között. Eddig a térségig érnek el – egészen a légi közlekedés kialakulásáig – a nyugati (római, német) és a keleti (török, orosz) birodalmak területszervezési és katonai rádiuszai, de idáig terjednek nyugati–déli–északi népeségek demográfiai rádiuszai. Jönnek nemcsak a keleti, hanem a nyugati, mindenekelőtt német, olasz telepesek, és itt találkozik egymással és él egymás mellett több, mint ezer éve a kereszténység két nagy egyháza, a bizánci és a római. Hogy azután a reformációt követően – a 16–17. században – egy egészen sajátos együttélés alakuljon ki a két reformált felekezet (lutheri és kálvini) és a két bizánci egyház (az ortodox és a görög katolikus) között. Sőt a török 14–19. századi jelenléte nyomán a muszlim világ között is. A mai nemzetek szinte mindegyike az elmúlt ezer év vándorlásainak és találkozásaik eredményeként alakult ki, még ha szeretnék is a lengyelek, hogy a szarmaták, a magyarok, hogy a hunok, a szlovákok, hogy a morvák, a románok, hogy a dákok leszármazottai legyenek. Önkritikusan, hadd beszéljek csak a mai magyar nemzet összetételéről. Kikből állt össze 1200 év alatt? A sztyeppéről a Kárpát-medencébe érkező, mintegy 100–500 ezer vegyes etnikumú, de magyarnak nevezett törzsszövetség tagjaiból, az itt élő szlávokból, sőt feltehetően az avarok maradékaiból, azután a 11–12. században keletről beszivárgó besenyőkből, a 13. században ugyancsak keletről bejött kunokból, jászokból, majd románokból, a 12. század után újabb és újabb hullámokban idetelepülő németekből – frankokból, bajorokból, svábokból –, azután a török által a

Kárpát-medencébe beszorított szerbekből (15–18. század), végül a másfél száz éves török megszállás után – 1716 után – az országba telepített újabb német népcsoportról. Amit csak tetézt a 19. század. Ekkor az ipari-technikai forradalom elérte a térséget – 1830–1890 között – és az új ipari szakmák, szolgáltatások igénye hozott ide német, morva, olasz, cseh, folyamatosan zsidó – iparosokat, kereskedőket, tisztviselőket. (De ismeretes, hogy hasonló etnikai kevertséget mutatnak a Kárpát-medencétől délre vagy északra fekvő társadalmak is.)

A kérdés, hogyan éltek egymás mellett ezek a különböző etnikai csoportok, miként maradt meg a 20. század elejéig, fejlődhetett irodalmi szintre ezen népek anyanyelvi kultúrája és maradt meg máig. Ma, amikor az *Európai Unió* keleti kiterjesztése során az unióhoz csatlakoztak ezek a rendkívül vegyes etnikumú, vallású társadalmak, az EU eddig nem ismert konfliktusokkal – az etnikai-vallási konfliktusokkal – találta magát szemben. Sőt, a térségben a szovjet megszállás után kibontakozó nemzeti reneszánsz kihat Nyugat-Európára is, segítenek új életre kelteni az ott már kihálásra ítélt kisnemzeteket – a franciaországi okcitánokat, az angliai dél-walesieket, a spanyolországi baszkokat stb. A keleti térség ezen etnikai sokszínűsége miatt még hangosabban tesszük fel a kérdést: *vajon a 21. század Európai Uniójában mi lesz a kisnemzetek* – és általában a nemzetek – *sorsa?* A polgárok Európája mellett vajon az államok, vagy a nemzetek Európáját akarjuk-e felépíteni?

Második tézis:

Kelet-Európában az etnikai-nemzeti szállásterület és igazgatási (állami) határok soha nem estek egybe

Kelet-Európában sokféle etnikum azért tudott fennmaradni, mert a térségben kiépült államszervezetek – mind a Magyar Királyság, mind a Habsburg Birodalom, mind a török birodalom – decentralizáltan építkezett.

Mindennek egyik okaként ismét egy természettörténeti tényezőt találunk. *A térség természeti tagoltsága* is gátolta az erős központosított igazgatási rendszerek kialakulását. Gondoljunk akár a balkáni térség, akár a Kárpát-medence hegyvidékekkel, folyóvölgyekkel, mocsaras vidékekkel átszabdalt térségére. (Hogy ismét egy Kárpát-medencei tényt hozunk szóba: a magyar királynak több hetébe teltt Budáról lejutni – átkelni az ecsedi lápon – Erdélybe, amely Erdélyt oly szerves kapcsolatban szeretnénk látni – utólag – a középkori magyar államközponttal. De hasonló a helyzet a Királyság Dráván túli, vagy akár al-dunai bánágával.) Ilyen területeken az adminisztráció rákényszerült a helyi uralmi egységek kiépítésére, illetve egyszerűen tudomásul vette annak különbözőségeit.

Az etnikai szállásterület és az állam határai eltérésének tolerálását, a decentralizált államépítkezést ösztönözte a térségben a nomád uralmi rendszerek érvényesülése először a magyar királyok, majd a török állam politikájában. A nomád uralmi elv ugyanis tolerálja az etnikai és a vallási különbséget, csak az adót hajt-

ja be, és a katonáskodást követeli meg a meghódított, vagy a szállásterületére befogadott idegen népektől. A középkori magyar királyságban már a 13. századra az autonómiáknak sajátos tárháza jött létre: a sztyeppéről ismert uralmi szerveződés és a nyugatról átvett autonómiák tárháza és keveréke. Az egyes népek katonáskodás ellenében (székelyek, besenyők) területi autonómiát kaptak az államon belül, azaz önállóan állítottak bírókat, választották meg közösségi vezetőiket (ma azt mondanánk: önkormányzataikat) és az ország általános törvényeinek végrehajtása mellett saját szokásrendszereik szerint éltek. (Így például a keletről jött székelyek, vagy a közös szolgáltatásokkal adózó jászok, kunok a 19. századig őrzik területi-igazgatási etnikai autonómiájukat az ország középső vidékén.) Ugyanígy természetesen fogadják a magyar királyok, hogy a szászok a németországi szász-tükör szerint rendezik be területi és városi-igazgatási autonómiájukat mind a Felvidéken, mind Erdélyben. (De a pápasággal is mindegyre azért ütköznek a magyar királyok – amiről egyháztörténet-írásunk nem beszél elég hangsúllyal –, mert a Kárpát-medencébe érkező keleti kereskedőket, zsidókat, úgynevezett kálizokat, izmaelitákat a magyar királyok udvarukba fogadnak.) És az etnikai autonómia nemcsak „etnikai” türelmet takar, hanem egy általános – keleti-nomád – uralmi elvet: általában a *lokális önállóság tolerálását* és megbecsülését. A magyar királyságon belül egy igen ütőképes uralmi rendszert képezett az autonómiák e bonyolult rendszere: a nyugatról, német területről átvett igen sokféle városi autonómia, a kisebb területigazgatási egységek (például a megye), vagy nagy lokális területek (bánságok) önállósága, mindez egy szigorú központi adórendszer mellett. (Ami a királyság erejét adta.)

És ezek az uralmi technikák találhatóak meg – a balkáni török uralomban is a 14–19. században. (A török birodalom hatalmas kiterjedésű, ha a térképre felrajzoljuk. Bagdadtól Budáig terjed.) De az újabb kutatások arról beszélnek: a balkáni térségben csak a Konstantinápolyhoz közel eső területeken érvényesült a központi igazgatás, míg a távolabbi területeken, például a montenegrói, albán, részben a trákiai területeken, tovább éltek a korábbi helyi autonómiák, terjeszkedtek az ismeretlen eredetű pásztor (vlach) népességek. Egyháztörténeti tény az is: a görög (ortodox) egyház hatalmas kiterjedése alapvetően a nomád-török államszervezési elv érvényesülésének volt köszönhető. Vagy – hogy ismét Kárpát-medencei példát vegyünk – ennek volt köszönhető a reformált vallások elterjedése, megerősödése.

És paradox módon – kevésbé elvi, mintsem inkább praktikus megfontolásokból – ugyanez az autonomista elv – a szigorú adóbehajtások mellett – érvényesül a Habsburg család uralmi technikájában. (Én hajlok azt mondani: a Habsburgok egyszerűen tudomásul vették a kelet-európai térség adottságait. Ezzel voltak korszerűek. A három birodalomszervező technika – magyar királyság, török, Habsburg – összehasonlítása a következő évek egyik nagy történetész-kutatói csemegéje lehet.)

A két nagy birodalom bukása máig és még sokáig slágertémája lesz a nemzetközi konferenciáknak. Én hajlok a bomlás első számú okaként a 17–18. századi kulturális forradalmat megjelölni, amelyik a reformáció és a könyvnyomtatás

eredményeként a tömeges írásbeliséget, majd tömeges iskolarendszert fejlesztett ki Európában. Amely kulturális forradalom azután felkészítette a társadalmat a 18–19. századi ipari-technikai forradalom vívmányainak befogadására. Hiszen az ipari forradalmak hozta korszerű igazgatáshoz, a közlekedéshez, a nagyüzem szervezéséhez először írni-olvasni tudó tömegek voltak szükségesek, egységes modell alapján kiképzett munkások, tisztviselők. A társadalom egyszerű embe- reinek szociális emelkedése, megélhetése függött attól, hogy erre az ismeret- anyagra szert tehetett-e vagy sem. A különböző anyanyelvű társadalmak már nem békésen egymás mellett élő, adózó, szolgáltató népek, hanem versenytár- sak. Kinek a nyelvét támogassa az állam az adófizetők pénzéből? Nem véletlen, hogy e többnemzetiségű birodalmakban 1830–1918 között a nemzeti közösségek (azaz értelmiségek, papok, politikusok) között a leghangosabb összeütközések az államigazgatás és az oktatás nyelve, az egyes nemzeti anyanyelvek támogatása körül adódnak. A kelet-európai térség két nagy államszervezete képtelennek bizonyul a soknyelvűség és a modern államigazgatás, nagyüzemi termelés igényeinek eleget tenni. Az állam vezetői – először a felvilágosodás nagy formátumú császá- ra, II. József – az „egy nyelv–egy állam” mellett döntenek. Mint ahogyan a korban nem is látszott más lehetőség.

A példa: Nyugat-Európa. Először a francia forradalom vezetői ébredtek rá (állítólag 1793-ban), hogy nem lehet egy korszerű hadsereget 4-5 nyelven irányí- tani. És a francia felvilágosodás a maga racionalitásával meggyőzhetett minden- kit, hogy az új technikai kultúrához egy egységes érintkezési eszköz (azaz nyelv) szükséges, mert e nélkül sem a modern iskolarendszert, sem az egységes igazga- tást, termelésszervezést, majd a kifejlődő közlekedési rendszereket nem lehet üzemeltetni. És az államnak nem lehet feladata – technikailag sem valósítható meg – minden, az állam területén élő etnikum anyanyelvének kiművelése. Fel- adata csak a többségi nemzet nyelvének képzése lehet. Egy állam – egy nyelv. E francia modell előzménye a kedvező földrajzi viszonyokat kihasználó erősen központosított bürokratikus állam, amely mind a hadszervezésben, mind az igaz- gatásban, az adórendszer működtetésében a modern bürokrácia segítségével igen hatékonynak mutatkozik. És ez az a modell, amelyik a közösség és egyén közötti identitásban az állampolgári önazonosságot, identitást látja követhető- nek, réginek, idejétmúltnak nevezi az etnikai sokszínűség megtartásáért harcoló értelmiségieket.

A Habsburg Monarchia végül is ezt a francia államszervezési elvet választja modellként az 1850-es években. És ezt a modellt választja az 1867-ben a Kár- pát-medencében ismét uralomra jutott társnemzet, a magyar. A modell azonban őrizni akarja a helyi hagyományokat: a francia liberális állam nyelvi diktatúráját csak az államigazgatásra és az értelmiségképzésre korlátozza. A magánéletben és egyleti életben, egyházában – a liberális elveknek megfelelően – mindenki szabadon használhatja anyanyelvét. Megindul egy lassú asszimiláció a monar- chia mindkét felén. A század végén azután felgyorsul, ahogyan nő a tanulás je- lentősége a megélhetés biztosításában. És ahogyan a társadalmi emelkedés alap- ja, a közép- és felsőoktatás lesz, márpedig felsőoktatás csak német vagy magyar

nyelven működik. És ahogyan nő az állam szerepe, gyarapodnak az állami biztos, nyugdíjas állások, úgy igyekeznek a Monarchia szláv, román nyelvű családjai gyermekeiket német vagy magyar nyelvre nevelni, sőt nevüket változtatni. A nemzetvesztés, az asszimiláció szociális szempontok miatt felgyorsul. Ugyanakkor megindul egy ellentétes folyamat is. A Monarchia liberális elveinek következtében a felnövő szláv, román – akár németül vagy magyarul kiképzett – értelmiség kezdi a maga (nemzeti) érvényesülését keresni, és mind erősebben szervezkedik: egyletekben, magánpénztárakban, egyházaikban keresve intézményes keretet a nemzeti gondolatnak. Követelik a maguk cseh–szlovák–délszláv–román intézményeinek egyenrangúságát az igazgatás és értelmiségképzés területén is.

A Monarchia különben az új francia modell másolásával természetesen nemcsak a kulturális, hanem minden területigazgatási autonómiát igyekszik feloldani. A Kárpát-medencében 1874-ben számolják fel véglegesen a 600, illetve 200 éves területi-igazgatási-etnikai autonómiákat, a szerb Határőrvidéktől a székely, a jászok és egyéb autonómiáig...

A tények felsorolását nem folytatjuk. És nem bocsátkozunk találgatásokba arról sem, vajon a kelet-európai térségben a Habsburg vagy török állam belső reformjai mennyire segíthettek volna egy többetnikumú kultúra fenntartásában. A nagy államnemzetek képződésének korában ez nem volt téma. A cél csak egy lehetett: minden nemzet jusson saját államhoz, amely azután a nemzeti önkifejlődésről gondoskodik. Hivatalos államnyelvé emeli az illető nemzet nyelvét, azt tanítják az iskolában, végre lehetővé válik, hogy minden kisgyermek anyanyelvén teljes – akár egyetemi – képzésben részesüljön, és ezen a nyelven folyik az igazgatás, termelés-szervezés. És mellékesen: az időközben kialakult nemzeti középosztályok sok jó állami állást találnak maguknak.

Ma, 2007-ben már úgy látszik, hogy a kelet-európai társadalmaknak arról kell döntenük: meg akarják-e őrizni a térség multietnikus és multikulturális viszonyait. Amelyet a végül is választott francia nemzetállam elve még nem tudott teljesen lerombolni. Van-e arra lehetőség, hogy az etnikumok szállásterületének határai és az állam határai közötti eltérések korrigálhatók legyenek? Egyáltalán: mint az *Európai Unió* tagjai, mit kezdenek a következő évtizedekben a nemzetállami szervezetekkel. Akkor, amikor már sokan meg vagyunk győződve arról, hogy szükséges egy olyan vezető réteg, amelyik műveltsége kompatibilis az Unió határai között, s az egyetemi rendszereinket ahhoz alakítjuk, *milyen perspektívája lehet egyáltalán a kis nemzeteknek, ráadásul azoknak, amelyek nem is többségi nemzetként élnek meg ezeket az évtizedeket, hanem nemzeti kisebbségként*. De hát az Unióban mindenki nemzeti kisebbségben lesz, a százmilliós németiség éppúgy, mint a néhány milliós szlovákság. Egy nyelvű EU? Elképzelhetetlen. *Egy lingua franca (angol), több regionális lingua franca (német, orosz, francia) és harmadikként az anyanyelv?* Kis nemzetek középosztályai három nyelven érintkeznek majd. De milyen intézményrendszer áll majd e nyelvi képzés mögött? És nemcsak nyelvi képzésről, hanem szociális versenyről is szó van. Hiszen a közepes képességű angol anyanyelvű kisgyermek születésénél fogva előnyben van az

esetleg magasabb IQ-jú szlovák, magyar, román vagy akár német nyelvű kisgyermekkel szemben is.

Történeti tanulmányainkból tudomásul kell vennünk: itt, a közép-kelet-európai térségben soha nem fedték egymást a különböző etnikumok szállásterületének és a változó területigazgatási egységek (az államok) határai. És az államalakulatok addig voltak működőképeseek, amíg tudomásul vették a különböző etnikumok különböző autonómiáit. Amíg Európa nyugati felén a modern liberális állam olyan közösséget kívánt teremteni, ahol az egyén és közösség között egyetlen fontos azonosság létezik, az állampolgári azonosság, egyszerűen, a hasznossági elvből kiindulva, a többségi etnikum kultúráját tette meg „állam-nemzeti” kultúrává. Elnemzetlenítve így az állam területén élő kisebb nemzeti közösségeket. Mindeközben Európa keleti felén a nemzetek feletti államok – így a Habsburg Birodalom, de hasonlóan a Török Birodalom – nem nemzetlenítette el a kisebbségi nemzeteket. És megtúrta a vallási sokszínűséget. Amikor be akarták vezetni a nyugat-európai „egy állam–egy nyelv” elvet, akkor az újra és újra politikai konfliktusokhoz vezetett. – Ma, amikor az új területigazgatási egységben, az *Európai Unió*ban keressük a kis nemzeti közösségek helyét, és arról vitatkozunk, lehetséges-e egyáltalán egy többnyelvű Unió kiépítése, amikor nagy liberális államépítkezések kénytelenek revideálni nézeteiket a még megmaradt nemzeti kisebbségekkel szemben, akkor különös érdeklődéssel tanulmányozhatjuk azon kelet-európai igazgatási és államszerkezetek történelmét, amelyekben évszázadokon át ezen etnikai sokszínűség megmaradt. És tanulmányozhatjuk, miért kellett ezen igazgatási szerkezeteknek mégis elbukniuk. Ezt az időszakot az 1000 és 1918 közötti évszázadokra tehetjük.

Harmadik tézis:

A nemzeti szállásterület és az államterület határainak egymáshoz igazítási kísérleteiről (1920–1992)

Az „egy állam–egy nemzet” (azaz államnemzet) elvet a térség két nagy államalakulata közül a Monarchia kísérte meg bevezetni. Ismételjük: nem valamiféle elnemzetlenítő politikától hajtva, hanem abból a meggyőződésből, hogy a technikai modernizáció és ezáltal az életminőség emelése csakis (az egy nyelven működtetett) nemzetállam segítségével mehet végbe. Vagyis egy nyelven működtethető igazgatás, szolgáltatás, közbiztonság, vasút, egészségügy, iskolai képzés. – De mielőtt a Monarchia e kísérletbe belebukott, például felbomlott volna, vagy átalakult volna belső polgárháborúk árán, beleszólt e kísérletbe a világháború elvesztése. Illetve a világháborúban győztes antanthatalmak, mindeneke előtt Franciaország érdeke és vezetőinek területszervezési elve. Ismeretes, hogy a franciák vélt európai – azaz németellenes – stratégiai érdekei a térségben a németek és a Németországgal szövetséges államok többségi nemzeteinek – a német-osztrákoknak, magyaroknak, bolgároknak – kollektív büntetéséhez vezettek. (A Török

Birodalom egészen a századfordulóig igyekezett megőrizni érintetlenségét, ami – ismert módon – a Balkán-háborúkhöz vezetett, amelyek során a győztesek szintén az államnemzeti elvet igyekeztek először Bulgária, majd Szerbia javára alkalmazni.) Hozzátesszük: a Török Birodalom ázsiai területeinek felosztásakor – ahol az angolok voltak immáron a főszereplők – úgyszintén a nyugat-európai elvek alapján igyekeztek határokat húzkodni. (Nem kellene itt hosszú fejtegetésekbe bocsátkozni annak bizonyításához: Európa és a Közel-Kelet máig ható etnikai-állami konfliktusainak eredete az első világháborút lezáró békerendszerekben rejlik és abban, hogy a két nemzetek feletti monarchia felbontását a nyugat-európai államnemzeti elvek szerint végezték el.) De térjünk vissza a Németország és Oroszország közötti térség történelméhez!

A 20. században öt kísérlet történt arra, hogy e térségben az állami és a nemzeti szállásterületek határai azonosak legyenek, vagy hogy azok egymáshoz közelítsenek. Az első két kísérlet még egyértelműen a nagyhatalmak művei: ezek *határmódosításokkal* kísérleteztek. 1919–1920-ban – francia–angol vezetéssel – az *államnemzeti elv* szerint, 1938–1942 között – német vezetéssel, angol jóváhagyással – az *etnikai elv* szerint. A harmadik kísérlet 1944–1947-ben már a térség kis nemzeteinek – csehek, lengyelek – javaslatára született. Ekkor már nem a határokat akarták módosítani, hanem az 1919–1920-ban megállapított határokat visszaállítva az államok területén lakó kisebbségeket *telepítették ki*. A negyedik kísérlet – 1949–1990 között – a szovjet hatalomhoz és a szovjet-marxizmus elveihez kötődik. Amelyik mind a nemzetállam, mind a nemzeti identitás mulandóságából indult ki, ezért is értelmetlennek tartotta a határmódosításokat, de radikálisan felszámolta a kitelepítések politikáját is. Az ötödik megoldási kísérlet lényegében az államnemzeti elvet teljesítette ki azután az 1990–1992-ben történt határárszabásokkal. (Ez utóbbi megoldási kísérlet már ismét a térség kis nemzeteinek – cseheknek, lengyeleknek – a javaslata volt. Lényegében kiteljesítve az 1919–1920-as francia modellt, de mellőzve abból a szövetségi elvet, és mellőzve-felejtve annak kisebbségvédelmi intézkedéseit.) E megoldások „nemes versenyre” kelhetnek majd a történészek előtt: melyik volt eredménytelenebb a helyi társadalmak életminősége, technikai-gazdasági fejlődése szempontjából, és melyik volt kegyetlenebb a mai kor erkölcsi normáit szem előtt tartva emberi szempontból. (Végül is nem tagadjuk, hogy e történeti áttekintés célja: mennyire lehet a mai erkölcsi normatívák szerint mérve a múlt kísérleteit, azokat hasznosítani egy jövő *Európai Uniójának* kiépítésénél.)

Az első kísérlet 1919–1920-ban visszatért a 19. században kiteljesedett francia *államnemzeti alapelvhez*, amely az egyén és közösség viszonyában az állampolgári identitást tartotta döntőnek és ehhez képest alárendeltnek tekintett minden más – családi-nemzeti-osztály-világnézeti – identitást. Ez a történelemből már jól ismert megoldás alkalmat adott a lengyeleknek arra, hogy 130 év után ismét önálló államuk legyen. És szövetségi államot kaptak a csehek és szlovákok. A Monarchia nem magyar népei pedig csatlakozhattak a határokon túl élő nemzetrészeikhez. Ugyanez történt a Balkánon is, létrehozva ott is egy többnemzetiségű szövetségi államot a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot. Ismeretes adatok:

a szóban forgó államokban szám szerint most legalább annyi ember élt „nemzeti kisebbség”-ben, különösen az új államokban, mint az 1918 előtti államalakulatokban (körülbelül 30–40%). (Arról a korabeli kabarétémáról nem is beszélve, hogy például Csehszlovákiában az államnevet is adó szlovákság csak 15%-ot tett ki, míg a németiség 25%-ot.) Az 1919–1920. évi kísérletben a nagyhatalmak ráerőszakolták az új úgynevezett nemzetállamokra a nemzeti kisebbség védelmének normáit, amelyek a maguk korában – sőt ma is – igencsak előremutatók voltak, és a nemzetek megmaradását kisebbségi sorban is segítették volna. E kisebbségvédelmi szerződésekről – elég ostoba módon – történetírásaink nem beszélnek eleget. Talán azért sem, mert ezeket senki nem tartotta be, sőt botrányokba fúlóan kijátszották. (Nagy tanulság: a nemzetközi szerződések annyit érnek, amennyit azokból végre lehet hajtani. És Európában nem volt 1920 után olyan intézmény, amely a nemzetközi szerződések végrehajtását szankcionálhatta.) E nemzetközi szerződések előírták 20% felett a kisebbségi anyanyelv hivatalos használatát az államnyelv mellett, területi autonómiát követeltek Csehszlovákián belül Kárpátaljának, Szlovákiának kiemelt autonómiát Csehszlovákián belül. De nem beszélnek a nemzeti történetírások erről azért sem, mert fel kellene tárni, hogyan játszották ki az új államok a 20%-os kvótát, egyszerűen nem hajtották végre a nemzetközi szerződéseket! Sőt, beszélni kellene arról, hogy minden korábbi európai politikai és erkölcsi normát felrúgva, hogyan irtották a lengyelek az ukrán kisebbséget, megelőzve a napjaink Jugoszláviájában végrehajtott etnikai genocídiumot. Hogyan hozták létre – a hitleri Németországot megelőzve – az első koncentrációs táborokat, etnikai alapokon.

Ugyanakkor nagy hozadéka az 1920. évi rendezésnek, hogy mindenhol kialakultak az anyanyelvi egyetemek, és a korábbi kisebbségek szociális hátránya ezzel eltűnt. De elestek ugyanakkor a teljes anyanyelvi képzéstől az új államok immáron kisebbségben élő német, magyar, ukrán állampolgárai. Arról sem beszélnek történetírásaink: a térségben az 1 km²-re eső állami adminisztráció – becslések szerint – a korábbiakhoz képest 3–4-szeresére emelkedett, ami az új nemzeti középosztálynak sok állást és biztos megélhetést kínált az adófizetők pénzén. És arról sem beszélünk, hogy ez a kisállami rendszer akkor törte szét a korábbi nagytérség gazdasági és kereskedelmi rendszerét, amikor a termelésben világszerte általánossá válnak a tömegtermelő rendszerek, amelyek nagy felvevőpiacot és szabad munkaerőmozgást kívánnak. A térségben hirtelen tucatnyi új, nemzetállami szempontokat követő gazdaságpolitika, mindehhez tucatnyi fizetési és vámrendszer keletkezett, beleértve a szellemi vámrendszert is. A térségben 1920 után, becslések szerint, a nagybefektetések az előző évtizedhez képest a töredékére estek vissza. A térségben a korábban annyit emlegetett *kis nemzeti-etnikai nyomorúságot a szociális nyomorúság váltotta fel.* – Mindez magyarázza, amiről történetírásaink ismét keveset beszélnek, hogy amikor a hitleri Németország fellépett területrevíziós szándékával, az első érintett, Csehszlovákia teljesen elszigetelődött (1938). Elannyira, hogy a cseh államiség megszüntetését is jóváhagyták a nagyhatalmak.

A második kísérlet az állami és az etnikai határok egymáshoz igazítására 1938–1942 között történt. A német nemzetiszocializmus azon felfogásából indult ki, hogy a nemzeti közösség (függetlenül attól, hogy azt származási közösségként fogta fel) a legfontosabb állami közösséget képző erő, helyet kívánt biztosítani a nemzeti identitásnak az állampolgári identitás mellett és mindkettőt alá kívánta rendelni a politikai identitásnak, egy a közeli jövőbe helyezett nemzetiszocialista alapon kialakítandó európai világrendnek. Ezért úgy tűnt a térség kis államainak, hogy megoldást hozhat az etnikai és állami elv összeegyeztetésére. Azért is bíztak benne, mert a párizsi békék 1919–1920. évi megoldásai teljes csődöt hoztak az 1930-as évekre. Amiről történetírásaink szintén elfeledkeznek. Kezdődött 1938-ban Csehszlovákia felbontásával. Ezt még a térség szinte minden kis nemzete üdvözölte, természetesen a csehek kivételével. A szlovákok örültek, hiszen Hitler segítségével nemcsak megkapták az 1919-ben ígért autonómiát, amit a csehek nem biztosítottak, hanem nemzetállamot kaptak, önálló – és „korszerű” fasiszta – módon berendezett szlovák államot. Igaz, a magyaroknak át kellett engedniük a magyar többségű volt dél-csehszlovák területeket. A magyarok visszaszerezhették – igaz, nem az egész egykori Felvidéket, amit 1919-ben elvesztettek, de – legalább a magyar többségű volt dél-csehszlovákiai területeket. A lengyelek pedig gyorsan megszerezhették a csehektől a több évszázada vitatott és 1919-ben Csehszlovákiának ítélt északkeleti cseh területeket. Az 1938-as kiigazítási kísérlet azonban szintén eredménytelen volt. Részben azért, mert az első évben kiderült: az újabb határkiigazításokkal is csak többnemzetiségű államokat lehet létrehozni, ahogyan ezt azután a következő évek fényesen beigazolták. Részben eredménytelen volt azért is, amiért az első: a nagyhatalmi érdekek – akkor a francia–angol, most pedig a német – maguk alá gyúrték az úgynevezett etnikai elveket. 1920-ban nem tudtak érvényt szerezni a nemzeti kisebbségek védelmének, 1938-ban pedig Németország, majd a Szovjetunió hatalmi érdekei maguk alá gyúrték az etnikai elvet: megszüntették éppen azt a lengyel államot, amelyik a legagresszívabb kisebbségellenes politikát folytatta, és azonnal (1938 őszén) csatlakozott a hitleri Németországot követő „kisrablók” táborához. Nem is beszélve most már a balti térségben, de később ugyanígy a délkelet-európai térségben folytatott német, vagy akár szovjet politikáról Románia, a délszláv királyság és Bulgária irányában. (Amely két hatalom bár már ellenségként, de ugyanazon elvek szerint politizált, állam és nemzet kérdésében is.)

A harmadik kísérlet a térségben állam és nemzet határainak egymáshoz igazítására 1944–1947 között történt. A világtörténelemből vett korábbi példákön fellelkesülve, cseh és lengyel politikusok ösztönzésére fogadták el a nagyhatalmak a megoldási javaslatot: *nem a határokat módosítani, hanem a nemzeti kisebbségeket kitelepíteni* azokba az országokba, ahol nemzetrészeik többséget képeznek. A kitelepítések politikája elsősorban a háborúban vesztes államok többségi nemzetének (németek, magyarok, törökök) kisebbségben élő nemzetrészeit sújtotta, elannyira, hogy azoktól még az állampolgári jogokat is kollektíve megvonták, amire az európai történelemben nem volt példa. De – és ezt rendre elhanyagoljuk tárgyalni – kitelepítésre kerültek a vesztes államok többségi nem-

zetein kívül részben a magyarországi szlovákok, a szovjetunióbeli lengyelek, a lengyelországi oroszok, ukránok. Kétségtelen: Európa történelmének legnagyobb és legkegyetlenebb népvándorlása zajlott le 1944–1947 között. 20 millióra tehetjük a kivándoroltak, kitelepítettek és elűzöttek számát, amely szám éppen eléri a második világháború európai áldozatainak számát. (Ezek között 9, vagy 10,5 millió német, de a győztesek oldaláról 2 milliónyi lengyel is.)

A negyedik kísérlet 1949–1989 között történt. A szovjet rendszer a Szovjetunióban kialakult elvet kívánta állam és nemzet viszonyában alkalmazni a kelet-európai térségben is. (A térség nagy része szovjet megszállás alatt állott.) A szovjet marxizmus a világkommunizmus közeli eljövételében bízva, mind a nemzeti, mind az állampolgári identitást alárendelni kívánta az osztályidentitásnak. De mivel az állam – azaz az állampárti adminisztráció – segítségével, felülről akarta berendezni a jövő osztály nélküli társadalmát, a világkommunizmust, ezért valójában egy államközpontú társadalmat valósított meg, amelyben a szocialista állammal való azonosulás volt a döntő.

Mivel világnézeti és politikai alapon képzelte el az egyén és közösség viszonyát, ezért valóban szakított a kitelepítések (azaz a polgári demokrácia) agresszív nacionalizmusával, egyéni szinten mindenkinek biztosította nemzetiségének megvallását, anyanyelvének használatát. Minden korábbinál erősebb – igaz, államosított – nemzetiségi szövetségeket, hagyományőrző együtteseket, színházakat hozott létre, de ez a rendszer sem fogadta el a kollektív nemzeti jogokat. Mondván, ha vannak kollektív jogok, akkor van kollektív felelősség is, egyébként is ez az elv, a kollektív jogok elve – gondolták a kommunisták – 1944–1947 között megbukott. Nem lehet tudni, hogy a szovjet rendszer 1985 után képes lett volna-e önmaga korrekciójára. A rendszer, tudjuk, azért szenvedett vereséget, mert nem tudott versenyképes lenni az informatikai-globális versenyben, és mert a rendszer képtelen volt az önkorrekcióra. De kétségtelen: az, hogy a szovjet rendszer korszerűtlenül képzelte el állam és nemzet, állami és nemzeti identitás viszonyát, az mind a Szovjetunióon belül, mind pedig a megszállt országokban folytonos elégedetlenséget váltott ki. Erősítette a kis nemzetek nemzeti érzését, a nemzeti identitást, az úgynevezett védhatalmi nacionalizmust, és hozzájárult a Szovjetunió bomlásához.

Az ötödik megoldási kísérlet állami és etnikai szállásterület határainak közelítésére 1990–1992-ben történt. Amikor a szovjet megszállás megszűnt, lényegében a kis nemzetek erősebb nagyhatalmi befolyás nélkül döntöttek az állami keretek és a többségi-kisebbségi nemzetek viszonyáról. Még csak azt sem lehet kimutatni, hogy egymásra befolyással lettek volna a térség elképzelései. Ez azt is jelenti, hogy – először a térség történelmében – minden, a térség egészére vonatkozó jövőkép nélkül alakultak meg a kicsiny államocskák (nagyjából az 1938 utáni szétzabdaltságot lemásolva), és minden egységes elv nélkül alakult nemzetpolitikájuk is. Ismeretes: a szovjet nyomástól felszabadulva elszabadultak a szovjet elnyomás ellen évtizedeken át újra- és újratöltődő nacionalizmusok, illetve elszabadultak az 1944–1947 közötti időszakban dúló, majd a kommunizmus által visszaszorított agresszív nacionalizmusok. Ismeretesek az anarchiához vezető

nemzeti háborúk Horvátországban, Szerbiában, a „csak” az utcai verekedésekig fajuló konfliktusok Szlovákiában, Romániában. És ismeretes az is: Nyugat-Európa nagy nemzetei nem alaptalanul féltek attól, hogy a kelet-európai nemzeti reneszánsz és általában a nemzeti kisebbségek egyenjogúsító törekvései ismét lángra lobbantják Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban, Angliában a liberális államrendszerek által szőnyeg alá söpört kisebbségi konfliktusokat. Mint ahogyan ma már azt is tudjuk: a kelet-európai államok megjelenése Európa színpadán 1990-ben, és az itteni konfliktusok hírei segítettek nyugvópontra vinni a dél-tiroli 30 éves válságot, és megszületett a dél-tiroli autonómia. Legalizálták a baszk, a franciaországi okcitanok, az angliai dél-walesiek törekvését. Sajátos módon: a nemzeti identitások Kelet-Európában – a térség másként fejlődése következtében – erősebbek maradtak, mint Nyugat-Európában. Amikor a szovjet megszállás alól e nemzetek felszabadultak, nemzeti mozgalmaik először idejétmúlt, atavisztikus jelenségeknek tűntek, amelyek az antidemokratikus társadalmi rend, a technikai fejletlenség és a szovjet elnyomás miatt maradtak csak életben. Hamarosan azonban kiderült: többről van szó. *Nagyon is korszerű és időszerű jelenségek azok.* A világtörténelemben a kulturális és technikai globalizációval, a politikában a területi integrációk megerősödésével új erőre kapott a lokalitás, a lokális kultúrák és a lokális társadalmak érdekképviselete. A kelet-európai nemzeti konfliktusoktól függetlenül – egyébként az Egyesült Államokból az 1980-as években indulva – Európában (és a világ más tájain is) megjelent *etnikai reneszánsz*, egy új nacionalizmus, a nemzeti identitások új kultusza. A világtörténelemben a kulturális és technikai globalizációval, a politikában a területi integrációk megerősödésével ugyanis új erőre kapott a lokalitás, a lokális kultúrák és a lokális társadalmak érdekképviselete. Amelyik, úgy látszik, nemcsak szétfeszíti a szovjet rendszert, hanem új, területszervezési normatívákat vár el a liberális demokrata nyugati világtól is. A kérdést ma már úgy teszik fel az *Európai Unióban* is: vajon az állampolgári identitások oldódásával, egy új, *remélhető Európa-patriotizmus kialakulásával* párhuzamosan milyen egyéb identitások fognak élni a következő évszázadban az európai polgároknak? És mely identitásokat kell az Uniónak – és a lokális államnak, régióknak – az adófizetők pénzéből támogatni?

Negyedik tézis:

Az Európai Unió polgárainak identitásairól, az európai, az állampolgári és nemzeti identitások lehetséges jövőjéről

2007-ben nem könnyű az *Európai Unió* jövőképeről beszélni. Azok az elvárások, amelyeket Lisszabonban (2000), majd Barcelonában (2002) fogalmaztak meg az Unió vezetői, irreálisoknak bizonyulnak. Ma már tudjuk, hogy 2010-re nem fogja az Unió gazdasági és tudományos-technikai súlya meghaladni az USA-t. Ahogyan azt az EU vezetői meghirdették. Sőt, az USA előnye növekszik, és a tá-

vol-keleti kultúrák súlya, mind a világgazdaságon, mind a tudományos-technikai bázison belül fokozatosan nő, mind jobban közelíti az európai színvonalat. Ma még nem tudhatjuk, hogy az *Európai Unió* szervezete milyen lesz, akár 10 év múlva is. Nem tudjuk, hogy mennyire sikerül az uniós adminisztrációnak maga alá gyúrni a nemzetállami adminisztrációkat? Azaz milyen lesz az egyes nemzetállamok jövője? És hogy az Unió marad jobban egy államszövetség, vagy tovább tud fejlődni – akár az USA mintájára – egy szövetségi állammá? Az Unió mind több állami jogosítványt vesz át a nemzetállamoktól (pénzügy, hadügy, külügy), célul tűzi ki az alulról építkező területigazgatást és politikát, amelynek központjában a polgár, illetve a község áll, de hiába erőlteti a régiós szervezeti tagozódást, azok legjobb esetben a nemzetállami keretek között alakulhatnak. Nem tudhatjuk, hogy sikerül-e, ahogyan tervezzük, a 2030 körüli évtizedre egy alapjában hasonló műveltségű európai uniós értelmiséget kitermelni, akinek diplomája Brassótól Londonig ekvivalens lesz? És amelyik értelmiség majd az egységes tudományos-technikai és kulturális piacot megteremti? Hiszen ez volt az úgynevezett bolognai folyamat indításának célja.

Nehéz ma a jövőről beszélni azért is, mert ezekben az években van kibontakozóban az emberiség érintkezéskultúrájának újabb forradalma, az *informatikai forradalom*, amely részben gyorsítja a globalizációt a termelés-szervezésben, kereskedelemben, szolgáltatásokban, részben erősíti az egyén önkifejezési kedvét, új individualizmust és új közösségszervezési technikákat teremt. Egyrésztől dinamikusan fejlődik egy planetáris gondolkodás – azaz a Föld-bolygó sorsáról való gondolkodás – és egy emberiségközpontú globális társadalmi gondolkodás az elitértelmiség fejében (környezetvédelemről, energetikáról, világterrorizmusról stb.), másrésztől erősödnek a lokális érdekeket képviselő álláspontok, a kulturális diverzitás megőrzésének hívei, akik értehetően védik a felhalmozott helyi kulturális-szokásrendi értékeket és csakis egy határozott lokális politika eredményeként látják az emberiség sokszínűségének fenntartását. De melyek legyenek azok a lokális intézmények, amelyek a lokális emberi-természeti közösség érdekeit védik, vagy amelyek a planetáris-globális érdekeket lokálisan érvényre juttatják? Mindezen kérdések megválaszolása alapvetően fogja befolyásolni egyén és közösség között feszülő viszonyokat, azaz a következő évtizedekben az emberek gondolkodásában élő különböző identitásokat.

Nehéz tehát ilyen változó időkben a következő évtizedek igazgatási – így területigazgatási, szakigazgatási – szervezetéről beszélni és nehéz a következő évtizedekben erősödő-gyengülő identitásokról beszélni. Erősödik-e majd egy európai identitás az EU fejlődésével? Így mi, történészek képesek leszünk-e az eddigi nemzetállami kiindulópontunkon, vagy akár a nemzetállami keretekre rögzített tudományos-tanszéki-intézeti tudományos-szervezeti kereteken változtatni? Azzal, hogy gyengül a nemzetállam hatalmi-gazdasági szerepe, gyengülni fog egyúttal az állampolgári identitás? Amelyet a 19. század liberális állama oly egyoldalúan fölé növesztett az egyéb – a családi-nemzeti-osztály-világnézeti – identitásoknak? De ha gyengülni fog és

helyére lép az új, az európai identitás, az Európa-patriotizmus, akkor milyen intézményrendszer fogja hordozni a nemzeti identitást?

Mégis, mi az, amit biztosra vehetünk, mi az, amiről vitáinkban – most éppen nemzetről-államról – egyezsége kellene jutnunk?

Először. Az Uniót mindenki elsősorban a *polgárok Uniójaként* képzei el. Ahol szabadon mozog az egyén, a gazdaság, a kultúra. Nem szabnak ennek gátakat a 19. század nemzetállami határai.

Másodszor. Az Uniót – továbbra is – *alulról építkező területi igazgatási egységnek* képzeljük el, amelyben az igazgatási kereteket a polgárok érdekei és a korszerű érintkezési technikák fogják meghatározni. A polgárok legkisebb közösségi egysége a lakóhely, a *Gemeinde*, a község. A polgár alapvető jogainak, kötelességeinek itt e keretek között kell érvényesülni. Noha nem látjuk még, hogy az Unió területén milyen alsóbb szintű igazgatási szervezetek-társulások jönnek létre, de nem lehet kizárni, hogy regionális gazdasági vagy akár etnikai alapú autonómiák jönnek létre.

Harmadszor. Az újabb érintkezéskultúra (informatika) az egyén sokoldalú kibontakozását teszi lehetővé, ami az *identitáspluralizmus* kibontakozását is hozza magával. A családi-világnézeti-nemzeti-osztály-korosztály-nembéli-igazgatási közösségekhez-szervezethez fűződő identitásokat a polgár eddig is egyszerre élte meg, de azok között az állampolgári identitás preferenciája valósult meg. Mivel az állam ennek az identitásnak ápolását vállalta fel. Az államnak el kell döntenie, hogy milyen identitásokat és azoknak milyen szervezeti formáját támogatja (világnézeti-etnikai-nemzeti-korosztályi stb.), de semmiképpen nem szabad gátolnia, hogy azok autonóm szervezeti formái kiépüljenek. Ezek az autonómiák – és erről a történelmi tények is szólnak – nem gyengítik sem az államot, sem az *Európai Uniót*, hanem éppen erősítik. Ezek az autonómiák természetesen semmiképpen nem képezhetnek „államot az államon belül”, vagy újabb államot az Unión belül. Jogosítványaik csakis az élet kulturális (vallási, nyelvi, oktatási, szokásrendi) területeire terjedhetnek ki.

Negyedszer. A *jelenlegi államszervezetek* hatalmi jogosítványai fokozatosan megszűnnek, megmaradnak a közrendfenntartó, szolgáltató – igazgatási-rendfenntartó-szociális-egészségügyi és kulturális (oktatási, közművelődési, tudományos) szolgáltató – funkciói. A 19–20. század hatalmi államából a következő évtizedekben fokozatosan szolgáltató állam fog alakulni. A viták máris arról folynak, hogy mely szolgáltatás legyen az államnak kötelessége. Nemzet és állam viszonyáról vitatkozva nem véletlen a vita arról: vajon az államnak mennyire kötelessége a különböző kisebbségek (így nemzeti kisebbség, szociális lemaradottak, egészségileg sérültek stb.) fennmaradásához szükséges többletköltséget átvállalni. Az Uniónak ezzel kapcsolatos állásfoglalásai az elmúlt 15 évben szaporodtak, az Unió mind több kötelességet ró az egyes nemzetállami költségvetésekre kötelezően, de az Uniónak e téren *kötelezettséget kell vállalnia a közös költségvetés terhére is.*

Ötödször. Vagy megőrzi az Unió a területén élő népek nemzeti-szokásrendi sokszínűségét, vagy erőszakkal bevezeti – hasonlóan az USA-hoz – az egynyelvűséget. Egy személy kiképzése a kis anyanyelvi kultúrában több pénzbe kerül,

mint a nagy kultúrában. Különösen a felsőoktatásban. (Ezt megtanulhattuk azoktól, akik az egy államon belül az egy nyelv mellett a „racionalitás”-sal és az alacsonyabb bekerülési költséggel érveltek, érvelnek.) És a soknyelvű európai szervezetek fenntartása – politikában, igazgatásban, kultúrában – *sokkal több pénzbe kerül, mint az egynyelvű területigazgatási szervezet fenntartása.* (Ezt megtanulhattuk a 19–20. századi nemzetállam mellett érvelőktől.) Ha az unió a nyelvi-etnikai sokszínűség megőrzése mellett dönt, akkor több közös költségvetési forrást kell a nyelvi-szokásrendi sokszínűségekre költeni, és tisztában kell lennie azzal, hogy mindezek a kiadások csökkentik a technikai-gazdasági ösztönzőkre fordítható kiadásokat. Tehát át kell strukturálni a közös költségvetés – és a nemzetállami költségvetések – preferenciáit is.

Hatodszor. Ha az Unió a soknyelvűség és a nemzeti sokszínűség megőrzése mellett dönt, akkor világos *nemzeti-nyelvi stratégiát kell megfogalmaznia* a következő évtizedekre. Az Uniónak van már közös agrárpolitikája, van már közös pénzügyi politikája, van már – ha nem is működik – közös külpolitikai és katonapolitikai elképzelése és van már az európai természeti értékekre vonatkozó politikai koncepciója. Sőt alakul a közös K+F kutatásfejlesztési politika is. Hiányzik azonban máig a közös kultúrpolitika alapkoncepciójának (oktatás, közművelődés) kialakítása. Ennek részeként kellene helyet kapnia a kontinens kis nyelvi kultúráinak és ezen belül a nemzeti kisebbségben élő polgárok kulturális jogainak összefoglalása. A kisnemzeti kultúrák – függetlenül attól, hogy a nemzetállamokon belül többségi vagy kisebbségi kultúrák – intézményes megmaradásáról folyó vitákban fel kell használni a 19–20. századi konfliktusok tanulságait, mindenekelőtt az anyanyelvi képzésről folytatott harcok tanulságait. Ha az Unió ugyanis a többnyelvűség megőrzése mellett dönt, akkor a kultúrpolitika részeként határozott nyelvpolitikai és kisebbségpolitikai irányelveket kell kidolgozni. A többnyelvűség esetén az Unió polgárai a már kialakult anyanyelveken fognak beszélni. Az értelmiségi-tisztviselő vezetőrétegnek beszélnie kell a világ lingua francáját (azaz az angolt) és feltehetően valamelyik regionális lingua francát (feltehetően az orosz, a német, a franciát, a spanyolt stb.). Amennyiben az Unió polgárai nem tudnak anyanyelvükön eljutni a legfelső szintű képzési formákhoz (így az egyetemhez), akkor az unió polgárainak egy része már születésekor szociális hátrányba kerül azokkal szemben, akik a regionális vagy még inkább a világ lingua francákba születtek bele.

Következtetések: állam és nemzet jövőjére Kelet-Európában

A nemzeti szállásterületek és az államok határai továbbra sem fedik egymást Kelet-Európában. De nem fedik egymást Nyugat-Európában sem. (A világ más tájain tett kirándulásainkról, például a Távolságtól most nem beszélünk.) És Kelet-Európa felszabadulása után az új demokráciákban a régi konfliktusok a felszínre törnek. A kelet-európai államok, mint európai uniós tagállamok viszik magukkal a konfliktusokat az *Európai Unióba*. Ahol, egy egészen más világtényező, az úgy-

nevezett etnikai reneszánsz, a lokális kultúr-képviselő világtendenciája amúgy is felerősíti a nemzeti mozgalmakat. Amelyek a kulturális autonómia különböző formáit követelik maguknak és kapják meg. De Kelet-Európa azon részeivel is az *Európai Unió*nak kell foglalkoznia, amelyek nem tartoznak az Unió területigazgatási keretei közé. (Lásd a jugoszláviai-balkáni problémákat.) Az *Európai Unió*nak – azaz korunk európai értelmiségének – tehát figyelnie kell a térség történelmi tapasztalataira. Kelet-Európában az állam és nemzet viszonyának tanulmányozása bizonyíthatja, hogy az „egy állam–egy nemzet” elv nem az egyetlen elv a területigazgatás szervezésében. A különböző típusú kulturális autonómiák, így az etnikai autonómiák nem gyengítik a felsőbb szintű területigazgatási formákat (így akár az államot, akár az *Európai Unió*t). A nemzeti identitás és a nemzeti anyanyelvű teljes körű oktatás nem egyszerűen „kulturális sokszínűség” kérdése, hanem szociális esélyegyenlőség kérdése, ami már a 19–20. század fordulóján, a modern értelmiség kialakulásának korában is látszott, most pedig az újabb technikai-tudományos forradalom korában a társadalmi demokratizmus egyik alapkérdése. Az államoknak fel kell vállalniuk – ahogyan azt eddig kelet-európai állam nem tette meg a 20. század során – minden polgáruk számára az anyanyelvén történő teljes képzés biztosítását. Kelet-Európa történelmének tanulmányozása ugyanakkor arra is rámutat, hogy az államnemzeti szempontok erőltetése és a nemzeti (most a vallásiról nem beszélünk) identitás visszaszorítása mekkora emberanyag-vesztést hozott a közösség számára, nem beszélve most az erkölcsi-érzelmi sérülésekről. És azt is látni kell: a történelem tanulmányozása nem az emberek egyik csoportjának – így a történészeknek – kedves szórakozása, hanem nagyon is haszonelvű ismeretek felszínre hozása.

Felhasznált irodalom

- A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2007. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika)
- A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Történeti és politológiai előadások. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 1999. (Politikatörténeti Füzetek XIII.)
- Ádám Magda*: The Versailles System and Central Europe. London, 2003. (Variorum Collected Studies)
- Ahmad, Feroz*: Turkey. The Quest for Identity. Oxford, 2003.
- Angi János–Bartha János* ifj.–*Bárány Attila–Orosz István–Papp Imre–Pósán László*: Európa a korai középkorban (3–11. század), Európa az érett és kései középkorban (11–15. század), Európa az újkorban (16–18. század). Debrecen, 1997–2007.
- Bade, Klaus J.*: Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 2002.
- Bade, Klaus J.*: Sozialhistorische Migrationsforschung. Hrsg. Michael Bommes–Jochen Oltmer. Göttingen, 2004. (Studien zur Historischen Migrationsforschung [SHM] 13.)
- Bercend T. Iván–Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1976.

- Berend T. Iván*: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. Bp. 2003. (História Könyvtár. Monográfiák)
- Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas. I–II. Hgg. Gerhard Seewann–Peter Dippold. München, 1997. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 3.)
- Bochner, Stephen–Furnham, Adrian–Ward, Colleen*: The Psychology of Culture Shock. New York–London, 2001.
- Borhidi Attila*: Gaia zöld ruhája. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2002. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián)
- Breska, Eric von–Brusis, Martin–Giering, Claus–Inotai András–Wohlfeld, Monika*: Kosten, Nutzen und Chancen der Osterweiterung für die Europäische Union. Gütersloh, 1998.
- Castellan, Georges*: History of the Balkans. From Mohammed the Conqueror to Stalin. New York, 1992. (East European Monographs)
- Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovine XX veka. I–III. Sztanovlenie „realnovo szocializma” 1945–1965, Ot sztabilizácii k krizisu 1966–1989, Transzformacii 90-h godov. I–II. Moszkva, 2000–2002.
- Crosby, Alfred W.*: Ecological imperialism. The biological expansion of Europe, 900–1900. Cambridge, 1986.
- Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa. Hrsg. Werner Weidenfeld. Gütersloh, 1995.
- Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum. Hrsg. Richard G. Plaschka–Karlheinz Mack. München, 1970. (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 3.)
- Engel Pál–Kosáry Domokos–Szakály Ferenc*: Magyarok Európában. I–III. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1990.
- Europe at the Crossroads. New Walls or a United Europe. Collection of Works. 17. The International Round Table Belgrade April 28–29. 1999. Ed. Slavenko Terzić. Belgrade, 1999.
- Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp. 2005.
- Freyer, Hans*: Weltgeschichte Europas. Stuttgart, 1954.
- Glatz Ferenc*: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. História Plusz 1992.
- Glatz Ferenc*: Helyünk Európában. Beszéddek, cikkek, jegyzetek 1999–2000. Bp. 2003.
- Glatz Ferenc*: Korunk kulturális körképéről. (Naplójegyzetek, megjegyzések). In: Kultúra. Főszerk. Glatz Ferenc. Szerk. Marosi Ernő–Szabó B. István. Bp. 2006. (Magyar Tudománytár 6.) 19–58.
- Groys, Boris–Heiden, Anne–Weibel, Peter*: Zurück aus der Zukunft. Osteuropäische Kulturen im Zeitalter des Postkommunismus. Frankfurt a. M., 2005.
- Hámor Géza*: Geológiai viszonyok és talajok. In: Föld, víz, levegő. Főszerk. Glatz Ferenc. Szerk. Mészáros Ernő–Schweitzer Ferenc. Bp. 2002. (Magyar Tudománytár 1.) 21–121.
- Haraszi György*: Két világ határán. Magyar zsidó történelem. Bp. 1999.
- History of Romania. Compendium. Ed. Ioan-Aurel Pop–Ioan Bolovan. Cluj-Napoca, 2005.
- Hösch, Edgar*: Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München, 2002.
- Illés Iván*: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Bp.–Pécs, 2002.

- Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 1997.
- Janković, Branimir M.*: The Balkans in International Relations. New York, 1988.
- Johnson, Lonnie R.*: Central Europe. Enemies, Neighbors, Friends. Oxford–New York, 1996.
- Juhász József*: A délszláv háborúk. Bp. 1997.
- Kaser, Karl*: Südosteuropäische Geschichte und Geisteswissenschaft. Wien, 2002. (2., völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage.)
- Kelet-Közép-Európa: Honnan – hová? Szerk. Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter. Bp. 1994.
- Kiss Gy. Csaba*: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Bp. 1993.
- Kiss Éva*: Az Európai Unió társadalomföldrajza. Bp. 2003.
- Kováč, Dušan*: Szlovákia története. Pozsony, 2001.
- Krestić, Vasilije*: History of the Serbs in Croatia and Slavonia 1848–1914. Belgrade, 1997.
- Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003.
- Küster, Hansjörg*: Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart. München, 1995.
- Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Hrsg. Edgar Hösch–Karl Nehring–Holm Sundhaussen. Stuttgart, 2004.
- Maćzyńska, Magdalena*: Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche. Düsseldorf, 2004.
- Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll., szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988.
- Multikulturalizmus. Szerk. Feischmidt Margit. Bp. 1997.
- Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1948. Hrsg. Richard G. Plaschka–Horst Haselsteiner–Arnold Suppan–Anna M. Drabek. Wien, 1997. (Zentraleuropa-Studien 3.)
- Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. Szerk. Trócsányi László–Badó Attila. Bp. 2005.
- Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Kiss J. László. Bp. 2003.
- Niederhauser Emil*: Kelet-Európa története. Bp. 2001. (História Könyvtár)
- Norman, Davies*: Európa története. Bp. 2002.
- Norman, Davies*: Lengyelország története. Bp. 2006.
- Oltmer, Jochen–Schubert, Michael*: Migration und Integration in Europa seit der frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur Historischen Migrationsforschung. Osnabrück, 2005.
- Palotás Emil*: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Bp. 2003.
- Parzinger, Hermann*: Die frühen Völker Eurasiens. Von Neolithikum bis zum Mittelalter. München, 2006.
- People and Nature in Historical Perspective. Ed. József Laszlovszky–Péter Szabó. Bp. 2003.
- Rácz Lajos*: Magyarország éghajlattörténete. Szeged, 2001.
- Readings in Ethnic Psychology. Ed. Pamela Balls. New York–London, 1998.
- Romsics Ignác*: Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Bp. 1998.
- Schulze, Hagen*: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 1998.
- Schwimmer, Walter*: The European Dream. London–New York, 2004.

Seibt, Ferdinand: Die Begründung Europas. Frankfurt a. M., 2002.

Spinei, Victor: The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.

Stadtmüller, Georg: Geschichtliche Ostkunde. München–Stuttgart, 1963.

Szokolay Katalin: Lengyelország története. Bp. 2006.

Tilly, Charles: The Formation of National States in Western Europe. Princeton, 1975.

Vadász Elemér: Magyarország földtana. Bp. 1960.

Wandycz, Piotr S.: The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. New York, 1993.

Zöllner, Erich: Ausztria története. Bp. 1998.

FERENC GLATZ

STATE AND NATION IN EASTERN EUROPE ON THE PUBLIC USE OF HISTORIOGRAPHY

The study presents four theses on the past and present of the relationship between state and nation in the Eastern European region. (Meaning the territory between German settlement areas and the Urals.) *First thesis*: ethnically the most diverse population of the continent has been living in Eastern Europe in the past 1000 years. The author takes account of the natural-historical and geographical, as well as the political-economic reasons of this diversity. *Second thesis*: the ethnic-national settlement areas have never coincided with the administrative (state) borders. The paper points out that this is the reason why two supranational monarchies, the Habsburg Empire and the Ottoman-Turkish Empire were able to subsist for centuries in the modern age history of the region. The multiethnic state was based on diverse – ethnic-religious – autonomies. *Third thesis*: Between 1920 and 1992 several attempts were made to align national settlement areas and administrative (state) borders. The author takes account of these attempts: the Versailles peace system (1920), the age of territorial revisions (1938–1942), the Paris peace system (1947), the Soviet “solution” (1949–1990) and the age of the renaissance of small states. All these attempts proved to be unsuccessful. Moreover, the constant state wars and internal political conflicts emerging as a result of these attempts devastated the economic and cultural effectiveness of the region’s nations. *Fourth thesis*: it shall be decided in the European Union, whether the Union, apart from the individual identity of citizens, is in favour of national identities and cultural diversity. The author’s conclusion is that we have to build a European Union that works as the union of citizens (*Bürger*), but eliminates the one-sided identity of belonging merely to a state (*Staatsbürgerschaft*) and promotes the institutional development of various other identities – ethnic, religious etc. The autonomies kept alive for these identities, i.e. cross-border religious and ethnic autonomies, stabilize the economic performance of the region, promote the political-social consolidation and maintain the cultural diversity of the European continent, and consequently that of the Eastern part of Europe. The Union, rightly, protects the biodiversity of the region from public funds. But it has not drawn the conclusion yet that the cultural diversity of the region should also be protected. The tools to achieve this aim are: an autonomist minority policy, the promotion of the language and customs of small nations – likewise from public funds.

A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században

A 19. és 20. század folyamán a nemzeti identitás és vele összefüggésben Európához való tartozásunk tudata többnyire akkor került előtérbe a nyilvános diskurzusban, amikor az ország kritikus időszakot élt át, és midőn a kilábalás érdekében reformok bevezetésére lett (volna) szükség. Elsőként az 1830-as, 1840-es években szerepelt a kérdés nagy súllyal napirenden. Ez akkor határozott szakítás volt a 18. században oly népszerű befelől forduló magatartásmóddal, melyet az *Extra Hungariam non est vita, non est ita* fejezett ki beszédes módon.¹ A szállóigében összegzett közösségi mentalitás egyszerre utalt a középbirtokos nemességre, a *bene possessionata* nyílt vagy burkolt Habsburg-ellenességére, és a kezében tartott megyei hatalom öntudatosan vállalt nyílt provincializmusára.

A polgárosodás hatására a nemesség hagyományos ön- és hazaszemlélete idővel azonban elvesztette időszerűségét. Elsőként Vajda János adott pontos nyelvi formát és határozott jelentést a polgárosodás fogalmának az 1860-as évek során.² Jóllehet a jelszó már ezt megelőzően is az európai horizont felé nyitást, az erre irányuló szándékot juttatta kifejezésre. Gróf Széchenyi Istvánnak, a nagy utazónak és angломán arisztokratának európaiságba oltott reformszemléletű nemzeti öntudata volt e tekintetben a mintaadó példa.

Széchenyi polgárosodáson (ő persze még nem használta a kifejezést) civilizálódást értett, aminek mindenekelőtt az angol civilizáltság volt a mércéje. Angliában öltött Széchenyi számára testet mindaz, amit érdemes (lenne) utánózni, hogy magunk is európaikká lehessünk. Széchenyi minden tőle telhetőt meg is tett, hogy Magyarország felnőjön ehhez az ideálhoz. Kortársai (főként persze a politikai ellenfelei) gyakran vetették Széchenyi szemére heves imádatát a külföld (pontosabban Anglia) iránt. Széchenyi így védekezett a vád ellen: „Ma könnyen vádolják angломaniával az embert. Ítéletem szerint lehetetlen Britanniában egyet s mást meg nem szeretni, s az, ki maga utazza be azon országot [...] valamely ki nem magyarítható belső édes érzéssel fogja ott látni a törvény előtti

1 Vö. *Tarnai Andor*: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1969. (Modern filológiai füzetek)

2 *Gyáni Gábor*: A polgárosodás történeti problémája. In: *Uő*: *Történetdiskurzusok*. Bp. 2002. (A múlt ösvényén) 99.

egyenlőséget, a nemzeti szellem, közlélek, publicitás és sajtószabadság által való csudálatos kifejlést s felemelkedést.”³

Széchenyi különösen az *utilitas* fogalmát hangsúlyozta erőteljesen. Mivel mind a kultúra, mind a civilizáció a szabadságban és a versenyszellemben találja meg a gyökerét, a magyarság előbb-utóbb meg kell hogy barátkozzék velük. Ennek az a megfelelő módja, hogy szorosra fűzzük a külfölddel és a külföldiekkel a kapcsolatot. Kifejezetten hasznos, egyúttal örömteli, ha ezt tesszük, fejtegeti a *Világ* című munkájában, hiszen így akár az a vágyunk is kielégülhet, hogy szép és kellemes helyeket ismerjünk meg. Párizsra és a közismert angol üdülőhelyekre utal Széchenyi ennek kapcsán, ahová azért zarándokolnak el sokan, mert a világ kulturált és civilizált pontjai.⁴

Nem állt Széchenyi egyedül a korban külföld-imádatával, ami az európaiság öntudatát is jelentette az idő tájt. Az 1830-as években elterjedt volt a reformok iránt lelkesedő felső társadalmi körökben az utazás, valamint, hogy az utazásokról beszámolókat írjanak és azt meg is jelentessék.⁵ Elég, ha néhány közismert és befolyásos ember példájára utalunk, mindenekelőtt Pulszky Ferencre (utóbb a Nemzeti Múzeum igazgatója), az erdélyi Bölöni Farkas Sándorra (aki „magyar Tocqueville”-ként egyenesen Amerikába utazott a börtönviszonyokat tanulmányozandó), Szemere Bertalanra (későbbi miniszterelnök), vagy báró Eötvös Józsefre.

Eötvös József kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az ekkoriban általános gyakorlattal szemben, amely rendszerint idealizált képet festett a Nyugatról (vagyis Európáról), Eötvös a kritikára is vállalkozik. A *Szegénység Írlandban* című írásában vet számot Eötvös a haladás, a kapitalista fejlődés pauperizációt teremtő elrettentő hatásával.⁶

Összegzőképpen megállapíthatjuk, Európa demonstrációs hatása⁷ jól érzékelhető rezonanciát keltett a reformkor vezető értelmiségieinél és (ellenzéki) politikusainál. Ez némely esetben nemcsak Nyugat (Európa) eszményítésére, de arra is alkalmat teremtett, hogy rádöbbenjenek: mi minden rosszat is hozhat, ha az ország végül az európai utat választja a közeli jövőben.

1848 és 1849 önálló fejezetet képez az európaiság hazai recepciójának történetében. A modern kori magyar nacionalizmus kiteljesedését magával hozó forradalom és szabadságharc, különösen a Habsburgokkal vállalt nyílt katonai konfliktus során szorosban egybeötvöződött a korszerű magyar hazafiság eszméje az európaiság gondolatával. Aligha akadt ennek ékeesebb és szókimondóbb meg-

3 Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830. 115–116.

4 Széchenyi vonatkozó elképzeléseit ecseteli Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 62.)

5 Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története. II. A liberalizmus Magyarországon. 1. Bp. 1999. 122–131.

6 Eötvös József: Szegénység Írlandban. In: *Uő: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. I.* Bp. 1978. (Eötvös József művei) 133–205.

7 A fogalomhoz vö. Andrew C. János: *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945.* Princeton, 1982.

nyilatkozása Kossuth függetlenségi nyilatkozatot bejelentő 1849. áprilisi beszédénél. Érdeemes hosszabban idézni a vonatkozó részt: „itt van az idő, midőn ki kell mondanunk, hogy az austriai ház által a köztünk s közötté fennállott kapcsolatok elszakítását a nemzet a maga népfelségi akaratával szentesíti, [...] s hogy a magyar nemzet fellép az európai statuscsalád sorába, mint önálló független hatalom, [...] Uraim, ki kell ezt mondanunk azért is, hogy az európai statuscsalád, melytől magunkat elszakítottunk semmi esetben sem tekinthetjük, tudja meg, hányadán érez, miképpen gondolkozik, s mit akar a magyar! [...] Nekünk, Uraim, el kell foglalni Európában azon állást, hogy valahányszor az európai nemzetek hatalmának képviselői nem saját ügyök, hanem Európa ügyei fölött akarnak intézkedni, rólunk nélkülünk ne intézkedjék”.⁸

Kossuth azt állítja, hogy Magyarország, miután felmondta a Habsburg-házzal való korábbi államközösséget, része lett a szuverén nemzetek alkotta Európának. S ezzel egy csapásra megváltozott a többi európai államhoz fűződő kapcsolata is. Hiszen a Szent Szövetség korától eltérően az új Európát immár a modern nemzetek alkotják, melyek határain belül az alkotmányosság elvei és a törvény uralma szab rendet.⁹ A népek egymás közti kapcsolataiban ezentúl a nemzeti egyenjogúság elvének kell érvényesülnie.

A Függetlenségi Nyilatkozat, amely Magyarország politikai programként meghirdetett európaiságának első politikai dokumentuma, egynémely belpolitikai fejleményen túl bizonyos külpolitikai körülményekre reflektált. Kifejezte, hogy mit vár el a magyar politikai elit Angliától és az Egyesült Államoktól a Magyarországhoz fűződő viszonyt illetően. Azért éppen ezek az országok kaptak nagy hangsúlyt, mivel egyedül ők tanúsítottak némi megértést a magyar önállósági törekvések iránt.¹⁰

Az „új Európa” elképzelés, mely szerint Magyarország is teljes jogú tagja az európai államok modern nemzetekből álló közösségének, gyorsan és széles körben népszerű lett 1848 tavaszán és az azt követő hónapokban. Az európaiság idézett fogalma normaként tételezte a nemzeti szuverenitást és a gazdasági-társadalmi, valamint a politikai modernséget (a képviseleti demokráciát). Pregnáns módon adott hangot ennek a hazánkat is felölelő európaiság-eszménynek Petőfi Sándor, kiemelve, hogy Európa gondolati közössége a forradalom akarásával forrt össze. Az *Európa csendes, újra csendes...* címmel 1849 elején írt költeményében pedig már azon kesergett a költő, hogy teljesen magára maradt ez időre Magyarország a forradalmi szellemben feloldódó európaiságot ébren tartó nagy igyekezetében.¹¹

8 Ld. „Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 134–135.

9 A modern nemzetek alkotta új európai rend fogalmához vö. *Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve*. Előadások. Bp. 1997. 104–129.

10 *Gábor Pajkossy: “Liberty and democracy for my country” – Lajos Kossuth. The Hungarian Quarterly 35(1994) 144.; Hermann Róbert: Mozgástér a kényszerpályán. 1848–1849 Magyarországnak nemzetközi és katonai esélyei. Korunk 3(2007) 7. sz. 46.*

11 *Petőfi Sándor: Európa csendes, újra csendes...* In: *Uő* összes költeményei. Bp. 1972. 1101. Petőfi

A szabadságharc leverése után sem vesztett jelentőségéből honi liberális körökben az európaiság-eszme vonzereje. Illusztratív példaként hadd idézzem Eötvös Józsefet 1865-ből. „Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az süllyedett, odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába – ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőnek látszott [mármint a reformok korában], s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyújthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.

S így ezen esemény, mely a nemzet újabb fejlődésére már csak azért is a meghatározóbb hatással volt, mert ez alapította meg azon befolyást, melyet törekvéseinkre Franciaország politikai eszméi – sokszor kárunkra – gyakoroltak, éppoly elhatározó befolyással volt az egyesekre is és nemzedékünk ennek hatása alatt lépett az életbe.”¹²

Hasonlóan alakult a helyzet később is, amikor a dualizmus államrendszerében a közjogi értelemben korlátozott magyar nacionalizmus sem talált érdemi kivétnevelőt az Európa-gondolatban. Ami egyáltalán nem meglepő. A nacionalizmus nélkülözhetetlen előfeltétele, az ellenségkép ez időben elsősorban nem Európa-ellenességet, hanem a szomszéd népekkel szembeni érzelmi és gondolati idegenkedést jelentette. Mely idegenkedés egyszerre manifesztálódott nyílt vagy burkolt (helyesebben elfojtott) Habsburg-ellenességben és a pánszlávizmustól való szinte páni félelemben. Az előző főként a kossuthiánus függetlenségi ellenzék politikai doktrínájához tartozott, az utóbbi ellenben közkincsnek számított. A pánszláv-ellenesség a magyarok európaiságának is ékes bizonyítékául szolgált vagy szolgálhatott.

A pánszlávizmust illető, a reformkortól eredeztethető félelem két potenciális (vagy valóságos) ellenségkép összeolvadásából fakadt: egyfelől az ország szlávok alkotta nemzeti kisebbségeinek a szeparatizmusától, vagy elszakadásra irányuló hajlamától, másrészt az ezen kisebbségi törekvéseket alkalomadtán felkaroló orosz nagyhatalmi-birodalmi politikától való rettegés volt éltető forrása, mely utóbbi az 1849-es cári intervenció nem szűnő emlékéből is táplálkozhatott.

Az a korabeli szilárd meggyőződés, miszerint a kiegyezéssel választott út az európaiság melletti elkötelezettség vállalása is volt a magyarság részéről, szüntelenül artikulálódott a parlamenti diskurzusban, de a politikai közbeszéd retorikájában is folyton kifejeződött. Az akkoriban gyakran használt szavak és kifejezések, mint *basa*, *basáskodni*, *satrafatörvény*, *despota*, *ázsiai állapotok* stb. mind arra utaltak, hogy a politikai elit európainak tudta, európainak kívánta látni önmagát és országát. A Magyarország mint „Európa védőbástyája” unos-untalan

„politikai költészetének” egyes elemeit tisztázza *Lukácsy Sándor*: Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai. In: Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Szerk. Tamás Anna–Wéber Antal. Bp. 1972. 207–220.

12 *Báró Eötvös József*: Emlékbeszéd Szalay László fölött. (Elmondta a M. T. Akadémia közgyűlésén, 1865. dec. 11.) In: *Új munkáiból*. II. Beszédék és tanulmányok. Sajtó alá rend., bev. Voinovich Géza. Bp. 1907. (Magyar remekírók) 36–37.

hangoztatott szlogenje szintén ezt az öntudatot szólaltatta meg (mint mindenhol máshol is Közép- és Kelet-Európában, ahol forgalomban volt még). A nemzeti önbecsülés és a rivális nacionalista programokkal szembeni elhatárolódás szorosan egybekapcsolódott tehát Európa ekkor még egyértelműen pozitív képzetével. Helyesen mutat rá Péter László, hogy: „az ‘ázsiai’ barbársággal szemben majd mindegyik nemzet ‘Európa’ határait őrizte”. Egyúttal azonban arra is felhívja Péter a figyelmünket, hogy: „A múltból átörökített intézményeket és szokásokat”, melyek a kortársak szerint is gátolni látszottak a haladás útját, történetesen az ázsiai jelzővel nyomatékosították, vagy azzal ítélték el. „Erős volt Magyarország Európához tartozásának a beidegződése, és annál érdekesebb éppen ezért, hogy a köztudat mégis szkeptikusan ítélte meg az 1867 után kiépülő modern közintézmények ‘európai’ jellegét.”¹³

Európaiságunk öntudatos vállalása a 19. és 20. század fordulóján ugyanakkor már kirekesztő jelleget is öltött. Így adott hangot ez utóbbinak a fiatal Tisza István, még azt megelőzően, hogy miniszterelnök lett volna. „Ez a kis nemzet oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹⁴

Kétségkívül nagy utat járt be a nacionalizmus és az európaiság gondolati „szövetsége” a reformkori kezdetektől a 19. század végéig tartó változatos idő során. A század első felében a Nyugat demonstrációs hatása iránti felfokozott fogékonyság telítette és töltötte meg tartalommal a magyar nacionalizmust, amely utóbb – immár a hivatalos államideológia rangjára emelkedve – a kirekesztő nacionalizmus jegyében új értelmet és funkciót nyert.

Az eddigieknél is mélyenszántóbb változást hozott maga Trianon. Az általa keltett sokkhatás egyszer és mindenkorra meggyökereztetette hazánkban „a sorsunkra hagyott Európa”, sőt: „az ellenünk fordult Európa” máig ható fantazmagóriáját. Innen datálódik az a később népszerű elképzelés, mely szerint az antanthatalmakkal azonosított képzeletbeli Európa kitaszított bennünket magából, mivel feldarabolta az ország területét, majd könyörtelenül kiszolgáltatta Magyarországot a kisantant utódállamok kénye-kedvének. Új gondolati hagyomány vette ezzel kezdetét, amely eltérő okokból ugyan, de a folyton változó körülmények ellenére végig Nyugat- és Európa-ellenesnek mutatkozott.

Kezdetben a revíziós gondolattal egybekapcsolt Európa elleni érzület kerekedett felül. Mivel ez idő tájt a „revízió olyan egyértelmű és domináns program lett, amely mellett minden más eltörpült, s amely minden alternatívát zárójelbe tett”,¹⁵ a második világháború éveiben jelentkező antifasiszta angolbarátság sem

13 Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: *Uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből.* Bp. 1998. 120., 121.

14 Idézi Vermes Gábor: Tisza István világnézete. *Történelmi Szemle* 43(2001) 292.

15 Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp. 2001. (Osiris zsebkönyvtár) 187.

tudta Európa negatív megítélését érdemben módosítani. Ráadásul a Nyugat (vagyis a régi Európa) likvidálásának egy ideje már dédelgetett vágyálma a szélsőjobb körében újabb tápot kapott a náci ideológia és politikai propaganda jóvoltából. A háborút követően mindez kiegészült és elmélyült Nyugatnak a kommunista blokkpolitika által gerjesztett újmódi ellenségképével.

Az utóbbi jegyében indult útjára a hatvanas években a kelet-európaiság gondolatának historizálása; e törekvésnek Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete, később az elmaradottság (*backwardness*) fogalom, valamint a centrum–periféria fogalom pár Kelet-Európára történt alkalmazása felelt meg a történetírás keretei között. Ezen utóbbit Berend T. Iván és Ránki György gazdaságtörténet-írói munkássága fémjelzte számottevő nemzetközi hatást is kiváltva. Mindezen tendenciák közös mondandója abban összegezhető, hogy Magyarország (és vele együtt a szűkebb vagy tágabb kelet-európai régió) a 16. századtól elvált az európai (a nyugati) fejlődési vonaltól és külön kelet-európai útra tért. Jóllehet a 19. századi reformerek, nyomdokaikba lépve a későbbi modernizátorok (politikuskok, vállalkozók és értelmiségiek) egyaránt a Nyugat utánzására és utolérésére ösztönöztek, törekvéseik többnyire csak félsikerrel jártak. Következésképpen Magyarország (és a későbbi kommunista Kelet-Európa egésze) – ahogyan Berend egyik utolsó, magyarra is lefordított könyve a címében is beszédesen jelzi – *Terelőútra* kényszerült, és mind a mai napig ott vesztegel.¹⁶

Egy az előbbiektől eltérő, másféle Európa-fogalom is forgalomba került ugyanakkor a 20. század folyamán; nem alkotott koherens eszmerendszert, de minden ízében ellentmondott a kelet-európaiság imént vázolt gondolatának, egyúttal pedig különbözött az európaiság 19. században vallott fogalmától is. A 19. században hamvába holt konföderációs elképzelések képezték e gondolati irány kiindulópontját, melyet az emigráns Kossuth dolgozott ki és terjesztett többféle változatban is.¹⁷

A nacionalista opciók kiváltására és ellensúlyozására kigondolt konföderáció újabb változatát Jászi Oszkár dolgozta ki az 1910-es években, amikor kiutat keresett az Osztrák–Magyar Monarchia ez időben egyre jobban mélyülő kríziséből. *A Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* címet viselő, 1918-ban publikált tervezet bevezetője szerint a szerző arra keresi a választ, hogy „vajon lehetséges-e Magyarország ésszerű életigényeit az európai kultúra és az egész emberiség fejlődési törekvéseivel összeegyeztetni?”¹⁸ Úgy képzelte Jászi, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát felváltó demokratizált és föderalizált Monarchia öt szövetséges államot ölelne fel, Ausztriát, Magyarországot, Csehországot, az egyesített Lengyelországot és a horvátok vezetésére bízott délszláv Illyriát. Nem zárta el az utat az elől, hogy idővel Románia is csatlakozzék a Dunai Egyesült

16 Bővebben Gyáni Gábor: Közép- és Kelet-Európa-koncepciók. In: *Uő*: Történelemszűkurzusok i. m. 231–261.

17 A tervezet hiteles szűvegéhez vő. Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. Szűzadok 136(2002) 937–957.

18 Idézi Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985. (Nemzet és emlékezet) 71.

Államokhoz. Az elképzelés, mondani sem kell, nem talált különösebben lelkes fogadtatásra az ekkoriban már az önálló nemzetállami létre készülődő hazai kisebbségek vezetői részéről.¹⁹

Mind a kossuthi, mind a Jászi-féle konföderációs eszmének a Kádár-kori Magyarország tudományos berkeiben is akadt néhány lelkes pártfogója. Azok karolták fel főként akár az egyiket, akár a másikat, akik a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájába integrált ország (és vele együtt az egész közép-európai régió) emancipációs álmait kívánták – történelmi reminiscenciák révén – feléleszteni. A valamikori függetlenségi gondolat és politikai vezéreszme kései képviselőjeként Szabad György a kossuthi konföderációs gondolat rehabilitálásán fáradozott; a kiegyezés mint rossz kompromisszum korabeli elvi alternatívájaként találta az emigráns Kossuth eme javaslatát.²⁰ Tegyük gyorsan hozzá: még ha akad is Európában elszórtan példa a konföderációra (Svájc), Európa számára módfelett idegen ez az államszervezeti forma, melynek Észak-Amerika (az Egyesült Államok) igazán paradigmaticus megvalósulási helye. A konföderációs kibontakozásra tett (többnyire utópikus) javaslatok ez okból sem a tényleges európai nemzeti fejlődés normáját, hanem annak amerikai modelljét vették (volna) alapul.

Pontosan ez történt a Jászi-féle Duna-konföderációs elképzelés Hanák Péter által felkarolt hagyatékával is. Az Európai Egyesült Államok Jászi által ecsegett víziója képezte Hanák Péter nyolcvanas évekbeli Közép-Európa-elképzelésének a tényleges kiindulópontját is. Igaz, Hanák közvetlenül Szűcs Jenő „három régió” elképzelését „fejlesztette tovább”. Nem véletlen, hogy Szűcs és Hanák 1986-ban együtt léptek fel a koncepció propagálóként, s ez alkalommal nyíltan konfrontálódtak a Pach Zsigmond Pál, valamint a Berend T. Iván, Ránki György és Niederhauser Emil, valamint mások által még ekkor is töretlenül valott Kelet-Európa-felfogással.²¹

A Hanák és Szűcs által hirdetett történelmi Közép-Európa-fogalom pusztán csak a nevében azonos a német, a Naumann-féle *Mittleeuropa-elképzeléssel*, amihhez a családi rokonság szálaí fűzik csupán. Nem volt egészen véletlen, hogy kezdetben még Jászi is lelkesedett Naumann koncepciójáért és akkor fordított neki csupán hátat, amikor rájött, hogy német imperialista szándékok bújnak meg az elgondolás mögött. A családi rokonság lényege az, hogy a legkülönbözőbb Közép-Európa-elképzelések egyaránt elhatárolódnak Kelettől (Európa kedvéért). Keleten minden esetben a politikai értelemben vett orosz vagy orosz-szovjet társadalmi modellt és birodalmat kell érteni. További közös elem bennük, hogy európai gyökerű és folytonosan európai orientációt tanúsító, következképpen sorsukat tekintve egyöntetűen európai társadalmakként jellemzik a változatos

19 A munkáról és fogadtatásáról *Litván György*: Jászi Oszkár. Bp. 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 125–128.

20 A gondolati kontextusról ld. *Gyáni Gábor*: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: *Uő*: Relatív történelem. Bp. 2007. (Historia Mundi) 120–121.

21 A vitát rekonstruálja: *Gyáni Gábor*: Történekviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In: *Uő*: Történevsdiskurzusok i. m. 237–239.

határok közt elképzelt Köztes- vagy Közép-Európa népeit. Önálló, de hamisítatlanul európai identitást tulajdonítanak tehát Köztes-Európának, mely identitás egyszerre adottsága és betölteni hivatott feladata az itt élő népeknek.²²

Ebből is fakad tehát, hogy kivételes felelősség hárul az értelmiségre ezen eszmekör életben tartását és terjesztését illetően. Mivel a közép-európaiság olyan entitás, amely többnyire lappang, a lappangó hagyományt utólag kell felfedezni és széles körben elfogadtatni, hogy az itt élő népek is megtudják végre, kik ők valójában. S azért is nagy szükség van az értelmiség „felvilágosító” munkájára, hogy a Nyugat se feledje, esetleg megtudja, miszerint ez a régió kivált fontosnak érzi folytonos Nyugathoz tartozását.

Az ekként meghatározott „közép-európai európaiság” főbb identifikációs tartópillérei, a közös európai vonások főként a nyugati kereszténység átvételében, a szabadság nyugati fogalmának vitathatatlan vonzerejében, valamint az individualizmus iránt megnyilvánuló tiszteletben adóttak. Mivel azonban ez az európaiság a térségben többnyire töredékesen jut csupán érvényre, ráadásul állandóan ki van (ki volt) téve a keleti hódítók általi fenyegetés veszélyének, akarni kell a látens és újra felfedezett tradíció felelevenítését s kibontakoztatását szellemi és politikai tekintetben egyaránt.²³

Ezen kívül is létezett persze közép-európaiság gondolat, az például, aminek Németh László adott hangot a két háború között. Az európai műveltségű, széles látókörű Németh, aki a kismagyar nemzettudat korabeli hazai szellemi képviselői közé tartozott, a kisépítési nacionalizmusok ellensúlyozására szánta kelet-európai tejttestvériség elgondolását. Az irodalmi tudat (jelesül a népköltészet) földrajzából indult ki, s arra következtetett, a keleti népek közös alkati betegsége, hogy „hézagos a fejlődésük”. Gyógyszerként ajánlotta Németh e betegség ellen a kelet-európai tejttestvériség eszméjét, midőn az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait kezdték körbefogni (és idővel megfojtani) a birodalmi ambícióktól fűtött totalitáriánus rendszerek. E „föld hagyományait és érdekeit – írta Németh – a világ nagy átalakulásában védeni próbáljuk. Úgy éreztük, hogy a bolsevizmus és a fasizmus Európa számára nem lehet az utolsó szó [...] s hogy ha mi kitarunk e föld múltja és igényei mellett, a tarkaság »betegsége« és a tarkaság kultúrája mellett, a Nyugat érő forradalma minket igazol s hű közép-európaiak Európához is hívek leszünk önmaga felülmúlásában.”²⁴

Németh azért is helyénvalónak tartaná a közép-európai „birodalom” tudatos felépítését, mert a térségben élő kisépítések nem mentek még keresztül a nyu-

22 A közelmúltbeli és mai viták áttekintéséhez vö. *Maciej Janowski–Constantin Iordachi–Balázs Trencsényi: Why Bother About Historical Regions? Debates Over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. East Central Europe/L'Europe du Centre-Est: Eine wissenschaftliche Zeitschrift* 32(2005) 1–2. sz. 5–58.

23 Közép-Európa eme elképzelését hosszasan fejtegeti *Hanák Péter: Ragaszkodás az utópiához.* Bp. 1992.

24 *Németh László: Levél Duna-Európáról.* In: *Uő: A minőség forradalma. III. Magyar szellem.* Bp. 1940. 172.; Ld. még: *Uő: Magyarság és Európa.* In: *Uő: Sorskérdések.* Bp. 1989. (Németh László munkái) 252–336.

gias nemzeti fejlődésen, vagyis: „épp a nemzetté válás felemás jellege kínál esélyt az integrációnak”.²⁵ Az „Új Európa” imígyen vizionált eszméje Németh szerint az értelmiség fontos hivatásává tenné az utópia valóra váltását, hiszen „az értelmiség föladata szerinte épp a közös kultúra kohéziójának a biztosítása”.²⁶

Nincs közvetlen kapcsolat Szűcs és Németh, még kevésbé Hanák és Németh Közép-Európa-elképzelése között. Igaz, Bibó hatására Szűcs áttételesen kötődött Németh harmincas években megfogalmazott Európa-, helyesebben Közép-Európa-fogalmához.²⁷ Mindamellett mind a két elgondolásban közös, hogy a régiót közvetlenül is veszélyeztető birodalomépítő diktatúrák ellenében kívánják bennük deklarálni az európaiság-tudat követelményét és értelmiségi képviselését. A Habsburg-birodalom, ami azonban még liberális politikai rendszer volt, majd a német-náci birodalom, végül a bolsevik szovjet birodalom jelentette a fő veszélyt a térség nemzetállami szuverenitásai és kulturális autonómiái számára. E folytonos veszélyeket lett volna hivatva ellensúlyozni a közép-európaiság írók és történészek által megfogalmazott megannyi elképzelése, a neki megfelelő ethosz alapjain nyugvó politikai és kulturális integráció előkészítése.

Nem feledkezhetünk meg végül jelen áttekintésünkben a pán-európaiság gondolatköréről sem. Magyarországon is akadt néhány lelkes híve a Coudenhove-Kalergi és mások által a két háború közt propagált Pán-Európa-gondolatnak. Közülük főként Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog pécsi professzorának a neve érdemel említést. Faluhelyi 1928-ban önálló könyvet jelentetett meg a témáról, melyben az európai konföderáció szükségességének indokolásául három veszélyt sorolt fel: hogy a hatalmi szupremácia nyomán állandósultak az államközi feszültségek; Szovjet-Oroszország terjeszkedési vágyát; az Európa létét folytonosan aláásó gazdasági instabilitást. A nemzetállam azonban Faluhelyi szerint tartósabb képződmény, mint hogy egyik pillanatról a másikra könnyedén felcserélhető lenne az integrált Európa hatalmi építményével. Nem jött még el az ideje a nemzetek „privatizálásának”. Coudenhove-Kalergi Pán-Európa-elképzelését bírálja Faluhelyi akkor is, amikor kijelenti, a nemzeteket integráló gazdasági együttműködés propagált tervét sem lehet rövid időn belül megoldani.²⁸

A Pán-Európa-gondolat – úgy idehaza, mint külföldön – marginális szellemi fejlemény volt abban az időben, és a sorsa azonos lett, mint megannyi hasonló

25 Kiss Gy. Csaba: Malomkövek. A nemzet és Közép-Európa néhány dilemmája Németh Lászlónál. In: *Új: A haza mint kert*. Bp. 2005. (Magyar esszék) 21.

26 I. m. 19. Németh Közép-Európa-konceptiójának az író szellemi útkereséseinek a kontextusában elfoglalt helyéről ld. *Kovács Gábor*: Az „inspiráló hatás”. Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya. Forrás 35(2003) 11. sz. 82–90.

27 Németh László Bibóra gyakorolt hatásáról ld. *Kovács G.*: i. m.

28 *Faluhelyi Ferenc*: Páneurópa. Pécs, 1928. 20., 40. és 58.

társának, a korábban már említett konföderációs vagy a közép-európai gondolatkört előtérbe helyező szupranacionális elképzeléseknek.

*

A modern nemzeti öntudat, melynek igazán kiérlelt formája a nacionalizmus, és az európai öntudat, aminek viszont a Nyugathoz való kötődés képezi gondolati és érzelmi magját, olykor komplementer, olykor viszont egymást kölcsönösen kizáró viszonyt tart fenn egymással a 19. és 20. század honi történelmében. Viszonyuk dinamikáját külső és belső tényezők együtt szabják meg, közülük a nemzet területi szuverenitásának a csökkenése vagy pusztá veszélyeztetettsége a valóban döntő elem. Magyarország drasztikus terület- és népvésztesége 1920-at követően, s főként az ebben a folyamatban betöltött európai (nyugati) nagyhatalmi szerep fogadtatása vetett véget a nacionalizmus és európaiság addig töretlen szimbiotikus kapcsolatának. A második világháborút követően viszont a nagyhatalmi tömbpolitika, a hidegháború Európát (és a világot) kettéosztó politikai logikája „szorította rá” a régi országait (benne hazánkat is) a térséget Nyugathoz fűző történelmi kötelékek megtagadására, állítólagos keletiességének a vállalására. Igaz, ebben az utóbbi esetben nem a nemzeti öntudat és az európai identitás került szembe egymással, hanem a nemzeti szuverenitásukban gátolt, keleti (szovjet) birodalmi alárendeltségbe taszított népek politikai és kulturális kolonizálása fordította el őket Európától. 1989-et követően alapjaiban megváltozott a helyzet, a globalizálódás általános folyamata azonban megint új összefüggésbe helyezte a nemzeti identitásnak a nemzetekfelettség követelményével való összeegyeztetését. Ez azonban már egy újabb, egy másik történet, amelynek ma még nem látjuk a végét.

GÁBOR GYÁNI

NATIONALISM AND THE CHANGING IMAGE OF EUROPE IN HUNGARY IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

In Hungary the notion of a European identity as a source of national identity has often emerged at critical periods in the country's history. During the Reform Era, in the 1830s and 1840s the main proponents of economic, social and political reform in Hungary incorporated the notion of Europe in Hungarian national and modernist thinking. Kossuth, leader of the War of Independence in declaring the national autonomy in April 1849, declared the country a full member of the community of European nations. Despite the failure of the War of Independence, the notion of European modernity, in close association of *embourgeoisement* was still widely referred to among Hungarian liberals. The Trianon Treaty in 1920, the dismemberment of the country, however, refashioned the former symbiotic relationship between the national and European identity. The negative image of Europe then established was renewed and further strengthened by the Soviet bloc policy in the post-war decades, linking both Hungary and the satellite countries as a whole to the historic notion of the East.

In order to possibly counterbalance the imperial impulses, a great variety of supra-national identities was proposed at every time by several intellectuals without

much success. Among them one can register the different plans of a European confederation (Lajos Kossuth, Oszkár Jászi), the Pan-European model propagated by Coudenhove-Kalergi and supported by a Hungarian professor of law, Ferenc Faluhelyi; the Central European idea, represented by such novelists as Milan Kundera and György Konrád, and some eminent historians (Jenő Szűcs, Péter Hanák); and last but not least the notion of the Eastern Central European people nursed by the same breast, a concept elaborated by the novelist-ideologue László Németh.

The common element in all of them has been the negation of imperial expansion seriously threatening the political and cultural autonomy of the people living in the Central and East Europe.

János főherceg és az 1848-as schleswigi krízis

A stájer herceg

János főherceg életéről, politikai pályájáról, de leginkább 1848-as tevékenységéről nehéz akár csak újabb mozzanatot is írni, hiszen mind az osztrák, mind a magyar történetírás érdeklődésének folyamatosan középpontjában állt-áll. Míg a magyarok leginkább 1848-as bécsi és frankfurti politikai tevékenységére koncentrálnak, az osztrákok főként „Stájerország-Ausztria Széchenyijét” tisztelik személyében.¹ A frankfurti német nemzetgyűlés döntéshozói amikor 1848. június 29-én az egyik legkedveltebb és legpolgáribb Habsburgot német birodalmi kormányzóvá választották, a nagypolitikai megfontolások mellett, a „stájer herceg” személyes kvalitásait, nyugat-európai utazásai során szerzett nemzetközi tapasztalatait és addig számos területen nyújtott gyakorlati teljesítményét is figyelembe vették. Joggal fűztek reményeket a grázi Joanneum alapítójához, az ausztriai vasútépítés úttörőjéhez, hiszen a főherceget Európa-szerre ismerték ipari, mezőgazdasági, tudományos és kulturális téren megvalósított reformjairól, modernizáló közhasznú tevékenységéről és újító mentalitásáról, amelyet legfőképpen a műszaki és gazdasági szférában igyekezett és tudott érvényre juttatni.² Joggal számítottak arra, hogy a reformkedvelő és korának vívmányaival rokonszenvező főherceg a politika területén is kamatoztatni fogja ezeket a tulajdonságait. Frankfurtban nemzetközi legitimitációt, azaz a német egység esélyeinek növekedését és a német nemzetgyűlés politikai mozgásterének bővítését várták János főherceg birodalmi kormányzóvá való kinevezésétől. Miközben sokan és sokat írtak János főherceg frankfurti szerepéről és tevékenységéről – amely végül a nemzetgyűlés bukása után a porosz és osztrák rivalizálás küzdelmében immár az osztrák miniszterelnök-külgyminiszter Felix zu Schwarzenberg herceg eszközeként a passzív jelenlétre és a porosz uniós tervek blokkolásra korlátozódott –, keveset tudunk arról,

1 *Alexander Novotny*: Erzherzog Johann und der Staat. (Auszug). In: Bericht über den 10. Historikertag in Graz 1970. Graz, 1970. 80.

2 *Anton Adalbert Klein*: Erzherzog Johann von Österreich. Österreich in Geschichte und Literatur 3(1959) 129–139.

hogy miként fogadta ő maga saját kinevezését, hogyan készült a feladatra és működése legelején milyen kihívások érték azzal az ügyvel kapcsolatban, amelynek során azonnal a nemzetközi diplomácia látókörébe került. Az „ügy” természetesen a schleswigi dán–német háború volt, amely az újdonsült birodalmi kormányzónak a frankfurti tűzkeresztséget jelentette.³

A schleswigi krízis okai

Az amúgy is mozgalmas 1848. esztendőben a nagyhatalmak diplomatái kénytelenek voltak Észak-Európának is figyelmet szentelni, hiszen Dániában a dánok és németek között olyan polgárháború folyt, amely több alkalommal is az európai eszkaláció veszélyét hordozta magában. A háború tárgya Schleswig hercegség államjogi hovatartozása volt, amelynek adminisztratív és békés úton való tisztázása a hercegséggel kapcsolatos középkori eredetű államjogi dokumentumok alapján a kortársak (és az utókor) számára is reménytelennek tűnt. Az 1848-as háború szálai az 1814-es bécsi kongresszusig vezethetők vissza, amikor is Napóleon utolsó szövetségesét, a Dán Monarchiát büntetésképpen harmadrangú állammá süllyesztették, területileg megcsónkították és államjogilag átszervezték.⁴ Norvégia lecsatolása után Dánia gyarmatai és társországai nélkül egy 58 000 km²-es gyöngye, sebezhető királysággá vált. A kongresszus döntéshozói ugyanakkor biztonságpolitikai szempontokból kiindulva ügyeltek arra, hogy a nagyhatalmak által könnyen kontrollálható királyság integritása zavartalan legyen és az európai egyensúly egyik pillérévé váljon, vagyis a stratégiaileg fontos Balti-tenger kijáratát felügyelje. Az újonnan megszervezett dán egységállam egymással szoros kapcsolatban levő, de földrajzilag jól elhatárolható részekből állt. A királyság területét délről a Kongeå folyó túloldalán húzódó Schleswig hercegség határolta. Schleswig hercegséget délen az Ejder folyó választotta el az Elbaig húzódó német Holstein hercegségtől. Norvégia elvesztése, valamint a kompenzációként Holstein, illetve Lauenburg német hercegségek Dániához csatolása után megnőtt Dániában a német nemzetiségűek száma. A dán király, aki egyben Holstein és Schleswig hercege is volt, Koppenhágában egy kettős monarchia fölött uralkodott, amely egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Az újjáalakított Dán Monarchia államjogi helyzetét bonyolította, hogy német területeit, Holstein és Lauenburg

3 Mivel tanulmányom forrásanyagát a koppenhágai osztrák követ, ill. a bécsi dán követ 1848. júliusi és augusztusi jelentései képezik, természetesen nem tudja a főherceg schleswigi politikáját a teljesség igényével bemutatni, ill. az ügyvel kapcsolatos összes reakcióját, intézkedéseit egészében vizsgálni. Mégis, a dán források bevonásával a tanulmány igyekszik a János főherceg frankfurti szerepével kapcsolatos eddigi ismereteket kiegészíteni, valamint a birodalmi kormányzóval szemben megfogalmazódott dán szempontok és elvárások ismertetésével egy újabb kutatási irány lehetőségére felhívni a figyelmet.

4 *Georg Nørregård*: Danmark og Wienkongressen 1814–15. København, 1948.

hercegségeket Klemens Metternich herceg beléptette az újonnan létrehozott és lényegében osztrák irányítás alatt álló konföderatív jellegű Német Szövetségbe.⁵ Ez a döntés hosszútávon jelentős mértékben korlátozta a Dán Monarchia függetlenségét, hiszen a retrográd erők vezette Német Szövetségben való jelenlét (azaz a Holstein és Lauenburg hercegségek feletti kettős szuverenitás) jelentős mértékben csorbította az abszolutista dán király döntési szabadságát és fékezte Dánia belpolitikai fejlődését is. Mindaddig, amíg Ausztria elég erős volt ahhoz, hogy kontroll alatt tartsa szövetségbeli riválisát, Poroszországot, Dániát délről nem fenyegette veszély. Azonban az 1834-ben létrejött Német Vámszövetség gazdasági expanziójának erősödésével és Ausztria Szövetségen belüli pozíciójának fokozatos gyengülésével egyenes arányban vált mind hangosabbá a porosz-német követelés: Dániát flottájával együtt be kell léptetni a Vámszövetségbe. Ha pedig önszántából nem hajlandó Németország tengeri államává válni, akkor kényszeríteni kell rá! A kívülről érkező követelés hamarosan Dánián belül is visszhangra talált.⁶

Schleswig-holsteini és ejderdán szembenállás

A Németországhoz való csatlakozás jelszavát a Dánián belül létrejött német nemzeti-liberális, az úgynevezett schleswig-holsteini párt igyekezett ideológiai és történeti-államjogi érvekkel alátámasztani. A párt hívei az 1460-as ribei szerződésre hivatkozva azt állították, hogy Schleswig és Holstein hercegségek szétválaszthatatlanul összetartoznak, önálló államot képviselnek a dán királysággal szemben és az egyesült Schleswig-Holstein nincs alávetve az 1665-ös dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési törvénynek. (Ez utóbbi kérdés azért vált aktuálissá, mert VII. Frederik dán uralkodónak nem volt fiúörököse.) A válasz nem sokáig váratott magára, hiszen a schleswig-holsteini párt ellensúlyaképpen szinte azonnal létrejött a dán nemzeti-liberális úgynevezett ejderdán párt, amelynek már a neve is jelezte külpolitikai programjának célját. A párt ugyanis azt hirdette, hogy Dánia ott végződik, ahol Németország kezdődik, vagyis a Schleswiget Holsteintől elválasztó Ejder folyónál. Az ejderdánok azt hirdették, hogy Schleswig, mint dán hercegség államjogilag a királyság része, azaz semmi köze Németországhoz és szó sincs a németek által hirdetett perszónalunióról. Az ejderdán párt a német Holstein hercegségben viszont a dán nemzetállam kialakításának legfőbb akadályát látta, így készen állt arra, hogy átadja a területet az egységesülni vágyó fiatal Németországnak. Az ejderdán párt az 1460-as ribei

5 Metternich ezzel a döntéssel – amely egyezett az orosz, brit és francia elképzelésekkel is – az északnémet hegemoniára törekvő porosz riválist igyekezett féken tartani és megakadályozni, hogy erős német tengeri hatalommá alakuljon. A stratégiailag fontos dán területekre és a kieli kikötőre pályázó porosz vezetés így egyelőre kénytelen volt elnapolni a kérdést.

6 *Troels Fink*: Omkring Ejderpolitikens udformning. Danmarks forhold til Holsten og til det tyske forbund omkring 1840. Jyske Samlinger 1(1950–1952) 93–106.

szerződéssel ellentétben az 1721-es nemzetközi garanciákra hivatkozott, amikor is az északi háború lezárásakor Anglia és Franciaország (valamint 1767-ben Oroszország) is garantálta IV. Frederik dán királynak Schleswig hercegség birtoklási jogát. Schleswig vitatott államjogi hovatartozása lassanként megoldhatatlan problémává nőtte ki magát az európai kabinetek körében, ugyanis a schleswigi kérdés egyszerre hordozott magában alkotmány- és államjogi konfliktust, trónöröklési bizonytalanságot, biztonságpolitikai veszélyeket, illetve nacionalista szembenállást. A Dán Monarchia 1848 tavaszára Európa egyik puszkaporos hordójává vált.

Forradalom és polgárháború Dániában

A februári párizsi események hírére és az ejderdán párt nyomására március 21-én megdőlt Koppenhágában is az abszolutista államrendszer. VII. Frederik dán uralkodó hozzájárult az első felelős dán, az úgynevezett márciusi minisztérium megalakulásához, amely a magyar Batthyány-kormányhoz hasonlóan koalíciós jelleget öltött. A koppenhágai események hírére a schleswig-holsteiniek is megalakították Kielben a hercegségek ideiglenes forradalmi kormányát, amely fő támaszát a szintén forradalmi változásokon átesett déli szomszédjában kereste és találta meg. Az ideiglenes kormány már március 28-án a Német Szövetséghez fordult, hogy kérvényezze Schleswig Szövetségbe való felvételét, egyidejűleg pedig külön kérte az északnémet államok, Poroszország, Hannover, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Sterlitz, valamint Braunschweig kormányainál a dánok elleni katonai segítségnyújtást. Annak érdekében, hogy a schleswig-holsteiniek biztosítsák az állandó és szoros kapcsolattartást Frankfurttal, elküldték Rudolf Schleident a Szövetségi Gyűléshez, aki az ideiglenes kormány képviselőjeként aktív szerepet vállalt majd az első német nemzetgyűlés munkájának előkészítésében. A schleswig-holsteini ideiglenes kormány politikája eredményképpen a két hercegség és az alakuló nemzetgyűlés sorsa mindinkább összefonódott, amely az események utólagos ismeretének birtokában kétségkívül tehertételt és nemzetközi elszigeteltséget jelentett a német egység ügyét zászlajára tűző frankfurti parlamentnek. Miután a Szövetségi Gyűlés április 4-én a dán kérdés intézését Poroszországra bízta, április 12-én pedig elismerte a kiel-i ideiglenes kormányt és kimondta Schleswig azonnali felvételét a Német Szövetségbe, Poroszországot már semmi nem akadályozta abban, hogy zavartalanul folytassa az április elején önkényesen megkezdett, Dánia elleni hadműveleteket. Poroszország április 16-án felszólította Dániát, hogy két napon belül ürítse ki Schleswigit. Mivel a dánok nem tettek eleget a porosz felszólításnak, Friedrich Heinrich Ernst Wrangel tábornok április 23-án megtámadta, majd elfoglalta a hercegséget. Amikor május 2-án a poroszok Jütland, vagyis a dán királyság határát is átlépték, a dán diplomácia aktív tevékenységbe kezdett. A Német Szövetség beavatkozásával a polgárháború európai kérdéssé vált, amelynek a nagyhatalmak kiemelt figyelmet szenteltek.

Nagyhatalmi reakciók

A dán kormány elsőként a liberális *Angliához* fordult fegyveres segítség reményében. Henry John Temple Palmerston brit külügyminiszter azonban – ügyelve a német-szimpatizáns Viktória királynőnek és német származású férjének, valamint a dán-párti ellenzéknek, illetve dán-szimpatizáns hazai közvéleménynek tett gesztusok egyenlő arányára – elzárkózott a fegyveres beavatkozástól és kizárólag a semleges diplomáciai békeközvetítést ajánlotta fel. Ugyan Palmerston mindent megtett a háború eszkalálódásának megakadályozása érdekében, még legindulatosabb jegyzékeiben is csak az orosz flotta beavatkozásával volt hajlandó fenyegetni, de soha nem a brit haditengerészettel.⁷ A másik nyugati nagyhatalommal, *Franciaországgal* szemben kezdetben óvatos volt a dán diplomácia, hiszen a köztársaságot ekkor még nem ismerte el a korabeli Európa. 1848 májusában a schleswigi háború azonban jó alkalmat kínált a francia kormánynak, hogy kilépjen a február óta tartó európai izolációjából és csatlakozzon a mind egységesebbé váló poroszellenes állásponchoz. Jules Bastide, az új francia külügyminiszter a Schleswig és Elzász helyzete közti analógiára hivatkozva hivatalosan is állást foglalt a dánok mellett.⁸ Anglia visszafogottságának és Franciaország negatív európai megítélésének volt a következménye, hogy a dán nemzeti-liberális kormány minden ellenérzése dacára *Oroszországhoz* és a bomlás szélén álló *Ausztriához* kezdett közeledni, hiszen ez a két hatalom volt leginkább érintett abban, hogy Poroszországot és a hozzá kapcsolódó német egységtörekvéseket megállítsa. Wrangel jütlandi bevonulásáról értesülve Oroszország 1848. május 8-án háborúval fenyegette meg Berlint, amennyiben nem vonja ki csapatait a dán királyság területéről. Az orosz cár számára nyilvánvaló volt, hogy egy erős tengeri nagyhatalom elzárhatja a balti-tengeri kijáratokat az orosz hajók előtt. Határozott diplomáciai fellépésével szerette volna megelőzni, hogy Dánia egy skandináv unióba, vagy a Francia Köztársaság karjaiba vesse magát, illetőleg Észak-Európa területi átrendezése precedenst jelentsen más európai államoknak. A legnehezebb helyzete talán Ausztriának volt, hiszen a császári állam, amely nemcsak európai nagyhatalom, hanem a Német Szövetség elnöki hatalma is volt, egyszerre akarta megőrizni a Pentarchián belüli európai nimbuszát, illetve a német közvélemény és német államok közötti tekintélyét is. Ezért az első pillanattól fogva „szigorúan semleges” politikai irányvonalat képviselt a schleswigi kérdésben. Bár Ausztria nagyhatalmi érdeke egyértelműen azt kívánta volna, hogy a poroszellenes orosz, angol és francia front mellé felsorakozva a Dán Monarchia integritásának megőrzéséért küzdjön, németországi kötelezettségei

7 Holger Hjelholt: *British Mediation in the Danish–German Conflict 1848–50*. I–II. København, 1965–1966. (Historisk-filosofiske Meddelser udg. af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 41–42.)

8 Alexander Scharff: *Schleswig-Holsteins Erhebung im Spiegel französischer Akten*. In: *Uö: Schleswig-Holstein in der deutschen und nordeuropäischen Geschichte*. Gesammelte Aufsätze. Stuttgart, 1969. (Kieler Historische Studien 6.) 121–143.

miatt nem nyilvánulhatott meg elég határozottan és egyértelműen a kérdésében. Ezért az osztrák kormányok a schleswigi ügyben a hallgatásra, a minden hársány, kezdeményező, markáns politikai állásfoglalástól mentes semleges magatartásra utasították érintett követeiket, képviselőiket. Ezt a politikát kellett a Frankfurtba siető János főhercegnek is magáévá tenni.

A Wrangel-féle incidens és következményei

Az orosz cár fent említett május 8-i jegyzéke elérte a kívánt hatást, hiszen Berlinbe érkezésének pillanatában – május 18-án – a porosz kormány kiadta a parancsot Wrangelnek a Jütlandból való azonnali kivonulásra és Schleswigben a Flensburg–Aabenraa–Tønder demarkációs vonal elfoglalására. Az orosz jegyzék azonban nemcsak hogy leállította a hadműveleteket, de tárgyalóasztalhoz is kényszerítette a feleket. Londonban május 18-án kezdődtek meg hivatalosan a béketárgyalások, de miután még július közepére sem közeledett a két fél álláspontja, a dán kormány egyelőre lemondott a békealapban való megegyezésről és csupán egy fegyverszünet megkötését tűzte ki célul. Svéd kezdeményezésre június 24-én mind a porosz, mind a dán kormány elfogadta, hogy a fegyverszüneti tárgyalások színhelyét Londonból áttegyék Malmöbe. Ezt követően július 2-án született is egy három hónapos fegyverszüneti megállapodás, amely azonban soha nem lépett életbe. Malmöben ugyanis megállapodtak abban, hogy a két fél főparancsnoka is – dán részről Hans Christoph Georg Frederik Hedemann tábornok, porosz részről Wrangel tábornok – aláírja a fegyverszünetet. A dánok ezt formalitásként kezelték, ezért annál nagyobb volt a meglepetés, amikor július 14-én a Kolding közeli Bellevue kastélyban Wrangel megtagadta az aláírást arra hivatkozva, hogy az aláírási jog a július 12-én hivatalba lépő német birodalmi kormányzót, János főherceget illeti meg. Ezt követően július 24-én megszakadtak a tárgyalások és a háború újra elkezdődött. János főherceg egyszerre lett ürügy és kulcsfigura, mindennek következtében hirtelen a schleswigi háború fókuszában találta magát éppen az események egyik legérzékenyebb időszakában.⁹

A Wrangel-féle incidens után ismét ránehezedett a nemzetközi nyomás Berlinre. Oroszország nyíltan kijelentette, hogy addig nem ismeri el a német központi hatalmat, amíg nem ratifikálja a fegyverszünetet. Oroszország meg volt győződve arról, hogy a schleswig-holsteini ügyet addig nem lehet megoldani, amíg Poroszország nem szakítja meg kapcsolatát a frankfurti német nemzetgyűléssel. Július 4-én Karl Robert Vasziljevics Nesselrode gróf kancellár, az orosz külügyek irányítója jegyzékben figyelmeztette Berlint: „Igazán visszaélnék a türel-

⁹ János főherceget már 1848. ápr. 13-án igyekezett a kielii ideiglenes kormány küldötte, Reventlow-Farve gróf a schleswig-holsteini törekvések támogatására megnyerni, de a találkozó elmaradt, ugyanis János főherceg ebben az időben Tirolban éppen népfelkelést szervezett. (Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 33., 1848. ápr. 14., N° 35., 1848. ápr. 16. Rigsarkivet København [= RK] Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.)

münkkel és nem tudjuk elégszer elismételni Poroszországnak, hogy a német demagógok akaratának való vak alárendeltsége folytán a dolgokat egy olyan pontig hagyja eljutni, amikor már lehetetlen lesz számunkra, hogy fenntartsuk vele szemben defenzív magatartásunkat. Ezt pedig mi a szívünkön viseljük. Ha a fegyverszüneti egyezményt nem sikerül tető alá hozni, Dánia a segítségünket fogja kérni. Visszautasíthatjuk ezt? Hagyhatjuk-e, hogy szemünk láttára romba dőljön egy olyan monarchia, amelynek létezése elengedhetetlen Észak-Európa egyensúlyának fenntartásához?”¹⁰ Wrangel renitens viselkedése után Palmerston eddigi semleges álláspontja is Dánia javára módosult. Ugyan nem fenyegetett háborúval, mint Oroszország, de követelte Poroszországtól Wrangel azonnali leváltását és a tárgyalások újrafelvételét. Anglia ugyan tudott János főherceg birodalmi kormányzóvá való kinevezéséről, de a brit vezetés számára Németországot Poroszország és nem a központi hatalom jelentette, így a háború felelősségét is Berlinen kérte számon.¹¹ A francia válasz sem váratott magára, hiszen a párizsi kormány ekkor emelte követi rangra koppenhágai ügyvivőjét, Adolphe Dotézac-ot. De Poroszországot nemcsak a nagyhatalmak sürgették, hanem 85 gdański hajótulajdonos és kereskedő is az engedelmesség felmondásával fenyegette meg a porosz kormányt, ha nem köti meg azonnal a fegyverszünetet.¹² Az észak-német lapok pedig nyíltan cikkeztek az ellen, hogy ők viseljük a háború költségeit. „Nem fogjuk feláldozni tengeri kereskedelmünket csak azért, hogy egy népnek teljesítsük dédelgetett vágyait” – olvasható a *Vossische Zeitung* augusztusi számában.¹³ A Pál-templom schleswig-holsteini liberálisai azonban hajthatatlanok voltak, hiszen ők az új Németország jövőjét a schleswigi ügyszög kötötték és a dán háborún „tesztelték” a német egység sikerét vagy kudarcát.¹⁴ Tézisükké vált, hogy Schleswig nélkül nem lehet birodalmat alapítani. A Pál-templom háborús elszántsága viszont egyre jobban megnehezítette Poroszország számára a döntést, hiszen a frankfurti nemzetgyűlés kezének elengedése, a fegyverszünet népszerűtlen intézkedéseinek kivitelezése német „küldetését”, a tervezett németországi vezető szerepet veszélyeztette, míg az európai hatalmak egységes fellépése egy nagyhatalmi koalíciós háború rémképével fenyegette. Poroszország Európa és Németország prése között egy harmadik úttal kísérletezett. Nem először és nem utoljára a megoldást Ausztriában kereste, azaz az általa elkezdett háború felelősségének Ausztriával való megosztásában. Ehhez kitűnő alkalmat kínált a régenessé választott Habsburg megjelenése. A porosz kormány 1848. júli-

10 *Randolf Oberschmidt*: *Russland und die schleswig-holsteinische Frage 1839–1853*. Frankfurt am Main, 1997. 114.

11 *Volker Weimar*: *Der Malmöer Waffenstillstand von 1848*. Neumünster, 1959. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 40.) 30.

12 I. m. 20. Panaszuknak reális alapja volt, hiszen míg 1847. jan. 1. és jún. 30. között 2588 német hajó haladt át a Sund-on, a dán blokádnak következtében 1848-ban ugyanezen időszak alatt csak 566.

13 Idézi *V. Weimar*: i. m. 56.

14 *Günther Vollstein*: *Das „Grossdeutschland“ der Paulskirche*. Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49. Düsseldorf, 1977. 24.

us 27-én Gustav Friedrich Eugen von Below tábornokot elküldte János főherceghez Bécsbe, hogy megkapja a nemzetgyűléstől a fegyverszünet megkötéséhez szükséges teljhatalmat. János főherceg is meg volt győződve a fegyverszünet szükségességéről, de frankfurti miniszterei nélkül nem akart dönteni. Jánosnak köszönhetően az a porosz kísérlet, hogy leválassza a birodalmi kormányzót kormányáról és parlamentjéről, megbukott. Ezt követően a frankfurti birodalmi minisztérium a teljhatalmat csak feltételekkel adta át Poroszországnak,¹⁵ sőt háborús elszántságát bizonyítandó, július 30-án elrendelte egy 32 000 fős délnémet csapat északra vonulását.¹⁶ A központi hatalomnak ez az intézkedése tovább fokozta a nemzetközi feszültséget, ugyanis válaszlépésként Dánia augusztus 1-jén augusztus 15-i hatállyal kiterjesztette a blokádot Stralsundra, Greifswaldra, az Elba, Weser és Jahde folyók torkolataira.

János főherceg a dán diplomácia és a frankfurti nemzetgyűlés szorításában

Ebben a feszült helyzetben nagy jelentősége lett a dán diplomácia számára a dán követ, Henrik Bille-Brahe bécsi, illetve az osztrák nagykövet, Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld báró koppenhágai jelenlétének, akik mindegyikük előtt János főhercegre figyeltek. Bille-Brahe már július 2-án tájékoztatta a dán külügyminisztériumot, hogy „János főherceget meg fogják választani Németország elnökének, régensének, vagy valami másnak, attól függően, hogy éppen mit kiáltottak ki Frankfurtban.” Véleménye szerint azonban nem fogja elvállalni, hiszen ez a „finom, méltóságteljes és disztíngvált herceg túlságosan is szereti hazáját és uralkodóját ahhoz, hogy magukra hagyja őket egy olyan pillanatban, mint a mostani”.¹⁷ Ezen kívül Bille-Brahe nem tartja őt eléggé szigorúnak ahhoz, hogy „ott, ahol a politikai szenvedélyek elszabadultak” helyt tudjon állni. „Túlságosan ragaszkodik a Habsburg-házhoz, megvan benne minden finomság és atyai érzelem; a Nagy Károly-i kard a kezében nem fog elég erősen lesújtani a bűnösre.” Ha pedig mégis elvállalja – írja a követ –, „különleges népszerűsége csorbát fog szenvedni”.¹⁸ Mindezek után Bille-Brahe ugyancsak meglepődött, amikor János főherceg mégis elvállalta a felkérést és „otthagytta azt a szép művet, hogy az Osztrák Monarchiát újraélessze [...] mindezt egy olyan csá-

15 A feltételek meglehetősen irreálisak voltak. Többek között szerepelt bennük az, hogy az ideiglenes kormány minden törvénye és rendelete érvényben maradjon, egyben maradjanak a schleswig-holsteini csapatok német parancsnokság alatt stb. Max Gagern, mint a központi hatalom képviselőjét elküldték a tárgyalásokra, de végig Rendsburgban maradt, nem élt a lehetőséggel, hogy átmenjen Malmöbe. *V. Weimar*: i. m. 34.

16 I. m. 35.

17 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 57., 1848. júl. 2. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

18 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 62., 1848. júl. 21. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

szárságért, amely a nép uralmára épül”. A dán követ számára érthetetlen, hogy családjával és országával szembeni kötelességeit miért szorította háttérbe „a képzeletbeli és homályos haza miatt, amiről azt hiszik, hogy meg is lehet szervezni”. A dán követ nem tudta megbocsátani a frankfurti nemzetgyűlésnek, hogy a birodalomalapítást egyik békés szomszédjának igazságtalan meghódításával kezdte. Mindezek ellenére július 21-én átment gratulálni a főhercegnek, aki „66 éve ellenére kitűnő egészségnek örvend”, de akit Bille-Brahe most mégis gondterheltnek és fáradtnak látott. A követ szerint a főherceg Frankfurtból való hazatérése után „nagyon megöregedett”. Gratulációjára János azt mondta, hogy „nincs miért gratulálni, mert a mű meghaladja az emberi erőt”, majd beszélgetésük alatt folyamatosan a nehézségeket emlegette, valamint többször is az „átmeneti” szót használta. Ebből a követ azt a következtetést vonta le, hogy a főherceg csak átmenetinek tekinti frankfurti tevékenységét. „A küldetésem békeküldetés. Békét és egyetértést fogok nekik hirdetni és ezért országról országra fogok járni; látom magam, ahogy a béke pálmájával megyek” – mondta a főherceg. János ez utóbbi mondatát megragadva Bille-Brahe kifejezte reményét, miszerint „eljön majd az az idő, amikor a dánok a németeknek hűséges szövetségesei lesznek”, majd ráterelte a szót a schleswigi kérdésre. János ezzel kapcsolatos attitűdjével valószínűleg elégedett volt, hiszen a következőképpen zárja jelentését: „Az a meggyőződésem, hogy a kérdésben a főherceg teljesen igazat adott nekem, bár csak nagyon óvatosan fejezte ki magát. Az a megjegyzése, hogy »hova fog ez bennünket vezetni« – semmi kétséget nem hagyott bennem.”¹⁹

Július 26-ra már Bille-Brahe számára is ismertté vált a tény, hogy Wrangel megtagadta a fegyverszünet aláírását és Dánia ismét kritikus helyzetbe került. Bille-Brahe mindenfajta hivatalos utasítás nélkül még aznap felkereste a főherceget, hogy „amennyiben ez tőlem függ, megakadályozzam, hogy a háború ismét kirobbanjon”. Felhívta János figyelmét arra, hogy ha a nemzetgyűlés nem ratifikálja a fegyverszünetet és ha Wrangel megint átlépi Jütland határát, az svéd és orosz beavatkozást vonna maga után, és egy ilyen háborúnak a követ szerint beláthatatlanok a következményei. Bille-Brahe persze nem hitte, hogy a főhercegnek sikerül majd megfékezni a „600 személyből álló gyűlés szenvedélyeit”, amely „szendélyek még oly sok bajt fognak okozni Németország számára”, de elköszönéskor úgy látta, hogy „János főherceg teljesen tudatában van az ügy komolyságának és szilárdan elhatározta, hogy megfékezi a háborús lendületet addig, amíg még lehetséges”. A követre különösképpen a főherceg utolsó mondata hatott megnyugtatóan: „Mindig azt tanultam fiatal koromban, hogy Schleswig dán és hogy már Nagy Károly idején is az Ejder folyó volt a határa”. Bille-Brahe mindezek után már csak azt sajnálta, hogy „a frankfurti urak nem olyan józanul és jóhiszeműen olvasták a történelmet, mint a főherceg”. Bille-Brahe azonban nem elégedett meg a főhercegi ígérettel: a vizit után rögtön felkereste Svédország–Norvégia követét és kérte, hogy cselekedjen hozzá hasonlóan, anélkül per-

19 Uo.

sze, hogy a főherceg észrevegye az „összebeszélést”.²⁰ A svéd–norvég követ eleget tett a dán kérésnek, felkereste a főherceget és megismételte neki a dán követ által már előadott érveket. János neki is ugyanazt a választ adta: tökéletesen látja, hova vezet, ha Wrangel tábornok megint átlépi Jütland határát és amennyire csak lehet, megpróbálja ezt megakadályozni. Hiába tett azonban ígéretet a főherceg a svéd követnek is, Bille-Brahe úgy jellemzi főnökének Németország új régensét, mint aki nagyon tart a frankfurti nemzetgyűlés háborús hangulatától és akinek finomsága és békítő karaktere hátrányt jelent majd akkor, „amikor arról lesz szó, hogy visszatartsa ezeknek az embereknek a lendületét és önteltségét”.²¹ Bille-Brahe – mintegy megjövendölve az elkövetkezendő 100 év német történelmét – úgy látja 1848 nyarán, hogy nem lesz béke mindaddig, „amíg a német parlament eddigi külpolitikáját folytatja, és nem látom, hogy miért változtatna ezen. Az új Németország össze fog veszni minden szomszédjával, amíg csak lesz neki szomszédja, hiszen anélkül, hogy megvárnák, hogy eggyel végezzenek, máris konfliktust kezdenek egy újabb szomszédal. Mindezt a német becsület és méltóság nevében teszik, de mivel egyáltalán nem veszik figyelembe szomszédjaik jogait, mindenütt ellenállásba ütköznek, egészen addig, amíg egyszer majd meg nem tanulják, hogy a szenvedély rossz tanácsadó”.²²

Ausztria háborúba sodródásának veszélye

Míg Bécsben Bille-Brahe komoly erőfeszítéseket tett János főherceg „megpuhítása” érdekében, Vrints koppenhágai osztrák követ is igyekezett felhasználni osztrák mivoltát és hasznot húzni János megválasztásából a békekötés érdekében. Az osztrák kormánynak annál is nagyobb szüksége volt a főherceg politikai támogatására, hiszen a szintén osztrák Anton Schmerling birodalmi német belügyminiszter – a császári kormány és báró Vrints legnagyobb rosszállására – retorikájában a háborús pártot támogatta.²³ Kijelentette július 24-én a Pál-temp-

20 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 63., 1848. júl. 26. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

21 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 66., 1848. aug. 4. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

22 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 64., 1848. júl. 30. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

23 Schmerling valóban ahhoz a kevés osztrákhoz tartozott, aki hitt a frankfurti parlamentben és Németország újjáalakításában. A nagynémet koncepciót képviselő Schmerling szeme előtt egy osztrák vezetőség, tagolt és mérsékelten konzervatív, viszonylag gyengén központosított, és az osztrák örökös tartományokat magába foglaló szövetségi állam képe lebegett. Schmerling törekvései egyre nagyobb problémát jelentettek később Schwarzenbergnek is, akit egészen az 1849. márc. 4-i alkotmány kiadásáig folyamatosan próbált meggyőzni arról, hogy integrálják Ausztriát a német szövetségi államba. Schwarzenberg német politikájának fő faktorát Berlin, az európai nagyhatalmak, a liberális közvélemény, majd 1849-től a közép-német királyságok jelentették. A frankfurti parlamentet csak a porosz féllal való ideiglenes politikai küzdőtérnek fogta fel, ahol viszont, ha csak átmenetileg is, de képviseltetni akarta Ausztriát. Így egyelőre mind János főhercegre, mind Schmerlingre szüksége volt.

lomban, hogy a háborút végig kell harcolni, hiszen a fegyverszünet nem egyeztethető össze Németország becsületével.²⁴ Július 31-én Schmerling ismételtén a háború folytatása mellett agítált, miután felolvasta Wrangel egyik írását, amelyben a tábornok a Bellevue-tárgyalások kudarcáról számolt be, valamint arról, hogy a dán kormány állítólag elutasítja a német központi hatalom elismerését. Kapva kapván Schmerling kijelentésein, a porosz birodalmi német hadügyminiszter Eduard von Peucker ismételtén kísérletet tett az Ausztriával való felelősség megosztására, amikor a nemzetgyűlés egyik fő feladatának jelölte meg, hogy „minden német törzsből” ki kell egészíteni a sereget. Az utalás egyértelműen Ausztriának szólt, amely idáig belső zavaraira hivatkozva kivonta magát a háborúban való részvétel alól. Schmerling háborús retorikája, majd Peucker felvetése komoly zavarokat okozott az addig semleges osztrák kurzusnak, de János főhercegnek is. Vrints augusztus 5-én tolmácsolta főnökének, az osztrák külügyminiszternek, Johann Philipp von Wessenberg bárónak a dán kormány reményét, miszerint „a birodalmi kormányzó igazságérzetének és jó szándékú személyes nézeteinek sikerülni fog a német nemzetgyűlésben eddig uralkodó schleswigi ügygel kapcsolatos véleményeket – amelyek a birodalmi minisztérium nyilatkozatai számára is irányul szolgálnak – a méltányosság és mértékletesség irányába visszatérni”. A dán kormány bízik benne, hogy mivel János főherceg a bécsi dán követ irányába is állítólag ilyen kedvező kijelentéseket tett, a központi hatalom végül majd el fogja ismerni a fegyverszünetet. Vrints joggal reménykedhetett abban, hogy Wessenberg kedvező irányba tudja Jánost befolyásolni, hiszen Wessenberg nemcsak mint miniszterelnök és külügyminiszter, de mint a főherceg megbízottja is tartózkodott az innsbrucki udvarnál és elsősorban kettejük jó kapcsolatának volt köszönhető, hogy az osztrák kormány és a frankfurti nemzetgyűlés között folyamatos volt az összeköttetés 1848 nyarán.²⁵ Vrints azonban nem elégedett meg a pusztán közvetítő szereppel, hanem aktív diplomáciai lépéseket is tett annak érdekében, hogy a frankfurti nemzetgyűlésen elhangzott miniszteri megnyilvánulásokat semlegesítse. Két dolgot igyekezett cáfolni: 1. a dán kormány nem ismeri el a központi hatalmat és nem hajlandó Frankfurtal tárgyalni, 2. Ausztria, feladva semlegességét, csapatokat küld a Dánia elleni háborúba. A két dolog összefüggött, hiszen nyilván növelné János főherceg háborús hajlandóságát a hír, ha a dán kormány nem ismerné el azt a központi hatalmat, amelynek János főherceg áll az élén. Annak érdekében, hogy megcáfolhassa János főhercegnél Schmerling állításait, felkereste az ügyben a dán külügyminisztert, Christian Frederik Knuth grófot, aki megnyugtatta, hogy Dá-

24 Vrints Wessenberg külügyminiszternek, Koppenhága, N° 66., 1848. aug. 2. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48. Schmerling beszédéről Bille-Brahe is beszámol: „haladék nélkül mozgósítani kell és Wrangel tábornok rendelkezésére elegendő csapatot kell állítani, hogy egyszerre véget vessenek a dán háborúnak”. Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 64., 1848. júl. 30. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

25 *Alfred Ableitinger*: Erzherzog Johann und Wessenberg 1848. Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark 65(1974) 161–189.

niának semmi kifogása sincs a központi hatalommal szemben, csak miután Poroszország egyszer már a Német Szövetség nevében kötött egy szerződést, Dánia ezt nem kívánja újratárgyalni.²⁶ Mindezek után Vrints úgy érezte, semmi nem sértheti már János főherceget abban, hogy szorgalmazza a birodalmi kormány és a parlament számára a Wrangel által megtagadott fegyverszünet ratifikálását. Az ügy érdekében Vrints közvetlenül is felvette a kapcsolatot János főherceggel. Augusztus 12-én levélben fordult hozzá, amelyben cáfolta Schmerling téves megnyilvánulását, miszerint Dánia a német központi hatalmat meg akarta vélni sérteni. Ellenkezőleg. Amint azt a bécsi dán követtől is hallhatta János, semmire nem vágyik annyira a dán kormány, mint a németekkel való békés megegyezésre, de egy már megkötött és Dánia számára előnyös fegyverszünetet nem akar megváltoztatni Wrangel elképzelései alapján. „A schleswigi kérdés már önmagában is bonyolult, de a dán és nem kevésbé német túlkapások, valamint Poroszország elsietett ellenséges intervenciója és az ezt előidéző nagyhatalmi beavatkozások miatt olyan végtelenül bonyolult lett, hogy a végső megoldást aligha lehet megtalálni a közeljövőben” – írja János főhercegnek Vrints. Mégis, a katasztrófa elkerülése érdekében, most mindenki kívánsága és reménye János főherceg jogérzete és jóindulatú szelleme felé irányul és kéri, hogy levelét tudassa a frankfurti döntéshozókkal.²⁷ Közben a helyzet valóban kezdett komollyá válni, hiszen másnap Vrints már arról volt kénytelen tájékoztatni a főnökét, hogy Knuth Schmerling elsietett nyilatkozata és az osztrák csapatok schleswigi hadjáratban való esetleges részvétele miatt a bécsi dán követ visszahívását fontolgatja.²⁸ Ezekben a napokban nemcsak a dán, de a svéd kormány is a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegette meg Ausztriát. A svéd király is kifejezte Ausztria stockholmi követén keresztül aggodalmát, valamint azt, hogy „nem tudja és szinte nem is akarja elhinni, hogy eme kérés megvalósulhat és hogy Ausztria eltérne az eddigi követett politikájától”.²⁹

Az osztrák minisztertanács augusztus 10-én és 11-én tárgyalta az ügyet.³⁰ Eddigre azonban már Theodor Baillet de Latour gróf hadügyminiszter kinyilvánította a kormánynak a dán háborúban való osztrák részvételre vonatkozó elutasító döntését. Peucker tábornok július 30-i levelére, amelyben hivatalosan kéri

26 Vrints Wessenberg külügyminiszternek, Koppenhága, N° 68A., 1848. aug. 6. HHStA Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

27 Vrints János főhercegnek, Koppenhága, 1848. aug. 12. HHStA Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

28 Vrints Wessenberg külügyminiszternek, Koppenhága, N° 71., 1848. aug. 13. HHStA Wien Staatskanzlei (Staatenabteilung) Dipl. Korrespondenz Dänemark Kt. 112. 1847–48.

29 Esterhazy gróf Wessenberg külügyminiszternek, Stockholm, 1848. aug. 10. Ld. Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Hrsg. Johann Albrecht von Rantzau. Breslau, 1934. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-gesellschaft 43. Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel 23.) 88.

30 Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. I. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. Hg. Thomas Kletečka. Wien, 1996. 554–555.

az osztrák kormánytól a csapatküldést, Latour nem Peuckernek, hanem János főhercegnek írta meg augusztus 4-én a kategorikusan elutasító választ. Kiemelte, hogy az osztrák kormány már 25 000 embert hívott fegyverbe, hogy védeje a Német Szövetség területét egyrészt Tirolban, másrészt az Adriai-tengerparton. Ennek pedig elegendőnek kell lennie az ő részükről.³¹

Az osztrák diplomácia aktív és mérséklő közvetítésének köszönhetően az Ausztria és Dánia közötti háború veszélye elhárult, sőt miután János főherceg a központi hatalom nevében teljhatalmat ruházott Poroszországra a tárgyalások folytatásához, a porosz fél augusztus 14-én ismét tárgyalóasztalhoz ült, és augusztus 26-án megszületett a megállapodás a malmói fegyverszüneti egyezményről.³² A hét hónapos, 12 cikkelyt, egy szeparált és egy pótcikkelyt tartalmazó szerződés nem tartalmazott semmiféle előzetes békefeltételt. Ennek ellenére a schleswig-holsteini csapatok felosztatását és az ideiglenes kormány megszüntetését is magában foglaló egyezmény nagy felháborodást váltott ki nemcsak a schleswig-holsteini kormány, de a várakozásokkal teli frankfurti nemzetgyűlés tagjaiból is. Bár szeptember 16-án hosszas viták után a nemzetgyűlés 258:237 arányban elfogadta az egyezményt, az öt hónappal korábban még létező porosz–frankfurti egyetértés alapja megbomlott. A Pál-templom létét mentálisan a schleswigi kérdés német egységgel való azonosítása határozta meg, így a fegyverszünet ratifikálása súlyos csapást mért a nemzetgyűlés és a központi hatalom tekintélyére is. A német egység megalkotásában a frankfurti nemzetgyűlés elveszítette erejét és a német kérdés súlypontja Frankfurtból az elkövetkezendő négy évben Berlinbe került át.

Konklúzió

Amint a fentiekből látható, János főherceg közvetlenül kinevezése után, 1848 július–augusztusában a schleswigi kérdés fókuszába került. Mindkét háborúzó fél az ő személyétől és hivatalától várta célkitűzéseinek támogatását és érdekeinek képviseletét. A dán és osztrák követ diplomáciai levelezése ugyan nem ad választ arra a döntő fontosságú kérdésre, hogy Jánosnak a gyakorlatban mekkora szerepe volt a malmói fegyverszünet elfogadásában, illetve Ausztria háborúba sodródásának elhárításában, annyi azonban kiderül a dán forrásokból is, hogy a főherceg mérsékelt álláspontot foglalt el a schleswigi kérdésben és helytelenítette a frankfurti nemzetgyűlés dán hercegséggel kapcsolatos hódító terveit. Bár a semlegességet nehéz volt megőriznie és nem is mindig sikerült, amiért nem egyszer támadások érték a dán radikális sajtó részéről.³³ Az osztrák kormány azon-

31 Bille-Brahe Knuth külügyminiszternek, Bécs, N° 69., 1848. aug. 12. RK Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848/49.

32 Az aug. 26-i fegyverszüneti malmói konvenció szövege megtalálható: Danske Tractater efter 1800. I. 180–191.

33 „Sokak számára úgy tűnik, hogy baráti viszonyban vagyunk az egész világgal, kivéve a forradalmi központi német hatalmat és a schleswig-holsteini lázadókat. Ausztriával például soha nem sza-

ban minden bizonnyal elégedett volt vele, hiszen a frankfurti, így a schleswigi kérdésben elfoglalt álláspontja és magatartása is megfelelt a semleges osztrák kurzusnak. Annak ellenére, hogy a dán követ kezdetben úgy látta, hogy János a frankfurti pozíció elvállalásával magára hagyta a császári államot, valójában a császári állam Frankfurtba helyezett „bástyájaként” mindenekelőtt Ausztriát szolgálta. Személye Frankfurtban garancia volt arra, hogy a császári állam nehézségei ellenére sem adja fel Németországot és nem engedi át a terepet Berlinnek. Későbbi tevékenysége és maga az a tény is, hogy sokszor megalázó helyzeteket is vállalva egészen 1849. december 30-ig kitartott posztján, Schwarzenberg herceg elvárásának megfelelően, azt bizonyítja, hogy az osztrák érdekeknek megfelelően járt el a német- és a schleswigi kérdésben is, és amíg tudta, sikeresen blokkolta a porosz uniós tervek megvalósítását.³⁴ Ezzel pedig lehetővé tette Ausztria számára, hogy újult erővel lásson hozzá németországi szupremáciájának visszaszerzéséhez.

RENÁTA RAÁB

ARCHDUKE JOHN AND THE CRISIS OF SCHLESWIG IN 1848

Although several studies have been written dealing with Archduke John, regent of Germany, and his activity in Frankfurt in 1848, we still know little about how he took his own appointment and how he got into the diplomatic focus of the war of Schleswig in July–August of 1848. The war broke out due to the contention for the principality of Schleswig, it lasted from 1848 to 1850, and it became of European importance when Prussia and its ally, i.e. the national assembly of Frankfurt aimed to form the new and homogeneous Germany and to seize the principality in question, which belonged to Denmark at that time. The German–Prussian plans basically crossed the interests of the other four great powers (Austria, Russia, England and France), because due to the geostrategic position of the principalities of Schleswig and Holstein, belonging to the Danish Monarchy, assured the control over the passage to the Baltic Sea and the

kadt meg a baráti viszony, mivel, ahogy azt Schmerling úr megjegyezte: az osztrák császár, mint a nem német országok régense megtarthatta koppenhágai képviselőjét. Míg tehát a német örökös tartományok császára és nagybátyja, a birodalmi kormányzó az ellenségünk, abban a szerencsében részesülhetünk, hogy őfenségét, mint Lombardia és Magyarország királyát megtarthatjuk barátunknak. Nemrég fejeztük ki őfensége magyar–velencei–lombardiai király iránti barátságunkat, amikor kívánságára megtagadtuk a Római Köztársaság elismerését [...], körülbelül az idő tájt, mikor a nagybácsi Frankfurtban megkapta a VIII. Christian hadihajó pusztulásáról a hírt és ez alkalommal dicshimnusz tzengett a német tengerészet első győzelméről”. Københavnsposten 1849. máj. 23.

³⁴ János főherceg egyre jobban belefáradt frankfurti tevékenységébe és folyamatosan sürgette Schwarzenberget egy ideiglenes német központi hivatal létrehozására. A poroszokkal való rivalizálás miatt azonban csak 1849. szept. 30-án teljesült a kívánsága, amikor is Poroszország és Ausztria aláírta az új központi hatalomról (Interim) szóló ideiglenes szerződést, amely az összes szövetségi kormány nevében köteles volt ellátni 1850. máj. 1-ig a szövetségi kormányzás feladatait. A végrehajtó szerv, az ún. Bundeszentralkomissio azonban csak 1849. dec. 20-án kezdte meg működését. János főherceg mandátuma tehát hivatalosan ezen a napon szűnt meg.

unbroken movement of European and Russian ships through it. The Russian, British and French diplomacy had made it clear for Berlin by the spring of 1848 that they would not let Berlin passively seize the Danish territories, the port of Kiel and the establishment of a strong German naval force. As opposed to the national assembly of Frankfurt, Prussia realized in time the threat of European isolation and a coalition war because of the hostilities to Denmark, thus Prussia agreed to solve the crisis through negotiations. In consequence of the Prussian decision, Berlin's relation to the national assembly of Frankfurt and the German public opinion grew so worse that the Prussian plans to head Germany were in danger. In order to improve the situation, Prussia attempted to extend responsibility of war to its rival, to Austria, the other great power of the German allies, including all the negative consequences, as well. For that purpose, the Prussian regarded the newly appointed Habsburg archduke to be the perfect tool, but they soon were disappointed with him. Archduke John could identify himself with the Austrian foreign policy in connection with the issue of Schleswig, i.e. the strict neutrality on which Austria insisted so stubbornly and demonstratively. Austria learned at Prussia's expense, thus they intended to maintain its European prestige within the Pentarchy, the German public opinion and the German states. Archduke John had a key role in this policy. Even if it seemed to be impossible for a regent of Germany to represent a neutral attitude regarding the question of Danish territories in Frankfurt in the summer of 1848, Archduke John was able to cope with it, because he did not yield to the pestering of the Danish diplomacy and the national assembly of Frankfurt, either. Despite that at the beginning the Danish envoy believed that Archduke John had let down the imperial state by accepting his function in Frankfurt, as a matter of fact, he served first and foremost the Austrian interests in the bulwark of Vienna in Frankfurt. His person guaranteed in Frankfurt that Vienna would not give up Germany and would not made way for Berlin, despite all the difficulties. His farther activity and the fact that he kept his position until 30 December 1849 according to Schwarzenberg's wishes prove that he acted in obedience to Austrian interests in connection with the issues of Germany and Schleswig, and he was able to cross successfully the Prussian plans for the union as long as he could. This way, he opened the door to Austria to re-establish the German supremacy with renewed effort.

„hamvaiból kikelő phoenix”

Danielik János kiegyezés-koncepciója 1862-ből

A 19. század középső harmadában széles körű ismertségnek örvendett és sokakra hatott. Alakja a magyar irodalomba is bevonult: fordulatos életpályája, összetett személyisége készítette arra Jókait, hogy róla mintázza meg – egyfajta görbe tükörben – a *Fekete gyémántok* Sámuel apátját.¹ Halála után azonban hamar elhalványult az emléke. Nevét és munkásságát ma már csak szűkebb szakmai körökben tartják számon. Sokatmondó, hogy tudós pap-társának, Szvorényi Józsefnek a *Magyar Tudományos Akadémián* 1891. január 26-án elmondott emlékbeszéde² után csaknem egy évszázad telt el addig, amíg egy történész behatóbb elemzések tárgyául választotta Danielik János egri kanonok, címzetes pristinei püspök munkássága egy-egy szeptétét.³ Csorba László tanulmányait követően 1997-ben az egri múzeum évkönyvében Berecz Mátvás vállalkozott arra, hogy vázolja közéleti pályafutását.⁴ Bár Danielik joggal sorolható a korabeli politikai vezető réteg második vonalába,⁵ csak egyetérthetünk azzal a véleménnyel, miszerint „több figyelmet érdemelne, ha másért nem is, az eddig alig kutatott gazdag kéziratos hagyatéka miatt, mely minden bizonnyal még sok értékes adattal szolgálhatna a hazai történetírás számára”.⁶ Ezek közé tartozik dolgozatunk tárgya, az 1862-ben megfogalmazott kiegyezési

1 *Csorba László*: Nemzetélet és hitélet közös válaszfútján. (Nemzet és egyház konzervatív „érdek-egyesítésének” programja Danielik János munkásságában). In: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerk., bev. Németh G. Béla. Bp. 1988. 366.; *Berecz Mátvás*: Vázlat Danielik Nepomuk János püspök közéleti pályájáról (1817–1888). In: *Agria XXXIII*. Tanulmányok a 80 esztendőös Bakó Ferenc tiszteletére. Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó J. József. Eger, 1997. (Annales Musei Agriensis) 331.

2 *Szvorényi József*: Emlékbeszéd Danielik János tiszteleti tagról. Bp. 1891. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek VI./11.)

3 *Csorba László*: Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez. In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerk. Dénes Iván Zoltán–Gergely András–Pajkossy Gábor. Bp. 1984. 423–445.; *Uő*: Die Anfänge der konservativen Kirchenpolitik. (Die kirchenpolitische Publizistik von János Danielik 1848). *Doxa* 1987. 11. sz. 29–51.; *Uő*: Nemzetélet és hitélet i. m.

4 *Berecz M.*: i. m.

5 *Csorba L.*: Nemzetélet és hitélet i. m. 366.

6 *Berecz M.*: i. m. 331., Berecz Mátvás előtt már így vélekedett Csorba László is: „sokoldalú tevékenységének majdani számbavétele minden bizonnyal számos fontos részlettel gyarapítja ismereteinket”. *Csorba L.*: Nemzetélet és hitélet i. m. 366.

programterve, amely lényegében mindeztidáig ismeretlen volt a szakirodalom számára.

Tudjuk, a múlt mellékszereplői is lehetnek olykor nagy hatású ügyek nélkülözhetetlen közreműködői. Így van ez Danielik esetében is. A korszakkal foglalkozó újabb áttekintések közül némelyik már fontosnak tartja, hogy az 1867-hez vezető út tárgyalásakor Augusz Antal báró mellett az ő szerepvállalásáról is szóljon.⁷ Danielik volt ugyanis az az összekötő kapocs, aki révén a kollaboráns múltja miatt fölöttébb népszerűtlen főúr 1864. december 27-én bebocsáttatást nyert Deák Ferenc *Angol Királynő*-beli híres szobájába. Danielik, az „udvarhoz lojális hazafi” a továbbiakban is résztvevője volt annak a titkos tárgyalássorozatnak, amelyet minden bizonnyal Albrecht főherceg kezdeményezett. A császár apai nagybátyja Augusz bárót bízta meg azzal, hogy az udvar nevében vegye föl a kapcsolatot a magyar ellenzék vezérével.⁸ Az 1864–1865 telén lezajlott tárgyalásokon⁹ Augusz mindvégig Danieliken keresztül közvetített Ferenc József és Deák Ferenc között.¹⁰ E találkozások vezettek el Deák nevezetes húsvéti cikkének megszületéséhez – jelentőségüket tehát aligha lehet túlbecsülni.

Mi tette alkalmassá a közvetítő szerepre Danielik Jánost? Mivel egy közel-múltban megjelent tanulmány jó áttekintést nyújt életútjáról, ez felment biográfiája részletesebb ismertetése alól, így csak a témánk szempontjából legfontosabb momentumokra szorítkozom.

Danielik Nepomuk János a Gömör megyei Murányalján szlovák eredetű családban született 1817-ben.¹¹ Előbb a premontrei rend rozsnyói gimnáziumában tanult, majd növendékpapként a pesti központi szemináriumba került. Kivételes tehetsége és szorgalma révén tanuló társai közül magasan kiemelkedett, tizenkilenc évesen, 1836-ban, másodéves teológusként már bölceletdoktor. Ettől az évtől kezdett el publikálni. 1839-ben a tanulói padból a katedrára került: tanulmányai befejeztével ugyanis kinevezték Rozsnyóra a líceum rendes tanárának. 1840-ben Kassán szentelték pappá. A hazai egyházi hírlapirodalom úttörőjének, a *Religio és Nevelés* című katolikus folyóiratnak 1846-tól már rendszeres szerzője volt, 1848 márciusától segéd-, az év nyarától teljhatalmú szerkesztője, 1849 januárjától pedig már kiadója és tulajdonosa lett. Danielik ellene volt minden forradalmi eszmének és törekvésnek, szembefordult a sza-

7 Csorba László: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: 19. századi magyar történelem. 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. 1998. 338.

8 Csorba László szerint e megbízás elnyerésében szerepet játszott Augusznak „elsősorban Danielik segítségével is folytatott módszeres felkínálkozása”. Csorba L.: Újabb adatok i. m. 426.

9 Somogyi Éva 1973-ban megvédett kandidátusi disszertációjában – amely 1976-ben magyarul, 1983-ban pedig németül könyv alakban is megjelent –, még jogosan mutatott rá arra, hogy a történészek nem kezelik jelentőségének megfelelően az 1864–1865 telén folytatott tárgyalásokat. Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976. 59.; *Uő*: Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutsch-österreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Bp.–Wiesbaden, 1983.

10 Berecz M.: i. m. 339.

11 Az életrajzi adatokat alapvetően Szvorényi József és Berecz Máttyás biográfiáiból merítettem.

badságharccal.¹² Lojális magatartásának méltánylásaképpen Danielik 1849. október 1-jén megkapta mesterkanonoki kinevezését az egri főkáptalanba, s még a hónap végén meghívta a császári biztos, gróf Karl Geringer a hazai iskolák át-szervezésével foglalkozó bizottságba. 1849 szeptemberétől ismét megjelentethette a *Religio és Nevelés* számait. A folyóirat 1849. december 30-ig látott napvilágot e címmel, 1850-től lerövidült a címe *Religio*-ra.

Amikor a katonai kormányzat egyházi személyek százait idézte hadbíróság elé – köztük főpapokat is! – világos lett Danielik számára is, hogy a bécsi kabinet a papságot testületileg kívánja büntetni. Ezért mindenben támogatta az új hercegprímásnak, Scitovszky Jánosnak a katonai megtorlás áldozatául esett papok megmentésére irányuló erőfeszítéseit. Lapjában rendszeresen hangot adott a nemzetet ért sérelmeknek. Bár ezt burkolt formában és óvatosan tette, a hatóságok számára ez egyre kényelmetlenebbé vált. Az utolsó csepp a pohárban az volt, amikor az egyházi publicista szóvá tette a magyar nyelv mellőzését. Ezt követően 1851. július 18-án a rendőrség letartóztatta. Scitovszky hercegprímás hiába próbált közbenjárni az érdekében, az uralkodó sürgönyileg tiltotta meg a kegyelmezést. A hadbíróság a *Religio* felfüggesztésén túl két hónap börtönbüntetésre ítélte. Ezt 1851. augusztus 2-től október 1-jéig ténylegesen le is töltötte.

Megítélése lényegesen megváltozott e meghurcoltatásával, a magyar közvélemény nemzeti mártírként tekintett rá. A fővárosban élő egri kanonok ettől kezdve lett igazán országos közéleti személyiség. Ekkor figyelt fel rá báró Kemény Zsigmond is, akinek a hatására jelentősen módosult a világlátása. Az addig markánsan egyházas fogantatású gondolatvilágába beépült a nemzeti ügyek iránti érzékenység, s belátta, hogy súlyos akadályt jelent a protestantizmussal szembeni merev elutasítás.¹³ Hasonló habitusuk is hozzájárult ahhoz, hogy Kemény báró és Danielik között életre szóló szoros személyes, mondhatni baráti kapcsolat jött létre. Az 1850-es években körülöttük egy publicistákból és irodalmárokból álló vidám férfitársaság alakult ki.¹⁴

Danieliknek a magasabb körök számára is szalonképessé válásához jelentősen hozzájárult, hogy 1853 nyarán ő lett a *Szent István Társulat* alelnöke.¹⁵ Ambícióinak és nagy munkabírásának köszönhetően a vallásos tematika mellett a

12 Szvorényi J.: i. m. 6. – Danielik elítélte az uralkodóval való fegyveres összecsapást, lapjában császárhűsége szőlította fel a magyar tanítókat, több cikkben Windischgrätzet mint szabadtót üdvözölte, olyan írásokat közölt, amelyek a szabadságharc katonáinak a katolikus papok ellen elkövetett tetteit ecsetelték. *Fehér Katalin*: Egy reformkori katolikus hetilap, a *Religio és Nevelés* (1841–1849). *Magyar Könyvszemle* 120(2004) 14–28. Danielik belátta a polgári átalakulás szükségességét, s kimondottan toleráns szerkesztőnek bizonyult, amikor az egyháza belső megújulását célzó liberális eszméknek is helyet adott a lap hasábjain. *Berecz M.*: i. m. 332.

13 Szemléletváltáshoz ld. még: *Csorba L.*: Nemzetélet és hitélet i. m. 370–380.

14 I. m. 605–606.

15 Ennél a főpapság és a konzervatív arisztokrácia támogatásával, az idő tájt Scitovszky hercegprímás aktív védnöksége alatt működő társadalmi szervezetnél az alelnöké volt a legfőbb irányítói poszt.

nemzeti irodalmat szolgáló művek sora, köztük több reprezentatív, az elit számára készült kiadvány-sorozat is napvilágot látott.¹⁶ A Társulatnak azonban nem csak a könyvkiadás volt a célja. Az önkényuralom időszakában lényegében az egyetlen működő társadalmi fórum volt, szép számmal léptek be tagjai közé protestánsok is. Bár a protestáns pátenis kibocsátását követő nemzeti tiltakozás hatására felerősödő felekezeti barátkozásnak élenjáró demonstrátora volt Danielik, ám távol állt tőle a protestantizmus nemzetfenntartó szerepének a hangoztatása, amit – taktikus okokból – a katolikus konzervatívok is nem egyszer hangoztattak.¹⁷ Pozícióját felhasználva elérte, hogy a *Szent István Társulat* egyik központja lett a püspöki kar és a konzervatív arisztokrácia politikai kapcsolattartásának, illetve a dinasztiával való kiegyezést kereső más csoportok és a konzervatívok közeledésének.¹⁸

Miután 1855-ben Kemény Zsigmond lett a *Pesti Napló* főszerkesztője, Danielik a lap egyik főmunkatársa lett. Így került kapcsolatba Deák Ferencsel és az egykor a *Pesti Hírlap* körül csoportosult centralisták körével. Szerkesztői-kiadói, publicista és szervező munkája mellett nem hagyott fel a tudományos irodalmi tevékenységgel sem. A *Magyar Tudományos Akadémia* „tudományosságunk emelése és pártfogása körüli érdemei”-ért 1858. december 15-én tiszteleti taggá választotta. Bartakovics Béla egri érsek kezdeményezésére és Scitovszky hercegprímás közbenjárására a Rómából a pápai titkos kamarási címet elnyerő kanonokot 1860 decemberében címzetes pristinei püspökké, s egyúttal a helytartótanács egyházi ügyekkel foglalkozó előadójává nevezték ki.¹⁹ E pozíciójában azután is megmaradt, hogy 1861 augusztusában az országgyűlés feloszlásával kudarcba fulladt Ausztria és Magyarország közjogi viszonyának a rendezési kísérlete.

Tehát sokágú társadalmi-politikai kapcsolatrendszer állt Danielik mögött, amikor 1862 elején²⁰ egy politikai programtervet fogalmazott meg „a birodalom közügyeinek Ausztria összes népei részvételével való végelrendezésére”.²¹ A kialakult helyzetet és a megteendő lépéseket 13 pontban foglalta össze. Javaslatára „ész- és célszerűségét” illetően előrebozsította, hogy az a birodalom egységét és Magyarországnak minden jogát egyaránt biztosítja; összhangot teremt a törvények között, s mindezt nélkülül éri el, hogy az uralkodó különösebb kompromisszumra kényszerülne.

Kulcskérdésnek a birodalom pénzügyei rendezését tekintette, s úgy vélte, ha ez megoldódik, a „kormányforma másodrendű kérdés”, s Ferenc József azután

16 A teljes képhez tartozik, hogy a nagyszabású sorozatok (pl. Cantu Világtörténete, Egyetemes Magyar Encyclopaedia) szinte a csőd szélére sodorták a Szent István Társulatot.

17 A protestantizmushoz való viszonyáról bővebben: *Csorba L.*: Nemzetélet és hitélet i. m. 387–389. 18 I. m. 386.

18 I. m. 388.

20 Az általam ismert szövegek keltezés nélküliek, az időpontot Szvorényi József adja meg. *Szvorényi J.*: i. m. 16.

21 A szöveg az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban Danielik János kéziratos hagyatékában két változatban található. Jelzetük: Ms 2046/17., ill. Ms 2046/17a. Az előbbi a fogalmazvány a szerző javításával, az utóbbi a letisztázott változat.

már „akár az összes 1848-iki ministeriumot is megadhatja” a nemzetnek. Diagnózis szerint a fennálló csonka birodalmi tanácsnak nincs annyi tekintélye, hogy képes legyen a birodalom hitelét helyreállítani, ezért helyette egy olyan teljes legitimációt nyújtó kongresszust kellene összehívni, amelybe a birodalom összes népei küldenének képviselőket. Az így összeülő, egyszeri „ad hoc birodalmi tanács”²² már rendelkezne ahhoz elég felhatalmazással, hogy a felhalmozott államadósság ügyében megtegye a szükséges lépéseket. Ennek rendezése után – Danielik víziója szerint – szinte minden téren fellendülés venné kezdetét, s „a monarchia mint hamvaiból kikelő phoenix új hatalmas életnek indulna, jövője pedig századokra biztosíthatnák”.

Az 1862 áprilisában benyújtott tervezetre még abban a hónapban megjött a válasz. Az elutasítást azzal indokolták, hogy a Reichsrat, a Birodalmi Tanács már fennálló intézmény, ezért ad hoc jelleggel már nem hívható össze.²³

Az elutasítás nem szegte kedvét. Változatlanul kereste és építette a kapcsolatokat. A politikai kibontakozás ügyében gr. *Forgách Antal* kancellárral is levelezésben állt. 1862. június 15-én többek között e biztatást kapta tőle: „Ha Isten megtart, hazánk jövőjének biztosítására célzó terveinket létesítjük; s a püspök úr a kivitelben ésszel, eréllyel, tettel döntő szerepet fog vinnie”.²⁴ A Csorba László által közreadott néhány Danielik-levél jól mutatja, a továbbiakban is készen állt a cselekvésre, hogy megragadja azt a pillanatot, amikor mindkét fél részéről hajlandóság mutatkozik a kiegyezésre.²⁵ Mint tudjuk, az idő akkor érett meg erre, amikor 1864 őszén válságba került Anton Schmerling alkotmányos centralista programja. Ezt Danielik fel is ismerte, s már szeptemberben az udvarnál történő puhatolózásra ösztökölte régi barátját, Augusz Antalt.²⁶ De ez már egy másik, és sokkal ismertebb történet.

Tudvalevő, az 1860-as évek első felében a „kiegyenlítés” érdekében hasonló tervek sora született a Lajtán innen és túl.²⁷ Danielik Jánosnak az alábbiakban közölt program-tervezetét ezek közül megfogalmazójának későbbi tevékenysége, az 1864–1865 telen a kiegyezést előkészítő tárgyalásokon betöltött közvetítő szerepe emeli ki.²⁸

22 A tervezet német nyelvű szövegében Danielik e testületre ugyanúgy a 'Reichsrath' kifejezést használja, mint a fennálló – de csonka – birodalmi tanácsra, ennek attól különböző, sajátos, alkalmi jellegére csak az idézőjelben használt *ad hoc* minősítés utal.

23 Egrí Érseki Könyvtár Kézirattára, Danielik János hagyatéka, Ms 2046/17./f.

24 Idézi: *Szvorényi J.*: i. m. 16.

25 *Csorba L.*: Újabb adatok i. m.

26 1864 szeptemberében írta Augusz bárónak a következőket: „A körülményeket olyanoknak látom, hogy Bécsben nem minden eredmény nélkül fognál megfordulhatni.” Idézi: *Csorba L.*: Újabb adatok i. m. 427.

27 *Somogyi Éva*: Abszolutizmus és kiegyezés. 1849–1867. Bp. 1981. (Magyar História) 163. – A publikált magyar röpiratok koncepcióiról ld. *Deák Ágnes*: „Kiegyenlítési program-kovácsaink”, 1861–1865. Századok 139(2005) 695–732.

28 A szöveg közreadása során a korabeli helyesíráson nem változtatok, s csak azokhoz a latin kifejezésekhez fűzök magyarázatot, amelyek kevésbé, ill. ma már más jelentésben ismertek. *Dőlt* betűvel jelzem a kéziratban eredetileg aláhúzott részeket.

DOKUMENTUM

Politikai Programm-terv

Jegyzet. Az itt benyújtott tervnek ész- és czélszerűségéről ajánlólag legyen itt elég ennyit megjegyezni:

- a) A birodalom egységi igényeit teljesen kielégíti, Magyarország minden jogát pedig biztosítja;
- b) mindazon töredékek közé, melyek a mult legislatiókból²⁹ még a felszínen lebegnek, öszhangzást hoz;
- c) a végleges alakulást a fejedelem legkisebb compromissiója nélkül eszközli, mert semminemű restauratiót³⁰ nem igényel; s ép ezért
- d) győzelmes párt alakítására teljes és biztos reményt nyújt.

1. §.

Fő, s talán az egyetlen valóságos életkérdés Austriára nézve, hogy pénzügyei valahára rendeztessenek. E nélkül sem centralisatio vagy dualismus, sem personal- vagy realunio, sem absolutismus vagy alkotmányosság, sem felelős ministeri vagy dicasterialis³¹ – megyehatósági, szóval semmi nemű kormányzati rendszer sem fogja világhatalmi állását megmenteni s biztosítani.

Nem tagadom, több ut és mód gondolható, mely által a birodalom pénzügyének rendezése, hitelének visszaállítása, valutájának megszilárdítása elérhető volna. Miután azonban ő Fölsége ezen utat és módot az 1860. october 20-iki legfelsőbb kibocsátványokban,³² nem különben az 1861. febr. 26-iki patensben egy központi birodalmi tanács felállítása által már tüzetesen meghatározta; s tagadni nem lehet, hogy ez csakugyan a leggyorsabb és legtekintélyesebb út és mód fogna lenni, ha valósíttathatnék; ez egyszer már nem marad más választás, mint a nagy és nehéz problémát a birodalom összes népeinek congressusa által megoldani.

2. §.

Hogy azonban e congressusban résztvenni, Magyarország is eltökélje magát, szükséges volna annak alakját és hatáskörét Magyarország közjogi állásával öszhangzásba hozni, vagyis azt oly alapon, oly alakban és hatáskörrel szervezni, összehívni s illetőleg felruházni, mely mellett az 1790. 10. a magyar korona souverainitását biztosító t.c.z. sértetlen maradjon.³³

29 Legislatio (lat.): törvényhozás.

30 Restauratio (lat.): tisztújítás.

31 Dicasterium (lat.): politikai, igazságügyi, pénzügyi, ill. hadügyi országos központi hatóság (kancellária, helytartótanács, udvari kamara, katonai főparancsnokság). A dicasteriumok rendszerét a felelős minisztériumok felállítása váltotta fel.

32 Az ún. októberi diploma.

33 Az utóbbi szavak a fogalmazványban: „törvénycikk sértetlen maradjon”. – Az 1790. évi 10. tc. alapelve az, hogy Magyarország a Habsburg Birodalomban föloszthatatlanul és elválaszthatatlanul

3. §.

Hogy a jelenlegi csonka birodalmi tanács nem fog birni elegendő tekintélyvel a birodalom hitelét visszaállítani: az előre látható, mint ezt a közlelbbi eredmény is megfogja mutatni. Austria a jelen csonka tanács által netalán megszavazott hitel alapján nem lesz képes egy külföldi ezüst kölcsönt realisálni; s ha ez sikerülne is, a kiadások és bevételek közti mérleget még sem lesz képes visszaállítani, mert nem lesz képes az uralkodó s meg nem szüntetett bizalmatlanság folytán a haderőben tetemesebb reductiókat³⁴ tehetni, tehát a száz és fél-száz milliós évi deficiteknek elejét venni.

4. §.

Más részről szintén nem lesz kivihető, hogy a magyar koronához tartozó részek a birodalmi tanácsba, ha annak jelenlegi qualificatiója szigorúan föntartatnék, szabad önelhatározásból képviselőket küldjenek: mert a birodalmi tanácsot jelenlegi alakjában s hatásköre mellett ugy tekintik, mint központi törvényhozó parlamentet, mely által Magyarország törvényhozásilag a birodalomba kebelezetvén, elvesztenié történeti s állami existentiáját, királyi szent koronája pedig a császári birodalmi koronának közjogilag alárendeltetnék.

5. §.

A reálunió nem sért, valamíg az önállóság elvének föntartása mellett csupán „*de facto*” létezik. Nem tagadja senki, hogy közös érdekek közös elintézést, és a körülmények szerint, egyik s másik részről, tettleges alárendeltetést követelnek. Senki sem akadt fön azon, hogy például a krimi háboru alkalmával Anglia szárazföldi sergét [sic!] francia vezérnek, s viszont Franciaország tengeri hadait angol admirálnak rendelte volt alá. A reáluniók s alávetések csak akkor sértők, ha tüzetesen mint jog és illetőleg kötelesség formuláztatnak;³⁵ midőn ezzel szemközt a másik fél önállósági jellemét elveszti, midőn az egyik fél rá kényszerítettvén, nem co-, hanem subordinált³⁶ félnek qualificáltak.

Magyarországon az e tekintetbeni nézetek oly átalánosak [sic!] s annyira kiirthatlanul mélyen gyökereznek, hogy a követválasztások a jelenlegi birodalmi tanácsba nem volnának kivihetők, hanem vagy roppant vesztegetések és demoralisatió utján, a mely uton kivívott eredmény mégis nem használna semmit, mert mint ismert tény nem tekintélyt, hanem csak megvetést hozna fejünk-

nul birtoklandó, a hozzá kapcsolt részekkel együtt szabad és független, azaz saját állami léttel bíró országrész, amely tulajdon törvényei és szokásai szerint igazgatandó és kormányzandó.

34 Reductio (lat.): csökkentés, leszállítás.

35 A fogalmazványban a mondat folytatását Danielik kihúzta, s a félhasábon futó szöveg mellé e következő javítást írta: „ha az az egyik részre reá erőszakoltatik, s ez aztán az egész összeegyeztési processzusban nem mint co-, hanem mint subordinált fél kénytelen szerepet vállalni. Illyetén variálás nem egyéb: mint mechanicus összeszorítás, mely nélkülözi az erkölcsi alapot, s épen azért nem lehet sem boldog, sem tartós.”

36 Coordinál (lat.): egymás mellé rendel, subordinál (lat.): alárendel.

re; vagy pedig az országnak faj s nemzetiségek szerinti felosztása által, mely rendszabály csakhamar minden nem-német fajoknak a német elleni egyesülésére, s a birodalomnak mint egyszersmind német hatalomnak megsemmisülésére vezetne, tehát mindkettő oly rendszabály leendne, melyhez józaneszű soha, hanem csak kétségbeesett, s kétségbeesésében fűhöz-fához kapkodó államférfiú folyamodhatik.

6. §.

Ily helyzetben, ha egyrészt a birodalom bajos állapotán csak összes népeinek képviselőiből alakult congressus segíthet; másrészt mégis a jelenlegi birodalmi tanács e célra még sem alkalmas, – világos, hogy az egyedüli expediens³⁷ csak egy birodalmi tanács „ad hoc”, vagyis a birodalom összes népeinek olyan gyülekezete lehet, mely egyrészt a fejedelem által vezetett, más részről az egyes országgyűlések által választott, s ezen esetre azon specificus mandatummal³⁸ ellátott tagokból alakulna össze: hogy küldöik nevében a) a birodalmi összes államadósságot elvállalják és biztosítsák; b) a netalán függő adósságokat hitelmegszavazás által consolidálják; c) normalis időkre az állandó had-létszámot és évi budgetet a kiadások és bevételek közti mérlegrei tekintettel meghatározzák; s végre d) miután ő Főlsége a monarchia közös nagy ügyeinek és érdekeinek intézését illetőleg az eddigelő ellenmondás nélkül gyakorolt felségi jogot népeivel megosztani méltóztatott, az 1848 előtt főnállott status-³⁹ és ministeri conferentia helyett az 1860. oct. 20. s az 1861. febr. 26. legfelsőbb határozványok irányeszméjének szellemében, egy állandó birodalmi tanács szervezésének s hatáskörének terveit véleményezzék.

7. §.

Miután *elvbeli* dualismus teljességgel nem zárja ki a conventionalis tettleges uniót, a korona s birodalmi államkormány részéről e congressusi javaslat ellen emelhető nehézségek nem lehetnek megoldhatlanok; sőt azon roppant erkölcsi s anyagi előnyökkel szemközt, melyeket szerencsés keresztülvitele szülne, szükségkép elenyészniök kell.

A birodalom az ő belbékéjét s külföldöni tekintelyét mintegy varázsütéssel visszanyerné, a trón körülvéve népeitől a hatalom fényében ragyogna; a pénzügyi perplexitások⁴⁰ megszüntével a kereskedés s ipar fölvirágoznék, az adónak fizetése a helyreállott bizalom folytán keletkezett forgalom s kereset által könnyűvé válnék; a pénz olcsóvá válván, a rajta fekvő terhek alatt sínlő [sic] földmivelés föl-emelkedhetnék; a szükséges socialis reformok és investitiók keresztül- s foganatba vételére tér s idő nyílnék; szóval a monarchia mint hamvaiból kikelő phoenix új hatalmas életnek indulna, jövője pedig századokra biztosíthatnék.

37 Expediens (lat.): kiegészítő eszköz.

38 Specificus mandatum (lat.): képviselői megbízólevél, egyéni meghatalmazás.

39 Status (lat.): állapot, állam; testület.

40 Perplexitás (lat.): zavar.

S mindez elérettetnek akkor, midőn már minden egyéb expediens dugába dőlt, s a nélkül, hogy a korona, tekintélyének rovására, közzétett elveiből valamit elejteni kénytelenítették.

A „*viribus unitis*”⁴¹ legmagasb jelmondat bizonyára csakis életigazsággá válnék, mert a népek lelkébe menne át: az 1860. octob. 20. s az 1861. febr. 26.iki kibocsátványok szelleme s szándoka pedig az ő lényegében megvalósíthatnák.

Tudva van, hogy az⁴² államminister⁴³ az állambudget előterjesztése alkalmával keletkezett viták folytán interpellálva, habozott kijelenteni, hogy a birodalmi tanács valódi parlament vagyis döntő vokssal bíró törvényhozó gyülekezet. E habozása mutatja, hogy igen is tudja, hol rejlik a gordiuszi csomó s nem akar kockáztatni lépést, mely minden egyezkedésnek útját vágná. Mást hasonló értelmiségtől, s hazáját buzgón s becsületesen szolgáló államférfiútól nem is várhatnánk.

8. §.

Még kevésbé nyugtalanítók a nehézségek, melyek a javaslat ellen Magyarország által támaszthatnának.

Ezen javaslatban Magyarország nemzetisége s állami önállósága elvileg épen úgy, mint 1848 előtt a status- és ministeri conferentiába kinevezett egyes államférfiak által gyakoroltatott csak, tetemesen gyarapodnék, sőt döntővé válnék.

Egy congressusnak „ad hoc” eszméje a magyarokat nem riaszthatja el. Közös ügyeiket a fejedelmek, a népek, a magántársulatok mind közösen szokták tárgyalni s elvégezni. Mindebben nem rejlik az alárendeltetés, sőt inkább az egyenjogúság, a „nil de nobi, sine nobis”⁴⁴ – s a „nemo a consilio ducis arceatur”-nak⁴⁵ eszméje.

Eleink bizonyára már akkor is, s pedig az országgyűlés határozata alapján gyakorolták ezt, midőn hazánk még nem állott haereditarie⁴⁶ a felséges uralkodó ház alatt. Ladislaus posthumus közös király ügyében Hunyady János és Széchy Dénes prímás Magyarország, Podiebrad György Cseh- és Morvaország, Einzinger⁴⁷ Ulrich Austria, Cillei Ulrich Steierország részéről fényes küldöttségek élén jelentek meg Bécsben.

Ha a Deák által szerkesztett felirat „esetről esetre” nem idegenkedik ily közrehatástól, (formáját tüzetesen nem határozza meg): valljon mikor, a birodalom s különösen hazánk mely történeti korszakában fordult elő eset, mely a közös értekezlet és intézkedést sürgőbben követelte volna, mint ezt követeli ma, midőn különben mindenünk, történetünk, koronánk, nemzetiségünk, területünk, mind kockán forognak?

41 Együttes erővel.

42 A névelő ceruzával betoldva.

43 Anton Schmerling lovag.

44 „Semmit sem szabad rólunk nélkülünk”.

45 „Senki se tartassék távol a fejedelem tanácsától”.

46 Öröklődően.

47 Helyesen: Eizinger.

Az esetről esetrei ezen önfelajánlás bizonyára csupán azon végzendőkre vonatkozhatik, melyeknél a törvényhozó test közbejötté kívántatik; tehát nem zárja ki az állandó, s időről időre választás alá eső részében megújítandó, csakis tanácsi vagy véleményező hatáskörrel felruházott központi birodalmi organum eszméjét. Hiszen egy ily organum, habár más és szűkebb, egészen a fejedelemtől függő alakban is, de állandóan mindig főállott, [sic!] s kell is mindig állandóan főállania: miután közös, folytonfolyó ügyek, mint például a birodalmi jövedelmek- s költségekről számadások megvizsgálása, továbbá a kereskedelmi, ipari, közlekedési stb. kérdések mindig napirenden lesznek, s az egyes országok sérelme nélkül csakis egy állandó, a birodalom összes képviselőiből alkotott közös organum közbejöttével intézethetőek el.

Magyarország a felséges Austriai uralkodó ház alatti egész története mutatja, hogy eleink a birodalom közös ügyeinek tárgyalásábani részvételt inkább az ezen tárgyalásokból koronként történt kizáratásukat sérelmesen panaszolták, s a fejedelmet kötelezték, hogy törvénycikkelyileg jelentse ki, miszerint jövőre e tanácskozmányokba mindig magyar államférfiakat is meghivand. (Lásd 1741. 11.,⁴⁸ 1790. 17.,⁴⁹ 1792. 8.⁵⁰)

9. §.

Valamint pedig a „*hódítási jogból*” levont jogvesztési (Verwirkt) theoria⁵¹ a javaslat ellenében semmi komoly akadályt sem gördíthet, miután a keresztény jogfogalom szerint a közjogok szellemi tulajdonok, melyek soha el nem idegeníthetők, praescriptió alá sem eshetnek, – az országok urai változhatnak, de a bennelakó népek joga soha el nem enyészhetik, –: ugy másrésről a jogcontinuitas politikai dogmája sem kötheti meg annyira a nemzetnek kezét, hogy sorsáról souverainkép a szükségek szerint ne intézkedhessék. Az igazi jogcontinuitas a jogalkotó fél errevaló jogosultságának constatirozása, elismerése. Egészen a bölcsesség, [sic!] tehát a megfontolás, oportunitás s szabad önelhatározás dolga: a régít akarjuk-e megtartani, vagy azt részben módosítani, vagy egészen új alapot vetni. Ebben a mult generatiók s törvényhozók az élő társadalom akaratát meg nem köthetik, akaratjokat az ő akaratjára fatumként nem erőszakolhatják. Kebelében mindig kell létezni a jogosultságnak, önmagát még az

48 1741. évi 11. tc.: A magyar dolgoknak és ügyeknek a magyarok által való intézéséről. Szövegét ld. Magyar Törvénytár. (= MT) 1740–1835. évi törvénycikkek. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1901. 27.

49 1790. évi 17. tc.: Az 1741: 11. cikkely fogatosításáról. Szövege: MT 163–165.

50 1792. évi 8. tc.: Az 1790. évi 17. és 22. cikkely fogatosítása iránti intézkedésről, valamint arról, hogy a hadbiztossági tisztségek magyarokra ruháztassanak. Szövege: MT 244–247. E törvénycikkek mind a latin, mind pedig a magyar szövegében évszámelírás történt a forrásközlés során: tévesen 1791. évinek tüntették fel a hivatkozott korábbi törvényeket.

51 „Magyarország alkotmánya a forradalmi hatalom által nemcsak megtörtétt, s ekként jogilag megsemmisített, hanem tényleg is megszűnt.” Anton Schmerling államminiszter 1861. aug. 23-án a birodalmi tanácsban felolvasott nevezetes nyilatkozata a Bach-korszakban már hangoztatott ún. *Rechtverwirkung*, jogeljárás elméletét újította fel. E szerint Magyarország az

írott törvény ellenére is megmenteni. A zsidók az írott törvény ellenére kihuzták a marhát, mely szombaton a verembe esett: nekünk a politikai dogmatikusok megtiltani akarnák, hogy kihuzhassunk egy egész nemzetet és hazát, ha ezt hasonló szerencsétlenség találta. Nézetem szerint a perlekedő két fél hasonlítanak azon alkuszokhoz, kiknek egyike azt mondja: inkább éhen halok meg, sem mint azon árt fizessem gabnadért, [sic!] a melyet követelsz; a másika pedig viszont hasonló megátalkodással feleli: inkább moly⁵² eméssze meg, sem mint azon áron adjam, melyen te kívánod.

Hol kettőn áll a vásár, ott mind a két félnek meg kell egyeznie.

10. §.

Az egyetlen komolyabb nehézséget képező akadály azon jog volna, melylyel a régi magyar országgyűlés az adó- s ujonczmegajánlást illetőleg bír, s melyről a nemzet jelenleg sem fog ön szabad elhatározásából lemondani. E nehézség azonban önmagától elenyészik, ha egyrésről a domestika, vagyis az egyes tartományok belköltségei a birodalmi adótól elkülönöztetvén amazoknak ő Fölségének felügyelete s helybenhagyása mellett eszközendő meghatározása, kivetésese beszédese az illető egyes országokra bizatik; a birodalmi adóból s hadiálladékból pedig azon contingens, mely az egyes országokra esik, utólagos megszavazásul ezek országgyűlései elé is terjesztetik, s ez mind annyiszor megtartatik, valányszor e két tárgyra nézve a rendes megállapított számban valamely változtatás válik szükségessé. (Fölösleges talán megemlíteni is, hogy valamint a birodalmi adónak repartitioja s beszédese, ugy a katonai conscriptio s ujonczállítás is ugyanazon politikai hatóságok által fog minden országban végrehajtatni, melyek által a domestika kivetése s beszédese.)

E jogigényre nézve, mely egészen a történeti multban alapszik, a kormány tökéletesen nyugodt lehet. Nem volt s nem is lesz rá eset, hogy, midőn Austria normalis állapotban volt, valamely ország vagy tartomány a kért adót vagy ujonczot megtagadta volna. Ha pedig Austria jövődre ismét nem normalis helyzetbe jutna, ép ugy mint ma, az ő legjobb belátásától fog függni olykép intézkedni, a mint épen lehet. Meg vagyok győződve, hogy ez esetben is sokkal könnyebben fog boldogulni az egyes országgyűlésekkel, mint az összehívott központi mindenható parlamenttel.

11. §.

A Magyarországnak biztosítandó kormányforma, ha egyszer a fő dolgon keresztül estünk, egészen másodrendű kérdés. Miután az állandó birodalmi tanácsban a közkapocsról eléggé gondoskodva lenne, ő Fölsége akár az összes 1848-iki

1848–1849-i forradalommal, a debreceni függetlenségi nyilatkozattal, ill. a trónfosztással megszegte a magyar alkotmány alaptörvényeit, s így eljátszotta nemcsak az 1848-i törvényekhez, hanem az ország alkotmányos önállóságához és az 1848 előtti függetlenségéhez való minden jogát. – Erről, ill. a kiegészéssel kapcsolatos többi jogvitáról ma is jól használható áttekintést ad: *Sarlós Béla*: A kiegészés magyarországi jogpolitikája. Századok 102(1968) 965–990.

52 Ceruzával áthúzva, s fölé írva: zsiszik.

ministeriumot is megadhatja, ha a nemzet ugyan ezt kívánná; magától értvén: hogy a pénzügyminister hatáskörére nézve hasonlítana a régi magyar kamarai elnökhöz, a hadügyminister pedig a volt magyar hadcommando-parancsnokhoz: minél többet az 1848-iki törvény czikkeek szintén nem követelnek.

12. §.

Az eljárás rendjére nézve: a kettős országgyűlés által kiküldendő kettős deputatiók értekezleteitől semmi eredményt nem várok, hogy ne is említsem, miként e javaslat nagyon is eltér az ő Főlsége által mind az 1860. oct. 20. diplomában, mind pedig az 1861. febr. 26. patensben kijelölt út- s módtól.

Részemről tehát⁵³ a következő rendszert vélném megtartandónak:

Az államministerrel eszközölt egyetértés s ő Főlségének e programhozi hozzájárulása után Magyarországon országgyűlés hivatnék össze.

A jelenlegi kormány gondjaihoz tartoznék a választásokra hatni (miképen? erről külön egy más alkalommal), hogy a program többséget nyerjen.

Az országgyűlés első teendője egy felirat lenne, melyben készségét fejezve ki a birodalom közügyeinek végelrendezésében részt venni, kérné ő Főlségét, hogy e végre a birodalmi tanácsnak ez egyszer kivételesen birodalmi tanácscsá „ad hoc” leendő alakulását elrendelni s ebbe hű magyarjait (az itt tüzetesen elsorolandó s főnebb előadott problémák megoldásául) legkegyelmesebben meghívni méltóztassék.

A kegyelmes válasz megérkezvén, a képviselők a birodalmi tanácsba haladéknélkül megválasztatnának, mandatummal elláttatnának; aztán a tanács azon végzeményei, melyek a közügyek új rendjét illetik, ő Főlségével egyetértőleg az országgyűlés által elfogadtatván,⁵⁴ az inaugurális⁵⁵ diplomába alaptörvényül, a többi főnállókkal együtt fölvetetnének a melyre is ő Főlsége s az országgyűlés a hitet letevén, ő Főlsége megkoronáztatnék.

Ha valljon a monarchia többi részeire nézve a jelenlegi tanács maradjon-e meg, vagy pedig új választások történjenek: ez egészen a birodalmi kormány megítélésére volna bízandó. Ha a jelenlegi többség a célba vett tervnek megnyerettethetők: maradhat, – ellenesetben új választások lennének elrendelendők.

13. §.

Koronázás után az országgyűlés a honnak mindennemű belügyeivel, melyeknek neve legio, de mulhatlanul öncoordinatiójával és az⁵⁶ új közigazgatási rendszer kidolgozásával, logikai összefüggésben az elfogadott fő kormányelvel foglalkoznék: a mire tehát készülni kellene. De mielőtt ez megtörténhessék, előbb a javaslatban érintett elvkérdésekkel kell tisztába jönni.

53 E szó ceruzával betoldva.

54 E szó ceruzával betoldva.

55 Beiktatott.

56 Az utóbbi három szó ceruzával betoldva.

JÁNOS SZULOVSKY
„PHOENIX RISING OUT OF ASHES”
JÁNOS DANIELIK'S CONCEPTION ON THE COMPROMISE IN 1862

In the second third of the 19th century, János Danielik, the canon of Eger and titular bishop of Pristine, was one of the éminence grises of the Roman Catholic Church in Hungary. Being loyal to the Habsburg dynasty, he turned against the Hungarian revolution and war of independence of 1848–1849. Nevertheless, following the suppression he regularly aired Hungary's grievances in the periodical *Religio* in an indirect and guarded way. In 1851 the military tribunal sentenced him to two months in prison because of his troublesome writings. Due to the vilification, his former point of view changed, and the Hungarian public opinion regarded him as a national martyr. At this time, even Zsigmond Kemény took notice of him, and under his inspiration Danielik's world conception underwent a complete change. The canon of Eger, living in the capital city, became a public character of national fame. From the beginning of the 1850's he liked to move in secular and political circles. In consequence, a far-reaching network of social and political connections backed up him at the beginning of 1862, when he formulated his political program for “the ultimate settling of the Empire's public affairs with the participation of all nations of Austria”. He drew up the existing situation and the required steps in 13 points. He designated his suggestion as rational and expedient, because “it guarantees the unity of the empire and every right of Hungary, as well; it harmonizes the laws, and all this is reached without forcing the emperor to make a special compromise”.

He considered the question of the financial affairs of the empire to be the key issue, and he believed that if it would be solved, the form of the government would be a side issue, and then Francis Joseph would probably let the nation keep all the ministries of 1848. According to his diagnosis, the existing rump imperial council did not have enough influence to be able to redress its credit. Instead, it was necessary to convene a congress providing utter legitimacy, which would include the representatives of every nation of the empire. That kind of “ad hoc imperial council” would be vested with enough power to take the necessary measures in connection with the increased public debt. After putting this matter in order, according to Danielik's vision, prosperity would occur almost in every respect, and “the monarchy, as a phoenix rising out of ashes, would strike out for a new and great life, and her future would be insured for centuries”.

The program, which was handed in April of 1862, was answered in the very same month. According to the given reason on which the refusal was based, the Reichsrat, i.e. the Imperial Council was an existing institution; therefore it could not be convened in ad hoc way. The negative response did not discourage him. He kept on looking for and establishing further contacts. Definitely, this kind of activity fostered him to become the mediator between Baron Antal Augusz, the man who was entrusted by the Imperial Court of Vienna after certain investigating negotiations, and Ferenc Deák, the head of the Hungarian opposition, in the winter of 1865. These secret negotiations led finally to the Austro–Hungarian Compromise.

Régi és új hivatalnokok Erdélyben a kiegyezést követően*

A kiegyezés egyben az Erdéllyel való unió újbóli életbelépését is jelentette. A kormány kinevezésének napján az uralkodó feloszlatta mind a magyar, mind az erdélyi udvari kancelláriát. A Haller Ferenc erdélyi kancellárnak címzett leiratban az uralkodó reményét fejezte ki, hogy az átmenet nem fogja zavarni a közigazgatás és igazságszolgáltatás rendes menetét, illetve minden „köz- és magánérdek” kíméletével történik.¹ Erdély integrálásának átmeneti időszakára egy királyi biztost neveztek ki, gróf Péchy Manó, Abaúj vármegyei főispán személyében.² A királyi biztos elsőrendű feladata volt Magyarország és Erdély egyesülését a gyakorlatba ültetni, valamint csillapítani a nemzetiségi és vallási súrlódásokat. Ugy szintén feladatai közé tartozott, hogy az erdélyi állapotok részletes tanulmányozása nyomán javaslatot tegyen a szükséges intézkedések iránt, főképp ami a hivatali személyzetben szükséges változtatásokat illeti.³ Az új problémákat azonban jórészt a régi hivatali struktúrák keretében és a régi hivatali személyzettel kellett megoldani.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy az erdélyi központi hatóságoknál milyen mértékben érvényesült valamiféle „tisztogatás”, mi történt a régi hivatalnokokkal a kiegyezést követően, illetve majd a Főkormányzók feloszlata után (1869), és, hogy mennyiben érvényesült az újonnan kinevezett királyi biztos befolysa – a javaslatétel amúgy hatásköréhez tartozott – a kinevezést illetően a magasabb erdélyi hivataloknál és a minisztériumoknál.

Péchy Manó Erdélyben számára teljesen ismeretlen terepre érkezett. Főispáni titkárát, Harsányi Józsefet vitte magával az erdélyi királyi biztos személyi titkárának,⁴ mert – ahogyan indokolta –, Erdélyben nem ismer senkit, viszont szüksége van egy föltétlenül megbízható emberre. Úgy tűnik, kezdetben nagy-

* Jelen írás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúttal köszönöm konzulensemnek, Somogyi Évának támogatását.

1 Magyar Országos Levéltár (= MOL) D 228 Abszolutizmus kori levéltár, Erdélyi Udvari Kancellária. Elnöki iratok, 1867/158.

2 Ld. erre *Pál Judit*: Az erdélyi kormánybiztos kinevezése 1867-ben. In: Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 417–432.

3 Ld. a királyi biztos hatáskörének leírását. MOL K 26, Minisztereln. ir. 1867/36.

4 MOL F 271 Erdélyi királyi biztosság. Titkos elnöki iratok. 1867/2.

ban támaszkodott Groisz Gusztáv helyismeretére és tapasztalatára, aki a Fő kormánysszék alelnökeként Péchy Kolozsvárra érkezéséig ideiglenesen a kormánysszék teendőket is ellátta.⁵ Péchy Manó lelkiismeretesen hozzáfogott az erdélyi viszonyok tanulmányozásához; ezt megkönnyítette, hogy fiatal kora óta a vármegye levegőjét szívtá, és kiterjedt közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. Erdély sajátos viszonyai azonban idegenek voltak számára, és az embereket sem ismerte.

Erdélyben még tovább bonyolították a régi hivatalnokok helyzetét és általában a személyi kérdéseket a sajátos erdélyi viszonyok, a törékeny egyensúly a nemzetiségek és vallások között. A három nemzet és négy bevett vallás rendszerére ugyan már a múlté volt, de a neoabszolútizmus és főként a provizórium idején a románok is egyre erőteljesebb képviselőkhöz jutottak a hivatalviselés terén, és a különböző vallások – katolikus, görög katolikus, református, evangélikus, unitárius és görögkeleti – arányos képviselőit is tekintettel kellett lenni. A személyzeti listákon a hivatalnokok nemzetiségét és vallását is feltüntették és a kiegészítés után az első időkben kimondottan ügyeltek arra, hogy ha nem is tényleges lélekszámuknak megfelelő arányban, de a szászok mellett a románok is hivatali pozíciókhoz jussanak.

Amikor a magyar kormány átvette az erdélyi ügyek irányítását, a Fő kormánysszék egyelőre fennmaradt, még hozzá a régi személyzettel.⁶ Az erdélyi udvari kancellária azonban március elején ténylegesen is beszüntette tevékenységét, az ottani személyzet elhelyezése – a magyar udvari kancellária és a Helytartótanács személyzete mellett – volt tehát az első feladat, amellyel a kormánynak szembesülnie kellett. A magyar és erdélyi kancellária személyzetének egy részét – kézenfekvő módon – a Bécsben székelő az uralkodó személye körüli minisztérium vette át, így például Nopcsa Ferenc kancelláriai tanácsos államtitkár lett. A minisztérium létszámának végleges megállapításakor azonban kiderült, hogy jóval kevesebb hely van, mint amennyire eleve számítottak, így csak korlátozottan tudták alkalmazni a kancelláriai személyzetet. A minisztériumokat többször is felszólították, hogy alkalmazzanak a rendelkezési állapotba került hivatalnokok közül, nehogy „a magyar kincstár még teljesen munkaképes egyének nyugdíjazása által feleslegesen terheltessék”.⁷ Néhány hivatalnoknak sikerült elhelyezkednie a magyar királyi kúria keretében létrehozott erdélyi legfőbb törvényszéki osztálynál, de a legkompromittáltabbnak és főképp a magyarellenesnek számító hivatalnokokat nyugdíjazták. Jól mutatják az átmeneti időszakban a hivatalnokok bizonytalanságát a kancellária román tanácsosának, Dimitrie Moldovannak aggodalommal teli levelei. „Nagyon komoly idők járnak” – jegyezte meg a magyar kormány kinevezésének másnapján. Majd március közepén kissé rosszállóan írta, hogy a kancellária hivatalnokainak egy része az igazságügy-

5 MOL K 26 Miniszterelnökségi iratok. 1867/36.

6 Ld. Pál Judit: Az Erdélyi Fő kormánysszék és a „Királyi Biztosság” működése (1867–1872). Levéltári Szemle 56(2006) 4. sz. 23–34.

7 MOL K 26 Miniszterelnökségi ir. 1867-Ib-148.

minisztériumba került, ahol új törvényeket dolgoznak ki. Most egy „új kísérlet” kezdődik – fűzte hozzá.⁸ A szolgák elhelyezése sem volt könnyű feladat, mert a kiszolgált katonák többsége nem tudott magyarul; általában a német mellett csak csehül vagy szlovákul beszéltek.

A kancellária feloszlatásával egy időben felmerült a Főkormányzók feloszlatásának gondolata is, sőt fenntartását még később is sokan – főleg az ellenzék köréből – támadták. Péchy védelmébe vette a Guberniumot, amely „folytonos ócsárlás”-nak volt kitéve, pedig ahogyan írta: „annyi jó akaratot, annyi tiszta hazafias indulatot, annyi tevékenységet, tapintatot, képességet és ügyességet” tapasztalt ott. Azt ő is elismerte, hogy a Főkormányzók hatásköre nem egyeztethető össze a felelős miniszteri rendszerrel. Ezért véleménye szerint egy ezzel összeegyeztethető „központi közeg” még fenntartandó, „míg az erdélyi belügyek törvényhozásilag, kormányilag vagy gyakorlati kiegyenlítések útján oly rendezést, kibonyolítást nyerhetnek, hogy a kormányzásnak minden részleteiben való teljes eggyé alakításáról bátorsággal és biztosan intézkedni lehessen”.⁹

A Főkormányzókéknél és az erdélyi legfelsőbb törvényszékéknél azonban szintén nyugalmazni kellett néhány régi hivatalnokot, részben az erdélyi magyar közvélemény nyomására. Az egyik ilyen a szebeni rendőrigazgató, Friedrich Kirchner volt, akit a volt nagyszebeni rendőrigazgatóság 1866-ban történt feloszlatása után az akkori kormányzó, gróf Folliot-Crenneville a Főkormányzók elnökségénél alkalmazott mint rendőri előadót. Péchy május elején jelezte, hogy mivel Kirchner Erdélyben „gyűlölt egyéniségnek tartatik”, ő semmiféle osztályban nem tudja alkalmazni, és kérte, intézkedjenek a végleges elbocsátása iránt, mivel ottléte a kormány elleni bizalmatlansághoz vezethet. Crenneville különben is megígérte Kirchnernek, hogy a bécsi rendőrminisztériumban állást szerez neki.¹⁰ Kirchnert az uralkodó 1867 decemberében felmentette állásából; vele egy időben nyugdíjazták Jacob Bologna és Fekete Sámuel erdélyi legfőbb törvényszéki ülnököket is.¹¹ Bologára nézve különben Péchy támogatta a további alkalmazását, mivel tudomása szerint szorgalmas, jó szakember, nagy tapasztalata van különösen a bűnügyek terén, még aktív korban van és négy gyermeket nevel egyedül; az is mellette szól, hogy görögkeleti vallású, „mely felekezetből jelenben sokkal kevesebben vagynak alkalmazva, mint a görög catholicus vallási felekezetből”.¹² Ha mégsem alkalmaznák, akkor Péchy méltányossági alapon kérte

8 Dimitrie Moldovan levelei George Barițiuhoz, Bécs, 1867. febr. 18. és márc. 17. Ld. George Bariț și contemporanii săi. V. Corespondența primită de la Vasile Pop, Iosif Hodoș, Dimitrie Moldovan, Ilie Măcelariu și Ioan Micu Moldovan. Coord. Ștefan Pascu. București, 1981. 162–163.

9 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1868/1182.

10 Péchy Manó felterjesztése a belügyminiszterhez, 1867. máj. 11. A belügyminiszter jóváhagyása szinte azonnal érkezett, hogy Kirchnert saját hatáskörében felmentheti a szolgálat alól. MOL K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok, 1867-IV-813.

11 Az igazságügyi minisztérium ezt 1868. febr. 9-én közölte a királyi biztos útján az érdekeltekkel. MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1868/89.

12 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1868/246.

régi fizetése meghagyását, vagy legalább nyugdíjának emelését. A politikai szempontok azonban néha az ellenkező irányba is hatottak: a magyar királyi kúria keretében létrehozott erdélyi osztály vezetőjéül azt a Vasile Popot (vagy magyarul Pap Vazul Lászlót) nevezték ki, „aki ellen politikai múltjánál fogva némi aggályok forognak ugyan fenn, de akinek alkalmazását a románok megnyugtatósára való tekintetből a politikai célszerűség tanácsolja”.¹³

Az erdélyi magyarok azonnali változást akartak, a románok és a szászok éppen ettől a változástól rettegetek. Mindenképpen kényes kérdés volt tehát a volt rendszer hivatalnokainak nyugdíjazása. Ez egyrészt az illető hivatalnokok – jórészt nem magyarok – és általában a nemzetiségek neheztelését vonta maga után, másrészt a magyar közvélemény nem nézte jó szemmel ezek magas nyugdíjait. Csíkszék 1868 elején feliratban kérte, hogy a régi rendszer alatt szolgált jelentékenyebb hivatalnokok nyugdíját csökkentsék: „vajha az átkos Bach-rendszer s illetőleg provisorium gyászos emlékü és sem a felséges uralkodóháztól, sem a hazától ki nem érdemlett matadorjai magos nyugdíjait mielőbb és úgy a közvélemény kívánsága szerint, valamint a politikai erkölcs érdekében mielőbb eltörülve láthatnók, annál is inkább, mert a fináncok mellett semmi sem alkalmasabb a népben az alkotmányosság megszilárdulása és a mostani viszonyok tarthatósága iránti hitetlenséget jobban táplálni, mint az, hogy látja, hogy midőn terhei mit sem könnyebbülhetnek, akkor egykori zsarnokai, nemzetiségének és ősi törvényeinek lábbal tiprói az oly kínosan kiteremtett adóból még most is kényelmes ellátásban részesülnek”.¹⁴

A volt rendszer hivatalnokai elleni ellenszenvet a sajtó is táplálta. A kolozsvári *Korunk* egyik helybeli tudósítója írta 1867 áprilisában: „nem tudjuk, szomorodjunk vagy bosszankodjunk oly tendentiosus rosszakarató indítványok ellen, amelyek Erdélyben a jelen viszonyokat minden tekintetben fenntartani törekednek. Biztosíthatom önt, hogy nálunk már csak a lehetőségének is gondolatja, hogy Erdélyben a jelenlegi hivatalnokok még csak néhány hónapig is fognak fungálni, büszkültté teszi a népet, minden nemzetiség különbség nélkül, s a legbüszkütebbek a hivatalnokokra éppen a románok. – Roppant lehangolást idézne elő és erősen megingatná az annyira óhajtott Unióba és felelős nemzeti kormányba vetett reményt, ha Erdélynek, az édes anya szent kebelére visszatért Erdélynek fájdalmas panaszait nem vennék számba.”¹⁵ A szerkesztőség egyetértően kommentálta a levelet, kijelentve, hogy feltenni sem tudják, hogy a minisztériumnak más célja és érdeke lehetne, „mint hazánkat is az anyahonnal együtt részesíteni a kedvezményekben”. Az ellenzéki kolozsvári lap, a *Magyar Polgár* Groisz Gusztáv ellen készült 1867-ben sajtókampányt indítani.¹⁶ Tisza László, az erdélyi balközép párt vezéregyénisége, Tisza Kálmán testvére, Friedrich Böm-

13 MOL K 27, Minisztertanácsi jkv. 1867. nov. 24-i minisztertanács.

14 MOL K 148, BM Elnöki ir. 1867-III-417.

15 Hírfűzér. *Korunk* 1867. ápr. 10. 3.

16 MOL R 147 K. Papp Miklós gyűjtemény. Hozzá írt levelek. 1. tétel, 3. doboz. Tisza László levele K. Papp Miklóshoz, Pest, keltezés nélkül.

ches szász képviselőnek a szász bürokráciát kritizáló parlamenti beszédét kommentálva erről később így írt: „Csúffá tett a szász, mert mi nem mertünk semmit Groisz ellen.” Majd a Konrad Schmidt szász comes felmentése kapcsán írta, szintén Groiszra célozva: „más Reichsratisták ma is nagyurak”.¹⁷

A régi kompromittálódott hivatalnokokat azonban nem mindig lehetett felmenteni, szükség volt ugyanis szaktudásukra. Jó példa erre a már említett Groisz Gusztáv, a Főkormányzék alelnöke, aki 1848 után minden rendszert hűségesen kiszolgált; ő volt például a magyarok által bojkottált szebeni tartománygyűlés elnöke. Szaktudását Péchy nem nélkülözhetette, aki amúgy is megbecsülte a hűséges, megbízható hivatalnokokat. Kezdetben valószínűleg Groisz menesztése is felmerült, mert Péchy szükségesnek tartotta védelmébe venni egy Andrásynak címzett magánlevelében: „Groisz alelnök úrra annyit jegyzek meg, *hogy ő minden áron megtartandó*, mert akár tiszta lelkületére, akár szakavatottságára, ügyességére, tevékeny szorgalmára és tökéletes megbízhatóságára nézve nálánál jobbat a kormány nem kaphat, eltávolítása *valódi calamitásnak* volna tekintendő, annál is inkább, mivel 4 k[ormányszéki] tanácsos képviselő lévén, a legnagyobb zavarba kellene hogy jöjjön a k[irályi] főkormányzék, *ő tehát minden esetben és feltétlenül meghagyandó, közbecsülése általános lévén.*”¹⁸

Péchy – úgy tűnik – föltétlenül megbízott benne, és a fontosabb előterjesztések is részben Groisz munkái voltak. Nyaranta Péchy nem tartózkodott Erdélyben, ekkor a helyettesítéssel is Groisz volt megbízva. De nemcsak Groisz, hanem gyakorlatilag a Főkormányzék majdnem teljes személyzete a helyén maradt.

Újabb személyi változásokat hozott viszont 1869 tavaszán a Főkormányzék feloszlata és az úgynevezett „Királyi Biztosság” megszervezése. A Főkormányzék feloszlata az uniós törvény (1868:XLIII. tc.) rögzítette. 1869. május 1-jétől megszűnt Erdély addigi központi hatósága. Arra kínosan vigyáztak, hogy a Főkormányzék feloszlata után nehozz az a benyomás alakuljon ki, hogy Erdélyben a Gubernium helyett „valami kormánytestület létesített volt”. Ezért többször hangsúlyozták, hogy a „helyi viszonyokhoz képest” ugyan a királyi biztost egyelőre meghagyták, de a melléje beosztott személyzet a belügyminisztérium része. Bár hivatalosan csak királyi biztosról beszélhetünk, ennek ellenére később a Királyi Biztosság elnevezés általánosan használttá vált, nemcsak a törvényhatóságok, de maga a királyi biztos, a kormány és a minisztériumok részéről is.

Ez alkalomból néhányan a Főkormányzék személyzetéből átkerültek a belügyminisztériumba, így Groisz Gusztáv is, aki miniszteri tanácsos lett és az erdélyi ügyekben az egyik véleményformáló a minisztériumban. A Királyi Biztosságnál ezután a három legmagasabb rangú hivatalnok Nagy Elek miniszteri tanácsos, Gebbel Károly osztálytanácsos és Poruțiu Sámuel miniszteri titkár let-

17 Uo. Tisza László levele K. Papp Miklóshoz, Pest, 1868. máj. 11.

18 Péchy Manó magánlevele a miniszterelnöknek, Kolozsvár, 1867. máj. 21. MOL K 26, Miniszterelnökségi ir. 1867-III-2261.

tek, Hajós János pedig osztálytanácsosként a földtehermentesítési alapigazgatóság élén maradt.¹⁹

A Főkormányzék felosztatásánál Péchy igyekezett tekintettel lenni a hivatalnokokra. A Főkormányzék egyik fogalmazóját például azzal ajánlotta a dévai törvényszéknél megüresedett egyik ülnöki állásra, hogy tekintettel arra, miszerint „az uniótörvénynél fogva az erdélyi kir. főkormányzék felosztatásának névén elébe, helyesnek és illendőnek találom, hogy annak jól szolgált és további alkalmazásra érdemes hivatalnokai kellő módon elhelyeztessenek”.²⁰ A marosvásárhelyi úrbéri törvényszékhez pedig az egyik fogalmazó gyakornokot akarta elhelyezni, és azzal érvelt, hogy a Főkormányzéknel a „felosztatás utoljára következően be, mikor egyéb szervezések és alkalmazások már megtörténtek, helyénvaló, hogy az oly megürült állomások, melyek a kormányzékni alkalmas hivatalnokokból pótolhatók, általok töltenének be, mi által a nyugdíjazás szüksége kikerülésével az állampénztár is megkíméltetik”.²¹ Péchy össze kívánta egyeztetni a hivatali érdeket, az államkincstár kímélését és a humánus szempontokat, és tudta, hogyan kell érvelni a fölöttes hatóságokkal szemben.

A Főkormányzék felosztatása előrevetítette a teljes személyzet elhelyezésének problémáját is, hiszen világos volt, hogy a királyi biztosi hivatal csak ideiglenesen maradt fenn és rövid időn belül fel fogják azt is oszlatni. Nagy Elek többször felhívta Péchy figyelmét, hogy járjon közben a minisztereknél, „nehogy annyi tisztességes szegény ember sorsáról a bekövetkező eshetőség vagy netaláni felosztatás alkalmával csak könnyedén vagy fitymálva gondolkozzanak”.²²

Annak ellenére, hogy a tárgyalat ügyek még tetemes mennyiséget tettek ki, a hivatalnokok létszáma folytonosan csökkent. Az egyre apadó személyzet az ügymenetben is gondokat okozott. Mivel 1869 után már tudatosan igyekeztek a létszámot csökkenteni és a megüresedő állásokat nem mindig és inkább csak ideiglenesen töltötték be, néha a megmaradt személyzet nem győzte a munkát. 1872 májusában Péchy kénytelen volt a hadügyminisztériumhoz fordulni, mivel 1871. február óta a Királyi Biztosság honvédelmi osztályának nem volt vezetője. Kérte, hogy ha csak rövid ideig marad fenn az osztály, vezetését bízzák Nemes Péter titkárra, aki eddig is vitte az ügyeket. Ha viszont a Királyi Biztosság felosztatásáig Kolozsváron marad az osztály, akkor szükséges a minisztérium kebeléből egy felsőbb hivatalnoknak Kolozsvárra való kirendelése, mivel nem győzik a munkát.²³

A királyi biztosi hivatal felszámolása 1872-ben került újra napirendre. Ekkorra már a Királyi Biztosság egyre inkább egy „közvetítő postahivatallá” degradálódott a kormány és az erdélyi törvényhatóságok között. A Főkormányzék felosztatása után Péchy hatásköre egyre csökkent, a törvényhatóságok már köz-

19 MOL K 27 Minisztertanácsi jkv. Minisztertanács, 1869. ápr. 7.

20 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság, Elnöki ir. 1868/1588.

21 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság, Elnöki ir. 1869/173.

22 MOL F 271, Erdélyi kir. biztosság, Titkos elnöki ir. 1870/16.

23 Uo. 1872/542.

vetlenül érintkeztek a minisztériumokkal, és Péchy is egyre elégedetlenebb volt, mert véleményét nagyon sok esetben nem kérték ki, még személyi kérdésekben sem.

A felszámolás kapcsán egy sor tényezőt is figyelembe kellett venni. Az egyik sürgős gyakorlati kérdés a hivatalnokok iránti „elbánás” volt. Az idők folyamán ugyan már többen a minisztériumokhoz kerültek át, illetve maguknak más állást kerestek, főleg törvényszékeknél, de az utolsó időben a minisztériumokban megüresedő állásokról a királyi biztost nem értesítették, így nem is tudott javaslatot tenni, ahogyan ezt többször is felpanaszolta a belügyminiszternek. A leapadt személyzet egy részét nyugdíjazni lehetett, a többiek részére Péchy javasolta egyévi fizetés megadását, és kérte, hogy a továbbiakban az üresedések alkalmával legyenek rájuk tekintettel.²⁴ Péchy igyekezett támogatni a személyzet elhelyezkedését. Amikor az egyik fogalmazó a gyulafehérvári törvényszéknél bírói állásért folyamodott, Péchy a legmelegebben ajánlotta, mivel – indokolta – a Királyi Biztosság felosztatása várható, ezért kívánatos, hogy a személyzet azon tagjai, akiknek bírói minősütsége van és a további szolgálatra képesek és érdemesek, bírói üresedések esetén „kiválólag tekintetbe vétessenek”.²⁵ A felosztatás elhúzódott, a javaslatok egy részét még Nagy Elek elkészítette, úgy tűnik, neki volt nagy szerepe abban, hogy kit hová ajánlottak.

Péchy szíven viselte a beosztott hivatalnokok sorsát, méltányolta az ügybuzgó tisztviselőket és igyekezett őket segíteni. Javaslatái azonban sokszor a kormány takarékosági intézkedésein vagy késedelmes ügyintézésén buktak el. 1872 januárjában például azon méltatlankodott, hogy már fél éve javasolta az egyik számtisztnek, különben az alapigazgatóság számvevősége vezetőjének számtanácsosi rangra való emelését és fizetésének emelését, de azóta sem kapott választ. Az illetőt önhibáján kívül érte hátrány, kollégái, akik a minisztériumokba kerültek, jóval nagyobb fizetést húznak, itt viszont több a munka. Ismételten sürgette az intézkedést, mivel – ahogyan írta – a visszás helyzet eltompítja a buzgalmat, belső keserúséget okoz, „mire a hű és tevékeny államszolgát kárhoztatni okszerűnek lenni nem látszik, míg másfelől a példás szorgalom és ügybuzgalomnak kellő méltánylása csak a szolgálat érdekének válik előnyére”.²⁶

Máskor Péchy a honvédelmi minisztériummal került vitába az általa nagyrabecsült Haupt Frigyes miniszteri osztálytanácsos, az erdélyi osztály vezetőjének nyugdíjazása kapcsán. A minisztérium közölte Péchyvel a tény, aki erre visszaírt, hogy „óhajtottam volna, hogy az irányában célba vett elbánás mikéntjére nézve eleve bizalmas értesülést nyerjek”.²⁷ Elégedetlen volt azzal is, hogy Hauptot erejének teljében nyugdíjazták, ezzel elzárva a további előmeneteltől, és azzal is, ahogyan ezt tették. Ő kompenzálásképpen kitüntetést, pénzjutalmat és címzetes hivatalt javasolt, ezt viszont Lónyay utasította határozottan el, közöl-

24 MOL K 148 BM Elnöki ir. 1872-III-4217.

25 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1872/746.

26 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1872/22.

27 Uo. 1872/542.

ve, hogy a nyugdíjazás befejezett tény, módosítása iránt „nem érez indítást”, és nem akar ilyenszerű precedenst teremteni a minisztériumban.²⁸

Bár a Királyi Biztosságot felszámolták, de két alhivatala továbbra is fennmaradt: az erdélyi földtehermentesítési alapigazgatóság és a levéltár; mindkettőt Budára költöztették, az iratanyaggal és a személyzettel együtt. Az alapigazgatóság 1873. január 1-jétől mint a magyarországi hasonló hivatal egyik osztálya működött tovább, de Hajós János az erdélyi alapigazgatóság vezetője egy felterjesztésben szükségesnek tartotta, hogy az egyesülés után még legalább négy hónapig, azaz májusig Kolozsváron maradjanak. Javasolta a hivatalnokok fizetésének emelését is, mivel a régiek igen csekélyek és aránytalanok, „az alkotmányos élet fejleményei s az államhivatalnokok javadalmazásának közbejött új berendezése már rég túlszárnyaltak” ezen.²⁹ Végül az alapigazgatóságot október 1-jével mégis felrendelték Budára. A személyzet nagy részét átvették, igaz, csak ideiglenes megjelöléssel, egy részét nyugdíjazták, néhányra meg nem tartottak igényt. A főelőadó Budán is Hajós János osztálytanácsos maradt.³⁰

Mint a Főkormányzók elnöke – és a királyi biztosi hatáskör szerint is – Péchy nemcsak felügyelte a törvényhatóságokat, hanem indokolt esetben kezdeményezhette vezetőik felmentését, illetve véleményezési joga volt a fontosabb állások betöltésénél. Az egyik legkényesebb eset a szász ispáné volt, aki hivatalánál fogva kormányzékai tanácsos is volt. Péchynek már első benyomása kedvezőtlen volt Konrad Schmidtről, bár ebben nyilván közrejátszott az erdélyi magyar közvélemény antipátiája is. Első találkozásukat a következőképpen írta le: „ámbátor a szász comes első díszebédem alkalmával poharat emelve azzal üdvözölt, hogy az unio mielőbb végrehajtsék, mit annál is inkább hiszen, mivel egyik elődömnek (az én családom erdélyi származású) fényesen sikerült a szász tartományban bizonyos fontos privilégiumot életbe léptetni, hasonszerűleg nekem is sikerülend az uniót keresztülvinni, mit – tulajdonainál fogva – biztosan nemcsak reményl, de szívéből óhajt is. Mindamellett is kénytelen vagyok a szász comesnek a felterjesztésemben felhozott indoknál fogva, és pedig mind a legfelsőbb, mind a közös haza érdekében leendő elmozdítását becses figyelmedbe ajánlani.”³¹ Tehát Konrad Schmidt felmentését már 1867 májusában kezdeményezte Péchy a miniszterelnöknél. Ennek ellenére a kormány hosszú ideig halogatta a döntést, erre majd csak egy év múlva került sor. Péchy ekkor javasolta, Schmidt „lekenyerezése” céljából a kedvezményes elbánást, azaz a nyugdíjon felül egy jelentős összegű, évi 2000 forint kegydíj engedélyezését „politikai szempontból”.³² Ezt a minisztérium és az uralkodó jóvá is hagyták, de a célt, Schmidt magatartásának kedvezőbbre hangolását a magyar kormány irányában, nem érték el.

28 Uo. 1872/620.

29 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság, Elnöki ir. 1872/564.

30 Uo. 1872/1196.

31 MOL K 26, Miniszterelnökségi ir. 1867-III-2261.

32 MOL K 26, Miniszterelnökségi ir. 1867-III-246.

Úgy tűnik azonban, már kezdetben sem vették egészen komolyan Péchy véleményének kikérését a fontosabb erdélyi állások betöltésénél. Források híján csak feltételezni lehet, hogy a kinevezéseknél legalább akkora, ha nem nagyobb szerepük volt a Pesten tartózkodó erdélyi képviselőknek, esetleg az államapparátusban dolgozó erdélyieknek és más, a kormány tagjaival bizalmas viszonyban álló személyeknek. Bizonytalan az is, mekkora volt az első időkben a kormány egyetlen erdélyi miniszterének, Mikó Imrének a befolyása az erdélyi ügyekre.

Bizonyos szervezési kérdéseknél kikérték Péchy véleményét, de néha ezt is eléggé felemás módon. 1867 decemberében például lemondott Kun Kocsárd Hunyad megyei főispán. A belügyminiszter táviratilag kérte a királyi biztost, hogy közölje nézeteit a főispáni állás betöltésére vonatkozóan, de – amint kiderült – a belügyminiszter előzőleg már felkérte erre báró Jósika Lajos volt Kolozs megyei főispánt, aki nem vállalta. Ezért kérte Péchy, hogy bizalmasan kérdezze meg Barcsay Lászlótól, vállalná-e a főispánságot, mert őt „több tekintélyes erdélyi egyének” is ajánlották.³³ Barcsayt különben az előző főispán is ajánlotta másik két arisztokrata mellett, de ő a megyei értelmiség kívánságaként azt adta elő, hogy a legcélszerűbb lenne, „ha a főispáni méltóság egy oly magyarhoni főbirto- kú és kitűnő tehetségekkel felruházott egyénre ruháztatnék át, ki valamely szomszéd megyében első alispánságot viselvén, a román nyelv némi részbeni bírása mellett, a békövetkezendő új megyei rendezésnél tapasztaltsággal járhatna el”.³⁴ Arra azonban egyelőre kínosan vigyáztak, hogy Erdélyben helyi főispánokat nevezzenek ki.

A románok kinevezése a fontosabb hivatalokra is kényes kérdés volt. 1868-ban az úrbéri törvényszékek szervezésekor Péchy Wenckheim belügyminiszternek panaszkodott egy bizalmas levélben, hogy Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter nem az általa javasolt bírákat nevezte ki: „Horváth is nagy kellemetlenségeket csinált nékem, hogy propositióimat az úrbéri bírakra nézve, kivált a románokra nézve megváltoztatta; én csupa *higgadt*, értelmes románt proponáltam, hozzá még népszerűeket is, ő pedig ellenkezőleg nevezett ki. Ki az *inspirátor*, nem tudom, de gyanítom, hidd el schwer ist es Mensch zu sein, alólról felül-ről tűr, nem akarok lármát ütni, valahogy csak ezt is elcsinálom.”³⁵

A későbbiekben Péchy és hivatala véleménye még kevésbé érvényesült. Jól megmutatkozott ez 1871-ben, az újonnan szervezett törvényszékek elnökeinek kinevezésekor. A Doboka megyei törvényszéki elnökségre pályázó egyik jelölt kifejtette azon gyanúját, hogy „a minisztériumnál olyan valaki folyt volna a névsor szerkesztésébe, ki szándékból rekkentette volna el némely pályázónak a nevét”, hogy elüsse a pályázati lehetőségtől és a véleményezést megghiúsítsa. Erre

33 MOL K 148, BM Elnöki ir. 1867-III-283 (61).

34 MOL F 270. Erdélyi kir. Biztosság, Elnöki ir. 1867/461. Végül 1868. jan. 3-án Péchy – miután többekkel tanácskozott – Barcsayt ajánlotta, ez a bizalmas felkérésre ígert mondott, így 1868-tól ő lett Hunyad megye főispánja. Uo. 1868/7.

35 Péchy Manó levele Wenckheim Béla belügyminiszterhez, 1868. szept. 23. MOL K 148 BM Elnöki ir. 1868-III-2418.

Nagy Elek felhívta a Kassán tartózkodó Péchy figyelmét, hogy a leküldött névsor hiányos és hibás, emellett „elég nyilvánossággal foly a dolog, legalább minden kiszivárog, több pályázó nem lévén benne a névjegyzékben, bizonyosan állíthatom, hogy e botrányos helytelenkedés általános méltatlankodást, helytelenítést, az országgyűlésig terjedő sérelmet fog előidézni”. Kéri, járjon közbe, hogy a miniszter egy új, teljes listát szerkesszen. Azt nem kifogásolhatják, ha a miniszter több jelölt közül akar választani, de azt Nagy Elek nagymértékben helytelenítette, hogy Péchyvel mint királyi biztossal a miniszter nem közli nézeteit, mert ez a „gyanús propositiók” szaporodásával fog jární.³⁶ Pedig korábban már többször is sérelmezte Péchy éppen az igazságügyminiszternél, hogy javaslatait nem veszik kellő tekintetbe. Hasonló esetek merültek fel 1868-ban az úrbéri törvényszékhez kinevezendő személyzet kapcsán is. Miután felszólították javaslattételre, ő kikérte a Királyi Tábla és a törvényhatóságok vezetőinek véleményét, tekintettel volt az „Erdélyben még létező kényes és bonyolult viszonyokra” is, és – ahogyan írta – bár nem kívánta, hogy a kinevezések mindenben az ő javaslata szerint történjenek, de kívánatos lett volna, ha az új egyénekről őt is tájékoztatták volna, így még időben megtehetette volna észrevételeit. Ez különösen a románok esetében lett volna kívánatos, mivel „a balázsfalvi pronunciamento, az emellett még most is folyó izgatás, a titkos román proclamatiók terjesztése, s az állam épsége elleni román törekvések felmerült körülményei a legóvatosabb eljárást igénylik vala”. Több kinevezés így „rossz sensatiót” idézett elő, ráadásul ezt az ő ajánlásának tulajdonítják.³⁷

Egy másik személyi ügyben Péchy sürgetésére nem reagált a kormány, erre megint csak Nagy Elek volt az, aki erélyességre és határozottságra biztatta a távol levő királyi biztost, „kivált miután az Excellenciád minduntalani figyelmeztetéseire sem hederít [tudniillik a kormány], elannyira, hogy utoljára jön az embernek kérdeni: hogy ugyan miért tartja a kormány hát szükségesnek Erdélyben királyi biztost tartani mégis?”³⁸ Megtörtént az is – igaz, csak nagyon ritkán –, hogy a minisztérium a Királyi Biztosság személyzetével diszponált Péchy megkérdezése nélkül. 1871 nyarán a belügyminisztérium Péchy, illetve helyettese megkérdezése nélkül nevezte ki Lugosi József titkárt, hogy kormánybiztosként tisztázzon Désen egy hivatali visszaélési és sikkasztási ügyet. Gebbel Károly – Péchy távollétében – kérte a minisztériumot, hogy egy másik titkárt nevezzen ki erre a feladatra, mert Lugosi nélkülözhetetlen, de a belügyminisztérium elutasította a kérést. Gebbel ingerülten írta Péchynek: „Mint hogy pedig a miniszteri rendeletből látható egyéb sajtóságos indokokon kívül legkülönösebb, sőt sajnálatra méltó, hogy egy főispány indítványa legyen döntő akkor, midőn Excellenciád oldala melletti személyzet valamely tagjának kiküldése forog kérdésben, legyen szabad Nagyméltóságodat újból is kérnem, miszerint a főm[éltóság] Ministeriumot a helyzet felől felvilágosítani, a felterjesztésnek már csak az elv

36 Nagy Elek levele Péchy Manóhoz, Kolozsvár, 1871. szept. 2. MOL F 271, 1871/59.

37 Péchy Manó felterjesztése az igazságügyminiszterhez, 1868. szept. 24. MOL F 270, 1868/1044.

38 MOL F 271, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1871/17.

megóvása tekintetéből is komolyan érvényt szerezni és meg nem engedni méltóztassék, hogy a királyi biztosság működése indokolatlanul megbéníttassék.”³⁹ Péchy erre Kassáról rezignáltan válaszolta, hogy nem látja értelmét a belügyminiszternek írni, mivel „alig lehet alapos reményem ahhoz”, hogy ez megváltoztatja véleményét, tehát gondoskodjék Lugosi helyettesítéséről.⁴⁰ Végül azonban kedvező döntés született, a belügyminiszter az utolsó percben beleegyezett a kérésbe és mást rendelt ki Lugosi helyére.

Mint a fenti példákból is kitűnik, az erdélyi „káderpolitika” nem tért el lényegbevágóan a szűken értelmezett magyarországitól,⁴¹ csak Erdélyben a folytonosság a Főkormányzók megszűntetéséig jóval szembetűnőbb. A régi, bevált hivatalnokokra szükség volt, és hiába zúgolódott az ellenzék a neoabszolútizmus és a provizórium idején kompromittálódott tisztviselők ellen, ezek a központi hatóságok szintjén – néhány kirívó esetet leszámítva – a helyükön maradtak. A kiegyezést követően a kormány részéről élt még az illúzió, hogy a románok és szászok elégedetlenségét le lehet szerelni, többek között éppen néhány jelentősebb pozíció átengedésével. Miután azonban egyrészt hamar kiderült, hogy ez hatástalan, másrészt pedig hatalmas nyomás nehezedett a kormányra a magyar régi vármegyei elit részéről, akik mintegy jóvátételként várták el a hivatalt, egyre kevésbé érvényesült ez a megfontolás. A királyi biztosi hivatal működése idején azonban (1872-ig) kimondva is igyekeztek azt az erdélyi gyakorlatot valamennyire megőrizni, amely a hivatalok elosztásánál mindig egy bonyolult „tojástáncot” járt, egyensúlyozott a különböző nemzetiségek és vallások között. Az irányítás azonban egyre inkább kicsúszott a királyi biztos és a régi guberniumi hivatalnokok kezéből, és egyre inkább Pesten döntöttek az erdélyi személyzeti kérdésekben is. Ennek kapcsán pedig felértékelődött a Pesten tartózkodó erdélyi képviselők „lobby”-tevékenysége, ennek feltérképezése azonban még további kutatásokat igényel.

39 MOL F 270, Erdélyi kir. biztosság Elnöki ir. 1870/1369. Az ügy különben többrendbeli levélváltásra adott alkalmat. Ld. uo. 1871/1014, 1090, 1240 stb.

40 Uo. 1871/1432.

41 A dualizmus korának minisztériumi hivatalnokairól ld. *Gábor Benedek*: Ministerialbeamte zur Zeit des Ausgleiches. In: *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*. II. Hrg. Vera Bácskai. Bp. 1986. (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.) 555–589.; *Uő*: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 391–396.; *Somogyi Éva*: Rendszerváltozás – és akik végrehajtották. (A közös minisztériumok 1867-ben). In: *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. *Verbürgerlichung in Mitteleuropa*. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag. Szerk. Somogyi Éva. Bp. 1991. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.) 181–193.; *Uő*: Hagymány és átalakulás a Ballhausplatzon. A külügyminisztérium vezető magyar tisztviselői. In: *Uő*: Hagymány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 2006. (A múlt ösvényén) 87–119.

JUDIT PÁL

OLD AND NEW OFFICERS IN TRANSYLVANIA AFTER THE COMPROMISE

Following the Compromise, during the temporary period of Transylvania's integration, a royal commissioner was appointed, who soon met the local difficulties worsened by the conflicts of the nationalities and denominations. The new problems had to be solved within the frame of the old official structures and by the help of the old official staff. The study focuses on to what extent a sort of "purge" occurred within the Transylvanian central authorities, and what happened to the old officers following the Compromise and the dissolution of the chief office of governor-general (1869). It also analyzes the range of authority of the newly appointed royal commissioner, who had also advisory functions, in connection with the appointment at the higher Transylvanian authorities and the ministries.

In Transylvania, the special Transylvanian conditions and the fragile balance among nationalities and religions meant further complications regarding the situation of the old officers and, in general, personnel issues. The Transylvanian "political screening" did not differ radically from the narrowly interpreted Hungarian one, but the continuance is much more striking until the dissolution of the chief office of the governor-general in case of Transylvania. The old and competent officers were needed, and despite of the discontent of the opposition at officers having been compromised during the time of neo-absolutism and provisional arrangements, apart from a few flagrant cases, they kept their seats in the central authorities.

After the Compromise, the government still believed that the unrest of the Romanian and the Saxons could be mopped up, for example by assigning some significant posts to them. Nevertheless, this concept soon turned out to be unsatisfactory, because getting higher pressure weighed heavily on the government by the urging of the élite of the old Hungarian comitats to obtain the functions as compensation. During the operating of the royal commissioner's office (until 1872), obviously, in case of distributing Transylvanian offices, the generally accepted custom "walked on eggshells" balancing between the different nationalities and religions. Notwithstanding, the royal commissioner and the old officers of the Gubernium gradually lost control, while more and more decisions were made even on Transylvanian personnel issues in Pest. As a result, the significance of the lobby activity of Transylvanian representatives staying in Budapest increased.

Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”?*

Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása során idősebb Andrássy Gyula volt az egyetlen olyan közös külügyminiszter, aki parlamenti kormányzati tapasztalat birtokában és egy politikai párt elismert vezetőjeként költözött közel egy évtizedre a Habsburg-birodalom hatalmi központját jelképező ballhausplatzi palotába. Kinevezése a dualista államberendezkedéshez való formális igazodás jegyében történt. Ő volt az első olyan közös miniszter, akinek a titulusából már hiányzott a „birodalmi” jelző. Az uralkodó csupán „háza és a külügyek miniszterévé” nevezte ki és a „közös minisztertanács elnöki teendőinek ellátásával” bízta meg.¹ Az alaki változás, az elődje által viselt birodalmi kancellári tisztség megszüntetése, kétségkívül a magyar közjogi felfogás érvényesülésének jele. Ezt a rövid életű hivatali tisztséget, amelyet a magyar kiegyezési törvények szentesítésével egy időben, 1867 nyarán hoztak létre, fenntartással és bizalmatlansággal fogadták a korabeli Magyarországon. Létezése ezért már az első delegációs ülésen tiltakozást váltott ki a magyar politikai körökben, mert az elnevezés ellentmondásban állt a dualizmust két állam egyenrangú tartós szövetségének tekintő magyar közjogi felfogással. Az újabb történeti kutatás szerint a tisztség 1867-ben a konkrét politikai helyzethez igazodva, személyre szabottan keletkezett, s megalkotásában korántsem a magyar dualista különválással szembeni demonstráció volt a meghatározó. Somogyi Éva kormányzattörténeti monográfiája mutatta ki, hogy a külügyminiszteri állást, az ideiglenes ciszlajtán kormányelnökséget és a birodalmi kancellári tisztséget egy kézben egyesítő Friedrich Ferdinand Beustnak a zilált osztrák belpolitikai viszo-

* Részlet A közös minisztertanács működésének sajátosságai az 1870-es évek első felében c., az OTKA 049 500 TRT sz. kutatási program keretében készült tanulmányból.

1 Wiener Zeitung 1871. nov. 15. A hivatalos lapban közzétett uralkodói kézirat cáfolja az osztrák szakirodalomban elterjedt felfogást, hogy az 1895-ben kinevezett ifjabb Agenor Goluchowski gróf volt az utolsó közös külügyminiszter, aki birodalmi miniszteri címet kapott. Vö. *Walter Goldinger*: Die Zentralverwaltung in Cisleithanien – Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien, 1975. 173.; *Helmut Rumpler*: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien, 1989. 36.

nyok konszolidálására és a dualizmus lajtántúli elfogadtatására volt szüksége erre a kétségkívül jelentősnek látszó hatalomkoncentrációra. A kialakuló dualista monarchia egészét érintő problémák kezelésére külön hivatalként azonban Beust szándéka ellenére sem önállósult tartósan a birodalmi kancellária. Végül a külügyminisztérium hivatali apparátusába tagolódott be és ott állandósult az a külön ügyosztály, amely kapcsolatot tartott a két országos kormányval, a két parlament által a közös ügyek megtárgyalására kiküldött bizottságokkal, a delegációkkal, intézte a közös minisztertanácsi ülések előkészítését és lebonyolítását, foglalkozott a sajtó befolyásolásával és gyűjtötte az államrendőrségi információkat. A kancelláriai hivatal gyors megszűnése, amelyre az 1867. decemberi közös miniszteri megbízatásokat követően került sor, világosan jelezte a Beust által viselt hivatali tisztségek, a közös külügyminiszteri állás és a birodalmi kancellárság eltérő súlyát és hierarchiáját. A dualista alkotmányosság által törvényesített közös külügyminiszteri állása tette ugyanis lehetővé a birodalmi kancellári tisztségéből adódó, a Monarchia egészével kapcsolatos elképzeléseinek érvényesítését, amelyek nem korlátozódtak csupán a fentebb felsorolt, túlnyomórészt igazgatási jellegű ügyekre. Ahogyan Beust 1868 elején megfogalmazta, a birodalmi kancellár tevékenységi körébe tartozott az uralkodó bizalmából a „magasabb politika minden feladata”, amely a dualista Monarchia politikai rendszerének egységét érintette.² Arra a jogos kérdésre, mit jelentett valójában ez a lakonikusan említett, nem részletezett feladat, Beust belpolitikai tevékenysége szolgál megbízható magyarázattal. A történeti szakirodalom részletesen feldolgozta az uralkodó bizalmából kifejtett közreműködését a magyar kiegyezés létrehozásában és annak ausztriai elfogadtatásában.³ 1868 után közös miniszterként és birodalmi kancellárként pedig szintén az uralkodóval teljes összhangban vállalt többször szerepet a ciszlajtán belpolitikában mutatkozó politikai válságok feloldására, többek között a cseh államjogi ellenzékiesség leszerelésére és Galícia helyzetének rendezésére.⁴ A magyar belpolitika alakulása kevésbé foglalkoztatta, hiszen Pesten szilárdan kézben tartotta a kormányzatot a dualizmust létrehozó Deák-párti parlamenti többség. A kiegyezés után gyors megállapodás született a magyar–osztrák vám- és kereskedelmi szövetségről, s a magyar parlamentben különösebb nehézség nélkül ment keresztül az általános hadkötelezettségről szóló törvény. Beust differenciált viszonyulása a Monarchia egészével kapcsolatos belpolitikai kérdésekhez az 1868 elején megjelölt „magasabb politikai feladatból” fakadt. A birodalmi kancellár figyelme és tevékenysége csak azoknak az országoknak a belső problémáira terjedt ki, ahol a Monarchia egészét és államrendszerét érintő politikai folyamatok zajlottak. Bukásának a kiváltó okai között nem elhanyagolható a belpolitikai indíték, elsősorban az uralkodó által pártfogolt cseh

2 *Somogyi Éva*: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács 1867–1906). Bp. 1996. (História Könyvtár. Monográfiák 8.) 19–24., 73., 93.

3 *Éva Somogyi*: Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Bp. 1983. 77–104.

4 *Zachar József*: Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861–1881. Bp. 1981. 82–95.

kiegyezési kísérlet meghiúsítása körüli szerepe,⁵ ami csak aláhúzta a parlamenti támogatással nem rendelkező birodalmi kancellárnak az uralkodói hatalomtól való egyoldalú függését. Lényegében ebben ragadható meg a közös külügyminiszteri állással egyesített birodalmi kancellári tisztség valódi politikai tartalma és funkciója: *a Monarchia belső politikai folyamatainak az uralkodói akarattal összhangban való informális befolyásolása.*

A közös külügyminiszter Andrássy az uralkodóhoz fűződő bizalmi viszonya alapján mint a korona első tanácsadója a birodalmi kancellári cím nélkül is érvényesíthette informális befolyását a Monarchia politikai rendszerét érintő, a belső viszonyait alakító kérdésekben. A hivatali hierarchiában elfoglalt súlyával, befolyásának és állásfoglalásának jelentőségével osztrák-német kortársai rögtön teljes mértékben tisztában voltak, s benne változatlanul birodalmi minisztert, az uralkodó bizalmának legfőbb letéteményesét látták. Beleszólását a ciszlajtán belpolitikába nem kifogásolták, sőt egyenesen keresték támogatását a meghiúsult cseh kiegyezési kísérletet követő kormányválság megoldására. Még csupán a lemondásra kényszerített Beust designált utóda volt, amikor az osztrák miniszterelnök, Hohenwart visszalépése után a ciszlajtán kormány megalakításával megbízott Ernst Kellersperg báró már vele is egyezettette programját. A liberális centralista politikus azonban nem találta meg a közös hangot, mert Andrássy nem helyeselte galíciai politikai elképzeléseit a lengyelek háttérbe szorítására és az ukránok favorizálására.⁶ Külügyminiszteri kinevezésének hivatalos bejelentése után pedig már éppúgy aktivizálódott a ciszlajtán kormányválság megoldásában, a dualizmust elfogadó liberális kormány létrehozásában, mint ahogyan az osztrák belpolitikában Beust járt el többször is a korábbi fél évtizedben. Befolyását azért vetette latba, hogy az uralkodó a már többször szóba került liberális politikust, Adolph Auersperg herceget bízva meg a kormányalakítással. A jövődó ciszlajtán kormány programjáról pedig hármásban egyezettett az uralkodóval és az általa favorizált miniszterelnök-jelölttel.⁷

Andrássy közvetlen szerepéről és befolyásának mértékéről a ciszlajtán belpolitika liberális fordulatát beteljesítő Auersperg-kormány megalakításában természetesen eltérnek a történetírói vélemények. Wertheimer Ede életrajzi monográfiájából egy olyan túldimenzionált történeti személyiség képe bontakozik ki, aki szinte egyedül győzte meg az uralkodót a neki tetsző osztrák liberális kormányfő személyéről és kormányalakítási megbízásáról. Ebben a beállításban mint a dualizmus megmentője jelenik meg, aki megakadályozta Ausztriában a konzervatív föderalista irányzat diadalát és külügyminiszteri állásából eredő befolyásával tette lehetővé a liberálisok kormányzását.⁸ Bár kétségtelen, hogy a német követ, Schweinitz tábornok azt jelentette Berlinbe, hogy a belpolitikára vár-

5 *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Bp. 1998. 148.

6 *Zachar J.*: i. m. 163.

7 *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–II. Bp. 1910–1913., II. 14–15.

8 I. m. I. 717–742., II. 13–16.

hatóan nagy lesz Andrassy befolyása, mert több nyilatkozatában is utalt arra, hogy a kül- és belpolitika nem választható el egymástól.⁹

A bécsi egyetem egykori neves tanára, Heinrich Lutz, viszont Andrassynak a ciszlajtán liberális kormányprogram meghatározásában játszott szerepét érezte rendkívül fontosnak. A korszakról írott nevezetes könyvében Andrassy saját kezűleg papírra vetett politikai koncepcióját vélte felfedezni abban az 1871 novemberére datálható, aláírás nélküli feljegyzésben, amely „A kormányprogramhoz” elnevezéssel maradt fenn a kabinet levéltár titkos iratai között és pontokba szedve vette sorra a követendő ausztriai belpolitika alapelveit.¹⁰ A sajátkezésű formai kritériuma mellett főként a programtervezet hangvétele és tartalmi vonatkozásai miatt feltételezte, hogy Andrassytól származhat az uralkodó tájékoztatására készült feljegyzés. A benne foglalt célkitűzésekből Lutz szerint ugyanaz az etatista szellemiség sugárzik, amely az 1872. februári katonai konferencián jellemezte Andrassy elgondolásait a külpolitikájának fedezetet biztosító koncentrált kormányzás szükségességéről.¹¹ Ez a párhuzam kétségkívül fennállt, mert a ciszlajtán kormányalakítás idején készült feljegyzés éppen azokat a követelményeket konkretizálta, amelyek az osztrák belpolitikában a dualista birodalmi egység megszilárdítására szolgáltak. Ezek között első helyen található egy erős és igazságos kormány megalakulása, amely nem elfogult a különböző nemzeti és politikai irányultságú pártok iránt és tekintélyével képes a közigazgatásban a törvények gyors, eredményes végrehajtására. A fennálló, tehát a decemberi alkotmányhoz való szilárd ragaszkodás jelenti a másik fő követelményt, de ennek az alkotmányhűségnek a legfőbb értelme a liberalizmus jegyében kívánt változtatások megakadályozása. A kormányzás etatista vonásainak előtérbe állítása párosult tehát a liberalizmusnak teendő újabb engedmények kategorikus elvetésével, különösen az államélet és a vallás területén. A további programpon- tok az alkotmányra alapozott ciszlajtán politikai stabilitás szemszögéből foglalkoztak Csehország és Galícia államjogi helyzetét illető kormánypolitikával, amelyek a két ország eltérő kezelését ajánlották. Egyfelől a dualista hatalmi struktúra biztosítékának számító decemberi alkotmány védelmében ellenezte Csehország államjogi helyzetének minden módosítását, a cseh kiegyezési tárgyalások újraindítását. Másfelől Galícia esetében azt kezdeményezte, hogy a kormány az autonómia korábban megkezdett, korlátozott kiépítését a fennálló alkotmány keretei között, a központi kormányzati hatalom sérelme nélkül vigye végig, de ezzel szabja meg az engedmények végső határát is. Külön pontként jelent meg az alapelvek sorában a Monarchia nagyhatalmi állása iránti elkötelezettség kinyilvánítása és pénzügyi következményeinek vállalása. Ezért egy olyan szellemiségű párt megteremtését kívánta a ciszlajtán kormánytól, amely képvisel-

9 Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrassy és a lengyelkérdés. Valóság 47(2004) 8. sz. 51.

10 Heinrich Lutz: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1979. 470–472., 585.

11 Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät (= KA MKSM), Separat-Faszikel 70/55. A háromnapos konferencia jegyzőkönyvét részlegesen közölte: Heinrich Lutz: Politik und militärische Planung in Österreich–Ungarn zu Beginn der Ära Andrassy. In: Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für Karl R. Stadler zum 60. Geburtstag. Hg. Gebhard Botz–Hans Hautmann–Helmut Konrad. Wien, 1974. 23–44.

li a két birodalomfél közös hatalmi állása fenntartásának szükségességét és az ehhez megkövetelt eszközöket a delegációban éppúgy megszavazza, mint saját kormánya szükségleteit a birodalmi tanácsban.

A rövid, frappáns gondolatfüzér a ciszlajtán szabadelvű kormány programjáról valóban számos olyan államjogi célkitűzést és követelést fogalmazott meg, amelyek pontosan beleillettek a központosított dualizmust létrehozó és annak fellazulását a cseh kiegyezés elgáncsolásával megakadályozó magyar politikusi eszmevilágába. Különösen a galíciai lengyel autonómia kérdésének kiemelt szerepeltetése miatt lehetett könnyen a feljegyzés szerzőségét Andrássyval kapcsolatba hozni. A szakirodalomban ugyanis általánosan elfogadott a lengyelbarátság. Ennek egyik forrása a még parlamenti képviselőként, 1866-ban a magyar képviselőház felirati vitájában elmondott, sokáig emlékezetes beszéde, amelyben az osztrák centralizmus külpolitikáját marasztalta el, mert az 1863-as lengyel felkelés idején nem állt a nyugati hatalmak mellé a Lengyel Királyság autonómiájának védelmében.¹² Miniszterelnöksége alatt a kiegyezést követően látványos formákat öltött a magyar–lengyel fraternizálás. A lengyel önállósulási törekvésekkel azonosított Czartoryski hercegi család tagjai éltek az 1805-ben kapott magyar indigenatus lehetőségével és tüntetően megjelentek a magyar főrendiházban. A magyar és a galíciai lengyel sajtóban egyidejűleg hangot kapott az az elképzelés, hogy az osztrák centralizmus miatt elégedetlen Galícia a Habsburg Monarchia dualista átalakulásának záróakkordjaként a magyar korona jogán csatlakozik a Szent István-i államtesthez, ahol a horvát kiegyezéshez hasonló szubdualista autonómiában részesül.¹³ Noha ezzel kapcsolatban Andrássy magyar miniszterelnökként ismereteink szerint nem tett tényleges politikai lépéseket, kétségtelen tény, hogy külügyminiszterként többször is közbenjárt a galíciai autonómia ügyében a ciszlajtán kormány halogató politikája miatt.¹⁴ A befejező programpontra kapcsolatban sem nagyon lehetett mást feltételezni, mint hogy saját külügyminiszteri pozíciója erősítésére elsősorban Andrássynak állt érdekében a Monarchia nagyhatalmi állásának megőrzését támogató ciszlajtán kormány létrehozása. Már magyar miniszterelnökként is az volt véleménye, hogy a közös külügyminiszter nem nélkülözheti az országos kormányok szolidaritását és a delegációk megnyerését, amelyhez hozzátartozhatott a delegációs üléseken olykor öntörvényű, kiszámíthatatlan osztrák–német liberális képviselők megfegyvelésének kívánalma is.

A kétségkívül meglévő gondolati azonosság végül nem bizonyult perdöntőnek arra nézve, hogy a ciszlajtán kormánypolitikát meghatározó alapelvek kezdeményezője vagy egyedüli szerzője valóban Andrássy Gyula lett volna. A mélyreható forráskritika elvégzésére ösztönzött, hogy először beigazolódtak a kézirat sajátke-

12 Gróf Andrássy Gyula beszédei. I. Kiadta: Lederer Béla. Bp. 1891. 169.

13 Tefner Z.: i. m. 53–55.

14 Paul Molisch: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien–Leipzig, 1934. 79.; Ludwig Ritter von Prizbram: Erinnerungen eines alten Österreicherers. I. Stuttgart–Leipzig, 1910. 332.; Wenheimer E.: i. m. II. 14., 172.

zíségével kapcsolatos kételyeink. Kétségtelen hitelű Andrássy autográf iratokkal történt összevetés alapján kiderült, hogy a kabineti levéltárban található programtervezet nem az ő kezétől származott.¹⁵ Bár azt nyilvánvalóan továbbra sem lehet kizárni, hogy Andrássy esetleg tényleg közreműködött ennek a valószínűleg egy szóbeli tárgyalás eredményét összegző, vagy annak előkészítését szolgáló rögtönzött feljegyzésnek a megszerkesztésében. Az viszont kétségtelen, hogy ezek voltak a legfőbb pontok azon a programegyeztető tárgyaláson, amelyet az uralkodóval együtt folytatott a ciszlajtán miniszterelnök-jelölttel. Érdeemes megjegyezni, hogy a német követnek is abban a sorrendben adott tájékoztatást a ciszlajtán kormány programjának fontosabb elemeiről, ahogyan azok a feljegyzésben szerepeltek.¹⁶ Az Auersperg-kormány megalakulásához összeállított alapelvek keletkezéséről és szellemi forrásvidékéről azonban egy másik osztrák történész kutatási eredményei szolgáltatnak nagyon is meggyőző érveket. Ferenc József és a parlament viszonyát feldolgozó tanulmányában Fritz Fellner mutatta ki, hogy a Hohenwart-válságot követően maga az uralkodó határozta meg az osztrák-német liberálisok kormányra engedésének minden apró részletét. A kormányalakítással sikertelenül kísérletező Kellersperg bárónak, akinek megbízatására Andrássynak nem volt semmifajta befolyása, a kormányprogramot illetően az uralkodó szabta meg az olyan feltételek teljesítését, mint az alkotmányt érintő kiegészítő tárgyalások abbahagyása, a liberális szellemiségű törvényalkotás felfüggesztése, a lengyelek megnyerése és a birodalmi ügyekben lojális delegáció megteremtése.¹⁷ Ezek mindegyike szinte azonos megfogalmazásban szerepelt az Andrássynak tulajdonított alapelvek között, amelyek valójában az uralkodó elképzeléseit tartalmazták. A meghiúsult Hohenwart-kísérlet után Ferenc József nyilvánította ki azokat a szempontokat, amelyek a dualista birodalmi egység érvényesülésének és az alkotmányos törvények szigorú betartásának bázisán megalakuló ciszlajtán kormány számára zsinórmértékül szolgáltak. A cseh alaptörvénycikkelyek elutasítása miatt a sértett ellenzékiesség platformjára helyezkedő konzervatívok és a passzivitásba vonuló csehek miatt kialakult pártpolitikai erőviszonyok közepette megkerülhetlenné vált az osztrák-német liberálisok kormányzati szerepe, de ehhez az uralkodó bel- és külpolitikai megfontolásokból csak kényszeredetten járult hozzá. A belpolitikában nyilvánvalóan nyugtalanította a szabadelvű intézmények további kiépítésének lehetősége, aminek az államot és egyházat érintő liberális törvényalkotás felfüggesztésével remélt határt szabni. Ez minden esetre olyan kölcsönös kompromisszumot ígért, amelyben az uralkodó szakít a ciszlajtán területen a német hegemoniát veszélyeztető alkotmánymódosítással, míg a liberálisok elállnak a számára elfogadhatatlan, az államot és egyházat érintő szabadelvű törvények meghozatalától. Ebben az összefüggésben mint a túlhajtott osztrák-német libe-

15 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (= HHStA), Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 7. – Az irat megküldését Fazakas István bécsi levéltári delegátusnak köszönöm.

16 *Wertheimer E.*: i. m. II. 15.

17 *Fritz Fellner*: Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialien zur Geschichte der Innenpolitik Österreichs in den Jahren 1867–1873. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 9(1956) 304–306.

rális törekvések természetes ellensúlya mutatkozott meg a lengyelek kormányba történő bevonásának valódi jelentősége. De az uralkodó szempontjából a lengyelek megnyerésének az osztrák-német liberális kormányban való részvételre jelentkezett egy nagyon figyelemre méltó külpolitikai mozzanata. A német egység hatásra az Ausztriában elhatalmasodó német nemzeti érzés 1871 őszen – Lónyay Menyhért közös pénzügyminiszter értesülése szerint – azt a lesújtó véleményt váltotta ki az uralkodóból, amely az osztrák-németek érdekeltségét a Monarchia fennmaradásában a szerbekéhez és románokéhoz hasonlította, akiknek fajrokonai a szomszéd államokban élnek. Egyidejűleg a magyarok mellett a cseheket és a lengyeleket sorolta azon népfajok közé, amelyek a szívükön viselik a Monarchia fennállását.¹⁸ Az osztrák-német politikai egyesületekben tapasztalható német nemzeti megnyilvánulások később is rendkívüli módon nyugtalanították Ferenc Józsefet. A következő év tavaszán éppen Budáról szólította fel az osztrák miniszterelnököt, hogy a német egyesületek ellen is alkalmazza a csehek ellen használt energikus intézkedéseket: „Felhívom a figyelmét például linzi politikai egylet március 13-i ünnepségére, ahol a tartományi tanfelügyelő közreműködésével többé-kevésbé leplezett hazaárulás történt és Weichs báró kívánságára a »Wacht am Rhein«-t énekelte az egész gyűlés. Ennek a dalnak a tüntető eléneklését egyáltalán nem lehet másként tekinteni, mint ha Prágában az orosz néphimnusz énekelnék, ami tudomásom szerint az utóbbi időben nem fordult elő”.¹⁹ A sikertelen cseh kiegyezési kísérlet után ezért volt fontos az uralkodónak legalább a másik szláv népeesség, a lengyelek ellenzékiiségének leszerelése és kormányzati szerepvállalásának biztosítása.

Az uralkodó nézeteinek genezise és részletes feltárása különös jelentőségű Andrassy közös miniszteri állásából gyakorolt belpolitikai befolyása jelentőségének megítéléséhez, mert annak fényében teljesen más szint kaptak a többek között a lengyel kérdésben tett megnyilatkozásai és cselekedetei. Pontosan érzékelhető, hogy közös miniszterként korántsem a magyar voltából eredő egyéni szempontjait érvényesítette a ciszlajtán belpolitikában, a korlátozott galíciai autonómia megteremtése végett. Sokkal inkább az uralkodó intencióival összhangban járt el, bár feladatát elsősorban abban látta, hogy a konzervatív föderalisták táborából leválasztott lengyelek a jövőbeli pánszláv irányzatok ellensúlyaként szolgáljanak.²⁰ Végeredményben az egész kormányalakítási folyamatban a közös miniszter Andrassy informális szerepe abban nyilvánult meg, hogy az uralkodó által kijelölt feltételek mellett sikerrel győzte meg az osztrák-német liberálisokat a kormányzati szerepvállalás fontosságáról. A közös miniszteri állásából eredő informális befolyását azonban ellentétes irányban az uralkodónál is érvényesítet-

18 Lónyay Menyhért naplója, 1871. okt. 16. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Filmtár 37 154.

19 P. Molisch: i. m. 80–81. A felső-ausztriai liberális politikai egyletnek a bécsi forradalom emlékére tartott ünnepségéről és Friedrich von und zu Weichs báró liberális birodalmi tanácsi képviselő német nemzeti felfogásáról ld. Kurt Wimmer: Liberalismus in Oberösterreich. Am Beispiel des liberal-politischen Vereins für Oberösterreich in Linz (1869–1909). Linz, 1979. (Beiträge zur Zeitgeschichte Oberösterreichs 6.) 36–37., 100–102., 157.

20 Wertheimer E.: i. m. II. 14.; Tefner Z.: i. m. 52.

te a megalakult liberális kormány megszilárdítása érdekében. Amikor értesült arról, hogy Ferenc József a birodalmi tanácstól távol maradó szláv, továbbá a konzervatív tiroli és vorarlbergi képviselőkre tekintettel nem kíván megjelenni a csonka birodalmi tanács megnyitóján, rábírta őt szándéka megváltoztatására, nehogy távolléte előidézze a frissen alakult kormány bukását.²¹ 1872 tavaszán pedig Auersperg miniszterelnök kérésére sikeresen interveniált a tartósan Budán tartózkodó uralkodónál, hogy a kényszerválasztási törvényhez való hozzájárulását ne kapcsolja össze a galíciai autonómia egyidejű parlamenti elfogadásával.²²

Az osztrák-német kortársak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget annak, hogy Andrássy végül is nem birodalmi kancellárként működött közre a ciszlajtán liberális kormány megalakításában. Amíg 1868-ban a delegációban már a birodalmi kancellárság feletti magyar kritika – nyilván presztízszokokból is – kiváltotta az osztrák-német liberálisok heves tiltakozását,²³ addig 1871 őszén annak egy magyar politikus közös miniszteri kinevezéséhez kapcsolódó megszűnése sem számított akár csak egy vezércikket vagy parlamenti interpellációt érdemlő államjogi-sérelmi problémának. A Hohenwart-válság tapasztalatai nyilvánvalóvá tették a politikai hatalom elvesztésének fenyegetéséből ocsúdó osztrák-német liberálisoknak, hogy az eszmei birodalmi egységet megtestesítő tisztségnél sokkal fontosabb a pusztán közös miniszter Andrássy által képviselt centralista dualizmus megszilárdulása, amely Ciszlajtániában a német vezető szerep, az államegység és a központi parlamentre épülő alkotmányos kormányzás megvalósulásának feltétele.

Andrássy bemutatkozása a közös minisztertanács elnökeként alkotmányos, parlamenti politikusi hírnevéhez méltóan, minden különösebb bürokratikus előkészítés nélkül ment végbe. A vezetésével tartott első közös minisztertanácsi ülésre 1872. január elején az osztrák és magyar kormányfőt az érdekelt szakminiszterekkel együtt hívta meg az elintézésre váró külpolitikai és külgazdasági problémák megtárgyalására.²⁴ Fellépésének azonban nem volt semmiféle testületi jellege, mert rajta kívül más közös miniszter nem is volt jelen a tanácskozáson. A hadügyminiszter távolmaradására minden esetre elegendő indok lehetett, hogy a napirenden nem szerepeltek katonai jellegű kérdések. A közös pénzügyminiszteri posztot pedig Lónyay Menyhért magyar miniszterelnöki kinevezése után még nem töltötték be. Feltűnő viszont, hogy még az illetékes külügyminisztériumi szakelődök is hiányoztak, akik a későbbiekben rendszeresen részt vettek a közös minisztertanácsi üléseken, ha speciális szakértelmet és háttértudást igénylő kérdések kerültek napirendre. Az időpont megválasztásában is tetten érhető az Andrássy-korszakra jellemző alkalmi időzítés. A magyar kormány egésze éppen Bécsben tartózkodott, hogy az uralkodó közreműködésével keressenek megoldást a magyar–horvát kiegyezés alapelveit elfogadó horvát tartománygyű-

21 L. Prizbram: i. m. 329–330.

22 F. Fellner: i. m. 328.

23 Wertheimer E.: i. m. I. 508.

24 Gemeinsamer Ministerrat (= GMR) 1872. jan. 3. RMRZ 121. HHStA., PA. XL, Karton 287.

lési többség kialakítására. Így praktikusnak látszott ezt a lehetőséget kihasználni az első közös minisztertanácsi ülésre. A két újonnan kinevezett miniszterelnök, Lónyay Menyhért és Adolph Auersperg, valamint az országos kormányok tagjainak demonstratív összehívásával nyilvánvalóan jelezni akarta szándékát, hogy hivatali működése során messzemenően érvényesíteni fogja a dualizmus következményét, s politikájához a két kormány egyetértését és támogatását keresi. Gesztusának értékét némiképp relativizálta, hogy az országos politikusokkal megvitatott problémák nem voltak stratégiai jelentőségűek, hanem az előző év két nagy hatású eseményének, a német császárság létrejöttének és a Fekete-tenger demilitarizálását megszüntető londoni szerződésnek a gyakorlati következményeiről szóltak. A külügyminiszter kívánságának megfelelően mindkét kormány tudomásul vette Elzász-Lotharingia betagolását a Német Vámegeletbe, anélkül, hogy a két tartományt illetően a Monarchia részéről kifogást emelnének vagy újratárgyalnák a félkész textíliák vámmentes kikészítésének feltételeit, ahogyan azt az *Alsó-Ausztriai Iparegyezet* kezdeményezte. A másik napirendi pont mind hatalompolitikai, mind külgazdasági szempontból nagyobb horderejű kérdésnek számított. A fekete-tengeri hajózás rendjét újraszabályozó londoni konferencián az osztrák–magyar diplomácia elérte, hogy a Monarchia meghatározó szerepet kapott a térség kereskedelmi forgalmát nehezítő al-dunai hajózási akadályok, elsősorban a Vaskapu sziklazátonyainak eltávolítására.²⁵ Andrássy különös fontosságot tulajdonított az al-dunai folyószabályozás gyors megvalósításának, mert ebben látta a Monarchia délkelet-európai politikai és gazdasági befolyása kiteljesedésének, főként az ipari kivitel nagyarányú növekedésének egyik fontos feltételét. A munkálatokhoz szükséges államközi és finanszírozási szerződésekről, valamint a kivitelezésre vállalkozó nemzetközi konzorcium ajánlatáról a külügyminiszter azonban nem kezdtetett érdemi tárgyalásokat, mert a két országos kormány nem tudott megegyezni a költségek megosztásáról. Az álláspontok nagyon távol álltak egymástól. Az al-dunai munkálatok finanszírozására a magyar kormány a közös költségekhez való hozzájárulás mértékét, azaz a kvóta szerinti 30–70%-os megosztást találta méltányosnak. Az osztrák fél viszont a Duna Monarchián belüli hosszát tekintette a költségmegosztás alapjának, amely 1:3 arányban Ausztriának kedvezett. A Vaskapu-szabályozás költségeinek fele-fele arányban történő megosztásához a ciszlajtán kormány csak abban az esetben adta hozzájárulását, ha a magyar költségvetés terhére a Pozsony–Gönyű közötti Duna-szakaszon egyidejűleg eltávolítják a Bécs keleti irányú hajóforgalmát a nyári alacsony vízállások idején megbénító homokzátonyokat. A kiegyezés alapkérdését is érintette az az osztrák törekvés, amely a Pozsony alatti szabályozási munkák elmaradása esetén magyar pénzügyi hozzájárulást kívánt az Alpokban a terepadottságok miatt rendkívül költséges Arlberg-vasút finanszírozásához, mert az várhatóan javítani fogja a nyugatra irányuló magyar élelmiszerexport piacra jutásának feltételeit.²⁶ Több közös minisz-

25 *Palotás Emil*: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-monarchia diplomáciájában 1856–1883.

Bp. 1984. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 104.) 52–54.

26 GMR 1872. jún. 1. RMRZ 125. HHStA., PA. XL, Karton 287.

tertanácsi tárgyalási forduló után végül az utolsó egyeztetésre meghívott uralkodó döntötte el a vitát, aki az osztrák álláspontot, a Duna parthosszának arányában való költségmegosztást találta helyénvalónak a Vaskapu-szabályozás finanszírozására.²⁷ A külgazdasági kérdések mellett Andrássy a két országos kormány pénzügyi ellentéteit is közös minisztertanács elé vitte. A Nemzeti Bankról kibontakozott vitában sikeres közvetítőnek bizonyult. A közös minisztertanácsban olyan kompromisszum született, hogy az osztrák kormány elvileg hozzájárult az öt év múlva lejáró gazdasági kiegyezést követően az *Osztrák Nemzeti Bank* dualizálásához.²⁸

Ezek a szinte kizárólag a két országos kormány tagjainak részvételével tartott közös minisztertanácsi ülések Andrássy közös miniszteri szerepfelfogásának egyik sajátos vonását képezték. A két országos kormány közötti közvetítést, közös minisztertársai mellőzésével, teljesen saját személyes és kizárólagos feladatának tekintette, fenntartva konszenzus elmaradása esetén az uralkodónak a döntés jogát. Informális szerepe elsősorban a magyar kormánnyal kapcsolatban dokumentálható. Ebbe az is beletartozott, hogy a magyar minisztertanácsban személyesen lépett fel az al-dunai munkálatok érdekében és szóbeli érvekkel egészítette ki a magyar kormányhoz intézett átiratát.²⁹ Személyes megjelenése a magyar minisztertanácsban formális jogi szempontból nyilvánvalóan nem volt összhangban a magyar kiegyezési törvény azon kikötésével, hogy a közös miniszter nem gyakorolhat befolyást az országos kormány tevékenységére (1867:12. tc. 27. §). Andrássy politikai előéletéből következett, hogy ezt sem ő, sem a magyar kormánytagok nem közjogi sérelemnek, hanem sokkal inkább egy olyan alkalomnak fogták fel, amikor a magyarok a következő közös minisztertanácsi ülés előtt egymás között egyeztették álláspontjukat. A későbbiek során különösen a bécsi Andrássy-szalonnán, az ott adott estélyek többször is olyan informális előkészítő fórumnak bizonyultak, amely meghatározta a közös minisztertanácsban született döntést. A politikai elképzeléseivel időnként szembeszegülő magyar kormánytagok meggyőzésére a bécsi palotában felszolgált estebédet követő, oldott hangulatú előzetes tanácskozás, amikor a magyarok csak egymás között voltak, mindig sokkal eredményesebbnek bizonyult, mint ha a másnapi – az uralkodó jelenlétében feszélyezett légkörű – közös minisztertanácsi ülésen folytatták volna le az érdemi vitát.³⁰ Andrássynak az ilyen közvetlen érintkezésem alapuló

27 GMR 1872. jún. 9. RMRZ 127. HHStA., PA. XL, Karton 287.

28 GMR 1872. okt. 24. RMRZ 139. MOL, K 255 Pénzügyminisztérium, Elnöki iratok, 1089. csomó.

29 MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1872. ápr. 18. 36/MT. 7–8.

30 Egy ilyen estély előzte meg 1875 júniusában a román kereskedelmi szerződés ügyében szorongással várt közös minisztertanácsot. A magyar kormány ugyanis számtalan levélváltás és Andrássy bizalmasai közé sorolt Schwegel báró, külügyminisztériumi kereskedelmi osztályfőnökkel folytatott tárgyalás után is ragaszkodott a magyar agrárérdeket hátrányosan érintő, a Romániával már előzetesen kialakított szerződési feltételek módosításához. A másnapi nagyon rövid közös minisztertanács, amely miatt az uralkodó még az ischli vadászatát is megszakította, azonban már semmi sem utalt a közös külügyminisztérium és a magyar kormány korábbi ellentéteire. A magyar kormánytagok Andrássy javaslatára egyetlen ellenvetés nélkül vállalták a Magyarországnak gazdaságilag nem mindenben előnyös, de hatalompolitikai megfontolásból, a

politizálás, a szóbeli tárgyalás volt az életeleme, s a bécsi hivatalnoki mentalitás mindvégig idegen maradt számára. A hivatali gyakorlatban túlbujánzó írásbeliség helyett, amikor csak lehetett, szóban intézkedett vagy személyesen tárgyalta meg az előforduló ügyeket. Ezt a szokását még az uralkodó is akceptálta, s vele is szóban beszélt meg olyan nagy horderejű politikai kérdéseket vagy kisebb jelentőségű igazgatási ügyeket, amelyekhez minisztertársai hosszú emlékiratokkal vagy felségelőterjesztésekkel szereztek meg az uralkodói hozzájárulást.

A közös miniszterek Andrássy kinevezése után majdnem fél év elteltével ültek össze először együttes tanácskozásra. De ezt a „Reichsministerkonferenz”-et is az uralkodó rendelte el a galíciai erődítési munkálatok pénzügyi fedezetének előteremtésére.³¹ Az ilyen szűkkörű, az országos kormányok tagjainak részvételét mellőző előzetes tanácskozás katonai költségvetési kérdésekben megszokott eljárás volt a közös miniszterek nézeteinek összehangolására. Nem is érdemelne meg a külön említést az ilyen rutinfeladat végrehajtása, ha az azt megörökítő protokollum nem tartalmazna két eltérő elnevezést Andrássy hivatali rangjáról. A résztvevők személyét és hivatali tisztségét felsoroló, előnyomtatott jegyzőkönyvi felzet szerint az ülésen a külügyminiszter Andrássy elnökölt, míg a jegyzőkönyv szövege „Reichsministerpräsident”-nek azaz birodalmi miniszterelnöknek nevezte őt többszöri hozzászólása alkalmával.³² A különös elnevezésre kezdetben nem akadt más magyarázatunk, mint a jegyzőkönyvvezető túlbuzgósága vagy pontatlansága. Tetszetősnek ígérkezett az a feltevés, hogy Kondradsheim báró, a külügyminisztérium apparátusából kikerült tapasztalt jegyzőkönyvvezető Andrássyt két minisztertársához hasonlóan – az uralkodói kinevezési kéziratban már nem szereplő jelző ellenére – változatlanul birodalmi miniszternek tekintette és hangsúlyosan jelezni kívánta közös minisztertanácsi elnöki funkcióját. Az is felmerült, hogy esetleg egyenesen megszokásból használta – korábbi kormányfői tisztségére emlékezve – a magyar helyett a birodalmi miniszterelnöki titulust. Abból az egyszerű tényből viszont, hogy a jogilag nem létező hivatali rang végül bennmaradt a jegyzőkönyvi tisztázat szövegében, kétségkívül az érintett valamilyen közvetett egyetértésére is következtethetünk. A jegyzőkönyv kiadójának ugyanis mindenképpen fel kell tenni azt a forráskritikai kérdést, hogy Andrássy – miután gondosan végigolvasta a jegyzőkönyv tisztázati példányát és többször javított rajta – miért nem helyesbítette a törvényekben nem szereplő, személyéhez kapcsolt hivatali rangot. A kiegyezés létrehozásában játszott szerepe és a dualizmus magyar felfogása ismeretében csak nehezen barátkoztunk meg azzal a feltételezéssel, hogy a birodalmi miniszterelnöki titulus meghagyása a jegyzőkönyvben lehetett akár az uralkodó figyelmének felkeltését célzó kódolt üzenet, a tisztség adományozásához való uralkodói hozzáállás tesztelése. A külügy-

még szultáni függőségben lévő Románia államiségének erősítése végett fontos román kereskedelmi szerződés mielőbbi parlamenti elfogadtatását. GMR 1875. jún. 10. RMRZ 160. HHStA., PA. XL, Karton 288. – PA Adm. Reg., Fach 34. Karton 166.

31 Ferenc József Andrássynak, Buda, 1872. márc. 25. HHStA., PA. I. Karton 560.

32 GMR 1872. márc. 28. RMRZ 122. HHStA., PA. XL, Karton 287.

miniszter hivatali állásának a házminiszterség révén az udvartartással való összefonódása és egy véletlenül keletkezett, szerencsésen fennmaradt forrás végül is alátámasztotta azt a feltevésünket, hogy a magyar parlamenti politikusból lett közös külügyminiszter is kísérletet tett a közös kormány fejét megillető különleges hivatali rang elérésére. Ebben a törekvésében a politikai megfontolások mellett a társadalmi presztízs szempontjai talán még nagyobb szerepet játszottak.

Nagyvonalú berendezkedése Bécsben, ahogyan néhány hét alatt a saját költségén újjávarázsolt a kedélytelen hangulatot árasztó, kopott ballhausplatzi miniszteri lakosztályt és annak nagyúri pompával berendezett szalonjában, elegáns, szép feleségével az oldalán mindenben alkalmas találkozóhelyet teremtett a diplomaták és az „első társaság” összejöveteleinek, elsősorban a külföldi követek elismerését vívta ki.³³ Alig csillapította viszont a régi osztrák aulikus arisztokráciának a személye, forradalmi múltja és magyar volta miatti fenntartásait.³⁴ Andrassy ezért különös súlyt helyezett arra, hogy a Monarchia alkotmányos átalakulásához igazodó új udvartartási rangsorban, amelyet 1872 őszén készítettek elő, éppen a különböző előkelő hercegi családokkal szemben a hivatali állásának megnevezése is juttassa kifejezésre a korona melletti első tanácsadói funkcióját. Egy személyes megbeszélés során ezért vetette fel Konstantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg első főudvarmesternek, hogy az új udvartartási rangsor összeállítása során ruházzák fel őt olyan címmel, amelynek történelmi hagyományai csak emelnék hivatali állásának udvari rangját. A pontos elnevezést nem megadva hozta szóba mind Beust, mind pedig Metternich kancellárságát, mint lehetséges mintát. A személyiségéhez illő szóbeli eljárásának azért maradt nyoma, mert az udvartartás első tisztségviselője hivatalához illő tapintattal a karácsonyi ünnep miatt már nem kereste fel személyesen, hanem szigorúan magánhasználatra írásban tájékoztatta az uralkodó elgondolásáról. Az apróbetűs, nagyítóval is nehezen olvasható levél fontosságát mutatja, hogy hátlapjára Andrassy saját kezűleg jegyezte rá a „megtartani” utasítást.³⁵ A benne foglalt információ mindenestre csak félig volt számára kedvező. Az uralkodó hallgatással siklott el elődje hivatali rangjának, a birodalmi kancellári címnek újbóli adományozása felett. „Még egyszer beszéltem Őfelségével a rangsorolásodról. A császár nem bocsátkozott bele abba, hogy Neked is adományozza azt a rangot, amit annak idején Beust gróf (mint birodalmi kancellár) megkapott” – kezdte a levelét a főudvarmester. A folytatásban pedig beszámolt arról az uralkodói monológáról, amely szerint Metternich nem külön hivatali rangja, az 1821-ben elnyert államkancellári tisztsége, hanem hercegi titkos tanácsosi címe révén emelkedhetett a legfiatalabb családfőként az összes többi birodalmi herceg elé az udvari rangsorban. Felhatalmazta főudvarmesterét annak közlésére, hogy And-

33 *Diószegi I.*: i. m. 153.; *L. Przibram*: i. m. 330–331.

34 *L. Przibram*: i. m. 323.; *Wertheimer E.*: i. m. II. 168–171.

35 Hohenlohe Andrassynak, Bécs, 1872. dec. 23. MOL P 4, Andrassy családi levéltár, 1. csomó N° 81.

rassy rangsorolásának alapja titkos tanácsossága lesz, s Metternichhez hasonlóan az udvari rangsorban meg fogja előzni mind az örökös tartománybeli, mind a volt birodalmi hercegek leszármazottait. Ezt az ígéretét az 1873. január 28-i legfelső elhatározással kibocsátott udvartartási rangsor valóban teljesítette, amelyben a titkos tanácsosok között a főudvarmestert követően a házminiszter következett, megelőzve a hercegeket, a többi udvari tisztségviselőt, a mediatizált német grófi családfejeket és a két miniszterelnököt.³⁶

Az előkelő udvari rangsorolás sem fedhette el, hogy Ferenc József végső soron elhárította Andrásynak a közös minisztertanácsi elnökség hatáskörét meghaladó közös kormányfői ambíciójának a formális intézményesítését. Az uralkodó annak is tanúbizonyságát adta, hogy idegenkedése háttérben felségjogai megőrzésének és áttételek nélküli, közvetlen érvényesítésének szándéka húzódozott meg. Ez a törekvése nyilvánult meg 1874 nyarán, a hadügyminiszteri poszton végrehajtott személycseréle bonyolítása alkalmával. Kuhn felmentését elsődlegesen a legfelső katonai vezetés átszervezése, az általa megszüntetett vezérkar visszaállítása indokolta,³⁷ de szerepet játszott benne, hogy Andrásyval is rendkívüli módon megromlott a viszonya. A hadseregfejlesztés stratégiai céljairól és súlyponti feladatairól számos közös minisztertanácsi ülésen bontakozott ki elvi vita közöttük. A hadügyminiszter az erődépítést és a fegyvernemek közül a gyalogságot favorizálta, míg a külügyminiszter a hadsereg mozgósítási rendszerének kiépítését, mozgékonyságának megteremtését pártfogolta, erősen kifogásolta a tüzérség fejlesztésének elhanyagolását, az erődítési munkálatokat pedig felesleges pénzkidobásnak minősítette.³⁸ A két közös miniszter közötti ellentét 1874 elején a végletekig kiéleződött a következő évi katonai költségvetés előkészítéséről folyó tárgyalások során. Kuhn a külügyminiszter által kezdeményezett stratégiai célkitűzést, az oroszellenes háborúra való felkészülést kérdőjelezte meg azáltal, hogy a költségvetésben jelentős összeget irányzott elő a német határhoz közeli Prága megerősítésére.³⁹ Andrásy azzal vágott vissza, hogy a költségvetési sarokszámok meghatározásáról az uralkodó elnökletével tartott közös miniszteri konferencián azok energikus megvédésére buzdította minisztertársait és arról beszélt, hogy nem elég karba tett kézzel a delegációk elé állni.⁴⁰ A türelmét vesztett Kuhn indulatosan félbeszakította, hogy nincs szüksége ilyen értelmű kioktatásra. A szóváltásnak a jegyzőkönyvben nem található nyoma, de hatását és Kuhn feldúlt lelkiállapotát naplója a következőképpen örökítette meg: „Andrásy teljesen elsápadt a haragtól, hogy folyamatosan szűrős szemmel néz-

36 *Ivan von Žolger*: Der Hofstaat des Hauses Österreich. Wien–Leipzig, 1917. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14.) 149.

37 *Walter Wagner*: Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. V. Die bewaffnete Macht. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien, 1987. 360.

38 GMR 1873. jan. 8. RMRZ 140. HHStA., PA. XL, Karton 287.

39 *Heinrich Ritter von Srbik*: Reichskriegsminister Freiherr von Kuhn 1868–1874. In: *Uő*: Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg, 1949. 213.

40 GMR 1874. márc. 3. RMRZ 122. HHStA., PA. XL, Karton 288.

tem rá. A császár is egészen zavarban volt. Ez a nyomorult alak, ez a honvéd-paprikajancsi, ez a beképzelt, közönséges, természetesen ravasz és furfangos cigány fog engem megtanítani arra, mi a teendőm a delegációkban! Ó, aki Beusttal együtt tönkretette a Monarchiát, s aki az összes konferencián még sohasem képviselt józan nézetet a külpolitikáról.”⁴¹ A következményekkel Kuhn azonnal számot vetett. Másnap elnézést kért az uralkodótól, ismételten felajánlotta lemondását, de csak a delegációs ülések befejezését követően válhatott meg hivatalától.⁴²

Kuhn távozása a külvilág számára egyáltalán nem Andrássy sikerének tűnt fel. A régi miniszter felmentési és az új kinevezési kéziratáról az uralkodó aláírása mellől ugyanis hiányzott a közös kormány virtuális fejének számító külügyminiszter ellenjegyzése.⁴³ Az abszolutizmusra emlékeztető eljárás azt a szemléletet tükrözte, hogy a hadügyminiszter kinevezése a legfőbb hadúr kizárólagos joga. A dualizmus első hónapjaiban egyébként valóban nem is vitatták ezt a felfogást. Még az éber magyar delegáció sem emelt kifogást, hogy a poszton bekövetkezett első személycseré, John felmentése és Kuhn kinevezése, 1868 januárjában miniszteri ellenjegyzés nélkül történt.⁴⁴ Az eltelt évek során vált csak általánossá a közös miniszteri kinevezés vagy felmentés valamelyik minisztertárs általi ellenjegyzése,⁴⁵ így ez alól a hadügyminiszter sem jelenthetett kivételt. Az uralkodó és a katonai kabinetiroda láthatólag nem tulajdonított jelentőséget a kialakuló szokásnak. Az ellenjegyzés hiánya különösen azért keltett feltűnést és nyugtalanságot a politikai közvéleményben, mert az alkotmányosság híveként ismert Kuhn felmentése egybeesett az Albrecht főherceg köréhez tartozó John báró vezérkai főnöki kinevezésével⁴⁶ és a tábornoki kart érintő jelentős személycserékkel. Emiatt a magyar és osztrák sajtóban elszaporodtak a találgatások a küszöbönálló politikai fordulatról. A szabályozatlanságból eredő eljárásért a nyilvánosság előtt végül Andrássy vállalta magára a felelősséget és találta meg az uralkodót az alkotmányos szokás megsértésétől mentesítő megoldást. Három nappal később a sajtónak kiszivárogtatott, a magyar miniszterelnökhöz intézett táviratában úgy állította be az ügyet, hogy az uralkodói kéziratok parancsnoki kinevezést, illetve abból való felmentést is tartalmaztak, ezért a külügyminiszter nem jogosult azok ellenjegyzésére.⁴⁷ Ekkor viszont már megjelent a hivatalos lapban a személycseré napjára datált, Andrássyhoz intézett és általa ellenjegyzett uralkodói kézirat a hadügyminiszteri poszton bekövetkezett válto-

41 Kuhn-napló, 1874. márc. 3. KA Nachlass Kuhn, B/670. N° 7.

42 Kuhn-napló, 1874. márc. 4.

43 Wiener Zeitung 1874. jún. 16.

44 Wiener Zeitung 1868. jan. 19.

45 Wiener Zeitung 1870. máj. 24. Lónyay Menyhért volt az első közös miniszter, akit minisztertársra ellenjegyzésével neveztek ki.

46 *Heinrich Ritter von Srbik*: Erinnerungen des Generals Freiherrn von John 1866 und 1870. In: *Uö: Aus Österreichs Vergangenheit* i. m. 45–46.

47 Andrássy Bittónak, Bécs, 1874. jún. 19. HHStA, PA. I. Karton 558.

zásról, amelynek egyidejű közzététele állítólag tévedésből maradt el.⁴⁸ A miniszteri ellenjegyzés elmaradása különösen a magyar ellenzékben váltott ki heves reakciót, sőt parlamenti interpellációt. Ennek leszerelésére a magyar kormányfőhöz intézett levelében Andrassy hangsúlyozottan utalt arra, hogy személye és hivatali állása mint a *közös minisztérium elnöke* jelent garanciát minden alkotmányellenes fordulat megghiúsítására.⁴⁹ Sajátos volt ez az érvelés, amely hatalmi súlyának érzékeltetésére éppen a magyar ellenzékkel szemben emelte ki az inkább csak elérni kívánt közös miniszterelnöki hivatali rang alkotmányos fontosságát. Az általa használt magyar elnevezés arra utalt, hogy ezt a hivatali tisztséget nem tartotta összeegyeztethetetlennek a magyar dualista államjogi fel-fogással.

Az ismertetett esetek alapján kétségtelen, hogy az 1870-es évek elején Andrassynak valódi ambíciói voltak a birodalmi/közös miniszterelnökségre, bár annak politikai motivációja és valódi tartalma a fragmentált forrásokból nem rekonstruálható. Egyértelmű viszont, hogy az uralkodó még az általa oly kedvelt magyar arisztokratának sem szándékozott megadni ezt a tisztséget. Negatív viszonyulása messzemenően alátámasztja Komjáthy Miklós tézisét, hogy Ferenc József a magyar ellenzék követelésére azért járult hozzá könnyű szívvel a birodalmi kancellári tisztség megszűnéséhez, mert nem állt érdekében, hogy külpolitikai és hadügyi felségjogait egy testületi támogatást élvező politikai személyiség kormányzati pozícióból korlátozza.⁵⁰ Ezt a jelenséget általában azzal hozták összefüggésbe, hogy a kiegyezés után Ferenc József a belpolitikától visszahúzódva elsősorban a külpolitikában és hadügyi téren érvényesítette elképzeléseit. Kutatásaink szerint az 1870-es évek elején az általánosan elfogadottnál sokkal kiterjedtebb a belpolitikában, különösen a ciszlajtán kormány irányvonalának meghatározásában és ellenőrzésében való személyes szerepvállalása, ami szintén nem kedvezett a birodalmi/közös miniszterelnökség újbóli formális konstituálódásának. Az uralkodó külpolitikai és katonai felségjogainak korlátlan érvényesülése a birodalmi/közös kormányfői tisztség hiányában messzemenően befolyásolta a közös minisztertanács mint kormányzati testület működését, összetételét és hatáskörét. Az Andrassy-érában a fontos külpolitikai és katonapolitikai döntéseknek ugyanis mindenkor az uralkodó elnökletével, a közös kül-

48 Wiener Zeitung 1874. jún. 19. Érdekes megemlíteni, hogy Koller hadügyminiszternek sem a felmentéséről kiadott uralkodói kéziratot, hanem a felmentésről értesítő, neki címzett uralkodói kéziratot jegyezte ellen. Arthur Bylandt-Rheidt gróf volt az első közös hadügyminiszter, akinek uralkodói kinevezését a közös külügyminiszter közvetlenül ellenjegyezte. Wiener Zeitung 1876. jún. 22.

49 Wertheimer E.: i. m. II. 214–216. A levél Wertheimer által használt fogalmazványa az Andrassy-levéltárban, ill. tiszttáza Bittó István félhivatalos miniszterelnöki iratai között nem volt felkutatható.

50 Miklós Komjáthy: Die Entstehung des gemeinsamen Ministerrates und seine Tätigkeit während des Weltkrieges. In: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Eingeleitet und zusammengestellt: Miklós Komjáthy. Bp. 1966. (Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II. Quellenpublikationen 10.) 41., 35–36.

ügy- és hadügyminiszter részvételével, de az országos miniszterelnökök bevonása nélkül tanácskozó katonai konferencia lett a színtere. Külpolitikai programjának jóváhagyásáról is egy ilyen szűkkörű testület döntött 1872 februárjában, s ez elé terjesztette elfogadásra a külpolitikai törekvések sikeréhez szükségesnek ítélt négyponos, a Monarchia egészét érintő, belső intézkedési tervét, amelyet a részt vevő két magas rangú katona, Kuhn hadügyminiszter és a hadsereget felügyelő Albrecht főherceg hűsz pontra bővített.⁵¹ Az országos kormányok képviselőinek részvételével tanácskozó közös minisztertanács ezt követően jobbra csak a katonai konferencián hozott határozatok adminisztratív végrehajtó szerveként szolgált, amely kísértetiesen hasonlított a neoabszolutizmus idején a krími háború alatt kialakult gyakorlathoz.⁵² Andrassy nemcsak elfogadta a két grémium egymás melletti létezését, hanem a nagy keleti válság hatására annak szervezeti és ügyviteli következményeit is levonta. A hetvenes évek közepétől új hivatali ügykör jelent meg az elnöki osztály feladatai között, a katonai konferencia ügyeinek intézése, amely intézményesítette a külügyminisztérium és a katonai szervek kapcsolatát.

IMRE RESS

GYULA GRAF ANDRÁSSY D.Ä., DER „REICHSMINISTERPRÄSIDENT“?

Der Aufsatz behandelt das Verhältnis des k. u. k. Aussenministers Gyula Andrassy d.Älteren zu den österreichischen und ungarischen innenpolitischen Problemen nach seinem Amtsantritt in den Jahren 1872–1873. Im Herbst 1871 wurde der ungarische Aristokrat zum Minister des kaiserlichen Hauses und des Äussern ernannt und nur mit dem Vorsitz im gemeinsamen Ministerrates betraut. Die Reichskanzlerwürde, die sein Amtsvorgänger Graf Beust innehatte und formalrechtlich auch seine innenpolitischen Aktivitäten rechtfertigte, wurde ihm vor allem wegen der ungarischen staatsrechtlichen Auslegung des Dualismus nicht mehr erteilt, um auch die Proteste der ungarischen Opposition zu vermeiden. Trotz des Verschwindens des Reichskanzlertitels ist die Position des Grafen Andrassy auch in den innenpolitischen Fragen als erster Berater des Monarchen, sowie seine informelle Inmediatstellung zwischen den beiden (österreichischen und ungarischen) Regierungen und dem Monarchen intakt geblieben. Er war auch an der Bildung und der Bestimmung des Programms der neuen cisleithanischen liberalen Regierung maßgeblich beteiligt. Die Grundsätze des Regierens, die gegen den weiteren Ausbau der liberalen Verfassungseigenschaften gerichtet waren, wurden aber nicht von ihm, wie es in der Fachliteratur oft vorkommt, verfasst, sondern von dem Monarchen selbst festgelegt. Seine Rolle bestand vor allem darin, die deutsch-österreichischen Liberalen zur Akzeptierung der Vorstellungen des Monarchen zu bewegen. Auch in der Frage der Autonomie von Galizien spielte er eine

51 *H. Lutz*: Politik i. m. 23–44. A konferencián a katonai intézkedésekről hozott határozatokról az eredeti jegyzőkönyvet vettük figyelembe, mert a forrásközlés csak részleges. Vö. KA MKSM Separatfaszikel 70.

52 Vö. *Waltraud Heindl*: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung III. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 3. (11. Oktober 1853–19. Dezember 1854). Bearb. von Waltraud Heindl. Wien, 1984. XIV–XV.

Vermittlerrolle zwischen der cisleithanischen Regierung und dem Monarchen, der letztendlich der Antreiber der raschen Verwirklichung der autonomen Sonderstellung von Galizien war. Die ungarischen Angelegenheiten, die ihm für seine Reichs- und Aussenpolitik als relevant erschienen, betrachtete Andrassy, der frühere ungarische Ministerpräsident als eigene Domäne. So beeinflusste er die Entscheidungen und Stellungnahmen der ungarischen Regierungen oft in direkter Form (durch persönliche Teilnahme am ungarischen Ministerrat) oder in indirekter Weise (durch informelle Vorbesprechungen mit den ungarischen Politikern vor den Sitzungen des gemeinsamen Ministerrates), obwohl die Einflußnahme eines gemeinsamen Ministers auf die Innenpolitik vor allem durch die ungarischen Ausgleichsgesetze verboten war. In der Anfangsphase seiner Amtszeit unternahm er doch auch Schritte, um seine zentrale Funktion unter den gemeinsamen Ministern akzeptiert zum Ausdruck zu bringen und seine innenpolitische Wirkungsfähigkeit rechtlich abzusichern. Ein Indiz ist dafür die erste Sitzung der drei gemeinsamen Minister, in deren Protokoll Andrassy als „Reichsministerpräsident“ bezeichnet wurde. Das Protokoll wurde dem Monarchen mit diesem rechtlich nicht existenten Amtstitel wahrscheinlich in der Absicht vorgelegt, um sein Verhalten in dieser Frage zu sondieren. Diese Annahme wurde durch das baldige Vorgehen von Andrassy bekräftigt, als er durch die Vermittlung des 1. Obersthofmeisters, des Fürsten Konstantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst direkt beim Monarchen zu erreichen versuchte, seine Amtsstellung so zu gestalten, wie es zur Zeit von Beust und Metternich war. Die ablehnende Haltung Franz Josephs weist eindeutig darauf hin, dass er mit der Wiederherstellung der Reichskanzlerschaft in keiner Form einverstanden war, um die weitere Einschränkung seiner Macht in den Fragen der Innenpolitik nicht herbeizuführen.

HAJDU TIBOR

A miniszter és apósa

(Burián István és Fejérváry Géza)

Hosszú időn át csaknem általános jellemzője volt újabb kori történetírásunknak – a konzervatívnak éppúgy, mint a későbbi marxista vagy modernebb irányzatoknak – hogy valamiféle komolyság vagy szégyenlősség jegyében tartózkodott a személyes vonatkozások, kapcsolatok, kapcsolatrendszerek politikai szerepének vizsgálatától. Nem vonatkozik ez persze az életrajzokra, de a politikai, pártharcok leírására annál inkább. Az utóbbi évtizedben mind gyakrabban találkozunk örvendetes kivételekkel,¹ de a sokak által elavultnak tartott „politikátörténetet” még nagyon is fel lehetne frissíteni, életszerűbbé tenni ez irányban haladva.

Most egy olyan családi kapcsolatot mutatok be, amelynek révén egy nem gazdag, nem előkelő származású és – szerintem legalább – nem is különösen tehetséges külügyi tisztviselő pályája a jelentéktelenségből ível magasba 40 évesen kötött házassága után. Nem kívánom ezzel azt mondani, hogy Burián alkalmatlan volt a miniszteri posztra, hiszen akkor nem maradhatott volna miniszter és két egymást követő uralkodó bizalmasa 12 éven át; bár talán egy erősebb személyiség sem ilyen hosszán, ilyen változó időkben; kapcsolat és közepszerűség, szerencse, becsvágó és szívós munkabírás konstellációját láthatjuk.

Burián István 1851-ben a Pozsony megyei Stomfán született, 1604-ben nemességét nyert családban, a Pálffy- (később Károlyi-) kastély árnyékában. Apja az uradalom ügyvédje volt, fiát a pozsonyi gimnáziumban taníttatta, ahonnan a bécsi Keleti Akadémiára került. Ennek elvégzése egyebek mellett konzuli pályára képesített s talán nem véletlen, hogy az uradalom gazdája, Károlyi Alajos gróf, hosszú ideig berlini követ, éppen akkoriban (a porosz háború után) átmenetileg kilépett az aktív diplomáciai szolgálatból és néhány évre hazatért Stomfára. Így Burián is azon politikusok sorába tartozik (mint Wekerle, Darányi, később Jurcsek és mások), akik a társadalmi mobilitás egyik ugrópontjáról, grófi tiszttartó vagy ügyvéd családjából indultak el.²

1 Ilyenek mások mellett *Somogyi Éva* tanulmányai a dualizmus kori diplomáciai karról (Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 2006. [A múlt ösvényén]) vagy *Hermann Róbert* könyve (Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Bp. 2007. [A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára]), amely fontosságuknak megfelelően foglalkozik a honvédsereg felső vezetői személyes kapcsolataival és ellentéteivel.

2 Nagyon téved, aki nem veszi figyelembe az ilyen induló pozíciót s csak a személyes vagyoni viszo-

Nyugati nyelvek mellett balkáni, keleti nyelveket is tanult,³ így miután bizonyára Andrassy külügyminiszter személyes támogatásával⁴ felvették a konzuli szolgálatba, első állomáshelye Alexandria, majd Bukarest, Belgrád és Szófia következett. 1882–1886 között moszkvai főkonzul volt. 1887-től ismét Szófiában működött, ahol nyolc évi szolgálata során már nemcsak főkonzul, hanem – miután az alakuló bolgár államban a Monarchia még nem nyitott követséget – egyben diplomáciai „ágens” vagyis ügyvivő.⁵ Fontos állomáshelyet töltött be, tekintettel a Monarchia balkáni érdekeltségére és feladata volt Ferdinánd fejedelemmel személyes kapcsolatot ápolni, őt Bécs érdekében befolyásolni. Nem kis előmenetel a vidéki uradalmi vagy köztisztviselő ősohhoz hasonlítva, de Burián határtalan becsvágyát nem elégítette ki. Túlzott ambíciója kezdetben ellenérzést váltott ki nem egy kollégájából, feletteséből,⁶ amit észrevehetett és csendes, személytelen magatartás mögé rejtette – sikerrel – ambícióit, de le nem mondott róluk.

1890-ben, egy magányos szófiai Szilveszter éjszakán az alábbi sorokat jegyezte, különben csak hivatali jellegű naplójába: „Kerestem azt a munkás teret, nem adták. Miért? Sok okból, de van a dologban bureau csata és aristocrata szűkkeblőség is magas helyen.⁷ Talán csalódom [...] Ha szerencsés nem vagyok, legalább gyáva sem akarok lenni. Akarok dolgozni igazában és szeretni bensőleg. Miért van mindkét dolog megtagadva tőlem? Ezen kérdéssel válok meg a régi esztendőttől. Bár hozna reá választ az új.

Előre tehát!!!”⁸

A csalódottság közvetlen oka: előzőleg felmerült osztályfőnöki kinevezése a bécsi Külügyminisztériumba, de végül más (egy magyar gróf) mellett döntöttek.⁹

nyokat nézi, mint pl. *Vermes Gábor*, aki egyébként kitűnő Tisza-életrajzában azt írja Buriánról, hogy már miniszterként is önteltségével „igyekezett ellensúlyozni alárendelt helyzetét és viszonylagos ismeretlenségét”. (*Vermes Gábor*: Tisza István. Bp. 2001. [Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok] 222.) A mágnás követ protezséja! Ferenc József kedvenc miniszterének veje! A sovizmussal igazán nem vádolható Vermes még azzal is aláhúzza Burián vélt inferioritását, hogy „magyar gyökerei [...] is kétségesek, hiszen Pozsony megyéből, Magyarország soknemzetiségű nyugati periferiájáról származott” (i. h.).

3 Honvédtisztí minősítési lapja szerint „magyar, német, francia, angol, olasz, spanyol és törökül tökéletesen – románul és perzsául keveset beszél és ír”. (Hadtörténeti Levéltár [= HL] AKVI 7788 Burián István.) Ehhez még bizonyosan megtanult valamennyire oroszul, bolgáruul és szerbhorvát nyelven is.

4 *Ress Imre*: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: *Új*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. Bp. 2004. (A múlt ösvényén) 236.

5 Buriánnak nincs részletes életrajza. Tevékenységével főleg *Diószegi István* foglalkozott, ld. tőle: A ballplatzi palota utolsó gazdája. *Kortárs* 10(1966) 270–283. és *Diószegi* diplomácia-történeti munkáit. Ld. még *Somogyi É.*: i. m. 193–194.; *Ress I.*: i. m. Bár röviden, de számos osztrák diplomácia-történeti munka és diplomata-memoár foglalkozik személyével, többek között *Otokar Czernin* vagy *Alexander Musulin* memoárjai.

6 Erről *Somogyi É.*: i. m. 193.

7 Ez a célzás Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszterre vonatkozhat.

8 A református egyház Zsinati Levéltára. 45. fond, Burián-hagyaték. 1890. évi napló.

9 *Somogyi É.*: i. m. 193–194.

Pedig igyekezett Bécsben is forogni, kapcsolatokat keresni s ehhez ottani jóakárók (különösen meghitt barátja, Thallóczy Lajos, a közös Pénzügyminisztérium levéltárának nagy tudású, befolyásos igazgatója, a Külügyminisztériumban Julius Zwiedeniek báró követ) biztosításán túl jó korabeli eszközt talált: tartalékos tisztként „udvarképes” volt, ami nem jelentette persze, hogy minden udvari rendezvényen megjelenhetett, de joga volt udvari bálokra és eseményekre meghívást kérni és előbb-utóbb kapni. Mikszáth éles szemével már 1888-ban észrevette egy burgbéli udvari bálon, hogy a főkonzul honvéd huszárhadnagy egyenruhában igyekezett ott feltűnni, élénk beszélgetést folytatva az uralkodó egyik kedvenc rokonával, Kóburg Fülöp herceggel, Ferdinánd bolgár fejedelem testvérével.¹⁰ A honvéd tartalékos tiszti rang akkor még nem számított olyan előkelőnek, mint a közös hadseregbeli, viszont nem rabolt el egy évet a pályázó életéből, elég volt néhány hét, de Burián arra sem vesztegette idejét; egy napot sem szolgált,¹¹ néhány év után mégis főhadnaggyá lépett elő. Ezzel viszont könnyen elnyerhette a kamarási kulcsot; a 8 nemes ős igazolása mellett illendő volt, hogy a jelölt katonai szolgálatot teljesített legyen.

A kamarási cím és huszárfőhadnagyi rang arra is jó lehetett, hogy a már nem oly fiatal Burián megfelelő partit találjon. Az új év az 1890-es szilveszteri naplóbejegyzés egyik kívánságát teljesítette: 1891. június 30-án Bécsben feleségül vette báró Fejérváry Géza magyar honvédelmi miniszter nála 16 évvel fiatalabb Olga leányát. Nehéz lenne eldönteni, mekkora része volt elhatározásában a személyes vonzalomnak s mekkora apósa pozíciójának. A kölcsönös vonzalom fennállhatott, hiszen Fejérváry Olgának más oka nem lehetett a mésalliance-ra az ő anyagi helyzetét meg sem közelítő Buriánnal, utóbbi pedig halála előtt egy évvel azt írta naplójába, harmincévi házasság után: „Éjjel szívroham. Komoly intés. Fiat! A M[indenható] tartson meg, ameddig O[lgá]nak szüksége van reám.”¹² Ami a liberális felfogású apóst illeti, ő semmilyen előnyt nem várhatott e házasságtól, mégis nyilvánvalóan helyeselte, bár másik két leányát földbirtokos arisztokratához adta.

Fejérváry nem volt olyan gazdag, hogy a házasság vagyoni gyarapodást jelentsen Burián számára, másképp volt hasznos. Nem pusztán a társadalmi emelkedésért; Fejérváry nem az az ember volt, aki szégyellte volna közbenjárni veje karrierje érdekében, s miután másik két veje nem táplált közéleti ambíciókat, segítőkészségét Buriánra (s Imre fiára) összpontosíthatta. Mint Burián tevékeny-

10 *Mikszáth Kálmán*: Bál az udvarnál. In: *Uő*: Cikkék és karcolatok. XXVI. 1888. január–1888. június. Bp. 1982. (Mikszáth Kálmán összes művei 76.) 21–23.

11 Minősítési lapja szerint „1882. év március hó 9-én a honvédségi hadapródi vizsgát jeles eredménnyel letette s ő cs. Apostoli királyi Felsége által a m. kir. honvédséghez 1882. év március 26-án kivételesen és kegyelemből szab[adságot] áll[ományú] honvéd huszár hadnaggyá kineveztetett.” (HL AKVI 7788 Burián István.) Így 1. honvéd huszárezredbeli felettesei csak annyit írhattak évenkénti minősítésébe: „nem ismerem”.

12 *Báró Burián István* naplói 1907–1922. Báró Burián István távirati könyvei 1913–1915. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában. Bp. 1999. (A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának forráskiadvány sorozata 1.) 255.

ségének legjobb ismerője írja: „elszegényedett¹³ köznemesi család sarja, alapítványi támogatással végezte el a Keleti Akadémiát, és 1872-től húsz éven át, mint konzul és főkonzul teljesített szolgálatot. 1891-ben azonban nőül vette báró Fejérváry Géza, az uralkodó bizalmasa, a későbbi magyar miniszterelnök lányát és előmenetelét ettől kezdve új mércével mérték. Rögtön követ lett, majd 1903-ban közös pénzügyminiszter, 1913-ban a király személye körüli miniszter. Hogy aztán két alkalommal is közös külügyminiszteri kinevezést kapott, az már más összefüggésből következett, a karrier meredek emelkedése azonban kétségkívül a »rangon fölüli« házasság révén indult el.”¹⁴

Ress Imre rövid, de annál tartalmasabb Burián-életrajzában más megközelítést alkalmaz: „úgy került át a hivatalnoki karból a politikai szférába, hogy feleségül vette az uralkodó legfőbb magyar bizalmasának, báró Fejérváry Géza tábornoknak a leányát”.¹⁵

Érdekesek a házasság körülményei. A karrierje útját úgyesen és körültekintően egyengető Burián az udvarlásban nem lehetett járatos. Nagyon szeretett volna családot alapítani; „megnősülni komoly és elkeseredett szándékom”, írja bizalmasának Szófiából,¹⁶ de oly kevés időt tölthet itthon, hogy nehéz menyasszonyt találnia, márpedig nyilvánvalóan magyar leányt kívánt oltár elé vezetni. Pulszky Ferenc leányának, a nagyműveltségű Hampel Józsefnének – aki a Pallas lexikon ez idő tájt megjelent kötete szerint „társas életünk egyik ünnepezt vezetője” –, akit (noha nagyjából egyidősek) tréfásan „fogadott mamájának” tett meg (ekkoriban vesztette el szeretett szüleit) panaszkolta el szíve gondját, s jelölteket kért tőle, lehetőleg fényképpel.

Négy éven át könyörgött javaslatokért, tanácsért és közbenjárásért a „fogadott mamának” s másoknak is – berendezkedett már Szófiában, írja neki 1887-ben s lakásából „már mostan nem hiányzik más mint az a bizonyos – kis feleség”, s egyben információkat kért egy leányról: „Én S. M. kisasszonyt sohasem láttam, tehát személyéhez leláncolva nem érzem magam, de megvallom, hogy elméletileg reám nézve ideális kvalifikációval bír”.¹⁷ Valamivel később már egy másik lány, s egyúttal annak unokanővére iránt érdeklődik. Majd egy bécsi, utóbb egy triezsti lány s egy özvegyasszony lesz eredménytelen vonzalmának tárgya. Végül 1890 decemberében a magyar honvédelmi miniszter nála 16 évvel fiatalabb Olga lányára vetett szemet.

13 Ehhez a jelzőhöz csak annyit, hogy a Burián család gazdag sohasem volt, viszont a latifundium ügyvédjének javadalmazása nem lehetett olyan csekély, hogy szegénységről beszéljünk – még ha az idősebb Burián István ebből a fizetésből hét gyereket nevelt is fel. A család Pozsony megyében jelentős funkciókat töltött be. Burián István apja táblabíró és a megyebizottság tagja, más rokona bíró, főszolgabíró, ismert helytörténész volt.

14 *Diószegi István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918.* Bp. 2001. 163.

15 *Ress I.:* i. m. 237.

16 Burián levele Hampel Józsefné Pulszky Polyxénához, 1890. dec. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattár, Levelestár VIII/2132. 34. doboz.

17 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1887. máj. 30. Uo.

Lehetséges, hogy őt is Pulszky Polyxéna javasolta, aki, nagyanyja Fejérváry lévén, ismerte a családot. Amikor 1891 tavasz elején Budapesten járt, sikerült bemutatni magát Olgának, aki nagyon megtetszett neki. Bizonyos, hogy nem csak vagyona és apja pozíciója vonzotta, sőt gondot is okozott neki anyagi helyzetük különbözősége. Mindazonáltal kitartó maradt, bár sok bátorításra kezdetben nem talált.

„A várban töltött utolsó percek nem hoztak világosságot” – panaszolja. „O[lga] bár visszatartó szavaiban, de végtelen kedves volt magaviseletében. De félek a távollétemben érvényesülhető befolyásoktól. F.¹⁸ faggatásai, a leánykának saját scrupulusai és azonkívül még mindennemű pletyka”. Félt, hogy elijeszti tőle Olgát, pedig ő nagyon beleléte már magát a házasság gondolatába és kéri Polyxénát, beszéljen a lánnyal érdekében. „F.ékkal abban maradtunk, hogy a hó végén, ha innen eleresztenek, Deszkre¹⁹ megyek egypár napra. De hát ki tudja, milyen ideákkal jön vissza a rettenetes atya Bécsből.”²⁰

Pulszky Polyxéna beszélt is Olgával, de válasza nem elégitette ki Buriánt: „egy kis megnyugtatót adjon. O. kategorice kijelenti, hogy engem nem szeret, és, ami még komolyabb, még arra a lehetőségre is gondol, hogy másba szerethet. Akkor hogyan képes igent mondani? És gondolja kérem, hogy ily hangulatában az igent megnyugvással el szabad fogadni?”

Neki nagyon tetszik Olga fiatalos vidámsága, hogy „szellemileg egy kissé comprimált és fejletlen”, azon majd ő segít, azt nem várja el, „hogy rajongjon értem, dacára annak, hogy apja előtt, szükségből ugyancsak eldicsértem magam [...] Felteszem mégis, hogy nagyon bízhatott bennem, másképp hogy vállalkoznék a neki közönyöshez elmenni, külföldre, ismeretlen viszonyok közé, az egész életre?”

Arra kéri Polyxénát: mondja meg Olgának, hogy „én iparkodni fogok megnyerni kizárólagos hajlamát [...] házasság után fogok udvarolni neki [...] F[ejérváry]tól kaptam egy roppant szívélyes levelet ma, melyben ismétli meghívását Deszkre [...] Ha Deszken történik valami, azonnal tudatom. Addig kérem, imádkozzék érettem.”²¹

Úgy látszik, Fejérváryt hamarabb meghódította, mint leányát, de kitartott. Erre szólította fel Pulszky Polyxéna is, kinek biztatását megköszönve jelentette: „Holnap indulok Deszkre a végelhatározás elé. Ha ott a dolog jól megy, amint-hogy jónak látszik készülni, akkor nincs kizárva, hogy Fejérváryékat onnan Pestig elkísérem.”²² Különös kéréssel fordult Polyxénához: mivel nem tudja, sor kerülhet-e a leánykérésre, az obligát virágcsokrot feltűnően nem viheti magával.

18 A cikornyás nagy kezdőbetű éppúgy lehet F mint I, tehát kérdéses, magáról Fejérváry Gézáról vagy esetleg Imre fiáról van-e szó?

19 Fejérváry másik vejének, Gerliczy Ferenc bárónak Torontál megyei birtoka, ahol a Fejérváry család saját vidéki birtok híján sokat tartózkodott.

20 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1891. ápr. 16. OSZK Kézirattár, Levelestár VIII/2132. 34. doboz.

21 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1891. ápr. 21. Uo.

22 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1891. ápr. 28. Uo.

Ezért ha kódolt táviratot küld neki, postázzon hamar egy az alkalomhoz illő csokrot.

Miután a leánykérés sikerrel járt, már bizakodó: „Olgámmal sűrű levelezésben állok”, írja Szófiából. „Kis feleségemet minden nap jobban szeretem [...] menyasszonyom eltörölte a Pista nevemet s Istvánnak keresztelt. Látja, hogy már papucs alatt vagyok.”²³ Június 30-án megvolt az esküvő, felesége a szófiai életet nehezen szokta meg: „jól vagyunk s kezdünk beleszokni a házasetletbe. Olgának némi erőlködésre volt szüksége beletalálni magát ilyen vadidegen viszonyokba [...] Januárban ipamat várjuk ide, s így Olgának lesz egy kis szórakozása is, amit az itteni élet vajmi csekély mértékben nyújt.”²⁴

Fejérváry látogatása után Burián azt írta naplójába: „Ipam ideérkezett [...] A fejedelem tiszteletére tegnap nagy riadót lövetett. Ipam kissé restellte a dolgot, mert előre látta a mindenféle szerb–oros–francia” missziók nehezítését a diplomáciai szokásokat túllépő fogadtatásért.²⁵ Mégiscsak rászorult „ipa” támogatására, amikor megkapta ugyan a követi cím és jelleget, de nem tudott szabadulni szófiai állásából, aminél többre vágyott. „Írtam ipamnak commissióval gf. K[álnoky]ért, áthelyezésemet illetőleg, felállítván egyszersmind kandidatúrám az athéni állomásra. Azt tartom, hogy az nekem most a legjobb. Itt maradni már kicsit sok volna, s túlságosan egyoldalúvá tenne.”²⁶

Nehézkesen ment a dolog, mert Kálnoky úgy tűnik, nem kedvelte annyira Buriánt, mint előtte Andrassy és Kállay Béni osztályfőnök, legalább maga Burián így látta. Majd éppen Kálnoky lemondása miatt húzódott az áthelyezés, de ha késéssel is, Burián 1897 februárjában már Athénben volt, mint követ. (Előzőleg egy évig stuttgarti követ volt, de ez a lényegtelen és addigi működési területétől idegen vidéki német főváros csak arra kellett, hogy végre felkerüljön a ranglétra rendes, illetve címe szerint rendkívüli követi grádicsára.) 6 évet töltött Athénben, ezen a Monarchia szempontjából nem különösen fontos állomáshelyen. (Ő jobban szeretett volna isztambuli követ lenni, de ez nem sikerült.²⁷ Isztambul előkelőbb állomáshely volt, mint a balkániak, az akkori követ nemcsak maga volt arisztokrata, de féltucatnyi beosztottja is.) Így hát tanult, tájékozódott, feleségével sokat utazgatott a környező országokban.

Az új évszázad 1900 márciusában meghozta neki a bárói címert, ami fontos lehetett a karrier következő lépcsőfokán. A fontos családi kapcsolatot csak erősítette, hogy Buriánné többször is hónapokat töltött egyedül élő, betegeskedő apja ápolásával s így legalább a szófiai és athéni unalomból is kiszabadult, élvez-

23 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1891. máj. 24. Uo.

24 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1891. dec. 30. Uo.

25 HL Personalia 6/A gróf Burián István iratai, a./ csoport. Burián naplója (1891–1906). 1902. febr. 3-i és 5-i bejegyzések. – Fejérváry a császár–király katonai kabinetirodájának főnöke, Arthur Bolfras altábornagy útján továbbította Ferdinánd fejedelem üzenetét Ferenc Józsefnek és egyben beszámolt a megszemlélt bolgár hadsereg állapotáról. (Kriegsarchiv, Wien, MKSM Sonderreihe 58/25.)

26 Burián 1891–1906-os id. naplója, 1895. márc. 8.

27 Erről vall egy 1897-es levelében Thallóczyhoz, idézi *Somogyi É.*: i. m. 193.

hette a budapesti társasági életet. „Hogy Olga ott van, bármily nehezen nélkülözöm én őt itten, avval szívből egyetértek, mert az neki is, atyjának is megnyugtatósára szolgál [...] Aranyszívű és aranyjellemű asszonyka ő, s csak két dolog hiányzik, az, hogy anyja lett volna és hogy gyermekei volnának.”²⁸

1903-ban meghalt Burián egyik jóakarója, a nála kreatívabb és nagyobb formátumú Kállay Béni közös pénzügyminiszter. A közös tárcák hagyományos elosztásának megfelelően utódja magyar állampolgár kellett, hogy legyen. Ress Imre szerint a magyar politika közömbös volt e legkevésbé jelentős közös miniszteri tárca iránt (az igazi fontos közös miniszter a külügyminiszter volt; a hadügyminiszter sohasem volt a hadsereg első embere, az a vezérkari főnök; mellette az uralkodó katonai kabinetfőnöke és olykor más tábornokok a döntéshozók, a hadügyminiszter ezek elképzeléseinek adminisztratív végrehajtója és képviselője, ha mégis saját elképzelései voltak, mint Pitreichnek, azokba könnyen belebukhatott). Ress leszögezi: „Semmi nyomát nem találtuk annak, hogy az utódlás ügyében a magyar miniszterelnöknek más személyi elképzelése lett volna, vagy egyáltalán élni kívánt volna javaslatélteli jogával.”²⁹

Ez az utóbbi megállapítás bizonyosan helytálló, ám a kérdés ennél bonyolultabb. Az említett miniszterelnök Khuen-Héderváry Károly, aki maga is tudta, hogy megbízatása átmeneti jellegű és ismételt lemondás után hamarosan vissza is vonult. Neki aligha lehetett beleszólása abba, ki legyen a közös pénzügyminiszter, de anélkül is elég baja volt az ellene manőverező Fejérváryval, hogy beleszóljon veje kinevezésébe. Ferenc József szemében viszont Fejérváry ekkor nemcsak kedves, hanem fontos is volt. Fejérváry az év elején vállalta az uralkodó katonai létszámemelési kívánságának előterjesztését a magyar képviselőházban, noha sejtette, milyen heves ellenzést fog kiváltani. Kitört a vihar, Széll Kálmán miniszterelnök csak a parlamentáris keretek tiszteletben tartásával volt hajlandó forszírozni az előterjesztés törvénnyé emelését, bár látta, hogy ez nem lesz lehetséges. Ezért lemondott, a kormánypárton belüli ellenfelei, Fejérváry és Tisza István örömeire, akik úgy érezték, a király számára előállott nehéz helyzetben megmutathatják neki: ki a legény a gáton, aki tűzön-vízen át kitart mellette. Ilyen szituációban fogadta el Ferenc József Burián jelölését a külügyminiszter által (akinek ez szokásjogon alapuló feladata volt).

Maga Burián szívesebben maradt volna a diplomáciai pályán. „Kállay utódlásának lenni nem könnyű dolog”,³⁰ ismerte be egy levelében; felesége helyzete is bonyolódott, mivel anyja Bécsben élt, apja és testvérei Magyarországon.

Nem tudom, mennyire ismerte Ferenc József a miniszteri kinevezés előtt Buriánt, de az hamarosan egyik bizalmasává lépett elő, mégpedig egy 1903–

28 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1901. jan. 12. OSZK Kézirattár, Levelestár VIII/2132. 34. doboz. – Fejérváry és felesége csúnya családi háborúság után külön éltek, a gyermekek nem nagyon vonzódhattak anyjukhoz, nincs jele annak, hogy Burián őt egyáltalán ismerte volna. Ami a gyermektelenséget illeti, ezen Buriánék később sem tudtak változtatni.

29 *Ress I.*: i. m. 237.

30 Burián levele Pulszky Polyxénához, 1903. aug. 6. OSZK Kézirattár, Levelestár VIII/2132. 34. doboz.

1905-ben, tehát sorsdöntő években működő Fejérváry–Tisza–Burián-összefogás tagjaként. Azt sem tudom, volt-e addig komoly kapcsolat Tisza és Burián között, tény viszont, hogy Fejérváry már 1894-ben szövetségre lépett Tisza Istvánnal, akiben a jövő reménységét látta és ilyen értelemben igyekezett a királyt befolyásolni. Ezzel a kapcsolattal a terjedelmes Tisza-irodalom többsége nem foglalkozik, noha léte és fontossága jól dokumentálható.

Mai szemmel nézve valószínűtlennek tűnhet, hogy a 15 éven át miniszterelnök Tisza Kálmán fiának, ráadásul nyilvánvaló képességek birtokában mi szüksége lehetett a Burgban protekcióra? Pedig úgy látszik, szüksége volt rá. Ferenc József érezte, hogy lojális 67-es miniszterelnöke szíve mélyén egy 48-as ifjú rejtezik s lemondásának módja erősítette ezt az érzést. Nem tudhatta, hogy a fiú nem örökölte-e az apa számára veszélyes vonzódásait. Fejérváry minden igyekezetével azon volt, hogy eloszlassa ura kételyeit.

Tisza Kálmán viszont a maga részéről Fejérváry iránt érzett fenntartásokat, tudta, hogy számára az uralkodó és a hadvezetés parancsa a prioritás, a magyar érdekekkel szemben is. Másrészt becsülte Fejérváry teljesítményét, tisztában volt azzal, hogy a honvédség fejlesztése érdekében nála senki sem tudna Bécsben többet elérni. Azt azonban nem tűrte volna, hogy Fejérváry s általa a hadsereg beavatkozzon a magyar belpolitikába. Tisza Kálmán után viszont több mint egy évtizeden át olyan kormányfők következtek, akik vagy személyes alkalmatlanságuk, vagy pozíciójuk gyengesége miatt nem rendelkeztek elég hatalommal. Így Fejérváry egy évtizeden át meghatározó, a magyar kormány politikáját befolyásoló tényező lett, bár nemcsak az ellenzék, hanem a kormánypárt egyes csoportjai részéről is határozott ellenállásba ütközött. Ez a szerepe többször hasznos volt, például amikor támogatta Wekerlét az egyházpolitikai reformokat nehezen elfogadó Ferenc Józsefnél, elérte, hogy Wekerle lemondását az ezt ki-provokáló király végül ne fogadja el.³¹

Tisza István támogatta Wekerlét, Fejérváryt és Szilágyi Dezsőt a reformok érdekében. Wekerle maradása történetéről írt részletes feljegyzésében Tisza István igen elismerően szól Fejérváryról: „senkinek oly nagy része nincs az eredmény elérésében, mint Fejérvárynak. Engem már néhány nappal az előtt meglepett egy bizalmas beszélgetés alkalmával az a mély belátás, mellyel a kérdés egész horderejét megítélte; a férfias bátorság” stb.³²

Fejérvárynak pedig tetszett Tisza határozottsága, elfordulása a klasszikus liberális kor kompromisszum-kereséseitől. Összekötötte őket, hogy a fő, elvi kérdésekben liberálisok maradtak, de a célhoz vezető módszerek megválasztásában nem voltak válogatósak. Ezért félték sokan az egyre tekintélyesebb fiatal Tiszát

31 Erre a dokumentumokkal nehezen bizonyítható szerepére fontos forrás *Horánszky Lajos*: Tisza István és kora. I. Bp. [1994.] 204. – Fejérváry politikai szerepéről Tisza Kálmán után bővebben ld. *Hajdu Tibor*: Fejérváry Géza karrierje avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 3–59.

32 *Gróf Tisza István*: Az 1894. május–június havi krízis történetéhez. In: *Uő* összes munkái. I. Bp. 1923. 681–696.

nagyobb szerephez juttatni még saját pártjában is. Fejérvárynak különösen fontos volt, hogy Tisza elfogadta és 1889. január 14-i, első nagy parlamenti beszédében nyilvánosan is meghirdette a hadvezetés katonai doktrínáját, miszerint egy eljövendő háborúban a Monarchia fő ellenfele Oroszország lesz, s az orosz támadás csak idő kérdése.³³

Így tehát, amikor Fejérváry az 1903 első hónapjaiban kibontakozó parlamenti véderő-vitában nem remélhette, hogy a 67-es liberalizmus elveihez ragaszkodó Széll Kálmán miniszterelnökre számíthat a katonai követelések elfogadtatásának kierőszakolásában, úgy látta, eljött a fiatal Tisza ideje. Engedélyt kapott a királytól, hogy kormányalakításra szólítsa fel Tiszát, ami 1903. április 6-án történt meg; Tisza még habozott, úgymond, ellenzői túl sokan vannak, így bár Fejérváry változatlanul Tisza mellett kardoskodott, Ferenc József megpróbálkozott Khuen-Héderváry Károllyal, aki némi gondolkodás után visszalépett. Ekkor már Tisza kereste fel Fejérváryt és közölte: vállalkozik az obstrukció letörésére. Fejérváry ezt jelentette a királynak, aki Széllt lemondásra szólította fel és miután ez 1903. június 16-án megtörtént, az e célból Bécsbe utazó Tiszát bízta meg kormányalakítással.³⁴

Tisza elszántsága még párhíveit is megijesztette s végül egyedül Fejérváry vállalta, hogy belép kormányába. Így a király kénytelen volt mégiscsak Khuen-Héderváryt megbízni, az ő kormányában viszont a haragos Fejérváry nem vállalt részvételt. Jó alkalom volt ez neki, aki a leghosszabb ideig, 19 évig volt egyfolytában a magyar kormány tagja, a távozásra; marasztalni sem lehetett, hiszen ő nem mondott le, csak nem vállalt új megbízatást. Ekkor halt meg Kállay Béni, így Burián kinevezése utódjául jutalom is lehetett – apósának.

Mint ismeretes, Khuen-Héderváry hamarosan megbukott s Tisza 1903 novemberében végre elfoglalhatta helyét az annyira áhított miniszterelnöki bársonyszékben. Azonnal megindult a kormánypárt bomlása. A hetvenéves Fejérváry már nem vállalt újra miniszterséget, de természetesen továbbra is támogatta Tiszát és persze Buriánt. Aki nem zavartatta magát a budapesti viharoktól, s bár távolról sem rendelkezett Kállay vagy Thallóczy³⁵ képességeivel – az utóbbi most Burián mentorából beosztottjává lett (bár ez utóbbit és benső barátságukat láthatóan nem zavarta³⁶), demonstrálandó, hogy a kinevezésnél a képességek

33 Ld. *Gróf Tisza István* képviselőházi beszédei. I. A fiatal képviselő. 1888. február 3.–1903. november 3. Bev., jegyz. Barabási Kun József. Bp. 1930. 13–23. – Értékelése *Vermes G.*: i. m. 74.

34 *Gróf Tisza István*: Az 1903. évi válság. In: *Uő* összes munkái. I. i. m. 698–699.; *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. II. Bp. 1934. (A Magyar Szemle könyvei IX.) 13–15.; *Hanák Péter*: A belpolitikai ellentétek kiéleződése a századelőn. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bp. 1978. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.) 521–523.

35 Thallóczy szerepének újabb összefoglalása – „Thallóczy Lajos – három miniszter tudós mindene” – *Ress I.*: i. m. 240–242. – Korábban *Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Szeffkú, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Bp. 1980. 128–133.

36 Erre bőséges bizonyíték levelezésük megmaradt része: OSZK Kézirattár, Levelestár F. XI/166.

másodrendűek –, a Pénzügyminisztériumot és feladatait jól ismerve átvette annak irányítását, kilenc zavartalan évre.

Fejérváry láthatóan elégedett volt Tisza másfél éves kormányzásával, hiszen a katonai és politikai ügyeket is az ő szellemében intézte, de tartózkodott a nyilvános szerepléstől, a háttérből támogatta őt. Befolyását a magyar és közös hadügyekre 1906-ig megőrizte, amit elősegített, hogy Ferenc József bécsi pozícióval jutalmazta 1904 októberében, amikor kinevezte az ez alkalommal felállított bécsi magyar „darabont” testőrség kapitányává. Tiszát támogatta Fejérváry Imre is, akit apja 31 évesen neveztetett ki Baranya és Pécs főispánjává.

Tisza 1905. januári veresége után lemondott és hónapokig folytak a sikertelen kormányalakítási tárgyalások. Egy ideig ifjabb Andrássy Gyulát, a szabadelvű pártból kilépett „disszidensek” vezetőjét próbálták meggyőzni, hogy vállalja el a miniszterelnökséget és újra egyesítve a szabadelvű pártot, teremtse meg annak parlamenti többségét. Burián ekkor jelent meg a magyar politikai életben: Horánszky szerint 1905 májusában Ferenc József őt küldte Budapestre, hogy győzze meg Andrássyt. A feladat teljesítése lehetetlen volt, hiszen Tisza és Andrássy között gyűlöletté fokozódó és Tisza haláláig tartó ellenségeskedés keletkezett, de a diszkrét misszió mutatja, hogy Buriánnak már sikerült beférkőzni az uralkodó bizalmasainak szűk körébe.

A radikális megoldást, kisebbségi kormány kinevezését Tisza sem vállalta, s e kérdésben már Burián is önállósította magát és Tisza álláspontjához csatlakozott; így nőtt ki Tisza és Fejérváry szövetségéből Tisza és Burián szövetsége. „Egy idő múlva legjobb esetben ott volnánk, ahol most”, írta Burián előrelátóan naplójába 1905 áprilisában, majd amikor az Andrássy-kísérlet kudarca után Tisza május 7-én „kérdést intézett hozzám, elvállalnám-e a kormányalakítást? Feleltem határozott *nem*-mel”. Május 13-án már azt írja naplójába: „Apósomat a felség felidézte, avégett, hogy balsikerem esetére felszólítsa egy parlamenten kívüli kormány alakítására. Nézetem szerint nagy hiba, hogy ez történt”. Június 12-én ezt jegyzi fel: „Apósom összehozta a kabinetjét szintelen emberekből. Ezt ma a felségnek bejelentette, s hivatkozással ezelőtt egypár nappal beküldött, a helyzet egész súlyosságát híven ábrázoló emlékiratára a királynak ajánlott valamelyes koncessziót a nyelvkérdésben. A felség ezt kereken megtagadta [...] ezzel a tragikus összekoccanás elemei meg vannak adva”.³⁷

Fejérváryt fia és Burián még parlamenti „bemutakozása” előtt, június 19-én rábeszélték, hogy adja vissza megbízatását. Ezt meg is tette, miután a képviselőház ülésén nemcsak a többség részéről talált merev elutasításra, de a kialakult helyzetért elsősorban felelős Tisza is nyíltan megtagadta a „darabont-kormány” támogatását – majd többször megismételte visszalépését Burián és személyes hívei rábeszélésére –, és látva, hogy nem tud a parlamenti többségnél eredményt elérni. Ám Ferenc József mindannyiszor „megparancsolta”, hogy maradjon posztján. Burián tanúsága szerint kezdettől fogva tudta, hogy kísérlete kilátástalan. Amikor miniszter-keresése közben a szabadelvű Hódossy Imrének

37 HL Burián id. naplójának megfelelő napi feljegyzései.

ajánlotta fel az igazságügyi tárcát, az elutasítva a felkérést őszintén megmondta neki, mit gondol vállalkozásáról, mire Fejérváry azt felelte volna: „Tudom, hogy mire vállalkoztam, de én nem felejtettem el azt, hogy mit köszönhetek a királynak, aki az életemet megmentette.³⁸ Ha azt parancsolná, ugorjam le a harmadik emeletről, azt is megtenném érte.”³⁹ Ferenc József is tudta, mivel tartozik Fejérvárynak politikai öngyilkosságáért. Amikor Fejérváry többszöri visszautasítás után elvállalta a kormányalakítást, „az öreg király kezét fogva régi katonájával, ezeket a szavakat mondta neki: »Amíg élek, sohasem fogom ezt Önnek elfelejteni«”.⁴⁰

Burián apósa miniszterelnöksége idején is kitarzott Tisza helytelenítő álláspontja mellett és ettől kezdve mindvégig Tisza bizalmas embere, politikai szövetségese volt. Személyes kapcsolata Fejérváryval jó maradt, amire példa lehet, hogy amikor Tisza kilépve passzivitásából élesen elítélte a Fejérváry–Kristóffy-féle választójogi tervet, s Ferenc József titkos megbeszélésre hívta őt Fejérváry közvetítésével, utóbbi azt írta Tiszának: „Azon feltevésben, hogy a bécsi Burg belső folyosói nem annyira ismeretesek Előtted, hogy útbaigazítás nélkül megtalálnád a lehetőségét a szárnysegédi szobába eljuthatni, Burián István vömmel megállapodtam, hogy Bécsbe megérkezvén, odafáradnál hozzám, aki a megfelelő úton kalauzolna.”⁴¹

Fejérváry bukása után Burián nem foglalkozott a magyar belpolitikával s láthatólag örült, hogy apósa sem politizál többé. Amikor 1907. március 5-én Kristóffy, Fejérváry volt belügyminisztere felkereste őt új pártalapítási tervével, „csak annyit mondtam körülbelül, hogy csináljanak, amit akarnak, de hagyjanak békét a királynak és – apósomnak”.⁴² Burián többször tárgyalt ugyan magyar politikusokkal, főleg Wekerlével, de csak „közös” pénzügyi kérdésekről és Bosznia annexiójáról, amit ő erélyesen követelt.⁴³

A magyar politikai vezéralakjai közül Burián továbbra is Tiszával rokonszenvezett, 1912-es erőszakos lépései házelnökként különösen elnyerték tetszését.⁴⁴ 1912 februárjában távoznia kellett a miniszteri székéből Berchtold külügyminiszteri kinevezése miatt (két magyar egyszerre nem lehetett közös miniszter), Ferenc József követi állást ígért neki, de Berchtold nem siette el riválisa kinevezését. Tétlenül⁴⁵ kellett várnia 1913 júniusáig, amikor Tisza miniszterelnöki

38 1901. januárban nehéz vakbélműtétet hajtott végre rajta a híres berlini Sonnenburg professzor, akit az aggódo Ferenc József saját költségén hozatott Budapestre. Három hónapig nyomta az ágyat, ezalatt Buriánné ápolta és nála is lakott. Előzőleg Ferenc József, jól ismerve Fejérváry házassági botrányát, kitarzott híve mellett és anyagilag is támogatta. Ld. *Hajdu T.*: i. m. 41–47.

39 *Horánszky L.*: i. m. I. 558. Hódossy személyes közlése Horánszkyknak.

40 I. m. 557. Fejérváry Imre személyes közlése Horánszkyknak.

41 I. m. 606–607.

42 *Báró Burián István* naplói 1907–1922. i. m. 6. – Buriánék és Fejérváry többször együtt nyaraltak, Burián 1912-es több hónapos „munkanélkülisége” idején sok időt töltöttek együtt Bécsben is. I. m. 15., 23., 51–52.

43 I. m. 12–18.

44 I. m. 49. „Lukács, Tisza és a párt – pompások voltak” az 1912. júniusi parlamenti viharokban.

45 „Tétlenségem felett való türelmetlenségem nőttön-nő, ami megengedem, nem philosophus állás-

megbízást kapva felajánlotta neki az őfelsége személye körüli (ahogyan Mikszáth elnevezte: a király háta mögötti) miniszteri állást. Burián állítása szerint jobban örült volna valamely fontos diplomáciai posztnak, de Tisza megnyugtatta: éppen erről van szó. „Súlypont: a Külügyi informatio s a délszláv dolgozon.”⁴⁶ No meg Berchtold ellenőrzése, akit ezután Burián sűrűn felkeresett és ellátott kéretlen tanácsaival. Így amikor ő lett Berchtold utóda (vajon mit gondolt Berchtoldné Károlyi Nandine, amikor apja egykori alkalmazottjának fia követte férjét a külügyminiszteri székhelyen?), jól ismerte új minisztériumát. Ottani működése, bukása és visszatérése közismert, irodalma nagy.⁴⁷

Az összeomlás után Bécsben maradt, de nem csatlakozott Károly exkirály legitimista híveihez, róla sohasem volt nagy véleménye.

„Tisza közt és köztem sok volt a nézeteltérés” – írta naplójába Tisza halála után. „Neki nagyobb volt a hatalma és tehetsége, de azt hiszem, nekem volt jobb összetételtem és emberismeretem. Ő korával túnt le, mint annak fényes képviselője.” IV. Károly viszont „sok jót akar, de sokat vét meggondolatlansággal és állhatatlansággal [...] evvel ásta alá egész állását, és ma már oly borzasztó szegény, hogy végtelenül sajnálható. Nem szavahihető, ígéreteiben bízni nem lehet. Könnyen befolyásolható, de csak pillanatnyi ötletekre, s hirtelen elhatározásokra. Gyermekded gondatlanság.”⁴⁸ Horthy kormányzóságát viszont jó megoldásnak tartotta: „The right man in the right place” – jegyezte naplójába, miután meglátogatta őt a Várban.⁴⁹

Apósa halálakor azt írta Tiszának: „Mélyen meghatott azon megemlékezés, melyet a képviselőházban boldogult apósom emlékének szentelni oly kegyes voltál. Senki sem domboríthatta úgy ki kristálytisza személyiségének lényegét [...] Azért is vonzódott ő oly erősen te hozzád s azért töltötte őt el a te kormányzód oly teljes megnyugvással. Hidd el, még az utolsó napjaiban is, midőn már nem tudott érthetően beszélni, édes mosoly vonult végig arcán, ha, amint azt ismételtelen tettem, téged említettem.”⁵⁰ „Szegény apósdodat nagyra becsültem és nagyon szerettem”, válaszolta Tisza.⁵¹

pont” – írja Thallóczynek. Visszautasította a washingtoni nagykövetséget, amit, úgy lehet, ezt remélve is ajánlott fel neki Berchtold. De „a legközelebbi szabad állomást okvetlen elfogadom, bármelyik is legyen az”. Burián 1912. szept. 21-i levele Thallóczyhoz, OSZK Kézirattár, Levelestár F. XI/166.

46 *Báró Burián István* naplói 1907–1922. i. m. 60. – 1913. jún. 8-i bejegyzés. – Buriánné külön köszönetet mondott Tiszának ezért a megbízásért, amely lehetővé tette számára, hogy Bécsben élve, ott apját élete utolsó évében gondozhatta.

47 Burián világháborús működésének nagy irodalma van, ebből csak *Diószegi Istvánnak* az ő szerepére vonatkozó összefoglalásait emelném ki: A ballplatzai palota utolsó gazdája i. m., továbbá *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája i. m. és Hungarians in the Ballhausplatz*. Bp. 1983.

48 *Báró Burián István* naplói 1907–1922. i. m. 233.

49 I. m. 249. (1920. máj. 18-i bejegyzés.)

50 A református egyház Zsinati Levéltára 44a fond Tisza István iratai. 47. Idézi: *Báró Burián István* naplói 1907–1922. i. m. 99.

51 Idézve uo.

Amikor Burián 1922. október 20-án Bécsben meghalt, a budapesti lapok nem szenteltek túl nagy teret személyének és a temetésnek. A szertartásra a bécsi központi temetőben került sor, a családtagok, a rokonok (Gerliczy, Kornis, Than és más családok), valamint Seipel osztrák kancellár részvételével. A magyar kormányt Masirevich követ képviselte. Az akkor talán legszínvonalasabb pesti napilap, a *Világ*, így foglalta össze nekrológiáját: „Burián megkapta a grófi rangot, megkapta a legmagasabb kitüntetések, de ezáltal természetesen nem növekedett meg formátuma. Az elmulasztott alkalmakért és lehetőségekért azonban nem Buriánt terheli a felelősség, hanem azokat, akik válságos időkben kétszer is egy ilyen lelkiismeretes, de kicsinyes és szürke bürokratára bízta a monarchia legfontosabb politikai állomását.”⁵²

TIBOR HAJDU

THE MINISTER AND HIS FATHER-IN-LAW (ISTVÁN BURIÁN AND GÉZA FEJÉRVÁRY)

The essay presents the family and personal relations of Count István Burián, the former finance minister (1903–1912) and foreign minister (1915–1916, 1918) of the Austro-Hungarian Monarchy, with special regard to his connection with his father-in-law, Baron Géza Fejérváry, the Hungarian minister of national defence (1884–1903) and prime minister (1905–1906). It gives peculiar attention to the most influential Fejérváry's significance in Burián's career.

Burián was born into an old but poor Hungarian noble family: his father was first the procurator of the Pálffy princely property, then of Count Károlyi's family property in Stomfa (Pozsony County, today Slovakia). During Burián's youth, Count Alois Károlyi was the owner of the estate, who was the ambassador of the Monarchy in Berlin. Burián attended to the Academy for Eastern Studies in Vienna, which qualified for consular services. For two decades he acted first as a consul, then as a consul-general, at last in Sofia, but his career did not satisfy him. He was looking for a proper wife, and finally, through the instrumentality of his friend's wife, Mrs. Joseph Hampel (née Polyxena Pulszky), he met Baroness Olga Fejérváry, the sixteen years younger daughter of the Hungarian minister of national defence. The study presents in detail the story of the marriage on the basis of the correspondence between Burián and Mrs. Hampel.

Fejérváry backed up his son-in-law who became the ambassador of Athen in 1897, then the finance minister of the Monarchy in 1903 – while his more scholarly mentor and friend, Lajos Thallóczy remained archivest at the Ministry. At this time he got into contact with the young Count István Tisza whom Fejérváry had recommended to Emperor and King Francis Joseph for long, until Tisza became the prime minister of Hungary in the end. When Tisza lost the election in 1905, by the king's order, Fejérváry accepted to establish a government out of the Parliament by dictatorial means. Both Tisza and Burián were against it, but after this they two were in tight league with each other. When Burián was dismissed in 1912, Tisza admitted him as member of his government. Then, during World War I, he was the foreign minister of the Monarchy by means of his connections; however, his aptitude did not make him suitable for forming an original conception.

⁵² Burián István meghalt. *Világ* 1922. okt. 21. 2.

WALTRAUD HEINDL

Amtsverständnis und Selbstverständnis

Ein Versuch über die mentale Orientierung der k. k.
cisleithanischen Beamten

Die staatsrechtlichen Gesetze von 1867, der Ausgleich mit Ungarn und die konstitutionellen Verfassungen, die in beiden Ländern erlassen wurden, bedeuteten zweifelsohne eine scharfe Zäsur im Staatsorganismus, die auch das Beamtentum betraf. Die Bürokratie war in der neoabsolutistischen Periode mit aller Vehemenz von Seiten der Regierung in allen Ländern inklusive Ungarn gleichgeschaltet worden – in der Hoffnung, dass damit eine Reichseinheit zu erzielen wäre. Mit den durch den Ausgleich geschaffenen Änderungen wurde die Beamtenschaft dreigeteilt: in ungarische, österreichische Beamte und „gemeinsame“ Beamte, die in den neuen gemeinsamen Ministerien, in den Ministerien des Äußern, der Finanzen und des Krieges, ihren Dienst versahen.

Éva Somogyi hat in ihren differenzierten Studien die Komplexität von nationaler Identität und Dienst für den Gesamtstaat der ungarischen Beamten im gemeinsamen Ministerium des Äußern in Wien untersucht.¹ Die folgenden Streiflichter sollen als kleiner Beitrag zu Amts- und Selbstverständnis sowie zur mentalen Orientierung der cisleithanischen Beamten im neuen konstitutionellen zweigeteilten Staat verstanden werden.

1. Das Amt oder die kleinen großen Unterschiede

„Es ist natürlich zwischen den einzelnen Beamtenberufen ein großer Unterschied in der Wertung: Am höchsten stehen die Ministerien im Kurs, über allen natürlich das „Äußere“; dann kommen die sogenannten politischen Beamten bei den Statthaltereien, dann die Richter, Finanzbeamten, Lehrer. Einen Grundunterschied gibt es natürlich: Konzepts- und Kanzleibeamte. Da liegt eine Welt dazwischen. Die einen haben Hochschulstudien, die anderen nicht. Wer kein Hochschulstudium hat, kann niemals in die höheren Ränge auf-

¹ *Somogyi Éva*: Magyar diplomaták a közös külügyminisztériumban. Századok 138(2004) 602–672.; *Dies*: Im Dienst der Monarchie oder der Nation? Ungarische Führungsbeamte am Ballhausplatz. Österreichische Osthefte 44(2002) 596–626.; *Dies*: Hagymány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 2006. (A múlt ösvényén).

steigen, er bekommt niemals einen höheren Titel, mit dem er sich sehen lassen kann.“²

Diese zeitgenössische feine Unterscheidung der Großgruppe Beamte warnt uns vor Pauschalierungen hinsichtlich des österreichischen Beamtentums. Sie wären zum Scheitern verurteilt. Die Staatsdiener gehörten allen sozialen Schichten der Gesellschaft an: Die Subalternbeamten den Unterschichten oder – wenn die Karriere sehr gut verlief, dem Kleinbürgertum, die mittleren Beamten (meist mit Matura) dem Klein- bzw. dem mittleren Bürgertum und die höhere und hohe Bürokratie gehörte wohl zu den (vorwiegend) gebildeten bürgerlichen Eliten des Landes. Eines der hervorragendsten Mittel in diesem fein nuancierten und komplizierten Komplex der sozialen Distinktion war – worauf das Zitat deutlich hinweist – die Bildung.

Im Folgenden wird von der k. k. höheren und hohen Bürokratie, vorwiegend der Ministerialbürokratie in Wien, die Rede sein. Sie war die Elite und von ihr besitzen wir die besten Quellen.

Das Standes- und Anstandsgefühl der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts schien es geradezu zu verlangen, dass die Unterschiede im Rang und Stand bereits durch Gewohnheiten und Rituale im alltäglichen Amtsleben nach außen hin deutlich zur Schau zu gestellt wurden. Die standesüblichen Gewohnheiten zeigten die Schichtzugehörigkeit und prägten das Bewusstsein des jeweiligen Beamten.

Wie konnten Differenzen besser demonstriert werden als durch das Tragen von Uniformen? Die Beamtenuniformen waren bereits zu Beginn des 19. Jahrhunderts eingeführt, doch nicht sehr konsequent getragen worden. Sie wurden im Neoabsolutismus (1849) neu gestaltet wurden und nun verpflichtend eingeführt.³ Dahinter stand die Absicht, die Beamten auch optisch aus der Masse des Volkes herauszuheben. Die Rangdistinktionen, an den Krägen und Ärmelaufschlägen sichtbar gemacht, unterstrichen nach außen hin die hierarchische Gliederung der Beamtenschaft.

Ab den 1870er Jahren, in der liberalen Ära, begannen sich die Beamten gegen das Tragen der Uniformen zur Wehr zu setzen:⁴ Den niederen Beamten war die Uniform zu teuer, liberale Staatsdiener, wehrten sich gegen die Uniform als Ausdruck der Militarisierung der Beamtenschaft. Sie erinnerte zu sehr an die Uniformen der Offiziere, von denen sich die Beamten deutlich unterschieden sehen wollten, da sie sich als freie Bürger fühlten, die im Gegensatz zu

2 *Otto Friedländer*: *Letzter Glanz der Märchenstadt. Das war Wien um 1900*. Wien–München, 1969. 74.

3 Zum Folgenden *Waltraud Heindl*: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich*. Wien–Köln–Graz, 1991. (Studien zu Politik und Verwaltung 36.) 55 und 240 ff.; *Karl Megner*: *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums*. Wien, 1985. (Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie 21.) 10, 33, vor allem 238–245.

4 *Justin Blonski*: *Der österreichische Civilstaatsdienst*. Wien, 1882. 220.; *H. Pechtl*: *Staatsdienst und Staatsdiener in Österreich*. *Beamtenzeitung* 5(1874) 126, bei *K. Megner*: a. a. O., 241.

den Militärs das aktive und passive Wahlrecht besaßen. Dies zeigt, dass sich die Staatsdiener zugleich als Staatsbürger *par excellence* verstanden.

Den Wünsche der Beamten zum Trotz wurde dann unter der konservativen Regierung Taaffe die Verpflichtung des Uniformtragens durch die Einführung einer Galauniform, die jeder Beamte bei seiner dienstlichen Vorstellung zu tragen hatte, ausgebaut.⁵ Dass dieses Zeremoniell sehr ernst genommen wurde, ist den Schilderungen Friedrich Kleinwächters zu entnehmen, der in große Verlegenheit gestürzt wurde, als er – angestellt bei der Finanzprokurator in Czernowitz – von seiner Versetzung in das Finanzministerium erfuhr, da er keine Uniform besaß. Ein Uniformschneider in Wien erledigte sehr schnell das Schneidern einer Uniform „samt allem, was dazugehörte, wie Säbel, Mantel, Paradehut, weiße Handschuhe“. Bei der Vorstellung fand er zwölf weitere „ähnlich kostümierte“ Kollegen aus allen Kronländern Cisleithaniens vor,⁶ was eine gewisse Gleichheit innerhalb der Ränge der regional, sprachlich und national so unterschiedlichen Beamten demonstrativ zum Ausdruck brachte. Von den anderen, vor allem den sozial niederen Rängen dagegen, setzten sich die höheren Beamten durch die Uniform deutlich ab.

Auch die strenge Etikette, die Neuankömmlinge von Kanzlei zu Kanzlei und in der Provinz zusätzlich abends im Beamtenkasino (so es eines gab) vorzustellen, zeigt die hierarchischen Unterschiede – selbst im privaten Leben der Beamtenfamilien. Über die Beamtenkasinos in Bosnien besitzen wir einen anschaulichen Bericht:

„Der Zweck der Beamtenkasinos war es, aus der Beamtenschaft in jedem Bezirk eine Einheit und ein von der einheimischen Bevölkerung völlig abgesondertes, selbständiges Ganzes zu machen. Mitglieder der Beamtenkasinos waren zwar auch örtliche Würdenträger, wie der Bürgermeister der Stadt oder Geistliche der örtlichen Konfessionen, aber das waren gerade nur Ausnahmen. Vorsitzende war immer der Bezirkshauptmann, stellvertretender Vorsitzender war der Bezirksrichter, und die übrigen Mitglieder des Vorstands wurden nach den Wünschen des Bezirkshauptmann ‚gewählt‘.

Die Räumlichkeiten des Kasinos bestanden gewöhnlich aus einem großen Saal mit Billard, zum gemeinsamen Beisammensitzen mit den Damen oder für große Versammlungen, und aus einem kleineren Raum, dem Herrenzimmer. Entlang der Wände waren Sessel, und die Gäste bezogen ihre Plätze nach dem Dienstrang. Auch die Damen saßen nach dem Dienstrang ihrer Männer und waren bei der Einhaltung dieser Ordnung bei weitem pedantischer als die Männer selbst.“⁷

5 K. Megner: a. a. O., 242 f.

6 Friedrich Ferdinand Gabriel Kleinwächter: *Der fröhliche Präsidialist*. Wien, 1947. 14.

7 So der tschechische technische Beamte Jan Baše, in: *Von Amts wegen*. K. k. Beamten erzählen. Hg. Pavla Vošahlíková. Wien-Köln-Weimar, 1998. (Damit es nicht verloren geht 37.) 231.

Gegen Ende der Epoche der Monarchie wurde freilich besonders an der Peripherie des Reiches die strenge Etikette aufgeweicht.⁸ Die Forderung nach würdevoller Distanz aber blieb gewahrt.⁹ Dem entsprach der übliche Umgangston der Beamten mit den „Parteien“, der elegante distanzierte Überlegenheit gegenüber dem „vorstelligem Volk“ demonstrierte. Wollen wir Friedländer glauben, so „herrschte allgemein Entgegenkommen und Toleranz [zu der die Beamten allerdings per Dekret verpflichtet waren, Anm. W. H.], die sich manchmal in sinnlose Schlamperei, niemals aber in sinnlose Härte wandelt. Boshaft, ironisch, weltkundig reden die Beamten mit den Leuten, lassen sich gerne was erzählen, was sie nicht glauben.“¹⁰

Der Umgangston innerhalb des Apparates entsprach selbstverständlich der hierarchischen Abstufung. Sprach der ideale Amtschef seine akademisch gebildeten Untergebenen meistens freundlich – kollegial mit Sie und „Herr Kollega“ an, so wurde der letzten Kategorie im Staatsdienst, den Dienern, erst mit der Dienstpragmatik von 1914 die Anrede „Sie“ und „Herr“ zugebilligt. Vorher lautete die Anrede „Er“ verbunden mit der bloßen Namensnennung des untergebenen Beamten.¹¹ Was konnte die tiefe Differenz zwischen den verschiedenen Welten von „oben“ und „unten“ im Beamtentum deutlicher machen?

Auch bezüglich der Arbeitszeit und deren Einhaltung gab es klare Differenzen. Seit Ende des 18. Jahrhunderts betrug die Arbeitszeit sechs Stunden, aus heutiger Sicht eine wohl nicht allzu drückende Last für die Bürokratie. Wie diese Amtstunden angeordnet wurden, war weitgehend vom jeweiligen Amtsvorstand gewählt – und je höher der Rang, desto unabhängiger war man, desto mehr durfte man vom Amt abwesend sein. Sehr oft waren die Amtstunden geteilt, vormittags von 9 – 12 Uhr, nachmittags von 15 – 18 Uhr. Doch in vielen Ämtern setzte sich immer mehr die kontinuierliche Arbeitszeit – mit manchmal erheblichen Verkürzungen – durch. Der Sektionschef im Finanzministerium Gustav Höfken berichtet uns von einer Arbeitszeit in den 1850er und 1860er Jahren von 8 Uhr bis 15 Uhr, in der er auch ein frugales zweites Frühstück unterbrachte (über dessen Dauer er sich nicht näher ausließ).¹² Doch schon um 14 Uhr verließ er das Amt, um sich zu seiner Familie zu begeben. Die lockere Einstellung zu einer flexiblen Arbeitszeit dürfte sich bei den Konzeptbeamten bis zum Ende der Monarchie nicht geändert haben.¹³

8 Für Wien *F. F. G. Kleinwächter*: a. a. O., 29 f., für die Provinz Jan Baše, in: *Von Amts wegen*, a. a. O., 230.

9 Siehe z. B. Karel Fasse in: *Von Amts wegen*, a. a. O., 250.

10 *O. Friedländer*: a. a. O., 72.

11 *Die Staatsdiener – II. Hauptstück der Dienstpragmatik vom 25. Jänner 1914, Herta Hafner*: *Der sozio-ökonomische Wandel der österreichischen Staatsangestellten 1914–1924*. (phil. Diss.) Wien, 1990. 31–51.

12 „Aus meinem Tagebuch“, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Nachlass Höfken, Karton 2, bei *W. Heindl*: *Gehorsame Rebellen*, a. a. O., 229.

13 *F. F. G. Kleinwächter*: a. a. O., 97.

Allerdings wurden die Arbeitsstunden unbegrenzt ausgedehnt, wenn der Arbeitsanfall größer war.¹⁴

Selbstverständlich richteten sich auch die Amtsräume nach dem Rang. Hatten die jungen Beamten, die ohne großen Parteienverkehr arbeiteten, eher beengte Verschläge als Arbeitszimmer, so wurde ihnen – wenn sie als junge Beamte Präsidialdienst in der Hochbürokratie versahen – schöne, große Zimmer mit riesigem Teppich, Diplomatschreibtisch, breitem Fauteuil, mit Samt bezogener Sitzecke und Mahagonitische, prachtvollem Luster und schweren Seidenvorhängen zugeteilt.¹⁵ Die Würde der Hochbürokratie musste bereits im Vorzimmer zum Ausdruck kommen. Im Allgemeinen beherrschte aber die Ämter, so wird uns berichtet, ein rigoroser Spargeist, eine gewisse Dürftigkeit, ein „freudloser, klösterlicher Stil“, der sich in der Gestaltung der Amtsgebäude und deren Ausstattung als schmucklos oder kalt, auch „hässlich und unfreundlich“, „ohne unsachliche Eitelkeit“ repräsentierte. (Wir sprechen heute vom ärarischen Stil!) Ob tatsächlich durch Hässlichkeit, wie Zeitgenossen vermuteten, der Würde des Staates Ausdruck verliehen hätte werden sollen?¹⁶

Trotz aller Verschiedenheiten im Leben der sozialen Rangklassen in den Ämtern (wozu noch die Differenzen in Zentrum und Peripherie hinzutraten), – es gab zwei gemeinsame Elemente, die diese Unterschiede einbneten: Das waren die eingeforderten Beamtentugenden und der besondere Amtsstil in Cisleithanien.

Der Kanon der Pflichten eines Beamten blieb seit Josephs II. Zeiten unbestritten und wurde im Jänner 1914 in der Dienstpragmatik umfangreich definiert:¹⁷ Es waren Treue, Gehorsam (besonders gegenüber den dienstlichen Anordnungen des Vorgesetzten), unverbrüchliche Einhaltung der Gesetze, Wahrung des öffentlichen Interesses, Amtsverschwiegenheit, Wahrung des Standesansehen in und außerhalb des Dienstes – ja selbst im Ruhestand, anständiges Benehmen im Umgang sowohl mit „Amtsgenossen“ als auch den Parteien sowie „Hilfsbereitschaft“ „in den zulässigen Grenzen“ (was immer das bedeuten mochte). Zu den Beamtentugenden gehörte auch die Einhaltung der Amtsstunden, doch auch diese bei Erfordernis auszudehnen. Dem gegenüber stand eine Reihe von arbeitsrechtlichen Vergünstigungen (geregelter Besoldung und Dienstzeit, Aufstiegsmöglichkeiten, Urlaubs- und Pensionsanspruch – auch für Witwen und Waisen), die in dieser Zeit noch nicht allgemein üblich waren. Diese Pflichten und Tugenden waren für alle Beamten, hohe und niedere, verbindlich.

Auch der Amtsstil war ein Kriterium, der allen Beamten und Ämtern gemeinsam war. Seit dem Buch „Geschäftsstyl“, das 1781 von dem aufgeklärten

14 Siehe z. B. Ludmila Matiegová in ihren Erinnerungen über ihren Vater, einen beamteten Arzt. In: Von Amts wegen, a. a. O., 331.

15 F. F. G. Kleinwächter: a. a. O., 46 und 63.

16 O. Friedländer: a. a. O., 71.

17 H. Hafner: a. a. O., 15 ff.

Hofrat der Hofkanzlei, gleichzeitig Professor der politischen Wissenschaften, Joseph Freiherr von Sonnenfels verfasst worden war, waren für den Kanzleidienst, Akten erledigung, behördliche Schreiben, Registratur etc., einheitliche Regeln vorgeschrieben worden, die unter anderem die Gleichförmigkeit jeder Verwaltungstätigkeit beweisen sollte. Verwaltung wurde so zumindest nach außen hin – in einem vom rechtsstaatlichen Gedanken diktierten Prozess – der beamteten Willkür entzogen und bot Schutz für die Bürger und Bürgerinnen. Gleichzeitig stellte die Regelmäßigkeit für das innere Amtswesen eine Garantie für die Erhaltung der Amtshierarchie dar. Friedrich Kleinwächter konzentriert den „ministeriellen Stil“ auf die Art der Anrede, der Höflichkeitsfloskeln und den Schreibstil der Behörden, kurz gesagt auf den schriftlichen Umgangston der Behörden untereinander, der umso gewundener, höflich – bombastischer und obrigkeitstaatlich zu sein hatte, je höher die Behörde war. Auf ihn wurde in den Ministerien und höheren Behörden höchster Wert gelegt.¹⁸ Vor allem aber verlangte der österreichische Amtsstil strenge „Unpersönlichkeit“, die als das Charakteristikum des österreichischen Amtes hervorgehoben wurde. „Niemand spricht in der ersten Person, niemand wird angeredet: – ‚Es wird ersucht‘ – ‚Es ist verboten‘ – ‚es wird mitgeteilt‘ – ‚Es ist sich zu wenden““, so schildert uns Friedländer die Ausdrucksweise im österreichischen Amt, und gibt uns die Begründung: Es sei die Macht des Amtes, hinter dem der Beamte vollkommen zurück zu treten habe. Die Beamten würden von den Vorgesetzten eingeführt mit der Feststellung: „Sie sind niemand – Sie haben gar keine Macht, das Amt hat Macht, und Sie üben nur die Macht des Amtes aus – Sie haben daher niemals ‚ich‘ zu sagen – Sie haben niemanden etwas zu befehlen – das Amt befiehlt [...] das Amt darf anschaffen“.¹⁹ Mit der Macht des Amtes wuchs aber auch die Macht der Beamten.²⁰ Die Äußerungen von Beamten, wenn sie sich zu ohnmächtigen, rein exekutierenden Figuren im Amts- und Regierungsgetriebe stilisierten, sind mit Vorsicht aufzunehmen. Beamte waren nicht so ohnmächtig, wie sie vorgaben. Sogar auf Entscheidungen, die der kaiserlichen Gnade vorbehalten waren, hatten sie Einfluss, da sie es ja waren, die diese Ah. Entschlüsse vorbereiteten.

Auch der schriftliche Amtsstil, der formale Kanzleistil, der in allen Ämtern Cisleithaniens gleich war, die Art der Schriftlichkeit, in der alle bürokratischen Prozesse festgehalten werden mussten, schufen dem jeweiligen Beamten Einfluss. Die Schriftlichkeit fixierte das jeweilige Geschehen und erzeugte damit eine (neue) bürokratische Welt – ganz aus der Perspektive des jeweiligen Beamten, die damit zugleich den Erfolg oder Misserfolg für die Eingaben der Parteien antizipierte. War diese Art von Kreativität (zugleich Schicksalsspiel)

18 F. F. G. Kleinwächter: a. a. O., 54 f.

19 O. Friedländer: a. a. O., 69.

20 Robert Erhart: Im Dienste des alten Österreich. Wien, 1958. 106 f.

gemeint, wenn Robert Erhart, Konzeptbeamter im k. k. Ministerium für Cultus und Unterricht, von der „Poesie der Akten“ sprach?²¹

Die klugen Beamten wussten virtuos auf dem Klavier der Macht zu spielen. Erich Graf Kielmannsegg erfuhr das Machtbewusstsein der hohen Bürokratie, als er 1906 eine Kanzleiordnung entwarf, die eine kleine Verwaltungsreform bedeutete – vorderhand freilich nur in seinem Bereich, der Statthalterei Niederösterreich, weil ihm die Ministerialkollegen aus Angst ihre Herrschaft könnte Einbuße erleiden, zähen Widerstand entgegen setzten. Kielmannsegg selbst stellte die Kehrseite der Medaille dar: Wir können ihn als Musterbeispiel des der Macht des Amtsstils im positiven Sinn bewussten, verantwortungsvollen Beamten sehen.²²

Ohne Frage mutierte der so lange schon praktizierte Kanzleistil mitunter zu sturen Regeln, an denen heftige Kritik geübt wurde – vor allem von einer jungen Generation von juristisch und technisch gut ausgebildeten Fachkräften der Jahrhundertwende, die sich dem alten Amtsschimmel nicht gerne fügen wollten und sich vor allem der unterwürfiger Mentalität des „Dienens“ entgegenstellten.²³ Trotz aller Kritik blieb der gemeinsame Kanzlei bzw. Amtstil bis zum Ende der Monarchie erhalten und schuf gemeinsam mit dem Wertekatalog eine gemeinsame Grundlage für einen „Esprit de Corps“, eine Corporate Identity, die dem cisleithanischen Beamtentum innerhalb des Amtes ein Einheitsgefühl verlieh und nach außen hin den Anstrich einer Homogenität des Beamtentums erzeugte, die über alle regionale, nationale und mentale Grenzen hinweg galt.

Der nüchterne, unpersönliche Amtsstil mochte es auch gewesen sein, der vom cisleithanischen Beamtentum gemeinhin den Eindruck von „Skepsis, Nüchternheit und Sachlichkeit“²⁴ vermittelte, Eigenschaften, die wir zur so genannten josephinischen Ideologie zählen, die seit Josephs II. das Beamtentum gekennzeichnet haben soll. Die josephinischen Qualitäten eines Beamten wurden traditioneller Weise durch die Bereitschaft zu Reform und Wohlfahrt manifest, „allen Fortschritten zugetan, deutsch gesinnt, möglichst gerecht, überzeugt davon, daß die Bevölkerung zu ihrem Glück sanft gezwungen werden muß und daß der politische Einfluß der Kirche nicht zu groß werden darf“,²⁵ so kennzeichnete Friedländer die Beamten der Zeit um 1900.

Auch wenn solche Pauschalierungen mit Vorsicht aufzunehmen sind, so müssen wir doch dieses Charakteristikum auch in der Literatur konstatieren. Nicht zufällig skizzierten auch zeitgenössische Literaten solche Beamtencharaktere: Baron Tuzzi in Musils „Mann ohne Eigenschaften“ oder Bezirkshauptmann

21 R. Erhart: a. a. O., 108 f.

22 So Walter Goldinger in der Einleitung zu *Erich Graf Kielmannsegg: Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters Erich Graf Kielmannsegg. Mit einer Einleitung von Walter Goldinger.* Wien, 1966. 11 f.

23 So Von Amts wegen, a. a. O., 34 ff.; siehe auch die harsche Kritik von dem polnischen Beamten *Josef Olszewski: Bureaucratie.* Würzburg, 1904.

24 O. Friedländer: a. a. O., 77.

25 Ebd., 75 f.

Trotta in Joseph Roths „Radetzkmarsch“ entsprechen diesem „nüchternen, skeptischen sachlichen“ Beamtentypus. Die Reihe der literarischen Beispiele ließe sich fortsetzen. Waren die Beamten weltanschaulich wirklich so „sachlich und nüchtern“? Freilich wissen wir sehr wenig über die weltanschauliche Orientierung. Durch das Dienstkorsett der strengen Unparteilichkeit gebunden, verschwiegen die Staatsdiener in den meisten Fällen wohlweislich private Parteinahmen und ideologische Vorlieben. Wir können nur vermuten, dass das Spektrum der Ideologien, die Beamte gehabt haben mögen, gemäß ihrer Vielzahl und Mannigfaltigkeit sehr groß war. Nach außenhin sorgfältig bemäntelt, dürfte innerhalb der Dienststellen jedoch eine relative Bandbreite an Toleranz gegenüber weltanschaulichen Haltungen geherrscht haben. Neben den „josephinischen“ Fortschrittlichen, Liberalen, Aufgeklärten gab es selbstverständlich sowohl die konservativen, im eigenen „Mikrokosmos“ ängstlich eingeschlossenen Beamten und – den Typ des „Häretikers“, des Rebellen, der, wie es scheint, ebenfalls geduldet wurde. Am Ende der Monarchie, so berichten uns Zeitgenossen, sei es sogar unter den jüngeren Bürokraten Mode geworden, gleichsam als Fortentwicklung des Josephinismus, „rötlich angehaucht“ zu sein. Verantwortlich dafür wurde der Jurist Anton Menger gemacht, der, so wurde gemunkelt, die junge Generation zu „ganzen oder zumindest halben Sozialisten“ gemacht habe.²⁶

Auch Robert Erhart schilderte einen „Freigeist“ unter seinen Beamtenskollegen, den so genannten „Voltaire von Nussdorf“, Sektionsrat im Ministerium für Cultus und Unterricht. Lieferte dieser etwa die Vorlage für Schnitzlers „roten“ Hofrat Winkler im selben Ministerium in seinem Drama der „Professor Bernhardt“? Auch der protestantische liberale Erich Graf Kielmannsegg zählte zu den geachteten, allerdings gefürchteten Außenseitern im typisch österreichischen Amtsgetriebe.²⁷ Die doch beträchtliche Toleranz innerhalb des Apparates scheint dem erwähnten „Esprit der Corps“ entsprungen zu sein, war durch Erziehung, Tradition und Hierarchie tief verwurzelt im Amts- und Selbstverständnis der Bürokratie und wurde bis zum Ende der Monarchie nicht wirklich auf den Prüfstand gestellt – trotz aller national- und parteipolitischen Disparitäten.

2. Zur mentalen Orientierung: Loyalitäten und Identitäten

Es wäre zu erwarten gewesen, dass auch für das mit dem Staat so eng verknüpfte Beamtentum hinsichtlich ihrer mentalen Ausrichtung eine neue Ära anbrechen würde; als 1867 der obrigkeitsstaatliche in einen konstitutionellen Staat umgewandelt wurde, dass zumindest die strikt eingeforderte Ergebenheit dem Allerhöchsten Haus gegenüber der Priorität einer Staatsloyalität weichen

²⁶ Ebd., 76.

²⁷ W. Goldinger: Einleitung zu E. Kielmannsegg: Kaiserhaus, a. a. O., 8–11 und 16.

würde. Doch für die Bürokratie änderte sich vorderhand die Situation nur wenig (ein Wandel wurde erst später manifest). In der cisleithanischen Reichshälfte sicherte sich nämlich die Krone im Artikel 3 des Staatsgrundgesetzes vom 21. Dezember über die Regierungs- und Vollzugsgewalt die Oberhoheit über den Machtfaktor, den der bürokratische Apparat darstellte: „Der Kaiser ernennt und entlässt die Minister“, so heißt es hier, „und besetzt über Antrag des betreffenden Ministers alle Ämter in allen Zweigen des Staatsdienstes, insofern das Gesetz nicht ein anderes verordnet“. ²⁸ Damit blieben die Beamten weiter „kaiserliche“ Beamte, und erst in zweiter Linie wurden sie als Staatsbeamte begriffen.

Für die Bürokratie wurde dadurch eine merkwürdige „Zwitterstellung“ geschaffen, die ihre staatliche und gesellschaftliche Rolle im neuen Verfassungsstaat außerordentlich erschwerte. Die Beamten waren einerseits der Verfassung sowie dem neuen Staat im besonderen verpflichtet, gleichzeitig verhinderte die gesetzliche Bindung an den Kaiser eine wirkliche Integration in die Staatspolitik sowie in die neue staatsbürgerliche Gesellschaft. Es war eine widersprüchliche Konstellation, da die Beamten schon seit Josephs II. Zeiten per legem als Staatsbeamte – dem *Bonum commune* und nicht dem Souverän verpflichtet – fungieren sollten. ²⁹ Die (hohen) Bürokraten waren die (vorwiegend) bürgerlichen, gebildeten Staatsbürger *par excellence*, in Gesetz und Recht bewandert und mit den kulturellen Gewohnheiten der Gesellschaft vertraut, die prädestiniert dafür waren, politische Verantwortung in den parlamentarischen Vertretungen und in der Regierung zu übernehmen. Und tatsächlich gab es in der franzisko-josephischen Ära ein hohes Maß an Inhabern von höchsten Staatsämtern, die aus dem Beamtentum kamen: 70 unter den 157 Ministern und 17 unter den 26 Ministerpräsidenten. ³⁰ Gleichzeitig waren sie jedoch weisungsgebundene Beamte des Kaisers, per Gesetz verpflichtet, ihm Gehorsam und Loyalität zu erweisen und seinen Willen zu erfüllen. Und sein Wille war es, die Beamten in einer Art politisch keimfreien Atmosphäre der „reinen Staatsidee“ – nur ihm verpflichtet – agieren zu sehen.

Diese Ambivalenz sollte Auswirkungen auf die Loyalität des Beamten gegenüber dem Kaiser haben. Der (deutsch)liberale Beamte Carl von Stremayr beispielsweise berichtet von den „harten Kämpfen“, die er als pflichtgetreuer Minister

28 Reichsgesetzblatt Nr. 145 / 1867.; Die österreichischen Verfassungsgesetze. Hrsg. Edmund Bernatzik. Wien, 1911. ² 435 f.; siehe auch *Waltraud Heindl*: Was ist Reform? Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie, Staat und Gesellschaft in Österreich. In: *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*. Historikergespräch Österreich–Bundesrepublik Deutschland 1989. Hrsg. Helmut Rumpfer. Wien–München, 1991. (Eine Veröffentlichung der Österreichischen Forschungsgemeinschaft) 168 f.

29 *W. Heindl*: Gehorsame Rebellen, a. a. O., 58 f.

30 *Bruno Schimetschek*: Der österreichische Beamte. Geschichte und Tradition. Wien, 1984. 8.; *Ernst Hanisch*: Beobachtungen zur Geschichte der österreichischen Bürokratie. *Zeitgeschichte* 14(1986–1987) 9.

für Cultus und Unterricht mit dem Kaiser geführt hatte, dessen „höchste Zufriedenheit und Gnade“ er deshalb nicht erwerben konnte. Trotzdem lobte Stremayr in seinen Erinnerungen die Tugenden des Kaisers im höchsten Maße.³¹

Die Palette der Orientierung der Beamten zwischen Kaiser und Staat war – bei der Verschiedenheit der hohen Bürokratie nicht verwunderlich – bunt. Es gab Staatsdiener, die im Bewusstsein kaiserliche Beamte, dem Allerhöchsten Herrn persönlich verpflichtet, zu sein, ihr Selbstverständnis bezogen. Für viele aber sollte sich das Verhältnis zur Krone besonders heikel gestalten. Das waren jene, die politisch partizipieren wollten, sei es an den „neuen“ politischen Parteien, sei es an den immer heftiger werdenden nationalen Auseinandersetzungen.

Der Kaiser war unerbittlich. Das Dilemma, das sich aus der Koppelung ergab, weisungsgebundener Beamte und zugleich freier verantwortlicher Staatsbürger zu sein, zeigte sich sofort in aller Schärfe schon bei der Konstituierung des Reichsrates, als Beamte als vorzügliche Repräsentanten des juristisch ausgebildeten Bildungsbürgertums politische Mandate übernahmen. Als drei Statthalter, Joseph Lasser, Adolph Poche und Franz von Pillersdorf, als Vertreter im Abgeordnetenhaus – aber in Ausübung des Dienstes, denn eine Beurlaubung vom Dienst war damals noch unbekannt – bei der Konstituierung des Reichsrates gegen die Regierung und gegen die Grundsätze der kaiserlichen Thronrede stimmten, versetzte sie der Kaiser umgehend in den Ruhestand.³² Damit war klar gestellt: Die Verantwortlichkeit des freien Mandatars wog geringer als die Pflicht des Beamten, der dem Kaiser Ergebung, Gehorsam und Loyalität schuldete.

War die Ausübung eines politischen Mandats für Beamte bereits fragwürdig,³³ so wurde später die Mitgliedschaft an einer der neu gebildeten politischen Massenparteien und erst recht das Bekenntnis zu einer der Nationalitäten zum Problem. 1895 griff der Kaiser persönlich in die staatsbürgerlichen Rechte der Beamten ein, als es um die Einbindung der Beamten in die Parteienlandschaft ging und Beamte national und politisch zu agieren begannen. Auf Wunsch des Kaisers wurde ein Erlass herausgegeben, der den Beamten die politische Betätigung untersagte.³⁴ Elf Jahre später, 1906, war es Ministerpräsident Beck, der die Bürokratie zu „voller Objektivität und Gerechtigkeit“ aufrief.³⁵

31 *Carl von Stremayr*: Erinnerungen aus meinem Leben. Seinen Kindern und Enkeln erzählt. Wien, 1899. 57 und 64 f.

32 *Walter Goldinger*: Die Wiener Hochbürokratie 1848–1918. Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 117(1980) 317.; *Ders*: Autoritäre Züge der Verwaltung im Verfassungsstaat. In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Hg. L'udovit Holotik. Bratislava, 1971. 320.; *W. Heindl*: Was ist Reform? a. a. O., 169 f.

33 *W. Heindl*: Was ist Reform? a. a. O., im besonderen 169–171.

34 *W. Goldinger*: Autoritäre Züge, a. a. O., 320, auch *E. Hanisch*: a. a. O., 11.

35 *Alois von Czedik*: Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861–1916. III. Wien, 1920. 82 f., bei *K. Megner*: a. a. O., 250.

Der Sog der neuen politischen Bewegungen war allerdings zu stark, als dass Beamte davon ferne gehalten werden konnten. Beispielhaft zeigt dies John Boyer an Hand von Bürgermeister Luegers antisemitischer Politik in den Wahlen von 1891, in dessen Sog die Beamten unweigerlich gerieten. Mit der Verfassung von 1867 war Juden der Zutritt zu den öffentlichen Ämtern möglich geworden, zumindest rein gesetzlich (wenn auch die Praxis etwas anders aussah), Grund genug, um unter den Beamten Existenzängste zu schüren.³⁶

Im Jahr 1907 ereignete sich wegen politischer Betätigung ein Aufsehen erregender Fall: Drei Beamte waren wegen „Umtriebe“ gemaßregelt worden. Sie hatten „politisch agiert“, weil sie sich der Reichsratswahl gestellt hatten. Zwei von ihnen, die vorerst ohne Erfolg waren, wurden in die Bukowina und nach Kärnten versetzt. Offenbar hatte man die Kandidatur für ein politisches Amt als „Verweigerung des Gehorsams“ aufgefasst, denn die Versetzung wurde damit begründet.³⁷ 1911 beschäftigt sich der Ministerrat mit der Kandidatur von zwei Professoren in Mährisch – Schönburg und in Brünn für die Sozialdemokraten. Man befürchtete allerdings um diese Zeit, dass Abmahnungen nur noch mehr die Gemüter erhitzen und der Sozialdemokratie Zugewinn bei den Wahlen bringen würden.³⁸ Daher verzichtet man auf eine Rüge und forderte die Beobachtung von Beamten in allen sozialdemokratischen Vereinen. In diesem Sinn wurden die Sprecher aller Kategorien der Staatsangestellten einer gesamtösterreichischen Versammlung der Sozialdemokratie im Oktober 1913 auf eine schwarze Liste gesetzt, darunter befand sich interessanterweise auch eine Frau, die zusätzlich durch ihren Vorgesetzten gerügt wurde.

Erst recht sollten sich die Loyalitäten zwischen Nation und Kaiser bzw. Gesamtstaat vielfach überschneiden. Die Ambivalenzen scheinen in den späten Jahren des 19. Jahrhunderts an Komplexität zugenommen zu haben. Der Kampf der Nationen um die Beamtenseelen hatte längst begonnen.

In den hohen und höchsten Rängen dürfte den Beamten der Balanceakt zwischen Staat und Nation und eine gerechte Vorgangsweise gelungen sein. Zumindest behaupten dies Minister so unterschiedlicher Herkunft wie der deutschliberale Carl von Stremayr und Alois Pražak (Führer der mährischen Tschechen) von sich. Er, der Deutschliberale, so Stremayr, habe „in voller Unparteilichkeit die Entwicklung aller Nationalitäten im Staate, ihrer Sprache und Cultur mit gleicher Liebe“ gefördert, aber er habe alles vermieden, was „das Band [...] auflösen musste, welches allein [...] die vielsprachigen Volksstämme des Reiches zu einem blühenden Staatswesen unter Habsburgs

36 John Boyer: Veränderungen im politischen Leben Wiens. Die Großstadt Wien, der Radikalismus der Beamten und die Wahlen von 1891. In: Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 36. Red. Peter Csendes. Wien, 1980. 95–173.; zur Politisierung ausführlich auch Ders: Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1897. Chicago, 1981. siehe auch W. Heindl: Was ist Reform? a. a. O., 171.

37 Wiener Zeitung vom 2. Mai 1907, bei H. Hafner: a. a. O., 29 f.

38 H. Hafner: a. a. O., 31.

Scepter dauernd vereinen konnte.“³⁹ Und Pražak behauptete etwas prosaischer, er hätte (als Minister) ganz gut gelernt sein Bewusstsein zu teilen: in ein kaiserliches/gesamtösterreichisches bei Tag im Amt und in ein nationaltschechisches abends am Biertisch.⁴⁰

Es scheint die Aussage richtig zu sein, dass in den Wiener Zentralbehörden jede nationale Ideologie bis zum Ende der Monarchie offiziell verpönt war. Als Musterbeispiel werden die Beamten des Ministeriums des Äußern und des kaiserlichen Hauses herangezogen, die frei von Nationalismen gewesen seien und keinerlei nationale Politik betrieben hätten.⁴¹ Genährt wurde diese Behauptung von Erzählungen dort beamteten Zeitgenossen, etwa – diese Beamten „wären keiner Nation“ zugehörig gewesen, sondern „hätten eine Familie gebildet, die nicht durch nationale Unterschiede gegliedert war“.⁴² Es mag nicht unrichtig gewesen sein. Für die ungarischen Beamten allerdings sieht Éva Somogyi die Lage der differenzierter. Sie vertritt an Hand ihrer Untersuchungen von sozialer Herkunft, Lebenslauf und Karrieren der ungarischen Beamten des gemeinsamen Außenministeriums die These, dass für die Karriere dieser Beamten die Nationalität gemäß den ausgehandelten Bestimmungen nach dem Ausgleich entscheidend werden musste und dass die in Wien tätigen ungarischen Beamten „eine gemeinsame Überzeugung“ hatten, nämlich „dass die Position der Ungarn in der Leitung des Reiches verstärkt“ werden müsse.⁴³ Allerdings wurden sie nicht gezwungen, „Wiener“ Beamte zu werden, sondern es wurde auf ihre nationale Identität als Ungarn Rücksicht genommen.⁴⁴

Auch wenn wir in den übrigen Zentralstellen keine nationalen Aktionen zu verzeichnen hatten, ja nicht einmal nationale Emotionen (in der bekanntlich zurück haltenden Art der Beamten) erkennbar waren, besagt das nicht, dass sie keine nationale Orientierung gehabt hätten. Nationale Gesinnung und nationale Aktionen klaffen – das wird oft vergessen – mitunter weit auseinander. Der in nationaler Hinsicht ruhige Amtsbetrieb war trotzdem eine Meisterleistung, ziehen wir in Betracht, dass die Besetzungen der Ministerialposten, die traditioneller Weise von deutsch-österreichischen Beamten dominiert waren, längst nach nationalen Kriterien vollzogen wurden. Friedrich Kleinwächter bestätigte im Rückblick die ministerielle Besetzungspolitik: „Im alten Österreich

39 C. Stremayr: a. a. O., 56.

40 Paměti a listář dra Aloise Pražaka. Ed. František Kameníček. I–III. Praha, 1926–1927; siehe auch W. Heindl: Was ist Reform? a. a. O., 171. Freundlicher Hinweis von Herrn Dr. Thomas Kletečka, dem ich dafür herzlich danke.

41 William D. Godsey, Jr.: Aristocratic Redoubt: The Austro–Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War. West Lafayette, Indiana, 1999. (Central European Studies) 124–164.

42 So urteilte der hohe Beamte des Außenministeriums, Karl Erb, bei É. Somogyi: Im Dienst der Monarchie oder der Nation? a. a. O., 625.; ähnlich auch Alexander Musulin: Das Haus am Ballhausplatz. Erinnerungen eines österreichisch–ungarischen Diplomaten. München, 1924. 136, in É. Somogyi: Im Dienst der Monarchie oder der Nation? a. a. O., 625.

43 Ebd., 623–624.

44 Ebd., 625 f.

waren solche Dinge nicht einfach. Wenn auch das deutsche Element das Übergewicht hatte, so musste doch auf die verschiedenen Nationen Rücksicht genommen werden [...], so musste ihnen doch so weit entgegengekommen werden, dass unter den Beamten der Ministerien alle Nationen vertreten waren. Schon um Interpellationen der Abgeordneten im Reichsrat beantworten zu können, die immer wieder über die mangelhafte Vertretung ihrer Nationen in den Ministerien Klage führten. Dazu kam, dass auch die Kronländer berücksichtigt werden wollten, denn ein Italiener aus Südtirol war ebenso keine hinreichende Vertretung für die dalmatinischen Italiener wie ein Tscheche aus Mähren für die Tschechen aus Böhmen. Ein Deutscher aus den Sudetenländern war wiederum kein Ersatz für einen Deutschen aus den Alpenländern. Das ergab eine Rechenaufgabe, die nur im Wege höherer präsidialer Mathematik zu lösen war.⁴⁵

Es blieb nicht bei der Protektion der Abgeordneten. Auch jeder Minister anderer als deutsch-österreichischer Nationalität, der nach Wien kam, brachte eine Schar konationaler Beamten mit sich, wie es vor allem mit polnischen und tschechischen Beamten der Fall war.⁴⁶ Das Finanzministerium beispielsweise galt (unter der Leiter Bilinskis) als polnisch.⁴⁷

Eine besonders heikle Gruppe stellte in den Augen der deutsch-österreichischen Beamten waren ihre tschechischen Kollegen dar. Diese galten „in Ämtern und Vertretungskörpern, in Wissenschaft, Literatur und Kunst, in Landwirtschaft, Gewerbe und Handel“,⁴⁸ sehr stark im Aufwind begriffen, und wurden von manchen als „beste Klasse der österreichischen Ministerialbürokratie“ gesehen, die sich allerdings in den Zentralstellen sehr bald assimiliert hätten.⁴⁹ Es gab aber, so zumindest empfanden das die beamteten Zeitgenossen, auch von der Seite der Tschechen und der Polen in den Ministerien keine nationale Manifestationen, wenn sie auch mit „ihren“ Abgeordneten“ dauernd in Kontakt gestanden und diese mit Informationen versorgten. Letztendlich bestätigte der (deutschliberal ausgerichtete) Friedrich Kleinwächter, der seine polnischen und tschechischen Kollegen im Finanzministerium etwas misstrauisch beäugte, die nationale Gleichbehandlung in den Zentralstellen: „Sobald auch er [der deutsch-österreichische Beamte] anfang national zu fühlen, ereilte ihn dasselbe Schicksal wie seine slawischen oder romanischen Kollegen, er näherte sich dem Hochverrate. Das Deutschtum war solange bevorzugt, als es als Werkzeug des habsburgischen Hausmachts-

45 F. F. G. Kleinwächter: a. a. O., 21 f.

46 W. Goldinger: Hochbürokratie, a. a. O., 310–333.; *Ders*: Das polnische Element in der Wiener Hochbürokratie (1848–1918). In: *Studia Austro-Polonica*. I. Hg. von Józef Buszko-Walter Leitsch. Warschau-Krakau, 1978. (Universitas Jagellonica Acta Scientiarum Litterarumque 482.) 63–83.; W. Heindl: Was ist Reform? a. a. O., 170.

47 O. Friedländer: a. a. O., 79.

48 So (für die 1890er Jahre) R. Erhart: a. a. O., 92.

49 Ebd., 74 f.; siehe auch 96.

gedanken dienen konnte. Sobald es an sich selbst zu denken anfang, war es diesem Gedanken genauso unbequem wie das Slawentum.“⁵⁰

Es gab auf die sehr späten Jahre der Monarchie jedoch auch andere Perspektiven. Otto Friedländer sieht einen um sich greifenden Nationalismus in den Amtstuben der hohen Ministerien, den er von außen, allerdings nicht von den „Slawen“ importiert hält. „Immer mehr“, so schreibt Otto Friedländer besorgt, „dringen in die hohen Ämter des Staates die fleißigen und tüchtigen Deutschböhmern und Deutschmährern ein, gescheite und anständige Menschen, die in die Traditionen des österreichischen Beamtentums gut hineinpassen. Aber sie bringen aus ihrer Heimat einen anderen Begriff von Loyalität mit, als er in Wien üblich ist. Sie kommen aus einem Land des nationalen Kampfes, sie kommen aus der Provinz und den nationalen Burschenschaften. Bei ihnen steht die Treue zum Deutschtum und zu den gleich gesinnten Kommilitonen an erster Stelle – noch vor der Treue zum Reich.“

In ihrer Wertskala stünden die nationalen Ziele über allen anderen sittlichen und religiösen Pflichten, und sie hätten auch die entsprechende Methodik entwickelt, diese durchzusetzen – allerdings, ohne dass sie sich nach außen deklarierten. Sie sorgten vor allem, dass der Nachwuchs aus den nationalen Burschenschaften komme, sowohl im höheren Beamtendienst als auch in den Stellen der Kanzleibeamten. Die Tschechen, Slowenen und all die anderen Nationen würden diese Methode sehr rasch lernen und auf diese Weise, so schließt Friedländer, „zersetzt der nationale Kampf das Beamtentum von innen heraus [...]. Innerlich werden die Beamten immer weniger Österreicher und immer mehr nationale Kämpfer. Die Bevölkerung verliert das Vertrauen zur Objektivität der Beamten – gerade in den national erregten Ländern, in denen es am nötigsten wäre. Der Beamte fängt an Partei zu werden und hört auf, der objektive Richter und Schlichter zu sein.“⁵¹

Aus diesen vielen, oft widersprüchlichen Aussagen von Beamten und Zeitgenossen entsteht ein buntes Puzzle, aus dem hervorgeht, dass ein nur einigermaßen einheitliches Bild der Identifikationen und Loyalitäten nicht zu konstruieren ist, da es dieses nicht gab, und sowohl Identitäten als Loyalitäten zunehmend undurchsichtiger wurde, wenn wir den Boden der Wiener Zentralstellen verlassen. War es hier noch möglich, ein zumeist homogen kaiser- und staatstreues objektives Beamtentum zu erhalten, so traf Friedländers pessimistisches Urteil in viel größerem Ausmaß für die Behörden in den „Königreichen und Ländern“ und erst recht in den Bezirken und Gemeinden

50 *Friedrich Ferdinand Gabriel Kleinwächter*: Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie. Leipzig, 1920. 253.; zit. nach *Helmut Rumpler*: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848-1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Hrsg. Adam Wandruszka-Peter Urbanitsch. Wien, 1989. 110.

51 *O. Friedländer*: a. a. O., 77-79.

zu, vor allem in den gemischtsprachigen Gebieten der böhmischen Länder, Sloweniens und Italiens.⁵² Die nationalen und parteipolitischen Vorlieben der Beamten einerseits sowie der Prozess der politischen Funktionalisierung der Beamtenposten andererseits waren hier viel weiter gediehen und der Umgang in den Ämtern war weit weniger idyllisch als in jenen der kaiserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien.

WALTRAUD HEINDL

OFFICIAL IDENTITY AND SELF-IDENTITY AN ATTEMPT TO DEFINE THE IDENTITY OF THE CISLEITHANIAN IMPERIAL AND ROYAL OFFICERS

The public fundamental law of 21 December 1867 separated Hungary and Austria into two states, and by introducing the constitution a whole series of institutions were reorganized in Cisleithania. Nevertheless, bureaucracy remained in the trap of being subordinated to higher authorities, because the emperor assured power to himself over civil service, therefore he remained a determining factor for the officialdom just like before. It made more difficult for the official staff to adapt to the new political conditions and the civil society, because officers representing the state were forbidden to be engaged in political activities. In the second half of the 19th century differentiated party relations and the far-reaching national question became all-important, this demand made toward officialdom could be hardly enforced at the different levels of offices, for example in central offices in Vienna, and especially in the communal administration of provinces, towns and villages: this way finding new identity and reshaping loyalties were of great importance. Both factors were significant constituents of the development of official identity and self-identity.

Due to the official staff and the complex, ambivalent relations among the state, the emperor, the nation and the parties, official identity and self-identity took very different forms. On one hand, a whole series of characteristics, such as being subordinated to the same regulation, the unified official style, the way of communication with each other and the clients created remarkable unity. On the other hand, the prevailing political socialization of officialdom and the ideological inwardness gave rise to the separation of the views of party policy and the nation, which questioned and impugned the homogeneity and uniformity of officialdom.

52 Dazu *Pieter M. Judson: Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria.* Cambridge, Mass., 2006. vor allem 177–218.

A formális és a reális függetlenség alternatívája

Románia 1883. évi döntése

Az a Hármasszövetség, amely Andrássy és Bismarck 1879. évi viszontbiztosítási titkos szerződéséből Olaszország 1882. évi csatlakozásával jött létre, még a diplomáciatörténet „fekete bárányai” között is markánsan sötét tónusával tűnik ki. A 20. század történeti-politikai gondolkodásában a Dreibund alapítása volt az első világháborús katasztrófához vezető út nagy indulóállomása, amit a kataklizma utáni háborús felelősségkeresés (és -elhárítás) propagandaszinten rögzített. Az aktuális igényektől elszakadni nem tudó történeti kutatás tiszteletre méltó anyagfeltárásával igencsak differenciálta a „szükségyszerűen” háborúhoz vezető út itineráriumát, azonban még a felelőség részleges megosztásával sem változtatott azon az antantideológia által közkeletűvé tett képen, mely szerint a Hármasszövetség az identifikált „abszolút gonosz” összeesküvése. Szakmai szempontból nem kevésbé súlyos momentum az is, hogy a Hármasszövetség és az antant későbbi összecsapását visszavetítve, dogmává vált a két szövetségi tábor csupán ellentétekre redukált, merev szembenállásának egyszerűsítő, ugyancsak ideologikus-didaktikus töltetű tézise. Azt, hogy az átjárhatatlan frontok tana mennyire problematikus, a diplomáciatörténet kutatása is rég érzékelte az 1880-as évektől ismétlődő német–orosz vagy osztrák–magyar–orosz különegyezkedések ismert tényeiből következően, Fritz Fellner pedig már 1960-ban bizonyította ezt a Hármasszövetségbe tartozó Olaszország 1900 utáni francia és orosz közeledési kísérleteinek elemzésével, a Monarchia olasz-politikájának vizsgálatával, mely egyben a majdani „olasz áru-lás” (1914–1915) megértését is segítette.

„A Hármasszövetség egész történetét meghatározza a szövetséges partnerek kísérletezése, hogy ezen a szövetségi rendszeren kívül találjanak védelmet és támogatást. Nem is lehetett ez másképp, mivel a Hármasszövetség tagjai érdekeikben túlságosan különböztek egymástól és csak kevés közösségük volt egymással.”¹ Ha nem is mentes a túlzástól ez az értékelés, olasz vonatkozásban nem kétséges a realitása; a szövetségben nagyon is kezdeményező Itáliát távolról sem fűzte olyan szoros kötelék Németországhoz és pláne Ausztria–Magyarországhoz, mint a két alapítót egymáshoz.

¹ Fritz Fellner: *Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien, 1960. 6.

Megalakulása után hamarosan különszerződéssel csatlakozott a szövetséghez Románia. Míg Olaszországot, melyet már 1856-tól – a krími háborúban való piemonti részvétel jogán – európai nagyhatalomnak minősítettek, Romániát új államnak tekintették a kontinens államközi kapcsolatrendszerében. Mi volt az az érdekháló, mely ezt az országot a Hármasszövetségbe belevitte? Mennyivel volt többről, (részben) másról szó, mint az Oroszországgal szembeni védelem, katonai biztonság kereséséről?

*

Negyedszázadon át volt Románia a krími háborút lezáró 1856. évi párizsi szerződés értelmében az akkori hét nagyhatalom kollektív védnöksége alá helyezett semleges ország. Negyedszázadnyi orosz protektorátus ért véget 1856-ban, de megmaradt felette az egyre formálisabbá váló török szuverenitás. A régi (rosszabb) kettős függőséget felváltó új típusú (jobb) kettős függőség sem volt persze eszményképe az 1848-as nemzedékből kikerülő román politikai elitnek, de növelte mozgásterét mind a modernizációs, mind a tisztán nemzeti törekvései realizálásához. Az 1859-ben elvben egyesült két kis ország a hatalmak döntése értelmében felvette a „Moldva–Havasalföld Egyesült Fejedelemségek” elnevezést; egy újabb évtized után, amikor az unió már ténylegesen is működött, a nemzetközi diplomáciai gyakorlatban is elfogadták önnevezését: Romániát.

Az ország jövője, európai elhelyezkedése szempontjából az újabb döntő lépést ismeretesen az 1877–1878. évi orosz–török háború, az azt lezáró San Stefano-i békekísérlet és az 1878. júniusi berlini kongresszus hozta.

A berlini kongresszus Szerbia és Montenegró mellett Romániát is független államnak ismerte el, véget vetett mind a török fennhatóságnak, mind pedig a nagyhatalmak kollektív protektorátusának. A jelentős előrelépés ezekben az években több volt, mint diplomáciai siker. Az orosz–török háborúban Oroszországnak katonai támogatást kellett kérnie Romániától, így az ország – az eredeti tervtől eltérően – érdemi áldozatot vállalt saját függetlenségének kiharcolásában. Az „idegen uralkodó”: Hohenzollern Károly, aki 1866-ban Bismarck támogatásával, s III. Napóleon egyetértésével fogadta el a fejedelmi trónt, s elég sokat tett ugyan az ország belviszonyainak stabilizálása és nemzetközi elfogadtatása érdekében, csak éppen őt nem tekintette európai szokás szerint respektált fejedelemnek a hazai politikai elit, ebben a háborúban személyes részvételével is, néhány orosz alakulat feletti parancsnokságával is alaposan megnövelte tekintélyét, ettől kezdve egyértelműen elfogadta őt (és költői lelkületű hitvesét) az erősödő öntudatú társadalom – noha nem lett belőle sosem rajongott uralkodó. 1878 végén már használhatta a „királyi fenség” címet. Kiemelkedő jogköre volt a külpolitika alakításában.

A nagyhatalmak közül elsőnek Ausztria–Magyarország ismerte el Románia függetlenségét, ténylegesen még 1875-ben egy kereskedelmi és vámszerződés megkötésével, most pedig formálisan is 1878. október 14-én, két hét múlva Oroszország – a többiek csak 1880-ban – s megnyíltak elismert diplomáciai képviselői Bécsben, majd Konstantinápolyban és Szentpéterváron.

Az 1878-ban kialakult igen kedvező helyzete azonban csak hosszú történeti távlatból minősíthető egyértelműen pozitívnak. Problémák egész sora tornyosult az ország előtt, köztük olyanok, amelyek nemcsak beárnyékolták az éppen most elismert önállóságot, hanem egyenesen a függetlenség veszélyeztetettségének érzetét keltették az előző évszázad hatalmi kiszolgáltatottságának tapasztalataitól amúgy is deprimált, s közben nagy reményeket is melengető vezetőrétegben. Volt okuk a borúlátásra.

Oroszországgal már az orosz–török háború végén komoly ellentétbe került. Súlyos traumának bizonyult, hogy – mint ismeretes – a cári birodalom, noha előzőleg szerződésben tett ígéretet Románia területi épségének tiszteletben tartására, most egyszerűen elvette tőle Dél-Besszarábiát, vele a Duna-delta északi hajózási ágát, a Kiliát. (A cserébe adott idegen lakosságú Dobrudzsát román részről csak perspektivikusan tartották értékesnek.) Figyelmeztetés volt ez egyben arra, hogy mennyit érnek valójában a nagyhatalmi kötelezettségvállalások. Majd aztán a dobрудzsai határhúzásnál (Arab-tabia Silistránál) került sor olyan súlyos nézeteltérésre, hogy orosz részről egy pillanatra felmerült a román hadsereg lefegyverzésének ötlete, februárban 24 órás orosz területadási ultimátumnak kellett engedelmessé válni, hiába fordult segítségért a nagyhatalmakhoz.²

Mindez csak akkor tűnhetne átmeneti problémának, ha nem vesszük figyelembe, hogy az egész évszázad telve volt az orosz hatalomtól elszenvedett csapásokkal, mint Besszarábia elvesztése 1812-ben, ötéves megszállás az 1820-as évek végétől, a Duna-delta akkori orosz elfoglalása, 1848-as török–orosz bevonulás, s hogy még a modernizációs szentpétervári pressziók (az alkotmány funkciójú 1831. évi Szervezeti Szabályzat) is visszajukra fordultak és az egész 48-as nemzedék oroszellenes szellemben kényszerült élni és működni.³ S Európa-szerre nem volt titok, hogy Oroszország a berlini kongresszus után is Romániát szeretné saját érdekszférájának tudni.

Az 1878–1883 közötti időszakot a román történetkutatás általában a későbbi nagy nemzeti egyesülés látószögéből értékelte,⁴ tehát erősen historizáló megközelítésben. A legsarkítottabb formában ez a kommunista történetírás korai, alapozó szakaszában fogalmazódott meg, amikor a Hármasszövetséghez való önkéntes román csatlakozást nemcsak valaminő perspektivikus értelemben tekintették önveszélyes akciónak, a még nem román „Erdély érdekei elárulásának”, hanem egyenesen az 1940. évi második bécsi döntés elfogadásával, azaz egy immár meglévő tartomány kényszerű feladásával vették egyenértékűnek. (Amire formális lehetőséget kínált, hogy mindkét történeti pillanatban ugyanaz a „német” Hohenzollern-dinasztia uralkodott, s mindkét esetben egy-egy nagy hatalmú Németország kezében volt a döntés kulcsa.) Ez a szakszerűtlen össze-

2 *Ernst Ebel*: Rumänien und die Mittelmächte. Berlin, 1939. 21.; *G. I. Brătianu*: La politique extérieure du roi Charles I-er de Roumanie. București, 1940. 16–17.; *Florin Constantiniu*: O istorie sinceră a poporului român. București, 1997. 244–245.

3 *Teodor Pavel*: Intre Berlin și Sankt Petersburg. Cluj-Napoca, 2000. 41–52., 149–176.

4 *Camil Mureșanu*: Națiune, naționalism. Evoluția naționalităților. Cluj-Napoca, 1996. 190.

mosás azonban nem is olyan elképesztő, ha szem előtt tartjuk a nemzeti feyegetettség momentum nemcsak reálpolitikai racionalitásokra alapozódását, hanem aktuális valóságokon túli úgynevezett irracionális komponenseit; egyáltalán: történeti rögzülését. A nemzeti kommunista korszak román történetírása persze visszatért a szóban forgó századvég történeti aktivitásának korábbi, jóval realiztikusabb magyarázatához, aminek egyszerre volt oka a történetkutatás természetes fejlődése, szakszerűsödése, valamint a korábban a történelemre visszamenőleg is kötelező „oroszbarátságtól” való nagypolitikai elfordulás.

A legújabb történetírás számára igen hasznos forráskiadvány-sorozat teszi lehetővé a korszak komplexebb képének megrajzolását. 2006-ban nagyszabású iratkiadásba kezdett a bukaresti külügyminisztérium *Román Diplomáciai Intézete*, a nagy európai külügyi iratsorozatokhoz közelítő gyűjtemény első kötetének (a szerkesztők: Alin Ciupală, Rudolf Dinu, Lukács Antal) megjelentetésével. Nem érdektelen, hogy az elsőként napvilágot látott anyag – noha a sorozatban a 11. helyet fogja majd elfoglalni – az 1883. esztendőre vonatkozik. Nem teljes, akárcsak az ismert nagyhirű gyűjtemények; papírkidrásban ez nem lehetséges, de nem is szükséges. Nem tartalmaz szenzációt, hiszen az anyag jelentős részét már román és külföldi kutatók évtizedek óta kutatták, ha nem is volt könnyű a hozzáférés. A szakszerű kiadás viszont lehetővé teszi a román külpolitika 1878–1883 közötti összképének újraértékelését, a régóta ismert források, visszaemlékezések jobb értelmezését.

Milyen kép bontakozik ki ennek az időszaknak a politikájáról?

Mindenekelőtt a bevezetőben említett szorongatottság, a veszélyeztetettség érzete volt alakító tényező. A veszélyeztetettség minden nemzeti közösség fontos konstitutív tényezője, régiók kis népeinél régóta kiemelt jelentőségű. A „kis nemzet” pedig elsősorban nem népszámlálási értékek által meghatározott. Milan Kundera szerint „kis nemzet az a nemzet, amelynek léte bármely pillanatban megkérdőjelezhető”. Vajda Mihály hozzáteszi, hogy térségünk története szinte kizárólag sorskérdések sorozatából állott.⁵

A berlini kongresszussal függetlenné nyilvánított államnak egy évekig elhúzódó külpolitikai konszolidációs krízisen kellett átmennie, meg kellett találnia stabil helyét az európai hatalmi politika világában.

Oroszbarát irányzatnak nem lehetett nemzeti támogatottsága. A közvélemény szemében ilyesmi még Moldva–Havasalföld uniójának fennmaradása szempontjából is veszélyesnek tűnt. A liberálisokon túl, a konzervatívok ifjú szárnya – mint markáns új irányzat – eleve úgy ítélte, hogy az orosz kapcsolat olyan, mint a római birodalom viszonya volt a félig meghódított népekhez: „tudjuk, mi volt a sorsa az ún. *socii populi romani*”-nak.⁶ San Stefano óta hírek jártak arról, hogyan tervezték Oroszország és Nagybulgária összekapcsolását Dobrudza és a Duna torkolatvidékén keresztül, igaz, arról is, hogy a cár felajánlotta a bolgár koronát I. Károlynak. Természetesen felbukkant az a gondolat is, hogy

5 Vajda Mihály: Sisakrostély hatás. Pozsony, 2007. 84–85. (Az idézet a 82. oldalon.)

6 C. Gane: P. P. Carp și locul său in istoria politică a țării. I. București, 1936. 204.

az országot a nagyhatalmak kollektív védnöksége alá kell helyezni⁷ – mint volt 1856 és 1878 között, azonban ez nem volt összeegyeztethető a nemzeti függetlenség eszméjével, s nem is lehetett nemzetközi-politikai realitása.⁸ Bukarestben azt sem tekinthették biztató jelnek, sőt, a politikai elit egyenesen külső (és persze belső kihatású) fenyegetettségként fogta fel, hogy a nyugati hatalmak, így Németország is időnként goromba formulákat használva, mereven ragaszkodtak a berlini szerződés 44. pontjának végrehajtásához, az úgynevezett idegenek, azaz a zsidók állampolgári egyenjogúsításához, amitől minden romániai párt vonakodott.⁹ Bismarck csak megerősíthette 1879 nyarán a pénzügyminiszter Dimitrie A. Sturdzának, Románia egyedül áll a világban, de vassorompó lehetne Oroszország és a Balkán között; nincs más választása, mint csatlakozni Németországhoz (vagy Franciaországhoz). Ez ugyan megfelelt volna Bukarestnek, azonban csupán általánosságban mozgó teoretikus tanács volt a vaskancellár részéről, hiszen ő maga az Oroszországgal való együttműködést sem kívánta feladni „egy kis fejedelemség iránti szerelemből”.¹⁰

A Németországhoz való viszonyt megterhelte a korban hírhedt, 1871 óta több felvonásban zajló Strousberg-botrány, melyben a csődbe ment vasútépítő konzorcium örökébe lépő Bleichröder–Hansemann-csoport részvényeseinek kártalanítása érdekében maga Bismarck gyakorolt ismételten nyomást Bukarestre, s rosszszív tárgyalások sora után végül a parlament engedett. A vasutak 1880 márciusától átmentek a román állam tulajdonába, azonban igen magasnak tartott, 44 éven át fizetendő megváltás fejében.¹¹ Német részről ez volt az egyik feltétele az önállóság elismerésének, s egy ideig ezen ügy rendezése érdekében fogta vissza Bismarck – mint a berlini kongresszus elnöke – a többi hatalmakat is a román diplomáciai kapcsolatuk kiépítésében, amit még a francia kormány is elfogadott.¹²

Egészen másként nézett ki a román–osztrák–magyar viszony. A román történetírás a hazai forrásanyag alapján is rekonstruálta a kettős monarchia román-politikáját. Ebből szintén az tűnik ki, hogy a többi hatalmakhoz képest a Monarchia aktívan támogatta 1878-ban Románia függetlenítését, amit a kortársak méltányoltak. Nem érdektelen az 1878. tavaszi orosz–román feszültség idején felbukkanó elképzelés: az oroszok általi lefegyverzés elől a Monarchia területére menekülne a román haderő.¹³ Andrassy Gyula közös külügyminiszter

7 I. m. 208.

8 Telegraful Roman 1879. jún. 26. – idézi *Durkó Dalma*: Románia csatlakozása a Hármasszövetséghez. Pécs, 1943. 10.

9 *Lukinich Imre*: Románia politikai kapcsolatai az Osztrák–Magyar Monarchiával 1914-ig. In: *Magyarok és románok. II.* Szerk. Deér József–Gáldi László. Bp. 1944. 176. és *F. Constantiniu*: i. m. 246–247.

10 A berlini követ 1879. márc. 12-i jelentését idézi *Durkó D.*: i. m. 26.

11 *Gheorghe Nicolae Căzan–Șerban Rădulescu-Zoner*: Rumänien und der Dreibund 1878–1914. București, 1983. 31.

12 I. m. 29.

13 *C. Mureșanu*: i. m. 196.

abban is támogatta Bukarestet, hogy Károly még 1878 őszen felvehesse, külföldön elfogadathassa a „királyi fenség” címet, s szorgalmazta a német–román vasútvisszavásárlási vita lezárását. A függetlenség elismertetésében való közreműködés jelképes köszöneteként az év végén Ferenc József megkapta (és elfogadta) a legmagasabb román kitüntetést, a Románia Csillaga nagykeresztjét, megelőlegezván egyúttal Bécs további ilyen arányú aktivitását is. A következő esztendőben Albrecht főherceg ellátogatott Romániába; megállapodások születtek a vasúti csatlakozások (Orsova, Predeal) régóta húzódó ügyében, ami mindkét állam gazdasága, de különösen a román gazdaság számára nagy jelentőséggel bírt.

Természetesen nem volt szó teljes harmóniáról. Andrássy már korábban lezögezte a bukaresti politikusok előtt: a Monarchia nem tűrheti, hogy Romániából egy Piemont váljék az erdélyi románság számára.¹⁴ Az említett támogatások és együttműködések sem voltak vitáktól mentesek, még a vasútügyi megállapodások sem. Romániának a királyság rangjára emelésében (1881) a Monarchiának már nem volt kezdeményező szerepe. Bár Ferenc József látszólag melegen pártolta a gondolatot, Bécsnek fenntartásai voltak, a Monarchia hozzájárulását vitás ügyek elintézésére feltételeként akarta felhasználni. (Oroszország ebben a kérdésben megint kemény volt; feltételként a román parlamentnek törvényt kellett elfogadnia az országban tartózkodó külföldiek más országokat érintő „felforgató tevékenységének” üldözéséről is.) A császárvárosban mindenesetre tisztában voltak Románia geopolitikai jelentőségével, az öt és félmillió ország fejlődésképességével, s felismerték politikai elitjének életrevalóságát. Bukarest a Monarchia diplomáciájának kiemelt fontosságú állomáshelye, nagy külügyi karriernek kiindulási pontja lett,¹⁵ s részben hasonló jelentőségét a német külügyi apparátus világában is érzékelhetjük.

Andrássy 1880 tavaszán „most mint magánember teljes nyíltsággal” fordult I. Károlyhoz, ösztönözve őt a Kettősszövetséghez való csatlakozásra. „Romániának nemzeti és európai érdeke ugyanaz mint a Monarchiáé – írta április 21-én –, vagyis erős bástyát alkotni Európa e részének, különösen keletnek elszlávosodása ellen. Mindkettőjük közös feladata meggátolni az északi és déli szláv államok egyesülését”. S nem felejtett el rájátszani Bukarest tartósodó félelemérzetére: „Ettől az irányzattól eltávolodni Ausztriára nézve nagy veszedelmet, Romániára nézve azonban pusztulást jelentene.” Csak akarnia kell, hogy „az adott pillanatban harmadik legyen a szövetségben”.¹⁶

14 *Teodor Pavel*: Mișearea românilor pentru unitatea națională și diplomația puterilor centrale. (1878–1895). Timișoara, 1979. 60.

15 *Somogyi Éva*: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 2006. (A múlt ösvényén) 157–158.

16 *Durkó D.*: i. m. 33–35. Az eredetiből idéz *Uta Bindreiter*: Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Rumänien 1875–88. Wien–Köln–Graz, 1976. 227. – Andrássyra ld. *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Bp. 1998. 198. és kkl.

Romániának azonban nem annyira az Osztrák–Magyar Monarchiával való szövetségre, mint inkább Németország, illetve Bismarck, „Európa ura” pártfogására volt igénye. Nem csak azért, mert német relációban nem volt olyan típusú tehertétel, mint a nagy tömegű erdélyi és bukovinai románok iránti szolidaritás konfliktusteremtő kérdése. Számára az 1873-ban létrejött, s most éppen megújuló német–oros–osztrák–magyar „három császár szövetsége” is veszélyforrást jelentett, hiszen – korábbi tanulságok igazán nem zárták ki – ezek a balkáni érdekek miatt bármikor egyezkedhettek Románia kárára. De a helyzetük még ennél bonyolultabbnak tűnt. Számolni kellett olyan elvi változattal is, hogy Németország és Oroszország a Habsburg Monarchia rovására köt megállapodást,¹⁷ ami nagy krízis esetén szükségszerűen magával vonná nemcsak Ferenc József birodalmának az összezúzását, hanem az új román állam függetlenségének felszámolását, akár feldarabolását is. Végül nem lehetett kizárni egy francia–oros szövetekezést sem, bár ennek 1881 körül nem volt még reális alapja, ami azzal fenyegetett, hogy Franciaország a sokat emlegetett latin szolidaritás-érzést amúgy is már évek óta látványosan feledve, „szabad kezét” adna, bátorítaná Oroszországot délkelet-európai expanziós törekvéseiben. A franciabarát vonal meggyengült Romániában.¹⁸

Németország lett volna tehát a szorongatottságból szabadulni törekvő román külpolitika célállomása, amúgy az ország fő pénzhitelezője. Csakhogy amint Olaszország számára „Bécset át vezetett az út” a kettős szövetséghez való csatlakozáshoz, ugyanez volt a helyzet Románia esetében is, többszörös értelemben. 1880 márciusában a Berlint és Bécsset megjáró Ion C. Brătianu miniszterelnök tájékozódott a kettős szövetségről, s kitüntetésekkel díszítette fel a német császárt, a trónörökösöt, Bismarckot.¹⁹ A német kancellár viszont következetesen Ausztria–Magyarországhoz utalta a román politikusokat, erről még levelet is írt I. Károlynak, másfelől éppen a Monarchia vezetői, Haymerle új és Andrassy régi külügyminiszterek ajánlották ismételten Bismarck figyelmébe a kívánatos román szövetséget. Andrassy már az idézett levele előtt, még márciusban kimondottan biztatta a románokat egy Oroszország elleni összefogásra. A magyar sajtóban ugyancsak egyértelmű útmutatások jelentek meg Bukarestnek címezve: „A veszély nagyobb és közvetlenebb Romániára nézve, s Erdély birtokát nem áhítozhatja akkor, amidőn saját léte forog kockán és a cár regimentjei a nyakán vannak. Mi nyújtunk oltalmat, ők nyújtsák lojalitásnak garanciáit” – írta júliusban a *Pesti Napló*.²⁰ Tavasszal és nyárra néhány barátkozó rendezvényre is sor került, Károly októberben megállt tárgyalni Budapesten, Tisza Kálmán is kapott (ajánlékba) egy Románia Csillaga kitüntetést a meleg fogadtatásért.

17 U. Bindreiter: i. m. 228.

18 Rudolf Dinu: Introducere. In: Documente diplomatice române. (= DD Rom.) Seria I. Vol. 11. 1883. Coord. Alin Ciupală–Rudolf Dinu–Antal Lukács. București, 2006. XVI.

19 G. N. Căzan-Ș. Rădulescu-Zoner: i. m. 34.

20 Pesti Napló 1880. júl. 28. – idézi Durkó D.: i. m. 39.

A kifejezetten jó osztrák–magyar–román kapcsolatokat szinte váratlanul megrontotta a nemzetközi Duna-hajózás modern szabályozása körüli diplomáciai és nemzetpolitikai természetű vita, melyet a román vezetés és nyilvánosság az ország függetlenségének újabb fenyegetettségeként élt meg.

Az 1856. évi párizsi szerződés nemzetköziesítette, szabaddá tette a hajózást a Dunán. Két bizottságot hozott létre: egyet a folyó menti országok képviselőiből, s egy európai bizottságot (*Commission européenne du Danube* [= CED]) a nagyhatalmak küldötteiből kifejezetten a fekete-tengeri torkolatvidékre, átmenetinek szánva, a költséges medermunkálatok végzése ürügyén; hatásköre a munka végeztével átkerült volna a folyóparti államok bizottságához. Azonban másként alakult minden, a hajózás ügye idővel diplomáciai tengeri kigyóvá növekedett.²¹ A CED mandátumát mindegyre meghosszabbították (1878-ban Románia is tagja lett), s ez kapta feladatul a Vaskapu és a torkolatvidék közti szakaszra vonatkozó hajózási, felügyeleti, folyamrendőri szabályzatok kidolgozását. A Habsburg Monarchia – noha ezen a részen már nem part menti állam – itt is meg akarta őrizni kialakult pozícióját, s ebben a második, parti bizottságban az állandó elnöki tisztelet és a vétőjogot igényelte. A CED ilyen értelmű szabályzatot dolgozott ki 1882-ben.

Bukarest szemében Ausztria–Magyarország igénye „súlyosan érinti Románia szuverenitását, megalázása az új királyságnak”.²² A román belpolitika lépései is évekre kibogozhatatlanul összefonódtak ezzel a kérdéssel. Ebben az egyébként látványos közéleti presztízskérdésben – gazdasági jelentősége ugyanis ez idő tájt Románia számára még nem volt – kellett elsőként kitapogatnia és megtapasztalnia, meddig terjed egy fiatal, független kisállam mozgásteré. Románia már csak a magas költségek miatt is elfogadta a torkolatvidék feletti európai ellenőrzést, ami jól jött Oroszország ellensúlyozására is, noha elvben a CED is sértette a szuverenitást. A Vaskapu alatti szakaszra szánt felügyelő bizottságba azonban elvi és presztízssokokból nem akarta a Monarchiát beengedni. Azonban magára maradván, Bukarest idővel hajlott arra, hogy Ausztria–Magyarország ebbe a felügyelő vegyesbizottságba lépjen, sőt elnököljön, azonban a hozandó határozatok egyhangúságának követelésével egyben semlegesítette is saját engedelményét.²³ Az ügy persze nem maradt a minisztériumok falai között. A parlamentben plakátot ragasztottak: „Veszélyben a haza!” A kormánynak keménységet kellett mutatnia.²⁴ Egy átmeneti kabinet miniszterelnöke fogadkozott: anyatigrisként fogja védeni az ország érdekeit.²⁵ Majd az 1881. november 27-i trónbeszéd a Duna-ügy és az osztrák–magyar (mindig vitássá tehető) állat-

21 A kérdés kortársi bemutatását ld. *Titu Maiorescu: Istoria contimporană a României* (1866–1900). București, 1925. 104–207. – Modern történeti feldolgozása *Palotás Emil: A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-monarchia diplomáciájában 1856–1883*. Bp. 1984. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 104.)

22 *T. Maiorescu: i. m.* 202.

23 *G. N. Căzan-Ș. Rădulescu-Zoner: i. m.* 45.

24 *C. Gane: i. m.* 283.

25 *T. Maiorescu: i. m.* 194.

behozatali egészségügyi korlátozások címén tartalmazott heves támadást a Monarchia ellen – olyannyira, hogy a diplomáciai érintkezés is megszakadt (igaz, csak Bukarestben) a két állam között, mígnem egy hivatalos román mentegetőző bocsánatkéréssel ezt az ügyet elsimították. (Nem térünk ki itt azokra az ismétlődő, majd 1883-ban felfokozódott vitákra, amelyek az erdélyi románok helyzetével kapcsolatos romániai megnyilatkozások miatt Bécs és Bukarest között diplomáciai szinten zajlottak, s melyek Jancsó Benedek munkássága óta ismertek.)

A román kormánynak meg kellett tapasztalnia, hogy a Duna-kérdésben Nyugaton sem talált támogatókra. A francia kormány megbízott C. Barrère által kidolgozott hajózásügyi terv – mint a hatalmak közös tervjavaslata – ugyancsak a Monarchiát favorizálta, legalábbis a román elképzelésekkel szemben. Ő a folyami bizottságba a Monarchia, Bulgária, Szerbia, Románia mellett egy ötödik tag bevonását javasolta a CED-tagállamok köréből, meghagyván az elnöki tisztét Ausztria–Magyarországnak. Bukarest ellenkezése dacára, a CED elfogadta e tervezetet, s épp a franciák ígérték, hogy megszervezik a nagyhatalmak kollektív fellépését Romániával szemben. Anglia külügyminisztériuma pedig, noha voltak vitái Béccsel, összehívatta 1883 márciusára Londonba a hatalmak konferenciáját a Duna-kérdésben. Miként Szerbia és Bulgária, Románia is szeretett volna részt venni a konferencián, álláspontját a nagyhatalmakhoz küldött jegyzékben ismertette. A konferencia azonban – a Monarchia eredeti szándékától eltérően – Szerbiához hasonlóan Romániának is csak tanácskozási („meghallgatási”) jogot kínált, amit ez elutasított. Ekkor már nem lehetett tagadni az ország nemzetközi elszigeteltségét. Amire számítottak, az most bekövetkezett. „Európa magára vállalta, hogy határozzon rólunk nélkülünk” – írta a bécsi követ 1883. február 27-én.

Most érett be a gyümölcse annak az ellenzéki ifjúkonzervatív politikának, amely évek óta sürgette a központi hatalmakhoz való közeledést. Ezek a német orientációjú és német kultúrájú igen színvonalas politikusok (T. Maiorescu, P. P. Carp) a poliglott Monarchiát is jó partnernek tekintették – a terjeszkedő és zsarnok Oroszországhoz képest. A liberális miniszterelnök Ion Brătianu most ezeket vonta be a külpolitika-csinálásba, az ugyancsak német műveltségű, de liberális párti D. A. Strudza külügyminiszter közreműködésével. Ez felelt meg leginkább a német orientációt szívügyének tartó, s a külpolitikát koordináló király szándékának. Bécsi követnek kinevezték P. P. Carpot; az ő feladata volt, hogy a nagyon is kedvezőtlen pillanatban Romániát a Duna-hajózás kérdésének relativizálásával szoros szövetségi kapcsolatba hozza Ausztria–Magyarországgal és Németországgal – megtörve az elszigeteltség és fenyegetettség lidércnyomását.

Az előkészületek stádiumában Sturdza külügyminiszter emlékiratban adott összesítést Románia nemzetközi helyzetéről, melynek hangsúlyos eleme az ország teljes elszigeteltségének érzete volt. A Duna-kérdés országa számára kedvezőtlen kilátású, mivel a londoni konferencián Ausztria–Magyarország ténylegesen felhatalmazást kapott fellépni a dunai kisállamok ellen, azok pedig nem ütőképesek, Szerbia elnyomott, Bulgáriával az a baj, hogy Oroszország a védelmezője. Az ügy rendezése azonban Romániának, a Monarchiának, Német-

országoknak egyaránt érdeke. Megpendíti ugyanakkor egy nagyobb háború veszélyét. (Magas német körök híreін túl, a londoni követ információi szerint is „a háború el van határozva”. Az odesszai román főkonzul felemás orosz csapatösszevonásokról tudósított néhány nappal később.)²⁶ „A készülő események döntőek lehetnek Románia létére”. Oroszország „ajánlata egy szövetséghez ismert [...] Bukovina és Erdély”. Ha elszigeteltségünk az oroszok karjaiba hajtana minket – folytatja – akkor persze vazallusok leszünk, az ország felosztása is várható. Romániának „életkérdés belépni Közép-Európa ligájába”, s ezen szövetséggel „biztosított a mi európai pozíciónk emelkedésének feltétele”.²⁷

Éppen ekkor, I. Károly németországi és ausztriai utazásának napjaiban (augusztus 15–29), azzal közvetlen összefüggésben vált manifesztté – természetesen nem a nemzeti nyilvánosság számára – az oly tüzesen képviselt Duna-ügy tudatos háttérbe szorítása. Mindkét oldalon átváltottak a Duna-problémáról, mint immár másodlagos kérdésről a szövetség nagy ügyére. Ezt tette I. Károly már Potsdamban, s ilyen szellemben jelentett Liteanu berlini követ is. Bismarck, Hatzfeld egyformán Románia és Ausztria–Magyarország „gyümölcsöző, örömteli eredményekhez vezető intimitásának szükségéről” elmélkedtek, arról, hogy el kell tűnniük az elválasztó akadályoknak.²⁸ P. Carp bécsi követ egy „entente politique avec Autriche–Hongrie”-ről beszélt, ami független a Duna-ügytől, amiben Románia egyébként nem enged.²⁹ Liteanu viszont azt hangsúlyozta, a Duna-kérdés most nem oldható meg; egy Bismarck–Brătianu-entrevue azonban a román belpolitikai rend megszilárdításához, a német baráti kapcsolatok megerősítéséhez, a Monarchiához való viszony javításához vezethet.

Az egyik kérdésről a másikra való átváltás – úgy is mondhatnánk: az egyik veszélyről a másikra áthangolódás – ugyanakkor nem volt teljes. A Duna-ügy egyértelműen beépült a hármasszövetségi csatlakozás argumentációjába, menetébe, s persze célrendszerébe.

A bukaresti forrásokból is kitűnően, Ausztria ellentmondásosnak ítélte Románia tervezett csatlakozását, de a németek számára sem volt problémamentes. Ennek román recepciójára indokolt itt bővebben kitérni.

Bécs már előljáróban tartott attól, hogy a szövetségesek érdeklődése Románia iránt önmagában is növelheti Bukarest önbizalmát, s még ellenállóbb lesz a Duna-kérdésben. De ennél többről volt szó. Szögyény³⁰ László osztályfőnök azt mondta a román követnek: „Háború esetén [...] Oroszország meg fogja hódítani önöket; mi felajánljuk a megmenekülést, adják nekünk a Dunát e szolgálatért cserébe”.³¹ Érdeemes további részleteket idézni a király és Brătianu kulcsemberek jelentéseiből. Carp válasza az volt, hogy háború esetén a szolgálat kölcsönös

26 DD Rom. 378–379.

27 D. A. Sturdza külügyminiszter Ion C. Brătianu miniszterelnöknek, 1883. aug. 16. – Az emlékirat aug. 15-én kelt. DD Rom. 362–366.

28 Liteanu berlini követ 1883. aug. 26-i jelentése. DD Rom. 372–373.

29 P. P. Carp bécsi követ 1883. aug. 30-i jelentése. DD Rom. 379.

30 Szögyény pályájára, jelentőségére ld. *Somogyi É.*: i. m. 186–187.

31 Carp 1883. aug. 31-i jelentése. DD Rom. 382.

s „olyan román államférfi nem született még, aki azt merné mondani az országnak: bocsásson Ausztria rendelkezésére 100 ezer embert és 100 milliót [költséget], ráadásul még adja oda a Dunát is”. Hozzátette persze, hogy ezek csak „diplomáciai civakodások”.³² Bismarck tanácsa e napokban szintén olyan volt, mint Bécsé: „hagyják aludni a Duna-affért [...] a mai körülmények kedvezőbbek egy más rendezés számára!”³³

Carp úgy ítélte, Németország tart attól, hogy a Duna-kérdés miatt „Oroszország karjaiba vetjük magunkat”; ha Bismarckot meg lehet győzni ennek lehetetlenségéről, akkor „a Duna-ügy indifferens lesz számára, s meg lesz nyerve számunkra”. Ugyanilyen tendenciát érzett Gustav Kálnoky gróf, külügyminiszter megnyilatkozásaiban. „Találkozásom Kálnokyval nem hozott semmi eredményt a Duna-kérdésben [...] Mi nem tudunk engedni és nekik nem fekszik, hogy csak úgy hirtelen elhagyják a londoni szerződést. Azt határozták, hogy most hagyják elesni ezt a kérdést és egyezzünk meg az általános politikáról [...] Valójában hogyha háború lesz, ez a háború olyannyira módosítja majd az egész helyzetet, hogy még ha meg is békélnénk a Duna-kérdésben, akkor sem csináltunk volna mást, mint egy ideiglenes lépést. Ha nem lesz háború, a szövetség a központi hatalmakkal nem lesz kevésbé tartós és nagyon nehéz lenne Kálnokynak, hogy engedjen, de ugyanannyira lehetetlen lesz számára, hogy alkalmazza a [londoni] szerződést szövetségesével szemben. Bárhogy is nézzük a dolgokat, mondhatjuk azt, hogy a jelen pillanatban az egész játszma a mi kezünkben van.”³⁴ A követ biztosan még nem tudhatta, hogy Bécs engedni akar ebben az ügyben.

Fontos látni, mit reméltek a fenyegetettség felszámolásán, a Duna-hajózás felügyelete kérdésének megoldásán túl a csatlakozástól.

Brătianu miniszterelnök két beszélgetést is lefolytatott szeptember elején Gasteinban. Bőven szólt arról, mennyire jóban volt Andrássyval. Az irredentizmus-gyanút elhárítandó, kimagyarázta a június 18-i iaşii Nagy István vajda emlékünnepe ügyét, melyet az ottani beszédek miatt Bécsben és Budapesten súlyosan kifogásoltak – igyekezvén úgy beállítani, hogy az inkább Oroszország-ellenes élű volt, mivel az ünnepelt Besszarábiát uralta, de Erdélyt sohasem. A kancellár szinte belefáradt a bőséges történelmi elemzés hallgatásába. (Mint írta: „képtelen vagyok a múltra való sok visszapillantást [...] visszaadni”).³⁵ Egyébként úgy ítélte, hogy Brătianu „nyereségrészes” szerződésre gondol, egy orosz háború esetén Besszarábiát szeretné visszaszerezni, a bécsi német követ is fontosnak tartotta a román miniszterelnök ilyen jelzéseit, Kálnoky kitérő választát fölemlíteni. Bismarck a román vágyakat „légváraknak” értékelte, ezeket elutasítandó, inkább a béke megőrzésének a feladatáról beszélt, hiszen nem kívánt

32 I. m. 385.

33 Liteanu 1883. szept. 3-i jelentése. DD Rom. 385.

34 Carp id. jelentése. DD Rom. 383.

35 Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. 3. Das Bismarck'sche Bündnissystem 1879–1885. (= GP 3.) Hrsg. Johannes Lepsius–Albrecht Mendelssohn Bartholdy–Friedrich Thimme. Berlin, 1927. 266.

ütközni a cár birodalmával. Belső német használatra megmondta, feladatunk még „az oroszoknak a bolgár kaput nyitva hagyni”, továbbá azt, hogy „a béke eléréséhez mégiscsak fontosabb egy Oroszországgal való megállapodás, mint Romániával”. Ez nem mondott ellent igényének: „a mi Itáliával kötött békeligánkat Keletre is kiterjeszteni”.³⁶ Természetesen Kálnoky szintén a szerződés defenzív jellegét hangsúlyozta, hozzátéve némi biztatásul, ha háború lesz, akkor persze a célok megváltozhatnak.³⁷

A csatlakozási tárgyalások román szürke eminenciása, Carp is óvott: „Arra kértem Brătianut, hogy amennyiben nemcsak egy általános jellegű szövetségről lesz szó, hanem bizonyos stipulációkról [!], akkor ne menjen túlságosan messzire a nemzeti igényekkel [...] Minden követelésünk stratégiai s nem nemzeti legyen. [...] Ne legyen illúziónk, Románia túl nagy növekedése nem lehet kívánatos Ausztriának és nem fogadja el Németország”.³⁸

A szövetségi szerződés megkötésének konkrét menetrendje túlságosan ismert, semhogy részletezzük. A király berlini és bécsi útja a legmagasabb szinten előkészítette a megállapodást, a két miniszterelnöki utazás pedig a konkrét szerződést. A Ballhausplatzon fogalmazott szövegtervezetet szeptember 28-án tárgyalták meg Sinaian. (Ugyanaznap jelezte bizalmasan a német kancellár utolsó aggodalmát: Románia erős csábítást fog érezni, hogy Dnyeszter menti igényeihez „2 milliónyi német–osztrák–magyar csapatokat felhasználjon”).³⁹ Védelmi és barátsági szerződés volt ez, melyben a Monarchia és Románia kölcsönös támogatásra kötelezte magát egy idegen támadás esetére. Az utolsó „simítások” keretében is történtek még fontos módosítások. Bécs felvett a tervezetbe egy olyan pontot, melyben – az 1881. évi Szerbiával kötött egyezményben ilyen már szerepelt – a felek a partnerországgal szembeni politikai agitációt, külföldiek szubverzív tevékenységét saját házuk táján tilalmazták. Ezt az értelemszerűen Erdély és Bukovina vonatkozású román nemzeti vagy irredenta propagandát meggátolni akaró passzust Brătianu azzal az indoklással törölte, hogy „ebben a kölcsönös bizalom hiánya volna benne, melynek jobb, ha az ember nem ad kifejezést az új szerződésben”.⁴⁰ Ugyancsak törölte – királya főparancsnoki önállóságára hivatkozva – azt a mondatot, amelyben a katonai együttműködés leírásánál egy háborús (közös) főparancsnokság kialakítására (mint kidolgozandó feladatra) utaltak. Bismarck pedig a német császár kívánságával takarózva, Oroszország nevét törölte – tartva egyébként egy esetleges román indiszkrétciótól is. Nem érdektelen, hogy az alapszövegben szereplő biztonság (*sécurité*) fogalmát – mivel az nagyon képlékeny kifejezés – az ő kívánságára törölték, illetve a „béke” terminussal helyettesítették.

36 I. m. 263.

37 *Emil Palotás*: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Russland in der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1878–1895*. Bp. 1995. 144.; GP 3. 269.; DD Rom. 397–398.

38 DD Rom. 387.

39 GP 3. 273.

40 Reuss bécsi német nagykövet 1883. szept. 26-i jelentése. GP 3. 273.

A titkos szövetségi szerződéshez, melyet 1883. október 30-i dátummal Bécsben írt alá a két külügyminiszter, még aznap hivatalosan is csatlakozott Németország a bécsi követtanácsos Max von Berchem gróf aláírásával. Néhány nap múlva pedig az uralkodók szentesítették.⁴¹

A Vaskapu alatti Duna-szakasz nemzetközi felügyeletének bevezetésére, az osztrák–magyar közvetlen ellenőrzés megvalósítására irányuló törekvést Bécsnek, ha nem is látványosan, fel kellett adnia.⁴² Ez volt a szövetségkötés első számú érdemi utójátéka.

*

A Hármasszövetséghez való csatlakozással Románia joggal érezhette magát biztonságban, s főleg az elszigeteltségből kiemelkedőnek. A belépéssel „a békeszövetségbe” – ahogyan német részről ez idő tájt nevezni szerették – az egész Európához való csatlakozást látták biztosítottak, annál is inkább, mivel diplomáciájuk időnként Angliát is a Dreibund amolyan külső tagjának könyvelte el.⁴³ A félelemelhárító mechanizmus eredményesen működött, a fenyegetettség-tudat alábbhagyott.

De hát hogyan is hathat egy szerződés, ha titkos? Ha a történeti irodalom ezt a titkosságot kifejezetten az egyezmény gyengéjének tartja, ha a román uralkodó hosszú évek alatt is csak néhány nagypolitikusnak mutatta meg, s gond volt számára, hogy az ötvenkénti meghosszabbításkor éppen „megbízható” kormányfője és külügyminisztere van-e az országnak? Valószínű, hogy a kérdés hagyományos (szociologisztikus) módszerrel nem válaszolható meg. Camil Mureșanu már régen figyelmeztetett sajtótörténeti vizsgálatai alapján a titkosság tarthatatlanságára,⁴⁴ amit saját ilyen irányú ismereteim sem cáfolnának. Úgy hiszem, hogy a titkosság az európai politikai kultúra sajátos tabuvilágához tartozott: úgy volt tudott, hogy senki sem törte meg látványosan a hallgatást.

41 Szövegét közli *A. Fr. Pribram*: Die politischen Geheimverträge Österreich–Ungarns 1879–1914. Wien–Leipzig, 1920. 40–47.; GP 3. 281–282.; *Durkó D.*: i. m. 72–73.; DD Rom. 475–477. – A kérdéskörre ld. az új szintézist: *Vasile Cristian*: Politica externă a României independente (1878–1914). In: *Istoria românilor*. Vol. VII. Tom II. De la independență la Marea Unire (1878–1918). Coord. Gheorghe Platon. București, 2003. 233–273.

42 *Palotás E.*: A nemzetközi Duna-hajózás i. m. 152–153. – A korabeli magyar sajtóban megjelent nézetek bemutatását ld. *Klesitz István*: A Duna-kérdés az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni gazdasági terveiben 1878–1883 között. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség*. Palotás Emil 70. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 2006. 126–148.

43 Bălăceanu római követ 1883. ápr. 27-i jelentése. DD Rom. 232.

44 *C. Mureșanu*: i. m. 196. – T. Pavel az európai diplomácia és a közvélemény által megsejtettnek (*intuită*) tekinti a titkos szerződést. I. m. 176.

ZOLTÁN SZÁSZ

THE ALTERNATIVE TO FORMAL AND REAL INDEPENDENCE
ROMANIA'S DECISION IN 1883

Romania gained its independence in 1878, and the study sums up the history of the country from 1878 to 1883 from only one point of view: in order to present the formed political attitude due to the impression of being endangered and threatened (*Gefährdung*). The present essay regards the threat as a constitutive and homogenizing factor of the political life of national communities. Concerning Romania, enclosed by Russia and the Austro-Hungarian Monarchy, the existence of the European Commission of the Danube (CED) represented a factor limiting independence, which was established by the continental great powers in the Danube delta in 1856. Moreover, even after 1878, the Habsburg Monarchy intended to maintain and legalize her privileged position in connection with the supervision and control over the shipping between the Iron Gate (Orsova) and Galați. The Romanian government and the general public deemed it to be a threat to national independence, and however, it was not of economic importance at that time, they tried to ward off the Austro-Hungarian efforts without having any kind of international assistance. The present study includes also the sources of 1883 contained in the recently published *Documente diplomatice române*, and it outlines that Bucharest managed to get out of the European isolation in a way that Romania joined secretly to the Triple Alliance in 1883, which was not aggressive at that time, and despite the several debates with the Habsburg Monarchy, Romania pushed into the background the contested issue of Danube shipping and entered into a contract primarily with the Monarchy. At the same time, because of this step, neither the Monarchy nor the great powers forced Romania to accept the Austro-Hungarian claims to the permanent control over the navigation on the Danube. The independence of the country came true exactly due her (formally also self-restraining) joining the Triple Alliance.

PÓK ATTILA

Radikális és liberális demokraták Magyarországon a 20. század első felében*

A j á n l á s: Somogyi Éva munkássága Hanák Péternek a magyar történettudományt új szemléletű kutatói kérdésekkel és válaszokkal új irányokba terelő munkásságának hatására bontakozott ki. Egy, a pályát később kezdő nemzedék tagjaként én is igen sokat köszönhetek a tíz évvel ezelőtt alkotóereje teljében elhunyt, rendkívüli kisugárzású történésznek. Somogyi Évát elsősorban a dualista Monarchiát működtető személyiségek és társadalmi csoportok, engem inkább a rendszer kritikusai érdekeltek, érdekelnek, de mindkettőnk pályáját meghatározta, meghatározza közös munkahelyünk, a Hanák Péter által is épített Történettudományi Intézet légköre. Kutatóként és általában értelmiségiként mindkettőnk számára fontos kérdés a progresszió formái és tartalma a modern kori Magyarországon, ezért köszöntöm Somogyi Évát ezzel az írással. Köszönöm, hogy együtt dolgozhattunk, dolgozhatunk.

M o t t ó: „a modern demokrácia végeredményben a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett”.¹

I.

Merre van előre? A közelmúltban elhunyt kivételes formátumú történész, Litván György 1978-ban megjelent, *Magyar gondolat – szabad gondolat* című könyve máig az egyik legérdemibb hozzájárulás a modern magyar progresszió tartalmát meghatározni próbáló történeti vitához. Litván a progresszív politikai mentalitás, gondolkodás és politika lényegét a „nemzeti és a társadalmi szabadságtörekvések” összekapcsolásában látta. E törekvések csillagórája a reformkor volt. 1848 sikereinek, 1849 tragédiájának, majd 1867 konszolidációs erőfeszítéseinek tapasztalataira egyaránt építve, a századfordulón leginkább a jogvégzett városi értelmiségiekből álló új reformnemzedék tett kísérletet ismét nemzeti és társadalmi radikalizmus összeillesztésére. Történetírásunk és kollektív emlékezetünk az 1870-es években született újabb reformnemzedék meghatározó részének a polgári radikálisokat tartja, akik szerint a nemzeti és egyéni szabadság együttes kivívásának legfontosabb

* E vázlatos áttekintés rövidített formában elhangzott a Táncsics Alapítvány és a Friedrich Ebert Alapítvány A magyar progresszió a huszadik században c. konferenciáján, 2007. okt. 6-án.
1 *Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* In: *Uő: Válogatott tanulmányok.* II. 1945–1949. Bp. 1986. 191.

eszköze, fegyvere a demokrácia.² Megítélésem szerint éppen ezért célszerűbb ezt az elsősorban Jászi Oszkár nevével azonosított irányzatot radikális demokrátának nevezni, akkor is, ha a csoport tagjai magukat általában polgári radikális-ként határozták meg. Különösen indokoltnak látszik ez ebben a rövid vázlatban, amely egy másik, a demokráciát szintén programjának alapjául tekintő politikai és ideológiai irányzatot, a leginkább Vázsonyi Vilmos nevével azonosított liberális demokráciát is tárgyalja.

Az addigi nyolc évtizedes története során nagyszerű teljesítményeket felmutató, 1848 forradalmával és 1867 konszolidációjával a magyar társadalom, politikai rendszer és gazdaság modernizációjának alapjait létrehozó magyar nemzeti liberalizmus az első világháború előtti két évtized során fokozatosan kiüresedett, demokratikus elemei elsorvadtak. A hatalomgyakorlás szerkezetét alapvetően egyik párt sem kívánta átalakítani, napi konfliktusaikban kevés figyelmet szenteltek a korabeli magyar társadalom alapkérdéseinek, így a nagybirtok feudális hagyományokat konzerváló szerepének, az agrártársadalom súlyos helyzetének, a munkás- és nemzetiségi követeléseknek.

A 20. század első éveiben a *Huszedik Század* című folyóirat körül kikristályosodó fiatal értelmiségi kör a magyar társadalom helyzetét a kor új tudománya, a szociológia eszközeivel akarta feltérképezni. A 30 éven át kormányzó szabadelvűek bukását követő 1905–1906-os politikai válság e kör egy részét a társadalom tudományos megismerésének, problémái tudatosításának programjától a társadalmat formálni kívánó cselekvés irányába mozdította el. A politikai válság időszaka idején megpezdült a magyarországi kulturális-szellemi élet. Ekkoriban jelent meg Ady *Új versek* című kötete, ekkor kezdődött meg Bartók és Kodály népdalgyűjtő munkája, 1908 elején indult a *Nyugat* című folyóirat. Korszaks váltások előjeleit láthatták hazai gondolkodók Európában is: addig nem látott méretű sztrájkhullámok Németországban és Franciaországban, forradalom Oroszországban. 1906 júliusában rehabilitálták a Francia Harmadik Köztársaságot megrázó koncepciós per vádlottját, az 1894-ben elítélt Dreyfus kapitányt. Itthon és külföldön is régi, néhány évvel korábban még örökkévalónak látszott intézmények, értékek létjogosultságát kérdőjelezték meg mindezek az események. Olyan közhangulat alakulhatott ki, amelyben nem tűntek lehetetlennek a jelentős változtatások. Akiknek volt reformelképzelésük, lehetett némi reményük arra, hogy követőkre találnak. Az 1907-re kikristályosodott, főleg polgári asszimiláns háttérű polgári radikális csoportnak (egy-két tucat hangadó, 5–600 fős közvetlen hatókör) pedig határozott elképzelései voltak a szükséges

2 A témakör legfontosabb 1990 előtti irodalmára ld. historiográfiai áttekintésemet: *Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszedik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Bp. 1990. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 112.) 166–182. Az azóta eltelt időszak legfontosabb vonatkozó irodalmáról ld. *Szűcs Zoltán Gábor* kritikáját: Jászi, Jászi, Jászi. Politikatudományi Szemle 13(2004) 3. sz. 283–298. A legújabb kísérlet Jászi gondolatrendszerének rekonstrukciójára *Kucsera Tamás Gergely*nek az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolája keretében készült dolgozata: A szociológus Jászi Oszkár társadalom- és politikafilozófiai gondolatai. Filozófiatörténeti rekonstrukciós kísérlet. Bp. 2005.

változtatások irányáról, velük új politikai ideológia jelent meg a magyar közéletben. Legnevesebb megfogalmazói az ekkor 32 éves, rövid földművelésügyi minisztériumi munka után írói, szerkesztői munkásságából élő Jászi Oszkár, valamint a nemzedéktárs Ady Endre voltak. A feladat nem volt könnyű, Jászi felidézi emlékirataiban idős liberális értelmiségi barátja, a neves orientalista, Vámbéry Ármin figyelmeztetését: „Öcsém, ennek nem lesz jó vége. Magyarországon nyugati szociális politikát hirdetni olyan, mint hentesboltot nyitni Mekában.”³

Ez a radikális demokrata ideológia a hazai állapotokat a demokrácia általános követelményeihez mérve értékelte és programjában a polgári demokrácián is túlmenő elképzeléseket fogalmazott meg: „A radikalizmus a dolgozó középosztályok anyagi, szellemi és erkölcsi többtermelésre irányuló mozgalma, amely politikailag támogatni kíván minden olyan törekvést, amely produktív erők fejlesztésére, szervezésére, a munka nélküli jövedelmek kiküszöbölésére irányul”.⁴ Programszerű megnyilvánulásaikban kiemelték, hogy a testi és szellemi munka szolidaritását össze akarják kapcsolni a dolgozó polgárság demokratikus hagyományaival. Radikális változtatást láttak szükségesnek a földbirtoktulajdon területén. A feudális maradványnak minősített nagybirtokok helyett ideáljuk a hatékony kiscgazdaság volt. Minden addigi közéleti szereplőtől eltérő módon közelítettek a nemzetiségek helyzetéhez. A nemzetiségi politika szerintük a demokrácia archimedesi pontja, „a széles tömegek elemi kulturális, közigazgatási és bíraskodási szükségleteit kell anyanyelvükön kielégíteni”.⁵ Mindehhez a legfontosabb politikai eszköz az általános, titkos választójog, amely lehetővé tette az együttműködést a szociáldemokratákkal.

II.

Radikális kritikával már korábban mások is léptek fel a dualizmus kori magyar társadalommal és politikai jelenségeivel szemben, így az 1880-as években az *Antiszemita Párt*, az 1890-es években a *Katolikus Néppárt*, a parasztmozgalmak vagy a kezdődő munkásmozgalom. Kritikájuk elsődleges viszonyítási alapja azonban nem a demokrácia volt, s a radikálisok remélt társadalmi bázisa is tágabb. A demokrácia – a szociáldemokratáktól eltekintve – ezt megelőzően a dualizmus idején egy párt nevében és programjában kapott kitüntetett helyet. Az 1900. augusztus 20-án Kolozsvárott zászlót bontó *Polgári Demokrata Párt* vezetője Vázsonyi Vilmos, egy Zala megyei zsidó tanító fia, Budapesten ekkor már 6 éve sikeresen politizáló 32 éves ügyvéd volt. Programja az „elárult” márciusi demokrácia védelmében lépett fel a választójog kiterjesztése, az állam szociális gondos-

3 *Liván György*: Jászi Oszkár. Bp. 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 33.

4 Magyar Országos Levéltár P 1123 Martinovics Páholly munkáinak jegyzőkönyvei, 1908. máj. 27.

5 Ld. A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Összeáll., sajtó alá rend. Mérei Gyula. Bp. 1971. 318.

kodása, a „gazdasági igazság” mellett, a nagybirtok, a hitbizomány ellen. „Demokraták vagyunk, akik a mai termelési rend keretében akarjuk diadalra vinni a népállamot és megoldani a szociális problémákat”⁶ – mondta programjuk. A polgári radikalizmus átfogó, gyökeres változtatásokat rendkívül éles retorikával követelő programja helyett tehát szűkebb körben, s jóval kisebb, főleg pesti zsidó kis- és középpolgári bázisra építve, kevésbé átfogó, de az adott politikai rendszeren belül megvalósítható célokat tűztek ki. Vázsonyi az első, demokrata programmal (először 1901-ben) megválasztott magyar országgyűlési képviselő. Vázsonyi a Terézváros meghatározó politikusa volt és az ő pártja adott biztos politikai támogatást Bárczy István budapesti polgármester (1906–1918 közötti) városi beruházási és szociálpolitikájához.⁷

A közéleti hatóerőhöz szükséges fórumot eleinte Vészi József *Budapesti Naplója*, a *Huszedik Század* című folyóirat, majd 1910-től a rendkívül igényesen szerkesztett, a korabeli magyar szellemi élet neves alkotóit (Ady Endre, Ágoston Péter, Balázs Béla, Bíró Lajos, Csáth Géza, Ignotus, Kosztolányi Dezső, Rónai Zoltán, Somlyó Zoltán) mozgósítani képes *Világ* című lap biztosította a radikális demokraták számára. Példányszáma tízezer körül mozoghatott, az induláshoz szükséges anyagi és szervezeti támogatást az akkoriban mintegy 100 páholyban több mint 10 000 főt összefogó magyar szabadkőművesség egy része adta. Fontos itt idézni Jászinak a szabadkőművesség hazafiatlan kozmopolitizmusát, forradalmiságát hangoztató, máig visszhangzó vádakkal kapcsolatos megjegyzését: „A szabadkőművességnek viszonya a radikalizmushoz és a szocializmushoz tehát nem az volt, hogy ő lépett volna fel eszmeébresztően vagy eszmeterjesztőleg, hanem csupán az, hogy egyes radikális és szocialista írók és politikusok megkísérelték ezt az álmos és tunya testületet megnyerni az emberi szabadságharc nagy törekvéseinek.”⁸

1914 júniusában Jászi úgy ítélte meg, hogy polgári értelmiségi, városi kis- és középvállalkozói és közhivatalnok támogatói már elég erős képviselnek egy országos párt működtetéséhez. 1914 nyarán azonban a háború veszélye háttérbe szorított minden más kérdést. A radikális álláspont háborúellenes volt, de előretekintő is. Azt kereste, hogy a háborús helyzet miatt felgyorsult belső társadalmi mozgások és a nemzetközi viszonyok átalakulása hogyan befolyásolhatja a demokratizálódás folyamatát és adhat-e lehetőséget a közép-európai népek egymás közötti viszonyának harmonikusabbá tételére.

6 I. m. 284–288.

7 Vázsonyiról legújabban ld. *Tökéczki László*: Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca. Bp. 2005. A Vázsonyival kapcsolatos vitákat áttekinti az 1994. márc. 25-i vita alapján készült kötet: Vázsonyi Vilmos emlékezete. Szerk. Kőszeg Ferenc. Bp. 1995.

8 *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. München, 1969. (Aurora könyvek) 41.

III.

A háborús vereség, a Monarchia felbomlásának tragikus pillanatában adatott meg a politikai cselekvési lehetőség Jászi és néhány kitartó híve számára. Olyan helyzetben, aminek kialakulásában nem volt szerepük, hatalmas felelősség nehezedett rájuk. Károlyi-párti és szociáldemokrata szövetségeseikkel együtt szűk kényszerpályán mozogva próbáltak demokratikus társadalom- és nemzetpolitikai elveik jegyében cselekedni. A békekonferencia hangadói és a Monarchia utódállamainak vezetői számára Jászi és radikális demokrata szemléletű munkatársai súlytalanok voltak, nem számítottak partnereknek. Ők pedig semmilyen színű terrorhoz sem kívántak asszisztálni, a megoldás ezért a tényleges emigráció vagy itthon maradva először a teljes visszavonulás, majd a kevés sikerű helykeresés lett.

Jászi Bécsből, majd 1925-től Amerikából kritizálta a szerinte a legrosszabb 1914 előtti hagyományokat folytató Horthy-rendszert: „A Horthyék abszolutizmusa a régi ragadozó magyar feudalizmus, klerikalizmus és úri analfabetizmus számára, valamint a nagy zsidó uzsora számára az optimum állapotot jelenti”.⁹ A világháború előtti időszakhoz képest felfogásában nagy változás annak a felismerése, hogy az a citoyen értelemben vett polgári réteg, amelyre támaszkodni akart, Magyarországon még nem formálódott ki. 1938-ban úgy látta, hogy „sem gróf, sem városi intellektüel, sem zsidó nem hozhat igazi változást. Aki megadhatja a lökést az »új« felé, az egy paraszt- vagy zsellérfiú, aki most talán Makón vagy Békéscsabán játszik az utca porában.”¹⁰

Magyarországon az 1920-as évek első felében a *Világ* és 1926-os betiltása után a *Magyar Hírlap*, valamint 1926 és 1939 között a *Századunk* című folyóirat (leginkább 1934–1939 között, Csécsy Imre szerkesztősége idején) tett kísérletet a polgári radikális demokrata eszmerendszer továbbéltetésére. Braun Róbert, Csécsy Imre, Vámbéry Rusztem, a húszas évek végén hazatért Hock János, Hatvany Lajos és ma már kevésbé ismert barátaik sokat vitatkoztak az „októbrizmus” tartalmáról, 1918 demokratikus forradalma bukásának okairól és megosztotta őket a hazai establishment, valamint a szovjet modell és a kommunisták értékelése. Súlyos tehertétel volt számukra a vita októberük vezéralakjával, a szovjet modellt és a kommunistákat a harmincas években a német–szovjet megneemtámadási szerződésig, majd a háború végén ismét nagyra értékelő Károlyi Mihállyal.¹¹ Az új körülmények között az ideológia fő tartalma „a bolseviz-

9 *Jászi Oszkár*: Kossuth Lajos emigrációja és az októberi emigráció. II. Az októberi emigráció politikája. In: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás.* (= JOP) Vál., szerk., jegyz. Litván György–Varga F. János. Bp. 1982. 412. (A cikk eredetileg a *Bécsi Magyar Újság* 1922. okt. 26-i számában jelent meg.)

10 *Jászi Oszkár*: Leszámolás – beszámolás nélkül. In: JOP 445. (A cikk eredetileg a *Századunk* 1938. évi 2. számában jelent meg.)

11 *Lackó Miklós*: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: *Úő: Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* Bp. 1975. (Társadalomtudományi könyvtár) 318–363.

mussal és a fasizmussal egyaránt szemben állva, a demokrácia és szabadság álláspontját”-nak hirdetése.¹² Csécsy a spanyol polgárháború idején írta: „Tisztelet a spanyol polgári radikálisoknak, demokrata munkásoknak és intellektuelleknek, akik [...] a szabad gondolat vitái helyett ma a fizikai harcot állják – az egyik ellenséggel szemben, a másik oldalán. [...] De a gondolkodónak kötelessége, hogy már ma megmondja az ő nevükben is: ez a harc nem az ő harcuk. Fasizmus és bolsevizmus háborúja ez – a demokráciának ma már csak annyi köze van hozzá, hogy mindenképp ő marad majd a vesztes.”¹³ Jászi leghűségesebb itthoni híve 1941 után azonban többször ellentétbe került mesterével. Ő inkább a polgári demokráciák háborús szövetségését, Jászi a bolsevizmus kíméletlen terjesztőjét látta a Szovjetunióban.

IV.

A liberális demokrata politika viszont más utakon járva, az eredeti programnak megfelelően, a mindenkori adott rendszer keretei között próbálta érvényesíteni a demokratikus célkitűzéseket. Vázsonyi 1917-ben miniszterként lehetőséget kapott egy a korábinál jóval szélesebb választói kört létrehozó választójogi reform kidolgozására. Trianon után *Nemzeti Demokrata Pártnak* átkeresztelt pártja a húszas évek első felében a legfontosabb ellenzéki párt volt. A liberális demokrata értékeket a „független kis egzisztenciák”, a kisiparosok, kiskereskedő, köz- és magánhivatalnokok, a „nemes gerincű lateiner osztály”¹⁴ érdekeinek védelmében, a felekezeti és szociális diszkrimináció elutasításában látta. Bármekkora különbség is választotta el a korrekciós-kiigazító, fejlesztő Vázsonyit a struktúrabontó Jászi Oszkártól, ő is remélte, hogy a Horthy-rendszer liberális kritikussai bízhatnak a győztes antanthatalmak támogatásában. A népszövetségi kölcsön feltétel nélküli odaítélése, a frankhamisítási per tanulságai azonban világossá tették, hogy erre nincs esélyük. Parlamenti képviselőjük a Horthy-korszakban mindvégig megmaradt, de a mandátumok 2–3 százalékára korlátozódott, a városokban viszont átlagosan 15–20 százalék volt. Vázsonyi váratlan halála (1926. május) után a liberális demokrata eszmeiség és politika fia, Vázsonyi János, valamint Rassay Károly¹⁵ nevéhez fűződött. Tartalma a harmincas években bővült a fasizmusellenességgel, ami a háború idején a politikai mozgások egyik hajtó-

12 Csécsy Imre levele Jászi Oszkárhoz, 1935. máj. Idézi: *Valuch Tibor: Radikalizmus és demokrácia vonzásában.* (Csécsy Imre 1893–1961). In: *Radikalizmus és demokrácia.* Csécsy Imre válogatott írásai. Szerk., bev. Valuch Tibor. Szeged, 1988. (Aetas könyvek 2.) 12.

13 *Csécsy Imre: Demokrácia.* (Széjljegyzetek). In: *Radikalizmus és demokrácia* i. m. 146. (A cikk eredetileg a Századunk 1936. évi 8. számában jelent meg.)

14 Ld. *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Bp. 1991. (Politikai pártok programjai Magyarországon 1867–1980.) 89–90.

15 Rassayról publikálta legújabb könyvét a két világháború közötti liberális demokrata politika és eszméletörténet legjelentősebb kutatója, L. Nagy Zsuzsa. *L. Nagy Zsuzsa: Rassay Károly.* Bp. 2006.

ereje lett és 1943 végére a *Demokratikus Polgári Szövetség*ben rövid időre egy platformra hozta a fokozatos demokratizálás hazai arisztokrata, nagypolgári és liberális demokrata kis- és középpolgári híveit.

1945 után elfogyott a politikai levegő a radikális és liberális demokrata nézetek képviselői számára. A társadalmi-politikai fejlődés túllépett programjainkon: a földkérdés, a munkáskérdés, általában a szociális kérdés most a széles bázisú és támogatottságú nagy pártok programjának része lett. Lehetett avval érvelni 1947-ben, hogy „a radikalizmus és a szocializmus gyökerei ugyanabba a racionalista humanizmusba nyúlnak vissza [...] a mi végcélunk s az ő végcéljuk: az ember teljes felszabadítása a természeti és a társadalmi erők szolgásga alól, lényegében egy és ugyanaz”,¹⁶ a citoyen progresszív polgárság és a munkásság érdekei tehát egybeesnek, a hatalom birtokosai azonban nem így gondolták.

A magyarórhéjnyira sűrített történeti összefoglalónál itt és most fontosabb számunkra a mának szóló tanulságok felidézése.

V.

A radikális demokrata ideológia legkidolgozottabb és a vonatkozó szakirodalomban is legtöbbet elemzett, a mának talán legtöbbet adó része a nemzeti és nemzetiségi kérdés.¹⁷ Jászi talán még Habsburg Monarchia könyvénel is büszkébb volt a nemzeti-nemzetiségi kérdés történetét átfogóan feldolgozó művére.¹⁸ A problémakör elhanyagolását a demokráciára leselkedő egyik legnagyobb veszélynek tartotta. Bármennyire is tudatában volt azonban annak, hogy a nemzeti és demokrata célok egymás ellenében aligha vihetők sikerre, ezt a Horthy-rendszer kritikájában – akárcsak más, e kérdéskörrel küszködő irányzatok – nem tudta sikeresen, „eladhatóan” megvalósítani. Így süthették rá a dunai patriótára a hazafiatlanság mélységesen igaztalan vádját.

Elgondolkoztató, hogy a jelentős tömegmozgósító erőt soha, napi politikai súlyt pedig 1918 néhány kényszerpályás hetétől eltekintve szintén nem képviselt, de nagy szellemi kisugárzású értelmiségi csoport hogyan válhatott közellenséggé több igen eltérő jellegű huszadik századi magyar rezsim vezetői és nagybefolyású politikai irányzatok számára. Tisza István a polgári radikális *Huszadik Század* el-
lensúlyozására indította meg a *Magyar Figyelőt*, az I. világháború után Jászi Oszkárban és barátaiban a magyarországi történeti és politikai gondolkodás hangadó személyiségei – máig visszhangzóan – Trianon egyik nemzetvesztő, nemzet-
áruló okozóját láttatták.

16 *Kende Zsigmond*: Radikalizmus és szocializmus. Haladás 1947. nov. 13. 3.

17 Így pl. *Litván György*: Egy régi könyv időszerűsége. In: *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás. Bev., vál., jegyzetekkel ellátta: Litván György. Bp. 1986. (Közös dolgaink) 13–14.; *Hanák Péter*: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Bp. 1985. (Nemzet és emlékezet)

18 *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. (Társadalomtudományi könyvtár). A műből készült 1986-os válogatásról ld. a 17. jegyzetet.

1947-ben a kommunista *Szabad Nép* szerint az újra induló *Huszedik Század* elárulta egykori önmagát, mivel tagadja az ellenforradalom lehetőségét,¹⁹ az új-jáalakított *Társadalomtudományi Társaság* főtitkára, Káldor György szerint Jászi téved, amikor az „osztályharc-rivalgásban” és nem az ellenforradalomban látja a magyar fejlődés veszélyét és így akarva-akaratlanul a „magyar és a világel ellenforradalom szövetségesevé”²⁰ válik. 1960-ban nagy terjedelmű monográfia próbálta bizonyítani, hogy „A radikalizmus az ellenforradalmi ideológiának forrásául is szolgált nem egy esetben: a polgári radikalizmus is ellenforradalmi a szocializmussal szemben, s az ellenforradalom előtti polgári demokratikus illúziókban nagy szerepe volt a polgári radikalizmus örökségének.”²¹

A polgári radikálisok tudományos igényű, alapos elemzésre épülő társadalmi diagnózisai mindig a társadalom kulcskérdéseire, ellentmondásaira mutattak rá, s ezért terápiás javasolataik megkerülhetetleneknek tűntek. Sajátos módon ellenfelek kommentárain keresztül is mérhetjük jelentőségüket. Nemcsak valós problémákat, hanem valós társadalmi igényeket is megfogalmaztak. Ellenfelek ezért megpróbálták elzárni előlük az új ösvényeket, utakat, amelyeket vágni próbáltak a magyar politikában, ahol gyengének és a szellemi életben, ahol erősek bizonyultak. Megkerülhetetlenek voltak pozitív értelemben is: az 1970-es, 1980-as években, és különösen a rendszerváltás időszakában a demokrácia szellemiségét és intézményeit Magyarországon meghonosítani akaró személyiségek számára. Számos, ma is aktív politikus Jászinál olvasta a sztálinista kommunizmus legkíméletlenebb magyar kritikáját és az ő írásai alapján próbálta értelmezni a liberális szocializmus tartalmát.²² Schlett István értékelése szerint a gondolatrendszer a liberális vagy demokratikus szocializmus gondolati megelőlegezése.²³

Tanulságos lehet a politikailag tudatos mai nemzedékek számára a nemzetállami függetlenség és a demokrácia között a radikális demokraták által feltételezett korreláció. Kissé kiélezve szinte azt mondhatnánk, hogy nemcsak korrelációt feltételez függetlenség és demokrácia között, hanem a két fogalom tartalmát nagyrészt azonosnak tartja. Első megközelítésben az elmúlt közel két évtized tapasztalatai alapján azt mondhatnánk, hogy Jászi tévedett: a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása után kialakult kisállamiság az antidemokratikus, gyakran szélsőségesen nacionalista irányzatok erőre kapását hozta magával. Másik oldalról nézve azonban a szétrobbant államalakulatok

19 *Gimes Miklós*: Az elárult Huszedik Század. *Szabad Nép* 1947. ápr. 20. 7.

20 *Káldor György*: Jászi Oszkár és a magyar ellenforradalom. Tovább 1947. jún. 13. 3.

21 *Fukász György*: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Bp. 1960. 6.

22 Ld. erről: *Gyurgyák János*: Lehetséges-e a liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In: *Jászi Oszkár*: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás politikaelméleti írásaiból. Bp. 1989. (Századvég Füzetek 1.) 335–339.

23 *Schlett István*: A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban. 1848–1906. Bp. 1987. 309–310.

működésképtelenségének egyik legfontosabb oka a demokratikus nemzeti, szociális és egyéni érdekképviseleti intézményrendszer hiánya vagy pusztán formalizmus volt s a függetlenség követelése összekapcsolódott a demokratikus szabadságjogok melletti kiállással. Így szemlélve, saját korunk tapasztalatai megerősítik Jászi álláspontját.

Szellemi-politikai hagyatékuk szintén megőrzendő értéke az, hogy a politika céljai között a legfontosabbnak az emberi méltóság intézményes védelmét tartották, annak a biztosítását, hogy az elvont közérdeket képviselve ne lehessen gond nélkül feláldozni az individuumot.

A polgári radikális demokraták minden, a demokrácia térnyerése érdekében tett erőfeszítésük ellenére nemegyszer reménytelennek látták a magyar demokrácia helyzetét: „A magyar demokrácia csenevész növény. Nagyvárosi kávéházaknak és magányos intellektuális dolgozószobáknak sápadt virága. Külföldről átültetett luxuspalánta, mely nem tud a magyar földben megélni, csak a gondolati melegházak mesterséges humuszában és hőmérsékletében. Úgy százezer ipari munkás és négy-ötezer lateiner féltve ápolja ezeket a demokrata-ültetvényeket az agrárfeudalizmus kietlen Szaharája közepette. De mindenki érzi, tudja, fájlalja, hogy ezek a kis, izolált erdőcskék csak tökéletlenül és bizonytalanul tudják lekötni a grófi uralomnak és a klerikalizmusnak a kultúrát elseprő és a szabad lélegzést megakasztó futóhomokját.”²⁴ Ebben az 1910-es keserű kifakadásban az a különösen feltűnő, hogy Jászi a magyar demokratikus tábor helyzetének leírásakor szinte szó szerint ugyanazokat az érveket használta, mint legkritikusabb ellenségei: hazai gyökértelenség, életközeli valóságismeret és a társadalmi támogatottság hiánya.²⁵ Nem volt kétséges ugyanakkor e kis, de máig ható kisugárzású csoport tagjai számára, hogy a demokrácia intézményrendszerének kiépítése, működése és a demokratikus gondolkodású személyiségek politikai és társadalmi térnyerése nélkül előbb-utóbb összeomlik mind a dualista kormányzati, mind a magyar politikai establishment, s ez az egész társadalmat katasztrófába fogja taszítani.

Az utókor bölcsességével megállapíthatjuk, hogy az e dolgozatban tárgyalt két demokrata irányzat – eltérő hangsúlyaik, igencsak különböző politikai módszereik, egymással szembeni fenntartásaik ellenére – ebben egyetértett és nem tévedett. Igazuk volt: mind a dualista korszak utolsó másfél–két évtizedében, mind az első világháború után, sőt az 1945 utáni új helyzetben is a demokratikus szabadságjogok és az azokat garantáló intézmények hiánya nemcsak a hátrányos helyzetbe szorított társadalmi, gazdasági, felekezeti, etnikai csoportokat, hanem az egész nemzeti társadalom – sőt a polgári radikálisok szerint az egész közép-kelet-európai régió – stabilitását és szuverenitását veszélyeztette és veszélyeztetheti ma is.

24 Jászi Oszkár: A kiskéri parasztok. In: JOP 129. (A cikk eredetileg a Világ 1910. ápr. 28-i számában jelent meg.)

25 Ld. pl. *Székfü Gyula*: A magyar folyóirat problémája. Magyar Szemle 1(1927) 2.

ATTILA PÓK

RADICAL AND LIBERAL DEMOCRATS IN HUNGARY DURING
THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The article deals with the political thought and political activities of two twentieth century Hungarian intellectual groups: the so called 'bourgeois radicals' and the liberal democrats.

The first was recruited primarily from assimilated young law graduates of Budapest's Pázmány University during the first years of the 20th century. These young people laid down the foundations of modern sociology in Hungary. Inspired mainly by Spencer and Durkheim they believed that a social reform must be based on the results of scholarly investigations. They argued that policy proposals concerning a land-reform, the social and political demands of the industrial proletariat, the emancipation of national minorities were to reflect the results of social sciences. This group developed an ideology that criticized the contemporary establishment for limiting the unfolding of the creative forces of the society due to the system of latifundia, for neglecting the demands of industrial workers and the representatives of national minorities. They considered democracy as the political institutional framework for the parallel implementation of social reforms and Hungarian national sovereignty. The leading figures of this group were the sociologist and political scientist Oszkár Jászi and the poet Endre Ady.

The other political and ideological grouping in early 20th century Hungary that based its programme on democracy was the Bourgeois Democratic Party, founded in 1900, led by a young lawyer, Vilmos Vázsonyi. They argued for the extension of suffrage, for extending the welfare services offered by the state, for limiting the economic and political influence of the big landlords. Still, in contrast with the 'bourgeois radicals' they stressed that all their policy recommendations remain within the framework of the given economic and political system and make use of the available institutions of political representation. Vilmos Vázsonyi was the first member of the Hungarian parliament with a democratic programme, first elected in 1901.

After World War One in a political vacuum following the collapse of the Habsburg Monarchy, for a very short time Jászi could participate in the political efforts to create a democratic republic in the defeated country. Without internal support and lacking the trust of leading politicians of the victorious entente powers, these efforts were doomed to failure. Jászi together with some of his friends was forced into emigration, a few of his younger associates tried to further cherish his ideas at home. They were highly critical of Governor Horthy's regime that in their eyes combined the worst features of feudalism, clericalism and usurious capitalism. They had to realize that the 'citoyen' bourgeoisie they wanted to rely on did not exist in Hungary.

The liberal democrats moved into other directions. In June 1917 Vázsonyi joined the government for a year and tried to work out a new, more representative suffrage. The end of the dual Monarchy left him no time for the realization of this project. He did not participate in the revolutions of 1918–1919 and following the consolidation of Horthy's regime he reorganized his party that was the major oppositional force in the Hungarian legislation of the first half of the 1920s. Throughout the interwar period, even after Vilmos Vázsonyi's death in 1926, the party was present in the Hungarian parliament with 2–3 per cent of the mandates. In a number of towns, however, as

representatives of urban middle layers (small traders, craftsmen officials of state and private administration, independent intellectuals) the liberal democrats held 15–20 per cent of the mandates in municipal legislation.

After 1945 the social-political development went far beyond the targets of radical and liberal democrats: the land reform, the problems of the industrial proletariat, the social question were on the agenda of big other parties with substantial social support.

The second part of the article discusses the legacy of radical and liberal democrats. The most important element of the intellectual heritage of the radicals seems to be their contribution to the analysis of national and national minority issues. Jászi devoted a huge monograph and a great number of articles to these problems. He warned that democracy was not feasible without respecting minority rights. In principle he very well knew that neither national nor democratic aims can be realized if they are in conflict with each other but found no proper way to follow this principle when he criticized the Horthy regime.

It is also quite remarkable that the small radical group – intellectually very strong, politically very weak – became a public enemy, traitor of the national interests for the radical right just as much as for the radical left. They were, however, bright examples for democrats of various backgrounds, a number of still active Hungarian politicians read the most relentless criticism of Stalinist communism in Jászi's works, and Jászi's writings could best explain the ideas of liberal or democratic socialism.

Even if they differed about the possible ways and means of implementing democracy, both radical and liberal democrats agreed: in twentieth century Hungary no regime can survive without functioning democratic institutions. This message is highly topical today as well.

Henry George és a magyar progresszió

A jelen tanulmányban a magyar polgári radikálisok – mindenekelőtt Jászi Oszkár – által vallott sajátos liberális szocializmus és Henry George eszméinek kapcsolatát szeretném megvilágítani. George mára többé-kevésbé elfeledett eszméi komoly szerepet játszottak a századforduló magyar progresszívjeinek eszmei tájékozódásában, mindenekelőtt azért, mert baloldali, szocialisztikus eszmei alternatívát nyújtottak a polgári radikálisok által szűklátókörűnek, egyoldalúnak érzett marxizmussal szemben.

Jászi és a többi polgári radikálisok liberális szocializmusa a korabeli szociáldemokrácia által vallott ortodox marxista szocializmus alternatív elméleteként, annak kritikájaként alakult ki. A *Huszádik Század* köre általánosságban szimpátiával, s sokszor egyértelmű *elkötelezettséggel* viszonyult a szocializmus eszméjéhez, a – *valamilyen értelemben vett* – szocializmusban látták a kor és az ország problémáinak igazi megoldását, azonban úgy vélték: a századfordulóra Magyarországon is kialakult marxista munkásmozgalom szocializmusa egyoldalú, szűklátókörű, korszerűtlen elmélet, amelyen módosítani kell ahhoz, hogy a szocializmus a magyar társadalom szélesebb rétegeit is meg tudja szólítani.

A korabeli magyar munkásmozgalomnak, az 1890-ben alakult *Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak* az ideológiája a marxizmusnak Engels és Kautsky által – mindenekelőtt Engels *Anti-Dühringjében*, s Kautsky számtalanszor kiadott *Klassenkampf-jában* – kidolgozott, a II. Internacionálé és mindenekelőtt a német szociáldemokrácia által vallott „ortodox” változatára épült.¹ Ez az elmélet a szocializmusnak az eljövételét bizonyos, a kapitalista társadalomban szükségszerűen működő gazdasági, társadalmi trendektől várta. E trendek közül az első és legfontosabb a társadalmi polarizáció: a tőkés társadalom fokozatosan egy nagyon gazdag és egyre szűkülő polgári osztályra és egy – legalábbis relatíve – egyre inkább elnyomorodó, egyszersmind egyre nagyobb létszámú, egyre homogénebb, képzetesebb és szervezettebb, így egyre erősebb proletariátusra szakad szét,

1 A német marxista ortodoxia általános leírását ld. *Leszek Kolakowski: Main Currents of Marxism. II. The Golden Age.* Oxford, 1978. 1–60. Engels munkásságának, s Marxhoz való valódi viszonyának leírását illetően ld. *Terrell Carver: Friedrich Engels: His Life and Thought. II.* London, 1990., valamint *Uő: Marx & Engels: the intellectual relationship.* Bloomington, 1983. Kautskyról ld. *Massimo Salvadori: Karl Kautsky and the Socialist Revolution: 1880–1938.* London, 1990.

és amikor a két osztály közötti antagonisztikus ellentét a legélesebbé válik, bekövetkezik a proletariátus szocialista forradalma. A második: a tőkés gazdaság egyre súlyosbodó gazdasági kríziseken megy keresztül s ez a folyamat pusztán gazdasági okokból is szükségszerűvé teszi a kapitalizmus meghaladását. A harmadik: a tőke koncentrációja és a tőketulajdonosok számának ebből következő csökkenése, valamint a modern nagyüzemi termelés követelményei miatt a gazdaságban egyre nagyobb termelőegységek jönnek létre, melyeket egyre átfogóbb adminisztratív technikákkal szerveznek meg. Így a piaci kapcsolatok és a verseny a gazdaságirányításban egyre inkább háttérbe szorulnak, s az ilyen módon egyre szervezettebbé váló, integrálódó tőkés gazdaságot könnyűszerrel veheti kézbe és szervezheti át a dolgozók által, demokratikusan irányított központi tervgazdasággá a forradalom után a győztes proletariátus.

Az Engels–Kautsky-féle marxizmus, amely Marx tanítását filozófiai-antropológiai gyökereitől elszakította, sematizálta és leegyszerűsítette, s összekapcsolta a darwinizmussal, valamint a tizenkilencedik századi értelmiség egy részét jellemző pozitivistá-materialista tudomány- és haladáshittel, messzemenően alkalmas volt arra, hogy a vallástól és hagyománytól megszabadulóban lévő, a tudománnyal és az egyetemes kultúrával éppen ismerkedni kezdő munkástömegek számára katekizmusszerű, közösségeiket összekovácsoló s lelkesítő világnézetet nyújtson. Viszont tanítása annyira merev, s leegyszerűsítő volt, hogy a mozgalomba kívülről, polgári-értelmiségi háttérrel érkezett, s a szélesebb szellemi tájékozódásra képes értelmiségiek szükségképpen mind több „repedést” vettek észre az ortodoxia épületén – s hozzáláttak korrigálásához. Alig egy évtizeddel azután, hogy 1890-ben a német szociáldemokrácia magáévá tette az Engels–Kautsky-féle ortodoxiát megfogalmazó Erfurti Programot, maga Eduard Bernstein, Engels személyes barátja, a marxi hagyaték gondozásával a mozgalom által megbízott értelmiségiek egyike indított átfogó offenzívát az ortodoxia ellen. A német és a nemzetközi szociáldemokrácia (a II. Internacionálé) ugyan sikeresen hátrította el e támadást, s Kautsky megmaradt a „marxizmus pápájának” az első világháborúig, ámde ugyanakkor a szociáldemokrata pártok *gyakorlata* egyre inkább eltávolodott az ortodoxia receptjeitől.

A magyar szociáldemokrácia elmélete nemcsak a marxizmus általános nehézségeivel került szembe, hanem specifikusan magyar problémákkal is. A magyar szociáldemokratáknak – akik ráadásul német elvtársaik ideológiáját is alacsony színvonalon, vulgarizált formában vették át – nem volt kidolgozott válaszuk arra a kérdésre, hogy *még ha* a fejlett tőkés társadalmakra Nyugat-Európában érvényes is a fentiekben bemutatott fejlődési séma, hogyan lenne alkalmazható ez az ideológia azon a Magyarországon, ahol az ipari kapitalizmus még nem fejlődött ki, hanem helyette egy döntően még mindig agrárjellegű társadalom létezett, jelentős utórendies-feudalisztikus maradványokkal, amelyek béklyózták a kapitalizmus és a polgári demokrácia kifejlődését. Amellett ez a társadalom egyfajta függési viszonyban volt a nála fejlettebb Ausztriával.

A magyar szociáldemokraták látták mindezt, sőt még el is túlozták, amikor azt hirdették, hogy Magyarország „tisztán feudális ország” – azonban nem adtak

világos és a gyakorlatban is alkalmazható választ arra, hogy vajon a munkásmozgalomnak a parasztság, a polgárság, kispolgárság és értelmiség antifeudális, a polgári demokratikus fejlődésre irányuló törekvéseivel, valamint a magyarság nemzeti függetlenségre való igényeivel kapcsolatban passzív-kivárálláspontra kell-e helyezkednie, vagy pedig támogatnia kell ezeket s be kell illesztenie egy átfogó, a szocializmus irányába mutató stratégiába.² Amikor a szociáldemokraták a magyar társadalom egészét átható Kossuth- és 48-kultusztól elhatárolódtak, vagy amikor (a Kristóffy–Garami-paktummal) támogatták a dinasztianak az általános választójog felülről és a magyar történeti alkotmányosságot megsértő módon való bevezetését, akkor izolálták magukat a magyar társadalomtól, arról tettek tanúságot, hogy érzéketlenek e társadalom valós igényeivel szemben.

Amikor a századfordulón Jászi Oszkár és a *Huszadik Század* köre körül kialakult a polgári radikalizmus ideológiája, akkor ez az eszmeiség a szociáldemokráciától nem elsősorban a szocializmusnak, mint végcélnak az elfogadását, hanem inkább a hozzá vezető útnak az elgondolását illetően különbözött. A polgári radikálisok – mindenekelőtt Jászi Oszkár – alapvetően három ponton közelítettek másképpen a szocialista történelmi átalakulás kérdéseire, mint a szociáldemokraták.

Egyrészt a polgári radikálisok szerint a szociáldemokraták alábecsülik a nemzeti érzés szerepét a népek életében, amikor a „proletárnak nincs hazája” jelszót hirdetve a proletár nemzetköziséget hirdetik a nemzetek közötti konfliktusok egyedüli megoldásaként – s ezzel szükségképpen magukra vonják a polgári és jobboldali kritikusok ama vádját, hogy a szocializmus hazafiatlan mozgalom. Különösen káros ez Magyarországon, ahol az egész magyar társadalomban az Ausztriához való viszonyunk miatt heves, a fennálló rendszer kereteit feszegető nemzeti indulatok alakultak ki valamennyi társadalmi osztályban, s a magyar szociáldemokrácia, amikor a magyar függetlenségi törekvésekkel nem azonosul, elszigeteli magát az egész társadalomtól.

Másrészt a szociáldemokrata ideológia a szocializmus eljövételét egyedül az osztályharctól és az objektív gazdasági törvényszerűségektől várja, s az ember „magasabb rendű” indítékait, erkölcsi és kulturális törekvéseit figyelmen kívül hagyja. A valóságban az emberiség életében a gazdasági és osztálytényezőknél kívül magasabb rendű törekvések: a tudományos és az erkölcsi előrehaladás is hatnak.³ Ezeknek a hordozói pedig nem feltétlenül a proletárok, hanem legalább annyira az értelmiség és a középrétegek. Ezért ezeknek a társadalmi csoportoknak a jobb esetben közömbös szemlélése, rosszabb esetben a haladás

2 Vö. többek között: *Kalmár I. György*: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon. 1900–1914. Bp. 1976.; *Litván György*: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp. 1993. (Századvég biográfiák) 54., 67.

3 Ld. *Jászi Oszkár*: A történelmi materializmus állambölcsselete. Bp. 1903. Jászira és körére jelentős mértékben hatott Pikler Gyulának a „belátás” fogalmával operáló jog- és társadalombölcsselete, amely – a Felvilágosodás gondolkodóihoz némileg hasonlóan – a racionalitás és a tudás elterjedésétől, nem pedig, mint a marxizmus, pusztán a termelőerők fejlődésétől és/vagy az osztályharctól várta a társadalmi haladást.

gátlóként, reakciósként való feltüntetése a hagyományos szociáldemokrácia gyengesége, amellyel megint csak saját tömegbázisát szűkíti.⁴

Harmadszor: a szociáldemokrácia marxizmusa feltételezi, hogy a mezőgazdaságban is, az iparhoz hasonlóan tőke- és tulajdonkoncentráció zajlik, a kisbirtokos parasztság fokozatosan agrárproletariátussá válik, s ezért a nagybirtokokat nem felosztani kell a földéhes parasztság között, hanem köztulajdonba venni, szocialista mezőgazdasági nagyüzemekké átalakítani. Ez azonban a valóságban nem így van, a mezőgazdaságban a kisbirtok, vagy legalábbis a szövetkezeti kisüzem életképes, sőt, nem egyszer hatékonyabb a nagyüzemnél, s amikor a szociáldemokraták a parasztság évszázados földéhségének kielégítését nem támogatják, azzal lemondanak a parasztság megnyeréséről, s ez – különösen Magyarországon, a nagybirtokrendszer viszonyai között – a városi szervezett munkásság körére korlátozza propagandájuk hatását.

A szocializmus nem ökonómiai indítékainak, s ezzel összekapcsolódóan nem proletár társadalmi bázisának kérdése, a nemzeti kérdés és az agrárkérdés voltak tehát elsősorban azok a problémák, amelyekben a polgári radikalizmus olyan sajátos álláspontot fejtett ki, amely szerintük jobban megfelelt a magyar társadalmi valóság követelményeinek, mint a vulgármarxizmus – a nyugati társadalmakra sem feltétlenül érvényes – társadalomelméleti sémáinak mechanikus átvétele.

Henry George és tanítása a harmadik probléma kapcsán épült be a magyar polgári radikalizmus eszmevilágába. Az agrárkérdés volt az első olyan probléma, amelyben magán a marxizmuson belül is egyes teoretikusok, így Georg Vollmar és Eduard David⁵ már a kilencvenes években kikezdték az ortodoxia tanítását. Vollmar és David egyaránt azt állították, hogy a mezőgazdaságban nem feltétlenül érvényesül a tőkekoncentráció törvénye, a nagyüzem nem feltétlenül hatékonyabb a kisüzemnél, s ezért a szociáldemokratáknak – már taktikai okokból, a parasztság megnyerése miatt is – nem a nagybirtok társadalmi tulajdonba vételét, hanem felosztását, valamint a parasztok közötti szövetkezeti mozgalmat kellene támogatniuk. Magyarországon a gazdaság viszonylagos elmaradottsága, a mezőgazdasági szektornak a gazdaságon, a parasztságnak a népesség egészén belüli túlsúlya különösen aktuálissá tette ezeket a gondolatokat. A magyar progresszívek általánosságban a nagybirtokrendszert, a parasztság kiszolgáltatottságát és földéhségét tartották társadalmi problémáink gyökerének. Ugyanakkor a magyar konzervatívok (például Tisza István) jóval engedékenyebbek voltak a munkásság, mint a parasztság érdekvédelmi, szervezkedési törekvéseivel szemben, ezért az agrárproletariátus szociális helyzete sokak megítélése szerint jóval elviselhetetlenebb volt, mint a városi munkásoké.

Ezért a magyar viszonyok között az ortodox marxizmus tanítását hirdetni, s a föld közös tulajdonba vételét követelni a legsúlyosabb taktikai hiba lett volna a

4 *Litván György*: Jászi Oszkár. Bp. 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 44–45.
5 Ld. *Eduard David*: Sozialismus und Landwirtschaft. I–II. Berlin. 1903. (Magyarul: *Új Szocializmus és mezőgazdaság*. I–II. Bp. 1909.)

szocialisták részéről, s nem véletlenül az agrárkérdés miatt alakult ki az első jelentős szakadár szociáldemokrata mozgalom Magyarországon, Mezőfi Vilmosé.

De természetesen az agrárkérdés jelentősége, s az ortodox marxizmus tanításának ebben a kérdésben különösen élesen megmutatkozó dogmatizmusa miatt a szocializmussal szimpatizáló nyugat-európai értelmiségiek körében nagyon sokan nem revideálni, kiegészíteni akarták a marxizmust, hanem teljesen elvetették, s valamilyen koherens elméleti alternatívát kerestek vele szemben. Az ilyen értelmiségiek számára szükségképpen vonzóvá váltak Henry George tanításai, akinek egész társadalmi reformterve a mezőgazdaság problémájára épült. George tanítása oly mértékben népszerű és elterjedt volt a tizenkilencedik századi értelmiségben, hogy például Tolsztoj is művészi hitelesnek és szükségesnek érezte, hogy *Feltámadás* című regénye társadalomreformer-földosztó elképzelésektől fűtött főhősét, Nyehljudov herceget George követőjeként ábrázolja.

Ki volt és mit tanított Henry George? George nem tanult közgazdász, társadalomtudós, hanem amolyan igazi amerikai autodidakta és self-made-man volt: 1839-ben született, s bár nem a legszegényebb társadalmi rétegből származott, de tanulmányait korán félbehagyta, s kipróbált mindenfélét: volt tengerész, aranyásó, s végül nyomdász és korrektor, majd újságíró lett San Franciscóban. Az aranyláz nyomán dinamikusan fejlődő kaliforniai gazdaság kapitalista fejlődésével együtt járó társadalmi ellentmondások, s a kétségbeejtő szegénység, amelyet családjával együtt időnként megtapasztalt, érlelték meg negyvenéves korára főművét, a *Progress and Poverty* (*Haladás és szegénység*).⁶ A *Progress and Poverty* az 1873–1878-as válságot követő amerikai társadalmi nyugtalanság, elégedetlenség légkörében hatalmas könyvsikernek bizonyult: sokáig a *Biblia* után ez volt a legnagyobb példányszámban elkelt könyv Amerikában. A *Haladás és szegénység* megírása után George New Yorkba költözött, ahol minden energiáját és vagyonát eszméi – egyre sikeresebb – propagálásának szentelte. Felolvasókörtutakat tartott az egész világon, hívei iskolákat, újságokat, sőt, egy időben külön politikai pártot hoztak létre eszméinek terjesztésére. Kétszer indult a New York-i polgármesteri székért, s az első esetben oly kevés választotta el annak elérésétől, hogy azt állították követői: csak választási csalás akadályozta meg győzelmét. A második induláskor, 1897-ben, a választás előtti napon halt meg. George szellemes, remek stílusú író volt, aki az elemzőképeséget egyesíteni tudta a szuggesztív, képszerű előadásmóddal, s amellet még ellenfelei szerint is erkölcsileg feddhetetlen jellem, s őszintén, mélyen vallásos ember is.

Amint könyve címe is mutatja, George kiindulópontja ugyanaz, ami Marxé: hogyan lehetséges az, hogy a modern társadalomban a gyors gazdasági és szellemi haladás kéz a kézben jár a nagy tömegek növekvő nyomorával, jogfosztottságával, tudatlanságával? A választ azonban ő nem a tőkés rend szükségképpen

⁶ *Henry George: Progress and Poverty. An inquiry into the cause of industrial depressions and of increase of want with increase of wealth... The Remedy.* San Francisco, 1879. Magyarul: *Új: Haladás és szegénység. A termelési válságok és a növekvő vagyonnal együtt növvő szegénység okának kutatása.* Ezek gyógyszerre. Bp. 1914. A művet Braun Róbert fordította magyarrá.

anarchikus és kizsákmányoló jellegében találta meg, mint Marx, hanem a föld monopóliumában, a földjáradék intézményében. George földjáradék-elmélete lényegében David Ricardoét követi: a földtulajdonosok jövedelme, a földjáradék nem elsősorban a föld termékenységétől, s kiaknázása módjaitól, hanem a föld abszolút értelemben vett szűkösségétől függ. A föld az egyetlen olyan java az emberi társadalomnak, amelynek mennyisége nem növelhető. A föld terméneinek árát az úgynevezett határföld, a legrosszabb még megművelhető föld termékeinek átlagos ára határozza meg. A jobb minőségű, s így kevesebb befektetéssel megművelhető, vagy a piachoz közelebb eső termőföldek tulajdonosai abból a különbségből profitálnak, amely ezen ár és az ő termelési és szállítási költségeik között van. Ahogyan az emberiség szaporodik, a föld kiaknázásának eszközei pedig fejlődnek, az emberek egyre újabb területeket vonnak művelés alá, s mivel ez egyre több ráfordítással jár, ezért a határföld terméneinek ára, s vele a földjáradék növekszik. A földtulajdonosok érdekei ellentétesek minden más társadalmi csoport, úgy a tőkés munkaadók, mint a bérmunkások érdekeivel. George ehhez az alapelmélethez azonban a következő meglátásokat tette hozzá:

1. A modern társadalomban a népsűrűség növekedésével és a nagyarányú városépítéssel tovább nő a föld értéke.

2. A földtulajdonosok, tudatosan arra spekulálva, hogy a föld értéke nőni fog, s nyereségesen tudják eladni, nem művelik, a használattól elzárják földjeiket.

3. A városi munkaadók, mivel az embereknek nincs földjük (s így nem tudják eltartani magukat), egyre olcsóbb áron tudják megvenni az emberek munkáját.

Ilyen módon George szerint a modern, kapitalista társadalomban a hatalmas és egyre növekvő földjáradék egyszerre tartja lenn a dolgozók bérét, csökkenti (a mezőgazdasági termények magas ára, valamint a földspekulációs befektetések elszívó hatása révén) az ipari beruházásokra fordítható tőkemennyiséget, s végül akadályozza a termőföld racionális kihasználását.

A megoldás azonban George szerint *nem* a föld felosztása, s nem is a föld köztulajdonba vétele, hanem az úgynevezett százszázalékos földértékadó. Minden földtulajdonosra földje teljes piaci értékének megfelelő adót kell kivetni. Ezt csak az az ember tudná megfizetni, aki a földet maga meg tudja művelni s terményeiből meg tud élni. Az összes nagybirtokok, az összes parlagon hevertett földek tulajdonosai azonnal tönkremennének, a föld kistermelők kezébe kerülne. Mivel ilyen módon mindenki munkát és megélhetést találna a mezőgazdaságban, felszöknének az iparban a munkabérek, s az ipari munkaadók többé nem tudnák kizsákmányolni a munkásokat. Ugyanakkor, mivel minden más adót megszüntetnének, s nem szívná el a tőkejövedelmeket a magas földjáradék, nagyarányú pezsgés indulna meg az iparban. Sem az ipart, sem a mezőgazdaságot nem kellene többé a külső versenytől védővámokkal védeni – George ugyanis a szabadkereskedelem lelkes híve volt – s így eltűnnének az államok közötti

gazdasági konfliktusok is. A befolyt hatalmas adóösszeget pedig szociális célokra és egyéb sürgető közfeladatokra lehetne költeni.

Sem George elméleti nézetei, sem az általa javasolt társadalmi reformprogram nem volt különösebben eredeti. Hasonló – hol radikális, hol óvatosabb – javaslatokat hangoztattak már a 18. században a fiziokraták,⁷ majd John Stuart Mill, Hermann Henrich Gosse, majd maga Walras, a modern neoklasszikus közgazdaságtan „atyja” is.⁸ Azonban ettől még igaz marad Samuelsonnak, a talán legismertebb közgazdaság-tankönyv és közgazdaság-történet írójának a megállapítása: „Az sem valószínű, hogy egyhamar felbukkan valaki, és olyan meggyőző bibliát ír a mozgalom számára, mint Henry George tette”.⁹

Habár George tudományos alapokra építette a maga elméletét, ugyanakkor eszméinek propagálásában egyfajta vallási-morális lelkesedés fűtötte őt, egyik könyvével például a szociális kérdésekkel a pápák közül először komolyan foglalkozó, a *Rerum Novarum* enciklikát kiadó XIII. Leó pápát is meg kívánta nyerni a georgizmus ügyének.¹⁰

Ugyan George művei az Amerikai Egyesült Államokban terjedtek el először, s ott fejtették ki a legnagyobb hatást, de már említett – elsősorban angliai – útjai nyomán azok hamar elterjedtek más országokban is.¹¹ Angliában George-nak a társadalmi kérdésekről tartott előadásai sokakat – köztük George Bernard Shaw-t – megtérítették a radikális társadalmi reformok ügyének, igaz, ezeknek az embereknek a nagy része később nem maradt georgista, hanem radikálisabb szocialista álláspontra helyezkedett. George eszméi befolyásolták a századfordulón megszülető *Munkáspártot*, és fontos szerepük volt abban, hogy a *Munkáspárt* s a brit baloldal – más országok szociáldemokrata pártaival ellentétben – sohasem állt a marxizmus alapján.¹² A George által inspirált, Lloyd George által előterjesztett földadó-reformjavaslat, és annak a Lordok Háza általi elutasítása hozzájárult az 1910 körüli angol alkotmányválsághoz, amely után a Lordok Háza hatalmát számottevően korlátozták az alsóház javára. George elveit számottevő mértékben, bár sehol sem teljes mértékben megvalósító földadó-

7 A fiziokratákat illetően ld. *Francois Quesnay*: *Tableau économique*. Paris, 1758. Modern kiadás: *Uő*: *Tableau économique des Physiocrates*. Paris, 1969., valamint: *Anne Robert Jacques Turgot*: *Réflexion sur la formation et la distribution des richesses*. Paris, 1776. Modern kiadás: *Uő*: *Écrits économiques*. Paris, 1970.

8 *Léon Walras*: *Théorie mathématique du prix des terres et de leur rachat par l'État*. Lausanne, 1880.

9 *Paul A. Samuelson-William D. Nordhaus*: *Közgazdaságtan. II. Mikroökonomia*. Bp. 1987. 853.

10 Magyarul: *Henry George*: *Munka, hit és föld. Nyílt levél XIII. Leó pápához*. Bp. 1920. George a Szentszékkal való vitájának előzménye az volt, hogy McGlynn New York-i érseket George eszméinek propagálása miatt a pápa megfosztotta hivatalától és kiközösítette, s csak különleges vizsgálati processzus után fogadta vissza az Egyházba.

11 Átfogóan tárgyalja George eszméinek európai elterjedését, hatását: *Michael Silagi*: *Henry George und Europa. Zur Entstehungsgeschichte der europäischen Bodenreformbewegungen*. München, 1973.

12 I. m. 35–42.

rendszert fogadtak el a századfordulón az angol gyarmatok közül Új-Zélandon és Ausztrália több államában.

Dániában az ott virágzó szövetkezeti mozgalomban talált otthonra a georgizmus. Németországban a george-i eszmék terjesztője elsősorban Adolf Damaschke berlini népiskolai tanító, a *Német Földreformerek Szövetsége* nevű szervezet alapítója volt, aki jó szervező, azonban ugyanakkor a george-i elveket felhívító politikus volt. (A századfordulón a császári hatalomnak, élete vége felé a nácioknak igyekezett „eladni” a georgista programot.) Damaschke szervezete a százszázalékos földértékadó helyett beérte volna a telekérték növekedésére kivetett adóval s egy ebből finanszírozandó, a földteleneket – mai szóval – „egzisztenciahitelhez” juttató hitelprogrammal.

Mi sem természetesebb tehát, hogy Magyarországon is megjelentek, hatottak a baloldali, vagy balra húzó, progresszív értelmiség körében a georgista eszmék. Már a *Huszdik Század* második évfolyamában a szocializmus egész problémakörét részletes tanulmányban körüljáró Flórián Károly ismertette George nézeteit. Flórián a george-i rendszert a föld teljes államosításánál jobb megoldásnak tartotta, de megróttá George-t azért, mert az a tőkejövedelmet egyáltalán nem tartotta kizsákmányoló jellegűnek, hanem úgy vélte: a magántőke kizsákmányoló jellege egyedül a földjáradéknak tudható be.¹³ Amikor a darabont-kormány kísérlete, majd a koalíció hatalomra jutása, s a *Társadalomtudományi Társaság* ezzel összekapcsolódó válsága nyomán a polgári radikalizmus ideológiája egyre határozottabb formát öltött, s egyre inkább balra tolódott, akkor a georgizmus eszméi is egyre erőteljesebben megjelentek a polgári radikalizmus eszmei fegyvertárában.

A polgári radikálisok között legelszántabb propagátora George-nak Braun Róbert, Jászi Oszkár jó barátja, a hazai könyvtártudomány és szociográfia nagy egyénisége volt,¹⁴ aki egy évet töltött az USA-ban amerikai georgisták meghívására, s már 1907-ben egy terjedelmes tanulmányban ismertette George eszméit a *Huszdik Század* hasábjain.¹⁵ Braun is tisztában volt azzal, hogy George bizonyos mértékig dilettáns teoretikus, s csak fokozatosan tartotta bevezethetőnek a százszázalékos földértékadót. Hangsúlyozta azonban, hogy a rendszer mindenképpen előnyben részesítendő az egyházi és állami nagybirtokok felosztását követelő állásponttal szemben, s Magyarországon már II. József földadó-reformtervei óta vannak hagyományai az ilyen jellegű reformnak. Braun is, mások is elsősorban a nagyvárosi telkekkel való spekulációt tartották annak a problémának, amelyet a földérték adóztatásával meg lehetne és kellene oldani. Braun később bírálta Damaschkét és a német földreformmozgalmat annak túlságosan mérsékelte, opportunistá jellegéért. Braun volt az, aki magyarra fordította a *Haladás és*

13 Dr. Flórián Károly: A szocializmus és a magántulajdon. II. Huszdik Század 2(1901) 8. sz. 91–106.

14 Braun életrajzát és műveinek bibliográfiáját ld. Braun Róbert a könyvtáros és a szociográfus. Összeáll. Pórné Váradai Irma. Bp. 1960.

15 Braun Róbert: Henry George és a földjáradékadó. Huszdik Század 8(1907) 7. sz. 594–609. (Különlenyomatként is megjelent A Huszdik Század Könyvtára c. sorozatban.)

szegénységet, valamint George más, későbbi műveit is, továbbá a Louis Behrens és Ignatius Singer által írt *Kormányzóságom története* című utópisztikus regényt, amely arról szól, hogy egy fiatalembert megválasztanak Anglia diktátorának, s ő egy fél év alatt a george-i elvek alapján megoldja Anglia valamennyi társadalmi problémáját. Ehhez a munkához maga Jászi Oszkár írt lelkes bevezetőt.¹⁶

Amikor a polgári radikalizmus végül 1914-ben párttá szerveződött, földreformprogramjában megint csak szerepel a telekérték megadóztatása, bár szemmel látható volt, hogy a párt nem kötötte le magát a georgizmus eszméi mellé. Félhivatalos, programadó 1918-as brosúrájában, a *Mi a radikalizmus?*-ban Jászi a leghatározottabban fenntartja, hogy a radikális párt által vallott liberális szocializmus a *föld felszabadításában látja* a tőkés kizsákmányolás legfőbb ellenszerét, a szociális problémák megoldásának legfőbb eszközét – bár természetesen szól a szövetkezetekről, a szociális törvényekről s az egész társadalom morális, kooperatív szellemmel való áthatásának szükségességéről is. Azonban Jászi azt állítja, hogy a George által propagált százszázalékos földértékadó nem biztos, hogy a legmegfelelőbb eszköze a föld felszabadításának. Jászi abban sem annyira biztos, mint George, hogy a föld felszabadítása végleg lehetetlenné teszi a városi dolgozók kizsákmányolását – de hozzáteszi: mindenesetre Magyarországon a nagybirtok önmagában is a gazdasági és társadalmi haladás hatalmas kerékkötője, s a nagybirtok elleni harc reálisabb törekvés, szélesebb társadalmi bázisra támaszkodhat, mint a kizsákmányolás *valamennyi* formájának megszüntetéséért folytatott harc.¹⁷

A georgizmusnak Braun Róberten kívül legismertebb propagálója Magyarországon nem tartozott a szűkebb értelemben vett polgári radikális körökhöz, jóllehet nem egyszer publikált a *Huszedik Században*. Pikler J. Gyuláról van szó, aki nem tévesztendő össze unokatestvérével, Pikler Gyulával, a nagy jogtudóssal és jogfilozófussal.¹⁸ Pikler orvosi egyetemet végzett, körorvos, majd a budapesti betegégyező pénztárnál dolgozó orvos volt, s korán megismerte a magyar közegészségügy és szegényügy ijesztő állapotait, fogékonyra válva így a társadalmi reformgondolatokra. Pikler rendkívül sokoldalú érdeklődésű ember volt, aki az orvostudományon és a halandósági statisztikán, valamint a földadóreformon kívül foglalkozott például az ebben a korban nagy port felvert, az állatok állítólagos gondolkodásával, matematikai képességeivel kapcsolatos áltudományos kísérletek és teóriák leleplezésével. A tízes évek elején Pikler a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója lett. Ebben a beosztásában, s mivel ismert szabadkőműves vezéralak volt, a polgári radikálisokkal ellentétben jó kapcsolatokkal, befolyással rendelkezett a budapesti városházán is, barátja volt Bárczy István fő-

16 *Kormányzóságom története*. Utópia Henry George gazdasági rendszere alapján. Bp. 1912. (Modern Könyvtár). Valamilyen – számomra ismeretlen – okból sem Braun, sem a kiadó, sem Jászi Oszkár előszava nem nevezi meg a szerzőket, L. F. Behrenst és Ignatius Singert, bár mindketten szólnak arról, hogy a könyv 1890 körül született Ausztráliában, egy magyar és egy angol fiatalember tollából.

17 *Jászi Oszkár*: *Mi a radikalizmus?* Bp. 1918. 14–17.

18 Munkásságának átfogó méltatását ld. *Sós Aladár*: *Szabadság és gazdaság*. Bp. 1991. 271–274.

polgármesternek éppúgy, mint Vázsonyi Vilmosnak. Amikor 1917-ben Magyarországon Tisza menesztését követően, az Esterházy-kormány alatt megkezdődtek a választójogi reform előkészületei, s általános szellemi és politikai erjedés indult meg, Pikler fellépésének hatására a fővárosi törvényhatósági közgyűlés elfogadta az általa javasolt városi telekértékkadó-rendszert. Később Pikler a budapesti reformot az egész országban propagálta, s hasonló intézkedéscsomagot fogadtak el Kaposváron, Szegeden, Debrecenben is a törvényhatóságok. Pikler nagy meggyőző erővel s jó elemzőképeséggel megírt broszúrai természetesen nem a teljes george-i rendszerre való áttérést, az egyetlen adót propagálták, hanem csak azt hangsúlyozták, hogy a telekértékkadó véget vetne a spekulációnak, javítana a városi föld kihasználtságán, s enyhítené az örökös deficitgondokkal küszködő budapesti városháza anyagi problémáit.

Természetesen nem hiányoztak a georgizmus baloldali *bíráloi* sem Magyarországon. (Már maga Marx is élete utolsó éveiben megismerkedett George eszméivel, ámde – hasonlóan a többi humanista-etikai indíttatású szocialista koncepcióhoz – nem sokra tartotta azokat.) A *Kormányzóságom történetét* a *Huszdik Században* a későbbi nagy marxista közgazdász, Varga Jenő bírálta azaz, hogy egyfelől a george-i utópia megvalósulása esetén sem mindenki kapna azonnal munkát a mezőgazdaságban, s mivel nem szerveznék meg a termelést egyetlen központból, racionálisan, ezért megmaradnának a túltermelési válságok, s a munkanélküliség, másfelől a létrejövő földműves-szövetkezetekben sem feltétlenül dolgoznának az emberek kedvvel, lelkesen, hiszen munkájuknak csak egészen csekély része lenne az övék. A Varga által javasolt „teljes kommunizmusban” ezzel szemben osztársadalmi szinten, racionálisan meg lehetne szervezni a munkát, s így hatékonyabban lehetne felhasználni az erőforrásokat, másfelől az embereket is a kötelességérzet, a közérdek szem előtt tartása hatékonyabban serkentené munkára, mint a szövetkezet nyereségéből való részesedés.¹⁹

Braun Róbert a *Huszdik Század* következő számában válaszolt. Álláspontja szerint a termelés jelenlegi rendszere, a piacgazdaság nem „anarchia”, hanem a társadalmi munkamegosztás eddig legfejlettebb megszervezési módja, amellyel Varga csak valamiféle „utópikus mechanizmust” tudna szembeállítani. Ha a föld felszabadulna, akkor a tőke szabadon mozogna, s mindenhol képes – és kénytelen – volna munkaalkalmakat teremteni, tehát nem lenne munkanélküliség. A szövetkezeteket valójában George *nem* tekinti a termelés ideális formájának, a magántulajdon ösztönző erejét George nem tagadja, s azt, hogy az embereket nem lehet majd a georgista rendszerben megfelelően a munkára ösztönözni, „ne nekünk mondja a szerző, hanem saját magának és kommunista elvtársainak”, hiszen azt az állítását, hogy „a kommunizmusban a közérdek, az erkölcs és a köte-

19 Vj.: *Kormányzóságom története*. Huszdik Század 12(1911) 10. sz. 378–380. A cikk szerzője Varga Jenő.

lesség nevében” lehet munkára serkenteni az embereket, Varga semmivel sem alapozza meg.²⁰

Lőwy Ödön a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában, a *Szocializmusban* bírálta az ortodox marxizmus álláspontjáról George-t. Szerinte egyrészt a polgári társadalom eleve nem képes ilyen átfogó reformot végrehajtani, a valódi földreform csak a munkásmozgalomtól várható, továbbá ha a george-i reform megvalósulna, akkor a földjáradék anyagi terhétől és a földbirtokososztállyal folytatott érdekharc feladataitól „megszabadult” ipari nagytőke csak annál gátálatalanabban zsákmányolná ki a munkásokat. Végül, a befolyó jelentős jövedelmek polgári viszonyok között csak a polgári államot és annak erőszakos szervezetét erősítenek – a munkásosztály ellenében.²¹

A választójogi reform s vele a földreform valószínű napirendre kerülését érkeztelve a *Huszdik Század* 1917. július–decemberi számában ismét – és kritikusan – foglalkozott a georgizmussal, közreadva Franz Oppenheimernek egy, még a háború előtt a folyóirat számára küldött, George eszméit az előbb említett szerzőknél magasabb szinten elemző tanulmányát. Oppenheimer arra mutatott rá, hogy George földjáradék-elmélete helytelen, illetve ellentmondásos. A föld értéke csak az állandóan bővülő olcsó munkaerő-kínálat esetén emelkedik folyamatosan, ellenkező esetben a földtulajdonosoknak nem érdemes a föld értékének állandó emelkedésére „játszva” spekulálni... Amerikában a bevándorlás miatt működött ez a tényező, de Európában nem ez a helyzet. A magas földjáradék magyarázata nem a földtulajdon önmagában, hanem a föld monopóliuma kevesek kezében, a földkérdés megoldása ezért a nagybirtoktól az olcsó munkaerőt elvevő folyamatos földosztás és telepítés – nem pedig a George-féle (egyébként is képtelen) földadójavaslat. George-nak a földosztás ellen felhozott érvei pedig rosszak. Oppenheimer azzal fejezte be a magyar polgári radikálisoknak írott eszme-futtatását, hogy a magyar radikális pártnak bátran ki kell állnia a földosztás eszméje mellett, s nem szabad, hogy visszariasszák őket a George rendszerének betűjéhez – de nem szelleméhez, a föld felszabadításának gondolatához – ragaszkodók támadásai.²²

A forradalom során a Károlyi-kormány programja tartalmazta a földértékadó országos bevezetését is, azonban – Pikler J. Gyula kesernyés kritikája szerint – ez pusztán agitációs célokat szolgált, hiszen a kormányprogram tartalmazott más – a georgizmussal összeegyeztethetetlen – elemeket is.

A forradalmak után nemcsak az országos földértékadó nem valósult meg, hanem a budapesti törvényhatósági közgyűlés új – kereszténypárti – többsége eltörölte – illetve felfüggesztette – Pikler reformját is, meglehetősen logikátlanul arra hivatkozva, hogy az csak a zsidók kezére juttatná a fővárosi telkeket. Bizott-

20 Braun Róbert: „Kormányzóságom történeté”-nek védelme. *Huszdik Század* 12(1911) 11. sz. 451–458.

21 Dr. Lőwy Ödön: Földreform és szocializmus. *Szocializmus* 8(1913–1914) 8. sz. 353–364.

22 Oppenheimer Ferenc: Földértékadó vagy belső telepítés? *Huszdik Század* 18(1917) 7. sz. 277–296.

ságot neveztek ki egy megfelelően keresztény szellemű telekértékadó-javaslat kidolgozására, s az egész ügy végül elaludt.²³

Pikler J. Gyula azonban haláláig a georgizmus lelkes híve maradt, 1934–1935-ben egy *Állam és Polgár* című folyóiratot kiadva propagálta a georgizmus eszméit, s hangsúlyozta: a világgazdasági válságra és az első világháború utáni Európa társadalmi problémáira nem jelenthet megoldást sem a fasizmus, sem a bolsevizmus, de a jóléti államnak és a keynesianizmusnak az Egyesült Államokban ekkor, a New Deal során mutatkozó első lépései sem, hanem csakis a george-i százszázalékos földértékadó. Ugyanígy elítélte, demagógnak bélyegezte Pikler az ekkor Magyarországon már a közéletben mindenütt hallható földosztási jelszavakat is.²⁴

Ezekkel szemben Pikler, s legkiemelkedőbb tanítványa, Sós Aladár, a kitűnő építész – akinek nevéhez számos, az első világháború előtt s a két világháború között épült budapesti épület tervezése fűződik, s Piklerrel együtt szerkesztette az említett rövid életű folyóiratot – egészen konkrét georgista elképzelést fogalmaztak meg. Pikler és Sós a következőket javasolták:

Első lépésben országos és községenkénti térkép és kataszter felállítását, amely az egyes területegységeknek a fekvését, a méretét és forgalmi értékét tünteti fel. E feladat igen könnyen, minimális költséggel oldható meg szerintük, mert: „A telkek és földek négyszögölenkénti vagy holdankénti értékét ugyanis – írja Sós – a közvélemény, a piac, minden tulajdonos és minden más érdekelt amúgy is nagy figyelemmel és pontossággal nyilvántartja, ennek folytán ezek az értékek a nyilvánosság előtt ismeretesek. A hivatalnak csak regisztrálnia kell az ismert értéket, a regisztrálás helyességét pedig mindenki ellenőrizheti.” Sós hivatkozik arra, hogy az első világháború után Budapesten már készítettek érték-katasztert, igen rövid idő alatt, kis költséggel, pontosan és súrlódásmentesen. A telekértékadót sokan ellenezték, de az érték-kataszter korrektségét senki sem vonta kétségbe.

A kataszter felállítása után második lépésben félszázalékos értékadó kivetését javasolták, tehát olyan adó kivetését, amelynek évi összege a föld, a hely értékének fél százalékát teszi ki. Ezzel párhuzamosan pedig minden más ingatlanadónak olyan mérvű csökkentését, amely megfelel az így beszédett többlet összegének.

A továbbiakban ennek a félszázalékos értékadónak a fokozatos növelését kívánták, olyan módon, hogy hosszú idő után az adónak a hely értékéhez viszonyított aránya elérje a szokásos kamatlábat, amely abban az időben évi 5 százalék volt. Ezzel párhuzamosan pedig minden más adónak a fokozatos eltörlését javasolták. Számításaik szerint a magyarországi helyek értéke után fizetett 5 százalék jóval felülmúlta volna az akkori közületi kiadások összegét.

23 M. Silagi: i. m. 125–126.

24 Pikler J. Gyula: A „saját” földre való jog. *Állam és Polgár* 2(1935) 4. sz. 7–11.

Az így befolyt többletbevételről az volt az elképzelésük, hogy annak egy részéből a közszolgáltatásokat kell javítani, másik részét pedig a polgárok között kell kiosztani, évjáradék formájában.²⁵

A polgári radikálisokat a forradalmak után már kevésbé foglalkoztatta a georgizmus kérdésköre. Braun Róbert a forradalmak után már – jöllehet igen kiterjedt szociológiai-társadalomtudományi írói munkásságot fejtett ki 1937-ben bekövetkezett haláláig – már semmit sem publikált ebben a témakörben, habár 1923-ban még Piklerrel együtt részt vett a georgisták oxfordi világkonferenciáján. A *Századunk* címmel 1926-ban újrainduló *Huszadik Század* is Pikler J. folyóiratát csak igen mérsékelt lelkesedéssel kommentálta, s a szocializmus új irányairól szóló átfogó írások, például Rubin László és Vámbéry Ruzstem tanulmányai a georgizmus kérdéséről említést sem tesznek. Igaz, Pikler J. Gyula munkatársa és csodálója, Sós Aladár, írt egy *Homo economicus* című tanulmányt a *Századunk*ba a húszas években, amelyben az összes közgazdasági iskolákat a georgizmus szellemében elemezte, s állapította meg hiányosságait ahhoz képest.

Maga Jászi Oszkár bécsi emigrációjában, kezdetben „Anti-Marxnak” címezett, majd végül, sok évvel halála után *Marxizmus vagy liberális szocializmus* címmel megjelent munkájában a korábnál egyértelműbb bírálatot gyakorolt George felett, megállapítva, hogy sem George, sem más liberális, nem marxista szocialisták nem voltak képesek kiépíteni olyan egységes és meggyőző gondolatrendszert, amely sikeresen szállhatott volna szembe a marxizmussal, amelyet Jászi ekkor már – az orosz és magyar kommunista kísérlet tapasztalatai nyomán – sokkal élesebben bírált mint korábban. Jászi hibájául róttta fel George-nak, hogy a kapitalista tőkejövedelmet egyáltalán nem tartva kizsákmányolónak, a tőkésosztályt a munkásság természetes szövetségésének tartotta a földtulajdonosok ellenében, s Oppenheimer nyomán ő is azt állította, hogy George a földjáradék elemzésénél inkohereus módon ingadozik a „természetes” (a föld minőségéből, a jobb szállítási lehetőségekből) és a „mesterséges” (a föld monopolizálásából eredő) földjáradék fogalma között.²⁶ De Jászi ebben a munkájában is – noha a korábnál jobban hangsúlyozta az erkölcsi szempontok szem előtt tartását, valamint a politikai-gazdasági decentralizáció fontosságát, mint a liberális szocializmusnak azt a marxizmustól megkülönböztető vonásait – még mindig fenntartotta, hogy a liberális szocializmusnak kulcsfontosságú eleme a föld felszabadításának gondolata, hogy minden társadalomban a legfontosabb meghatározója a társadalmi viszonyoknak az embereknek a földhöz való viszonya.²⁷

25 Kemény István: Bevezető. In: Sós A.: i. m. 19–20.; Pikler J. Gyula: A helyes társadalmi rendszer problémája. Állam és Polgár 1(1934) 1. sz. 4–6.

26 Jászi Oszkár: Marxizmus vagy liberális szocializmus? Párizs, 1983. (Magyar Füzetek Könyvei 6.) 73–76.

27 I. m. 69.

Vajon miért vesztették el a polgári radikálisok a georgizmus iránti érdeklődésüket? A fő oka ennek a georgista törekvéseknek az I. világháború utáni általános hanyatlása volt. Szerepet játszott ebben az, hogy a szabadkereskedelem politikája, amelynek George híve volt, az első világháború utáni nemzetközi viszonyok között egyre inkább megvalósíthatatlan volt, de az is, hogy maga a marxista szociáldemokrácia is – részben a bolsevizmussal való szembekerülés hatására – a korábbi liberális szocializmus egyre több elemét építette magába. Kautsky és Hilferding, a II. Internacionálé két legnagyobb, egyaránt ortodox, forradalmi marxista nézeteket hangoztató elméleti klasszikusa az első világháború után, a húszas években egyre inkább a kapitalista gazdaság és a tőkés állam természetének alapvető megváltozását, a gazdasági válságok fokozatos megszűnését, a munkásosztályt magába integráló, a szociális szempontokat egyre inkább figyelembe vevő demokratikus polgári állam létrejöttét tekintették a kor alaptendenciájának, s így mindketten lehetségesnek tartották a polgári demokráciából a szocializmusba való forradalom nélküli átmenetet. A polgári radikálisok egyre inkább a szociáldemokráciának ezekre a változási tendenciákra – például a marxizmussal nyíltan szakító Hendrik de Man belga szociáldemokrata politikus és teoretikus munkásságára – figyeltek oda, nem pedig a george-i tanításra.

A georgista sajtó, szabadegyetem, az ezeket fenntartó alapítványok máig léteznek az Amerikai Egyesült Államokban, de valódi georgiánus programot soha, sehol, semmilyen kormányzat sem próbált a gyakorlatban megvalósítani, s ez bizonyosan nem véletlen... Valószínűleg George a fiatalkorában szerzett amerikai tapasztalatok hatására túlbecsülte a föld, mint áru szerepét a modern piacgazdaságban, ezért a földkérdés általa javasolt kezelése nem volt alkalmas arra a messianisztikus társadalmi reformra, amelyre szánta. A földjáradék megadóztatása s a többi, a földtulajdon monopoliumának megszüntetésére javasolt rendszabályok csak részlegesen és tökéletlenül orvosolhatták a kapitalizmus társadalmi bajait. A george-i tanításoknak azonban megvolt a maguk történelmi szerepe, mindenekelőtt a városi telekértékesítéssel és -spekulációval kapcsolatos kérdések kezelésében. Ugyanis amíg nem *minden* társadalmi igazságtalanság és egyenlőtlenség forrása a földtulajdon monopolizálása, addig az vitathatatlan, hogy a nép-sűrűség növekedésével, s különösen az urbanizáció folyamata során ugrásszerűen emelkedik a városi, illetve az építkezésekhez, közművekhez (például vasút, csatorna) közeli telkek értéke, ez pedig a földtulajdonosokat – vagy a földdel spekulálókat – minden befektetés vagy erőfeszítés nélkül – kirívóan magas és igazságtalan jövedelemhez juttathatja.

MIKLÓS SZALAI
THE IDEAS OF HENRY GEORGE AND
THE HUNGARIAN PROGRESSIVES

Henry George was an American self-taught economist and social reformer. His views were formed by the American economic crisis of the 1870's. Although George was not a Socialist, let alone a Marxist, he rejected laissez faire capitalism both on ethical and economic grounds. The essence of his reform program was the abolition of the monopoly of land property, by means of a hundred percent tax to be imposed on the value of the land. According to George the elimination of high land rents and land speculation at once would direct capitals toward productive investments, it would put an end to the defenceless situation of the workers on the labour market, and it would solve the problems of state budget.

George's teachings could spread in Europe, because they offered a Leftist alternative to orthodox (Kautskyist) Marxism, the official ideology of the workers' movement. In Hungary – because of the peculiarities of historical developments – the orthodox Marxism of the Social Democrats was especially inadequate for the realistic approaching of social problems... The most important problems of the country were the national question and the agrarian question – and the answers given to these by Social Democrats could not satisfy the demands of the masses.

This was the reason behind the lively interest of the Hungarian progressives and bourgeois Radicals – the circle of the periodical *Huszadik Század (Twentieth Century)* – in George's ideas. Among them Róbert Braun, the sociologist and librarian was the most enthusiastic propagator of Georgism, but Oszkár Jászi, the leader of the bourgeois radicalism also wrote a warm preface before an utopian Georgist novel, *Kormányzóságom története (The story of my government)*, translated to Hungarian by Braun.

Outside of the inner circle of the *Huszadik Század*, there was another Hungarian "centre" of Georgism: the circle around Gyula J. Pikler, a doctor and polymath, who for many years worked in the Budapest health insurance, and so knew personally the intolerable social conditions of the working poor in Hungary. Pikler held many lectures about the Georgist ideas, and he even managed to convince the Budapest municipal council board to accept a sort of land tax reform on Georgist lines during the 1918 revolution. Although this reform ultimately failed, it reflected the fact that the problem of speculation with urban plots (building-sites) was the most proper area for applying George's ideas.

During the First World War, and after it, the ideological attraction of Georgism decreased. This was mainly due to two factors: the decline of free trade (of which George was a committed champion), and the abandoning of orthodox Marxism by the mainstream of Social Democracy. The Hungarian Left, and especially the thought of Oszkár Jászi also reflected this trend, because in his 1920 book ("Anti-Marx"), written against Bolshevism and Marxism in general, Jászi made unmistakably clear, that Georgism did not and could not offer a coherent Leftist alternative against them.

Somogyi Éva műveinek bibliográfiája (1962–2007)

1962

A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653–59.) *Történelmi Szemle*, 5 (1962) 2. sz. 149–172. l.

1963

Adalék Zrínyi és az 1653–59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 (1963) 2. sz. 232–235. l.

Az 1653–59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai. *Történelmi Szemle*, 6 (1963) 1. sz. 30–32. l.

1964

[Beszámoló Diószegi István: Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború, 1870–71 című kandidátusi disszertációjának vitájáról.] *Századok*, 98 (1964) 5–6. sz. 1400–1403. l.

Tokody Gyula: Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918). *Századok*, 98 (1964) 4. sz. 812–814. l. [Ismertetés.]

1965

Az 1896. évi választójogi reform Ausztriában. *Századok*, 99 (1965) 6. sz. 1131–1160. l.

Schnee, Heinrich: Karl Lueger. Leben und Wirken eines großen Sozial- und Kommunalpolitikers. (Berlin, 1960, Dunker.) *Világtörténet*, 2 (1965) 5–6. sz. 143–144. l. [Ismertetés.]

1966

[Beszámoló Komjáthy Miklós: A közös minisztertanács és első világháborús működése című kandidátusi disszertációjának vitájáról.] *Századok*, 100 (1966) 2–3. sz. 650–653. l.

Felix Höglinger: Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic. (Graz – Köln, 1964, Böhlau.) *Világtörténet*, 3 (1966) 9–10. sz. 140–142. l. [Ismertetés.]

1967

- Jacques Hannak: Männer und Taten. Zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung. (Wien, 1963, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung.) *Világtörténet*, 4 (1967) 14–15. sz. 153–154. l. [Ismertetés.]
- Konferencia 1867 történelmi problémáiról. *Századok*, 101 (1967) 6. sz. 1251–1253. l. [Név feltüntetése nélkül.]
- Nemzetközi történészkonferencia az 1867-es kiegyezésről. (Pozsony, 1967. augusztus 28. – szeptember 2.) *MTA II. Osztályának Közleményei*, 16 (1967–1968) 2–3. sz. 345–353. l.

1968

- Magyar–osztrák történésztanácskozás Pécsen, 1968. május 23–25. *MTA II. Osztályának Közleményei*, 17 (1968) 2. sz. 269–274. l.
- Symposium 1867–1967. (Du 23 au 25 mai 1968.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14 (1968) 3–4. sz. 400–403. l.
- Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Budapest, 1968, Akadémiai, 186 l. /Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat, 44./

1969

- Vita a „Magyarország története az abszolútizmus és a dualizmus korában 1848–1918” c. egyetemi tankönyv kéziratáról. *Századok*, 103 (1969) 5–6. sz. 1320–1327. l.

1970

- Königgrätz, Ausgleich, Dualismus. Zur Fragen des Jahres 1867. [A Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Hg. Peter Berger (Wien – München, 1967, Herold) című könyvről.] *Budapester Rundschau*, 4 (1970) 37. sz. (szeptember 14.) 8. l. [Ismertetés.]
- Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Hg. Peter Berger. (Wien – München, 1967, Herold.) *Világtörténet*, 7 (1970) 20. sz. 125–127. l. [Ismertetés.]

1971

- Die österreichische Verfassungspartei und der Ausgleich. In: *Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava* 28. 8. – 1. 9. 1967. Hg. L'udovít Holotík. Bearb. Anton Vantuch. Bratislava, 1971, Akadémie, 412–414. l.

1972

- Königgrätz után. *Történelmi Szemle*, 15 (1972) 1–2. sz. 111–137. l.

1973

- Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből. (A februári pátens felfüggesztése.) *Századok*, 107 (1973) 4. sz. 879–905. l.

Az 1867-es kiegyezés. In: *Történelem a középiskolák III. osztályosainak. Az iskola-rádió műsorainak szöveggyűjteménye.* Szerk. Sándor Györgyné. Budapest, 1973, MRT, 187–201. l.

1974

Diethild Harrington-Müller: Der Fortschrittclub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrates 1873–1910. (Wien – Köln – Graz, 1972, Böhlau.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20 (1974) 3–4. sz. 452–454. l. [Ismertetés.]

1975

Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem preußisch-österreichischen Krieg von 1866. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1975) 1–2. sz. 17–51. l.

Stephan Verosta: Theorie und Realität von Bündnissen. (Heinrich Lammasch, Karl Renner und der Zweibund 1897–1914.) (Wien, 1971, Europa.) *Századok*, 109 (1975) 1. sz. 177–179. l. [Ismertetés.]

1976

A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez. Budapest, 1976, Akadémiai, 224 l.

Iryni Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. (Budapest, 1973, Akadémiai.) *Századok*, 110 (1976) 4. sz. 719–721. l. [Ismertetés.]

1977

Beszámoló a Magyarország története VII. kötetének vitájáról. *Történelmi Szemle*, 20 (1977) 2. sz. 389–393. l. [Szász Zoltánnal közösen.]

1978

István Diószegi: Österreich–Ungarn und der französisch–preußische Krieg 1870–71. (Budapest, 1974, Akadémiai.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24 (1978) 1–2. sz. 149–150. l. [Ismertetés.]

Károly Iryni: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. (Budapest, 1973, Akadémiai.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24 (1978) 1–2. sz. 155–157. l. [Ismertetés. É. S. monogrammal.]

Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében. *Történelmi Szemle*, 21 (1978) 1. sz. 1–32. l.

1979

Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867–1818. (Wien, 1978, Löcker.) *Századok*, 113 (1979) 6. sz. 1122–1125. l. [Ismertetés.]

- Időrendi áttekintés. In: *Magyarország története 1848–1890*. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Budapest, 1979, Akadémiai, 1477–1541. I. /Magyarország története tíz kötetben, 6/2. kötet./
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung V: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 1. 7. Februar 1861 – 30. April 1861. Bearb. Horst Brettner-Messler. (Wien, 1977, Österreichischer Bundesverlag.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25 (1979) 1–2. sz. 171–174. I. [Ismertetés.]
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung V: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 1. 7. Februar 1861 – 30. April 1861. Bearb. Horst Brettner-Messler. (Wien, 1977, Österreichischer Bundesverlag.) *Századok*, 113 (1979) 4. sz. 721–723. I. [Ismertetés.]
- Sashegyi, Oskar: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860. (Graz, 1979, Institut für Geschichte der Universität. /Zur Kunde Südosteuropas, II/7./) *Levéltári Közlemények*, 50 (1979) 2. sz. 332–334. I. [Ismertetés.]

1981

- Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Budapest, 1981, Gondolat, 224 I. /Magyar História./

1982

- Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867–1818. (Wien, 1978, Löcker.) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28 (1982) 1–4. sz. 168–170. I. [Ismertetés.]
- A hadseregfejlesztés és a birodalmi egység ellentmondásai a századfordulón. (Honvédtüzérség 1904.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 29 (1982) 4. sz. 638–643. I.
- Harald Bachmann: Joseph Maria Baernreither (1845–1925). Der Werdegang eines altösterreichischen Ministers und Sozialpolitikers. (Wien, 1977, Kommissionsverlag.) *Századok*, 116 (1982) 4. sz. 808–809. I. [Ismertetés.]
- Magyarország történeti kronológiája*. II. kötet. 1526–1848. Szerk. Péter Katalin, –. Budapest, 1982, Akadémiai, 361–668. [4] I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. –, Glatz Ferenc. Budapest, 1982, Akadémiai, 677–1000. [6] I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Az önkényuralom kora, 1850–1867. In: *Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. –, Glatz Ferenc. Budapest, 1982, Akadémiai, 703–738. I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung III: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 2. 15. März 1853 – 9. Oktober 1853. Bearb. Waltraud Heindl. (Wien, 1979, Österreichischer Bundesverlag.) *Századok*, 116 (1982) 4. sz. 810–812. I. [Ismertetés.]

1983

- Königin Elisabeth in Ungarn. In: *Eine seltsame Frau. Elisabeth, Kaiserin von Österreich und Königin von Ungarn, 1837–1898*. Ausstellung des Kulturvereines Schloss Ebelsberg von 21. Mai bis 30. Oktober 1983. Hg. Hans Rödhammer. Linz – Ebelsberg, 1983, Sloß Ebelsberg, 180–183. I. /Ausstellungen im Sloß Ebelsberg 5./
- Magyarország történeti kronológiája*. II. kötet. 1526–1848. Szerk. Péter Katalin, – –. 2. kiadás. Budapest, 1983, Akadémiai, 361–668. [4] I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. – –, Glatz Ferenc. 2. kiadás. Budapest, 1983, Akadémiai, 677–1000. [6] I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Az önkényuralom kora, 1850–1867. In: *Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. – –, Glatz Ferenc. 2. kiadás. Budapest, 1983, Akadémiai, 703–738. I. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutsch-österreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867*. Übers. Johanna Till. Wiesbaden – Budapest, 1983, Steiner – Akadémiai, 119 I. /Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Mainz, Abteilung Universalgeschichte, Beiheft./

1984

- Habsburg Dragonnades in Hungary, 1861–62. In: *The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859–1870*. Ed. Béla K. Király. New York, 1984, Brooklyn College Press, 444–453. I. /War and Society in East Central Europe, Vol. XIV./
- A királyné Magyarországon. *História*, 6 (1984) 4. sz. 8–11. I.
- Ungarn in der Habsburgermonarchie. In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. 1. Teil. *Von der Revolution zur Gründerzeit 1848–1880*. Band 1. *Beiträge*. Niederösterreichische Landesausstellung im Schloss Grafenegg, 19. Mai – 28. Oktober 1984. Wien, 1984, Amt der NÖ Landesregierung, Abt. III/2 – Kulturabteilung, 269–276. I. /Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge, Nr. 147./

1985

- The Hungarian Honvéd Army and the Unity of the Habsburg Empire: The Honvéd Reform of 1904. In: *East Central European Society in World War I*. Ed. Béla K. Király, Nándor F. Dreisziger. New York, 1985, Brooklyn College Press, 273–279. I. /War and Society in East Central Europe, Vol. XIX./
- A közös minisztertanács működése (1896–1907). *Századok*, 119 (1985) 5–6. sz. 1105–1149. I.
- Világos után. Az abszolutizmus első éve. *Mozgó Képek*, 1 (1985) 1. sz. 7–13. I.

1986

- Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906–1907. *Századok*, 120 (1986) 4. sz. 787–801. l.
- Berendezkedik a dualizmus. A Kiegyezés után. *Élet és Tudomány*, 41 (1986) 11. sz. (március 14.) 340–342. l.
- Az elégedettség és az elégedetlenség mezsgyéjén. A Monarchia békessége. *Élet és Tudomány*, 41 (1986) 13. sz. (március 28.) 394–396. l.
- Magyarország történeti kronológiája*. II. kötet. 1526–1848. Szerk. Péter Katalin, – –. 3. kiadás. Budapest, 1986, Akadémiai, 361–668. [4] l. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. – –, Glatz Ferenc. 3. kiadás. Budapest, 1986, Akadémiai, 677–1000. [6] l. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Az Osztrák–Magyar Monarchia előestéje 1849 és 1867 között. *Élet és Tudomány*, 41 (1986) 8. sz. (február 21.) 232–234. l.
- Az önkényuralom kora, 1850–1867. In: *Magyarország történeti kronológiája*. III. kötet. 1848–1944. Szerk. – –, Glatz Ferenc. 3. kiadás. Budapest, 1986, Akadémiai, 703–738. l. /Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Főszerk. Benda Kálmán./
- Parlements et parties politiques avant 1914. In: *Comité International des Sciences Historiques. XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart du 25 Août au 1er Septembre 1985*. III. *Actes*. Réd. August Nitschke. Stuttgart, 1986, Commission Internationale pour l'histoire des assemblées, 200–201. l.

1987

- Beusts Submission Addressed to the Emperor Requesting his Getting Appointed Reichskanzler, dated June 11, 1867. *Danubian Historical Studies*, 1 (1987) 2. sz. 64–71. l.
- Érdeklődés a magyarok iránt. In: *Erzsébet*. Szerk. Liptay Katalin. Budapest, 1987, Helikon, 53–54. l.
- Erzsébet és a kiegyezés. In: *Erzsébet*. Szerk. Liptay Katalin. Budapest, 1987, Helikon, 54–56. l.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Band 4: Die Konfessionen. (Wien, 1985, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.) *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 40 (1987) 458–464. l. [Ismertetés.]

1988

- Aehrenthals Reformbestrebungen 1906–1907. Die Dualismus-Interpretation des Ministers des Außern. *Österreichische Osthefte*, 30 (1988) 1. sz. 60–75. l.
- Erdődy Gábor: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*. Szerk. – –. Budapest, 1988, Akadémiai, 130 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 108./

- Fogarassy László: *A magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása*. Szerk. –. Budapest, 1988, Akadémiai, 91 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 109./
- Nemzeti reakció – társadalmi reform. Bach kormányzati rendszere. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1988, Pallas Lap- és Könyvkiadó, 161–162. l. /História könyvek./
- Die Reichsauffassung der deutschösterreichischen Liberalen in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts. In: *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Hg. Ferenc Glatz, Ralph Melville. Budapest – Wiesbaden, 1987 [1988], Akadémiai – Steiner, 157–187. l.
- Zur Reorganisation des Ministeriums des Kaiserlichen Hauses und des Aussern in den Jahren 1867–1868. In: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag*. Hg. Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka und György Ránki. Wien – München, 1988, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, 230–243. l. /Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 14./

1989

- Csapó Mária: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben*. Szerk. –. Budapest, 1989, Akadémiai, 189 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 111./
- Ferenc József. Budapest, 1989, Gondolat, 286 l. /Magyar História. Életrajzok./
- Jean Paul Bled: Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule.” (Wien – Graz – Köln, 1988, Böhlau.) *Századok*, 123 (1989) 5–6. sz. 712–714. l. [Ismertetés.]
- A külügyminisztérium újjászervezése 1867–68-ban. *Történelmi Szemle*, 31 (1989) 3–4. sz. 179–191. l.
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung V: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 3. 5. November 1861 – 6. Mai 1862. Bearb. Stefan Malfèr. (Wien, 1985, Österreichischer Bundesverlag.) *Századok*, 123 (1989) 5–6. sz. 709–711. l. [Ismertetés.]
- Zinner Tibor: *Az Ébredők fénykora, 1919–1923*. Szerk. –. Budapest, 1989, Akadémiai, 191 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 110./

1990

- The Age of Neoabsolutism 1849–1867. In: *A History of Hungary*. Eds. Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank. London – New York, 1990, I. B. Tauris & Co., 235–251. l.
- Érdeklődés a magyarok iránt. In: *Erzsébet*. Szerk. Liptay Katalin. [2. kiadás.] Budapest, 1990, Helikon, 53–54. l.
- Erzsébet és a kiegyezés. In: *Erzsébet*. Szerk. Liptay Katalin. [2. kiadás.] Budapest, 1990, Helikon, 54–56. l.

Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Szerk. – –. Budapest, 1990, Akadémiai, 193 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 112./

1991

Budapester Impressionen. In: *Impressionen aus Budapest. Einleitender Essay und Zeittafel zur Geschichte Budapests von – –*. Photos von Hella Pflanzner und Herbert Pirker. Innsbruck – Frankfurt am Main, 1991, Pinguin – Umschau, 5–16. l.

Franz Joseph, König von Ungarn 1867–1916. Ferenc József, Magyarország királya. In: *Elisabeth, Königin von Ungarn*. Ausstellungskatalog. Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. *Erzsébet, Magyarország királynéja*. Kiállítás az Osztrák Kultúra Múzeumában, Eisenstadt. Wien – Köln – Weimar, 1991, Böhlau, 58–66.; 195–202. l.

Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre*. Szerk. – –. Budapest, 1991, Akadémiai, 199 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 113./

Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag. Szerk. – –. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet, 395 l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 8./

Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. Bearb. – –, unter Mitarb. von Inge Sieghart. Budapest, 1991, Akadémiai, LXXXV, 595 l. /Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-ungarischen Monarchie, 1848–1918. 2. Serie: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-ungarischen Monarchie, 1867–1818. Red. – –. Bd. V./

Rendszerváltozás – és akik végrehajtották. (A közös minisztériumok 1867-ben). In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Szerk. – –. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet, 181–193. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 8./

Ungarn unter Franz Joseph. Ferenc József Magyarországa. In: *Elisabeth, Königin von Ungarn*. Ausstellungskatalog. Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. *Erzsébet, Magyarország királynéja*. Kiállítás az Osztrák Kultúra Múzeumában, Eisenstadt. Wien – Köln – Weimar, 1991, Böhlau, 6–13.; 149–155. l.

1992

Emerich Csáky: Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. u. k. Diplomaten und k. ungarischen Aussenministers Emerich Csáky (1882–1961). Hg. von Eva-Marie Csáky. (Wien – Köln – Weimar, 1992, Böhlau.) *Századok*, 126 (1992) 2. sz. 320–322. l. [Ismertetés.]

Kiss József: *A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745*. Szerk. – –. Budapest, 1992, Akadémiai, 268 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 114./

A közös minisztertanács tagjai, 1867–1907. *Történelmi Szemle*, 34 (1992) 1–2. sz. 35–60. l.

„A mi birodalmunk lett.” Közös ügyek – közös kabinet? *Rubicon*, 3 (1992) 8–9. sz. 58–60. l.

Tóth István György: *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században*. Szerk. – –. Budapest, 1992, Akadémiai, 189 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 115./

1993

Az abszolutizmus berendezkedése Magyarországon, 1849–1859. *História*, 15 (1993) 3. sz. 26–29. l.

A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézet, 359–364. l.

A közös kormány 1867–1907. *Századok*, 127 (1993) 1. sz. 70–88. l.

Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867 und seine Protagonisten. *Österreichische Osthefte*, 35 (1993) 3. sz. 413–429. l.

Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearb. István Diószegi. Budapest, 1993, Akadémiai, 810 l. /Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch–ungarischen Monarchie, 1848–1918. 2. Serie. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–ungarischen Monarchie, 1867–1918. Red. – –. Bd. IV./

1994

The Age of Neoabsolutism 1849–1867. In: *A History of Hungary*. Eds. Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank. [2. Edition.] Bloomington – Indianapolis, 1994, Indiana University Press, 235–251. l.

Boros Zsuzsanna: *Vichy-Franciaország (1940–1942). A francia állam születése és a „nemzeti forradalom” első időszaka*. Szerk. – –. Budapest, 1994, Akadémiai, 179 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 116./

Budapest als Hauptstadt Ungarns. In: *Hauptstädte in Südosteuropa. Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft*. Hg. Harald Heppner. Wien – Köln – Weimar, 1994, Böhlau, 29–36. l.

A delegáció. *Századok*, 128 (1994) 3–4. sz. 465–516. l.

Kultur und Politik in Österreich und Ungarn. Hg. Péter Hanák, Waltraud Heindl, Stefan Malfèr, – –. Wien – Köln – Weimar, 1994, Böhlau, 176 l. /Begegnungen an der Donau./

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös kormánya. *História*, 16 (1994) 5–6. sz. 26–28. l.

1995

Ferenc József és magyar alattvalói. *Rubicon*, 6 (1995) 10. sz. 13–18. l.

- A közös ügyek 1867–1914. Abszolutista és alkotmányos elemek a közösügyes politikában.* Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézet – História, 28 l. /História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 7./
- Magyarok a közös minisztériumokban. (Báró Orczy Béla önéletrajza 1890-ből.) *Levéltári Közlemények*, 66 (1995) 1–2. sz. 235–243. l.

1996

- Császári és királyi „udvartartás”. A Burg és a millenniumi ünnepek. *História*, 18 (1996) 5–6. sz. 6–9. l.
- Der gemeinsame Ministerrat der Österreichisch–ungarischen Monarchie 1867–1906.* Wien – Köln – Weimar, 1996, Böhlau, 265 l. /Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Band 73./
- Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács 1867–1906.* Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet – História, 195 l. /História Könyvtár. Monográfiák, 8./

1997

- Ernst Hanisch: Österreichische Geschichte 1890–1990. Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. (Wien, 1994, Ueberreuter.) *Századok*, 131 (1997) 1. sz. 297–299. l. [Ismertetés.]

1998

- Hanák Péter (1921–1997). *Századok*, 132 (1998) 1. sz. 289–292. l.

1999

- A honvéd nyugdíjak ügye a közös minisztertanácson (1868). In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Szerk. Gyáni Gábor, Pajkossy Gábor. Debrecen, 1999, Csokonai, 103–108. l.
- Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–ungarischen Monarchie 1867–1870.* Bearb. – –. Budapest, 1999, Akadémiai, LXX, 450 l. /Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch–ungarischen Monarchie, 1848–1918. 2. Serie. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerates der Österreichisch–ungarischen Monarchie, 1867–1918. Red. – –. Bd. I/1./

2000

- Die Delegation als Verbindungsinstitution zwischen Cis- und Transleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band VII. *Verfassung und Parlamentarismus.* 1. Teilband: *Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften.* Hg. Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch. Wien, 2000, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1107–1176. l.
- Hagyomány és átalakulás a Ballhausplatzon 1867 után. Vázlat. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc*

köszöntésére. Főszerk. Gergely Jenő. Szerk. Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós. Budapest, 2000, ELTE BTK Új- és Legújabb kori Magyar Történeti Tanszék, 499–510. l.

Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. (Báró Dóczy Lajos.) In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára.* Szerk. Angi János, Barta János. Debrecen, 2000, Multiplex Media – DUP, 203–219. l.

Das ungarische Ministerium in Wien (1867–1918). In: *Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpfer zum 65. Geburtstag.* Hg. Ulfrid Burz, Michael Derndarsky, Werner Drobesh. Klagenfurt, 2000, Carinthia, 265–278. l.

2001

Bevezető. In: Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta – –. Budapest, 2001, História – MTA Történettudományi Intézet, 11–16. l. /História Könyvtár. Monográfiák, 18./

The Common Government, 1867–1914. The Common Ministries and Their Policies. In: *Hungary: Governments and Politics 1848–2000.* Eds. Mária Ormos, Béla K. Király. Transl. Nóra Arató. Colorado – New York, 2001, Boulder – Columbia University Press, 139–166. l. /Social Science Monographs. Atlantic Studies on Society in Change, No. 109./

Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn. Hg. Waltraud Heindl, György Litván, Stefan Malfèr, – –. Wien – Köln – Weimar, 2001, Böhlau, 139 l. /Begegnungen an der Donau./

Die gemeinsamen Ministerien und das Österreichisch–ungarische Verhältnis 1867–1914. In: *Kaiser und König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn 1526–1918.* Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, 8. März – 1. Mai 2001. Hg. István Fazekas, Gábor Ujváry. Wien, 2001, Collegium Hungaricum, 85–88. l.

Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta – –. Budapest, 2001, História – MTA Történettudományi Intézet, 202 l. /História Könyvtár. Monográfiák, 18./

A király személye körüli minisztérium, 1867–1914. *Levéltári Közlemények*, 72 (2001) 1–2. sz. 141–159. l.

A közös minisztériumok és az osztrák–magyar viszony. In: *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918.* Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében, 2001. március 8. – május 1. Szerk. Fazekas István, Ujváry Gábor. Bécs, 2001, Collegium Hungaricum, 85–88. l.

Vezető magyar tisztviselők a Ballhausplatzon. A Monarchia és/vagy a nemzet szolgálatában? *Aetas*, 17 (2001) 3–4. sz. 115–139. l.

2002

Im Dienst der Monarchie oder der Nation? Ungarischen Führungsbeamte am Ballhausplatz. *Österreichische Osthefte*, 44 (2002) 3–4. sz. 595–626. l.

2003

A Habsburg Birodalom és a magyar kiegyezés. Osztrákok és magyarok 1867-ben. *História*, 25 (2003) 4. sz. 14–19. l.

A magyar diplomaták házassági szokásai 1867–1914. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest, 2003, Pannonica, 220–225. l.

2004

A dualizmus megítélésének változásai az osztrák történetírásban. In: *A kiegyezés*. Szerk. Cieger András. Budapest, 2004, Osiris, 470–476. l. /Nemzet és Emlékezet./ I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország királya. In: *Nemzeti évfordulóink 2005*. Szerk. Estók János. Budapest, 2004, NKÖM Nemzeti Évfordulók Titkársága, 48. l. [SÉ monogrammal.]

Hrvatska u zajednickom sustavu. In: *Hrvatsko–Madarski Odnosi 1102–1918*. Glav. ured. Milan Kruhek. Prijevod madarskih radova na hrvatski Janja Horvat et al. Zagreb, 2004, Hrvatski Institut za Povijest, 263–268. l. /Biblioteka Hrvatska povijesnica Posebna izdanja./

Königgrätz után. In: *A kiegyezés*. Szerk. Cieger András. Budapest, 2004, Osiris, 509–536. l. /Nemzet és Emlékezet./

Magyar diplomaták a közös Külügyminisztériumban. *Századok*, 138 (2004) 3. sz. 601–672. l.

A paritás fogalma az 1867. évi kiegyezési törvényekben és a dualizmus kori politikai közbeszédben. In: *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában. A 2003. november 19–20-án Pécsen, a Deák-bicentenárium alkalmából rendezett konferencia anyaga*. Szerk. Csibi Norbert, Domaniczky Endre. Pécs, 2004, PTE Grastyán Endre Szakkollégium, 209–222. l.

Az utolsó Habsburg és az utódállamok. Az osztrák történetírás. Az osztrákok császára. *História*, 26 (2004) 10. sz. 19. l.

2005

Gli ungheresi nella direzione politica della Monarchia Absburgica dualista. [Emlékezés Batthyány-Strattmann László boldoggá avatása alkalmából a Római Magyar Intézetben 2003. március 27.] In: *Annuario dell' Accademia d'Ungheria in Roma 2002–2004 Istituto Storico „Fraknoi”*. Roma, 2005, Accademia d'Ungheria in Roma, 328–333. l.

Szögyény-Marich László. In: *Nemzeti évfordulóink 2006*. Szerk. Estók János. Budapest, 2005, Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet Nemzeti Évfordulók Titkársága, 58. l. [SÉ monogrammal.]

2006

Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Budapest, 2006, L'Harmattan, 255 l. /A múlt ösvényén./

Az Osztrák–Magyar Monarchia vezető bürokráciájának identitásproblémái. [A Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom: állam, társadalom, politikai mozgalmak, kultúra 1790–1918 c. konferencián (Budapest 2004. október 19–20.) elhangzott előadás.] *Világtörténet*, 43 (2006) tavasz–nyár, 32–36. l.

2007

Bécs: misszió vagy hazaárulás? Beszélgetés – – történésszel. Riporter Hovanyecz László. *Európai Tükör*, 12 (2007) 1. sz. 135–139. l.

A dualizmus államrendszere. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. Gerő András. Budapest, 2007, Új Mandátum, 109–121. l. /Habsburg történeti monográfiák, 1./

Horvátország a közösügyes szisztémában. In: *Megismerhető világtörténelem. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára*. Szerk. Székely Gábor. Budapest, 2007, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Volos, 197–204. l.

Vienna: Mission or Capital Treason? Interview with Historian Éva Somogyi. Reporter László Hovanyecz. *Európai Tükör (European Mirror) Special issue*, 12 (2007) August, 117–122. l.

Megjelenés alatt

Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban? *Századok*, 142 (2008) 1. sz. Der österreichisch–ungarische Ausgleich von 1867. *Austriaca (Cahiers Universitaires d'Information sur l'Autriche, Université de Rouen)*.

Összeállította: Pótó János

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

A tanulmányok szerkesztésében közreműködött
Ress Imre és Szabó Dániel

E számunk szerzői

GLATZ FERENC az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI)
GYÁNI GÁBOR az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
HAJDU TIBOR a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
HEINDL, WALTRAUD egyetemi tanár (Universität Wien)
PÁL JUDIT PhD, egyetemi docens (Babeş–Bolyai Tudományegyetem)
PÓK ATTILA a tört. tud. kandidátusa, igazgatóhelyettes (MTA TTI)
PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető (MTA TTI)
RAÁB RENÁTA PhD, történész
RESS IMRE a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SZALAI MIKLÓS PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
SZÁSZ ZOLTÁN a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SZULOVSKY JÁNOS a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

HU ISSN 0040–9634

A Történelmi Szemle 2007-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 850 Ft

Előfizetőknek: 700 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

